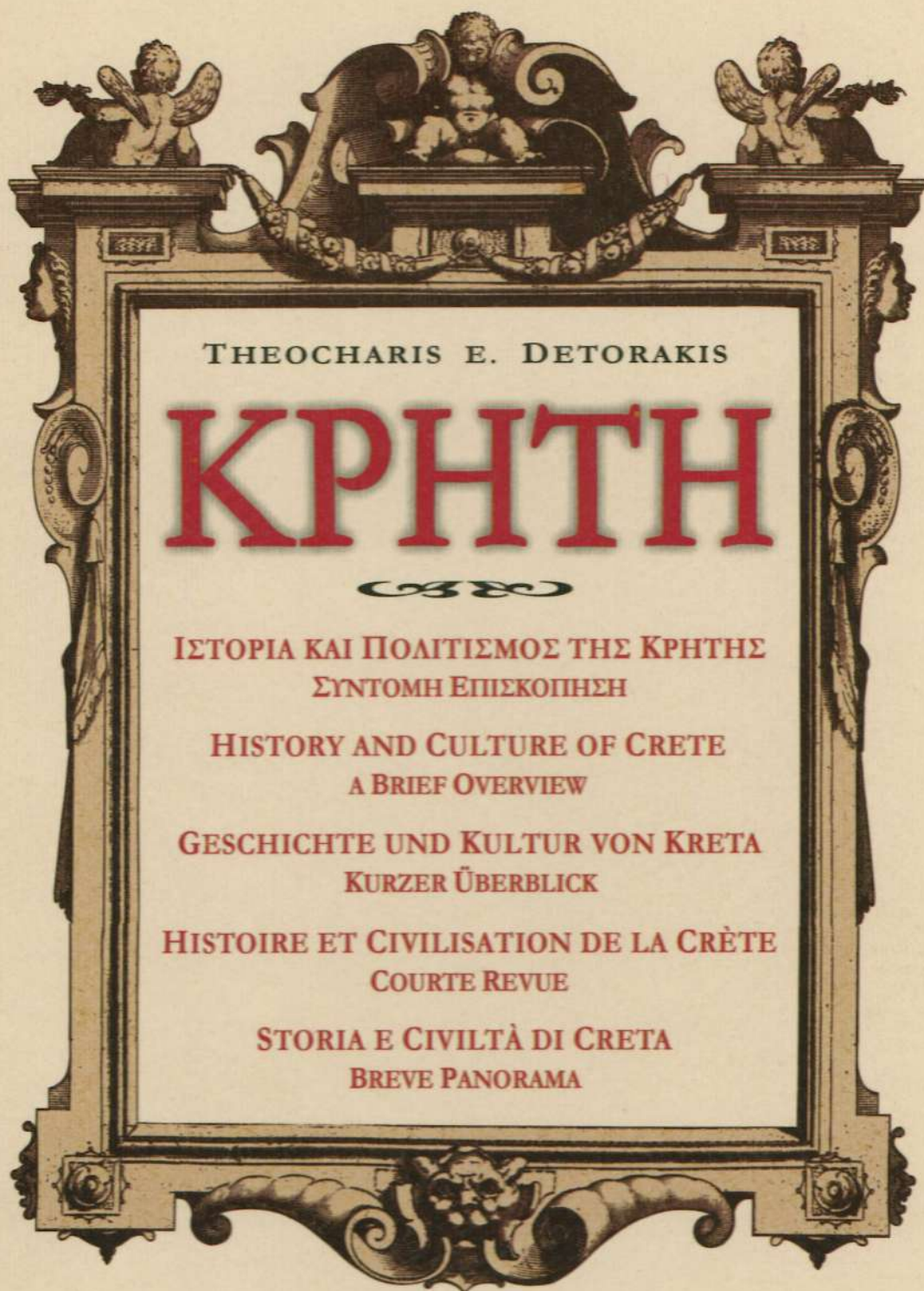

Π Ε Ρ Ι Φ Ε Ρ Ε Ι Α Κ Ρ Η Τ Η Σ

R E G I O N O F C R E T E

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

ΚΕΙΜΕΝΟ

Θεοχάρης Ε. Δετοράκης

Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

ΕΡΕΥΝΑ ΑΡΧΕΙΑΚΩΝ ΠΗΓΩΝ - ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Σπύρος Τζόκας

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟΣ - ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ

Δημήτρης Λούκας - Σπύρος Τζόκας

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

Δημήτρης Λούκας

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΣΕΙΣ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ

Σπύρος Παναγιωτόπουλος

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Μαρία Λεπενιώτη - Τάσος Χουλιάράς

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Τάσος Χουλιάράς, John O' Shea,

Αικατερίνη Ιντζέ, Margherita Salvato

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗΣ

Κωνσταντίνος Παπακωνσταντίνου

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Δημιουργικό Τμήμα Ελληνικών Εκδόσεων Α.Ε.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ

Δημήτρης Α. Αλτιντζής

Βιομηχανική Περιοχή Σίνδου, Θεσσαλονίκη, τηλ. 2310 569511

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ

Ελένη Κ. Παπαδάκη

Εικοστής Πέμπτης Μαρτίου 81, 121 32, Περιστερι, τηλ. 210 5767926

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

ΟΜΙΛΟΣ ΕΚΔΟΤΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΝΙΚ. ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ Α.Ε.

ΑΘΗΝΑ: ΚΑΠΠΑΝΩΝ 10 & ΜΑΣΣΑΛΙΑΣ, Τ.Κ. 106 80, ΤΗΛ.: 210 3634320, 210 3634330, 210 3634580, FAX: 210 3634730
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: ΕΓΝΑΤΙΑ 113, ΤΗΛ.: 2310 272720, 2310 225972

Η ΕΚΔΟΣΗ ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΕΙΤΑΙ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
ΤΟΥ Π.Ε.Π. ΚΡΗΤΗΣ 2000-2006

Ανάπτυξη παντού. Ανάπτυξη για όλους.

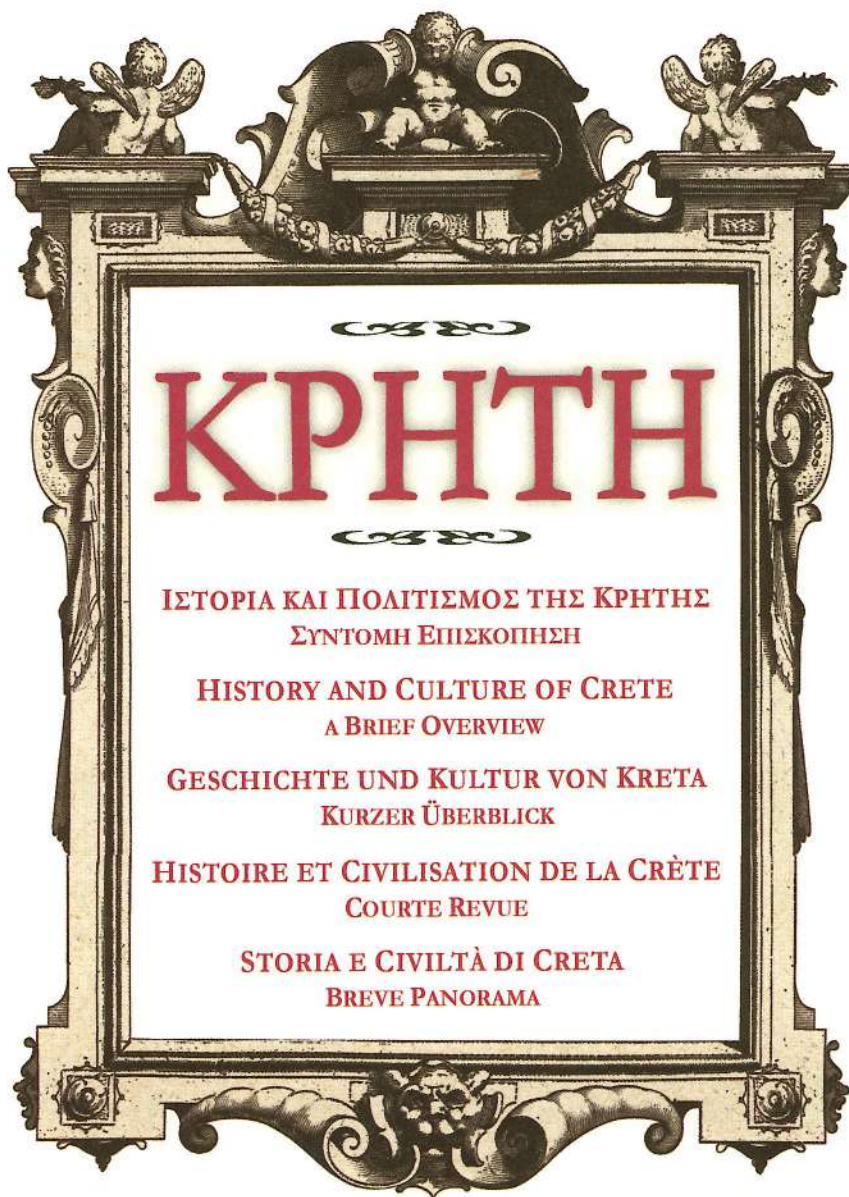
© ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΡΗΤΗΣ 2000-2006 ISBN: 960-89005-0-6

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, στο σύνολο ή τμημάτων του, με οποιονδήποτε τρόπο, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης - Παρισιού που κυρώθηκε με τον ν. 100/1975. Τέλος, απαγορεύεται η αναπαραγωγή της συνολικής αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου (στοιχειοθεσίας, εξωφύλλου κ.λπ.) με φωτοτυπίες ή άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

THEOCHARIS E. DETORAKIS

REGION OF CRETE

2005

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

ΤΙΜΗ ΟΦΕΙΛΟΜΕΝΗ ΑΠΟ ΜΑΚΡΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΕΙΝΑΙ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΚΔΟΣΗ.

Ο ευλογημένος αυτός τόπος επί χιλιάδες χρόνια, από τη χαραυγή του πολιτισμού έως σήμερα, βρίσκεται πάντοτε στο προσκήνιο της ελληνικής και της ευρωπαϊκής ιστορίας, και διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο στις γενικότερες ιστορικές και πολιτισμικές εξελίξεις. Στην Κνωσό αναπτύχθηκε το αρχαιότερο και σημαντικότερο κέντρο πολιτισμού στον ευρωπαϊκό χώρο, ώστε να χαρακτηρίζεται δίκαια η Κρήτη λίκνο του πολιτισμού της Ευρώπης.

Ο ιστορικός βίος της νήσου είναι μια ατελεύτητη περιπέτεια, μια διαρκής και ανειρήνευτη πάλη προς πολυάριθμους εχθρούς, μια διαρκής αντίσταση. Ρωμαίοι, Άραβες, Γενουάτες, Βενετοί, Τούρκοι, καταλαμβάνουν αλληλοδιαδόχως το νησί. Οι μακροχρόνιοι αγώνες των Κρητών για την ελευθερία διαμόρφωσαν έναν ιδιάζοντα ανθρώπινο τύπο, που διακρίνεται σαφώς από άλλους Έλληνες στον τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς. Οι Κρήτες κατηγορούνται πολλές φορές για υπερβολικό τοπικισμό. Αυτή όμως η φλογερή αγάπη στον γενέθλιο τόπο, που παρατηρείται βέβαια και σε άλλους λαούς, στην Κρήτη είναι μια μορφή ιστορικής ταυτότητας, που σφραγίστηκε με ποταμούς αίματος και δακρύων.

ΕΝΑΣ ΣΟΦΟΣ ΙΕΡΩΜΕΝΟΣ, ο Λατίνος αρχιεπίσκοπος Αθηνών Louis Petit, μας έδωσε με χαρακτηριστική ευστοχία την ιστορική εικόνα των Κρητικών: «Φυλή αληθινά αξιοθαύμαστη, που έμαθε να διατηρεί εις πείσμα των περιπετειών σαράντα αιώνων αλώβητα τα εθνικά της χαρακτηριστικά και την καθαρή γλώσσα της: ανδρεία ανάμεικτη με το αίσθημα της ανεξαρτησίας, που συχνά βρίσκεται κοντά στην απείθεια, ευφυΐα ζωηρή, φλογερή φαντασία, γλώσσα γεμάτη εικόνες, αυθόρμητη και ανεπιτήδευτη, αγάπη προς κάθε μορφή περιπέτειας, ακατανίκητη ορμή ελευθερίας, που συμπορεύεται με την ακόρεστη επιθυμία της προσωπικής προβολής[...] Χώρα εύκαρπη, που αδιάκοπα γεννά τους πιο άξιους ανθρώπους στην εκκλησία και στην πολιτεία, στις επιστήμες και στα γράμματα, στην οικονομία και στον πόλεμο[...]». Αυτό το νησί μάς έδωσε τον Κορνάρο και τον Θεοτοκόπουλο, τον Βενιζέλο και τον Καζαντζάκη, δείγματα μιας σταθερής πορείας προς το μέγα και το ασύνηθες.

Η ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ αποφάσισε να εντάξει την παρούσα πολυτελή και πολύγλωσση έκδοση στο πρόγραμμα των δράσεων του Περιφερειακού Επιχειρησιακού Προγράμματος Κρήτης του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης 2000-2006, για να προβάλει ευρύτερα την εικόνα της ιστορίας και του πολιτισμού της νήσου, με κείμενα ευσύνοπτα και εύληπτα, και με πλούσια αρχειακή και φωτογραφική τεκμηρίωση.

Επιθυμώ και από τη θέση αυτή να συγχαρώ και να ευχαριστήσω όλους τους φορείς που παραχώρησαν φωτογραφικό υλικό, έγγραφα και τεκμήρια, καθώς και όλους τους συντελεστές της πολυτελούς αυτής έκδοσης.

ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΤΣΟΚΑΣ

Γενικός Γραμματέας της Περιφέρειας Κρήτης

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ ΝΑ ΠΡΟΒΛΕΙ

τον κρητικό πολιτισμό μέσα από μια πεντάγλωσση πολυτελή έκδοση, καθώς και το εμπεριστατωμένο κείμενο του καθηγητή *Θεοχάρη Δετοράκη*, το οποίο σκιαγραφεί με εύληπτο τρόπο την κρητική ιστορία στις διάφορες εκφάνσεις της, δημιουργήσαν εκ προοιμίου υψηλές προσδοκίες ως προς το τελικό εκδοτικό αποτέλεσμα.

Εξαρχής προσανατολιστήκαμε στο να δημιουργήσουμε μια παλαιτυπική ως προς τη μορφή έκδοση, αφενός γιατί τη θεωρήσαμε αντάξια του θέματος που θα διαπραγματευόμασταν, αφετέρου για να τιμήσουμε μια ολόκληρη εποχή, αυτή της αρχετυπίας, κατά την οποία οι Κρήτες τεχνίτες και πρωτοτυπογράφοι - εκδότες διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στη διάδοση της ελληνικής κλασικής γραμματείας και στην εξάπλωση των ουμανιστικών σπουδών στη δυτική Ευρώπη.

ΕΠΟΜΕΝΟ ΣΤΑΔΙΟ για την υλοποίηση αυτής της προσπάθειας ήταν η έρευνα και η επιλογή αντιπροσωπευτικών τεκμηρίων και ενθυμημάτων, αδιαμφισβήτητης ιστορικής αξίας και αισθητικής αρτιότητας, ικανών να φωτίσουν τόσο τις ορατές όσο και κάποιες από τις αθέατες πτυχές της πολυκύμαντης κρητικής ιστορίας, στο πλαίσιο πάντα των περιορισμών που θέτει μια επιτομή.

ΣΤΟΝ ΕΙΔΙΚΟ ΕΝΘΕΤΟ ΦΑΚΕΛΟ που επισυνάπτεται στην έκδοση, αποθησαυρίσαμε αντιπροσωπευτικά δείγματα της κρητικής ιστορίας και τέχνης (χαρακτικά, φωτογραφίες, αγιογραφίες), ώστε να δώσουμε την ευκαιρία στον αναγνώστη να έρθει σε επαφή με εικαστικές προτάσεις που συνθέτουν τις διαφορετικές όψεις και τις μνήμες του κρητικού πολιτισμού.

ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟ του υλικού που συγκεντρώθηκε, θελήσαμε να παραθέσουμε εκτενή σχόλια, ώστε να δημιουργήσουμε ένα δευτερογενές επίπεδο αφήγησης, ενσωματώνοντας σε αυτά ειδικές πληροφορίες και δίνοντας το έναυσμα στον αναγνώστη να διερευνήσει την ούτως ή άλλως πλούσια βιβλιογραφία.

ΠΟΛΥΤΙΜΟΙ ΑΡΩΓΟΙ σε αυτή μας την προσπάθεια υπήρξαν τα μεγαλύτερα μουσεία και ιδρύματα της χώρας, τα οποία όχι μόνο ανταποκρίθηκαν πρόθυμα στην έκκληση της Περιφέρειας Κρήτης αλλά μας διέθεσαν και σπάνιο αρχαιολογικό υλικό, μέρος του οποίου δημοσιεύεται για πρώτη φορά. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στο Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη και στις *Φανή Κωνσταντίνου*, *Αλίκη Τσίργιαλου* και *Ολγα Χαρδαλιά*, για την παραχώρηση μέρους του αδημοσίετου αρχείου του Κρητικού φωτογράφου Στέφανου Φιωτάκη, το οποίο περιήλθε στην κατοχή του μουσείου μόλις το καλοκαίρι του 2005, και η ταυτοποίηση του υλικού δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί.

Ευχαριστούμε επίσης τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων και την προϊσταμένη της Διεύθυνσής της, *Ευριδίκη Αμπατζή*, για την παραχώρηση των χαρακτηριστικών και των παλαιοτύπων.

Το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο και τον διευθυντή *Ιωάννη Μαζαράκη-Αινιά*, καθώς και την επιμελήτρια *Ευθυμία Παπασπύρου-Καραδημητρίου*, την υπεύθυνη Βιβλιοθήκης, *Δήμητρα Κουκίου*, και τους επιστημονικούς συνεργάτες *Αγγέλα Βιδάλη*, *Μαρίνο Καχρύλα*, *Νατάσα Καστρίτη*, *Αναστασία Κούλη* και *Φίλιππο Μαζαράκη*, για την παραχώρηση των χαρακτηριστικών και των ιστορικών κειμηλίων του μουσείου.

Το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης και τον διευθυντή *Αλέξη Καλοκαιρινό*.

Το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών για τη φωτογράφιση των «θησαυρών», και ιδιαίτερα τη διευθύντρια *Δέσποινα Ευγενίδου* και τους επιστημονικούς συνεργάτες *Ευτέρπη Ράλλη*, *Παναγιώτη Τσέλεκα* και *Γιόργια Νικολάου*.

Τον Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού.

Το Μουσείο Μπενάκη και τη *Σοφία Χανδακά*, για την παραχώρηση των έργων τέχνης της μόνιμης συλλογής του μουσείου.

Το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο και τον διευθυντή *Δημήτριο Κωνστάντιο*, για την παραχώρηση των αγιογραφιών.

Το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης και τον διευθυντή *Διονύση Καψάλη* για την παραχώρηση χαρτών και χαρακτηριστικών από τη συλλογή του.

Το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων (ΤΑΠ)

Το Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών Βούρου - Ευταξία και τον διευθυντή, *Στέλιο Αυδάκη* καθώς και τους επιστημονικούς συνεργάτες *Φαίη Τολάκη* και *Βιργινία Μαυρίκα*, για την παραχώρηση των χαρακτηριστικών.

Το Μουσείο «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», τον Πολιτιστικό Οργανισμό του Δήμου Αθηναίων και την υπεύθυνη του αρχείου, *Ελένη Δαρδαμένη*, για τη φωτογράφιση ιστορικών εγγράφων και κειμηλίων.

Ευχαριστούμε ιδιαίτερα την Ιερά Μονή Αγίας Αικατερίνης στο όρος Σινά και τον σεβασμιότατο καθηγούμενο κύριο *Δαμιανό*, καθώς και την *Ιερά Σύναξη της μονής*.

Τέλος, ευχαριστούμε την Ιερά Μονή του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά στα Μετέωρα και τον άγιο καθηγούμενό της.

Δημήτρης Λούκας, Σπύρος Τζόκας

ΚΡΗΤΗ

ΚΡΗΤΗ

Ιστορία και Πολιτισμός - *Σύντομη Επισκόπηση* 14

CRETE

History and Culture - *A Brief Overview* 109

KRETA

Geschichte und Kultur - *Kurzer Überblick* 167

CRÉTE

Histoire et Civilisation - *Courte Revue* 231

CRETA

Storia e Civiltà - *Breve Panorama* 287

1.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ

ΙΑ ΣΠΑΝΙΑ, ΣΧΕΔΟΝ ΜΟΝΑΔΙΚή, σύνθεση γεωγραφικών και κλιματολογικών συνθηκών διαμορφώνει την προνομιακή θέση της Κρήτης, η οποία βρίσκεται στο μέσον της λεκάνης της Μεσογείου και σε ίση περίπου απόσταση από την Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική. Εκτεινόμενη σε ένα μέγιστο μήκος 260 χιλιομέτρων, από το ανατολικότερο ακρωτήριο Σίδερο έως το δυτικότερο άκρο του ακρωτηρίου της Γραμπούσας, έχει μέγιστο πλάτος μόλις 56 χιλιόμετρα, ανάμεσα στα ακρωτήρια Σταυρός και Λίθινο, στον σημερινό Νομό Ηρακλείου, ενώ στον ισθμό της Ιεράπετρας το πλάτος του νησιού δεν ξεπερνά τα 12 χιλιόμετρα.

Η Κρήτη έχει την εικόνα ορεινής νήσου και πράγματι μοιάζει με πελώριο βράχο στη μέση του πελάγους. Στο κέντρο της νήσου υψώνεται υπερήφανος ο Ψηλορείτης, η αρχαία Ίδη (υψ. 2.456 μ.), όρος ιερό που συνδέεται με τη λατρεία του Κρητιαγενούς Διός. Στα δυτικά τον συναγωνίζονται σε ύψος τα Λευιά Όρη ή Μαδάρες (υψ. 2.452 μ.). Η οροσειρά της Δίκτης στα ανατολικά (υψ. 2.155 μ.) είναι λίγο χαμηλότερη και συνδέεται και αυτή με τη γέννηση του Δία, του βασιλιά των ανθρώπων και των θεών. Στα ενδιάμεσα τμήματα αναπτύσσονται μικρές οροσειρές και λοφοσειρές, με ωραίες κοιλάδες και λόφους καλλιεργημένους κυρίως με αμπέλια και ελιές.

Η γεωγραφική διαμόρφωση της Κρήτης παρουσιάζει αξιοθαύμαστη ιδιαιτερότητα, καθώς συνδυάζει στοιχεία του Βορρά και του Νότου, της Ευρώπης και της Αφρικής. Οι εναλλαγές του τοπίου και των κλιματο-

λογικών συνθηκών αντιστοίχως είναι τόσο μεγάλες στην Κρήτη, ώστε διαφοροποιούν την εικόνα μέσα σε λίγα χιλιόμετρα. Οι φυσικές καλλονές, που τέρπουν και αιχμαλωτίζουν την όραση, είναι μοναδικές. Καμιά σχεδόν περιοχή του κόσμου δεν έχει τον πλούτο και την ποικιλία της χλωρίδας και της πανίδας της Κρήτης. Εδώ συνυπάρχουν οι κέδροι και τα ορεινά κυπαρίσσια με τις ελιές και τα αμπέλια, τους φοίνικες και τα μπανανόδενδρα, ενώ σε πολλές περιοχές των νότιων ακτών της νήσου, ιδιαίτερα στην περιοχή της Ιεράπετρας, ο χειμώνας είναι τόσο ήπιος, που τα χελιδόνια δεν αποδημούν ποτέ. Η τεράστια ποικιλία καλλιεργειών και προϊόντων εξασφαλίζει αυτοδύναμο πλούτο στην Κρήτη, η οποία είναι αρκετά πλούσια παρά τον φαινομενικά ορεινό χαρακτήρα της.

Η Κρήτη φαίνεται να στρέφει το πρόσωπό της προς την Ευρώπη και τα νώτα της στην Αφρική. Στα βόρεια παράλια αναπτύσσονται βαθείς κόλποι και φιλόξενα λιμάνια, με μεγαλύτερο το λιμάνι της Σούδας στην περιοχή των Χανίων. Αντίθετα, οι νότιες ακτές του νησιού είναι απότομες και αφιλόξενες, με λίγους κόλπους και χωρίς αξιόλογο λιμάνι, εκτός από εκείνο της Ιεράπετρας. Αυτή η διαμόρφωση εξηγεί σαφώς την ανάπτυξη και το προβάδισμα της βόρειας Κρήτης έναντι της νότιας.

Η Κρήτη είναι όμως ονομαστή περισσότερο για τη μακραίωνη και πλούσια ιστορία της και για την προσφορά της στον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Στο νησί σημειώνεται η αρχαιότερη παρουσία πολιτισμού στον ευρωπαϊκό χώρο και δίκαια χαρακτηρίζεται λίκνο του πολιτισμού της Ευρώπης. Ο ιστορικός της βίος είναι

2.

τεράστιος σε χρονική διάρκεια και σε ποικιλία γεγο-
νότων. Δεν είναι υπερβολή να λεχθεί ότι καμιά άλλη
σχεδόν περιοχή του ελληνικού χώρου δεν έχει τόσο
μακρόχρονη και τόσο πλούσια ιστορική και πολιτισμι-
κή παράδοση, με έντονη μάλιστα τη σφραγίδα μιας
ιδιαίτερης και τόσο χαρακτηριστικής και ευδιάκριτης
φυσιογνωμίας. Από τη χαραυγή του πολιτισμού στον

ευρωπαϊκό χώρο έως σήμερα, η Κρήτη βρίσκεται στο
κέντρο των γεγονότων της ελληνικής και της ευρωπαϊ-
κής ιστορίας και διαδραματίζει πάντοτε πρωτεύοντα
ρόλο στις εξελίξεις.

Μια σύντομη επισκόπηση του προϊστορικού και του
ιστορικού βίου της Κρήτης επιχειρεί η συγγραφή
που ακολουθεί.

ΜΕΡΟΣ Ι. ΟΙ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (ΠΕΡ. 6000-1100 π.Χ.)

Α. ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ (ΠΕΡ. 6000-2600 π.Χ.)

Α ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΑΝΘρώπινης ζωής στην Κρήτη επισημάνθηκαν στα κατώτερα στρώματα της Κνωσού και χρονολογούνται στη λεγόμενη Προκεραμική περίοδο (6100-5700 π.Χ.). Τα ελάχιστα μικροαντικείμενα που βρέθηκαν εδώ είναι ξύλινα και λίθινα εργαλεία, καμένοι σπόροι σιταριού, κριθαριού και φακής, καθώς και οστά οικόσιτων ζώων (αιγοπροβάτων, βοδιών και χοίρων). Τα στοιχεία αυτά επιτρέπουν να εξαγάγουμε συμπεράσματα για τη μορφή της ζωής και για τις ασχολίες των κατοίκων στην αρχή της Νεολιθικής εποχής. Όλα πείθουν ότι έχουμε εδώ μια μικρή κοινωνία γεωργών, που έχει διαμορφώσει ένα αρκετά ανεπτυγμένο παραγωγικό σύστημα ζωής. Στοιχεία θηρευτικού ή αλιευτικού βίου δεν έχουν βρεθεί, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αυτές οι μορφές ζωής ήταν άγνωστες. Τους νεκρούς έθαβαν σε αβαθείς λακκοειδείς τάφους και σε σπηλαιώδεις κοιλότητες κοντά στους οικισμούς.

Η κυρίως Νεολιθική εποχή στην Κρήτη καλύπτει διάστημα τριών περίπου χιλιετηρίδων, από το 5700 έως το 2800 π.Χ. (έως το 2600 π.Χ., κατά τον Νικόλαο Πλάτωνα). Η περίοδος αυτή διακρίνεται σε τρεις φάσεις, την παλαιότερη (5700-3800), τη μέση (3800-3500) και τη νεότερη (3500-2800/2600). Εκτός από την Κνωσό, που είναι και ο σημαντικότερος νεολιθικός οικισμός της Κρήτης, έχουν επισημανθεί και άλλα κέντρα, όπως στον Κατσαμπά (που ήταν λιμάνι της Κνωσού), στην Ιεράπετρα,

στα σπήλαια της Μιαμούς, της Ειλειθυίας, της Τραπέζας, του Ακρωτηρίου Χανίων και αλλού. Οι νεολιθικές οικίες κατασκευάζονται με πήλινους πλίνθους και ξύλα και αποτελούνται από ορθογώνια δωμάτια, πολλές φορές πάνω σε λίθινα κρηπιδώματα. Τα εργαλεία της εποχής –κατασκευασμένα από ποτάμιους λίθους, ξύλα και κόκκαλα ζώων– είναι κατά κανόνα πελέκεις, σφύρες, ρόπαλα και εγχειρίδια. Νέο σημαντικό στοιχείο ζωής είναι η ευρεία χρήση οψιδιανού από τη Μήλο, ο οποίος προοριζόταν για τις αιχμές των όπλων.

Εκτός από τα λίθινα εργαλεία και όπλα, με την πάροδο του χρόνου παρουσιάζονται τα πρώτα χονδρoειδή έργα κεραμικής –αγγεία και διάφορα σκεύη– που ψήνονται στη φωτιά, καθώς είναι ακόμη άγνωστος ο κλίβανος, όπως είναι άγνωστος και ο κεραμικός τροχός. Η διακόσμηση των αγγείων είναι εγγάρακτη ή γραπτή, και στις περισσότερες περιπτώσεις η επιφάνειά τους είναι κοκκινόμαυρη από το ανομοιομερές ψήσιμο στη φωτιά.

Από τη δεύτερη φάση της εποχής παρουσιάζονται και τα πρώτα δείγματα πλαστικής, διάφορα ειδώλια πήλινα ή λίθινα, που συνήθως παριστάνουν γυναίκες. Μερικοί αρχαιολόγοι πιστεύουν ότι στα ειδώλια αυτά έχουμε τα αρχαιότερα σπέρματα λατρείας γυναικείας θεότητας, που ήταν και σε άλλους λαούς της ανατολικής Μεσογείου το σύμβολο της γονιμότητας. Ένα από τα αρχαιότερα γυναικεία ειδώλια, το οποίο παριστάνει παχύσαρκη γυναίκα καθισμένη με ανατολίτικο τρόπο, βρέθηκε στην Ιεράπετρα και φυλάσσεται στο Αρ-

χαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου. Λιγότερα είναι τα αναθηματικά ειδώλια ζώων ή πτηνών.

Για την προέλευση των κατοίκων της Κρήτης κατά τη Νεολιθική εποχή δεν γνωρίζουμε τίποτε. Δεν έχουμε καμιά βεβαιότητα για τη φυλή στην οποία ανήκαν και δεν είναι γνωστό αν ήρθαν στη νήσο από τις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα ή τη Μικρά Ασία. Ίσως ήταν πληθυσμός πολυμιγής, απαρτιζόμενος από πολλές φυλές. Βέβαιο είναι ότι διατηρούσαν εμπορικές και άλλες σχέσεις με τις Κυκλάδες, την Αίγυπτο και τα παράλια της Μικράς Ασίας. Με την ανατολή της τρίτης χιλιετίας π.Χ. εμφανίζεται στην Κρήτη ο χαλκός, πιθανώς μέσω αποίκων από τη Μικρά Ασία. Ο πολιτισμός εισέρχεται τώρα σε νέα φάση και σημειώνονται ραγδαίες εξελίξεις.

Β. Ο ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

(2600-1100 π.Χ.)

Κέντρα - Ανασκαφές

Η μεγάλη δόξα της προϊστορικής Κρήτης είναι ο μινωικός πολιτισμός, ο σημαντικότερος από τους πολιτισμούς της Εποχής του Χαλκού στον ελληνικό χώρο. Θαμμένος μέσα στα σπλάχνα της κρητικής γης, ο πολιτισμός αυτός παρέμενε επί χιλιάδες χρόνια άγνωστος. Οι μυθικές διηγήσεις των αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων για μια εποχή ευνομίας και ευδαιμονίας στην Κρήτη, με ανώτατο άρχοντα τον Μίνωα –γιο και μαθητή του Δία, που ήταν και ο ίδιος κρηταγενής– για μεγάλες και πλούσιες πόλεις που συμμετείχαν στον Τρωικό πόλεμο, για λαμπρούς καλλιτέχνες, όπως ο Δαίδαλος και ο Ίκαρος, ήταν ο απόηχος μιας χρυσής εποχής που είχε για πάντα χαθεί.

Οι ανασκαφές ήρθαν να ζωντανέψουν τους μύθους και να αποκαλύψουν την αλήθεια μιας παράδοσης αιώνων. Επιφανειακά ευρήματα σε διάφορες περιοχές της νήσου, κυρίως ενεπίγραφες πλάκες, είχαν ελκύσει το ενδιαφέρον των περιηγητών και των αρχαιολογούντων ήδη από την εποχή της Βενετοκρατίας. Αλλά η πρώτη ανασκαφική έρευνα στην Κρήτη έγινε το 1878, ευθύς μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας και την παραχώρηση προνομίων στον κρητικό λαό. Ο φιλάρχαιος έμπορος Μίνως Καλοκαιρινός είχε επισημάνει πρώτος τη θέση του ανακτόρου της Κνωσού και ανέσκαψε μικρό τμήμα του. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1884, ο Ιωσήφ Χατζηδάκης, πρόεδρος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου, σε συνεργασία με

τον Ιταλό αρχαιολόγο Φεντερίκο Άλμπερ (Federico Halbherr), ερεύνησε διάφορα ιερά σπήλαια (Ιδαίον Άντρον, Σπέος Ειλειθυίας) και το ίδιο έτος ανακαλύφθηκε η μεγάλη επιγραφή των νόμων της Γόρτυνας. Τα πρώτα ευρήματα φυλάσσονταν σε αποθήκη της εκκλησίας του Αγίου Μηνά, με τη φροντίδα του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου.

Ο πρώτος Ευρωπαίος αρχαιολόγος που εκδήλωσε ενδιαφέρον για την ανασκαφή του ανακτόρου της Κνωσού ήταν ο Ερρίκος Σλήμαν (Heinrich Schlieman) ο διάσημος ανασκαφέας της Τροίας και των Μυκηνών. Επισκέφτηκε την Κρήτη το 1890 για να διαπραγματευτεί την αγορά του χώρου της Κνωσού από τους Τούρκους κατόχους, αλλά οι διαπραγματεύσεις απέβησαν άκαρπες. Λίγο αργότερα (1894) επισκέφτηκε την Κρήτη για πρώτη φορά και ο Άγγλος ανθρωπολόγος Άρθουρ Έβανς (Arthur Evans), διευθυντής του Μουσείου Ασμόλιαν της Οξφόρδης, που επιχειρούσε να αποδείξει ότι η λύση του προβλήματος του μυκηναϊκού πολιτισμού βρισκόταν στην Κρήτη. Άρχισε με μία πρόχειρη αρχαιολογική διερεύνηση στην πεδιάδα της Μεσαράς, αλλά η έκρηξη της επανάστασης του 1895 και οι δύσκολες συνθήκες που επικρατούσαν στην Κρήτη τον εμπόδισαν να συνεχίσει τις έρευνές του. Την εικόνα των αρχαιολογικών ερευνών τον 19ο αιώνα μάς έδωσε πρόσφατα με βάση επίσημα έγγραφα ο Γιάννης Σακελλαράκης στο βιβλίο του *Αρχαιολογικές αγωνίες στην Κρήτη του 19ου αιώνα. 51 έγγραφα για τις Κρητικές αρχαιότητες (1883-1898)*.

Η ελευθερία της Κρήτης και η ανακήρυξη της αυτονομίας (1898) με την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης δημιουργούσαν τώρα άριστες συνθήκες για αρχαιολογικές έρευνες, κυρίως μετά την ψήφιση του νόμου για τις κρητικές αρχαιότητες. Ο Έβανς προέβη στην αγορά μεγάλης έκτασης γης στη θέση Κεφάλι, που ήταν ο χώρος του ανακτόρου της αρχαίας Κνωσού, και άρχισε τις ανασκαφές του τον Μάρτιο του 1900. Η ανασκαφή προχώρησε με γοργούς ρυθμούς και με εντυπωσιακά αποτελέσματα. Ο Έβανς έγινε ο Νέστωρ της μινωικής αρχαιολογίας και εξέθεσε τα αποτελέσματα των ερευνών του στο μνημειώδες τετράτομο έργο *The Palace of Minos at Knossos* (1921-1936), που εξακολουθεί να είναι η θεμελιώδης βάση της μινωικής αρχαιολογίας.

Ο Έβανς δεν περιορίστηκε στο ανασκαφικό έργο και στη μελέτη των ευρημάτων. Προχώρησε και σε εντυπωσιακές αναστηλώσεις του ανακτόρου της Κνωσού και των τοιχογραφιών,

5.

τις οποίες αποκατέστησε με τη βοήθεια ικανών καλλιτεχνών. Η μέθοδος αυτή κατακρίθηκε από πολλούς αρχαιολόγους, οι οποίοι επικρίνουν τον Έβανς για αυθαιρεσίες και εύθραυστες υποθέσεις. Εντούτοις καμιά θεωρία δεν έχει έως τώρα ανατρέψει τα βασικά συμπεράσματα και τις ερμηνείες του μεγάλου αυτού πρωτοπόρου. Ο Έβανς οικοδόμησε έπαυλη δίπλα στο μινωικό ανάκτορο, για τη στέγαση του ίδιου και των συνεργατών του και την επιτόπια μελέτη των ευρημάτων. Τις έρευνες στην Κνωσό συνεχίζει η Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή.

Την ίδια εποχή που ο Έβανς ανέσκαπτε την Κνωσό, Έλληνες και ξένοι αρχαιολόγοι ενεργούσαν ανασκαφές και έρευνες σε άλλα μινωικά κέντρα της νήσου. Ο Ιωσήφ Χατζηδάκης, έφορος αρχαιοτήτων και ένας από τους ιδρυτές του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου, επισήμανε το ανάκτορο των Μαλίων και το μινωικό κέντρο της Τυλίσου, ενώ ο μεγάλος αρχαιολόγος Στέφανος Ξανθουδίδης ερευνούσε τους θολωτούς τάφους της Μεσαράς. Παράλληλα, η Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή ανέσκαψε το μεγάλο ανάκτορο της Φαιστού (1900-1909, 1950 έως σήμερα), η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή το ανάκτορο των Μαλίων και η Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή τον οικισμό των Γουρνιών (1922-1929), στο βόρειο άκρο του ισθμού της Ιεράπετρας (1904).

Λαμπρές είναι επίσης οι ανασκαφές και οι έρευνες των Ελλήνων αρχαιολόγων, ιδιαίτερα μετά το 1950. Εν-

δεικτικά αναφέρονται οι ανασκαφές του Ν. Πλάτωνος στο ανάκτορο της Ζάκρου, στο ανατολικότερο άκρο της Κρήτης, του Στυλιανού Αλεξίου στους μινωικούς τάφους του Κατσαμπά, του Γιάννη Σακελλαράκη στις Αρχάνες και στο Ιδαίον Άντρον. Οι τελευταίες έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στη δυτική Κρήτη έχουν δώσει νέα διάσταση στις γνώσεις μας για τη μινωική αρχαιολογία. Σημαντικά ευρήματα αποδίδουν επίσης οι ενάλιες αρχαιολογικές έρευνες, ιδίως στην περιοχή της μικρής νήσου Δίας, σε μικρή απόσταση από το Ηράκλειο. Πολλά προβλήματα παραμένουν ακόμη άλυτα, αλλά η συνέχιση των ανασκαφών και των ερευνών σε όλη την Κρήτη, σε οικισμούς, σε σπήλαια και σε ιερά κορυφές, πολλαπλασιάζει καθημερινά τις γνώσεις μας και στερεώνει ή ακυρώνει ερμηνείες και θεωρίες παλαιότερων ερευνητών.

Χρονολογικό σχήμα

Τη χρονολόγηση των εξελικτικών φάσεων του μινωικού πολιτισμού οφείλουμε στον Έβανς. Εξετάζοντας την εξέλιξη της κεραμικής στο νησί, και συνδυάζοντας τα ευρήματα της Κρήτης με αντίστοιχα που βρέθηκαν στην Αίγυπτο, ο Άγγλος αρχαιολόγος πρότεινε ένα χρονολογικό σχήμα που περιλαμβάνει τρεις μεγάλες περιόδους, την Πρωτομινωική (3400-2100 π.Χ.), τη Μεσομινωική (2100-1580 π.Χ.) και την Υστερομινωική (1580-1200 π.Χ.). Κάθε περίοδο τη διαιρεί ο Έβανς σε τρεις

μικρότερες φάσεις. Την ύψιστη ακμή του μινωικού πολιτισμού τοποθετεί στη Μεσομινωική ΙΙΙ και στην Υστερομινωική Ι (1700-1450 π.Χ.).

Στο 8ο Διεθνές Συνέδριο Προϊστορίας και Πρωτοϊστορίας (Αμβούργο, 1958) ο Νικόλαος Πλάτων πρότεινε ένα νέο χρονολογικό σχήμα που στηρίζεται σε εντελώς άλλη βάση αλλά δεν διαφοροποιείται αισθητά από εκείνο του Έβανς.

Υποθέτοντας ότι η Νεολιθική περίοδος λήγει στην Κρήτη περί το 2600 και ότι τα πρώτα μινωικά ανάκτορα οικοδομήθηκαν στην Κνωσό περί το 2000 π.Χ., καταστράφηκαν περί το 1700 περίπου, ίσως από σεισμό, και ξαναχτίστηκαν μεγαλοπρεπέστερα, για να καταστραφούν οριστικά με την τρομακτική έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας περί το 1450, ο Ν. Πλάτων πρότεινε νέους χρονολογικούς όρους και νέα χρονολογικά όρια, με βάση την εξέλιξη της ζωής των μινωικών ανακτόρων: Προανακτορική περίοδος (2600-2000 π.Χ.), Παλαιοανακτορική περίοδος (2000-1700 π.Χ.), Νεοανακτορική περίοδος (1700-1450 π.Χ.), Μετανακτορική ή Μυκηναϊκή εποχή (1450-1150 π.Χ.). Τη μεγάλη ακμή τοποθετεί στην τελευταία περίοδο, τη Νεοανακτορική, δηλαδή μεταξύ 1700 και 1450 π.Χ. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι και τα δύο σχήματα συμφωνούν στο ουσιώδες θέμα των χρονολογικών ορίων της περιόδου της ακμής. Η ορολογία του Ν. Πλάτωνος έχει γενικά γίνει αποδεκτή, χωρίς να ακυρώνεται εντελώς η παλαιότερη του Έβανς.

ΠΕΡΙΟΔΟΙ ΤΟΥ ΜΙΝΩΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Α. Προανακτορική περίοδος (2600-2000 π.Χ.)

Η ανατολή της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη τοποθετείται χρονικά στα μέσα της τρίτης χιλιετίας π.Χ. Είναι γενικά αποδεκτό ότι ολόκληρη η περιοχή του Αιγαίου και η Κρήτη κατοικούνται την εποχή αυτή από μια μεγάλη ομοεθνία προελληνικών λαών, στους οποίους δίνονται συμβατικά τα ονόματα Προέλληνες, Αιγαίοι ή Πελασγοί.

Οι λαοί αυτοί, που ανήκουν στη λεγόμενη «μεσογειακή φυλή», έχουν κοινά ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά το βραχύ ανάστημα, τη δολιχοκεφαλία, τα μαύρα μαλλιά και τα μαύρα μάτια. Δεν έχουν φυλετική σχέση ούτε με τους Αιγυπτίους ούτε με τους Σημίτες της ανατολικής Μεσογείου, αλλά ούτε και με άλλους λαούς των βόρειων παραλίων της Αφρικής. Αυτοί οι λαοί είναι οι δημιουργοί του πολιτισμού

της Χαλκοκρατίας στην Κρήτη και στις Κυκλάδες.

Στα μέσα της τρίτης χιλιετίας π.Χ. σημειώνεται εκτεταμένη μετανάστευση λαών από τα μικρασιατικά παράλια στην Κρήτη, στις Κυκλάδες και στη νότια Ελλάδα. Η μετανάστευση αυτή προϋποθέτει ανάπτυξη της ναυτιλίας και του εμπορίου και σχέσεις με τους λαούς της ανατολικής Μεσογείου, την Κύπρο και την Αίγυπτο. Στην Κρήτη εισάγεται χαλκός, κυρίως από την Κύπρο, χρυσάφι από την Αίγυπτο, άργυρος και οφιδιανός από τις Κυκλάδες, ασφαλώς με ανταλλαγή κρητικών προϊόντων. Η παλαιότερη άποψη ότι ο χαλκός εισαγόταν στην Κρήτη από την Αίγυπτο, δεν είναι πλέον ισχυρή.

Την εποχή αυτή αναπτύσσονται παραλιακά κέντρα στην ανατολική Κρήτη (Μάλια, Παλαιόαστρο, Ζάκρος), που είναι ανοιχτά στις επιδράσεις της Ανατολής. Την ίδια εποχή αναπτύσσονται ισχυροί οικισμοί στην κεντρική Κρήτη, κυρίως στην πεδιάδα της Μεσαράς, καθώς και δρόμοι επικοινωνίας μεταξύ των πόλεων, όπως μεταξύ της Κνωσού και της Φαιστού.

Η ζωή βρίσκεται σε πολύ ανώτερο στάδιο από εκείνο της Νεολιθικής εποχής, επιβιώσεις της οποίας επισημαίνονται ακόμη και σε προχωρημένες φάσεις της Εποχής του Χαλκού. Ορισμένα σπήλαια κατοικούνται και την περίοδο αυτή, όπως αυτά της Μιαμούς, της Ειλειθυίας, της Τραπέζας, του Αρκαλοχωρίου. Έχουν επισημανθεί όμως και οργανωμένοι οικισμοί, όπως στη Βασιλική της Ιεράπετρας. Είναι γνωστό ότι η νεκρική λατρεία και η ταφή των νεκρών γίνεται σε σπήλαια ή και σε θολωτούς τάφους (στη Μεσαρά), που θεωρούνται οι πρόδρομοι των θολωτών τάφων των Μυκηνών και της Κρήτης. Εκτεταμένο νεκροταφείο έχει επισημανθεί στην Αγιά Φωτιά της Σητείας.

Οι γνώσεις και οι εμπειρίες της ζωής έχουν πολλαπλασιαστεί την εποχή αυτή. Είναι πλέον γνωστός ο κεραμικός τροχός και η κεραμική τέχνη δίνει έργα αξιόλογα, με πολλούς και χαρακτηριστικούς ρυθμούς, τα ονόματα των οποίων προέρχονται από τους τόπους όπου βρέθηκαν τα αντίστοιχα έργα (ρυθμός Πύργου,

με μαύρα καπνιστά αγγεία, ρυθμός Αγίου Ονουφρίου, με ερυθρές γραμμές που τέμνονται στη βάση των αγγείων). Πολύχρωμη διακόσμηση αγγείων (με σπείρες) παρατηρείται προς το τέλος της περιόδου. Στη μικροτεχνία χρησιμοποιούνται εντόπια πετρώματα (στεατίτης, τιτανόλιθος, γυψόλιθος, σταλακτίτης, οφείτης κλπ.) για την κατασκευή αγγείων και ειδωλίων. Στις ανασκαφές βρέθηκαν επίσης πολλά έργα μικροτεχνίας, χρυσοχοΐας, αρ-

γυροχοϊας, χαλκοτεχνικής (κοσμήματα γυναικεία και ανδρικά, εγχειρίδια, σφραγίδες κ.λπ.) που επιβεβαιώνουν το ήδη ανεπτυγμένο επίπεδο ζωής και προαναγγέλλουν τη μεγάλη ακμή των επόμενων περιόδων.

Μια ωραία εικόνα της ζωής στην Κρήτη του 2000 π.Χ. παρέχει ο Στυλιανός Αλεξίου, στο πολύτιμο βιβλίο του *Μινωικός Πολιτισμός: «Κατά τα τέλη της προανακτορικής περιόδου, ήτοι περί το 2000 π.Χ., η Κρήτη παρέχει ήδη εικόνα ειρήνης, ευημερίας και ικανής αναπτύξεως. Δασώδης ακόμη τότε, διαρρεόμενη από ποταμούς, με τον ευκίνητον, ζωηρόν, μελανόφθαλμον, ελαφρώς ενδεδυμένον πληθυσμόν της, ζώντα κατά γένη εις χωρία, όχι πολύ διαφορετικά από τα σημερινά, εις τας όχθας των ποταμών και τας παραλίας, πλησίον συστάδων θολωτών τάφων, όπου αναπαύονται οι νεκροί πρόγονοι με τας θαλάσσας της διασχιζόμενας από στολίσκους που ταξιδεύουν εις τας Κυκλάδας, την Αίγυπτον και τας ασιατικές ακτάς διά να παραλάβουν οφιδιανόν, χρυσόν, χαλκόν, άργυρον, ελεφαντοστούν, έναντι ασφαλών κρητικών προϊόντων (σκαραβαίοι αιγυπτιακοί ευρεθέντες εις Κρήτην επιβεβαιώνουν τας σχέσεις) με τας ελαίας της ήδη εξημερωμένας, με ποίμνια βοών, προβάτων, αιγών, χοίρων, πλουσία και πολυάνθρωπος ακόμη και εις τας ερήμους σήμερον νοτιάς ακτάς της, παίζουσα με τον ταύρον κατά τας πανηγύρεις και πιστή εις την Μεγάλην Θεάν, συνέχιζεν η νήσος τον βίον της και ανέμενε την ταχεία εξέλιξιν, η οποία έμελλεν εντός ολίγου να την καταστήσει κοιτίδα του ευρωπαϊκού πολιτισμού».*

Β. Παλαιονανακτορική περίοδος (2000-1700 π.Χ.)

Με την ανατολή της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. χτίζονται ανακτορικά συγκροτήματα στις μεγάλες πόλεις της Κρήτης, στην Κνωσό, στη Φαιστό, στα Μάλια και στη Ζάκρο. Μικρότερα ανακτορικά κέντρα της περιόδου αυτής έχουν επισημανθεί στο Μοναστηράκι Αμαρίου και στην περιοχή της πόλης των Χανίων. Η δημιουργία των μεγάλων αυτών κέντρων προϋποθέτει περίοδο μακράς ειρήνης, την οποία ονομάζουν «μινωική ειρήνη» (Pax minoica). Η ειρήνη αυτή φαίνεται ότι εδραιώθηκε έπειτα από μακρούς εσωτερικούς αγώνες των τοπαρχών, όπως αποδεικνύει το μεγάλο πλήθος προανακτορικών ακροπόλεων. Δεν είμαστε βέβαιοι αν οι βασιλείς των άλλων κρητικών πόλεων ήταν υποτελείς στον άρχοντα της

Κνωσού, που ήταν η μεγαλύτερη και ισχυρότερη πόλη της Κρήτης. Το πιο πιθανό είναι ότι οι βασιλείς αυτοί είχαν αυτονομία και απλώς ο βασιλιάς της Κνωσού ήταν ο πρώτος μεταξύ ίσων.

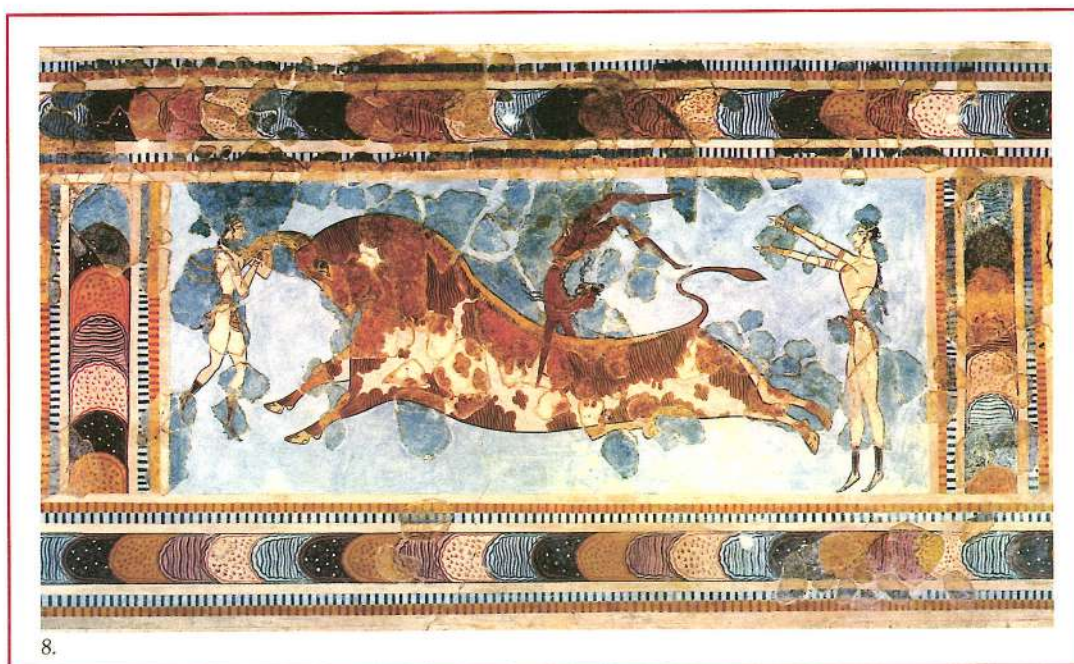
Η κατασκευή μεγάλων ανακτορικών συγκροτημάτων και άλλων τεχνικών έργων προϋποθέτει ασφαλώς ανθηρή οικονομία. Το κρητικό εμπόριο, που ανθούσε την εποχή αυτή, ήταν το ισχυρότερο στην ανατολική Μεσόγειο και είχε υποσκελίσει το κυπριακό. Τώρα τίθενται οι βάσεις της μινωικής θαλασσοκρατορίας, για την οποία μιλούν μεταγενέστεροι ιστορικοί, όπως ο Θουκυδίδης (I, 4): «Ο Μίνωας, ο παλαιότερος από τους βασιλιάδες που διέσωσε η στοματική παράδοση, οργάνωσε ναυτικό και κυριάρχησε στο μεγαλύτερο μέρος της σημερινής ελληνικής θάλασσας και έγινε κύριος των Κυκλάδων νήσων και πρώτος αυτός δημιούργησε σ' αυτές οικισμούς, αφού εκδίωξε τους Κάρες, και εγκατέστησε σ' αυτές τα παιδιά του ως ηγεμόνες. Και, όπως ήταν φυσικό, απάλλαξε τη θάλασσα από τους πειρατές, ώστε να καρπώνεται αυτός όλους τους φόρους».

Δεν έχουμε ακριβή ιδέα για τη μορφή των πρωτομινωικών ανακτόρων, γνωρίζουμε όμως ότι περί το 1700 π.Χ. καταστράφηκαν. Οι αρχαιολόγοι δεν συμφωνούν για τα αίτια της καταστροφής, για το αν δηλαδή αυτή οφείλεται σε εχθρική εισβολή ή σε μεγάλο σεισμό. Το δεύτερο είναι και το πιθανότερο. Μια έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας και συνακόλουθος σεισμός ισοπέδωσαν πιθανώς τις μινωικές πόλεις, οι οποίες άρχισαν να ανασυγκροτούνται ευθύς αμέσως.

7.

Την εποχή αυτή παρατηρείται άνθηση σε όλες τις εκφράσεις της τέχνης, ιδιαίτερα όμως στην κεραμική. Ο κεραμικός τροχός και ο κλίβανος είναι πλέον σε γενική χρήση και η κεραμική τέχνη παράγει έργα εκπληκτικής τελειότητας. Τα αρχαιότερα κεραμικά έργα της εποχής ανήκουν στον λεγόμενο ρυθμό barbotine (αγγεία με διακοσμητικές προεξοχές σε όλη την επιφάνεια, που γίνονται όταν ο πηλός είναι ακόμη νωπός). Αλλά η μεγάλη δόξα της κεραμικής την περίοδο αυτή είναι τα καμαραϊκά αγγεία, που προέρχονται από τα εργαστήρια της Φαιστού και της Κνωσού. Το όνομά τους οφείλεται στο σπήλαιο των Καμαρών της Μεσαράς, όπου βρέθηκαν πρώτη φορά αγγεία αυτού του ρυθμού. Πρόκειται για δημιουργήματα εξαιρετικής λεπτότητας και χάρους, με θαυμαστή διακόσμηση και χρώματα ανεξίτη-

λα, λευκό και κόκκινο σε μαύρο βάθος. Η ποικιλία των διακοσμητικών στοιχείων είναι ανεξάντλητη. Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν τα λεγόμενα «υμενόστρακα» ή «ωοκέλυφα» αγγεία, με εντελέστατη επεξεργασία και τοιχώματα λεπτά σαν κέλυφος αβγού.

Ανάλογη είναι η εξέλιξη στη μεταλλοτεχνία και στη μικροτεχνία, ιδιαίτερα στη σφραγιδογλυφία. Χρησιμοποιούνται μαλακά υλικά (πηλός), αλλά και σκληροί ημιπολύτιμοι λίθοι (σάρδιος, αχάτης, αιματίτης, ίασπις, χαλκηδόνιος, φυσικό ορεινό κρύσταλλο κ.ά.) και δημιουργούνται έργα εκπληκτικής τέχνης. Πολλές σφραγίδες έχουν και ιερογλυφικά γράμματα, που γίνονται γνωστά στην Κρήτη την εποχή αυτή.

Η κοσμητική τέχνη έφτασε και αυτή σε ανάλογο ύψος, ιδιαίτερα σε έργα που σχετίζονται με τον γυναικείο καλλωπισμό. Είναι πασίγνωστο το θαυμάσιο και μοναδικό κόσμημα με τις δύο μέλισσες που αποθέτουν ή απομυζούν μέλι από την ίδια κηρήθρα. Βρέθηκε στη θέση Χρυσόλακκος, στην περιοχή του ανακτόρου των Μαλίων.

Γ. Νεοανακτορική περίοδος (1700-1450 π.Χ.)

Ευθύς μετά την καταστροφή του 1700 οι πόλεις της Κρήτης ανασυγκροτούνται με εντυπωσιακούς ρυθμούς. Πάνω στα ερείπια των παλαιών ανακτόρων που ισοπεδώθηκαν, χτίζονται νέα μεγαλοπρεπέστερα και ο κρητικός πολιτισμός εισέρχεται στην εποχή της μεγάλης ακμής. Οι αρχαιολόγοι διακρίνουν τρεις φάσεις στην εξέλιξη του πολιτισμού της Νεοανακτορικής περιόδου: τη φάση της ανασυγκρότησης και της προ-

ετοιμασίας (1700-1600), εκείνη της μεγάλης ακμής (1600-1500), και τη φάση της μινωικής εξάπλωσης και της δημιουργικής επίδρασης σε πολλούς μεσογειακούς πληθυσμούς (1500-1450).

Η μεγαλύτερη δόξα της μινωικής Κρήτης είναι η μνημειώδης αρχιτεκτονική. Πολυώροφα και δαιδαλώδη ανακτορικά συγκροτήματα χτίζονται τώρα σε πολλά κέντρα της Κρήτης. Το ανάκτορο της Κνωσού, το μεγαλύτερο και λαμπρότερο κτίσμα της μινωικής Κρήτης, καλύπτει έκταση 22.000 τ.μ. και υψώνεται σε τρεις ή τέσσερις ορόφους, με 1.400 δωμάτια. Η δαιδαλώδης κατασκευή του γέννησε στους αρχαίους Έλληνες τη μυθική εικόνα του κρητικού λαβύρινθου. Στη Φαιστό και στα Μάλια τα ανάκτορα είναι μικρότερα και καλύπτουν επιφάνεια 9.000 τ.μ., ενώ το ανάκτορο της Ζάκρου είναι λίγο μικρότερο (7.000 τ.μ.), όχι όμως και λιγότερο λαμπρό.

Όλα τα ανάκτορα της Κρήτης χτίζονται με σαφώς προκαθορισμένο αρχιτεκτονικό σχέδιο. Αναπτύσσονται γύρω από μία μεγάλη κεντρική αυλή, που αποτελεί και τον χώρο των δημόσιων εκδηλώσεων. Έχουν μεγαλοπρεπείς εισόδους, με προπύλαια, επιβλητικές κιονοστοιχίες, μνημειώδη κλιμακοστάσια, πολύθυρα δωμάτια και συστήματα φωτισμού, ύδρευσης και αποχέτευσης. Υπάρχουν μεγάλες και πλούσιες αποθήκες, αρχαιοφυλάκια, θησαυροφυλάκια, ιεροί αποθέτες, δεξαμενές καθαρμών, εργαστήρια καλλιτεχνών, ακόμη και σχολικές αίθουσες. Τα δάπεδα καλύπτονται με πράσινες σχιστολιθικές πλάκες και οι τοίχοι επενδύονται με κονιάματα ή με ορθομαρμαρώσεις από γυψόλιθο, ένα είδος κρητικού αλάβαστρου. Ο πλούσιος

ζωγραφικός και χρωματικός διάκοσμος, με τοιχογραφίες και εικονιστικές παραστάσεις, δημιουργούσε στα ανάκτορα αυτά εικόνα «παρὰμυθῆνας μαγείας». Το ανάκτορο της Κνωσού, που αναστηλώθηκε με βάση τα ευρήματα των ανασκαφών και με τη δημιουργική φαντασία του Έβανς, δίνει το μέτρο των δυνατοτήτων της μινωικής αρχιτεκτονικής. Αλλά την πιο πιστή εικόνα για την οργάνωση και τη λειτουργία των ανακτορικών διαμερισμάτων μάς έδωσε το ανάκτορο της Ζάκρου, το μόνο που έμεινε ασύλητο, με όλα τα σκεύη και τα αντικείμενα στη θέση τους.

Μικρότερα πολυτελή οικοδομήματα, επαύλεις και κατοικίες τοπικών αρχόντων ή θερινά ενδιαίτηματα βασιλέων έχουν επισημανθεί και ανασκαφεί σε πολλές περιοχές. Τα μεγαλύτερα και σημαντικότερα βρίσκονται στις Αρχάνες, στην Αγία Τριάδα της Μεσαράς και στην Επάνω Ζάκρο της Σητείας. Είναι γνωστές επίσης πολυτελείς μινωικές επαύλεις σε διάφορα μέρη, οι οποίες ανήκαν σε αξιωματούχους ή ισχυρούς γαιοκτήμονες της εποχής (Σιλαβόναμος, Τύλισος, Νίρου Χάνι, Μητρόπολη Μεσαράς, Αποδούλου Ρεθύμνης, Καστέλλι Πεδιάδος, Πλάτη Λασιθίου, Προφήτης Ηλίας, Αχλάδια Σητείας, Πραισός κ.ά.). Ορισμένες από τις αγροικίες αυτές προσφέρουν σαφέστατη εικόνα της αγροτικής ζωής και διαθέτουν βιοτεχνικές εγκαταστάσεις (ελαιοπιεστήρια, πατητήρια, αποθήκες, λείψανα κεραμικών κλιβάνων κ.λπ.).

Ανάλογη είναι η εξέλιξη της ταφικής αρχιτεκτονικής, έξοχο δείγμα της οποίας είναι ο βασιλικός τάφος των Ισοπάτων στα νότια της Κνωσού, ένα εντυπωσιακό κτίσμα προορισμένο όχι μόνο για την ταφή αλλά και για τη νεκρική λατρεία του αποθεωμένου βασιλιά. Σε άλλες περιοχές βρέθηκαν θαλαμοειδείς τάφοι λαξευμένοι σε μαλακούς βράχους με πολυποίκιλες μορφές. Θολωτοί τάφοι της εποχής έχουν βρεθεί στην Κνωσό και στον Καμηλάρη της Μεσαράς, κοντά στη Φαιστό. Όλα μαρτυρούν την ύπαρξη εξελιγμένης νεκρικής λατρείας.

Εντυπωσιακή είναι επίσης η ανάπτυξη της τέχνης σε όλες τις εκφράσεις της. Τώρα παρουσιάζεται για πρώτη φορά μνημειώδης ζωγραφική, είτε ως τέχνη τοιχογραφιών, που συνδυάζεται με την αρχιτεκτονική και τη συμπληρώνει, είτε ως αγγειογραφία. Οι τοιχογραφίες της Κνωσού, τα σπαράγματα των οποίων συμπληρώθηκαν, είναι η μεγάλη δόξα της μινωικής ζωγραφικής. Τα θέματα των τοιχογραφιών είναι κοινωνικά

(συνπόσια, χοροί, πανηγύρεις), ή θρησκευτικά (ταυροκαθάψια και εξεικονίσεις θεοτήτων, όπως η γνωστή «Παριζιάνω»), αλλά και καθαρά νατουραλιστικά (τοπία με άνθη και φύλλα, ζώα και πουλιά, θέματα θαλάσσιου βίου, ψάρια, χταπόδια, αχινοί κ.λπ.).

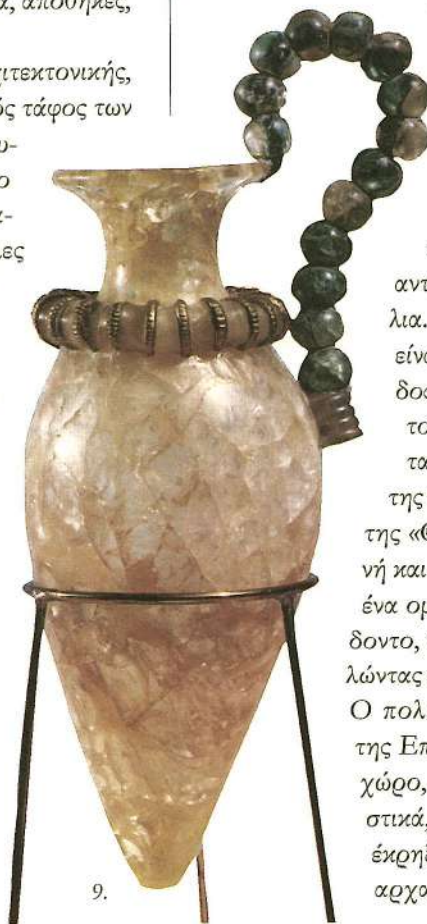
Ανάλογα είναι και τα διακοσμητικά θέματα στην αγγειογραφία. Στην αγγειοπλαστική παρουσιάζονται τώρα σπονδικά αγγεία (ρυτά) εξαιρετικής τελειότητας, σε απομίμηση κεφαλής ζώων (λιονταριού ή ταύρου) ή θαλάσσιων οστράκων. Η μικρογλυπτική φτάνει στο απόγειό της κατά τη Νεοανακτορική περίοδο. Μεγάλοι καλλιτέχνες δημιουργούν έργα —σπονδικά αγγεία και ουνιακά σκεύη— εκπληκτικής τέχνης, σε ατελείωτη ποικιλία σχημάτων και θεμάτων. Τα ωραιότερα προέρχονται από το ανάκτορο της Κνωσού και από την έπαυλη της Αγίας Τριάδας. Ένα σπονδικό αγγείο από ορεινό κρύσταλλο, με επιχρυσωμένο τορνευτό δακτύλιο στον λαιμό και με λαβή από κρυστάλλινες πραινίζουσες χάντρες, βρέθηκε στα θησαυροφυλάκια της Ζάκρου και είναι μοναδικό και ανεπανάληπτο αριστούργημα.

Η σφραγιδογλυφία παρουσιάζει επίσης εντυπωσιακή ανάπτυξη. Οι σφραγίδες της περιόδου, πολλές από τις οποίες χρησιμοποιήθηκαν και ως φυλακτά ή μαγικά

περίαπτα, αποτρεπτικά των κακοποιών πνευμάτων, είναι κατά κανόνα φακοειδείς ή αμυγδαλόσχημες.

Χρησιμοποιούνται σκληροί ημιπολύτιμοι λίθοι, που χαράσσονται με υπομονή από λαμπρούς καλλιτέχνες. Το ίδιο παρατηρείται και στην πλαστική της εποχής, η οποία αντιπροσωπεύεται κυρίως από ειδώλια. Τα υλικά που χρησιμοποιούνται είναι ο πηλός, η φαγεντιανή —ένα είδος πορσελάνης— το ελεφαντόδοντο, το χρυσάφι, ο χαλκός, και λιγότερο τα πετρώματα. Κορυφαία δείγματα της πλαστικής τέχνης είναι τα ειδώλια της «Θεάς των Όψεων» από φαγεντιανή και ο «ταυροκαθάπτης» της Κνωσού, ένα ομοίωμα ακροβάτη από ελεφαντόδοντο, τη στιγμή που μετεωρίζεται εκτελώντας ένα επικίνδυνο άλμα.

Ο πολιτισμός αυτός, ο λαμπρότερος της Εποχής του Χαλκού στον ελληνικό χώρο, καταστράφηκε εντελώς και οριστικά, πιθανότατα από μια τρομακτική έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας. Οι αρχαιολόγοι πιστεύουν ότι τα τελευ-

ταία πενήντα χρόνια της περιόδου (1500-1450 π.Χ.) σημειώθηκαν δύο μεγάλες εκρήξεις. Η τελευταία, το μέγεθος της οποίας ο Σπύρος Μαρινάτος παρομοιάσε με την έκρηξη του ηφαιστείου Κρακατάου των Ολλανδικών Ινδιών (1887), έθεσε οριστικό τέρμα στον ενδοξότερο πολιτισμό της προϊστορικής Κρήτης, αποδυνάμωσε τα κρητικά κέντρα και δημιούργησε ευνοϊκές συνθήκες για την εισβολή των Αχαιών.

Εικόνα της ζωής στην Κρήτη των μινωικών χρόνων

Κεντρικό πρόσωπο του μινωικού πολιτισμού είναι ο Μίνωας, ο βασιλιάς της Κνωσού. Σήμερα πιστεύεται ότι η λέξη Μίνως αναφέρεται σε βασιλικό τίτλο, ανάλογο με εκείνον των Φαραώ της Αιγύπτου. Η αρχαία μυθολογία είναι πλούσια σε παραδόσεις για τον Μίνωα. Γιος του Δία και της Ευρώπης, έπαιρνε τους νόμους από τον πατέρα του. Η ελληνική αρχαιότητα τον γνωρίζει ως γιο και μαθητή του Δία, και ως σοφό νομοθέτη, που έγινε γι' αυτό και κριτής των ψυχών στον Άδη μαζί με τον αδελφό του τον Ραδάμανθυ και τον Αιακό, που κι αυτός ήταν γιος του Δία. Είναι μάλιστα χαρακτηριστική και συμβολική η μαρτυρία του Πλάτωνα, που θέλει τον Αιακό να δικάζει τους Ευρωπαίους, τον Ραδάμανθυ τους Ασιάτες και τον Μίνωα να κατέχει την προεδρία του δικαστηρίου των ψυχών. Στην ιστορική συνείδηση των αρχαίων, όπως την εκφράζει ο Θουκυδίδης, ο Μίνωας ήταν ο κυρίαρχος των θαλασσών. Απέκτησε πρώτος ισχυρό ναυτικό, εκκαθάρισε τις θάλασσες από τους πειρατές και απούνησε τα παράλια και τα νησιά, δημιουργώντας ένα τεράστιο θαλάσσιο κράτος. Σήμερα γνωρίζουμε πλήθος μινωικών αποικιών και εγκαταστάσεων στα νησιά και στις παράλιες πόλεις του Αιγαίου (Κύθηρα, Μήλος, Κέα, Θήρα, Σκόπελος, Κάρπαθος, Ρόδος, Μίλητος κ.ά.). Ο μύθος του Θησέα απηχεί την κυριαρχία του Μίνωα στην Αττική, ενώ οι μύθοι του Δαίδαλου και του Ικαρου τις τεχνολογικές γνώσεις και την αγωνία του ανθρώπου να δαμάσει τις φυσικές δυνάμεις. Πόλεις με το όνομα Μινώα υπήρχαν επίσης σε πολλά μέρη του ελλαδικού χώρου, αλλά και στη Σικελία, στη Γάζα της Παλαιστίνης, ακόμη και στη μακρινή Αραβία. Το πολιτικό σύστημα ήταν η συγκεντρωτική βασιλική εξουσία που στηριζόταν στη θεοκρατική αντίληψη της ζωής, σύμφωνα με την οποία ο βασιλιάς αντλεί την εξουσία του από τον θεό. Έτσι ο βασιλιάς στην Κρήτη είναι και ο «μέγιστος αρχιερέας» και αντιπρόσωπος του θεού· ίσως μάλιστα και ο ίδιος να λατρεύεται ως θεός. Τα σύμβολα της εξουσίας του είναι το στέμμα με τα κρίνα και τα φτερά, το περιδέραιο με τα κρίνα και το μυθικό πτηνό γρουψ που τον συνοδεύει και

το οποίο έχει σώμα λιονταριού, με φτερά και κεφάλι πτηνού. Κοσμεί την αίθουσα του θρόνου του Μίνωα στην Κνωσό και είναι σήμερα το έμβλημα του Δήμου Ηρακλείου.

Η μινωική κοινωνία αποτελεί οργάνωση μεγάλων γενών με διάκριση τάξεων που υπακούουν σε τοπικούς άρχοντες. Η ισχυρή οικονομία μετά το 1700 δημιούργησε ίσως μια τάξη ευγενών που στηριζόταν στη δύναμη του πλούτου. Ιδιαίτερη τάξη θα αποτελούσαν, χωρίς αμφιβολία, οι πολυάριθμοι δούλοι.

Δεν είναι εύκολο να δώσει κανείς πλήρη εικόνα της ζωής στη μινωική Κρήτη, και μάλιστα στις εξελικτικές φάσεις του πολιτισμού της. Όλα πάντως δείχνουν ότι έχουμε εδώ έναν λαό με πλούσια ευαισθησία, γεμάτο αγάπη για τη φύση και για τη ζωή, αισιόδοξο και δημιουργικό, ο οποίος αντιλαμβάνεται τη ζωή εντελώς διαφορετικά από άλλους σύγχρονους λαούς. Η παρατήρηση του Ν. Πλάτωνος είναι χαρακτηριστική: «Ο εξαιρετικά στενός δεσμός με τη ζωή κάνει το μινωίτη να αισθάνεται και να αποδίδει μόνο όσα σχετίζονται με την καλή της πλευρά: είναι σαν να αντηχεί παντού το τραγούδι της χαράς και της ζωής. Μ' αυτό η αγωνία για το άγνωστο μέλλον και το θάνατο ξεχνιέται και δεν γίνεται πουθενά αισθητή. Αφού δεν ενδιαφέρονται για το μέλλον, δεν έχουν την τάση να δικαιώνουν το παρελθόν, όπως θέλησαν οι Μεσοποτάμιοι, ή να κρυσταλλώσουν για την αιωνιότητα το παρόν, όπως έκαναν οι Αιγύπτιοι. Ένας εύθυμος τόνος αισιοδοξίας κυριαρχεί σ' ολόκληρη τη μινωική δημιουργία».

Ο λαός είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος του γεωργικός και ποιμενικός. Μια ωραία εικόνα της μινωικής αγροτικής ζωής παρέχει το περιήγητο «αγγείο των θεριστών», που βρέθηκε στην Αγία Τριάδα της Μεσαράς. Στη ράχη του αγγείου εικονίζονται θεριστές με γεωργικά εργαλεία στον ώμο, που τραγουδούν—ίσως ύμνο σε θεότητα της βλάστησης—με συνοδεία μουσικού και ιερέα που κρατά σείστρο, όπως στη λατρεία της αιγυπτιακής Ισιδας. Η ομάδα των τραγουδιστών της παράστασης αυτής χαρακτηρίστηκε «το αρχαιότερο κουαρτέτο του ευρωπαϊκού πολιτισμού».

Προϋπόθεση της μεγάλης τέχνης και μιας ανώτερης μορφής ζωής αποτελεί ωστόσο η ανάπτυξη αστικού βίου. Πράγματι, στα μεγάλα κέντρα της Κρήτης είχε δημιουργηθεί, όπως φαίνεται, μια κοινωνική αριστοκρατία με υψηλές απαιτήσεις.

Προξενούν κατάπληξη σήμερα η λεπτότητα και η χάρη της γυναικείας αμφίεσης και του καλλωπισμού, ο πλούτος και η ποικιλία των κοσμημάτων, οι συρμοί των φορεμάτων και των κομμώσεων με την εκθαμβωτική πολυτέλειά τους. Ανάλογη πρέπει να φανταστούμε ότι ήταν η αίσθηση της καθαριότητας, η χρήση

10.

αρωμάτων και καλλυντικών, η βαφή των χειλιών στις γυναίκες, όπως φαίνεται στις τοιχογραφίες των μινωικών ανακτόρων. Η μορφή της «Παριζιάνας» είναι χαρακτηριστική. Ακόμη και οι άνδρες, των οποίων η αμφίεση είναι απλή, με ένα λιτό περιβόλαιον στη μέση, παρουσιάζονται πάντοτε ξυρισμένοι και φορούν κοσμήματα.

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα του μινωικού πολιτισμού είναι η ελευθερία των γυναικών και η ανάπτυξη γυναικείας αριστοκρατίας. Οι γυναίκες μετέχουν ενεργά και ισότιμα με τους άνδρες στη δημόσια ζωή, στις εορτές και στα θεάματα, ακόμη και σε επικίνδυνα αγωνίσματα και σε κυνηγετικές εξορμήσεις. Αυτή η ισοτιμία των γυναικών στη μινωική Κρήτη φανερώνει οπωσδήποτε μια προηγμένη αντίληψη ζωής, που μας ξαφνιάζει αν λάβουμε υπόψη ότι και σε πολύ προχωρημένους χρόνους και σε περιόδους πολιτισμικής ακμής, όπως στην Αθήνα του Περικλή, οι γυναίκες είναι καταδικασμένες στη σκιατραφία του οίκου και παραδομένες στην απόλυτη κυριαρχία των ανδρών. Η πλούσια ζωή των Μινωιτών φαίνεται καθαρά στα θεάματα, στα παίγνια, στις λατρευτικές και εορταστικές εκδηλώσεις, στα αγωνίσματα, στις ακροβασίες, στους χορούς, στις σκηνές κυνηγιού. Αξίζει να σημειωθεί ιδιαίτερα η ύπαρξη μεγάλων αυλών και θεάτρων. Στα ανάκτορα της Κνωσού και της Φαιστού έχουμε τους

αρχαιότερους θεατρικούς χώρους στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Φαίνεται μάλιστα πως οι Μινωίτες αγαπούσαν ιδιαίτερα τα ακροβατικά γυμνάσια και τα επικίνδυνα αγωνίσματα, κορυφαίο από τα οποία ήταν τα ταυροκαθάψια, μια επικίνδυνη ακροβατική επίδειξη στη ράχη εξαγριωμένου ταύρου, όπως δείχνουν οι τοιχογραφίες και οι υπόλοιπες εξεικονίσεις σε σφραγίδες και ανάγλυφα. Πιστεύουν οι ειδικοί ότι το τολμηρό και επικίνδυνο αυτό άθλημα ήταν μέρος σειράς λατρευτικών εκδηλώσεων.

Ιδιαίτερη ήταν η αγάπη των Κρητών για τον χορό. Αυτό μαρτυρούν οι τοιχογραφίες, αλλά και οι φιλολογικές πηγές της ελληνικής αρχαιότητας, που εξυμνούν τη χορευτική επιδεξιότητα των Κρητών. Μια θαυμάσια περιγραφή μινωικού χορού μάς έδωσε ο Όμηρος, περιγράφοντας τον κνώσιο χορό της Αριάδνης όπως τον ιστόρησε ο Ήφαιστος στην ασπίδα του Αχιλλέα (Ιλ., Σ 590-606):

«Ξόμπλιαζε ακόμα ο κουτσοπόδαρος θεός
και χοροστάσι,
όμοιο μ' εκείνο που 'χε ο Δαίδαλος
της ομορφομαλλούσας
της Αριάδνης στην απλόχωρη Κνωσό
παλιά φτιαγμένο.
Άγουροι εκεί κι ακριβαγόραστες
παρθένες είχαν στήσει
χορό, κι ο ένας τ' άλλουνού εκρατούσανε
πα στον αρμό τα χέρια.
Δινό αγανό εφορούσαν όλες τους,
καλόγνεστους εκείνοι
χιτώνες, απαλά που εγυάλιζαν
με λάδι ποτισμένοι.
Φορούσαν όλες ανθοστέφανα
στην κεφαλή, κι εκείνοι
Χρυσά μαχαίρια που ανακρέμουνταν
από λουριά ασημένια [...]
Κι όλοι τους πότε αντάμα εχόρευαν
με πόδια μαθημένα
και πότε πάλι αράδες έτρεχαν,
η μια στην άλλη αντίκρα.
Γύρω εστεκόταν και καμάρωνε
τον όμορφο χορό τους
κόσμος πολύς, και πλάι τους κάθουνταν
βαρώντας την κιθάρα
ο θείος τραγουδιστής·
κι ως άνοιγε το στόμα του να ψάλλει,
εκεί στη μέση τούμπες άρχιζαν
να κάνουν δυο ακροβάτες».

(Μετάφραση Ν. Καζαντζάκη - Ι. Κακριδή)

Η μινωική θρησκεία και λατρεία

Από τα προβλήματα που προκύπτουν από τη μελέτη της μινωικής Κρήτης, το πλέον ακανθώδες είναι η θρησκεία και η συναφής προς αυτή λατρεία. Αντίθετα με άλλους σύγχρονους πολιτισμούς (Αίγυπτος, Μεσοποταμία) που άφησαν μνημειώδη έργα θρησκείας και λατρείας, ναούς, γλυπτά κ.λπ., στη μινωική Κρήτη έχουμε μιαν ανεξήγητη θρησκευτική σιγή. Όπως σημειώνει ο Σπ. Μαρινάτος «μόνον ο μινωικός πολιτισμός παρουσιάζεται άνευ ναών, άνευ αγαλμάτων, άνευ αναγλύφων, άνευ οιασδήποτε μνημειώδους απεικονίσεως της θεότητας». Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχε θρησκεία και θρησκευτική ζωή στη μινωική Κρήτη. Απλώς είχε χαρακτηρη διαφορετικό από άλλα γνωστά θρησκευτικά σχήματα και έτσι οι ερευνητές διατυπώνουν προσωπικές υποθέσεις, αγωνιζόμενοι να ερμηνεύσουν τα σιωπηρά ευρήματα των ανασκαφών.

Η εικόνα της θρησκευτικής ζωής που έχει γίνει γενικά παραδεκτή είναι η ακόλουθη: Βάση της μινωικής θρησκείας ήταν ο βλαστικός κύκλος, δηλαδή η θεοποίηση των δυνάμεων της φύσης, που διαρκώς μεταβάλλονται. Έτσι η μεγάλη θεότητα στη μινωική Κρήτη είναι η ίδια η Φύση, η Μεγάλη Θεά, η Μεγάλη Μητέρα, που εξεικονίζεται με ποικιλία μορφών: άλλοτε σε κορυφή βουνού ανάμεσα σε λιοντάρια, ως «Ορεία Μητηρ» (μητέρα των βουνών) ή «Πότνια Θηρών» (η κυρία των θηρίων), άλλοτε ως «Θεά των Οφειων», άλλοτε ως θεότητα του ιερού δέντρου, των πουλιών ή των λουλουδιών, άλλοτε μέσα σε ιερό πλοίο που ταξιδεύει, ως θαλάσσια θεότητα, και άλλοτε οπλισμένη με ασπίδα και ξίφος, ως πολεμική θεότητα.

Εκτός από την ανθρωπόμορφη Μεγάλη Θεά, εμφανίζονται στις λατρευτικές παραστάσεις και διάφορα ζώα, υπαρκτά (συνήθως πίθηκοι) ή φανταστικά, συχνά με σώμα ανθρώπου και κεφάλι ζώου ή πτηνού, όπως ο γρυψ που συνοδεύει τον Μίνωα. Όλες αυτές οι μορφές είναι πιθανότατα εξεικονίσεις βλαστικών δαιμόνων. Τα σύμβολα της λατρείας είναι πολλά: το ιερό δέντρο —συνήθως η ελιά— τα ιερά κέρατα, ο διπλός πέλεκυς, που στη γλώσσα των Κρητών λέγεται λάβρυς, λέξη που ίσως έχει ετυμολογική σχέση με τον λαβύρινθο, το ιερό πλοίο κ.ά. Πρέπει ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι οι απόψεις των αρχαιολόγων δεν συμφωνούν

πάντοτε στην ερμηνεία αυτών των συμβόλων.

Ανάλογες σε σχήματα ήταν οι λατρευτικές προσφορές: ικετευτικές στάσεις, θρησκευτικοί χοροί, προσφορές θυσιών σε κορυφές βουνών (ιερά κορυφές), σε σπήλαια ή ακόμη και σε οικιακά ιερά. Στο ανάκτορο της Κνωσού έχει επισημανθεί ιδιαίτερος χώρος (κρύπτη). Στη θεότητα προσφέρονταν συνήθως καρποί της γης. Η υπόθεση για προσφορά ανθρωποθυσιών, που διατυπώθηκε από τον Γ. Σακελλαράκη με βάση τα ευρήματα των Αρχανών, έχει προκαλέσει έντονες αντιδράσεις μεταξύ των ειδικών.

Είναι επίσης βέβαιο ότι στη μινωική Κρήτη ήταν ανεπτυγμένη η λατρεία των νεκρών. Το πιο ενδιαφέρον εύρημα νεκρικής λατρείας είναι η περιήρημη σαρκοφάγος της Αγίας Τριάδος. Έχει διατυπωθεί επίσης η άποψη ότι ο τρόπος και ο βαθμός νεκρικής λατρείας θα ήταν ανάλογος με τα αξιώματα που είχε στην επίγεια ζωή του ο νεκρός. Η καύση των νεκρών ήταν άγνωστη στη μινωική Κρήτη. Το έθιμο έφεραν στο νησί οι Αχαιοί κατά τη Μετανεκτορική εποχή.

Η γραφή

Στα τέλη της Προανεκτορικής περιόδου (περί το 2000 π.Χ.) εμφανίζονται στην Κρήτη τα πρώτα γραπτά σύμβολα, τα οποία μοιάζουν με τα αιγυπτιακά ιερογλυφικά, χωρίς όμως να υπάρχει σχέση εξάρτησης από αυτά. Έχουν επισημανθεί 135 γραπτά ιερογλυφικά σημεία, τα οποία εικονίζουν ανθρώπινες μορφές, κεφαλές ζώων, εργαλεία και διάφορα σύμβολα (φυτά, διπλούς πελέκεις κ.ά.). Είναι η λεγόμενη ιερογλυφική γραφή της Κρήτης, το σημαντικότερο δείγμα της οποίας είναι ο περίφημος δίσκος της Φαιστού, που βρέθηκε στις ανασκαφές του 1903. Δεν έχει ακόμη επιτευχθεί η ανάγνωσή του και οι απόψεις των αρχαιολόγων διαχάζονται, τόσο για την προέλευσή του όσο και για τη χρήση του. Παράλληλα με την ιερογλυφική, χρησιμοποιείται στην Κρήτη κατά την Παλαιονεκτορική περίοδο ένα άλλο σύστημα γραφής, το οποίο περιλαμβάνει 70 γραμμικά σύμβολα και αποκαλείται Γραμμική γραφή Α. Είναι γνωστή από πινακίδες της Κνωσού, της Φαιστού, των Μαλίων, της Τυλίσου, του Παλαιοκάστρου και της Ζάκρου. Και αυτή η γραφή παραμένει ακόμη άγνωστη, μολονότι πολλοί αρχαιολόγοι και αρχαιολογούντες γλωσσολόγοι διατύπωσαν κατά καιρούς διάφορες ερμηνευτικές απόψεις.

Από τα μέσα του 15ου αι. π.Χ. εμφανίζεται

στην Κρήτη ένα άλλο σύστημα γραφής, που ονομάζεται Γραμμική Β. Πρόκειται για τη γραφή που χρησιμοποιήσαν οι Αχαιοί που κατέλαβαν το νησί την περίοδο 1450-1400 π.Χ. Πινακίδες της γραφής αυτής βρέθηκαν όχι μόνο στην Κρήτη, αλλά και στις Μυκήνες, στην Πύλο, στην Τίρυνθα, στον Ορχομενό και στην Ελευσίνα. Δύο Άγγλοι ερευνητές, ο Τζον Τσάντγουικ (John Chadwick) και ο Μάικλ Βέντρις (Michael Ventris) κατόρθωσαν να αποκρυπτογραφήσουν τη Γραμμική Β (1952). Η αποκρυπτογράφηση αυτή θεωρήθηκε το σημαντικότερο αρχαιολογικό γεγονός του 20ού αιώνα. Είναι εξαιρετικά σημαντικό ότι το σύστημα της γραφής αυτής εκφράζει γλώσσα ελληνική, γεγονός πελώριας σπουδαιότητας για την αρχή της ελληνικής ιστορίας.

Δ. Μετανακτορική ή Μυκηναϊκή εποχή (1450 - 1150)

Η τρομερή έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας και ο καταστρεπτικός σεισμός που ακολούθησε, αποδυνάμωσαν τα κέντρα της Κρήτης και δημιούργησαν ευνοϊκές συνθήκες για την εισβολή των Αχαιών. Μέσα σε λίγα χρόνια η Κρήτη μεταβλήθηκε σε μυκηναϊκή αποικία. Μετά το 1380 π.Χ. παρατηρήθηκαν μαζικές εγκαταστάσεις Αχαιών. Οι παλαιοί Κρήτες κατέφυγαν σε ορεινά και δυσπρόσιτα μέρη, στα ανατολικά της νήσου, όπου επί πολλούς αιώνες διατήρησαν τη μινωική γλώσσα και τον πολιτισμό τους. Είναι οι λεγόμενοι Ετεόκρητες. Επιγραφές που βρέθηκαν στην Πραισό και στη Δρήρο, και χρονολογούνται από τον 6ο έως τον 3ο αι. π.Χ., είναι γραμμένες με χαρακτηριστές ελληνικούς αλλά η γλώσσα τους είναι ακατάληπτη. Πιστεύεται ότι πρόκειται για την προελληνική γλώσσα των Μινωιτών. Μεγάλο μέρος του παλαιού κρητικού πληθυσμού φαίνεται ότι εγκατέλειψε το νησί και αναζήτησε εγκατάσταση σε άλλους τόπους, φτάνοντας μέχρι και τις ιταλικές ακτές, σε σημείο ώστε να γίνεται λόγος για «κρητική διασπορά». Η διοικητική οργάνωση της Κρήτης μεταβάλλεται και ακολουθεί τα μυκηναϊκά πρότυπα. Στις πινακίδες της Κνωσού εμφανίζεται τώρα πολύ συχνά ο τύπος WANAX, που θυμίζει τον μυκηναϊκό τίτλο ANAX (=βασιλεύς).

Φαίνεται ότι υπάρχουν πολλοί ισχυροί τοπάρχες, υποτελείς όλοι στον δυναστικό οίκο των Ατρείδων της Πελοποννήσου. Είναι αξιοσημείωτο ότι τώρα αναπτύσσονται κέντρα και στη δυτική Κρήτη, τα οποία δεν είναι γνωστά στους μινωικούς χρόνους (Πέραγamos, Πολυρρηγία, Κυδωνία, Κολυμπάρι, Στύλος Αποκορώνου κ.ά.). Την εξάρτηση της Κρήτης από τον οίκο των Ατρείδων πιστοποιεί η συμμετοχή επτά κρητικών πόλεων στον Τρωικό πόλεμο υπό την αρχηγία του Ιδομενέα, βασιλιά της Κνωσού, όπως αναφέρει ο Όμηρος στην *Ιλιάδα* (Β 645-652).

Μαζί με όλα τα άλλα μεταβάλλεται τώρα και το ύφος της ζωής στην Κρήτη. Οι Αχαιοί έφεραν στο νησί τα έθιμά τους, τη μακιριά γενειάδα, την ενδυμασία τους, τον ιδιαίτερα κοντό χιτώνα, τα ταφικά και νεκρικά έθιμά τους. Οι νεκροί θάβονται σε θολωτούς τάφους (Αρχάνες, Στύλος Αποκορώνου) και σε θαλαμοειδείς λαξευμένους σε βράχους. Προς το τέλος της περιόδου υπάρχουν ενδείξεις για καύση των νεκρών.

Οι τέχνες πάντως παρακμάζουν και μόνο η χαλκοουργία, και κυρίως η κατασκευή όπλων, καλλιεργείται με επιτυχία. Το πιο σημαντικό όμως στοιχείο είναι η μεταβολή της θρησκείας. Στη θέση της μινωικής θεότητας, της Μεγάλης Θεάς, λατρεύονται τώρα οι ελληνικοί θεοί, ο Δίας, η Ηρα, ο Ποσειδώνας, η Αθηνά κ.λπ. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι λησμονήθηκαν εντελώς οι μινωικές θεότητες. Τα ονόματα Δίκτυнна και Βριτόμαρτις (=Γλυκιά Παρθένα), καθώς και η λατρεία του Δία ως Κούρου, θεωρούνται μινωικές επιβιώσεις.

Παρά τη μεταβολή των συνθηκών και του τρόπου ζωής, η οικονομία της Κρήτης εξακολουθεί να είναι ακμαία. Στηρίζεται στο εμπόριο και στην εξαγωγή κρητικών προϊόντων (λάδι, μέλι, κρασί, ξηροί καρποί, αρωματικά βότανα κ.λπ.) σε χώρες της ανατολικής

Μεσογείου, στην Κύπρο, στη Συρία και στην Αίγυπτο. Οι νέοι κύριοι της Κρήτης φαίνεται ότι πρωτοστατούν στις επιδρομές των «λαών της θάλασσας», ιδιαίτερα κατά τον 12ο αιώνα· είναι μάλιστα γνωστό ότι έφτασαν έως την Αίγυπτο την εποχή του Ραμσή Γ'. Σύμφωνα μάλιστα με μία εκδοχή, οι Φιλισταίοι της Παλαιστίνης ήταν Κρήτες.

12.

ΜΕΡΟΣ II. Η ΔΩΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ (1100-69 π.Χ.)

Ο ΔΩΡΙΚΟΣ ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΓΑ ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΤΡΩΙ-
κό πόλεμο, τον οποίο ο Θουκυδίδης
θεωρεί την αρχαιότερη πολεμική
πράξη των Ελλήνων, οι Δωριείς, το
τελευταίο ελληνικό φύλο, κατήλθαν
στην ελληνική χερσόνησο. Τα μυκηναϊκά βασίλεια,
αποδυναμωμένα από τους πολέμους και τις εσωτερικές
διαίρεσεις, δεν μπόρεσαν να προβάλουν αντίσταση και
να αναχαιτίσουν τη δωρική ορμή. Οι Μυκήνες, το κέν-
τρο της δύναμης των Αχαιών, καταστράφηκαν γύρω
στα 1125-1120 π.Χ. Ομάδες Αχαιών προσφύγων κα-
τέφυγαν στην Κρήτη και στην Κύπρο, το εμπόριο πα-
ρέλυσε, η κυριαρχία των θαλασσών πέρασε στα χέρια
των Φοινίκων και ο πολιτισμός άρχισε να υποχωρεί.
Οι νέοι κυρίαρχοι του νοτιοελληνικού χώρου έφεραν
και επέβαλαν νέα ήθη, νέους τρόπους αμφίσεσης, νέες
εκφράσεις στην περιοχή της τέχνης, την καύση των νε-
κρών, καθώς και τη χρήση του σιδήρου στα εργαλεία
και στα όπλα. Τα νέα και ισχυρότερα όπλα επέτρεπαν
στους Δωριείς ταχύτατες κινήσεις. Περί το 1100 π.Χ.
είχαν φτάσει και στην Κρήτη, όπου φαίνεται ότι συ-
νάντησαν γενναία αντίσταση στα μεγάλα κέντρα, και
κυρίως στην Κνωσό,
η οποία παραδόθηκε
στις φλόγες. Σε λίγα
χρόνια ο πολιτισμός
της Κρήτης άλλαξε
μορφή και η αυστη-
ρή στρατιωτική ζωή
των Δωριέων διαδέ-

χτηκε την εκλεπτυσμένη ζωή των Μινωιτών και των
Αχαιών. Το ελληνικό στοιχείο του νησιού, οι Αχαιοί,
συγχωνεύτηκε τώρα με το ομόφυλο αίμα των Δωρι-
έων, αποτελώντας μια νέα εθνολογική και πολιτισμι-
κή ενότητα, ενώ οι λίγοι απόγονοι των Μινωιτών, οι
Ετεόκρητες, απομονώθηκαν στην ανατολική περιοχή
του νησιού. Ο Όμηρος γνωρίζει αυτή την τοπική
σύμμειξη πληθυσμών και γλωσσών που παρατηρείται
στην Κρήτη (Οδ., τ 173-177):

«Μια χώρα, η Κρήτη, μέσα βρίσκεται
στο πέλαο το κρασάτο,
περίσσια πλούσια, θαλασσόζωστη, πανώρια.
Πολιτείες έχει ενενήντα·
μύριοι, αρίφνητοι ζουν πάνω ανθρώποι,
κι είναι πολλές οι γλώσσες τους, ανάκατες.
Θρέφει Αχαιούς η Κρήτη, και βέρους Κρητικούς
ανθρώκιδους, και Δωριείς,
που ζούνε σε τρεις φυλές,
κι ακόμα Κύδωνες και Πελασγούς Αρχόντους».
(Μετάφραση Ν. Καζαντζάκη - Ι. Κακριδή)

Αυτή η εικόνα φαίνεται και στο τοπωνυμικό της
Κρήτης, όπως απέδει-
ξαν νεότερες έρευνες οι
οποίες αναβιβάζουν τα
ελληνικά τοπωνύμια της
Κρήτης στο 70% του
συνόλου, τα πελασγικά
στο 20% και τα ετεο-
κρητικά στο 10%.

ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΑΙΩΝΕΣ ΤΗΣ ΔΩΡΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (1100-800 π.Χ.)

Για να στερεώσουν την κατοχή της Κρήτης, οι νέοι εισβολείς οργάνωσαν εκτεταμένους αποικισμούς, απηχήσεις των οποίων διέσωσε η μυθολογική παράδοση. Η Λύκτος και η Γόρτυνα αναφέρονται ως οι πρώτες δωρικές αποικίες. Ο Ηρόδοτος μάλιστα θεωρεί αρχαιότερη τη Λύκτο, αποικία της Σπάρτης στις υπώρειες του Αιγαίου όρους, στα ανατολικά του σημερινού Νομού Ηρακλείου. Την ίδια εποχή (9ος αι. π.Χ.) Μάγνητες από το Πήλιο και την Όσσα ίδρυσαν αποικία μεταξύ Γόρτυνας και Φαιστού.

Οι πηγές αναφέρουν τρεις δωρικές φυλές στην Κρήτη, τους Υλλείς, τους Δυμάνες και τους Παμφύλους, ενώ στις αρχαιότερες κρητικές επιγραφές αναφέρονται τα επίσης δωρικά γένη Εχανορείς, Αισχείς και Αιθαλείς. Στην Ιεράπετρα αναφέρεται η δωρική φυλή Καμιρίς, και στις επιγραφές της Πραισού η φυλή Φαρκαρίς. Υποθέτουμε ότι αυτές οι φυλές που αναφέρονται στις επιγραφές είναι ίσως εντόπιοι ευγενείς που αναγνώρισαν τους Δωρείς ως κυρίαρχους, διατήρησαν τα προνόμιά τους και εξασφάλισαν ισοτιμία στην κοινωνική οργάνωση των κρητικών πόλεων. Όπως και αν έχουν τα πράγματα, η χαραυγή των ιστορικών χρόνων (1100 π.Χ.) βρίσκει την Κρήτη με δωρική φυσιογνωμία. Μέχρι το τέλος της αρχαιότητας θα παραμείνει μία από τις αυστηρότερες και καθαρότερες δωρικές περιοχές, «έπαλξη του δωρικού κόσμου», όπως χαρακτηριστικά την αποκάλεσαν.

Η εικόνα της ζωής στην Κρήτη τους τρεις πρώτους αιώνες της δωρικής κατοχής είναι πολύ σκοτεινή. Δεν υπάρχουν πληροφορίες από τις πηγές, ενώ τα ευρήματα των ανασκαφών είναι ανεπαρκή. Οι ελάχιστες πληροφορίες μεταγενέστερων συγγραφέων είναι αποσπασματικές, συγκεχυμένες και ασαφείς, με βαριά μυθική επικάλυψη. Μπορούμε να εικάσουμε με σιγουριά ότι η ζωή υποχώρησε πάλι σε υποτυπώδεις μορφές αγροτικού και ποιμενικού βίου. Η παραδοσιακή βασιλεία, όπως τη συναντήσαμε στα μεγάλα κέντρα της Κρήτης, καταργείται. Η τέχνη φαίνεται να έχει νεκρωθεί και η γραφή εξαφανίζεται. Υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι πρόκειται για μία περίοδο σιληρότατων αγώνων των εισβολέων με τους παλαιούς κατοίκους της νήσου, τους Μινωίτες και τους Αχαιούς. Οι νέοι κατακτητές οχυρώνονται σε απρόσιτες ακροπόλεις, όπως στη Γόρτυνα, στον Πριιά, στην Αζό, στην Υρτακίνα και αλλού, και στο νησί παγιώνεται σιγά σιγά ο νέος στρατιωτικός βίος των Δωρείων.

Στην περιοχή της τέχνης, εμφανίζεται ένας νέος ρυθμός στη διακόσμηση των αγγείων, που τώρα γίνεται με

απλά γεωμετρικά σχήματα, τρίγωνα, τετράγωνα, ρόμβους κ.λπ. Η τέχνη ονομάζεται για τον λόγο αυτό γεωμετρική, και η περίοδος ομοίως Γεωμετρική περίοδος της Κρήτης (1100-725 π.Χ. περίπου), και διακρίνεται σε τρεις μικρότερες φάσεις: την πρώιμη (1100-900), τη μέση (900-800) και τη νεότερη (800-725). Το σημαντικότερο κέντρο της νήσου εξακολουθεί να είναι η Κνωσός, όπου ακμάζει ένας ιδιότυπος πολύχρωμος γεωμετρικός ρυθμός.

Γεωμετρικοί οικισμοί επισημαίνονται τώρα και στη δυτική Κρήτη, ενώ από τον 9ο αιώνα και έπειτα φαίνεται ότι βελτιώνονται οι οικονομικές συνθήκες και αρχίζουν να εμφανίζονται και άλλα ισχυρά κέντρα, όπως οι Αρτιάδες, η Δεήρος, η Λατώ, η Λύκτος, η Ελεύθερνα, η Απτέρα, η Λάππα, η Πολυρρηνία, η Αζός. Στην τελευταία μάλιστα αναφέρεται και ο μόνος γνωστός μετά τους μινωικούς χρόνους βασιλιάς στην Κρήτη, ο Ετέαρχος, όπως παραδίδει ο Ηρόδοτος (IV, 154): «Υπάρχει στην Κρήτη μια πόλη, η Οαζός, στην οποία έγινε βασιλιάς ο Ετέαρχος». Το εμπόριο αναζωογονείται από τον 9ο αιώνα και υπάρχουν σαφείς ενδείξεις από αρχαιολογικά ευρήματα για εμπορικές σχέσεις της Κρήτης με τα νησιά του Αιγαίου, την Κύπρο και την Ανατολή (Συρία).

Το πιο αξιοσημείωτο είναι ότι στους Δωρείς οφείλεται η δημιουργία ναών στην Κρήτη. Οι τελευταίες αρχαιολογικές έρευνες των Καναδών αρχαιολόγων με τον καθηγητή Τζόζεφ Σόου (Joseph Shaw) στον Κομμό, κοντά στο χωριό Πιτσιδία της Μεσαράς, έφεραν στο φως έναν ναό που χρονολογείται στον 10ο αιώνα και είναι ο αρχαιότερος των ιστορικών χρόνων στον ελληνικό χώρο.

ΜΙΑ ΕΦΗΜΕΡΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ - Η ΑΝΑΤΟΛΙΖΟΥΣΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (8ος-7ος ΑΙ.)

Η ανατολή του 8ου αι. π.Χ. προοιωνίζεται μία νέα περίοδο ακμής. Αναβιώνει η ναυτική και εμπορική δραστηριότητα και αρχίζει η μεγάλη αποικιακή εξάπλωση. Στον αρχόμενο δεύτερο ελληνικό αποικισμό η Κρήτη παρουσιάζει αξιοσημείωτη δραστηριότητα, δημιουργώντας αποικίες στα παράλια της Μικράς Ασίας (Μίλητος), στην Ιταλία, στη Γαλλία και στην Αφρική. Το 735 π.Χ. Κρήτες ίδρυσαν αποικίες στη Σικελία και στην Ετρουρία, και λίγο αργότερα συνεργάστηκαν με τους Ροδίους στον αποικισμό της Γέλας και του Ακράγαντα. Την ίδια εποχή έφτασαν στα νότια παράλια της Γαλλίας, στη Μασσαλία, εκατό χρόνια πριν από τους Φωκαείς. Το 631 π.Χ. ίδρυσαν την Κυρήνη στην Αφρική.

Αυτήν την οικονομική και αποικιακή εξάπλωση συ-

14.

νοδεύει και μια εντυπωσιακή καλλιτεχνική άνθηση, η οποία ήταν, δυστυχώς, εφήμερη. Στοιχεία ανατολικά υποτάσσονται στους όρους της ελληνικής αισθητικής και δημιουργείται μια ιδιότυπη τέχνη, που ονομάζεται ανατολιζουσα ή δαιδαλική. Η ονομασία οφείλεται όχι στον μυθικό Δαίδαλο των μινωικών χρόνων, αλλά σε έναν δαιμόνιο καλλιτέχνη με το ίδιο όνομα, για το

πρόσωπο του οποίου ελάχιστα είναι γνωστά. Σ' αυτόν αποδίδει η παράδοση τη δημιουργία των πρώτων μνημειωδών αγαλμάτων από μάρμαρο και οπτή γη, καθώς και την τεχνική της κατασκευής των «κούφιων» αγαλμάτων από χαλκό. Τα πρόμα αυτά γλυπτά έχουν τα μάτια ανοιχτά και τα άκρα σε κάποια κίνηση. Μαθητές του Δαίδαλου, γνωστοί ως Δαιδαλίδες, υπήρξαν ο Χειρίσοφος, ο Δίποινος και ο Σκύλλης, που εργάστηκαν στην Πελοπόννησο και έγιναν οι πρώτοι διδάσκαλοι της πλαστικής τέχνης στην αρχαϊκή Ελλάδα.

Έργα της δαιδαλικής περιόδου βρέθηκαν σε πολλές περιοχές της Κρήτης. Λείψανα ναών με ιδιότυπη πλαστική διακόσμηση, πράγμα άγνωστο ακόμη στους ναούς της Ελλάδας, βρέθηκαν στη Γόρτυνα, στη Δρήρο και στον Πρινιά. Τρεις χάλκινες μορφές σε μικρό μέγεθος (40-80 εκ.) που βρέθηκαν στη Δρήρο και εικονίζουν πιθανώς θεότητες, είναι τα αρχαιότερα δείγματα χάλκινων αγαλμάτων στον ελληνικό χώρο. Ένα κεφάλι κρητικού χάλκινου αγάλματος στο Μουσείο της Νέας Υόρκης και η περίφημη «Κυρία της Ωξέρ» στο Μουσείο του Λούβρου θεωρούνται από τους ειδικούς έργα αξιοθαύμαστα για την εποχή τους. Πιστεύουν πολλοί ότι η Κρήτη του 7ου αι. π.Χ. είναι το πιο ζωντανό τμήμα του ελληνικού κόσμου «που μεταλαμπάδευσε τη ζωογόνα πνοή της τέχνης από την Ανατολή στην ηπειρωτική Ελλάδα».

Δυστυχώς αυτή η ελπιδοφόρα αναγέννηση υπήρξε εφήμερη και διακόπηκε απότομα και οριστικά τον 6ο αιώνα. Η ναυσιπλοΐα και το εμπόριο μαράθηκαν. Το δυσκίνητο και δυσπροσάρμοστο κοινωνικό και πολιτικό σύστημα του δωρικού κόσμου δεν επέτρεψε την παρακολούθηση των ελληνικών εξελίξεων και τη συμμετοχή σε αυτές. Το νησί απομονώθηκε και κλείστηκε ερμητικά στον εαυτό του, παραδομένο τους επόμενους αιώνες σε μια ατελείωτη εσωτερική κρίση, που θα είναι πια και το μόνιμο χαρακτηριστικό του έως τη ρωμαϊκή κατάκτηση.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Σημαντικές και αξιόπιστες πηγές —κυρίως ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, ο Έφορος και ο Στράβων— παρέχουν πληροφορίες για την πολιτική και κοινωνική οργάνωση των κρητικών πόλεων. Το πολίτευμά τους δεν διέφερε ουσιωδώς από εκείνο των άλλων δωρικών κέντρων, και κυρίως της Σπάρτης. Πρόκειται δηλαδή για συγκεντρωτικό στρατιωτικό σύστημα, στο οποίο οι πολίτες κατά πόλεις διακρίνονταν σε τρεις τάξεις, τους ελεύθερους, τους περιοίκους ή υπηκόους και τους δούλους.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αριστοτέλη, το πολίτευμα στην Κρήτη ήταν αριστοκρατικό και τα όργανά του ήταν τρία: οι κόσμοι, η Γερουσία (ή Βουλή) και η Εκκλησία.

Οι ελεύθεροι πολίτες ήταν οργανωμένοι σε φατρίες, δηλαδή σε ομάδες πολεμιστών που λέγονταν εταιρείαι και είχαν προσάτη θεό τον Δία, ο οποίος είχε επίσης την προσωνομία Ζευς Εταιρείος. Οι υπήκοοι ή περίοικοι ήταν οι παλαιοί κάτοικοι της νήσου, που αναγνώρισαν τη δωρική κυριαρχία και διατήρησαν μέρος της περιουσίας τους, πληρώνοντας φόρους στους ελεύθερους. Την πολυάριθμη τάξη των δούλων αποτελούσαν οι παλαιοί Κρήτες που υποτάχθηκαν στους Δωριείς, καθώς και οι αιχμάλωτοι των πολέμων. Καλλιεργούσαν τους κήλους των ευγενών και έπαιρναν ελάχιστο μέρος από τα εισοδήματα. Διακρίνονταν σε δύο τάξεις: τους δημόσιους δούλους, που ονομάζονταν μνωίται, και τους ιδιωτικούς που αποκαλούνταν αφαιμώται ή οικείς ή κλαρώται, καθώς καλλιεργούσαν τους κήλους (κλάρους) των ευγενών. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς ποιο νομικό καθεστώς διέπει την τάξη των δούλων, αλλά στις επιγραφές είναι σαφέστατη η διάκρισή τους από τους ελεύθερους. Είναι σημαντική η πληροφορία του Στράβωνα —ο οποίος ήταν από τη μητέρα του Κρητικός και γνώριζε καλά τα κρητικά πράγματα— ότι οι δημόσιοι δούλοι στην Κρήτη συγκροτούσαν δική τους συνέλευση, που λεγόταν Μνώα σύνοδος (δηλαδή συνέλευση των μνωιτών).

Το πολίτευμα στη δωρική Κρήτη είχε χαρακτήρα αριστοκρατικό, χωρίς να έχει τον αυστηρό τύπο του σπαρτιατικού, όπως παρατηρεί ο Πολύβιος. Με μικρές παραλλαγές από πόλη σε πόλη, μπορούμε να έχουμε την παρακάτω εικόνα για την πολιτική διακυβέρνηση. Τα όργανα της πολιτείας ήταν τρία:

α) Οι κόσμοι. Ήταν οι ανώτατοι άρχοντες, που λέγονταν επίσης άρχοντες, κοσμήτορες και δαμουργοί. Εκλέγονταν από τα μεγάλα γένη των πόλεων, η υπηρέσιά τους ήταν ενιαύσια και οι αρμοδιότητές τους

ανάλογες με εκείνες των πέντε εφόρων της Σπάρτης. Ήταν αρχηγοί του στρατού στους πολέμους. Αυτοί συγκαλούσαν τις γενικές συνελεύσεις και στο τέλος της υπηρεσίας τους λογοδοτούσαν για τα πεπραγμένα τους. Η λογοδοσία λεγόταν δοκιμασία. Σε περιπτώσεις παραβάσεων ή παραλείψεων οι κόσμοι τιμωρούνταν με βαρύτερες ποινές. Ο αρχαιότερος μεταξύ των κόσμων λεγόταν πρωτόκοσμος και κοσμόπολις, όπως μαρτυρούν επιγραφές από τη Λύκτο.

β) Η Γερουσία ή Βουλή. Οι κόσμοι που είχαν επιτελέσει το έργο τους με αναγνωρισμένη επιτυχία συγκαλούσαν ιδιαίτερο συμβουλευτικό σώμα, τη Γερουσία ή Βουλή. Ήταν ισόβιοι και ανεύθυνοι άρχοντες, με κύριο έργο να συμβουλευθούν τους κόσμους στην άσκηση των καθηκόντων τους και να τους αναπληρώνουν σε περίπτωση θανάτου ή έκπτωσης από το αξίωμά τους.

γ) Η Εκκλησία. Ήταν η συνέλευση των ελεύθερων πολιτών και συγκαλούνταν σε τακτά χρονικά διαστήματα ή εκτάκτως, όταν υπήρχε επείγον πρόβλημα. Σύμφωνα με την παρατήρηση του Αριστοτέλη, η Εκκλησία δεν είχε άλλες αρμοδιότητες από το να επικυρώνει τις αποφάσεις των κόσμων και της Γερουσίας.

ΟΙ ΝΟΜΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Τα συσσίτια και η αγωγή των νέων

Οι αρχαίοι συγγραφείς θεωρούν την Κρήτη ως τη χώρα της ευνομίας. Οι κρητικές πόλεις, απομονωμένες από τον υπόλοιπο ελληνισμό, βρήκαν την αληθινή έκφρασή τους σε νομοθετικές ρυθμίσεις, πολλές από τις οποίες σώθηκαν σε επιγραφές, και κυρίως στη μεγάλη επιγραφή της Γόρτυνας, η οποία χαρακτηρίζεται η «βασίλισσα των επιγραφών» λόγω του μεγέθους και του περιεχομένου της. Η επιγραφή αυτή, που χρονολογείται μεταξύ 480 και 460 π.Χ., βρέθηκε τμηματικά στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα (1857, 1879, 1884). Είναι γραμμένη σε βουιστροφηδόν γραφή και σε αρχαίο κρητικό αλφάβητο, το οποίο είχε μόνο 18 γράμματα. Οι ειδικοί πιστεύουν ότι παρέχει έναν αντιπροσωπευτικό τύπο νομοθεσίας των δωρικών πόλεων της Κρήτης. Δεν πρόκειται βέβαια για οργανωμένο νομοθετικό κείμενο, αλλά παρέχει μια εικόνα για τη ρύθμιση πολλών νομικών θεμάτων, όπως είναι η ελευθερία των πολιτών, η σαφής διάκριση της ιδιότητας του ελεύθερου και του δούλου, η προσβολή των ηθών (βιασμοί, μοιχείες κ.λπ.), καθώς και θεμάτων οικονομικού δικαίου (διαζύγια, διανομή πατρικής περιουσίας, νομιμοποίηση τέκνων,

υιοθεσία, σχέσεις γονέων και τέκνων), εμπορικών συναλλαγών και πολλών άλλων ζητημάτων αστικού δικαίου. Η απουσία άλλων κρητικών κειμένων καθιστά την επιγραφή της Γόρτυνας μοναδική πηγή για τη μελέτη της οικονομικής και της κοινωνικής οργάνωσης των κρητικών πόλεων τον 6ο και τον 5ο αι. π.Χ. Εκτός από την ιστορική της αξία, η επιγραφή παρέχει και μια θεαματική εικόνα της δωρικής διαλέκτου, όπως είχε διαμορφωθεί στην Κρήτη της εποχής εκείνης. Η απουσία άλλων εκτενών κειμένων κάνει ακόμη μεγαλύτερη τη γλωσσική αξία της.

Οι κυριότεροι κοινωνικοί θεσμοί στην Κρήτη, που την κάνουν να διαφέρει από τα άλλα δωρικά κέντρα και να προκαλεί το ενδιαφέρον και τον θαυμασμό του αρχαίου κόσμου, είναι δύο: τα συσσίτια και η αγωγή των παιδιών. Και για τους δύο αυτούς θεσμούς παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες πολλοί αρχαίοι συγγραφείς, ιδιαίτερα οι μεγάλοι φιλόσοφοι Πλάτων και Αριστοτέλης, αλλά και ο γεωγράφος Στράβων.

Τα κρητικά συσσίτια, που, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ήταν οργανωμένα καλύτερα από τα σπαρτιατικά, λειτουργούσαν κατά το ακόλουθο περίπου σχήμα. Σε κάθε πόλη υπήρχε ιδιαίτερο οίκημα, το οποίο λεγόταν ανδρείον και ήταν προορισμένο για τις συνεστιάσεις των πολιτών. Οι πολίτες συμμετείχαν στα συσσίτια οργανωμένοι σε ομάδες (εταιρείες). Την ευθύνη της οργάνωσης των συσσιτίων είχε η επίσημη αρχή της πόλης. Πόροι των συσσιτίων ήταν τα εισοδήματα των δημόσιων κτημάτων και οι φόροι των πολιτών, συνήθως το ένα δέκατο από τα εισοδήματά τους σε είδος. Την επιμέλεια της παρασκευής του συσσιτίου είχαν γυναίκες, με βοηθούς δούλους. Η διανομή γινόταν με καθιερωμένη τάξη. Οι άρχοντες έπαιρναν τετραπλή μερίδα, ενώ στα αρσενικά παιδιά χορηγούσαν μισή ανδρική μερίδα. Οι γυναίκες και τα θηλυκά παιδιά δεν είχαν θέση στα συσσίτια των ανδρών, φαίνεται όμως ότι μέρος του συσσιτίου μοιραζόταν στα σπίτια.

Τα συσσίτια δεν ήταν όμως μόνο κοινωνικός και οικονομικός θεσμός, αλλά και μια μορφή κοινωνικής και πατριωτικής αγωγής. Οι άνδρες συζητούσαν τις υποθέσεις της πόλης, έψαλλαν παιάνες και άλλα πολεμικά άσματα, και τιμούσαν με διηγήσεις και τραγούδια τους άξιους πολίτες. Έτσι οι νέοι, παρακολουθώντας τους μεγαλύτερους εξοικειώνονταν με τον τρόπο ζωής και με τα ιδανικά της πατρίδας τους. Ο δεύτερος θεσμός, η αγωγή των παιδιών, αποσκοπούσε στο να προετοιμάσει νέους πολεμιστές, να υπηρετήσει δηλαδή το στρατιωτικό ιδεώδες των Δωριέων. Όπως παρατηρεί ο Αριστοτέλης, στη

15.

Σπάρτη και στην Κρήτη η νομοθεσία και η παιδεία απέβλεπαν στην πολεμική προετοιμασία των νέων. Στην παιδική ηλικία τους οι νέοι μάθαιναν λίγα γράμματα, ύμνους στους θεούς, εγκώμια αγαθών ανδρών, τους νόμους της πολιτείας, πολεμικούς χορούς και ενόπλια παίγνια. Μάθημα εξαιρετικής σημασίας ήταν η διδασκαλία των νόμων, που τους διδάσκονταν σε στίχους και με μουσική, έτσι ώστε να τους απομνημονεύουν ευκολότερα. Έτσι η αγωγή έπαιρνε από την αρχή πολιτικό προσανατολισμό. Για τους σκιοπούς και τις μεθόδους της αγωγής των Κρητών παρέχει ενδιαφέροντα στοιχεία ο Έφορος, όπως τον διασώζει ο Στράβων (X, 481):

«Για να μην είναι δειλοί οι νέοι, αλλά ανδρείοι, τους συνήθιζαν από την παιδική ηλικία στη σκληραγωγία και στη χρήση των όπλων, ώστε να μπορούν να αντιμετωπίζουν τον καύσωνα και το ψύχος και τους δύσβατους και ανηφορικούς δρόμους, και τα κτυπήματα στα γυμνάσια και στις μάχες, κατά το πρόγραμμα της αγωγής. Ακόμη τους συνήθιζαν να ασκούνται στη χρήση του τόξου και στους ενόπλιους χορούς, που πρώτος τους δίδαξε ο Κουρήτας, ο οποίος κατόπιν επινόησε και τον πυρρίχιο χορό, όπως αυτός τον ονόμασε, ώστε ακόμη και τα παιγνίδια να είναι χρήσιμα για την τέχνη του πολέμου. Ακόμη συνήθιζαν τα παιδιά να χρησιμοποιούν τους κρητικούς ρυθμούς στη μουσική των τραγουδιών, που επινόησε ο Θαλήτας, στον οποίο αποδίδουν και τους παιάνες και άλλα επιτόπια άσματα και πολλά έθιμα. Συνήθιζαν ακόμη τους νέους να χρησιμοποιούν πολεμικά ενδύματα και υποδήματα και να θεωρούν τα όπλα ως τα πολυτιμότερα δώρα».

Από το 18ο έτος της ηλικίας τους οι νέοι κατατάσσονταν σε ομάδες που λέγονταν αγέλαι και άρχιζε η κανονική στρατιωτική τους εκπαίδευση, η οποία διαρκούσε μέχρι την ηλικία του γάμου. Κάθε αγέλη είχε έναν αρχηγό, πατέρα ενός από τους εφήβους. Ο αρχηγός λεγόταν αγελάτης και έργο είχε να γυμνάζει καθημερινά τους νέους στον δρόμο, στο κυνήγι, στη χρήση των όπλων, στην επίθεση και στην άμυνα. Μεταξύ των νέων αναπτύσσονταν ισχυροί δεσμοί φιλίας και συνεργασίας. Σχημάτιζαν ζεύγη και ο μεγαλύτερος αναλάμβανε να εκπαιδεύει τον νεότερο στην τέχνη του πολέμου και στις εμπειρίες της ζωής.

Σε ορισμένες ημέρες οι αγέλες των νέων οργάνωναν παιχνίδια πολεμικά, κατά μίμηση πραγματικής μάχης, όπως παραδίδει ο Στράβων (X, 483): «Ορισμένες ημέρες γίνεται μάχη της μιας αγέλης προς την άλλη, με συνοδεία αυλού

και λύρας, όπως συνηθίζουν οι Κρήτες και στους πολέμους, και μάλιστα προξενούν και πληγές, με τα χέρια και με τα σιδερένια όπλα τους».

Η εκπαίδευση περιλάμβανε και παραγωγικές ασχολήσεις. Όπως μας πληροφορεί επιγραφή από τη Δρήρο, οι εκπαιδευόμενοι είχαν την υποχρέωση να φυτέψουν ο καθένας μία ελιά, και να την περιποιούνται ώπου να μεγαλώσει. Όποιος δεν τηρούσε αυτήν την υποχρέωση καταδικαζόταν σε βαρύ πρόστιμο 50 στατήρων.

Ευθύς μετά την ολοκλήρωση της εκπαίδευσής τους οι νέοι έπρεπε να παντρευτούν, όπως μας πληροφορεί ο Στράβων (X, 482). Ερμηνεύοντας τη μαρτυρία αυτή, πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι στις πόλεις της Κρήτης γίνονταν ομαδικοί γάμοι με την πρόνοια της πολιτείας. Ορισμένοι ιστορικοί πιστεύουν ότι ο γάμος υπέκειτο στον έλεγχο της πολιτείας και αποτελούσε δημόσια τελετή για όλους τους νέους της ίδιας ηλικίας.

Η ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ Η ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟΥΣ ΚΛΑΣΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ (500-323 π.Χ.)

Κατά τους δύο αιώνες της ελληνικής ακμής, η Κρήτη ζει στο περιθώριο της ελληνικής ιστορίας. Σποραδικές και αποσπασματικές ειδήσεις των πηγών κάνουν λόγο για συνθήκες φιλίας κρητικών πόλεων με πόλεις της νησιωτικής και της ηπειρωτικής Ελλάδας, καθώς και για περιορισμένης έκτασης εμπορικές σχέσεις.

Στη διάρκεια των Περσικών πολέμων οι κρητικές πόλεις τήρησαν αυστηρή ουδετερότητα. Η γεωγραφική θέση της Κρήτης, η μεγάλη απόσταση από τα άλλα ελληνικά κέντρα και οι κίνδυνοι της θάλασσας φαίνεται ότι δημιουργούσαν στους Κρητικούς αισθήματα φόβου για ενδεχόμενη εχθρική εισβολή στο νησί. Αλλά ο κύριος λόγος της απροθυμίας των Κρητών να μετάσχουν στους ελληνικούς πολέμους ήταν το κλίμα της εσωτερικής αστάθειας. Είναι η εποχή που η Κρήτη σπαράσσεται από άγριους εσωτερικούς πολέμους.

16. Την εικόνα του ενδοκρητικού μίσους παρουσιάζει ο Πλάτων στους Νόμους, όπου ο Κρητικός Κλεινίας, ένα από τα διαλεγόμενα πρόσωπα, λέγει για την πατρίδα του: «Αυτό που οι άνθρωποι ονομάζουν ειρήνη, στην Κρήτη είναι μόνο απλή λέξη, καθώς ένας ακήρυκτος πόλεμος είναι η φυσική πραγματικότητα στις πόλεις της Κρήτης». Αναφέρονται επίσης εσωτερικές στάσεις στις πόλεις, καθώς και εκπτώσεις πολιτικών αρχηγών. Είναι χαρακτηριστική

η περίπτωση του Εργοτέλη, ο οποίος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πατρίδα του την Κνωσό κατά τη στάση του 476 π.Χ., και να καταφύγει στην Ιμέρα της Σικελίας. Είναι ο γνωστός ολυμπιονίκης Εργοτέλης ο Ιμεραίος.

Οι δύσκολες οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στη νήσο τους κλασικούς και μετακλασικούς χρόνους ανάγκαζαν πολλούς νέους να προσφέρουν μισθοφορικές υπηρεσίες σε ξένους στρατούς, ιδιαίτερα μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο (431-404 π.Χ.). Οι Κρήτες ήταν ονομαστοί τοξότες και τους βρίσκουμε συχνά σε διάφορους στρατούς μέχρι και τη ρωμαϊκή περίοδο. Ο ιστορικός Διόδωρος ο Σικελιώτης αναφέρει την «κυνική» απάντηση ενός Κρητικού τοξότη στον Ρωμαίο ύπατο Λ. Ιούλιο Καίσαρα: «Στόχος μας είναι το κέρδος, και κάθε βέλος μας ρίπτεται για το χρήμα και στην ξηρά και στη θάλασσα».

Η ΚΡΗΤΗ ΤΟΝ 4ο ΑΙΩΝΑ

Γράφτηκε, με κάποια υπερβολή, ότι η ιστορία της Κρήτης αρχίζει όταν τελειώνει η ιστορία του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. παρουσιάζονται οι πρώτες σοβαρές ιστορικές ειδήσεις για την Κρήτη. Καθώς το νησί βγαίνει σιγά σιγά από την αφάνεια και αρχίζει να εμπλέκεται στις υποθέσεις άλλων ελληνικών κέντρων, κινεί το ενδιαφέρον των Ελλήνων συγγραφέων, που, για διαφορετικούς ο καθένας λόγους, κρίνουν χρήσιμο και απαραίτητο να ασχοληθούν με τα κρητικά πράγματα. Φιλόσοφοι και πολιτειολόγοι, όπως ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, έδωσαν πρώτοι σημαντικές και έγκυρες πληροφορίες για τη ζωή των κρητικών πόλεων, για τους νόμους και τους θεσμούς τους. Ο Πλάτων τοποθετεί το σκηνικό των *Νόμων* του στην Κρήτη και ο διάλογος γίνεται με υποθετικό θέμα την ίδρυση μιας νέας κρητικής πόλης και τους νόμους που πρόκειται να ισχύσουν σ' αυτήν. Θα είχε τεράστιο ενδιαφέρον το ειδικό έργο του Αριστοτέλη *Κρητική Πολιτεία*, από το οποίο, δυστυχώς, ελάχιστα αποσπάσματα έχουμε. Την απώλεια αναπληρώνει η συχνή αναφορά του στην Κρήτη στο έργο *Πολιτικά*. Ο Εφορος, ο τελευταίος μεγάλος ιστορικός των κλασικών χρόνων, αφιέρωσε στα κρητικά πράγματα ιδιαίτερο σύγγραμμά, το οποίο εμμέσως διέσωσε ο Στράβων.

Το ενδιαφέρον αυτό των φιλοσόφων και των ιστορικών για την Κρήτη φαίνεται να μην είναι άσχε-

το με την ανάμειξη για πρώτη φορά άλλων ελληνικών δυνάμεων στις ενδοκρητικές έριδες. Αυτό συνέβη στον λεγόμενο Ξενικό πόλεμο (446 π.Χ.). Στην άμετρη φιλοδοξία της Κνωσού να διατηρήσει την ηγεμονική της θέση μεταξύ των κρητικών πόλεων, στεκόταν εμπόδιο η Λύκτος, στα ανατολικά του σημερινού Νομού Ηρακλείου, πόλη αρχαία, φίλη και σύμμαχος της Σπάρτης, της οποίας υπήρξε αποικία. Η Κνωσός δεν δίστασε να καλέσει ξένη βοήθεια, τον έκπτωτο αρχηγό των Φωκέων Φάλαικο, ο οποίος κατέλαβε εξ εφόδου τη Λύκτο. Οι Λύκτιοι με τη σειρά τους κάλεσαν σε βοήθεια τη Σπάρτη και ο βασιλιάς Αρχίδαμος εύκολα μπόρεσε να νικήσει τον Φάλαικο και να ανακαταλάβει την πόλη. Λίγο αργότερα βρίσκουμε Κρήτες μισθοφόρους στον στρατό του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ο ναύαρχος του Νέαρχος, που περιέπλευσε τη θάλασσα της Αραβίας και τα παράλια της Ασίας έως τις Ινδίες, ήταν επίσης Κρητικός από την πόλη Λατώ. Την εποχή αυτή παρατηρείται στην Κρήτη έντονο φιλομακεδονικό ρεύμα, που το ακολουθούν οι μεγάλες πόλεις Κνωσός, Γόρτυνα και Κυδωνία, καθώς και φιλοακαωνικό, που το ακολουθεί κυρίως η Λύκτος. Μια επιγραφή από την Κυρήνη, γνωστή ως Stela de Cereali (=στήλη των σιτηρών) αναφέρεται στις ελληνικές πόλεις που με έγκριση του Μεγάλου Αλεξάνδρου έπαιρναν σιτάρι από την Κυρήνη κατά την περίοδο της μεγάλης σιτοδείας του 330-326 π.Χ. Μεταξύ αυτών αναφέρονται οι κρητικές πόλεις Κνωσός, Γόρτυνα, Κυδωνία, Υρτακίνα και Έλυρος. Είναι φυσικό να υποθέσουμε ότι οι πόλεις αυτές ακολουθούσαν φιλομακεδονική πολιτική, αλλιώς δεν θα μπορούσαν να πάρουν σιτηρά δωρεάν ή σε μειωμένες τιμές.

ΟΙ ΚΡΗΤΙΚΟΙ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ (323-69 π.Χ.)

Η χειρότερη έκφραση του ενδοκρητικού μίσους παρουσιάζεται στις πόλεις της Κρήτης μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Η ελληνιστική περίοδος είναι η εποχή των θανάσιμων ανταγωνισμών, τους οποίους τρέφουν τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των ελληνιστικών βασιλείων.

Οι φιλικές ή εχθρικές σχέσεις των κρητικών πόλεων, τόσο μεταξύ τους όσο και με τα ελληνιστικά βασίλεια της Μακεδονίας και της Ανατολής, οδήγησαν στη σύμπληξη συμμαχικών ενώσεων με κέντρα τις ισχυρότερες πόλεις της νήσου. Ο χαρακτήρας και οι σκοποί των ενώσεων αυτών δεν έχουν

ακόμη αποσπασμένη και δεν είμαστε βέβαιοι αν ήταν ενώσεις πολιτικές, οικονομικές ή θρησκευτικές. Γνωρίζουμε από επιγραφικές και ιστορικές πηγές τέσσερις μεγάλες ενώσεις: της Κνωσού, της Γόρτυνας, της Φαιστού και των Ορειών (=Ορεινών) στη δυτική Κρήτη (σημερινή επαρχία Σελίνου).

Οι σχέσεις των κρητικών πόλεων με τα ελληνιστικά βασίλεια

Στην ανατολική Κρήτη η Λύκτος ακολούθησε σταθερά φιλολακωνική πολιτική και είχε συμμάχους τη Γόρτυνα και την Πολυρρηνία στη δυτική Κρήτη. Μετά το 270 π.Χ. πολλές πόλεις παραλαβάνε, ιδιαίτερα στην ανατολική Κρήτη (περιοχές Ιεράπετρας και Σητείας), βρίσκονταν κάτω από την επιρροή των Πτολεμαίων της Αιγύπτου. Την εποχή του δυναμικού Πτολεμαίου Β' του Φιλάδελφου (285-247 π.Χ.) στρατιωτική δύναμη με τον ναύαρχο Πάτροκλο κατέλαβε την περιοχή της Ιτάνου στο ανατολικότατο ακρωτήριο της Κρήτης, όπου ιδρύθηκε ουσιαστικά ένα πτολεμαϊκό προτεκτοράτο που διατηρήθηκε επί δύο περίπου αιώνες. Πιστεύεται ότι την αιγυπτιακή παρουσία επιζήτησαν οι κάτοικοι της Ιτάνου για να αντιμετωπίσουν τις επιδρομές και τις επιθέσεις της γειτονικής Πραϊσού. Οι πόλεις βρίσκονταν σε διαρκή αντίθεση, καθώς και οι δύο διεκδικούσαν τον έλεγχο του μεγάλου ιερού του Δικταίου Διός στο γειτονικό Παλαίκαστρο. Επιγραφές από την περιοχή των πόλεων αυτών, που ήρθαν στο φως τα τελευταία χρόνια, παρέχουν σημαντικές πληροφορίες.

Αλλά δεν ήταν μόνον οι Πτολεμαίοι της Αιγύπτου που επιχείρησαν να προσεταιριστούν κρητικές πόλεις. Το ίδιο έκαναν και οι βασιλείς άλλων ελληνιστικών βασιλείων, στα σχέδια των οποίων βρίσκονταν μόνιμως οι πόλεις της Κρήτης. Εικόνα των πολύπλοκων αυτών σχέσεων παρέχουν οι πολυάριθμες κρητικές επιγραφές της εποχής. Ενδεικτικά αναφέρονται οι σχέσεις της Λύκτου με το βασίλειο των Σελευκιδών, της Ελεύθερας με τους Πτολεμαίους, της Ολούντος (Ελούντας) με το βασίλειο της Περγάμου, της Ιεράπυτνας με τους βασιλείς της Μακεδονίας.

Μια εικόνα ενδοκρητικού μίσους: ο πόλεμος κατά της Λύκτου (220 π.Χ.)

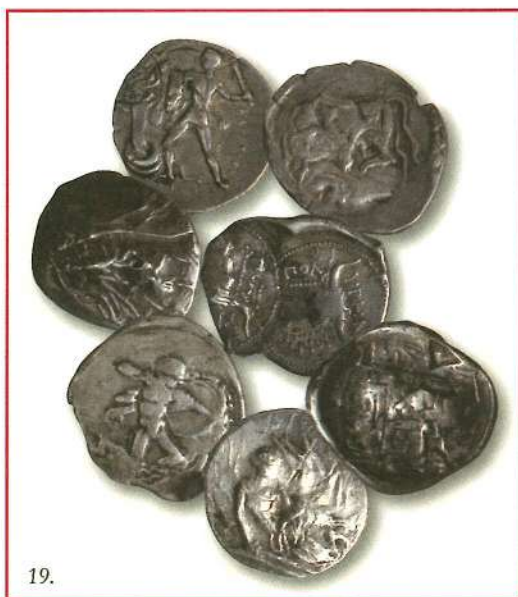
Μια φρικτή εικόνα του ενδοκρητικού μίσους παρέχει ο πόλεμος κατά της Λύκτου και η φοβερή καταστροφή της το 220 π.Χ. Οι δύο μεγάλες πόλεις, η Κνωσός και η Γόρτυνα, που ανέκαθεν ήταν σε αντίθεση, συνήψαν συμμαχία για να θέσουν υπό τον έλεγχό τους ολόκληρη την Κρήτη. Εμπόδιο ήταν η μικρή και υπερήφανη Λύκτος, η οποία ακολουθούσε ανεξάρτητη

18.

πολιτική και είχε ελάχιστους συμμάχους στη δυτική Κρήτη, κυρίως τη Λάππα και την Πολυρρηνία.

Οι Κνώσιοι δημιούργησαν ευρύτατο συνασπισμό κατά της μικρής Λύκτου και δεν δίστασαν να καλέσουν εξωτερική βοήθεια. Χίλιοι Αιτωλοί μισθοφόροι έφτασαν στην Κρήτη (229-228 π.Χ.) και πρόσφεραν τη βοήθειά τους στους Κνωσίους. Η μεγάλη επίθεση και η καταστροφή της Λύκτου το 220 π.Χ. μας δίνει μια εικόνα της αγριότητας των ενδοκρητικών πολέμων. Οι επιτιθέμενοι βρήκαν την ευκαιρία όταν οι Λύκτιοι είχαν εκστρατεύσει στην Ιεράπυτνα. Κατέλαβαν την πόλη και την παρέδωσαν στις φλόγες, ενώ τα γυναίκοί και τα παιδιά οδηγήθηκαν στην αιχμαλωσία. Όταν οι Λύκτιοι επέστρεψαν και αντίκρισαν τη φρικτή συμφορά τους, δεν θέλησαν να παραμείνουν πια στην ερειπωμένη πόλη τους. Κατέφυγαν στη σύμμαχό τους Λάππα, για να συνεχίσουν τον αγώνα κατά των Κνωσίων. Δραματική περιγραφή της καταστροφής της Λύκτου παρέχει ο ιστορικός Πολύβιος (Δ, 54): «Εκείνη την εποχή, καθώς οι Λύκτιοι απουσίαζαν όλοι σε εκστρατεία, οι Κνώσιοι το αντιλήφθηκαν και κατέλαβαν τη Λύττο, που δεν διέθετε καμιά άμυνα. Τις γυναίκες και τα παιδιά τα έφεραν αιχμάλωτα στην Κνωσό, και αφού πυρπόλησαν την Λύττο και την λαφυραγώνησαν επέστρεψαν στην Κνωσό. Όταν οι Λύκτιοι επανήλθαν από την εκστρατεία, τόσο πόνεσε η φυγή τους αντικρίζοντας τη συμφορά, ώστε κανείς δεν τόλμησε να εισέλθει στην πόλη. Έκαναν ένα κύκλο γύρω από την πόλη τους κλαίοντας απελπισμένοι για το κακό που βρήκε την πόλη και τις οικογένειές τους, και αναχώρησαν για την πόλη της Λάππας, όπου οι κάτοικοι τους υποδέχτηκαν με φιλόφρονες αισθήματα. Αυτοί πάλι, που μέσα σε μια μέρα έχασαν την πόλη τους και ξενιτεύτηκαν, συνέχισαν να πολεμούν τους Κνωσίους μαζί με τους συμμάχους τους. Και η Λύττος, η αποικία και συγγενής της Σπάρτης, η αρχαιότατη από τις πόλεις της Κρήτης, που ομολογουμένως γεννούσε

19.

τους καλύτερους πολεμιστές, τόσο γρήγορα και τόσο παράλογα καταστράφηκε.

Μετά την καταστροφή της Λύκτου παρατηρείται κάποια ύφεση στις ενδοκρητικές διαμάχες. Γίνεται λόγος για ειρήνευση, στην οποία συνέβαλαν εξωτερικοί παράγοντες, και κυρίως ο βασιλιάς της Μακεδονίας Φίλιππος Ε', ο οποίος κατόρθωσε να προσεταιριστεί πολλές πόλεις της δυτικής Κρήτης και να αναγνωριστεί ως «προστάτης». Αυτή όμως η ειρήνευση ήταν επιφανειακή και πρόσκαιρη, καθώς η νήσος εξακολουθούσε να αποτελεί πεδίο συγκρουόμενων συμφερόντων. Η πολιτική του Φιλίππου Ε' οδήγησε την Κρήτη σε νέες περιπέτειες, αναζωπύρωσε τα παλαιά μίσση και οδήγησε στον λεγόμενο Κρητικό πόλεμο. Στα σχέδια του Φιλίππου Ε' για κυριαρχία στον ελληνικό χώρο εμπόδιο ήταν τότε η Ρόδος, η οποία ήλεγχε με τον στόλο της το θαλάσσιο εμπόριο. Δύο τρόποι υπήρχαν να πληγεί η Ρόδος: η πειρατεία και ο πόλεμος. Ο Φίλιππος χρησιμοποίησε και τους δύο αυτούς τρόπους, με όργανο τους Κρήτες, τους οποίους παρακίνησε σε πειρατική δραστηριότητα και σε πόλεμο κατά της Ρόδου. Ο πόλεμος αυτός, του οποίου οι λεπτομέρειες είναι άγνωστες, ονομάζεται Κρητικός πόλεμος και διήρκεσε μία πενταετία (205-201 π.Χ.). Η Ρόδος στράφηκε προς τους Ρωμαίους, στους οποίους κατήγγειλε τα σχέδια του Φιλίππου. Έτσι, όταν το 201 π.Χ. οι Ρωμαίοι κήρυξαν τον πόλεμο κατά του Φιλίππου, η Ρόδος είχε όλη την άνεση να λύσει τις διαφορές της με την Κρήτη. Ο Κρητικός πόλεμος έληξε με νίκη των Ροδίων. Η Ιεράπυτνα και η Ολούς, που είχαν πρωτοστατήσει στον πόλεμο, ηττήθηκαν και αναγκάστηκαν να υπογράψουν με τους Ροδίους συνθήκες με όρους επαχθείς και ταπεινωτικούς. Άμεσο

αποτέλεσμα ήταν ο περιορισμός της πειρατείας των πόλεων της ανατολικής Κρήτης.

Λίγο αργότερα, περί το 180 π.Χ., ξέσπασε νέα εσωτερική κρίση στο νησί, όπως παραδίδει ο Πολύβιος, ο οποίος δυστυχώς δεν αναφέρει λεπτομέρειες. Η κατάσταση στην Κρήτη εξακολουθούσε να είναι ρευστή, με συνεχώς μεταβαλλόμενες συμμαχίες. Οι Ρωμαίοι, που άρχισαν να εποφθαλμιούν την Κρήτη, βρήκαν ευκαιρία για παρεμβάσεις ως ρυθμιστές των κρίσεων στις σχέσεις των κρητικών πόλεων με εξωτερικές δυνάμεις. Αυτό συνέβη και κατά τον λεγόμενο δεύτερο Κρητικό πόλεμο με τους Ροδίους (155-153 π.Χ.), του οποίου αιτία υπήρξε και πάλι η πειρατική δραστηριότητα των Κρητών εις βάρος του ροδιακού εμπορίου. Οι Ρόδιοι ζήτησαν τη μεσολάβηση των Ρωμαίων και ο πόλεμος έληξε σύντομα.

ΤΟ ΚΟΙΝΟΝ ΤΩΝ ΚΡΗΤΩΝ

Το Κοινόν είναι ένας πολιτικός θεσμός που εμφανίζεται στην Ελλάδα την εποχή των διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Στην Κρήτη μαρτυρείται η ύπαρξη του θεσμού, με τον τίτλο Κοινόν των Κρηταίων, από τον 3ο αι. π.Χ., ίσως όμως υπήρχε και πολύ παλαιότερα. Σύμφωνα με τους περισσότερους ιστορικούς, ο θεσμός του Κοινού των Κρητών χρονολογείται από το 221 π.Χ., όταν οι δύο μεγαλύτερες πόλεις της νήσου, η Κνωσός και η Γόρτυνα, συμμαχούσαν για τα επιβληθούν στις άλλες πόλεις. Πώς ακριβώς λειτουργούσε το Κοινόν δεν είναι γνωστό. Υπήρχε πάντως ένα συμβούλιο που λεγόταν συνέδριοι και μία γενική συνέλευση, που είχε την ονομασία Κοινόν. Ο όρος διάγραμμα που εμφανίζεται συχνά στις κρητικές επιγραφές του Κοινού, πιστεύεται ότι σημαίνει το νομοθετικό πλαίσιο λειτουργίας του. Τις διαφορές ανάμεσα σε πόλεις του Κοινού διευθετούσε ένα ιδιαίτερο συμβούλιο, που ονομαζόταν Κοινοδίκαιον. Φαίνεται επίσης ότι το Κοινόν διηύθυνε ένας πρόεδρος, ο οποίος σε μεταγενέστερες επιγραφές της ρωμαϊκής περιόδου αναφέρεται ως κρητάρχης. Το Κοινόν είχε ιδιαίτερο νόμισμα και διοργάνωνε παγκρητίους αγώνες κάθε πέντε χρόνια.

Με το Κοινόν των Κρητών συνδέεται και ο γνωστός όρος «συγκρητισμός», ο οποίος δήλωνε τη συνένωση και τη συμφρόνηση των αντιμαχόμενων κρητικών πόλεων για την αντιμετώπιση κοινού εχθρού. Το αναφέρει ρητά ο Πλούταρχος, γράφοντας ότι «οι Κρήτες, που πολλές φορές πολεμούν μεταξύ τους, όταν παρουσιασθεί εξωτερικός εχθρός, αφήνουν κατά μέρος την έχθρα και συμμαχούσαν. Και αυτό ήταν ο λεγόμενος από αυτούς συγκρητισμός».

ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΗ ΔΩΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Η θρησκεία των Κρητών κατά τους δωρικούς χρόνους, και μέχρι τους προχωρημένους χρόνους της Ρωμαϊοκρατίας, δεν διαφέρει ουσιαστικά από τη θρησκεία των άλλων Ελλήνων. Οι ελληνικές θεότητες των Αχαιών και των Δωριέων συγχωνεύτηκαν εδώ με τις θεότητες των Μινωιτών και προέκυψαν νέα θρησκευτικά σχήματα, στα οποία επιβίωσαν πολλά στοιχεία της μινωικής θρησκείας και λατρείας. Έτσι ερμηνεύεται το γεγονός ότι απαντώνται στην Κρήτη λατρευτικές συνήθειες και θεότητες που δεν υπάρχουν στην άλλη Ελλάδα, όπως είναι η Δίκτυννα, η Βριτόμαρτις, τα διαφορετικά προσδιοριστικά επίθετα του Δία και των άλλων θεών κ.λπ. Η μυθολογική παράδοση των αρχαίων Ελλήνων θεωρεί την Κρήτη τόπο γέννησης του Δία (Ζeus Κρηταγενής). Στις αρχαίες πηγές (επιγραφές και κείμενα) αναφέρονται πολλά επίθετα του Δία που είναι γνωστά μόνον από την Κρήτη: Αγοραίος, Εκατομβαίος, Αστέριος, Κρηταγενής, Ταλλαίος, Ελευθέριος, Βελχάνιος, Οράπιος, Σκύλιος, Δικταίος, Σωτήρ, Επόπιος, Θενάτας κ.ά. Εξαιρετικά διαδεδομένη ήταν επίσης η λατρεία του Απόλλωνα, που ονομαζόταν στην Κρήτη Δελφίνιος, Πύθιος, Λεσχανόριος, Δεκατοφόρος, Κάρνειος κ.λπ. Σε ορισμένες πόλεις, όπως στη Λύκτο, τιμούσαν ιδιαίτερος την Πολιάδα Αθηνά. Η λατρεία γινόταν σε ναούς και σε ιερά σπήλαια. Μερικοί ναοί εξελίχθηκαν σε μεγάλα κέντρα λατρείας και απέκτησαν φήμη και εκτός Κρήτης· ανάμεσά τους ήταν το Δελφίνιον της Κνωσού και το Πύθιον της Γόρτυνας, ναοί προς τιμήν του Απόλλωνα. Ανάλογη φήμη είχαν και άλλοι ναοί, όπως το Ασκληπιείο στη Λεβήνα, το Δικτυνναίο προς τιμήν της Δίκτυννας στο σημερινό ακρωτήριο Σπάθα, το Σα-

μώνιον στην Ίτανο, προς τιμήν της Αθηνάς κ.ά. Ένα από τα μεγαλύτερα και ενδοξότερα κέντρα λατρείας ήταν το ιερό του Δικταίου Διός στο Παλαίκαστρο της Σητείας, όπου λατρευόταν ο Δίας ως Κούρος (νεαρό αγόρι) που κάθε χρόνο γεννιέται και πεθαίνει, πολύ χαρακτηριστική επιβίωση του θεοποιημένου κύκλου της βλάστησης στη λατρεία των μινωικών χρόνων. Οι ανασκαφές της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής στο Παλαίκαστρο το 1904 έφεραν στο φως τμήματα επιγραφής του 3ου ή 2ου αι. π.Χ., χαραγμένης σε σπληνή μαύρη πέτρα, που περιέχουν τον περίφημο Ύμνο του Κουρητικού Δία και βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου. Ο θεός εγκωμιάζεται ως «Μέγιστος Κούρος» που έρχεται με τον χορό των άλλων θεών, για να τιμηθεί με χορούς και τραγούδια. Εγκωμιάζεται για τη θεία παντοδυναμία του και για τα αγαθά που δωρίζει στους ανθρώπους. Ονομαστό κέντρο λατρείας του Δία ήταν επίσης το Ιδαίον Άντρον, για το οποίο κάνουν λόγο όλοι σχεδόν οι Έλληνες και οι Λατίνοι συγγραφείς όταν αναφέρονται στον θεό. Τα πολύτιμα ευρήματα που έχουν έρθει στο φως με τις συνεχιζόμενες έρευνες του Γ. Σακελλαράκη αποδεικνύουν ότι το σπήλαιο ήταν κέντρο λατρείας από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ύστερη αρχαιότητα, χωρίς διακοπή. Από τα ιερά σπήλαια, γνωστό ήδη από το ομηρικό έπος είναι το σπήλαιο της Είλειθυϊας, θεότητας του τοκετού, από το οποίο προέρχονται πολλά και σημαντικά ευρήματα. Στους ελληνιστικούς χρόνους εισάγεται και στην Κρήτη η λατρεία αιγυπτιακών θεοτήτων, κυρίως της Ισιδας και του Σέραπι. Στη Γόρτυνα υπήρχαν το Ισεΐον και το Σεράπειον (ή Σεραπίειον), ναοί των θεοτήτων αυτών. Αργότερα, στους χρόνους της Ρωμαϊοκρατίας, εισάγονται και θεότητες των Ρωμαίων, όπως η θεά Τύχη (Fortuna), της οποίας ναός, το Τυχάιον, αναφέρεται επίσης στη Γόρτυνα.

20.

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΡΩΜΑΙΟΚΡΑΤΙΑΣ (69 π.Χ.-330 μ.Χ.)

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ

ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 1ου ΑΙ. π.Χ. ολόκληρη η ελληνική χερσόνησος, τα νησιά του Αιγαίου και οι ελληνικές πόλεις της Μικράς Ασίας είχαν πέσει στα χέρια των Ρωμαίων.

Ελεύθερη παρέμενε μόνο η Κρήτη. Η επίκαιρη θέση και ο πλούτος της νήσου ήταν φυσικό να κινήσουν τις κατακτητικές διαθέσεις της Ρώμης, που, εκτός των άλλων, θα χρησιμοποιούσε την Κρήτη και ως γέφυρα για τις κτήσεις της στην Αφρική και στην ανατολική Μεσόγειο. Ο Ρωμαίος ιστορικός Φλώρος ομολογεί με ωμότητα τις διαθέσεις της Ρώμης: «Αν θέλουμε να ομολογήσουμε την αλήθεια, τον κρητικό πόλεμο τον κάναμε από μόνη την επιθυμία να κατακτήσουμε μια ωραία και πλούσια νήσο».

Αφορμή ήταν η συμμετοχή Κρητών μισθοφόρων στον λεγόμενο Β' Μιθριδατικό πόλεμο (74-64 π.Χ.). Πράγματι, ο στρατηγός του Μιθριδάτη ΣΤ' του Ευπάτορος, Δορύλαος, ήρθε στην Κνωσό το 85 π.Χ. και στρατολόγησε επίλεκτο σώμα Κρητών μισθοφόρων για τον αγώνα κατά των Ρωμαίων. Πολλοί ιστορικοί δέχονται ως επίσης ισχυρή αφορμή την πειρατική δραστηριότητα των Κρητών. Ήταν η περίοδος κατά την οποία οι όρμοι και τα παράλια της ανατολικής Κρήτης ήταν κρησφύγετα των φοβερών πειρατών της Κιλικίας, με τους οποίους συνέπρατταν και οι Κρήτες.

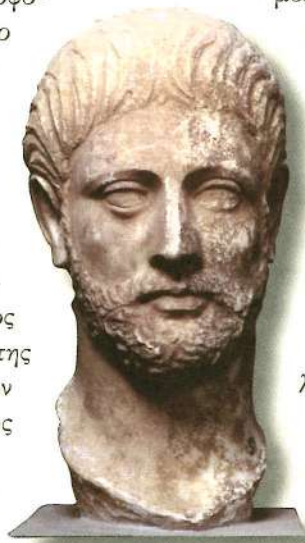
Η πρώτη προσπάθεια της Ρώμης να καταλάβει την Κρήτη σημειώθηκε το

74 π.Χ. Η ρωμαϊκή σύγκλητος ανέθεσε στον στρατηγό Μάρκο Αντώνιο, τον πατέρα του στρατηγού της δεύτερης τριανδρίας, την ανώτατη διοίκηση του στόλου της Μεσογείου, με την εντολή να καταλάβει την Κρήτη. Ο Μάρκος Αντώνιος έστειλε πρεσβεία στην Κνωσό το 71 π.Χ. και ζήτησε τη διάλυση της συμμαχίας και της συνεργασίας τους με τους πειρατές της Κιλικίας. Η αρνητική απάντηση των Κρητών ανάγκασε τον Ρωμαίο στρατηγό να προχωρήσει σε ένοπλη εισβολή.

Οι Κρήτες στρατηγοί Πανάρης και Λασθένης προσέβαλαν τον ρωμαϊκό στόλο κοντά στα κρητικά παράλια και τον νίκησαν. Μεγάλος αριθμός Ρωμαίων συνελήφθησαν αιχμάλωτοι και πολλοί απαγχονίστηκαν από τους ιστούς των πλοίων. Ο Μάρκος Αντώνιος, που μόλις διασώθηκε, αναγκάστηκε να υπογράψει

συνθήκη ταπεινωτική για την υπερήφανη Ρώμη. Η ρωμαϊκή σύγκλητος αρνήθηκε να επικυρώσει τη συνθήκη. Στον ηττημένο στρατηγό, που πέθανε λίγο αργότερα, αποδόθηκε η ειρωνική προσωνυμία «Κρητικός».

Οι Κρήτες άρχισαν να αντιλαμβάνονται την κρισιμότητα των καιρών και φοβόμενοι τα ρωμαϊκά αντίποινα επιχείρησαν να διευθετήσουν την κατάσταση με συνομιλίες, για τις οποίες απέστειλαν πρεσβεία στη Ρώμη. Αλλά η ρωμαϊκή σύγκλητος, που είχε ήδη αποφασίσει οριστικά την υποταγή της Κρήτης, επιφύλαξε κακή υποδοχή στους πρέσβεις των Κρητών και έθεσε

23.

βαρύτετους όρους: να απελευθερωθούν οι αιχμάλωτοι του Μάρκου Αντωνίου, να παραδοθεί ο στόλος των Κρητών, να αποσταλούν στη Ρώμη τετρακόσιοι όμηροι από τις επισημότερες οικογένειες της Κρήτης, μεταξύ των οποίων και οι στρατηγοί Πανάρης και Λασθένης, και να καταβληθεί πολεμική αποζημίωση 4.000 τάλαντα. Η γενική συνέλευση του Κοινού των Κρητών απέρριψε τους όρους της Ρώμης και αποφάσισε καθολική αντίσταση στη ρωμαϊκή εισβολή. Για μία ακόμη φορά ο συγκρητισμός αποδείχτηκε εμπράκτως και 26.000 άνδρες από διάφορα μέρη της νήσου τάχθηκαν στις διαταγές των δύο στρατηγών, του Λασθένη και του Πανάρη.

Το 69 π.Χ. η Ρώμη ανέθεσε την επιχείρηση της υποταγής της Κρήτης στον στρατηγό Κόιντο Καϊκίλιο Μέτελλο. Η πάλη με τις ρωμαϊκές λεγεώνες ήταν άνιση. Η μία μετά την άλλη οι πόλεις της Κρήτης υποτάσσονταν στους Ρωμαίους. Ο αγώνας κρίθηκε οριστικά στην Κνωσό, την άμυνα της οποίας είχε οργανώσει ο Λασθένης. Και όταν χάθηκε κάθε ελπίδα, λέγεται ότι ο στρατηγός συγκέντρωσε τους θησαυρούς της πόλης και τους έκαψε για να μην πέσουν στα χέρια των Ρωμαίων. Ο ίδιος αποσύρθηκε στην Ιεράπυτνα για να συνεχίσει τον μάταιο αγώνα στο πλευρό του τοπικού στρατηγού Αριστίωνα.

Το 67 π.Χ., με την κατάληψη και της τελευταίας κρητικής πόλης, της Ιεράπυτνας, η Κρήτη ήταν πια ρωμαϊκή επαρχία. Ο νικητής στρατηγός Κόιντος Καϊκίλιος

Μέτελλος έλαβε την τιμητική προσωνομία «Κρητικός» και τέλεσε στη Ρώμη μεγαλοπρεπή θρίαμβο με πολλούς Κρητικούς αιχμαλώτους.

Η κατάκτηση της Κρήτης θεωρείται από τους ιστορικούς της αρχαιότητας γεγονός εξαιρετικής σημασίας. Όπως σημειώνει ο ιστορικός Δίων ο Κάσιος, «ήταν η πρώτη φορά που οι Κρήτες υποδουλώνονταν σε ξένο εχθρό, αυτοί που σε όλη τη διαδρομή της ιστορίας τους ήταν ελεύθεροι και ποτέ δεν τους κυβέρνησε ξένος δυνάστης».

ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Η Κρήτη έγινε ρωμαϊκή επαρχία, ενωμένη με την Κυρηναϊκή της Αφρικής και με κυβερνήτη Ρωμαίο ανθύπατο. Η μεγάλη και επίσημη πόλη της Κνωσού, που ήταν και το κέντρο της κρητικής αντίστασης, υπέστη πρωτοφανή καταστροφή και εποικίστηκε από βετεράνους Ρωμαίους στρατιώτες, με το όνομα Colonia Julia Nobilis (ευγενής αποικία της Ιουλίας γενεάς). Αντίθετα η Γόρτυνα, η οποία είχε επιδείξει φιλορωμαϊκή πολιτική, κατέστη πρωτεύουσα της επαρχίας της Κρήτης, έδρα του Ρωμαίου ανθύπατου και του στρατιωτικού διοικητή. Η νέα αυτή εξέλιξη είχε συνέπεια αφενός τον μαρασμό τής πάλαι ποτέ κραταιάς Κνωσού και αφετέρου τη γρήγορη και θεαματική ανάπτυξη της Γόρτυνας.

Η πολιτική της Ρώμης στην Κρήτη δεν ήταν πάντοτε

24.

ενιαία και σταθερή. Επί Ιουλίου Καίσαρος χωρίστηκε από την Κυρηναϊκή, ενώ μετά τον θάνατό του (44 π.Χ.) η σύγκλητος αποφάσισε, άγνωστο για ποιους λόγους, να μη θεωρείται η Κρήτη ρωμαϊκή επαρχία. Λίγο αργότερα, το 38 π.Χ., ο Αντώνιος παραχώρησε στη φίλη του Κλεοπάτρα της Αιγύπτου τις ανατολικές επαρχίες της νήσου. Ο Οκταβιανός Αύγουστος, ο πρώτος Ρωμαίος αυτοκράτορας, επανέφερε το αρχικό καθεστώς (27 π.Χ.) ενώνοντας διοικητικά πάλι την Κρήτη με την Κυρήνη. Επί τρεις και πλέον αιώνες η Κρήτη ήταν επαρχία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Στην εσωτερική διοίκηση της νήσου οι Ρωμαίοι διατήρησαν, όπως συνήθιζαν, την τοπική οργάνωση και τους τοπικούς θεσμούς. Έτσι διατηρήθηκε το Κοινόν των Κρητών, που οργάνωνε κάθε πέντε χρόνια αγώνες και εορτές και αποτελούσε τον εσωτερικό σύνδεσμο των κρητικών πόλεων, όπως μαρτυρούν ιστορικές και επιγραφικές πηγές.

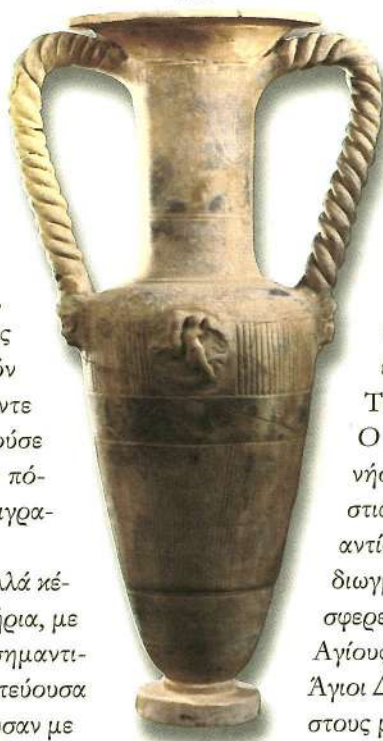
Τη ρωμαϊκή περίοδο αναπτύχθηκαν πολλά κέντρα που κοσμήθηκαν με πολυτελή κτήρια, με αγάλματα και άλλα έργα τέχνης. Το σημαντικότερο κέντρο ήταν η Γόρτυνα, η πρωτεύουσα της νήσου, την οποία οι Ρωμαίοι κόσμησαν με

λαμπρά κτίσματα και έργα τέχνης. Μικρότερα κέντρα της εποχής αυτής ήταν η Λύκτος, αρχαία πόλη στα ανατολικά του σημερινού Νομού Ηρακλείου, και η Κυδωνία στη δυτική Κρήτη. Είναι χαρακτηριστικό ότι και στις δύο αυτές πόλεις υπήρχαν θέατρα που σώζονταν μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα, όπως μαρ-

τυρεί ο Βενετός φιλάρχαιος Ονόριο Μπέλι (Onorio Belli), ο οποίος φιλοτέχνησε και ωραία σχεδιαγράμματα των θεάτρων αυτών (1586).

Το σημαντικότερο γεγονός της περιόδου αυτής είναι ο χριστιανικός ευαγγελισμός της Κρήτης. Ο Απόστολος Παύλος κατά τη δεύτερη αποστολική του περιοδεία πέρασε από την Κρήτη και ίδρυσε την πρώτη εκκλησία της νήσου, αφήνοντας συνεχιστή του έργου του τον αγαπημένο μαθητή του Τίτο, ο οποίος ήταν Κρητικός (64 μ.Χ.). Ο Τίτος ήταν ο πρώτος επίσκοπος της νήσου και είχε έδρα τη Γόρτυνα. Ο χριστιανισμός συνάντησε και στην Κρήτη την αντίδραση της ρωμαϊκής αρχής. Κατά τον διωγμό του Δεκίου (250 μ.Χ.) η νήσος πρόσφερε στην υπόθεση του χριστιανισμού τους Αγίους Δέκα Μάρτυρες. Το σημερινό χωριό Άγιοι Δέκα της Μεσαράς οφείλει το όνομά του στους μάρτυρες αυτούς.

25.

ΜΕΡΟΣ IV. Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΡΗΤΗ (330-1204)

Η ΠΡΩΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (330-824)

ΚΑΤΑ ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΧΡΟΝΙΑ η ιστορία της Κρήτης διαιρείται σε τρεις μεγάλες περιόδους: την πρώτη βυζαντινή (330-824), την περίοδο της Αραβοκρατίας (824-961) και τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο (961-1204).

Οι πληροφορίες των πηγών για την Κρήτη την πρώτη βυζαντινή περίοδο είναι πενιχρές. Ο Άγγλος ιστορικός Τζ. Μ. Μπάρι (J. B. Bury) έγραψε χαρακτηριστικά ότι η Κρήτη έζησε μία μακριά περίοδο σε μακαριστή αφάνεια, για να γίνει έξαφνα με την Αραβοκρατία θλιβερά περιώνυμη. Σήμερα γνωρίζουμε ότι η νήσος, που μέχρι την εποχή του Διοκλητιανού (284-305) παρέμενε ενωμένη με την Κυρήνη σε μία ενιαία επαρχία, χωρίστηκε από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο και προσαρτήθηκε στο φυσικό γεωγραφικό πλαίσιο της, δηλαδή στην ελλαδική χερσόνησο, η οποία αποτελούσε το νοτιότερο τμήμα της χερσονήσου του Ιλλυρικού. Τυπικά, από το 330 μ.Χ. η Κρήτη αποτελεί επαρχία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και ακολουθεί την τύχη της. Το 395 μ.Χ. ο Μέγας Θεοδόσιος διαίρεσε την έως τότε ενιαία αυτοκρατορία σε ανατολική και δυτική, μοιράζοντας την εξουσία στους δύο γιους του. Η Κρήτη παρέμεινε στο ανατολικό τμήμα του κράτους και αποτέλεσε πλέον μια μεγάλη επαρχία του.

Την εποχή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού η Κρήτη εμφανίζεται ως αυτοτελής διοικητική περιφέρεια, η οποία κατέχει την ενδέκατη θέση ανάμεσα στις 64 επαρχίες του κράτους, έχει πρωτεύουσα

τη Γόρτυνα και διοικητή κονσουλάριο. Αναφέρονται 22 πόλεις, προφανώς μεγάλα κέντρα της νήσου, που εξαρτώνται διοικητικά από τον διοικητή κονσουλάριο. Καθώς η νήσος περνά μακριά περίοδο ειρήνης, φαίνεται να έχει ικανό πλούτο και οικονομική δύναμη. Έτσι εξηγείται το μεγάλο πλήθος παλαιοχριστιανικών ναών (βασιλικών), που χτίζονται σε διάφορα μέρη, κυρίως σε παραλιακά κέντρα. Σήμερα γνωρίζουμε περισσότερες από 40 παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Κρήτης, η ονομαστότερη από τις οποίες είναι η βασιλική του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα. Εντάσσεται στο πρόγραμμα των μεγάλων έργων του Ιουστινιανού και αναδείχτηκε σε ένα από τα σημαντικά χριστιανικά προσκυνήματα της Ανατολής.

Από τον 7ο αιώνα, όταν εισάγεται στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ο θεσμός των θεμάτων —μεγάλων διοικητικών επαρχιών με ενιαία πολιτική, στρατιωτική και δικαστική διοίκηση—, η Κρήτη αναφέρεται ως θέμα με διοικητή στρατηγό που φέρει τον τίτλο του άρχοντος (άρχων Κρήτης) και έχει το αξίωμα του σπαθάριου ή πρωτοσπαθάριου, κατέχει δηλαδή επίλεκτη θέση μεταξύ των αξιωματούχων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Έχουν σωθεί πολλές σφραγίδες με ονόματα και τίτλους των στρατηγών της Κρήτης.

Για τον πληθυσμό της νήσου έχουμε μόνο μερικές ενδείξεις. Επειδή κατά την πριν από την Αραβοκρατία περίοδο η Κρήτη είχε 21 επισκοπές, και κάθε επισκοπή αντιστοιχεί σε 12.000 ψυχές, μπορούμε να εικάσουμε με υψη-

λό βαθμό πιθανότητας ότι θα είχε περίπου 250.000 κατοίκους. Ο πληθυσμός αυτός ήταν αμιγώς ελληνικός και, από άποψη θρησκευτική, ορθόδοξος. Υπήρχαν ελάχιστοι εξελληνισμένοι Εβραίοι, κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα. Εξαιρετικά πολύτιμη είναι μία πληροφορία του χρονογράφου Θεοφάνη, σύμφωνα με την οποία το 732 ο αυτοκράτορας Λέων Γ΄ Ισαυρος επέβαλε στην Κρήτη και στη Σικελία καταθλιπτική φορολογία, για να ισοσκελίσει τον προϋπολογισμό του κράτους. Πολλοί ιστορικοί ερμηνεύουν το μέτρο αυτό ως αυτοκρατορική εκδίκηση προς την Κρήτη, επειδή δεν ακολούθησε την εικονομαχική πολιτική του Λέοντος και παρέμεινε πιστή στην εικονόφιλη μερίδα. Την εποχή αυτή η Εκκλησία της Κρήτης είναι αρχιεπισκοπή με δώδεκα επισκοπές. Τον θρόνο της Κρήτης κατέχει ο Ανδρέας ο Ιεροσολυμίτης, επιφανής λόγιος, ρήτορας και υμνογράφος της Εκκλησίας (712-740 μ.Χ.), ένας από τους μεγάλους εκκλησιαστικούς συγγραφείς του 8ου αιώνα.

Από τα μέσα του 7ου αιώνα η Κρήτη δέχεται τις πρώτες επιδρομές Αράβων πειρατών, ιδιαίτερα στα αψύλακτα νότια παράλια της. Χριστιανική επιγραφή από το Ηράκλειο αναφέρεται σε αραβική επιδρομή το 671, ενώ λίγο αργότερα, το 674, δύο Άραβες ναύαρχοι παραχίμασαν στην Κρήτη, όπως μαρτυρεί ο χρονογράφος Θεοφάνης. Κατά την περίοδο της αρχιερατείας του Ανδρέα οι επιδρομές των Αράβων εντείνονται και ο αρχιεπίσκοπος πρωτοστατεί στην αντιμετώπιση της απειλής, όπως αναφέρεται στις βιογραφίες του. Γίνεται μάλιστα λόγος για εγκλεισμό των Κρητών στο οχυρό «του Δριμέως», το οποίο δεν έχει εντοπιστεί. Οι αραβικές

επιδρομές συνεχίστηκαν ασταμάτητα έως και την οριστική κατάκτηση της Κρήτης (824 μ.Χ.). Ο βυζαντινός αυτοκρατορικός στόλος δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει τους πειρατές και η ίδια η Κρήτη, ως θέμα του βυζαντινού κράτους, δεν διέθετε ισχυρή άμυνα τους κρίσιμους εκείνους καιρούς.

Η ΑΡΑΒΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (824-961)

Η αραβική κατάκτηση και η κατοχή της Κρήτης είναι ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της βυζαντινής ιστορίας. Πολλά προβλήματα που σχετίζονται με το γεγονός αυτό, όπως είναι ο χρόνος και ο τόπος της απόβασης, η προβολή ή όχι αντίστασης, οι εκούσιοι ή αναγκαστικοί εξισλαμισμοί, η κατάσταση της τοπικής Εκκλησίας, οι εθνολογικές αλλοιώσεις του πληθυσμού κ.λπ., παραμένουν ακόμη άλυτα και διχάζουν τους ιστορικούς, καθώς οι πηγές, ελληνικές και αραβικές, είτε σιγούν είτε παρέχουν πληροφορίες ασαφείς και αλληλοσυγκρουόμενες. Σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα της ιστορικής έρευνας, η εικόνα της Κρήτης κατά την περίοδο της Αραβοκρατίας είναι η ακόλουθη:

Το διάστημα 821-823 μ.Χ. η Βυζαντινή Αυτοκρατορία πέρασε μία περίοδο βαριάς εσωτερικής κρίσης, όταν εκδηλώθηκε στη Μικρά Ασία αποστασία ισχυρών αξιωματούχων, που είναι γνωστή ως «αποστασία του Θωμά του Σλάβου». Φαίνεται ότι αυτή η κρίση αποδυνάμωσε την άμυνα των θαλασσών και την επιτήρηση ευαίσθητων περιοχών, όπως η Κρήτη. Ακριβώς εκείνη την εποχή Άραβες από την Ισπανία, οι οποίοι περνούσαν επίσης περίοδο έντονων εσωτερικών ερίδων,

29.

έφυγαν με αρχηγό τον Αμπού Χαφ Ομάρ –τον Από-
χαφι των Βυζαντινών– αναζητώντας τόπο νέας εγκα-
τάστασης. Αφού εκδιώχθηκαν από την ομόδοξή τους
Αίγυπτο, όπου είχαν καταφύγει αρχικά, στράφηκαν
προς την Κρήτη, την οποία κατέλαβαν εύκολα και με
ελάχιστες δυνάμεις (40 πλοία). Αυτό πρέπει να συνέβη
το 823 ή πιθανότατα το 824.

Σύμφωνα με τις πηγές, οι Άραβες κατέλαβαν ένα φρου-
ριο και έπειτα κατέκτησαν βήμα προς βήμα ολόκληρο
σχεδόν το νησί. Οι σύγχρονοι ιστορικοί πιστεύουν ότι
δεν αλώθηκε ολόκληρη η Κρήτη αλλά κυρίως το ανα-
τολικό τμήμα της, ο σημερινός Νομός Ηρακλείου.
Οι κατακτητές οργάνωσαν στην Κρήτη ένα ιδιότυπο
αραβικό εμιράτο με κέντρο τον Χάνδακα (σημερινό
Ηράκλειο), τον οποίο οχύρωσαν και περιέβαλαν με
προστατευτική τάφρο. Οι παλαιότεροι ιστορικοί πί-
στευαν ότι το όνομα Χάνδαξ οφείλεται στην αραβική
ονομασία του φρουρίου (Rabd el Chandak, φρούριο
της τάφρου). Το πιο πιθανό είναι ότι το τοπωνύμιο
Χάνδαξ προϋπήρχε και οι Άραβες το προσάρμοσαν
στη γλώσσα τους.

Οι συνέπειες της αραβικής κατάκτησης υπήρξαν βα-
ριές τόσο για το Βυζάντιο όσο και για την Κρήτη.
Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία δέχτηκε ισχυρό κόλαφο,
αφού μαζί με την Κρήτη έχανε και την κυριαρχία στην
ανατολική Μεσόγειο. Οι Άραβες της Κρήτης εξελί-
χθηκαν σε φοβερούς πειρατές και επί 135 περίπου
χρόνια ήταν ο φόβος και ο τρόμος των νησιών και
των παραλίων. Η πρωτεύουσά τους, ο Χάνδαξ, ήταν
το ορμητήριο αλλά και ο τόπος συγκέντρωσης των
λαφύρων και των αιχμαλώτων.

Για την Κρήτη βέβαια οι συνέπειες ήταν βαρύτερες.
Το νησί αποκόπηκε από τον κορμό της Βυζαντινής
Αυτοκρατορίας και βυθίστηκε σε βαθύ σκότος. Η οι-
κονομία του παρέλυσε και ο πολιτισμός υποχώρησε σε
υποτυπώδεις μορφές. Οι κατακτητές ήταν απαίδευτοι
και άξεστοι πειρατές, με μοναδικό ενδιαφέρον την πει-
ρατεία. Δεν σώθηκε κανένα μνημείο πολιτισμού, κανέ-
να φιλολογικό έργο, κανένα όνομα λογίου. Οι νεότε-
ρες ανασκαφές έφεραν στο φως μόνο νομίσματα των
εμίρηδων της Κρήτης. Με βάση τα νομίσματα αυτά
κατόρθωσε ο Αμερικανός αραβολόγος Τζ. Μάιλς
(G. Miles) να μας δώσει έναν γενεαλογικό κα-
τάλογο των εμίρηδων της Κρήτης.

Ένα ζήτημα κεφαλαιώδους σημασίας εί-
ναι η δήθεν εθνολογική αλλοίωση του
κρητικού πληθυσμού λόγω των επιγα-
μιών, των εξισλαμισμών και του εποίκι-
σμού της Κρήτης με αραβικά στοιχεία.
Οι νεότερες μελέτες έχουν αποδείξει ότι
δεν υπήρξε καμία εθνολογική αλλοίωση

του κρητικού πληθυσμού, ο οποίος στην πλειονότητά
του διατήρησε αλώβητη τη γλώσσα, τη θρησκεία και
τα ήθη του. Οι αραβικές πηγές δεν κάνουν λόγο για
υποχρεωτικούς εξισλαμισμούς, οι οποίοι δεν θα συ-
νέφεραν άλλωστε τους ίδιους τους κατακτητές. Είναι
χαρακτηριστικό ότι στη γλώσσα του κρητικού λαού
δεν σώθηκαν παρά ελάχιστα ίχνη αραβικών επιδρά-
σεων, οκτώ έως δέκα λέξεις που ίσως και να προϋπήρ-
χαν (αμυράς, αζάπης, ζαγάρι, φαρί, κανάκι, νεράντζι,
γαζί, αζιγανιά), καθώς και ορισμένα τοπωνύμια (Κα-
τσαμπάς, Μασταμπάς, Σούδα, Αποσελέμης [Αμπού
Σελήμ], Σίβα, Χουμέρι, Ρουκάκα, Μισίρι), ο αριθμός
των οποίων είναι ασήμαντος μέσα στα 25.000 περίπου
κρητικά τοπωνύμια.

Η ανάκτηση της νήσου δεν ήταν μόνο θέμα γοήτρου
για το Βυζάντιο αλλά και ζήτημα ασφάλειας των θα-
λασσών. Με επανειλημμένες επιχειρήσεις οι Βυζαντινοί
προσπάθησαν να απελευθερώσουν την Κρήτη, αλλά
ματαιώς. Είναι γνωστές έξι εκστρατείες, που απέτυχαν
όλες και συνοδεύτηκαν από βαρύτατες απώλειες. Το
σημερινό τοπωνύμιο Καρτερός, λίγα χιλιόμετρα ανα-
τολικά του Ηρακλείου, διασώζει το όνομα του Βυζα-
ντινού στρατηγού Καρτερού, που υπέστη δεινή ήττα,
συνελήφθη αιχμάλωτος και ανασκολοπίστηκε, όπως
αναφέρουν οι πηγές.

Η ΑΝΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (961)

Η τύχη επιφύλαξε τη μεγάλη δόξα της ανάκτησης
της Κρήτης στον ένδοξο αραβομάχο στρατη-
γό Νικηφόρο Φωκά, τον μετέπειτα αυτοκράτορα του
Βυζαντίου. Την επιχείρηση σχεδίασε και υποστήρι-
ξε με όλα τα μέσα ο δραστήριος πρωθυπουργός του
Ρωμανού Β', Ιωσήφ Βρίγγας. Το στρατηγικό σχέδιο
του Φωκά στηριζόταν στη συντριπτική στρατιωτική
υπεροπλία και κυρίως στην υπεροχή του βυζαντινού
ναυτικού. Σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές, οι δυνά-
μεις του ήταν 3.307 πλοία, από τα οποία 2.000 ήταν
χελάνδια (πολεμικά) με 250 πολεμιστές το καθένα,
1.000 δρόμωνες (μεταγωγικά) και 307 κάραβοι (φορ-
τηγά). Αντίθετα, οι αραβικές πηγές κάνουν λόγο για
30. 700 πλοία, 72.000 πεζούς στρατιώτες και 5.000 ιππείς.

Την αρχή του θέρους του έτους 960 μ.Χ. ο
Νικηφόρος Φωκάς ξεκίνησε από τα Φύ-
γελα της Μικράς Ασίας και τον Ιούλιο
αποβίβασε τον στρατό του στον κόλπο
του Αλμυρού, λίγα χιλιόμετρα δυτικά
του Χάνδακα. Οργάνωσε περιχαρακω-
μένο στρατόπεδο γύρω από την πόλη
και άρχισε το δύσκολο έργο της πολι-
ορκίας του φρουρίου, η οποία διήρκεσε

31.

έως τον Μάρτιο του επόμενου έτους. Στις 7 Μαρτίου 961 το φρούριο παραδόθηκε. Χιλιάδες Άραβες συνελήφθησαν αιχμάλωτοι, μεταξύ των οποίων και ο ίδιος ο γέροντας εμίρης της Κρήτης Αβδούλ Αζίζ Κοτορμπή (Qurtubi, από την Κόρδοβα), ο οποίος στις βυζαντινές πηγές αναφέρεται ως Κουρούπης, και ο γιος του Ανεμάς (Nu' man). Και οι δύο κόσμησαν αργότερα τον μεγαλοπρεπή θρίαμβο του Νικηφόρου Φωκά στην Κωνσταντινούπολη.

Αμύθητοι ήταν οι θησαυροί που έπεσαν στα χέρια των Βυζαντινών. Λέγεται ότι χρειάστηκαν τριακόσια φορτηγά πλοία για τη μεταφορά τους στην Κωνσταντινούπολη. Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα μέρος των θησαυρών αυτών απέστειλε ο Νικηφόρος στον πνευματικό του πατέρα Αθανάσιο στο Άγιον Όρος, για την οικοδόμηση του μεγαλύτερου μοναστηριού, της Μεγίστης Λαύρας, όπου και ο ίδιος ο νικητής στρατηγός σκόπευε να αποσυρθεί αργότερα.

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (961-1204)

Η ανάκτηση της Κρήτης είναι ένα από τα λαμπρότερα πολεμικά γεγονότα του 10ου αιώνα. Η νήσος, ύστερα από δουλεία 137 ετών, γίνεται πάλι ελληνική, επαρχία του βυζαντινού κράτους. Αρχίζει έτσι μία νέα περίοδος της κρητικής ιστορίας, η δεύτερη βυζαντινή, που διαρκεί 250 χρόνια περίπου, μέχρι την υποταγή της νήσου στους Βενετούς.

Το πρωταρχικό μέλημα της Βυζαντινής Αυτοκρατορί-

ας ήταν η πλήρης αποκατάσταση και η στερέωση της βυζαντινής εξουσίας στη νήσο. Ήταν απαραίτητο όχι μόνο να εξαλειφθούν τάχιστα όλα τα κατάλοιπα της αραβικής κατοχής, αλλά και να οργανωθεί η άμυνα της Κρήτης, προκειμένου να αποτραπεί αραβική απόπειρα ανακατάληψης. Ο Νικηφόρος Φωκάς ίδρυσε το φρούριο Τέμενος στη σημερινή θέση Ρόκα, στον Προφήτη Ηλία, λίγα χιλιόμετρα νοτίως του Χάνδακα. Οργανώθηκε επίσης ισχυρό τείχος γύρω από τον Χάνδακα και έγιναν επιπλέον οχυρωματικά έργα σε άλλες θέσεις. Ο Νικηφόρος Φωκάς εγκατέστησε παλαιμάχους στρατιώτες του σε εύφορα μέρη —όπως συνήθιζαν οι Βυζαντινοί— για να υπάρχουν μόνιμα ερείσματα της αυτοκρατορικής εξουσίας στο νησί. Σήμερα σώζονται ακόμη τοπωνύμια που απηχούν αυτές τις βυζαντινές εποικίσεις (Αρμένιοι, Βαρβάροι, Κουνάβοι, Αστροκοί, Ασίτες, Μουκτάροι κ.λπ.).

Η Κρήτη αμέσως μετά την ανάκτησή της έγινε πάλι θέμα του βυζαντινού κράτους, με διοικητή στρατηγό. Το διοικητικό κέντρο της μεταφέρθηκε από τη Γόρτυνα στον Χάνδακα, όπου χτίστηκε μέγας ναός προς τιμήν του Αποστόλου Τίτου, πρώτου επισκόπου και πάτρωνα της Εκκλησίας Κρήτης, εγκαταστάθηκε εκκλησιαστική ιεραρχία στις παλαιές έδρες επισκοπών, ιδρύθηκαν ναοί και μοναστήρια, μεταφέρθηκαν από τη Βασιλεύουσα εικόνες, βιβλία και κειμήλια ιερά. Η χριστιανική θρησκεία, που είχε δοκιμαστεί κατά τη μακρά περίοδο της αραβικής κατοχής, στηρίχθηκε ποικιλοτρόπως. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας εντάσσεται και η κηρυκτική δράση του οσίου Νίκωνος

32.

του Μετανοείτε, ο οποίος παρέμεινε επί πολλά έτη στη νήσο. Πενήντα περίπου χρόνια μετά την ανάκτηση της Κρήτης σημειώνεται η λαμπρή εκκλησιαστική δράση του οσίου Ιωάννη του Ξένου, Κρητικού στην καταγωγή, ο οποίος ίδρυσε πολλά μοναστήρια –το μεγαλύτερο από τα οποία στα Μυριοκέφαλα Ρεθύμνης– και μετέφερε από την Κωνσταντινούπολη βιβλία και εικόνες. Η διαθήκη του, ένα σημαντικό χρονολογημένο κείμενο (20 Σεπτεμβρίου 1027), παρέχει εικόνα της δράσης του στη νότια Κρήτη, από τη Μεσαρά έως τα όρια του σημερινού Νομού Χανίων.

Την περίοδο του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' Κομνηνού (1081-1118) το θέμα της Κρήτης αναβαθμίστηκε. Ο διοικητής της νήσου έφερε πλέον τον τίτλο του δούκα-κατεπάνω, ενός αξιώματος πολύ ανώτερου από εκείνο του στρατηγού. Τον τίτλο του δούκα διατήρησαν αργότερα και οι Βενετοί διοικητές της νήσου. Χαρακτηριστικό του ενδιαφέροντος των αυτοκρατόρων για την Κρήτη είναι το γεγονός ότι πολλοί δούκες-κατεπάνω ήταν συγγενείς των Βυζαντινών αυτοκρατόρων. Σημαντικά γεγονότα δεν αναφέρονται στο νησί κατά τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο. Η στάση που οργάνωσε το 1092-1093 ο δούκας της Κρήτης Καρύνης εναντίον του νόμιμου αυτοκράτορα Αλεξίου Α' Κομνηνού καταπνίγηκε εύκολα και ο πρωτεργάτης της σκοτώθηκε. Η Κρήτη έμεινε πιστή στη βυζαντινή αυτοκρατορική εξουσία και θεμελιώθηκαν ισχυροί δεσμοί ανάμεσα

στη νήσο και το αυτοκρατορικό κέντρο.

Ένα από τα περισσότερα συζητημένα προβλήματα της περιόδου αυτής είναι η παράδοση για τα «δώδεκα αρχοντόπουλα», που με χρυσόβουλο του Αλεξίου Α' Κομνηνού (1082) εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη για να αποτελέσουν ερείσματα της εξουσίας του στο νησί. Το έγγραφο που στηρίζει την ιστορική αλήθεια της παράδοσης είναι παλαιό αλλά δεν είναι αυθεντικό. Σήμερα γνωρίζουμε ότι επί των Κομνηνών παραχωρήθηκαν μεγάλες εκτάσεις γης σε εντόπιους άρχοντες της Κρήτης και δημιουργήθηκε έτσι μια ισχυρή τάξη μεγάλων οικογενειών που ήταν οι φορείς της βυζαντινής ιδέας στο νησί. Οι άρχοντες αυτοί ανέλαβαν αργότερα, τις πρώτες δεκαετίες της βενετικής κατοχής, το βάρος της αντίστασης κατά των Βενετών και έγιναν οι πρωτεργάτες και οι αρχηγοί των κρητικών επαναστάσεων. Την εποχή αυτή δημιουργήθηκε ο μεσαιωνικός θρύλος της Κρήτης για τα δώδεκα

33.

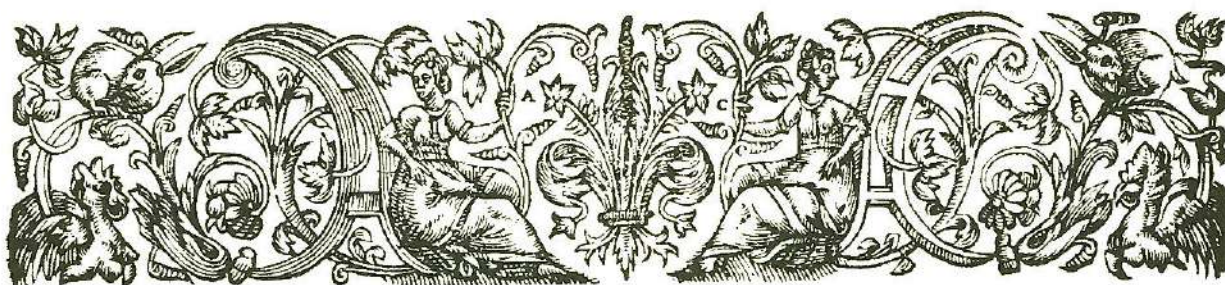

αρχοντόπουλα, προφανώς για να στηρίξει τη νέα πραγματικότητα. Οι άρχοντες αυτοί, τα ονόματα των οποίων και σήμερα ακόμη σώζονται ως οικογενειακά επώνυμα, είναι οι Φωιάδες, οι Σκορδίληδες, οι Γαβαλάδες, οι Καλαφάτοι, οι Αρκολέοι, οι Χορτάτσηδες, οι Μουσούροι, οι Βαρούχες, οι Μελισσηνοί, οι Λίτινοι, οι Αργυρόπουλοι ή Αγιοστεφανίτες και οι Βλαστοί. Ονόματα των οικογενειών αυτών σώζονται επίσης σε τοπωνύμια.

Si placeat uarios hominum cognoscere cultus,
 Area longa patet Sancto contermina Marco,
 Cellus ubi Adriacas Venetus Leo despicit undas.
 Hic circum gentes cunctis ex partibus Orbis
 Aethiopas, Turcos, Sclauos Arabesq; Syrosq;
 Inueniesq; Cypri, Creta, Macedumq; colonos,
 Innumerosq; alios uaria Regione protectos.
 Sape etiam nec uisa prius nec cognita cernes.

Tito Livio de re publica libro primo capitulo primo
 A. D. E. D.

ΜΕΡΟΣ V.

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (1204-1669)

Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΒΕΝΕΤΟΥΣ

Ε ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝτινούπολης από τους σταυροφόρους της Δ' Σταυροφορίας το 1204, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ουσιαστικά καταλύθηκε. Τα εδάφη της διαμοιράστηκαν οι αρχηγοί των σταυροφόρων, οι οποίοι ίδρυσαν διάφορα μικρά κρατίδια (δουκάτα, πριγκιπάτα, ηγεμονίες κ.λπ.). Η Κρήτη παραχωρήθηκε στον Βονιφάτιο τον Μομφερρατικό, ο οποίος με τη σειρά του την πούλησε στον δόγη της Βενετίας Ερρίκο Δάνδο, έναντι του ευτελούς ποσού των 1.000 μαρικών αργύρου (περίπου 5.000 χρυσά δουκάτα). Η συμφωνία υπογράφηκε στην Αδριανούπολη στις 12 Αυγούστου 1204. Από την ημέρα εκείνη αρχίζει τυπικά για την Κρήτη η περίοδος της Βενετοκρατίας.

Ο πονηρότατος δόγης της Βενετίας είχε συλλάβει τη σημασία της νέας κτήσης του. Με την κατοχή της Κρήτης η Βενετία θα έκλεινε την αλυσίδα των νησιωτικών κτήσεων της και θα δημιουργούσε μία μεγάλη γέφυρα για το εμπόριό της στην Αίγυπτο και στην Ανατολή. Η εξαιρετικά προνομιακή θέση της Κρήτης θα εξασφάλιζε στη Δημοκρατία του Αδρία την κυριαρχία των θαλασσών. Παρά ταύτα, η Βενετία, απασχολημένη με άλλα επείγοντα προβλήματα που σχετίζονταν με την εξασφάλιση και τη στερέωση της κυριαρχίας της στην Πελοπόννησο και στο Αιγαίο, καθυστέρησε

δύο και πλέον έτη να καταλάβει την Κρήτη. Στο διάστημα αυτό ένας άλλος τυχοδιώκτης, ο τολμηρός αρχιπειρατής και κόμης της Μάλτας Ερρίκος Πισκατόρε, κατέλαβε το 1206 μεγάλο μέρος του νησιού, οχύρωσε τα τρία σημαντικά φρούρια του Ρεθύμνου, του Χάνδακα και της Σητείας, και έχτισε άλλα δεκατέσσερα σε επίκαιρες θέσεις προκειμένου να στερεώσει την κατοχή του. Ακολούθησε σκληρή και μακροχρόνια πάλη μεταξύ των Βενετών και των Γενουατών, η οποία έληξε υπέρ των πρώτων. Η οριστική συνθήκη με τους Γενουάτες υπογράφηκε στις 11 Μαΐου 1217. Η Βενετία ήταν πλέον ο αδιαφιλονίκητος κυρίαρχος της νήσου, που θα είχε όμως να αντιμετωπίσει τη λυσσαλέα και επίμονη αντίσταση του κρητικού λαού και θα θυσιάζε άφθονο αίμα και χρήμα επί δύο περίπου αιώνες, προκειμένου να κάμψει την κρητική αντίσταση και να εδραιώσει την κυριαρχία της. Η ολοκληρωτική κατάκτηση μιας τόσο

μεγάλης και τόσο μακρινής νήσου, της οποίας μάλιστα ο πληθυσμός ήταν πεισματικά και σταθερά εχθρικός, αποτελούσε για τη Βενετία το πρώτο και κατεπείγον πρόβλημα. Η νέα κτήση απείχε από τη Βενετία πάρα πολύ και τα πλοία της εποχής χρειαζόνταν έναν περίπου μήνα για να καλύψουν την απόσταση, με όλους τους κινδύνους της θάλασσας. Με υπόδειξη του πρώτου δούκα της Κρήτης, Ιάκωβου Τιέπολο, το 1209 η Βενετία εφάρμοσε ένα πρόγραμμα στρατιωτικής εποίκισης, εγκαθιστώντας στην Κρήτη Βε-

35.

νετούς αποίκους που θα αποτελούσαν τα ερείσματα της εξουσίας και της κυριαρχίας της. Οι Βενετοί άποικοι θα έπαιρναν ως φέουδα τις εκτάσεις της εύφορης κρητικής γης και θα πρόσφεραν ως αντάλλαγμα τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες και την αφοσίωσή τους στη μητρόπολη. Το διάταγμα της πρώτης αποστολής αποίκων είναι γνωστό ως Παρχωρητήριο Έγγραφο (Carta Concessionis), αποτελεί ένα είδος σύμβασης των αποίκων με τη μητρόπολη και υπογράφηκε στις 10 Σεπτεμβρίου 1211.

Οι πρώτοι άποικοι αναχώρησαν από τη Βενετία στις 20 Μαρτίου 1212. Ήταν 132 ευγενείς ή ιππότες (milites, cavalieri) και 48 δημοτικοί ή πεζοί (predites, sergentes). Ένας δεύτερος αποικισμός έγινε δέκα χρόνια αργότερα (1222) και ακολούθησαν άλλοι δύο, το 1233 και το 1252. Οι τελευταίοι αυτοί άποικοι του 1252 έχτισαν τα Χανιά στη θέση της αρχαίας Κυδωνίας. Σε μεταγενέστερες εποχές πραγματοποιήθηκαν και άλλοι αποικισμοί. Συνολικά εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη κατά την πρώτη εκατονταετία της κατοχής (1212-1310) περίπου 10.000 Βενετοί άποικοι. Αν ληφθεί υπόψη ότι ο αριθμός αυτός αντιστοιχεί στο ένα έκτο του συνολικού πληθυσμού της Βενετίας, η οποία δεν είχε ποτέ περισσότερους από 60.000 κατοίκους, αντιλαμβανόμαστε τη σπουδαιότητα που απέδιδαν οι Βενετοί στην κατοχή της Κρήτης.

Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΕΠΙ ΒΕΝΕΤΩΝ

Η νέα κτήση έλαβε το υπερήφανο όνομα Βασιλείον της Κρήτης (Regno di Candia). Ο διοικητής, σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση, της οποίας οι Βενετοί ήθελαν να είναι συνεχιστές, έλαβε τον τίτλο του δούκα (Duca di Candia) και έδρευε στον Χάνδακα. Το βυζαντινό όνομα Χάνδαξ παρεφθάρη από τους Βενετούς σε Candia (Κάντια) και σήμαινε πλέον και την πόλη (Città di Candia) και τη νήσο ολόκληρη (Isola di Candia). Τον δούκα επικουρούσαν δύο σύμβουλοι (Consiliarii) και οι τρεις αποτελούσαν την Αυθεντία της Κρήτης (Signoria). Σύμφωνα με το πρότυπο της Βενετίας, ολόκληρη η Κρήτη διαιρέθηκε αρχικά σε έξι διαμερίσματα, τα οποία ονομάζονταν σεξτέρια (sexteria, εξαρχίες). Το σχήμα αυτό διατηρήθηκε τα πρώτα εκατό χρόνια της κατοχής. Τα σεξτέρια αυτά ήταν τα εξής:

1. Σεξτέριο των Αγίων Αποστόλων (S. Apostoli, Cannaregio). Περιλάμβανε τις επαρχίες (τούρμες) Σητείας, Ιεράπε-

τρας, Λασιθίου και Μεραμπέλλου, δηλαδή ολόκληρο τον σημερινό Νομό Λασιθίου.

2. Σεξτέριο του Αγίου Μάρκου (S. Marco). Περιλάμβανε τις περιοχές του Ριζόκαστρου (Belvedere) και της Πεδιάδας, με τα Πεζοκούναβα.
3. Σεξτέριο του Σταυρού (S. Croce), που περιλάμβανε τις περιοχές Μονοφατσίου, Καινουργίου και Πυργιώτισσας.
4. Σεξτέριο του Καστέλλου (Castello), στο οποίο εντάσσονταν οι περιοχές Μυλοποτάμου, Αρίου και Απάνω Συβρίτου (Αμαρίου).
5. Σεξτέριο του Αγίου Παύλου (S. Polo). Σε αυτό περιλαμβάνονταν οι περιοχές Καλαμώνος (Ρεθύμνου), Κάτω Συβρίτου (Αγίου Βασιλείου) και Ψυχρού (Αποκορώνου).
6. Σεξτέριο του Dorsoduro, με τις περιοχές Χανίων, Κισσάμου και Σελίνου.

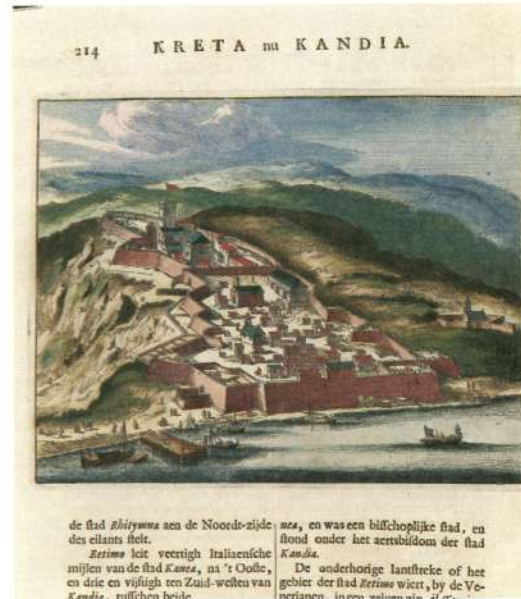
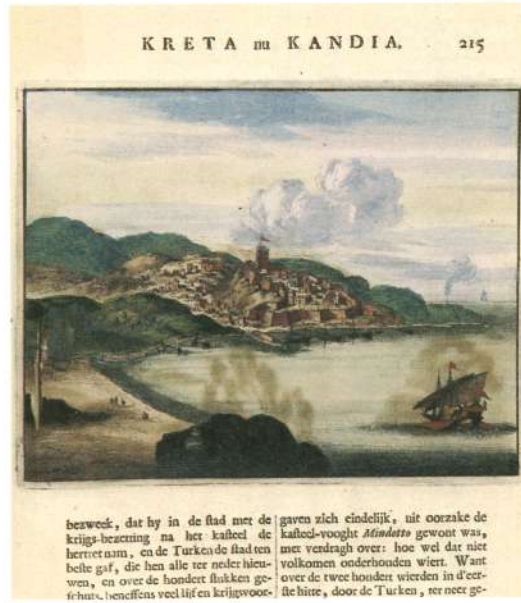
Από τις αρχές του 14ου αιώνα το νησί διαιρέθηκε στα τέσσερα μεγάλα διαμερίσματα (territoria) του Χάνδακα, του Ρεθύμνου, των Χανίων και της Σητείας. Το διαμέρισμα του Χάνδακα είχε τη μεγαλύτερη εδαφική έκταση και περιλάμβανε, εκτός από τον σημερινό Νομό Ηρακλείου, την επαρχία Μυλοποτάμου και το οροπέδιο Λασιθίου. Τα Σφακιά ήταν η μόνη περιοχή της Κρήτης που η Βενετία δεν μπόρεσε να υποτάξει ολοκληρωτικά. Τη σκιάδη βενετική εξουσία ασκούσε εδώ ένας προνοητής, ο οποίος είχε την εξάρτησή του άλλοτε από τον Χάνδακα και άλλοτε από τα Χανιά.

36.

Τα διαμερίσματα αυτά διοικούνταν από ρέκτορες, το αξίωμα των οποίων ήταν ανάλογο με αυτό των σημερινών νομαρχών. Κάθε διαμέρισμα διαιρέθηκε σε μικρότερες διοικητικές περιφέρειες που ονομάζονταν καστελλανίες και οι διοικητές τους καστελλάνοι. Οι περιφέρειες αυτές ήταν είκοσι, αντίστοιχες περίπου με τις σημερινές είκοσι επαρχίες της Κρήτης, οι περισσότερες από τις οποίες διατηρούν ακόμη την ιστορική τους ονομασία.

Το διοικητικό σύστημα της Κρήτης ήταν μικρογραφία του μητροπολιτικού, με οργάνωση διοικητικής ιεραρχίας και με αυστηρή γραφειοκρατία. Οι περισ-

37.

σότεροι από τους υπαλλήλους διορίζονταν απευθείας από τη Βενετία και την υπηρετούσαν με ζήλο και με απόλυτη αφοσίωση. Ιδιαίτερη θέση είχαν οι οικονομικοί υπάλληλοι και οι δικαστές. Στις υπαλληλικές θέσεις διορίζονταν αποκλειστικά Βενετοί ή Ιταλοί. Οι Κρήτες μπορούσαν να εργάζονται μόνο ως νοτάριοι (συμβολαιογράφοι) και δικηγόροι. Μετά το 1500, όταν η δύναμη της Βενετίας κάμπτεται και παρατηρείται στην Κρήτη βαθμιαία προσέγγιση των δύο στοιχείων, βρίσκουμε και εντόπιους Κρήτες σε υψηλά διοικητικά αξιώματα.

Προκειμένου να εξασφαλίσουν τον έλεγχο της Κρήτης οι Βενετοί έχτισαν σειρά φρουρίων σε επίκαιρες θέσεις και οργάνωσαν ισχυρό και ετοιμοπόλεμο στρατό, ιππικό και πεζικό. Οι Βενετοί φρουδάρχες της Κρήτης ήταν υποχρεωμένοι να συντηρούν πολεμικά αλογα και να στρατεύονται οι ίδιοι σε περιπτώσεις επαναστάσεων, καθώς και να υπηρετούν στις γαλέρες ως σοπράκομοι (κυβερνήτες). Την αρχηγία και την ευθύνη της οργάνωσης και της διοίκησης του στρατού είχε ο στρατιωτικός διοικητής του Χάνδακα (Capitano di Candia). Την εποπτεία του ναυτικού είχε ο αρχιναύ-

αρχος του βενετικού στόλου (Capitano General da mar), ο οποίος ήταν ιεραρχικά ανώτερος από όλες τις αρχές της Κρήτης.

Όταν οριστικοποιήθηκε η βενετική κατοχή, η Βενετία έστελνε στην Κρήτη έναν αρχιστράτηγο (Capitan General), ο οποίος είχε την ευθύνη της στρατιωτικής οργάνωσης και της άμυνας της νήσου. Η θητεία του ήταν διετής και στην ιεραρχία των αξιωματών είχε τη δεύτερη –μετά τον δούκα– θέση. Σε περιπτώσεις κρίσεων αποστέλλοταν επίσης στην Κρήτη ένας γενικός προβλεπτής (Provveditor General), ο οποίος είχε απόλυτη εξουσία στα στρατιωτικά ζητήματα. Ο θεσμός αυτός έγινε μόνιμος από το 1569, ενόψει της τουρκικής απειλής. Μέσω του γενικού προβλεπτή η κεντρική διοίκηση της Βενετίας, της οποίας οφθαλμός ήταν ο απεσταλμένος της, ασκούσε την ουσιαστική διοίκηση της Κρήτης. Μετά το τέλος της θητείας τους συνέτασσαν και υπέβαλλαν στη Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας λεπτομερή έκθεση για την κατάσταση στην Κρήτη, με συγκεκριμένες προτάσεις για την αντιμετώπιση των τοπικών προβλημάτων. Οι Εκθέσεις αυτές αποτελούν αυθεντική πηγή πληροφοριών για τους σημερινούς μελετητές της Βενετοκρατίας.

ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΚΡΗΤΙΚΕΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ

Ο κρητικός λαός δεν δέχτηκε αδιαμαρτύρητα την ξενική κατοχή και τη στέρηση της φυσικής και της θρησκευτικής του ελευθερίας. Οι φυσικοί του ηγέτες, οι αρχηγοί των μεγάλων αρχοντικών οικογενειών του νησιού, που είχαν έντονη τη συνείδηση της σχέσης με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και της εξάρτησής τους από αυτή, ανέλαβαν πρώτοι τον αγώνα της ένοπλης αντίστασης. Αυτή η αντίσταση, που κατά καιρούς αποκτούσε εθνικό ή κοινωνικό χαρακτήρα, είναι φαινόμενο μοναδικό στην ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα. Δεν έχει αξιολογηθεί όσο θα έπρεπε το φαινόμενο αυτό, που αποτελεί την πρώτη δυναμική έκφραση του εθνικού ελληνικού φρονήματος. Αριθμούνται 27 μεγάλες και μικρές (τοπικές) επαναστάσεις, οι οποίες καλύπτουν περίοδο δύο περίπου αιώνων. Η αδυναμία του φθίνοντος Βυζαντίου να βοηθήσει την Κρήτη και προπαντός οι εσωτερικές αντιθέσεις μεταξύ των Κρητών αρχηγών, έφεραν τελικό νικητή και απόλυτο κυρίαρχο τη Βενετία.

Αμέσως μετά την εγκατάσταση

Βενετών στην Κρήτη εκδηλώθηκε η πρώτη επανάσταση των Αγιοστεφανιτών ή Αργυρόπουλων (1211). Ο πρώτος δούκας της Κρήτης, Ιάκωβος Τιέπολο, ευρισκόμενος σε πλήρη αδυναμία να αντιμετωπίσει τους επαναστάτες, κάλεσε σε επικουρία τον δούκα του Αιγαίου Μάρκο Σανούδο, ο οποίος κατέπνιξε έπειτα από σκληρό αγώνα την επανάσταση. Οι αρχηγοί της αναγκάστηκαν να εκπατριστούν και όσοι έμειναν στην Κρήτη έδωσαν όρκο υποταγής στη Βενετία.

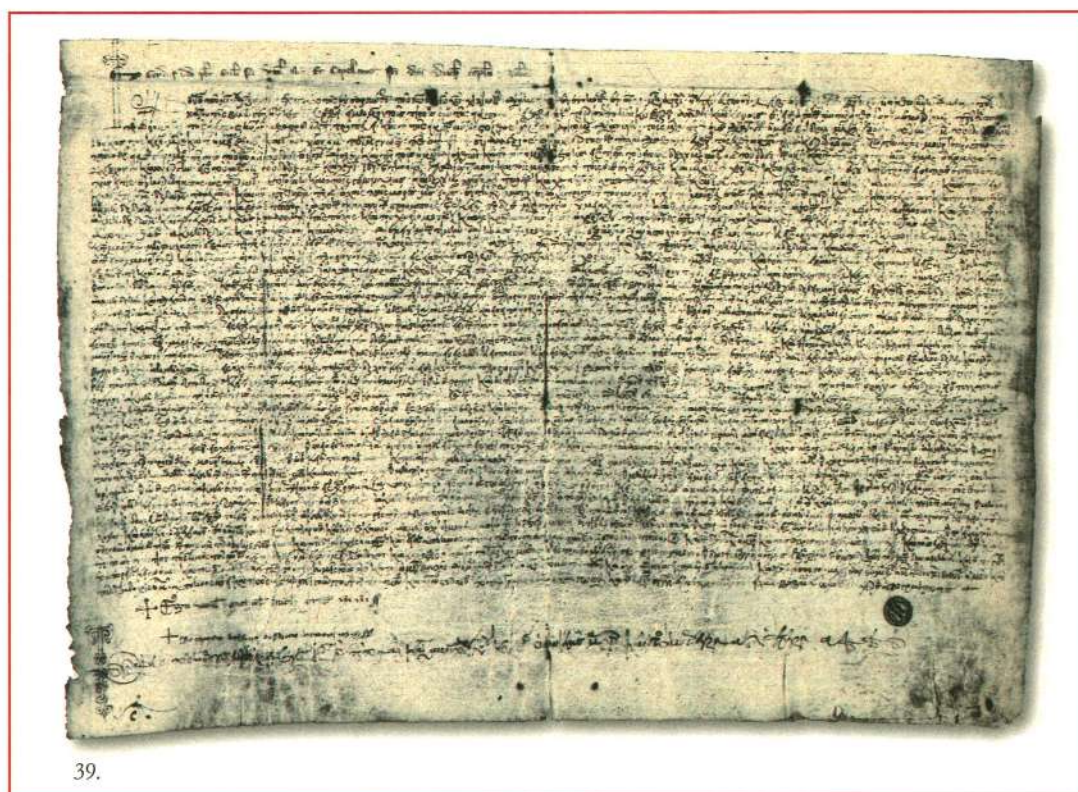
Τα επόμενα 20 χρόνια συντάραξαν την Κρήτη τρεις επάλληλες επαναστάσεις με αρχηγούς τους Σκορδύληδες και τους Μελισσηνούς (1217, 1222). Με τη συνθήκη της 13ης Σεπτεμβρίου 1219 οι Βενετοί αναγκάστηκαν να παραχωρήσουν στους αρχηγούς της επανάστασης ιπποτικά φέουδα και προνόμια. Είναι σημαντικό το γεγονός ότι με τη δυναμική απόσπαση προνομίων, Κρητικοί άρχοντες αναγνωρίζονταν ως ισότιμοι με τους Βενετούς φεουδάρχες. Ήδη αρχίζει να διαμορφώνεται ένα αναγνωρισμένο από τους Βενετούς κρητικό αρχοντολόγιο, οι ευγενείς της Κρήτης. Λίγο αργότερα εκδηλώθηκε νέα επανάσταση (1228) με τη σύμπραξη και άλλων αρχηγών, των Αρκολέων και των Δρακοντόπουλων. Η επανάσταση αυτή απέδειξε τον καθαρά εθνικό χαρακτήρα της και τον κοινό πόθο των Κρητών και των Βυζαντινών Ελλήνων για ελευθερία. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας Ιωάννης Βατάτζης έστειλε στην Κρήτη βοήθεια αποτελούμενη από 33 πλοία και σημαντική στρατιωτική δύναμη, χωρίς όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα. Τα βυζαντινά πλοία γρήγορα εγκατέλειψαν τον αγώνα από φόβο μήπως βυθιστούν από τα βενετικά, και από τους στρατιώτες ελάχιστοι έμειναν στην Κρήτη, αγωνιζόμενοι μάταια κατά του υπέρτερου εχθρού. Με τρεις νέες συνθήκες (1233, 1234, 1236) οι αρχηγοί Νικόλαος Σεβαστός Δαιμονογιάννης και Μιχαήλ Μελισσηνός πέτυχαν νέα προνόμια και εξασφάλισαν την προστασία των παροίκων. Αντίθετα, οι Δρακοντόπουλοι δεν δέχτηκαν να υπογράψουν τις συνθήκες,

38.

κηρύχθηκαν κοινοί εχθροί και αναγκάστηκαν να φύγουν από την Κρήτη (1236).

Έπειτα από μικρό διάστημα ειρήνης άρχισε νέα περίοδος επαναστατικών κινημάτων, τα οποία είχαν σαφώς εθνικό χαρακτήρα. Αμέσως μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης και την επανίδρυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο (1261) εκδηλώθηκε στην Κρήτη νέο επαναστατικό

κίνημα με αρχηγούς τους Χορτάσηδες, τους Σκορδύληδες και τους Μελισσηνούς (1262).

Την περίοδο 1272-1333 η κρητική αντίσταση κορυφώθηκε με πέντε επάλληλες επαναστάσεις. Το 1272-1273 οι Ρεθυμνιώτες αρχηγοί, αδελφοί Γεώργιος και Θεόδωρος Χορτάσης, άνδρες με φρονήματα πατριωτικά, γενναίοι και μεγαλόψυχοι, ανέλαβαν την αρχηγία νέας επανάστασης, που εκδηλώθηκε στην ανατολική Κρήτη. Η ασυμφωνία μεταξύ των αρχηγών, η έλλειψη εφοδίων και όπλων, προπαντός όμως η δόλια σύμπραξη του Αλεξίου Καλλέργη με τους Βενετούς, οδήγησαν και αυτήν την επανάσταση σε αποτυχία (1278). Οι Χορτάσηδες επικηρύχθηκαν και για να μη συλληφθούν από τους Βενετούς εγκατέλειψαν την Κρήτη και κατέφυγαν στη Μικρά Ασία με πολυάριθμους οπαδούς τους. Μετά την πλήρη επικράτησή τους, οι Βενετοί προέβησαν σε φοβερές αντεκδικήσεις, που πολλές φορές έφτασαν στα όρια της αγριότητας. Η ένταση στις σχέσεις της κυρίαρχης Βενετίας με το εντόπιο κρητικό στοιχείο έχει πλέον κορυφωθεί.

Τέσσερα μόλις χρόνια αργότερα, το 1282, ξέσπασε η μεγαλύτερη και σκληρότερη επανάσταση της κρητικής αριστοκρατίας κατά των Βενετών. Υποκινητής και ψυχή της επανάστασης αυτής, που διήρκεσε 17 χρόνια (1282-1299), είναι ο Αλέξιος Καλλέργης, ο επιφανέστερος άρχοντας της Κρήτης την εποχή αυτή. Λιτίες της νέας μεγάλης επανάστασης ήταν η απιστία

των Βενετών και η μη τήρηση προηγούμενων συμφωνιών, καθώς και η προσπάθειά τους να περιορίσουν την αυξανόμενη δύναμη του Καλλέργη, ο οποίος μετά την απομάκρυνση των Χορτάσηδων ήταν πλέον ο αδιαφιλονίκητος κρητάρχης. Επί πολλά έτη ο αγώνας ήταν αμφίροπος και οι συνεχείς επικουρίες που έφταναν από τη Βενετία δεν μπορούσαν να κάμψουν τη δύναμη του Καλλέργη, τον οποίο πλαisiώσαν οι επιφανέστεροι άρχοντες της νήσου, οι Βαρούχες, οι Γαβαλάδες, οι Βλαστοί, ακόμη και ο Μιχαήλ Χορτάσης, ανιψιός των αρχηγών της προηγούμενης επανάστασης. Κέντρο των επαναστατών ήταν η περιοχή του Μυλοποτάμου, όπου είχε το φέουδό του ο Καλλέργης, αλλά σε ολόκληρη την Κρήτη ο αγώνας είχε λάβει τη μορφή κλεφτοπόλεμου.

Καθώς ο αγώνας παρατεινόταν, οι Βενετοί επιχειρούσαν να τρομοκρατήσουν τους επαναστάτες και τον λαό προβαίνοντας σε αντίποινα απίστευτης αγριότητας. Κατέστρεφαν μοναστήρια τα οποία σε παλαιότερες επαναστάσεις ήταν κέντρα αντίστασης και τροφοδοσίας των επαναστατών, τιμωρούσαν με φρικώδη βασανιστήρια τους συλληφθέντες και κήρυξαν το οροπέδιο Λασιθίου τόπο ακατοίκητο (1284), απαγορεύοντας ακόμη και τη νομή ποιμνίων σ' αυτό, γιατί ήταν καταφύγιο και ορμητήριο επαναστατών. Μάταια επιχείρησαν να συλλάβουν με δόλο τον Καλλέργη και τους άλλους αρχηγούς. Η κατάσταση έγινε ιδιαίτερα

κρίσιμη για τη Βενετία το 1296, όταν ο Γενουάτης ναύαρχος Ντόρια κατέλαβε και πυρπόλησε τα Χανιά και ζήτησε τη συνεργασία του Καλλέργη, με την υπόσχεση να τον αναγνωρίσει κληρονομικό ηγεμόνα στην Κρήτη. Ο Καλλέργης, κουρασμένος από τον μακροχρόνιο αγώνα, αρνήθηκε να συμπράξει με τους Γενουάτες, ενώ δίστασε να προχωρήσει στην πολιορκία του Χάνδακα και άλλων φρουριών.

Ο αγώνας τερματίστηκε με συνθήκη που υπογράφηκε στις 28 Απριλίου 1299 και είναι γνωστή ως Συνθήκη του Αλεξίου Καλλέργη (Pax Alexii Callergi). Η συνθήκη αυτή, που υπογράφηκε από τον δούκα της Κρήτης Μιχαήλ Βιτάλη και επικυρώθηκε αμέσως από τη Βενετία, είναι πράξη κολοσσιαίας σημασίας για τις μετέπειτα σχέσεις Κρητών και Βενετών και για την περαιτέρω εξέλιξη των κρητικών πραγμάτων. Με αυτή παραχωρήθηκε γενική αμνηστία, αναγνωρίστηκαν και εμπλουτίστηκαν τα προνόμια του Καλλέργη, επιτράπηκαν οι επιγαμίες Κρητών και Λατίνων, απελευθερώθηκαν οι αιχμάλωτοι, δόθηκαν φορολογικές απαλλαγές και ελαφρύνσεις στους Κρητικούς, ενώ αναγνωρίστηκαν ως έγκυρες οι αποφάσεις δικαστηρίων που είχε συστήσει ο Αλέξιος Καλλέργης. Ιδιαίτερα άρθρα της συνθήκης αναφέρονταν στα εκκλησιαστικά πράγματα της Κρήτης. Για πρώτη φορά έπειτα από την κατάλυση της ορθόδοξης ιεραρχίας και τον αποκεφαλισμό της Εκκλησίας της Κρήτης από τους Βενετούς, επιτράπηκε στον Καλλέργη να ιδρύσει ορθόδοξη επισκοπή στον Μυπολόταμο και να μισθώσει τις δύο πλησιόχωρες επισκοπές Αυλοποτάμου και Καλαμώνος (Ρεθύμνου). Η επισκοπή αυτή, που ονομάστηκε επισκοπή Καλλεργιουπόλεως, ήταν βραχύβια και καταργήθηκε αμέσως μετά τον θάνατο του Καλλέργη (1321).

Η φιλοβενετική στάση του Καλλέργη, ο οποίος τήρησε τους όρους της συνθήκης με απόλυτη πίστη, εξόργισε πολλούς Κρητικούς άρχοντες, που τον κατηγορήσαν για προδοσία και ιδιοτέλεια και επιχείρησαν να τον δολοφονήσουν. Ήδη το 1319 εκδηλώθηκε στα Σφακιά νέο επαναστατικό κίνημα, καθώς και άλλα μικρότερα με αρχηγούς τους Βαρούχες και τους Βλαστούς. Ωστόσο τα κινήματα αυτά δεν έλαβαν διαστάσεις και έληξαν με την παρέμβαση του Καλλέργη.

Η απόφαση του δούκα της Κρήτης να επιβάλει έκτακτη φορολογία για τη ναυπήγηση και τη συντήρηση γαλερών, με σκοπό την πάταξη της πειρατείας που ήδη από το 1317 είχε εξελιχθεί σε μάστιγα των νησιών και των παραλίων, οδήγησε σε νέα επανάσταση, που εκδηλώθηκε στο χωριό Μαγαρίτες Μυλοποτάμου (Σεπτέμβριος 1333). Αρχηγοί ήταν ο Βάρδας Καλλέργης, από τη μεγάλη οικογένεια των Καλλεργών, ο

Νικόλαος Πρικοσιρίδης από την Κίσσαμο και τρεις γενναίοι αδελφοί, οι Συρόπουλοι. Η επανάσταση απέτυχε, πολλοί από τους αρχηγούς συνελήφθησαν –και μάλιστα έπειτα από προδοσία– και θανατώθηκαν, ενώ τα παιδιά και οι αδελφοί του Βάρδα Καλλέργη φυλακίστηκαν ισοβίως για παραδειγματισμό. Επίσης, απαγόρευσαν την παραμονή ξένων ορθόδοξων κληρικών στο νησί και έδωσαν αποζημιώσεις στους Κρητικούς που έμειναν πιστοί στη Βενετία κατά τη διάρκεια της επανάστασης.

Παρά τα κατασταλτικά μέτρα των Βενετών, εκδηλώθηκε νέα επανάσταση επτά μόλις έτη μετά την προηγούμενη (1341). Αρχηγός της επανάστασης ήταν ο Λέων Καλλέργης, ανιψιός ή εγγονός του μεγάλου κρητάρχη, ένας από τους λίγους Καλλεργήδες που δεν ακολούθησαν φιλοβενετική πολιτική. Στην επαναστατική πρόσκληση ανταποκρίθηκαν αμέσως και άλλοι αρχηγοί από τις γνωστές αρχοντικές οικογένειες του νησιού, οι Μελισσηνοί, οι Σεβαστοί, οι Σκορδίληδες και οι Ψαρομήλιγγοι, γυναικάδελφοι του Λέοντος Καλλέργη. Ο Λέων συνελήφθη έπειτα από προδοσία και ο δούκας Ανδρέας Κορνάρος του επιφύλαξε τιμωρία φρικτή. Τον έκλεισε σε σάκιο και τον έριξε στη θάλασσα. Τον αγώνα συνέχισαν με μεγαλύτερο πείσμα οι γυναικάδελφοί του Ψαρομήλιγγοι, τη γενναιότητα των οποίων θαύμαζαν και οι Βενετοί. Δυστυχώς, οι Βενετοί κατόρθωσαν να διχάσουν τους αρχηγούς. Η επανάσταση κρίθηκε το 1347 στην πεδιάδα της Μεσαράς, όπου οι Βενετοί παρέσυραν σε ενέδρα τους Ψαρομήλιγγους. Με απίστευτη αγριότητα και εκδικητική μανία οι Βενετοί διέλυσαν τις οικογένειες των επαναστατών, έστειλαν τις γυναίκες και τα παιδιά τους στη Βενετία και υπέβαλαν σε φρικτά βασανιστήρια τους ενόχους και τους υπόπτους, οι οποίοι βρήκαν φοβερό θάνατο.

Η επανάσταση του Αγίου Τίτου (1363-1366)

Το θέρος του 1363 εκδηλώθηκε στον Χάνδακα νέα επανάσταση, πολύ διαφορετική από τις προηγούμενες. Αυτή τη φορά επαναστάτησαν οι Βενετοί ευγενείς της Κρήτης εναντίον της μητρόπολης. Οι Βενετοί φεουδάρχες της νήσου είχαν επανειλημμένως διαμαρτυρηθεί για τη φορολογική καταπίεση και για την υποτίμησή τους σε σχέση με τους ευγενείς της Βενετίας. Οι ευγενείς της Κρήτης θεωρούνταν περίπου ευγενείς δεύτερης κατηγορίας. Η άρνηση της Βενετίας να ικανοποιήσει τα δίκαια αιτήματά τους πλήγωσε τη φιλοτιμία τους και η πικρία έλαβε τη μορφή ένοπλης διαμαρτυρίας με σκοπό τον χωρισμό της Κρήτης από τη μητρόπολη. Την αφορμή για δυναμική αναμέτρηση

40.

ση έδωσε η επιβολή νέας φορολογίας προκειμένου να πραγματοποιηθούν επισκευές και βελτιώσεις στο λιμάνι του Χάνδακα. Οι φεουδάρχες της Κρήτης, με επικεφαλής δύο μεγάλες οικογένειες, τους Γραδενίγους και τους Βενιέρ, ύψωσαν τη σημαία της αποστασίας στις 9 Αυγούστου 1363, συνέλαβαν και φυλάκισαν τον δούκα Λεονάρδο Δάνδολο και τους συμβούλους του, κήρυξαν την κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας στο νησί και εγκαθίδρυσαν αυτόνομη και ανεξάρτητη Δημοκρατία, υπό την προστασία του πάτρωνα της Κρήτης Αποστόλου Τίτου, η σημαία του οποίου αντικατέστησε τη σημαία του Αγίου Μάρκου της μητρόπολης Βενετίας. Αμέσως εξέλεξαν νέο δούκα, τον Μάρκο Γραδενίγο, με τον τίτλο του διοικητή και κόσμου της Κρήτης (Guvernator et Rector), και με τέσσερις συμβούλους.

Οι αποστάτες προσπάθησαν να εξασφαλίσουν τη φιλία και τη συνεργασία του εντόπιου πληθυσμού, και κυρίως των αρχοντικών οικογενειών. Υποσχέθηκαν ισοτιμία και ισονομία του ορθόδοξου και του λατινικού δόγματος, κατήργησαν όλες τις απαγορευτικές για την Ορθόδοξη Εκκλησία της Κρήτης διατάξεις της Βενετίας, και επέτρεψαν την τέλεση ιεροτελεστιών από ορθόδοξους ιερείς ακόμη και στον δουκικό ναό του Αγίου Τίτου. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι πολλοί Βενετοί ευγενείς αποκήρυξαν επίσημα το λατινικό δόγμα και έγιναν ορθόδοξοι. Με τους Βενετούς αποστάτες συνεργάστηκαν επίσης ο Ιωάννης, ο Γεώργιος και ο Αλέξιος Καλλέργης.

Ανάλογα επεισόδια συνέβησαν και στα άλλα μεγάλα κέντρα, στο Ρέθυμνο, στα Χανιά και στη Σητεία.

Όπως ήταν φυσικό, η είδηση της αποστασίας συντάραξε τη Βενετία. Ενημερώθηκε αμέσως ο πάπας Ουρβανός Γ' και οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες, και επιχειρήθηκε αρχικά να διευθετηθεί το ζήτημα της αποστασίας με συνομιλίες και συμβιβασμό. Για τον λόγο αυτόν απεστάλη αμέσως στην Κρήτη πενταμελής πρεσβεία προβλεπτών. Καθώς οι συμβιβαστικές προσπάθειες έπεσαν στο κενό, δεν έμενε άλλος δρόμος από την προσφυγή στα όπλα. Οργανώθηκε ισχυρή στρατιωτική δύναμη από Ιταλούς μισθοφόρους και εξοπλίστηκε στόλος από 33 γαλέρες και 12 φορτηγά πλοία, υπό την αρχηγία του ναυάρχου Δομήνικου Μικιέλε.

Η αδυναμία των αποστατών να οργανώσουν ισχυρή αντίσταση και προπαντός οι εσωτερικές τριβές και αντιθέσεις, καθώς και η φανερή μεταμέλεια ορισμένων που προέβλεπαν το άδοξο τέλος του κινήματος και τις επαπειλούμενες φρικτές τιμωρίες, έκαναν από την αρχή άνιση την πάλη. Στην πρώτη κιόλας μάχη της 9ης Μαΐου 1364 ηττήθηκαν και διασκορπίστηκαν. Την επομένη (10 Μαΐου) ο βενετικός στόλος κατέλαβε τον Χάνδακα και αποκατέστησε τη βενετική εξουσία. Οι πρωταίτιοι αποκεφαλίστηκαν, οι οικογένειές τους έχασαν τη βενετική ευγένεια και τα φέουδά τους, ενώ οι γυναίκες και τα παιδιά τους απελάθηκαν από όλες τις βενετικές κτήσεις της Μεσογείου. Οι Καλλέργηδες αρχηγοί επικηρύχθηκαν στις 17 Αυγούστου με μεγάλα χρηματικά ποσά. Για την Κρήτη και τους Κρητικούς

41.

άρχιζε μία νέα περίοδος τρομοκρατίας, με προγραφές, απαγορεύσεις και απειλές.

Η Βενετία πανηγύρισε τη μεγάλη νίκη της με πρωτοφανείς εκδηλώσεις. Ο νέος δούκας της Κρήτης Πέτρος Μοροζίνι εξέδωσε θέσπισμα, με το οποίο καθιερωνόταν ως τοπική εορτή στον Χάνδακα η 10η Μαΐου, που εορταζόταν στο εξής με δοξολογίες, πανηγυρισμούς και ιππικούς αγώνες.

Οι τελευταίες κρητικές επαναστάσεις

Οι επικηρυγμένοι Καλλέργηδες, Ιωάννης Γεώργιος και Αλέξιος, καθώς και οι Βενετοί ευγενείς της αποστασίας, μην έχοντας άλλη διέξοδο κήρυξαν ευθύς νέα εθνική επανάσταση, που είναι γνωστή ως επανάσταση των Καλλέργηδων (1364-1367). Η επανάσταση άρχισε από τον Μυλοπόταμο, αλλά γρήγορα επεκτάθηκε σε όλη την Κρήτη. Το χαρακτηριστικό γνώρισμα της επανάστασης αυτής είναι ο εθνικός προσανατολισμός προς το Βυζάντιο. Οι επαναστάτες ύψωσαν τη σημαία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με σκοπό την ένωση της Κρήτης. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος έπεισε τον μητροπολίτη Αθηνών Άνθιμο να μεταβεί στην Κρήτη, με τον εκκλησιαστικό τίτλο «πρόεδρος Κρήτης». Ο αγώνας έλαβε τη μορφή κλεφτοπόλεμου και το οροπέδιο Λασιθίου χρησιμοποιήθηκε μία ακόμη φορά ως ορμητήριο και ως καταφύγιο των επαναστατών. Δυστυχώς, η μεγάλη σιτοδεία του 1365 και οι διαφωνίες μεταξύ των αρχηγών έφεραν τους επαναστάτες σε κρίσιμότητα θέση. Οι Βενετοί κατόρθωσαν να συλλάβουν τους Βενετούς αρχηγούς της επανάστασης και οι Καλλέργηδες κατέφυγαν στα Σφακιά. Εκεί τους καταδίωξε ο ριψοκίνδυνος προβλεπτής Ιουστινιάνης και κατόρθωσε να τους συλλάβει με προδοσία. Με τον αποκεφαλισμό των Καλλέργηδων και τη φυλάκιση του Ανθίμου, ο οποίος πέθανε στη φυλακή το 1371, η κρητική αντίσταση κάμφθηκε οριστικά. Ο Ιουστινιάνης ενημέρωσε τη Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας, γράφοντας στην έκθεσή του ότι η Κρήτη δεν είχε πλέον άλλους αρχηγούς. Ο Στέφανος Ξανθουδίδης έγραψε χαρακτηριστικά:

«*Ήτο ο αγών ο τελευταίος σπασμός της αιματοφύρου νήσου. Οι Κρήτες αγωνισθέντες υπέρ της ελευθερίας των επί 157 έτη κατά ισχυράς θαλασσοκρατούσης δυνάμεως εξήντησαν εαυτούς εις τον*

άνισον αγώνα και δεν είχαν πλέον ούτε ηθικάς δυνάμεις προς περαιτέρω αντίδρασιν ουδ' ελπίδας βοηθείας και συνδρομής εκ του άλλου ελληνισμού, του οποίου η κατάστασις από ημέρας εις ημέραν εγένετο χειροτέρα. [...] Ο Ελληνισμός ως Κράτος έπνεε τα λοιίσθια και κατά το 1453 έπεσε και ο τελευταίος προμαχών διά της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως. Τι είχαν πλέον οι Κρήτες να ελπίζωσιν ανθιστάμενοι; Αν διέφευγον τους Βενετούς, εγνώριζον ότι θα υπέκυπτον εις δουλείαν και τυραννίαν πολλώ χειρόνα, την των Τούρκων, όπως και οι άλλοι ομόφυλοί των. Υπετάχθησαν εις το μοιραίον. Αι κατόπιν μικραί συνωμοσίαι και στάσεις του 15ου και του 16ου αιώνος είναι κινήματα μάλλον τοπικά και περιωρισμένου χαρακτήρος, ευχερώς υπό της επιτοπίου δυνάμεως καταστέλλόμενα.

Δύο από τα τοπικά αυτά κινήματα αξίζει να αναφερθούν. Το πρώτο είναι η λεγόμενη συνωμοσία του Σήφη Βλαστού (1453-1454). Πρόκειται για ένα παράτολμο κίνημα που οργανώθηκε στο Ρέθυμνο λίγους μήνες μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλης με τον φιλόδοξο στόχο της αναβίωσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με κέντρο τώρα την Κρήτη. Το όραμα αυτό, που το έτρεφε η ισχυρή βυζαντινή παράδοση της νήσου και ιδιαίτερα ο κλήρος—ο οποίος αντιδρούσε πεισματικά στις ενωτικές αποφάσεις της Συνόδου της Φλωρεντίας και είχε απομονώσει τους λίγους ενωτικούς της Κρήτης—ήταν καθαρή ουτοπία. Έτσι, το κίνημα του Σήφη Βλαστού, ισχυρού άρχοντα του Ρεθύμνου από τη βυζαντινή οικογένεια των Βλαστών, καταπνίγηκε πριν εκδηλωθεί. Τα σχέδιά του προδόθηκαν στους Βενετούς, οι οποίοι ενήργησαν με ταχύτητα και μεθοδικότητα. Συνέλαβαν τους πρωτεργάτες και τους αποκεφάλισαν τον Αύγουστο του 1454. Όσοι διέφυγαν τη σύλληψη επικηρύχθηκαν. Οι Βενετοί στράφηκαν

με μανία κατά του ορθόδοξου κλήρου της νήσου. Και είναι χαρακτηριστικό ότι από τους 39 επικηρυγμένους, οι δέκα ήταν κληρικοί. Απαγορεύτηκε επίσης για πέντε χρόνια η χειροτονία ορθόδοξων Κρητών ιερέων.

Την εκδικητική μανία των Βενετών όξυνε περισσότερο μία νέα συνωμοτική κίνηση, την οποία σχεδίασε ο πρωτοπαπάς του Ρεθύμνου Πέτρος Τζαγκαρόπουλος μαζί με Κωνσταντινουπολίτες πρόσφυγες που είχαν καταφύγει στην Κρήτη λίγο πριν και μετά την άλωση της Πόλης (1453). Η κίνηση αυτή δεν εκδηλώθηκε

42.

43.

καν. Τα σχέδια προδόθηκαν στους Βενετούς, οι οποίοι συνέλαβαν και θανάτωσαν τους πρωτεργάτες της, ανάμεσα στους οποίους θέση ξεχωριστή είχε ο Ρεθυμνιώτης Ιωάννης Γαβαλάς. Οι δύο αυτές συνωμοτικές κινήσεις είναι ουσιαστικά οι τελευταίες της κρητικής αντίστασης κατά των Βενετών. Άμεση συνέπεια των κινήσεων αυτών υπήρξε η σκληρή ρύση της θρησκευτικής πολιτικής της Βενετίας στην Κρήτη. Σύμφωνα με θεσπίσματα του Μείζονος Συμβουλίου της Βενετίας, έπρεπε να πατάσσεται αμείλικτα η προβολή της Ορθοδοξίας στην Κρήτη και, αντίθετα, να ενδυναμώνεται το φιλενωτικό κίνημα. Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής δημιουργήθηκε στην περιοχή του Χάνδακα το περίφημο Κληροδότημα του Βησσαρίωνος. Με παπική βούλα που εκδόθηκε τον Σεπτέμβριο του 1462, για τη μισθοδοσία έντεκα φιλενωτικών ιερέων του Χάνδακα παραχωρούνταν τριακόσια δουκάτα ετησίως από τα φέουδα που είχε το λατινικό πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης στην Κρήτη.

Η επανάσταση του Γεωργίου Καντανολέου (1527)

Τελευταία στην αλυσίδα των κρητικών επαναστάσεων της Βενετοκρατίας υπήρξε η επανάσταση του Γεωργίου Καντανολέου ή Λυσογιώργη, η οποία

44.

εκδηλώθηκε το 1527. Σύμφωνα με τις νεότερες έρευνες, η επανάσταση αυτή ερμηνεύεται ως αντίδραση των αγροτικών και ποιμενικών πληθυσμών της δυτικής Κρήτης στη φορολογική καταπίεση και στις διοικητικές αυθαιρεσίες των Βενετών.

Ο αυτονομιστικός και εθνικός χαρακτήρας του κινήματος δεν πρόλαβε να εκδηλωθεί. Ο γενικός προβλεπτής Κρήτης Ιερώνυμος Κόρνερ κατέστειλε την επανάσταση σε σύντομο διάστημα, τον Οκτώβριο του 1527, και οι αντεκδικήσεις των Βενετών υπήρξαν φοβερές. Τα επαναστατημένα χωριά των Χανίων, Κεραμειά, Αλικάμπος, Μεσκλά και Λάκκοι, καταστράφηκαν. Οι αρχηγοί εξοντώθηκαν, ενώ ο Γεώργιος Καντανολέος επιηρύχθηκε με το ιλιγγιώδες ποσό των 1.000 υπερπύρων και συνελήφθη με προδοσία. Πολλοί κάτοικοι της περιοχής εξορίστηκαν και μία ολόκληρη οικογένεια, των Κόντων, που αριθμούσε 1.050 μέλη, απελάθηκε στα νησιά του Αιγαίου και στην Κύπρο.

Επί πολλές δεκαετίες οι Βενετοί θεωρούσαν κακοποιούς και ταραχοποιούς μερικές οικογένειες της δυτικής Κρήτης (Κόντους, Φούμηδες, Καντανολέους, Μουσουρούς, Σγουράφους, Πάτερους κ.ά.). Καμία όμως επαναστατική κίνηση δεν σημειώθηκε στην Κρήτη μετά το 1527. Τα τελευταία 150 χρόνια της Βενετοκρατίας τα δύο στοιχεία της νήσου συμβίωναν ειρηνικά.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Κατά τη μακρόχρονη περίοδο της Βενετοκρατίας η κρητική κοινωνία διατήρησε την ίδια σταθερή σύνθεση. Τον συμπαγή όγκο του πληθυσμού αποτελούσε το ορθόδοξο ελληνικό στοιχείο, που αντιπροσώπευε σταθερά το 97% των κατοίκων. Οι Βενετοί δεν ξεπέρασαν σχεδόν ποτέ τις 10.000 και κατοικούσαν κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα. Αναφέρονται ελάχιστοι Εβραίοι, οι οποίοι κατοικούσαν κυρίως στα αστικά κέντρα και ασχολούνταν με το εμπόριο. Κατά καιρούς, εξαιτίας της τουρκικής επέκτασης κατέφευγαν στην Κρήτη ελληνικές οικογένειες προκειμένου να εξασφαλίσουν προστασία και ασφάλεια. Τέτοιες εγκαταστάσεις άλλων Ελλήνων στην Κρήτη παρατηρούνται από το 1390 και έπειτα, ιδιαίτερα λίγο πριν και αμέσως μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Μετά την υποταγή των βενετικών κτήσεων της Πελοποννήσου στους Τούρκους, κατέφυγαν στην Κρήτη πολλοί πρόσφυγες Μανιάτες, Μονεμβασιώτες, Ναυπλιώτες κ.λπ. Οι περισσότεροι από αυτούς εγκαταστάθηκαν στα Χανιά και στο οροπέδιο του Λασιθίου.

Η οργάνωση της κρητικής κοινωνίας ακολούθησε τα φεουδαρικά πρότυπα της μεσαιωνικής Ευρώπης. Η εικόνα της ταξικής διάκρισης είναι περίπου η ακόλουθη:

- α) Η τάξη των Βενετών ευγενών (nobili Veneti)
- β) Η τάξη των Κρητών ευγενών (nobili Cretesi)
- γ) Η τάξη των αστών (cittadini)
- δ) Οι κάτοικοι της υπαίθρου (villani, parici, contadini).

Στην πρώτη τάξη ανήκαν οι απόγονοι των παλαιών Βενετών ευγενών που εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη με τους πρώτους αποικισμούς. Στην τάξη αυτή, δηλαδή, η ευγένεια ήταν κληρονομικό δικαίωμα. Ήταν όλοι καθολικοί και διέθεταν τεράστια περιουσία και κοινωνική επιβολή, τουλάχιστον στους τρεις πρώτους αιώνες της κατοχής. Μετά το 1500 η τάξη άρχισε να παρακμάζει και μετά το 1620 αριθμούσε ελάχιστες οικογένειες. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι πολλοί είχαν ήδη μεταστεί στο ορθόδοξο δόγμα, απαρνούμενοι τον καθολικισμό.

Στη δεύτερη τάξη ανήκαν οι αστοί της Βενετίας που εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη με τους πρώτους αποικισμούς. Αργότερα ο τίτλος της κρητικής ευγένειας απονεμόταν και

σε ανθρώπους κρητικής καταγωγής ή εξελληνισμένους Ιταλούς, ως ανταμοιβή για υπηρεσίες που πρόσφεραν στη Βενετία. Η ευγένεια αυτή ήταν επίκτητη. Ελάχιστοι από τους Κρητικούς ευγενείς είχαν φέουδα και μεγάλη περιουσία. Οι περισσότεροι ήταν αστοί επαγγελματίες και έμποροι.

Στους αστούς ανήκαν κυρίως οι κάτοικοι των πόλεων, που αποτελούσαν την οικονομικά εύρωστη μεσαία τάξη της εποχής και ήταν ναυτικοί, βιοτέχνες, έμποροι, στρατιωτικοί και πολιτικοί υπάλληλοι, δικηγόροι και νοτάριοι (συμβολαιογράφοι). Στην τάξη των αστών ανήκαν και οι χειρωνακτες κάτοικοι των πόλεων, οι οποίοι στη συντριπτική τους πλειονότητα ήταν Έλληνες ορθόδοξοι.

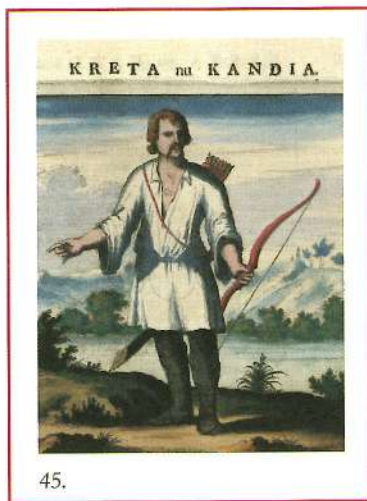
Ο συμπαγής όγκος του κρητικού λαού ήταν οι χωρικοί, η τάξη του δυστυχημένου λαού που δεν είχε περιουσία και προνόμια. Ήταν υποχρεωμένοι να καλλιεργούν τα κτήματα των φεουδαρχών, να εκτελούν διάφορες αγγαρείες, να υπηρετούν ως κωπηλάτες στις γαλέρες. Μια σκιά της διάκρισης σε τρεις τάξεις υπήρχε ανάμεσα στους κατοίκους της υπαίθρου, οι οποίοι διακρίνονταν σε χωρικούς, σε απελεύθερους και σε δουλοπάροικους ή βιλλάνους. Στη χειρότερη μοίρα βρίσκονταν οι τελευταίοι, οι οποίοι ζούσαν κάτω από την απόλυτη εξουσία των φεουδαρχών, χωρίς κανένα δικαίωμα. Μπορούσαν να τους πουλήσουν, να τους μεταβιβάσουν, να τους ενοικιάσουν ή να τους δανείσουν, όπως τα στοιχεία της κινητής περιουσίας.

ΔΟΚΙΜΑΣΙΕΣ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΛΑΟΥ

Στη μακρόχρονη περίοδο της Βενετοκρατίας η Κρήτη δοκιμάστηκε επανειλημμένως από σεισμούς και επιδημίες. Ο μεγαλύτερος σεισμός σημειώθηκε στις 29 Μαΐου 1508 στον Χάνδακα και προκάλεσε άπειρα ανθρώπινα θύματα και καταστροφές. Ένας

περιηγητής αναβιβάζει τα θύματα σε 30.000 ψυχές και ο δούκας της Κρήτης Ιερώνυμος Δονάτος αναφέρει στην έκθεσή του ότι μόνο τέσσερα έως πέντε σπίτια έμειναν όρθια στην πόλη. Νεότεροι μελετητές παραλληλίζουν τον σεισμό με εκείνον που κατέστρεψε τα κέντρα της μινωικής Κρήτης περί το 1450 π.Χ.

Περισσότερο καταστρεπτικές ήταν οι συνεχείς επιδημίες, κυρίως της πανούκλας, που πολλές φορές είχε προσλάβει χαρακτήρα ενδημικό. Κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας αναφέρονται 22 επιδημίες πανούκλας. Η

μεγαλύτερη από αυτές, που στη μνήμη του λαού έμεινε ως το «μέγα θανατικόν», σημειώθηκε το 1592-1595. Πολλά χωριά της υπαίθρου ερημώθηκαν και αφανίστηκαν οριστικά. Στην πόλη του Χάνδακα τα θύματα έφτασαν τις 8.600 ψυχές επί συνολικού πληθυσμού 16.500 κατοίκων, σύμφωνα με την επίσημη απογραφή των Βενετών.

Στις δοκιμασίες του λαού πρέπει να προστεθεί και η πείνα. Η Κρήτη δεν είχε ποτέ επάρκεια σιτηρών και οι αρχές, παρά την «πολιτική της σιτάρκειας» που ακολουθούσαν, δεν κατόρθωναν πάντοτε να αποτρέπουν το φάσμα της πείνας, ιδιαίτερα σε περιόδους μεγάλης σιτοδείας, όπως συνέβη το 1500. Οι επίσημες πηγές και τα ενθυμήματα απλών ανθρώπων παρέχουν δραματική εικόνα και αναφέρουν στρατιές λιμοκτονούντων ανθρώπων που κινούσαν από την ύπαιθρο προς τις πόλεις επαιτώντας.

Στα παραπάνω ήρθαν να προστεθούν οι ανθρώπινες δοκιμασίες, η μεγαλύτερη από τις οποίες ήταν οι συνεχείς πειρατικές επιδρομές, η μόνιμη μάστιγα των παραλίων της Κρήτης. Πρωταγωνιστές στις πειρατικές επιδρομές ήταν μουσουλμάνοι, κυρίως Μπαρμπαρέζοι, αλλά και χριστιανοί, Μαλτέζοι, Γενουάτες, Πισάτες, Καταλανοί, Ισπανοί, Γάλλοι, ακόμη και Έλληνες. Η δράση του Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσσα, του φοβερότερου πειρατή όλων των εποχών, που προσέβαλε τον Ιούνιο του 1538 τα φρούρια της Κρήτης και λεηλάτησε τα χωριά της Σητείας, έμεινε με φρόνη στη μνήμη του λαού, όπως μαρτυρούν τα σχετικά ενθυμήματα. Τη δράση του Μπαρμπαρόσσα συνέχισε ο διαβόητος Δραγούσης, που λεηλάτησε άγρια τα χωριά του Αποκορώνου και του Ρεθύμνου το 1562. Λίγα χρόνια αργότερα σημειώθηκε στα χωριά του Μυλοποτάμου η φοβερή επιδρομή του Αλγερινού πειρατή Ουλούτς Αλή.

Οι σκλάβοι ήταν για τους πειρατές πολύτιμο εμπόρευμα. Ο περιηγητής Πιέρ Μπελόν (Pierre Belon), που περιηγήθηκε την Κρήτη στα μέσα του 16ου αιώνα (1546-1549) αναφέρει, ανάμεσα στα άλλα, και τις τιμές πώλησης των σκλάβων στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής. Η τιμή μιας όμορφης νέας γυναίκας ήταν 80-100 δουκάτα, ενώ μιας ηλικιωμένης μόλις 30-40. Ένας ρωμαλέος άνδρας μπορούσε να πουληθεί μέχρι και 60 δουκάτα, και ένας έφηβος 40-50. Με

46.

τις τελευταίες έρευνες στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας ήρθαν στο φως συγγλониτικές μαρτυρίες, έγγραφα αγοραπωλησίας και αναζήτησης αιχμαλώτων.

Οι χωρικοί της Κρήτης ήταν υποχρεωμένοι να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους όχι μόνο στους φεουδάρχες αλλά και στο Δημόσιο, εκτελώντας αναγκαστικές εργασίες (αγγαρείες) για την κατασκευή και τη συντήρηση οχυρωματικών έργων, για τη φύλαξη των παραλίων, για την επάνδρωση των πολεμικών πλοίων (γαλερών) κ.λπ. Υπόχρεοι ήταν όλοι οι άνδρες από 14 έως 60 ετών και οι γυναίκες κάθε ηλικίας. Από όλες αυτές τις αγγαρείες η πλέον σκληρή ήταν η αγγαρεία της θάλασσας. Τα σωζόμενα έγγραφα παρέχουν δραματική εικόνα αυτής της αγγαρείας, η οποία ισοδυναμούσε σχεδόν με θανατική καταδίκη.

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΡΗΤΗ

Τους δύο πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας η πνευματική ζωή στην Κρήτη δεν έχει να επιδείξει κανέναν επιφανή λόγο. Η παιδεία θα ήταν εκκλησιαστική, περιορισμένη στα διάφορα μοναστικά κέντρα, όπως συνέβαινε σε όλες τις επαρχίες του βυζαντινού κράτους. Άλλωστε, οι δύσκολες εσωτερικές συνθήκες και οι συνεχείς επαναστάσεις δεν θα επέτρεπαν τη λειτουργία σημαντικών κέντρων παιδείας. Λίγο πριν και κατά τους χρόνους της Άλωσης κατέφυγαν στην Κρήτη πολλοί λόγιοι, οι οποίοι δημιούργησαν ζωηρές εστίες ελληνικής παιδείας. Από τα τέλη του 14ου αιώνα, με ρυθμούς συνεχώς αυξανόμενους, Κρήτες μεταβαίνουν για σπουδές στα ιταλικά πανεπιστήμια, κυρίως στην Πάντοβα. Πολλοί από αυτούς σταδιοδρόμησαν

47.

στην Ευρώπη, κατέλαβαν ανώτατα πολιτικά και θρησκευτικά αξιώματα ή διακρίθηκαν στο εμπόριο και σε διάφορες επιχειρήσεις. Αξιοθαύμαστη ήταν η εκδοτική δραστηριότητα των Κρητών μετά την εφεύρεση της τυπογραφίας (1476). Ο Ζαχαρίας Καλλιέργης ίδρυσε στα τέλη του 15ου αιώνα τυπογραφείο στη Βενετία, όπου την ίδια εποχή έζησε και εργάστηκε σε συγγραφές και εκδόσεις ο διαπρεπής φιλόλογος Μάριος Μουσούρος, ο πρώτος εκδότης του Πλάτωνα. Μετά την άλωση της Κωνσταντινού-

49.

πολης η Κρήτη παρέμεινε η μόνη εστία ελληνικής παιδείας και πολιτισμού στην Ανατολή και διέσωσε την πνευματική παράδοση των Ελλήνων, όπως παρατηρεί ο βιογράφος του Αδ. Κοραή, Δ. Θερειανός:

«Η Κρήτη, μετά την εν Βυζαντίω καταστροφήν, απεδείχθη αυτόχρημα Ελλάς Ελλάδος και του ελληνισμού έμπεδος ακρόπολις. Περικλεείς λόγιοι, τρίβωνες καλλιτέχναι, μουσώληπτοι αιοδοί, θαυμαστοί ήρωες εκείθεν έλκοντες το γένος προσήλθον της δυστυχούσης Ελλάδος αρωγοί και επίκουροι. Το εν Βενετία τυπογραφείον του Καλλιέργου ήτο ονόματι και πράγματι κρητικόν εργαστήριον. [...] Κρήτες εφρόντιζον περί των επιτηδείων εις φωτισμόν του γένους εκδόσεων και Κρήτες συνεισέφερον τα αναγκαία προς τύπωσιν των Ελλήνων ποιητών και συγγραφέων αργύρια [...]».

Αυτή η πνευματική δραστηριότητα των Κρητών στον ευρωπαϊκό χώρο προαναγγέλλει την πνευματική και καλλιτεχνική ανα-

γέννηση της νήσου τα τελευταία εκατό χρόνια της Βενετοκρατίας, τη λεγόμενη Κρητική Αναγέννηση. Γράφει ο Κ.Ι. Γιαννακόπουλος: «Για περισσότερο από δύο αιώνες, από το 1400 ως για καλά μετά το 1600, η Κρήτη εξήγαγε μαζί με τα εκλεκτά κρasiά της και το λάδι πλήθος από διανοούμενους και καλλιτέχνες, που, όπου και να πήγαιναν στη δυτική

50.

Ευρώπη έπαιρναν μεγάλες θέσεις και σημαντικά αξιώματα. Βρίσκουμε Κρητικούς από το ένα άκρο της Μεσογείου ως το άλλο, από τα μοναστήρια του Σινά και του Άθω ως τη χερσόνησο της Ισπανίας και στην βόρεια Ευρώπη από την Αγγλία ως τη Ρωσία. Ζωγράφιζαν τοιχογραφίες σε εκκλησίες και πίνακες αριστουργηματικούς, εργάστηκαν ως γραμματείς, δάσκαλοι και σύμβουλοι στους δυτικούς ουμανιστές βασιλιάδες, ίδρυσαν τυπογραφεία για την έκδοση των αρχαίων συγγραφέων [...]».

Αλλά και στην ίδια την Κρήτη παρατηρείται

51.

αξιόλογη πνευματική και καλλιτεχνική άνθηση, ιδιαίτερα τον τελευταίο αιώνα της Βενετοκρατίας. Η βελτίωση των συνθηκών της ζωής, η ανάπτυξη της οικονομίας, η μεταβολή της πολιτικής της Βενετίας, που κάτω από την πίεση της φανερώς πια τουρκικής απειλής αναγκάστηκε να προσεγγίσει το ελληνικό στοιχείο με πολιτική ηπιότερη, καθώς και η επίδραση των αναγεννησιακών ρευμάτων στην Κρήτη, δημιούργησαν κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη μιας αστικής κοινωνίας με μεγαλύτερες απαιτήσεις στην πνευματική και καλλιτεχνική ζωή. Σημαντική ήταν επίσης η ανάπτυξη πολλών κρητικών ορθόδοξων μοναστηριών,

που έγιναν λαμπρά κέντρα παιδείας, με επιφανείς λογίους δασκάλους, με βιβλιοθήκες και εργαστήρια χειρογράφων. Δραστήριοι μουσώληπτοι λόγιοι ίδρυσαν στις τρεις μεγάλες πόλεις της Κρήτης ακαδημίες κατά τα ιταλικά πρότυπα, δηλαδή συλλόγους λογίων που είχαν σκοπό την παρακολούθηση των ρευμάτων της ευρωπαϊκής Αναγέννησης.

Μέσα σ' αυτό το γόνιμο κλίμα γεννιέται και εξελίσσεται η κρητική ζωγραφική, που συνδυάζει αρμονικά τη βυζαντινή ζωγραφική παράδοση με τα καλλιτεχνικά ρεύματα της ιταλικής Αναγέννησης και δημιουργεί έργα σπάνιας ποιότητας, όπως είναι τα έργα του Μι-

χαήλ Δαμασκηνού, του Θεοφάνη του Κρητός και ιδιαίτερα του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, που ξεκίνησε από τον Χάνδακα για να κατακτήσει την καλλιτεχνική κορυφή της Ευρώπης.

Το αναγεννησιακό ύφος του πολιτισμού της εποχής είναι εμφανές επίσης και στην οργάνωση και στον καλλωπισμό των μεγάλων κέντρων της Κρήτης, ιδιαίτερα της πρωτεύουσας, του Χάνδακα, τον οποίο οι Βενετοί φιλοδοξούσαν να αναδείξουν στη Βενετία της Ανατολής. Ο Χάνδακας κοσμήθηκε με λαμπρά οικοδομήματα, κορυφαίο από τα οποία ήταν το δουκικό μέγαρο, η περίφημη Λότζια στο κέντρο της πόλης, ένα αντιπροσωπευτικό έργο παλλαδιανού ρυθμού (1626-1628). Αναπαλαιωμένο σήμερα το κτίσμα αυτό στεγάζει το δημαρχείο του Ηρακλείου. Ο προβλεπτής Φρ. Μοροζίνι, που οικοδόμησε τη Λότζια, συνέδεσε το όνομά του και με το περίφημο υδραγωγείο, το οποίο κατέληγε στη σωζόμενη ακόμη και σήμερα Κρήνη του Μοροζίνι με τα λιοντάρια. Με ανάλογα έργα κοσμήθηκαν τα Χανιά και το Ρέθυμνο. Η κοσμική αρχιτεκτονική επηρέασε την εποχή αυτή και την εκκλησιαστική. Σε δύο μεγάλα μοναστήρια της Κρήτης, στο Αρκαδι και στην Αγία Τριάδα των Τζαγκαρόλων στα Χανιά, έχουμε εμφανείς επιδράσεις στη διακόσμηση των προσόψεων, με κίνους ελληνορωμαϊκού ρυθμού και με γοτθικά διακοσμητικά.

Η κρητική λογοτεχνία

Η λογοτεχνική παραγωγή της Κρήτης κατά τη μακρόχρονη Βενετοκρατία διακρίνεται σε δύο χρονικά και ποιοτικά άνισες περιόδους. Κατά την πρώτη, που διαρκεί σχεδόν έως τα τέλη του 16ου αιώνα, η λογοτεχνία παρακολουθεί τις τάσεις της υστεροβυζαντινής, με κύρια γνωρίσματα το ηθικοδιδασκτικό και το σατιρικό στοιχείο. Η γλώσσα είναι η γνωστή της υστεροβυζαντινής δημώδους λογοτεχνίας, ανάμικτη με λόγια, εκκλησιαστικά κυρίως, στοιχεία. Αντιπροσωπεύεται κατά κύριο λόγο από ποιητικά έργα, γραμμένα σε τονικό δεκαπεντασύλλαβο στίχο, στις πρώτες φάσεις ανομοιοκατάληκτο και αργότερα ομοιοκατάληκτο. Αξιόλογος ποιητής στα τέλη του 14ου και στις αρχές του 15ου αιώνα είναι ο Στέφανος Σαχλίκης, ο οποίος, με βάση τις εμπειρίες μιας άσωσης ζωής μάς έδωσε λαμπρή εικόνα

της κρητικής κοινωνίας και των ηθών της εκείνη την εποχή. Σύγχρονος του Σαχλίκη είναι ο Λεονάρδος Ντελλαπόρτας, ο οποίος έγραψε ποιήματα αυτοβιογραφικά και μία διασκευή των Παθών του Χριστού. Λίγο νεότερος (αρχές 16ου αιώνα) είναι ο Μαρίνος Φαλιέρος, γόνος εξελληνισμένης βενετικής οικογένειας του Χάνδακα, που έγραψε κυρίως ποιήματα παραινετικά. Την ίδια εποχή ο Μανόλης Σιλάβος μάς έδωσε μια ποιητική έκφραση του μεγάλου σεισμού της 29ης Μαΐου 1508, και ο Ρεθύμιος Μπεργαδής ένα σημαντικό ποίημα, τον *Απόκοπο*, που ανήκει στην κατηγορία της ηθικοδιδασκτικής ονειρογραφίας. Αποτελεί το σημαντικότερο ποιητικό δημιούργημα της περιόδου αυτής και είναι γραμμένο σε γλώσσα πλούσια, πυκνή και υποβλητική, και σε άφογους δεκαπεντασύλλαβους στίχους. Μικρότερα ποιητικά αναστήματα της εποχής είναι ο Ιωάννης Πικατόρος, ο ιερομόναχος Ναθαναήλ Μπέρτος, ο Γεώργιος Χούμνος, ο Ανδρέας Σιλέντζας, ο Αντώνιος Αχέλης κ.ά.

Οι τελευταίες δεκαετίες της Βενετοκρατίας (1590-1669) είναι η περίοδος της μεγάλης λογοτεχνικής ακμής της Κρήτης. Πρόκειται για μία από τις λαμπρότερες περιόδους της νεοελληνικής λογοτεχνίας, με κύριο και χαρακτηριστικό γνώρισμα την έμπνευση και τις επιδράσεις από την ιταλική λογοτεχνία της Αναγέννησης. Πρώτη φορά στην ιστορία της λογοτεχνίας μας ένα τοπικό γλωσσικό ιδίωμα εξελίσσεται σε τόσο μεγάλο βαθμό και γίνεται όργανο λογοτεχνικής έκφρασης υψηλής ποιότητας. Όπως παρατήρησε ο καθηγητής Στυλιανός Αλεξίου, η μεγάλη αρετή της κρητικής λογοτεχνίας της ακμής είναι η άφογη γλώσσα της. Και ο μεγάλος γλωσσολόγος Γ. Ν. Χατζιδάκης δίδασκε ότι το κρητικό γλωσσικό ιδίωμα θα αποτελούσε τη βάση της σημερινής νεοελληνικής κοινής γλώσσας, αν η Κρήτη δεν είχε την ατυχία να πέσει στα χέρια των Τούρκων ακριβώς την ώρα της μεγάλης ακμής της, το 1669.

Το παλαιότερο έργο της κρητικής ακμής είναι η *Βοσκοπούλα*, ένα χαριτωμένο ποιμενικό ειδύλλιο σε άφογους ενδεκασύλλαβους στίχους, του οποίου ο ποιητής παραμένει ακόμη άγνωστος. Αλλά η μεγάλη δόξα της περιόδου αυτής είναι το κρητικό θέατρο. Για πρώτη φορά από τους χρόνους της ύστερης αρχαιότητας ξαναβρίσκουμε στην ελληνική λογοτεχνία αληθινό θέα-

52.

53.

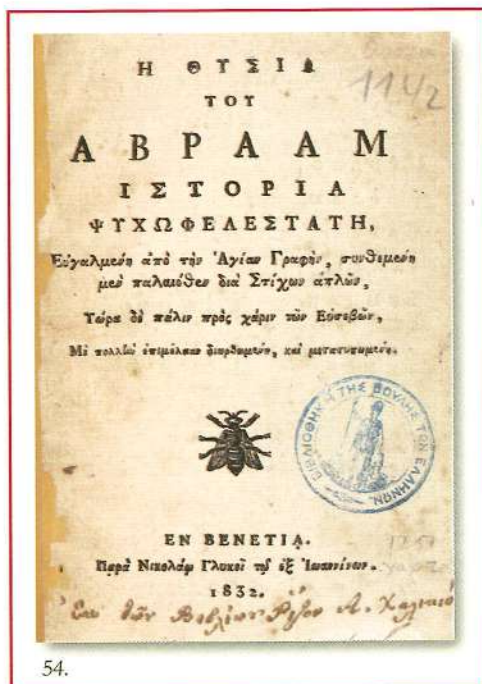
τρο, ως ποίηση και ως θεατρική πράξη. Εισηγητής του είδους στην Κρήτη είναι ο εμπνευσμένος Ρεθύμνιος ποιητής Γεώργιος Χορτάτσης (τέλη 16ου - αρχές 17ου αιώνα), που μετέφερε σε γόνιμη και δημιουργική αναπροσαρμογή τους ποιητικούς και θεατρικούς τρόπους της ιταλικής Αναγέννησης. Το αριστούργημά του είναι η *Ερωφίλη*, μια άφλογη τραγωδία που χρονολογείται γύρω στα 1600. Η μεγάλη απήχηση του έργου φαίνεται από τις πολλές δημώδεις παραλλαγές που σώζονται ακόμη στη στοματική παράδοση του κρητικού λαού. Στον Χορτάτση οφείλουμε επίσης ένα ποιμενικό δράμα, την *Πανώρια*, και μία αστική κωμωδία, τον *Κατζούρμπο*. Από την ίδια εποχή σώζονται δύο κωμωδίες, ο *Στάθης*, ανώνυμου ποιητή, και ο *Φορτουνάτος* του Κρητικού ψευδοδούλη Μάρκου Αντωνίου Φώσκολου. Προς το τέλος της περιόδου γράφονται δύο ακόμη τραγωδίες, ο *Ζήνων*, άγνωστου ποιητή, και ο *Βασιλεύς Ροδολίνος* του Ρεθύμνιου

ποιητή Ιωάννη Ανδρέα Τρωίλου.

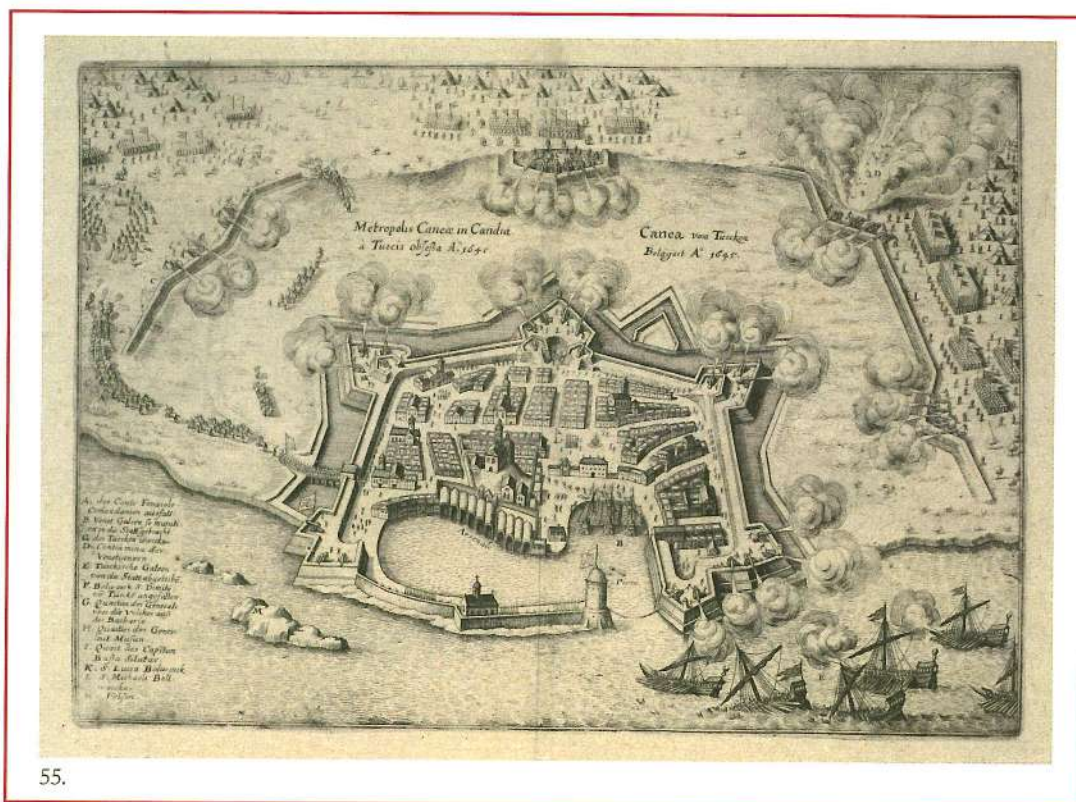
Το κορυφαίο όμως έργο της κρητικής και γενικότερα της νεοελληνικής λογοτεχνίας είναι ο *Ερωτόκριτος*, ένα έμμετρο ερωτικό μυθιστόρημα που εκτείνεται σε περισσότερους από 10.000 ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους στίχους. Ποιητής του είναι ο

Βιτσέντζος Κορνάρος από τη Σητεία της Κρήτης, μια σπάνια ποιητική μεγαλοφυΐα που ανυψώθηκε στην περιωπή του εθνικού ποιητή των Ελλήνων, όπως παρατήρησε ο Κωστής Παλαμάς: «Είναι ντροπή στο Έθνος, ύστερα από τεσσάρων αιώνων περπάτημα, να μην έχει ακόμη αναγνωρίσει ποιος είναι ο εθνικός του ποιητής. Είναι ο Βιτσέντζος Κορνάρος, ο μέγας του Ελληνικού Έθνους και αθάνατος ποιητής».

Στον Βιτσέντζο Κορνάρο αποδίδεται επίσης και το θρησκευτικό δράμα *Η θυσία του Αβραάμ*, το οποίο αποτελεί μια εξελιγμένη μορφή μεσαιωνικού θρησκευτικού μυστηρίου.

54.

55.

Ο ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1645-1669)

Η άνθηση του κρητικού πολιτισμού διακόπηκε από την τουρκική εισβολή και την κατάκτηση της Κρήτης. Ο Κρητικός πόλεμος (1645-1669) είναι ένα από τα σημαντικότερα, αν όχι το σημαντικότερο γεγονός της ευρωπαϊκής ιστορίας τον 17ο αιώνα. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πόλεμος πανευρωπαϊκός, αφού στην τελευταία φάση της πολιορκίας του ο Χάνδακας υπήρξε το σύμβολο της άμυνας των χριστιανικών λαών της Ευρώπης στην επεκτατική ορμή των Τούρκων. Ο πόλεμος εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο του οθωμανικού επεκτατισμού κατά τον 17ο αιώνα, που σημείωσε την τελευταία μεγάλη επιτυχία του στην Κρήτη. Μετά την κατάληψη της Κύπρου (1570) η νήσος παρέμεινε ο τελευταίος προμαχώνας της χριστιανικής Ανατολής. Η σωτηρία της δεν ήταν μόνο ζήτημα γοήτρου των χριστιανών ηγεμόνων της Ευρώπης· ήταν θέμα ύψιστης πολιτικής και στρατιωτικής σημασίας γιατί θα καθόριζε αποφασιστικά τα όρια και τις σχέσεις δύο κόσμων και δύο πολιτισμών. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο ο Κρητικός πόλεμος εξιστορήθηκε

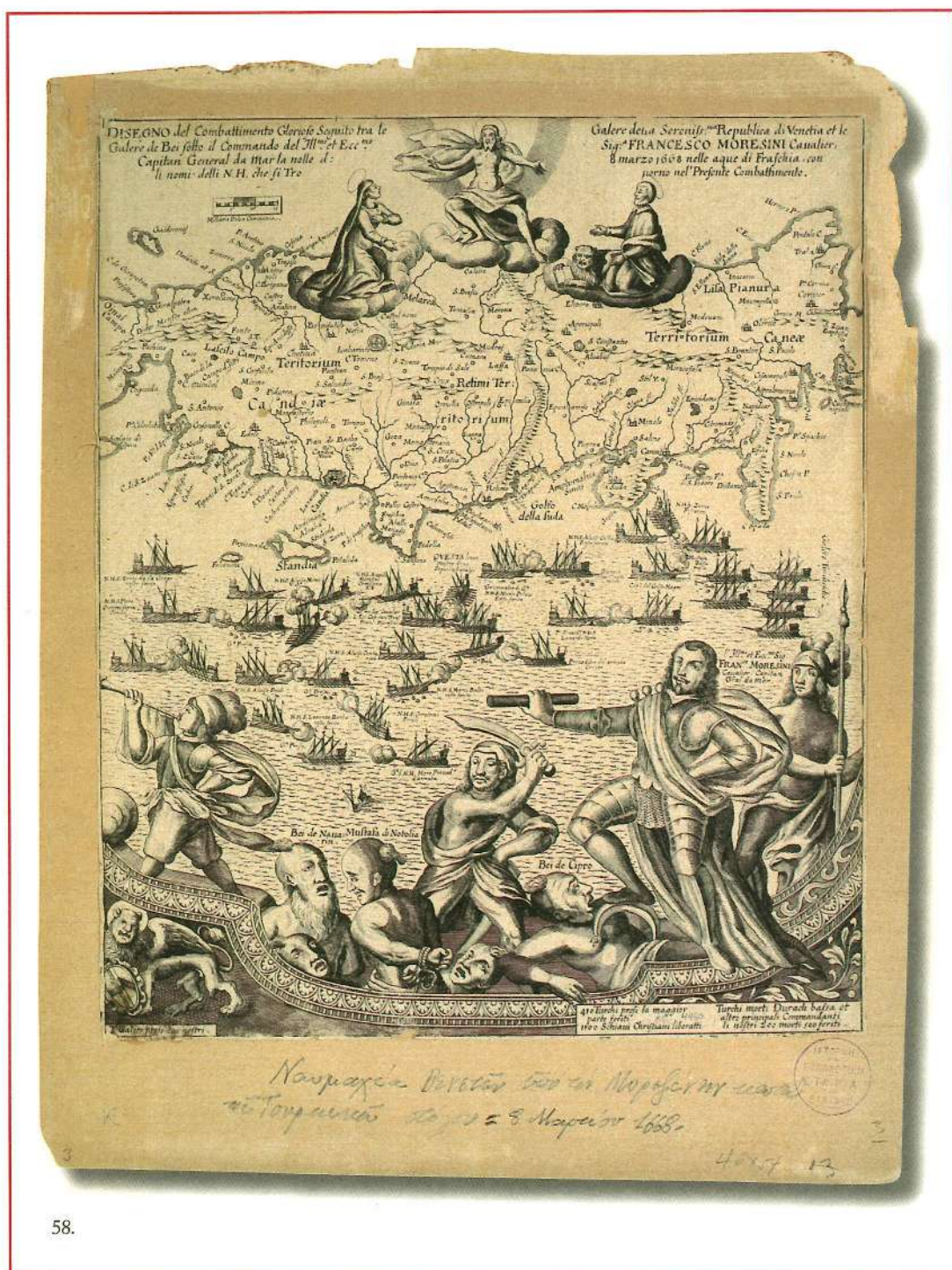
με κάθε λεπτομέρεια από Ευρωπαίους και Τούρκους ιστορικούς, σύγχρονους και μεταγενέστερους, και συγκίνησε όσο λίγα γεγονότα της παγκόσμιας ιστορίας. Η Βενετία, που μαστιζόταν την εποχή αυτή από σοβαρή οικονομική κρίση, δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει το βάρος ενός τόσο μεγάλου πολέμου. Οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες στους οποίους προσέφυγε, φάνηκαν απρόθυμοι και οι μεταξύ τους αντιζηλίες και τα συγκρουόμενα συμφέροντα δεν επέτρεψαν την ανάληψη συντονισμένης και αποτελεσματικής δράσης. Οι παράγοντες αυτοί ευνοούσαν τους Τούρκους, οι οποίοι κατόρθωσαν να κατακτήσουν και την Κρήτη έπειτα από έναν μακροχρόνιο και εξοντωτικό πόλεμο που έμεινε γνωστός στην ιστορία ως Κρητικός πόλεμος.

Η τυπική αφορμή δόθηκε το 1644, όταν πειρατές από τη Μάλτα συνέλαβαν στα κρητικά παράλια τουρκικό πλοίο που μετέφερε προσκυνητές στη Μέκκα. Ετοιμάστηκε τουρκική στρατιά, αποτελούμενη από 100 πολεμικά πλοία, 350 μεταγωγικά και 50.000 άνδρες, από τους οποίους οι 7.000 ήταν γενίτσαροι. Στις 23 Ιουνίου 1645 αποβίβαστηκαν στον κόλπο των Χανίων και άρχισαν την πολιορκία του φρουρίου, το οποίο παρα-

57.

58.

δόθηκε σε δύο μήνες (22 Αυγούστου 1645). Το θέρος του 1646 οι Τούρκοι, αφού έκαμψαν και τις τελευταίες αντιστάσεις των Βενετών και εδραίωσαν την κατοχή τους στη δυτική Κρήτη, στράφηκαν στο Ρέθυμνο, τον δεύτερο μεγάλο στόχο τους. Η πολιορκία του φρουρίου άρχισε στα τέλη του Σεπτεμβρίου και διήρκεσε μόλις 45 ημέρες. Η πόλη παραδόθηκε στις 13 Νοεμβρίου 1646. Οι Τούρκοι μέσα σε ένα έτος είχαν γίνει κύριοι όλου του δυτικού τμήματος

της νήσου. Το επόμενο βήμα ήταν ο Χάνδακας και όλοι γνώριζαν ότι κάτω από τα πελώρια τείχη του θα κρινόταν η έκβαση του πολέμου. Οι Τούρκοι επιχείρησαν να εξασφαλίσουν την ανοχή ή την ουδετερότητα του πληθυσμού παρέχοντας ποικίλες υποσχέσεις. Το ουσιαστικότερο στοιχείο αυτής της πολιτικής ήταν η ανασύσταση της ορθόδοξης ιεραρχίας (1645), που είχε καταργηθεί από τους Βενετούς. Έτσι επανιδρύθηκε η Μητρόπολη Κρήτης, με πρώτο μητροπολίτη τον

Κρητικό Αθανάσιο Πατελλάρο.

Οι Βενετοί βασιζόνταν στην υπεροχή του ναυτικού τους και στην ισχυρότατη οχύρωση της κρητικής πρωτεύουσας. Οι Τούρκοι πάλι εφάρμοσαν ένα σχέδιο προσδευτικής κατάκτησης της νήσου και πλήρους απομόνωσης του Χάνδακα. Η πολιορκία του φρουρίου, που ήταν το μεγαλύτερο της Ανατολής, άρχισε τον Μάιο του 1648 και διήρκεσε χωρίς διακοπή επί 21 και πλέον χρόνια, έως τις 27 Σεπτεμβρίου 1669. Κάτω από τα τείχη του διεξήχθη αληθινή γιγαντομαχία, οι λεπτομέρειες της οποίας προκαλούν τον θαυμασμό και το δέος. Η

παγκόσμια ιστορία δεν έχει να επιδείξει ανάλογη περίπτωση φρουρίου που υπέμεινε επί τόσα χρόνια ασφυκτική πολιορκία, με καθημερινούς βομβαρδισμούς και εφόδους των πολιορκητών.

Τα 18 πρώτα χρόνια της πολιορκίας ο αγώνας παρούσκιζε εικόνα αποτελέσματος, με καθημερινές εφόδους, επιθέσεις και αντεπιθέσεις, που δεν είχαν όμως κανένα αποτέλεσμα. Εξαντλημένη οικονομικά η Βενετία, ζήτησε βοήθεια από τους ηγεμόνες της Ευρώπης, οι οποίοι ανταποκρίθηκαν παρά τις μεταξύ τους αντιθέσεις, δίνοντας στον πόλεμο χαρακτήρα πανευρωπαϊκό. Από το 1666 η πολιορκία εισήλθε σε νέα φάση. Ο Τούρκος αρχιστράτηγος ανακλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και αποκεφαλίστηκε. Στη θέση του διορίστηκε ο ίδιος ο μέγας βεζίρης Αχμέτ Κιοπρουλής, ο επιλεγόμενος Φαζίλ (Δίκαιος). Ήταν άνδρας γενναίος, με μεγάλη στρατιωτική και διοικητική πείρα, νικητής των Αυστριακών και των Γερμανών στο Νοϊχόιζελ (Neuhäusel). Αλλά και οι Βενετοί διόρισαν αρχιστράτηγο τον δοκιμασμένο και εμπειροπόλεμο στόλαρχο του Αιγαίου, Φραντζίσκο Μοροζίνι, πραγματικά αντάξιο αντίπαλο του Κιοπρουλή.

Η θέση των πολιορκημένων κατέστη εξαιρετικά δυσχερής από τον Νοέμβριο του 1667, όταν ο Βενετός συνταγματάρχης Ανδρέας Μπαρότσης αυτομόλησε και υπέδειξε στον Κιοπρουλή τα ασθενή σημεία των τειχών του Χάνδακα. Οι Τούρκοι εκμεταλλεύτηκαν την περίπτωση και ενθάρρυναν με παχυλές αμοιβές και υποσχέσεις τις λιποταξίες των Βενετών. Λέγεται ότι ο Κιοπρουλής διέθεσε 700.000 χρυσά νομίσματα για τον σκοπό αυτό. Από το άλλο μέρος, τα επικουρικά στρατεύματα των Ευρωπαίων ηγεμόνων δεν μπορούσαν να συντονίσουν την πολεμική δράση τους. Οι διαφωνίες

59.

των αρχηγών τους, η αδυναμία της Βενετίας να καταβάλει τους μισθούς των μισθοφόρων στρατιωτών, προβλήματα επισιτισμού και επιδημικών ασθενειών, αποδυνάμωναν καθημερινά την άμυνα του φρουρίου. Ο Βενετός αρχιστράτηγος είχε ήδη εξαντληθεί όταν τον Ιούνιο του 1669 κατέφθασε στην Κρήτη γενναία επικουρία εκ μέρους του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΔ', υπό την αρχηγία του δούκα του Μπωφόρ. Σε λίγες μέρες όμως ο γαλλικός στρατός είχε αποδεκατιστεί και ο ίδιος ο δούκας του Μπωφόρ σκοτώθηκε.

Στα τέλη Αυγούστου του 1669 ο αγώνας είχε κριθεί. Δεν απέμενε παρά η συνομολόγηση μιας έντιμης συνθήκης, για την οποία εργάστηκαν από τις 29 Αυγούστου ο διαβόητος διερμηνέας της Πύλης Παναγιωτάκης Νικουσίος και ο Αχμέτ αγάς εκ μέρους του Κιοπρουλή, και ο Ενετός Ανάντι με τον Κρητικό Στέφανο Σκορδίλη εκ μέρους του Μοροζίνι. Η συνθήκη συντάχθηκε με μεγάλη επιμέλεια και υπογράφηκε στις 16 Σεπτεμβρίου 1669. Ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης είχε στη διάθεσή του 12 ημέρες για να φύγει, συναποκομίζοντας την κινητή περιουσία του. Στις 27 Σεπτεμβρίου η πόλη είχε εκκινωθεί. Όταν στις 4 Οκτωβρίου ο νικητής Κιοπρουλής μπήκε στον Χάνδακα, βρήκε μια πόλη έρημη, σε σωρούς ερειπίων. Οι Κρήτες πήραν τον δρόμο της προσφυγιάς προς τα Επτάνησα, τα Κύθηρα και άλλα μέρη. Ο ποιητής του Κρητικού πολέμου Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής απέδωσε τα βάσανα και τη δυστυχία των προσφύγων Κρητών με τους παρακάτω δραματικούς στίχους:

*«Αν μαζωκτούν οι Κρητικοί όλοι,
δεν είναι, κρίνω,
δέκα χιλιάδες ζωντανοί 'που τον καιρόν εκείνο,
γιατί εσκοτωθήκασι, γιατί εσκληρωθήκαν,
στες χώρες οι κακόνυχτοι εδιαμοιραστήκαν.
Κι αν σμίξουν δεν γνωρίζονται,
μόνον οπού ρωτούσιν
“Από ποιον τόπο, ξένε μου, είσαι;”
μα δεν μπορούν
άλλο να συντυχαίνουσι,
μα “Από την Κρήτη” λέσι
κι ο εἰς το χέρι τ' αλλονού πιάνουσι
και κλαίουν».*

ΜΕΡΟΣ VI.

Η ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (1669-1898)

Η ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ (1669-1821)

Ο 1669, ΕΠΕΙΤΑ ΑΠΟ ΕΝΑΝ μακροχρόνιο και σκληρότατο πόλεμο, η Κρήτη έπεσε οριστικά στα χέρια των Τούρκων. Το μαρτυρικό νησί περνούσε από τη μια δουλεία, των Βενετών, σε μια άλλη, ακόμη πιο σκληρή και απάνθρωπη. Οι συνέπειες της τουρκικής κατάκτησης υπήρξαν τραγικές. Ο πληθυσμός ελαττώθηκε σημαντικά εξαιτίας του πολέμου, των αθρόων επιπορισμών, και αργότερα εξαιτίας των κατά τόπους εξισλαμισμών. Τα αστικά κέντρα, όπου άλλοτε έσφυζε η ζωή και ο πολιτισμός γνώριζε μια πρωτοφανή άνθηση που χαρακτηρίζεται ως «κρητική αναγέννηση», τώρα ερημώθηκαν και η ζωή υποχώρησε σε υποτυπώδεις μορφές αγροτικής και ποιμενικής οικονομίας. Ο Γάλλος περιηγητής Ζοζέφ Πιττόν ντε Τουρνεφόρ (J. Louis Pitton de Tournefort), ο οποίος περιηγήθηκε την Κρήτη τριάντα χρόνια μετά την τουρκική κατάκτηση (1660-1700) χαρακτήρισε τον Χάνδακα «λείψανο πόλεως».

Αποκομμένη η νήσος από τις άλλες ελληνικές χώρες, με την παρεμβαλλόμενη θάλασσα και τις δυσκολίες επικοινωνίας, χωρίς ελπίδα εξωτερικής βοήθειας, ήταν καταδικασμένη να υπομείνει τον βαρύ ζυγό της δουλείας επί δύο και πλέον αιώνες. Η μακρόχρονη αυτή εποχή της Τουρκοκρατίας διακρίνεται σαφώς σε δύο περιόδους, την πρώτη, που είναι η μακρότερη και σκληρότερη (1669-1821), και την περίοδο των μεγάλων

εθνικών επαναστάσεων της νήσου (1821-1898).

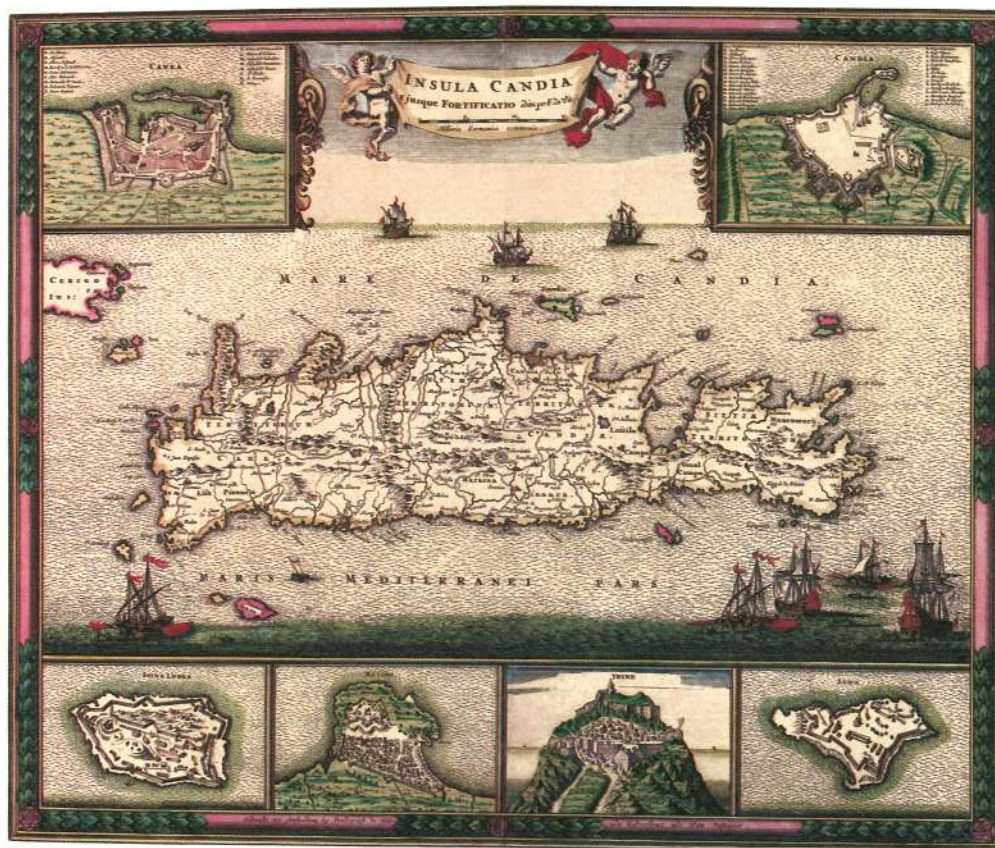
Η πρώτη περίοδος της Τουρκοκρατίας είναι η ζοφερότερη σε όλη την ιστορία της νήσου. Σε ολόκληρη την Ανατολή, καμιά άλλη περιοχή δεν δοκιμάστηκε σκληρότερα από την Κρήτη, με εξαίρεση ίσως τη Μακεδονία. Δύο γενιτσαρικά τάγματα, των αυτοκρατορικών του σουλτάνου και των εντόπιων γενιτσαρών, που ονομάζονταν γερλήδες, ήταν στην ουσία οι απόλυτοι τύραννοι του λαού. Η κατά τόπους εξουσία των πασάδων, που αντιπροσώπευαν, υποτίθεται, τη σουλτανική εξουσία στην Κρήτη, ήταν σκιάδης και δεν μπορούσε να περιορίσει την αυδοσία των γενιτσαρών, οι οποίοι καταπατούσαν επιδεικτικά τα σουλτανικά διατάγματα, υπακούοντας μόνο στην ικανοποίηση των άγριων ενστίκτων τους. Σε τέτοια μάλιστα αχαλίνωτη αυδοσία είχαν φτάσει οι «ξεκουκούλωτοι», όπως αποκαλούσαν τους γενιτσαρούς της Κρήτης, που δεν δίστασαν να σφάξουν τον πασά των Χανίων Σουλφικάρ (1690)

61.

και να ρίξουν το πτώμα του στα σκυλιά, επειδή επιχείρησε να περιορίσει τις αυθαιρεσίες τους και να εφαρμόσει τους νόμους. Η ίδια η τουρκική διοίκηση αναγκάστηκε πολλές φορές να λάβει δραστηκά μέτρα για να περιορίσει τη γενιτσαρική αυδοσία και να ανακουφίσει κάπως τους δυστυχείς ραγιάδες.

Από τους πρώτους κιόλας χρόνους της τουρκικής κατοχής πολλοί νέοι Κρητικοί κατέφυγαν στα βουνά, από όπου εξορμούσαν και προσέβαλλαν τους Τούρκους με νυχτερινές

62.

καταδρομές. Οι Τούρκοι τούς αποκαλούσαν χαϊνηδες, από την αραβική λέξη «χαϊν» που σημαίνει τον επίβουλο και τον προδότη. Αυτοί ήταν οι εκδικητές των φοβερών εγκλημάτων που οι Τούρκοι διέπρατταν εις βάρος προσώπων της οικογένειάς τους. Η λαϊκή μούσα της Κρήτης διέσωσε πολλά τραγούδια για τα κατορθώματα των πρώτων αυτών αγωνιστών της κρητικής ελευθερίας. Η τιμωρία των χαϊνηδων που συλλαμβάνονταν ήταν φοβερή. Ο περιηγητής Ζοζέφ Πιττόν ντε Τουρνεφόρ είδε στημένο σε κεντρική πλατεία του Χάνδακα το φρικώδες «τσιγκέλι», όπου κρεμούσαν τους κατάδικους.

Κατά την πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας καμιά οργανωμένη αντίσταση κατά του δυνάστη δεν ήταν δυνατή. Οι τοπικές συνθήκες, που κρατούσαν τον πληθυσμό σε μόνιμη εξαθλίωση, δεν επέτρεπαν μια ένοπλη και θορυβώδη διαμαρτυρία κατά του τυράννου. Αυτό που βάραινε αποφασιστικά στις ιστορικές εξελίξεις δεν ήταν μόνο η παντελής έλλειψη όπλων και εφοδίων και η απουσία κάθε εξωτερικής βοήθειας, αλλά περισσότερο η φοβερή αναλογία του μουσουλμανικού στοιχείου στο νησί. Σταθερά το ένα τρίτο του πληθυσμού –και σε ορισμένες περιοχές όπως η Μεσαρά και το Σέλινο,

το ήμισυ του πληθυσμού– ήταν μουσουλμάνοι, Τούρκοι και Τουρκοκρητικοί, δηλαδή παλαιοί Κρητικοί που ασπάστηκαν τον ισλαμισμό για να διατηρήσουν τις περιουσίες και τα προνόμιά τους. Αυτοί μάλιστα οι νεοφώτιστοι μουσουλμάνοι ήταν εξαιτίας του φανατισμού τους η μεγαλύτερη μάστιγα για τους συμπατριώτες τους, αυτούς που έμειναν πιστοί στη θρησκεία και στις παραδόσεις των πατέρων τους και υπέμειναν με καρτερία τον βαρύ ζυγό της δουλείας.

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΔΑΣΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗ

Κάτω από τις συνθήκες αυτές, είναι αληθινά αξιοθαύμαστο γεγονός η επανάσταση του Δασκαλογιάννη, η οποία έγινε το 1770 και αποτελεί το πρώτο σίγρημα ελευθερίας στην Κρήτη. Η επανάσταση αυτή, που εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο των Ορλωφικών, του κινήματος που οργανώθηκε από τη Μεγάλη Αικατερίνη της Ρωσίας στη νότια Πελοπόννησο, είναι η μοναδική επαναστατική πράξη που σημειώθηκε κατά την πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας. Η επαρχία των Σφακιών, όπου επρόκειτο να εξελιχθούν δραματικά γεγονότα, γνώριζε την εποχή εκείνη σημαντική

63.

άνθηση. Παρά τη φορολογική καταπίεση οι κάτοικοι της περιοχής είχαν μεγάλα περιθώρια ελευθερίας, καθώς η ορεινή φύση του τόπου δεν επέτρεπε τη συχνή παρουσία Τούρκων. Οι Σφακιανοί είχαν από τις αρχές του 18ου αιώνα στραφεί στο θαλάσσιο εμπόριο, διέθεταν σαράντα μεγάλα καράβια και η ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας εξασφάλιζε ευμάρεια στην ορεινή και άγονη χώρα τους.

Εξέχουσα προσωπικότητα της επαρχίας ήταν ο Ιωάννης Βλάχος, ο γνωστός Δασκαλογιάννης. Άνδρας με μεγάλο κύρος και επιβολή, αντιπρόσωπος της επαρχίας του ενώπιον των αρχών για φορολογικές και άλλες υποθέσεις, είχε γνωριμίες με επιφανείς Έλληνες και Ευρωπαίους της εποχής του. Γνώρισε τον Εμμανουήλ Μπενάκη στη Μάνη και ίσως μέσω αυτού τον Θεόδωρο Ορλώφ, τον οποίο η Μεγάλη Αικατερίνη είχε αποστείλει το 1769 στην Πελοπόννησο για να παραινηθεί τους προκρίτους σε επανάσταση. Η έκρηξη του κινήματος του Δασκαλογιάννη στα Σφακιά εκδηλώθηκε το Πάσχα του 1770 (4 Απριλίου). Τις πρώτες θεαματικές επιτυχίες ακολούθησε παταγώδης αποτυχία και διάψευση των ελπίδων. Η τουρκική αντίδραση υπήρξε άμεση και φοβερή. Ισχυρός τουρκικός στρατός εισέβαλε στα Σφακιά από τρία σημεία. Οι ολιγάριθμοι Σφακιανοί αμύνθηκαν με απερίγραπτη γενναιότητα στα βουνά και στα φαράγγια του τόπου τους, αλλά τα χωριά τους καταστράφηκαν και πυρπολήθηκαν, τα κοπάδια τους διαλύθηκαν, ολόκληρη η επαρχία τους γνώρισε πρωτοφανή ερήμωση και πολλοί αιχμάλωτοι οδηγήθηκαν στις φυλακές του Χάνδακα. Ο άτυχος αρχηγός δεν είχε άλλη επιλογή από την εκούσια παράδοση στις τουρκικές αρχές, με τη μάταιη ελπίδα

ότι θα μπορούσε να ελαφρύνει τη θέση των συμπατριωτών του και της οικογένειάς του. Όμως, οι Τούρκοι του επιφύλαξαν φρικώδη τιμωρία. Τον έγδαραν ζωντανό στο Ηράκλειο (17 Ιουνίου 1771) και επέβαλαν στην επαρχία των Σφακιών βαρύτατους όρους, που περιλαμβάνονται σε τουρκικό ιεροδικαστικό έγγραφο της 18ης Μαρτίου 1771. Σύμφωνα με αυτό:

1. Οι κάτοικοι ήταν υποχρεωμένοι να πληρώσουν τον κεφαλικό φόρο, του οποίου την καταβολή είχαν αρνηθεί το προηγούμενο έτος.
2. Οι κάτοικοι όφειλαν να παραδώσουν τα όπλα και τα εφόδιά τους.
3. Θα παραδίδονταν οι πρωταίτιοι «οι παραβιάσαντες και καταπατήσαντες και δράσαντες εναντίον των όρων της υποτελείας λησταί, να αποσταλώσι προς τον εξοχώτατον διοικητήν του Χάνδακος προς επιβολήν της προσηκούσης εις αυτούς τιμωρίας».
4. Οι κάτοικοι δεν θα έρχονταν πια σε επικοινωνία και δεν θα εφοδίαζαν με τροφήματα χριστιανικά πλοία που πλησίαζαν στα λιμάνια τους.
5. Οι Σφακιανοί ήταν υποχρεωμένοι να επιχειρούν και να συλλαμβάνουν τα πληρώματα των χριστιανικών πλοίων και να τα αποστέλλουν στον Χάνδακα.
6. Τη δικαστική εξουσία στα Σφακιά θα ασκούσαν αξιωματικός και ιεροδίκης, οι οποίοι θα διορίζονταν από το διβάνιο του Χάνδακα.
7. Δεν θα επιτρεπόταν η επιδιόρθωση και η ανακαίνιση των εκκλησιών, ούτε η ανέγερση νέων.
8. Οι Σφακιανοί θα πλήρωναν κανονικά τον φόρο της δεκάτης, σύμφωνα με σουλτανικό φερμάνι που θα εκδιδόταν στη συνέχεια.
9. Δεν θα επιτρεπόταν η ανέγερση μεγάλου ύψους οικοδομών (πύργων) ούτε η παρουσία χριστιανικών συμβόλων σε αυτές.
10. Απαγορεύονταν οι θρησκευτικές τελετές και οι κωδωνοκρουσίες.
11. Θα παραδίδονταν οι αιχμάλωτοι μουσουλμάνοι.
12. Οι κάτοικοι θα ήταν υποχρεωμένοι να φορούν την προκαθορισμένη για τους ραγιάδες ενδυμασία. Ας σημειωθεί παρεμβατικά εδώ ότι απαγορευόταν γενικά στους χριστιανούς της Κρήτης να φορούν ενδυμασί-

64.

65.

ες όμοιες με αυτές των μουσουλμάνων.

Οι ελάχιστοι Σφακιανοί που μπόρεσαν να επιστρέψουν στα Σφακιά λίγα χρόνια αργότερα, ανθρώπινα ράκη πια, αντίκρισαν την απίστευτη συμφορά του τόπου τους, την οποία περιγράφει με χρώματα μελανά ο μπαρμπα-Παντζελιός, ένας βοσκός και ποιητάρης της περιοχής, στο τραγούδι του Δασκαλογιάννη :

*«Αγνώριστά 'βραν τα Σφακιά, τσι γειτονιές ξεχνούσι,
κι όνειρο των εφάνετο εκείνο που θωρούσι.
Κιανένα σπίτι που και που ανατροχαλισμένο
Και σαν μιτατοκάθισμα χτισμένο, σκεπασμένο.
Πείνα και φτώχεια κι ερημιά,
κλάηματα, μοιρολόγια,
Ακούουσιν εις τσι γιαλιές
και βλέπουν εις τ' άόρια».*

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΔΑΣΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗ ΕΩΣ ΤΟ 1821

Την επανάσταση του Δασκαλογιάννη ακολούθησε μία περίοδος απερίγραπτης σκληρότητας εις μέρους των Τούρκων. Τα πενήντα χρόνια που μεσολαβούν μέχρι τη μεγάλη επανάσταση του 1821 είναι η πιο ζοφερή περίοδος της Τουρκοκρατίας στην Κρήτη, η περίοδος του πιο άγριου γενιτσαρισμού. Οι γενίτσαροι αποχαλινώθηκαν και προέβαιναν συχνά σε πράξεις απερίγραπτης ωμότητας εις βάρος του ανυπεράσπιστου λαού. Μερικοί γενίτσαροι της περιόδου υπήρξαν διαβόητοι για τα κακουργήματά τους και έμειναν επί πολλά χρόνια στη μνήμη του λαού. Ο Αλη-

δάκης στα Χανιά, ο Αρίφ αγάς στο Ρέθυμνο, ο Χάνιαλης και ο Μπεντρή εφέντης στο Ηράκλειο, ο Μεμέτ αγάς στη Σητεία, ανήκουν σ' αυτήν την κατηγορία των φοβερών γενίτσαρων. Αλλά την ίδια εποχή αναδείχτηκαν και ηρωικές μορφές εκδικητών (χαϊνηδων), οι οποίοι πρωτοστάτησαν αργότερα στην επανάσταση του 1821: οι Χάληδες και οι Γιανναρήδες στα Χανιά, οι Δεληγιαννάκηδες και οι Κατσούρηδες στα Σφακιά, ο Σήφακας στον Αποκόρωνα, οι Τσουδεροί στο Ρέθυμνο, ο Παλμέτης στον Μυλοπόταμο, ο Ξετρώπης, ο Σμπώκος και ο Νιώτης στα Ανώγεια, ο Δημήτριος Λόγιος στο Μονοφάτσι, ο Ιωάσαφ Ξωπατέρας και ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας στη Μεσαρά, ο Μιχάλης Βλάχος στο Μαλεβίζι, ο Γιώργης Βέργας στην Πεδιάδα, ο Μανώλης Καζάνης στο Λασιθί και πολλοί άλλοι, αποτελούσαν το αντίπαλο δέος για τους γενίτσαρους στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα. Η Υψηλή Πύλη αποφάσισε να δράσει δυναμικά και να περιστείλει τη γενιτσαρική αυδοσία στην Κρήτη. Το 1812 έστειλε στη νήσο τον Χατζή Οσμάν πασά, με την εντολή να πατάξει αμείλικτα τον τοπικό γενιτσα-

66.

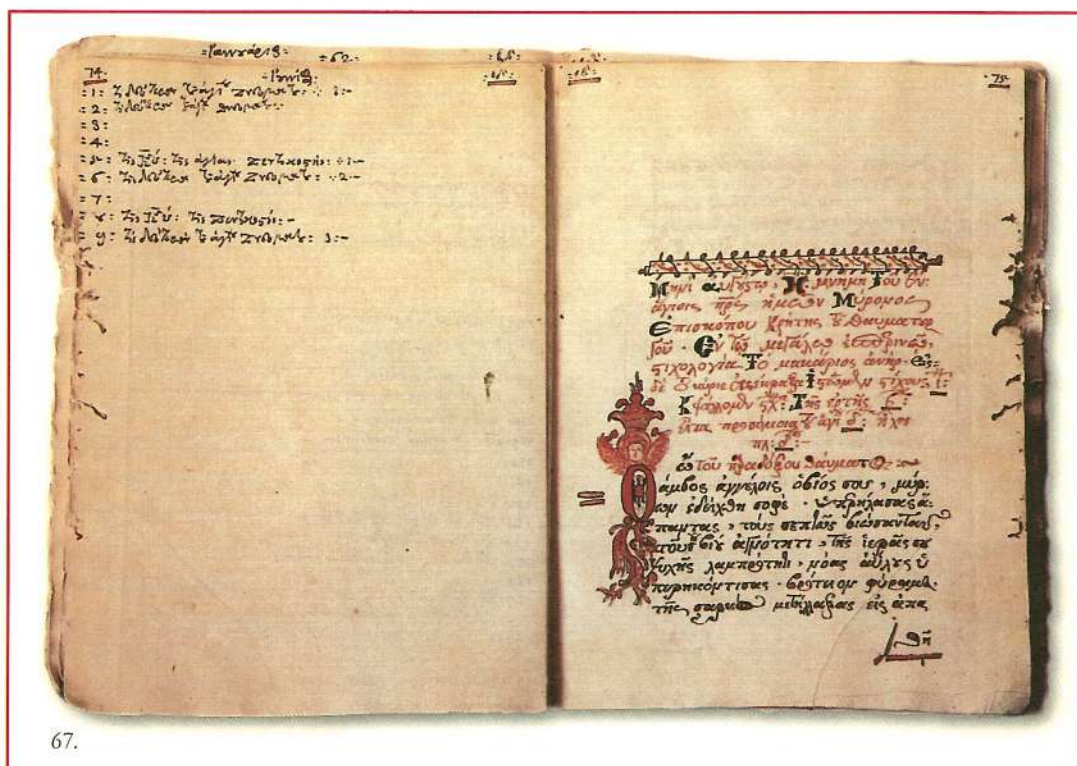
ρισμό. Πράγματι, ο Οσμάν ενήργησε με ταχύτητα και άκρα μυστικότητα και κατόρθωσε να εξολοθρεύσει πλήθος γενίτσαρων με απαγχονισμό, γεγονός στο οποίο οφείλει τη χαρακτηριστική προσωνομία «Πινιάρης». Η λαϊκή παράδοση τον θέλει κρυπτοχριστιανό και μάλιστα ιερωμένο (παπα-Βασίλης), αλλά αυτό δεν τεκμηριώνεται. Την πολιτική του Οσμάν πασά ακολούθησε και ο διάδοχός του, Ρεσίτ Μουσταφά πασάς, ο γνωστός Κιουταχής, ο οποίος δάμασε λίγο

αργότερα και τον Αλή πασά των Ιωαννίνων. Ως σερασιέρης (αρχιστράτηγος) της Κρήτης ο Κιουταχής εξόντωσε με απαγχονισμό πλήθος γενίτσαρων του νησιού, τα ονόματα των οποίων βρίσκονται στις σχετικές καταγραφές των κωδίκων των τουρκικών αρχείων. Το σημαντικό έργο *Χωρογραφία της Κρήτης* (1818), που φέρεται ως πόνημα του Ζαχαρία Πρακτικίδη ή Τσιριγώτη, λόγιου ιερωμένου που αποσχηματίστηκε για να λάβει μέρος στον Αγώνα του 1821, παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για την κατάσταση της Κρήτης στους αμέσως πριν από την Επανάσταση χρόνους.

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ

Οι διεργασίες που συντελέστηκαν στην υπόλοιπη Ελλάδα κατά την πεντηκονταετία πριν από την επανάσταση του 1821, δηλαδή τη λεγόμενη περίοδο του Νεολληνικού Διαφωτισμού, δεν έφτασαν μέχρι την Κρήτη. Η μεγάλη μάζα του κρητικού λαού παρέμενε σε βαθύ πνευματικό σκότος. Την εικόνα της πνευματικής ζωής στην Κρήτη περιγράφει με μελανά χρώματα ο Π. Νικολαΐδης στο σύντομο αλλά πολύτιμο βιβλίο του *Σύνοψις των εν Κρήτη διατρεξάντων* (1824): «Φέρει τω όντι πόνον ψυχής το να διαλογίζηται τις ότι και η μικροτέρα νήσος της Ελλάδος έχει δύο τουλάχιστον αυτόχθονας άνδρας με παιδείαν και λόγον, ενώ εκείνη της Κρήτης, ήτις είναι η μεγαλύτερα της, δεν έχει ουδένα ως πρέπει [...]».

Από τα τέλη του 18ου αιώνα αρχίζει να παρουσιάζεται κάποια εκπαιδευτική κίνηση. Ιδρύονται σχολεία και μετακαλούνται ονομαστοί διδάσκαλοι από άλλες περιοχές. Υπάρχει η πληροφορία ότι το 1791 λειτουργούσαν στα Χανιά δύο διδακτήρια, που τα συντηρούσαν οι πλούσιοι έμποροι της πόλης. Ο Αυστριακός περιηγητής Φ. Ζήμπερ (F. W. Sieber), που περιηγήθηκε την Κρήτη το 1817, μας πληροφορεί ότι το αρχαιότερο σχολείο στο νησί ιδρύθηκε στα Χανιά περίπου πενήντα χρόνια νωρίτερα και ότι «την πρώτη αφορμή για την ίδρυσή του την έδωσαν οι Γάλλοι έμποροι. Επειτα ιδρύθηκε ένα επίσης στην πρωτεύουσα Ηράκλειο και τέλος στο Ρέθυμνο». Με το πρόβλημα της παιδείας συνδέεται άμεσα και η ύπαρξη βιβλιοθηκών. Ασφαλώς τα μεγάλα κρητικά μοναστήρια θα διέθεταν πλούσιες βιβλιοθήκες με έντυπα και χειρόγραφα βιβλία. Ο Γάλλος περιηγητής Σαβαρί (C. Savary) μάς πληροφορεί ότι το 1779 «υπήρχαν στη μονή Αρκαδίου διακόσιοι τόμοι εκκλησιαστικών και θεολογικών βιβλίων και ένας χειρόγραφος Όμηρος». Και ο ανώνυμος συγγραφέας της *Χωρογραφίας της Κρήτης* μαρτυρεί ότι είδε στη μονή Βροντισίου δώδεκα μεγάλα κιβώτια από ξύλο καρυδιάς, γεμάτα από χειρόγραφα βιβλία. Σύμφωνα με ιστορικές μαρτυρίες, ανάλογες βιβλιοθήκες υπήρχαν στις μονές Απανωσήφη, Αγκαράθου, Απεζωνών, Γωνιάς, Τοπλού, καθώς και σε άλλα μοναστήρια. Έχουμε λίγες πληροφορίες για ιδιωτικές βιβλιοθήκες τις οποίες διατηρούσαν λόγιοι και ημιλόγιοι Κρήτες,

ευκατάσταστοι και ολιγογράμματοι, όπως ο ιατρός Γεώργιος Νικολετάκης στον Χάνδακα, από τη βιβλιοθήκη του οποίου σώζονται μερικά έντυπα και χειρόγραφα στη βιβλιοθήκη του Αρχαιολογικού και του Ιστορικού Μουσείου Ηρακλείου. Μεταξύ των Κρητών λογίων των προεπαναστατικών χρόνων που ασφαλώς κατείχαν σημαντικές βιβλιοθήκες, πρέπει να συγκαταλεγεί και ο ιατρός του Χάνδακα Ιωάννης Λευθεραίος, που σφαγιάστηκε κατά τη μεγάλη σφαγή της 24ης Ιουνίου 1821. Για την προσωπικότητα και το κύρος του παρέχει σημαντικές πληροφορίες ο Αυστριακός περιηγητής Φ. Ζήμπερ, που τον επισκέφτηκε και συνόμιλησε μαζί του το 1817:

«Εκεί γνώρισα τον επιφανή εντόπιο ιατρό, τον κ. Ι. Λευθεραίο, άνδρα με εξαιρετική παιδεία, που μιλούσε όχι μόνο την ιταλική και τη γαλλική με ασυνήθιστη ευχέρεια, αλλά, κάτι το σπάνιο, και τη λατινική με ευχέρεια και καλλιέπεια. Ήταν επίσης κάτοχος της αρχαίας ελληνικής και ομιλούσε την αραβική και την περσική. Στην τουρκική δεν τον ξεπερνούσε κανείς, ούτε στις φιλολογικές γνώσεις ούτε στην καλλιέργεια του ύφους. Εξαιτίας αυτών των γνώσεων τον καλούσαν συχνά να ερμηνεύει τα φερμάνια που έφταναν από την Κωνσταντινούπολη και να διασαφεί πολλές σκοτεινές φράσεις της διοικητικής γλώσσας του Διβανίου. Τον επισημονικά καταρτισμένο αυτόν γιατρό τον δίδαξε ο πατέρας του, που είχε σπουδάσει επίσης στην Πάντοβα».

Η ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι, παρά τις εδυσμενείς συνθήκες, η Φιλική Εταιρεία κατόρθωσε να διεισδύσει και στην Κρήτη. Εμποροι και ιερωμένοι κυρίως, που είχαν μνηθεί στην Κων-

σταντινούπολη και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, μύησαν με τη σειρά τους πολλούς Κρητικούς. Ήδη τον Σεπτέμβριο του 1819 ο Κρητικός Εμμανουήλ Βερνάρδος κατέβηκε στα Σφακιά, όπου κατήχησε πολλούς κατοίκους, ενώ τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους έφτασε στη νήσο ως επίσημος απεσταλμένος της Φιλικής Εταιρείας ο Τζιώτης καθηγητής Βαρνάβας Πάγκαλος, ο οποίος καταγόταν και αυτός από παλαιά κρητική οικογένεια. Σήμερα είναι γνωστά περισσότερα από ογδόντα ονόματα Κρητών Φιλικών, ανάμεσα στα οποία και αυτό του μητροπολίτη Κρήτης Γεράσιμου Παρδάλη.

Ένα σπάνιο έγγραφο, γραμμένο με τον κρυπτογραφικό κώδικα των Φιλικών, πιστοποιεί τη μύηση ενός Κρητικού από τα Σφακιά, του Ιωάννη Μπιδάκη: «Εἰς το ὄνομα τῆς μελλούσης σωτηρίας. Καθιερώνω ἱερῶς Φιλικόν και ἀφιερώνω εἰς τὴν ἀγάπην τῆς Φιλικῆς Εταιρείας και τὴν υπεράσπισιν των μεγάλων ἱερῶν των Ἐλευσινίων συμπολιτῶν τὸν Ἰωάννη Μπιδάκη τοῦ Γιώργη, ἐκ πατρίδος Σφακιά, ἐτῶν πενήνκοντα πέντε, ὡς θερμὸν υποστηρικτὴν τῆς εὐδαιμονίας τῆς πατρίδος, κατηχηθέντα και ὁρκωθέντα παρ' ἐμοῦ (υπογραφή δυσανάγνωστη) εἰς Σφακιά τῇ εἰκοσὶ Φιλικῶν, Ἀπριλίου εἰκοσῶ».

Ο ιστορικός Βασίλειος Ψιλάκης διέσωσε τον «ανεκφράστως φρικτόν» όρκο του Κρητός Φιλικού Μανουσogiαννάκη: «Ευχαριστούμαι να δοκιμάσω και υπομείνω και τον σκληρότερον θάνατον, εάν λείψω εξ όλων των άνωθεν υποσχέσεών μου ή εάν γίνω επίορκος ή προδότης ή επίβουλος κατά των ομογενών μου και κατά των εταίρων της Πατρίδος».

Έτσι, η μεγάλη επανάσταση που επρόκειτο να εκραγεί διέθετε και στην Κρήτη ισχυρά ερείσματα, τους επιφανέστερους ανθρώπους της νήσου, επισκόπους, ηγουμένους μοναστηριών, προκρίτους, εμπόρους και δασκάλους.

ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΕΘΝΙΚΕΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1821-1830

Ο 1821 ΑΡΧΙΖΕΙ Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ μεγάλων επαναστάσεων της Κρήτης. Τα επόμενα 77 χρόνια οι Κρήτες αγωνίστηκαν με σταθερή και αταλάντευτη απόφαση για να σπάσουν τις αλυσίδες της δουλείας. Οι επαναστάσεις διαδέχονταν η μία την άλλη και κάθε νέα ήταν ένα βήμα προς την πολυπόθητη ελευθερία.

Η επανάσταση του 1821 στην Κρήτη υπήρξε μια αληθινή έκπληξη, ένα φαινόμενο που ξεπερνά όλους τους όρους της λογικής. Με παντελή έλλειψη εφοδίων και όπλων, απομονωμένος και αποκομμένος από τον ελληνικό κορμό, εντελώς αβροβήτος μέσα στον αφρικανικό κλοιό της σκληρότητας της δουλείας, ο κρητικός λαός έσπευσε να ανταποκριθεί στο πανελλήνιο επαναστατικό προσκλητήριο. Στην κατάσταση που επικρατούσε στην Κρήτη και στις συνθήκες κάτω από τις οποίες οι Κρήτες κινήθηκαν σε επανάσταση, αναφέρεται επιγραμματικά ο πρώτος απομνημονευματογράφος του κρητικού αγώνα, Καλλίνικος Κριτοβουλίδης:

«Απροετοίμαστοι λοιπόν και εγκαταλελειμμένοι εις μόνους εαυτούς κατήλθον εις τον αγώνα. [...] Τα πολεμοφόδια των ήσαν κατ' αρχάς μόνον τεσσαράκοντα βαρελάκια πυρίτιδος, ήτοι οκάδες 360 [...] Πού δε ο μόλυβδος και ο χάρτης; Τα βιβλία των Εκκλησιών και τα βαρίδια των στατήρων και ό,τι έτερον του είδους τούτου ευρίσκετο πρόχειρον, εχρησίμευσαν το πρώτον διά την κατασκευήν χαρτουτσίων και φυσιγγίων. Ο δε Κρης επί πολλούς μήνας ηγόραζε δι' ιδίας δαπάνης αντί τριών, τεσσάρων ή και πέντε ισπανικών ταλλήρων εκάστην οκάν πυρίτιδος. Μετρητά προς τούτοις ήσαν τα όπλα εις εκείνην την εποχήν, δι' ων επέδειξαν την πρώτην αντίστασίν των, ουχί βεβαίως πλειότερα των 1.200, εξ ων μεν Σφακιανών ήσαν περί τα οκτακόσια [...].»

Είναι ανιστόρητη και άδικη η άποψη του Σπυρίδω-

νος Τρικούπη, ο οποίος μέμφεται τους Κρητικούς ότι δήθεν «δεν εκινήθησαν παντάπασιν» όταν όλοι οι άλλοι Έλληνες είχαν κινήθει για να αποτινάξουν τον τουρκικό ζυγό. Πρέπει να διαβάσει κανείς με προσοχή τις ενθουσιώδεις παρατηρήσεις του ακαδημαϊκού Διονυσίου Κόκκινου, συγγραφέα του μνημειώδους έργου *Η Ελληνική Επανάσταση*, για να εκτιμήσει το μεγαλείο της κρητικής επανάστασης:

«Το φαινόμενον της επαναστάσεως της Κρήτης είναι μοναδικόν εις όλην την ιστορίαν του ελληνικού αγώνος. Ήτο μία εξέγερσις εγκαθέρκτου και αλυσοδέτου τιτάνος, με μόνην δύναμιν την ελληνικήν του συνείδησιν, την ζωτικότητα, την φιλοτιμίαν και την οργήν του. Και η δύναμις αυτή ήτο αρκετή όχι μόνον διά να αρχίση η επανάστασις αφ' εαυτής, αλλά και διά να συνεχισθή ακατάβλητος, λάμπουσα εις όλην την ελληνικήν εποποιάν με το φως του αυθορμήτου της, σχεδόν αγρία εκ των ανεκδιηγήτων μαρτυριών εναντίον των οποίων υψώθη, καταδυομένη και αναδυομένη συνεχώς εντός κυμάτων αίματος, αντλούσα ολοένα δυνάμεις από τον σκληρότατον αγώνα της».

Οι επαναστατικές κινητοποιήσεις άρχισαν στην Κρήτη από τις αρχές Απριλίου του 1821, με συνελεύσεις στα Γλυκά Νερά και στην Παναγία τη Θυμανή των Σφακιών. Επισήμως η κρητική επανάσταση εξερράγη στις 14 Ιουνίου 1821, ημέρα κατὰ την οποία σημειώθηκε η πρώτη νικηφόρα μάχη στο χωριό Λούλος Χανίων και εκδόθηκε η πρώτη επαναστατική προκήρυξη της Γενικής Συνέλευσης των Κρητών, κατὰ τα πρότυπα των υπόλοιπων ελληνικών περιοχών: «Οι κάτοικοι της νήσου Κρήτης, πλήρεις από το υψηλόν και ευγενές της ελευθερίας αίσθημα, έλαβον κατὰ της οθωμανικής τυραννίας τα όπλα περί τας 14 του μηνός Ιουνίου, εν έτει 1821».

Η επανάσταση εξαγρίωσε τους Τούρκους και η εκ-

δίχηση υπήρξε τρομερή. Ο εξορισμένος τουρκικός όχλος απάντησε με απαγχονισμούς ιερωμένων και προκρίτων, με καταστροφές μοναστηριών, με φυλακίσεις και άλλες απερίγραπτες βιαιότητες, ιδίως στα μεγάλα κέντρα της νήσου. Οι βιαιοπραγίες κορυφώθηκαν στο Μεγάλο Κάστρο (Ηράκλειο) με τη φρικώδη σφαγή της 24ης Ιουνίου 1821, που έμεινε στη μνήμη του λαού ως «ο μεγάλος αρπεντές» (η μεγάλη σφαγή). Κατέσφαξαν τον μητροπολίτη Κρήτης Γεράσιμο Παρδάλη και πέντε επισκόπους που βρέθηκαν στο Ηράκλειο για την τοπική σύνοδο, τον Κνωσού Νεόφυτο, τον Χερρονήσου Ιωακείμ, τον Λάμπης και Σφακίων Ιερόθεο, τον Σητείας Ζαχαρία και τον Διοπόλεως Καλλίνικο. Η Εκκλησία της Κρήτης αποκεφαλίστηκε, η μητρόπολη λεηλατήθηκε και παραδόθηκε στις φλόγες, ενώ 800 περίπου κάτοικοι της πόλης, κληρικοί και λαϊκοί, σφαγιάστηκαν. Ανάλογες αγριότητες συνέβησαν και στις άλλες περιοχές της νήσου. Τα σωζόμενα έγγραφα και οι ενθυμήσεις παρέχουν φρικιαστικές λεπτομέρειες των τουρκικών ωμοτήτων. Διαβάζουμε σε έγγραφο από τα Σφακιά (Ιούνιος 1821):

«[...] μας ήλθαν τόσα και τόσα κακά και δυστυχία από τους αθέους και απίστους Αγαρηνούς, τους εχθρούς μας, εις όλον το γένος μας, εις την αθλίαν Κρήτην όμως εγίνη πολύ κακόν εις τους χριστιανούς, βάνοντας αρχήν από τους αρχιερείς και ιερείς, μοναχούς και λαϊκούς, και αφάνισαν και εφόνευσαν όλους [...] Τους άλλους από φούρκα, σπαθί και μπάλα τους επέρασαν. Ηγουμένους των ιερών μοναστηριών, ιερείς και μοναχούς και καθεξής όσους ήυραν άλλους εδιχοτόμησαν, άλλους από δυσβάτους και εγκρεμνώδεις τόπους κατεκρήμνισαν, τας ωραίās γυναίκας εκράτηζαν διά κακήν των επιθυμίαν, τα από μασθούς βρέφη εδιχοτόμουν, τα από εξ και επτά χρονών παιδιά τα ετούρμισαν οι επάρατοι, φωτιά εις τας εκκλησίας [...] και άλλα τινά ανόσια έπραττον οι ανοσιουργοί βάρβαροι [...].»

Παρά ταύτα, η κρητική επανάσταση όχι μόνο δεν έσβησε αλλά επεκτάθηκε με ταχύτητα φυσικού φαινομένου σε ολόκληρη την Κρήτη. Τα Σφακιά και το Λασιθί ήταν τα φυσικά κέντρα και τα ορμητήρια των επαναστατών. Στα τέλη Αυγούστου 1821 ο τουρκικός στρατός πάτησε τα Σφακιά και η επαρχία υπέστη φρικτή καταστροφή, ανάλογη με εκείνη του 1770. Ωστόσο οι επαναστάτες ανασύνταξαν τις δυνάμεις τους και απώθησαν γρήγορα τους εισβολείς. Καθώς ήταν φανερό ότι ο τουρκικός στρατός δεν μπορούσε να καταστείλει την επανάσταση, ο σουλτάνος ζήτησε την επικουρία του Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου. Η συνεργασία του τουρκικού και του αιγυπτιακού στρατού

είχε άμεσο αποτέλεσμα την ερήμωση των επαρχιών της Κρήτης. Η σφαγή και η αιχμαλωσία 2.000 γυναικόπαιδων στο σπήλαιο της Μιλάτου τον Φεβρουάριο του 1823 και η ανάλογη καταστροφή στο σπήλαιο του Μελιδονίου τον Οκτώβριο του ίδιου έτους δίνουν το μέτρο της εκδικητικής μανίας των Τουρκοαιγυπτίων. Από τις αρχές του δεύτερου έτους της επανάστασης οι Κρήτες επιχείρησαν να οργανωθούν και πολιτικά, κατά το πρότυπο της πρώτης των Ελλήνων Εθνικής Συνέλευσης στην Επίδαυρο. Η Καγκελαρία των Σφακίων, η πρώτη συλλογική διοίκηση για τη διαχείριση του αγώνα, δεν ήταν σε θέση να επιβληθεί στο πλήθος των τοπικών αρχηγών. Η φιλαρχία και οι προσωπικές αντιθέσεις υπονόμευαν την ενότητα και τη συντονισμένη δράση. Για τον λόγο αυτό ζητήθηκε από τον Δημήτριο Υψηλάντη, ως εκφραστή της υπέρτατης επαναστατικής εξουσίας στην Ελλάδα, να αποστείλει στην Κρήτη εκπρόσωπό του ως γενικό διοικητή. Ο Υψηλάντης απέστειλε τον Μιχαήλ Κορνηνό Αφεντούλη, ο οποίος παρέμεινε λιγότερο από δύο έτη στην Κρήτη, χωρίς δυστυχώς να κατορθώσει κάτι σημαντικό. Επιχείρησε πάντως να οργανώσει πολιτικά τη νήσο. Κατά το πρότυπο της Εθνοσυνέλευσης της Επιδαύρου, συγκάλεσε τον Μάιο του 1822 Γενική Συνέλευση των Κρητών στους Αρμένους Χανίων, η οποία ψήφισε σχέδιο συντάγματος με τον τίτλο «Προσωρινή Πολιτεία της νήσου Κρήτης», καθώς και «Σχέδιον Προσωρινής Διοικήσεως της νήσου Κρήτης», και εξέδωσε κατά τα ειωθότα «Προκήρυξιν Ελευθερίας».

Εντούτοις, τον αρχικό ενθουσιασμό διαδέχτηκε η απογοήτευση. Η επανάσταση διέτρεχε τον κίνδυνο να σβήσει εντελώς εξαιτίας των συντονισμένων ενεργειών των Τουρκοαιγυπτίων, ενώ η αναμενόμενη βοήθεια από την υπόλοιπη επαναστατημένη Ελλάδα δεν έφτασε ποτέ. Ο Αφεντούλης ήρθε σε οξύτατη ρήξη με τους Κρητικούς αρχηγούς και η θέση του κατέστη προβληματική. Ο ίδιος ζήτησε από τον Κουντουριώτη και τον Κωλέττη την αντικατάστασή του, αλλά ο γενικός γραμματέας της Καγκελαρίας Νεόφυτος Οικονόμος και οι φροντιστές, χωρίς να αναμένουν την απάντηση της κεντρικής Διοίκησης συνέλαβαν και φυλάκισαν τον Αφεντούλη. Στη θέση του εξελέγη ο Εμμανουήλ Τομπάζης ως αρμοστής της Κρήτης, αλλά ούτε αυτός κατόρθωσε να οργανώσει στρατιωτικά και πολιτικά την επαναστατημένη Κρήτη. Κατηγορήθηκε επίσης για άστοχες ενέργειες και κυρίως για το ότι έχασε πολύτιμο χρόνο ασχολούμενος με διοικητικά θέματα, παρά την κρισιμότητα των καιρών. Στις 12 Απριλίου 1824 εγκατέλειψε την Κρήτη, απευθύνοντας μια τελευταία προκήρυξη για ενότητα και συνέχιση του αγώνα.

Η Κρήτη είχε αφεθεί ουσιαστικά στην τύχη της. Ο

Αιγύπτιος στρατάρχης Χουσεΐν κατόρθωσε να διαλύσει τους πρώτους μήνες του 1824 όλες τις εστίες των επαναστατών στη δυτική Κρήτη, αφού ήδη από το θέρος του προηγούμενου έτους είχε σχεδόν συντρίψει τους επαναστάτες στην περιοχή της Μεσαράς. Με την αποχώρηση του Τομπάζη η επανάσταση στην Κρήτη ουσιαστικά έσβησε. Την ίδια ημέρα ο Χουσεΐν με προκήρυξη που απηύθυνε στον κρητικό λαό από το λιμάνι της Σούδας δήλωνε ότι παραχωρούσε γενική αμνηστία και καλούσε τους επαναστάτες να καταθέσουν τα όπλα. Ελάχιστοι παρέμειναν απροσκύνητοι, αποφασισμένοι να συνεχίσουν τον αγώνα με κλεφτοπόλεμο. Σχημάτισαν, έτσι, μικρές αντάρτικες ομάδες που ενεργούσαν αιφνιδιαστικές νυχτερινές επιθέσεις και δολιοφθορές. Αυτοί ήταν οι διαβόητοι καλησπέρηδες. Την ίδια τακτική ακολούθησαν όμως και οι γενίτσαροι, οι οποίοι σχημάτισαν ανάλογες ομάδες και ονομάστηκαν ζουρίδες. Το μεγάλο θύμα αυτών των ενεργειών ήταν πάντοτε ο άμαχος πληθυσμός. Ενώ ο αγώνας στην Κρήτη φαινόταν ότι έσβησε εντελώς, Κρήτες πατριώτες που είχαν καταφύγει στην Πελοπόννησο και πολεμούσαν μαζί με τους υπόλοιπους Έλληνες, αποφάσισαν να κατέλθουν στη νήσο και να αναζωπυρώσουν την επανάσταση. Τον Αύγουστο του 1825 κατόρθωσαν να γίνουν κύριοι του φρουρίου της Γραμπουσας και του φρουρίου της Κισσάμου. Έτσι η κρητική επανάσταση ξαναζωντάνεψε στις δυτικές επαρχίες. Η δεύτερη αυτή περίοδος ονομάζεται περίοδος της Γραμπουσας (1825-1828).

Η κατάληψη της Γραμπουσας και της Κισσάμου θορόβησε τους Τούρκους. Ο γενικός διοικητής Μουσταφά πασάς ειστράτευσε αμέσως με ισχυρή δύναμη. Η προσπάθειά του να ανακαταλάβει το φρούριο της Γραμπουσας απέτυχε, αλλά κατόρθωσε να εμποδίσει την εξάπλωση της επανάστασης στις υπόλοιπες δυτικές επαρχίες. Οι επαναστάτες περιορίστηκαν στο φρούριο της Γραμπουσας και προκειμένου να επιβιώσουν επιδόθηκαν στην πειρατεία. Οργάνωσαν οικισμό, ίδρυσαν σχολείο και εκκλησία της Παναγίας «της Κλεφτρίνας» (προστάτιδας των κλεφτών, δηλαδή των πει-

ρατών). Σχημάτισαν προσωρινή Διοικούσα Επιτροπή, με την επωνυμία «Κρητικόν Συμβούλιον» και φρόντισαν να οργανωθούν για τον μελλοντικό αγώνα.

Η Συνθήκη του Λονδίνου (6 Ιουλίου 1827) επηρέασε και τα κρητικά πράγματα. Ο Τομπάζης έγραφε στους Κρητικούς να αναζωπυρώσουν με κάθε θυσία την επανάσταση, καθώς υπήρχαν πληροφορίες ότι στο ελληνικό κράτος που επρόκειτο να ιδρυθεί θα περιλαμβάνονταν όλες οι εν επαναστάσει ελληνικές περιοχές. Δυστυχώς, και αυτή τη φορά η απουσία γενικού αρχηγού, οι προστριβές μεταξύ των επαναστατών και η έλλειψη πειθαρχίας εμπόδισαν τη θετική εξέλιξη της επανάστασης. Η επιχείρηση του Ιωάννη Χάλη στα ανατολικά, παρά τη θαυμαστική επιτυχία που σημείωσε στην αρχή, και παρά τη συντριβή των τουρκικών στρατευμάτων, δεν έφερε κανένα θετικό αποτέλεσμα (Δεκέμβριος 1827). Λίγους μήνες αργότερα ο γενναίος Ηπειρώτης αγωνιστής Χατζημιχάλης Νταλιάνης υπέστη δεινή ήττα στο Φραγκονιάστελλο Σφακιών από τις συντριπτικά υπέρτερες δυνάμεις του Μουσταφά (18 Μαΐου 1828). Παρά ταύτα, η επανάσταση φαινόταν να αναζωπυρώνεται παντού. Ο στρατός του Μουσταφά, που είχε συντρίψει τις μικρές δυνάμεις του Χατζημιχάλη Νταλιάνη στο Φραγκονιάστελλο, κατά την επιστροφή του στα Χανιά προσεβλήθη από Σφακιανούς και υπέστη αληθινή πανωλεθρία.

Η θέση των επαναστατών στη Γραμπούσα κατέστη, ωστόσο, προβληματική. Ο Ιωάννης Καποδίστριας, υπακούοντας στην πίεση της Αγγλίας, αποφάσισε να πατάξει την πειρατεία και συνέτριψε τον μικρό στό-

λο των επαναστατών της Γραμπουσας. Από αντίδραση, οι επαναστάτες στην Κρήτη αποφάσισαν να αγνοήσουν τις συστάσεις του Καποδίστρια για κατάπαυση των εχθροπραξιών. Αντίθετα, η επανάσταση αναζωπυρώθηκε και στα ανατολικά και το θέρος του 1828 διεξήχθησαν άγριες μάχες στην περιοχή της Μεσαράς, στην περιοχή του διαβόητου γενίτσαρου Αγκριολίδη. Παράλληλα, η τουρκική αντίδραση εκδηλώθηκε με απίστευτες βιαιότητες εις βάρος του χριστιανικού στοιχείου. Οι σφαγές στο Ηράκλειο και στο Ρέθυ-

69.

μνο προκάλεσαν όμως αυτή τη φορά τη συμπάθεια των Ευρωπαίων. Τον Οκτώβριο του 1828 αγγλικός και γαλλικός στόλος έφτασαν στο λιμάνι της Σούδας και ο ναύαρχος Μάλκολμ μεσολάβησε για την κατάπαυση των εχθροπραξιών, εμποδίζοντας συνάμα την άφιξη νέων αιγυπτιακών δυνάμεων στο νησί. Από τις νέες εξελίξεις προσπάθησε να επωφεληθεί ο Καποδίστριας, ο οποίος απέστειλε στην Κρήτη τον Εμμανουήλ Τομπάζη, με στόχο την κατάρτιση της Σητείας, της μόνης κρητικής επαρχίας που έμενε ακόμη στην απόλυτη κατοχή των Τούρκων. Στα τέλη του 1829 όλες σχεδόν οι επαρχίες της Κρήτης βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχο των επαναστατών, ενώ οι Τούρκοι είχαν απομονωθεί στα τρία μεγάλα φρούρια, των Χανίων, του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου.

Δυστυχώς, η αιματηρότατη δεκαετής επανάσταση της Κρήτης έμεινε χωρίς δικαίωση. Οι Κρήτες τρέφονταν με τη μάταιη ελπίδα –την οποία συντηρούσαν και οι διπλωμάτες της εποχής, ακόμη και ο Καποδίστριας– ότι στα όρια του μέλλοντος να ιδρυθεί ελεύθερου ελληνικού κράτους θα περιλαμβάνονταν όλες οι εν επανάστασει περιοχές. Παρά ταύτα, οι Μεγάλες Δυνάμεις, με την πεισματική άρνηση της Αγγλίας, εξαίρεσαν την Κρήτη και το επίσημο Πρωτόκολλο του Λονδίνου (22 Ιανουαρίου 1830) άφηνε το νησί στην απόλυτη δικαιοδοσία του σουλτάνου.

Η λύση αυτή, που γέμισε τους Κρητικούς με πικρία και απογοήτευση, δημιούργησε μία ακόμη περιπλοκή στο ήδη περίπλοκο Ανατολικό Ζήτημα. Σε έκτακτη συνεδρία του στις 22 Απριλίου 1830 το Κρητικό Συμβούλιο εξέδωσε μία δραματική προκήρυξη προς τους Έλληνες, η οποία αποτελεί ουσιαστικά και την πρώτη διακήρυξη για τη μετέπειτα ιστορική πορεία της Κρήτης. Τα θεμελιώδη αιτήματα της εθνικής ελευθερίας και της ένωσης με την Ελλάδα, που θα αποτελέσουν πλέον τους σταθερούς δείκτες πορείας των κρητικών αγώνων, εκτίθενται στο κείμενο της προκήρυξης αυτής με ύφος δραματικό:

«Η Κρήτη ήτο και είναι μέρος αδιάσπαστον της Ελλάδος αυτής, ως συναγωνισθείσα και συναγω-

νιζομένη με τα λοιπά επαναστατημένα μέρη από την αρχήν, ώστε δεν ημπορεί τις να εννοήση πώς εις διαφόρους πράξεις πληρεξουσίων [...] η Κρήτη παρεσιωπήθη διόλου [...] Ημείς δεν ευρίσκομεν αλλού την σωτηρίαν μας παρά εις τα όπλα μας και εις αυτόν τον έντιμον θάνατον. Και αν η Χριστιανοσύνη μάς παραδώση εις την ασπλαγχνίαν των Τούρκων, αφού κατασφάξωμεν απαθώς τας γυναίκας, τα τέκνα και τους γέροντάς μας, ας γενώμεν και ημείς θύματα, αλλά θύματα ένδοξα σταθερότητος και των απαραγράπτων δικαίων μας [...]».

Στους πλοιάρχους των ξένων δυνάμεων οι Κρήτες επέδωσαν έγγραφη διαμαρτυρία (2 Ιουνίου 1830), στην οποία διακηρύσσεται σαφώς η συνέχιση του εθνικού αγώνα: «*Η θάνατος τίμιος με τα όπλα μας εις χείρας ή ελευθερία από τον πικρότατον τύραννόν μας*».

Η δήλωση αυτή είναι το σαφές προοιόνισμα των μελλοντικών αγώνων της Κρήτης για ελευθερία και εθνική αποκατάσταση. Το Κρητικό Ζήτημα είχε ήδη δημιουργηθεί.

Η ΑΙΓΥΠΤΙΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (1830-1840)

Με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου η Κρήτη παραχωρήθηκε στον αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μεχμέτ Αλή, ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες που πρόσφερε στον σουλτάνο κατά τη διάρκεια της επανάστασης στην Κρήτη και στην Πελοπόννησο. Έτσι η Κρήτη περνούσε σε μια νέα περίοδο, την οποία ο Β. Ψιλάκης χαρακτήρισε εύστοχα περίοδο «επιβωμένης δουλείας». Ο φιλόδοξος μονάρχης της Αιγύπτου κατανούσε τη σημασία της δωρεάς και απέβλεπε εξαρχής στη δημιουργία των προϋποθέσεων που θα επέτρεπαν την οριστική κατοχή της νήσου. Φρόντισε να δημιουργήσει την εντύπωση φωτισμένου ηγέτη και φόρεσε το προσωπείο της δικαιοσύνης και της αμεροληψίας, διακηρύσσοντας την ισοτιμία των δύο στοιχείων της Κρήτης. Παράχωρησε γενική αμνηστία και κάλεσε όλους, χριστιανούς και μουσουλμάνους, να

καταθέσουν τα όπλα. Πολλοί Κρητικοί αρνήθηκαν να καταθέσουν τα όπλα και κατέφυγαν στην υπόλοιπη Ελλάδα. Αλλά και αρκετοί μουσουλμάνοι, οι οποίοι ήταν συνηθισμένοι σε βιαιοπραγίες και ανομίες, δεν μπορούσαν να συμμορφωθούν με τις συνθήκες της νέας εξουσίας και εγκατέλειψαν την Κρήτη. Οργανώθηκαν δύο διοικητικά συμβούλια (σουράδες), ένα στα Χανιά και ένα στο Ηράκλειο, καθώς και δύο μικρότερα στο Ρέθυμνο και στα Σφακιά. Πολιτικός διοικητής της νήσου διορίστηκε ο Μουσταφά Ναϊλή πασάς, ο λεγόμενος Γκιριτλής (Κρητικός) λόγω της μακρόχρονης παρουσίας του στα διοικητικά πράγματα της Κρήτης, και στρατιωτικός διοικητής ο Οσμάν Νουρ-Ελ-Ντιν βέης.

Είναι πάντως βέβαιο ότι η αιγυπτιακή κατοχή υπήρξε σε πολλά σημεία ευεργετική και βοήθησε στην ανασυγκρότηση της νήσου και στην επούλωση των μεγάλων πληγών της δεκαετούς επανάστασης. Ένα ευρύ πρόγραμμα κοινωφελών έργων άρχισε να εφαρμόζεται. Δρόμοι, γέφυρες, υδραγωγεία, λιμενικά και άλλα έργα άρχισαν να εκτελούνται στην Κρήτη, πρώτη φορά τώρα από την περίοδο της Βενετοκρατίας. Ιδιαίτερη μέριμνα έλαβε η αιγυπτιακή διοίκηση για την οργάνωση της παιδείας, με την ίδρυση και τη λειτουργία σχολείων για τους χριστιανούς και τους μουσουλμάνους. Το ίδιο έγινε για τη δικαιοσύνη, την κοινωνική πρόνοια και τη δημόσια υγεία. Επίσης αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι προέβη σε απογραφή του πληθυσμού της Κρήτης (1832-1833), ενώ πρώτη φορά εκδόθηκε στη νήσο εφημερίδα δίγλωσση (1831), με τον τίτλο *Βακάι Γκιρίτ* («Κρητικά Γεγονότα»).

ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΩΝ ΜΟΥΡΝΙΩΝ

Για την εφαρμογή ενός τόσο μεγάλου και φιλόδοξου προγράμματος έργων απαιτήθηκαν, όπως ήταν φυσικό, τεράστια ποσά που έπρεπε να συγκεντρωθούν με την αύξηση της φορολογίας και την εκμετάλλευση του εγχώριου πλούτου. Επιβλήθηκε, έτσι, στον λαό βαρύτερη φορολογία, η οποία προκάλεσε τη γενική δυσαρέσκεια και απειλήθηκε νέα επανάσταση. Τον Σεπτέμβριο του 1833 συγκεντρώθηκαν στο χωριό Μουρνιές Χανίων 7.000 περίπου άοπλοι χριστιανοί για να εκδηλώσουν την αντίθεσή τους στα μέτρα της αιγυπτιακής διοίκησης. Η συγκέντρωση αυτή, που έμεινε στην ιστορία ως κίνημα των Μουρνιών ή των Μουρνιδών, έλαβε χαρακτηριστικά γενικότερης διαμαρτυρίας για τις αυθαιρεσίες της πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας, και προκάλεσε τη βίαιη αντίδραση του Μεχμέτ Αλή. Οι συγκεντρωμένοι διαλύθηκαν και όσοι θεωρήθηκαν πρωταίτιοι (41 άτομα)

συνελήφθησαν και απαγχονίστηκαν «εις τας μορέας του χωριού, εξ ου και ονομάσθη το κίνημα αυτό η εποχή των Μουρνιδών». Συλλήψεις και απαγχονισμοί υπόπτων έγιναν σε ολόκληρη την Κρήτη για λόγους εκφοβισμού. Καθώς μάλιστα δεν διαφαινόταν από πουθενά βοήθεια προς τους δυστυχείς Κρήτες και οι Μεγάλες Δυνάμεις ήταν απρόθυμες να ασχοληθούν με το ζήτημα αυτό, πολλοί εξόριστοι Κρήτες στην Αθήνα και αλλού συνέταξαν και υπέβαλαν υπόμνημα στην Αγγλία, παρακαλώντας να ανακηρυχθεί η νήσος αγγλικό προτεκτοράτο. Ευτυχώς για την Κρήτη, η έκκληση αυτή δεν βρήκε καμία ανταπόκριση.

Η νέα κρίση του Ανατολικού Ζητήματος κατά τα έτη 1838-1839 είχε άμεσες επιπτώσεις στα κρητικά πράγματα. Η εμπλοκή του Μεχμέτ Αλή σε πόλεμο με την Τουρκία και η ήττα του στη Συρία κλόνισαν την αιγυπτιακή εξουσία στην Κρήτη. Με τη Συνθήκη του Λονδίνου (3 Ιουλίου 1840) οι Μεγάλες Δυνάμεις απέσπασαν την Κρήτη από την αιγυπτιακή διοίκηση και την επανέφεραν στην εξουσία του σουλτάνου.

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1841

Πριν ακόμη υπογραφεί η Συνθήκη του Λονδίνου, εξόριστοι Κρήτες οπλαρχηγοί (Β. Χάλης, Ι. Κούμης, Εμμ. Πατελλάρος, Αναγν. Τσουδερός, Βασιλογεώργης, Χαιρέτης κ.ά.) αποφάσισαν να κατέλθουν στην Κρήτη και να οργανώσουν νέα επανάσταση, αποβλέποντας στην επαναπροβολή του Κρητικού Ζητήματος. Η επανάσταση, την οποία υποστήριζε και ο νακρός τότε πολιτευτής Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, εξερράγη στις 22 Φεβρουαρίου 1841. Στις δυτικές επαρχίες αρχηγοί ήταν οι αδελφοί Χαιρέτη (επανάσταση Χαιρέτη) και στις ανατολικές ο Λασιθιώτης οπλαρχηγός Βασιλογεώργης (επανάσταση του Βασιλογεώργη). Την κρητική επανάσταση φάνηκε να ευνοεί η εκδήλωση ανάλογων κινήματων στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία (1839-1841), αλλά η εσωτερική κατάσταση στη νήσο δεν επέτρεπε μια γενικότερη εξέγερση, καθώς οι οπλαρχηγοί ήταν απρόθυμοι να διακινδυνεύσουν ένα αβέβαιο κίνη-

71.

μα. Σημειώθηκαν πολεμικές συγκρούσεις στον Αποκόρωνα και στην ανατολική Πεδιάδα, αλλά η επανάσταση δεν έλαβε ευρύτερες διαστάσεις. Η ελληνική κυβέρνηση βρισκόταν σε παντελή αδυναμία να βοηθήσει την Κρήτη και οι Μεγάλες Δυνάμεις πίεζαν τους αρχηγούς για ανακωχή. Έτσι η επανάσταση έληξε άδοξα. Στις 5 Απριλίου οι επαναστάτες συνέταξαν και υπέβαλαν στις Μεγάλες Δυνάμεις υπόμνημα στο οποίο διεκτραγωδούσαν την κατάσταση των Κρητών, χωρίς ωστόσο να λάβουν απάντηση.

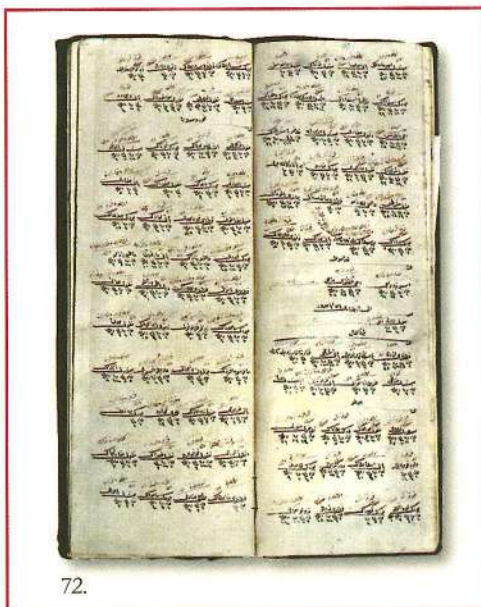
Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της σύντομης αυτής επανάστασης, ο Κρητικός πατριώτης Εμμανουήλ Βυβιλάνης εγκατέστησε στο χωριό Βαφέ Αποκορώνου κινητό τυπογραφείο και εξέδιδε την επαναστατική εφημερίδα *Ραδάμανθυς*. Είναι η πρώτη αμιγώς ελληνόγλωσση εφημερίδα της Κρήτης.

ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΟΥ ΜΑΥΡΟΓΕΝΗ (1858)

Η επαναφορά της σουλτανικής δεσποτείας στην Κρήτη δεν μετέβαλε ουσιαστικά την εσωτερική κατάσταση στη νήσο. Γενικός διοικητής Κρήτης διορίστηκε ο Μουσταφά Ναϊλή πασάς, που παρέμεινε στη θέση του από τις 31 Οκτωβρίου 1842 έως το 1850, όταν προήχθη στο αξίωμα του μεγάλου βεζίρη (πρωθυπουργού). Ο διάδοχός του, Σαλίν Βαμίν πασάς, διοίκησε το νησί με δικαιοσύνη και άφησε καλές εντυπώσεις στον λαό. Αντίθετα, ο διάδοχός του, Βελή πασάς, γιος του Μουσταφά Γκιριτλή, επανέφερε τη σκληρότητα των περασμένων καιρών.

Την περίοδο αυτή σημειώθηκε μια σημαντική μεταβολή στον τομέα της διοίκησης. Το 1851 ο σουλτάνος Αβδούλ Αζίζ μετέθεσε την πρωτεύουσα της Κρήτης από το Ηράκλειο στα Χανιά, κυρίως για να βρίσκεται κοντά στον κόλπο της Σούδας. Το νησί διαιρέθηκε σε 23 επαρχίες (καζάδες), τις οποίες διοικούσαν έπαρχοι πλαισιωμένοι από έναν μουσουλμάνο και έναν χριστιανό. Τα επαρχιακά συμβούλια είχαν αρμοδιότητες διοικητικές, αστυνομικές και οικονομικές (κυρίως την είσπραξη των φόρων).

Η ήττα της Τουρκίας στον Κριμαϊκό πόλεμο (1853-1856) είχε σημαντικές επιπτώσεις στην εξέλιξη των κρητικών πραγμάτων. Με τη Συνθήκη των Παρισίων

72.

(1856) ο σουλτάνος υποχρεώθηκε να παραχωρήσει σημαντικά προνόμια στους χριστιανούς υπηκόους της αυτοκρατορίας του, όπως ανεξιθρησκία, προσωπική ελευθερία και προστασία της τιμής και της ιδιοκτησίας. Πρόκειται για το περίφημο διάταγμα Χάττι Χουμαγιούν (Λαμπρή Γραφή).

Η άρνηση των τουρκικών αρχών να εφαρμόσουν και στην Κρήτη τις διατάξεις του Χάττι Χουμαγιούν οδήγησε στο αναίμακτο κίνημα του Μαυρογένη το 1858. Τον Απρίλιο του ίδιου έτους συγκεντρώθηκαν στη θέση Μπουτσουνάρια

Χανίων 5.000 Κρητικοί, οι οποίοι εξέλεξαν επαναστατική επιτροπή και συνέταξαν υπόμνημα προς τις Μεγάλες Δυνάμεις και τον σουλτάνο.

Το πολιτικό αυτό κίνημα είναι γνωστό ως κίνημα του Μαυρογένη, από το όνομα του πρωτεργάτη του. Η προσπάθεια του Βελή πασά να καταπνίξει εν τη γενέσει του το κίνημα προσέκρουσε στην άρνηση του στρατιωτικού διοικητή να χρησιμοποιήσει βία. Οι απεσταλμένοι του σουλτάνου επέδειξαν κατανόηση και δέχτηκαν να ικανοποιήσουν σε μεγάλο βαθμό τα δίκαια αιτήματα των Κρητών. Ο σκληρός Βελή πασάς απομακρύνθηκε και ο διάδοχός του Σαμή πασάς ήρθε αμέσως σε διαπραγματεύσεις με τον οπλαρχηγό Μανουσσογιαννάκη. Με ειδικό φιρμάνι που εκδόθηκε στις 7 Ιουλίου 1858, παραχωρήθηκαν και στους Κρήτες θρησκευτικά, φορολογικά, διοικητικά και δικαστικά προνόμια. Ιδιαίτερη σημασία είχε η αναγνώριση του δικαιώματος των χριστιανών να οπλοφορούν, καθώς και η σύσταση δημογεροντιών, ενός θεσμού που είχε μεγάλη σημασία για τη ζωή των χριστιανών της Κρήτης, κυρίως όσον αφορά θέματα παιδείας, κληρονομικού και οικογενειακού δικαίου.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι την περίοδο αυτή (1858-1866) παρατηρήθηκε μια κίνηση «αντεπαναστατών», που απέβλεπε στην καλλιέργεια της ιδέας να δημιουργηθεί στην Κρήτη νησιωτικό ελληνικό κράτος υπό αγγλική προστασία. Ψυχή των «αντεπαναστατών» ήταν μια δαιμόνια γυναίκα, η διδασκάλισσα Ελισάβετ Κονταξάκη ή Βασιλακοπούλα, ευνοούμενη του Άγγλου προξένου στα Χανιά Ωγγλεΐ. Την κίνηση υποστήριζαν και πολλοί επιφανείς Κρήτες, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο τότε μητροπολίτης Κρήτης Διονύσιος Χαριτωνίδης.

Η ΜΕΓΑΛΗ ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (1866-1869)

Στην αλυσίδα των κρητικών επαναστάσεων, η μεγάλη τριετής επανάσταση του 1866-1869 αποτελεί την κορυφαία έκφραση του πόθου των Κρητών για ελευθερία και ένωση με τη μητέρα Ελλάδα. Είναι η μεγαλύτερη επανάσταση στην κρητική ιστορία, ένα δεύτερο '21, όπως τη χαρακτήρισαν. Η επανάσταση αυτή απέδειξε τον εθνικό χαρακτήρα του Κρητικού Ζητήματος και λόγω των διαστάσεων που έλαβε απασχόλησε σοβαρά την ευρωπαϊκή διπλωματία, ως η πλέον σημαντική και ακανθώδης πτυχή του όλου Ανατολικού Ζητήματος.

Η ένταση της τουρκικής καταπίεσης, παρά τις διατάξεις του Χάτι Χουμαγιούν, η επιβολή νέας βαριάς φορολογίας στα γεωργικά προϊόντα και η σκανδαλώδης ανάμειξη των τουρκικών αρχών σε εσωτερικά ζητήματα των χριστιανών, όπως το θέμα της μοναστηριακής περιουσίας (μοναστηριακό ζήτημα), οδήγησαν τους Κρήτες σε νέα επανάσταση. Σε γενική συνέλευση που πραγματοποιήθηκε στα Μπουτσουνάκια Χανίων (14 Μαΐου 1866) υπογράφηκε υπόμνημα προς τον σουλτάνο, αντίγραφο του οποίου επιδόθηκε στους προξένους της Ελλάδας και των Μεγάλων Δυνάμεων στα Χανιά. Μεταξύ άλλων στο υπόμνημα αναφερόταν:

«35 έτη παρήλθον και κατά το διάστημα τούτο η ζωή των πατέρων ημών και ημών των ιδίων υπήρξε σειρά καταπίεσεων, αδικιών και δυστυχημάτων [...] Βαρυτάτους φόρους καθ' εκάστην αυξανόμενους πληρώνομεν [...] η δικαιοσύνη είναι παρ' ημίν άγνωστος [...] Είμεθα παντελώς δούλοι της ετέρας φυλής».

Η απόρριψη του υπομνήματος από τον σουλτάνο, και μάλιστα με απειλητική διάθεση, οδήγησε τους Κρήτες σε νέα γενική συνέλευση στο Μπρόσνερο Αποκορώνου (20 Ιουλίου 1866). Εκεί υπέγραψαν την πρώτη επαναστατική διακήρυξη, την οποία επέδωσαν στους προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων. Σε αυτήν υπογραμμιζόταν:

«Οι ευσεβάστως υπογεγραμμένοι αντιπρόσωποι του χριστιανικού λαού της Κρήτης, υπό τον τίτλον η Γενική Συνέλευσις των Κρητών, θεωρούμεν αναπόδραστον ημών καθήκον να επικαλεσθώμεν υμάς μάρτυρας της βίας της κατανγκαζούσης ημάς άκοντας

74.

73.

να άρωμεν τα όπλα δικαίωματι άμύνης [...]

Επίσημα η επανάσταση άρχισε στις 21 Αυγούστου 1866, με την έκδοση της πρώτης επαναστατικής προκήρυξης στο χωριό Ασχύφου Σφακίων:

«Εμμένοντες καρτερικώς εις τον όρκον ημών του 1821, εμπνεόμενοι από το εθνικόν αίσθημα του ελληνικού μεγαλείου και της εθνικής ενότητος και έμπλεοι ελπίδος εκ του δικαίου αγώνος ημών, απορρίπτομεν πάσαν προσφοράν και θαρραλέως διακηρύττομεν ενώπιον Θεού και ανθρώπων ως τον μόνον ομόθυμον και διαρκή πόθον ημών την ένωσιν μετά της μητρός Ελλάδος, καθικετεύοντες τον παντοδύμανον [...] να ευλογή τα όπλα ημών διά πληρεστάτης επιτυχίας».

Έτσι η επανάσταση αυτή προσέλαβε από την αρχή όχι μόνο απελευθερωτικό αλλά και ενωτικό χαρακτήρα, και απέδειξε σαφέστατα τον

εθνικό προσανατολισμό των κρητικών αγώνων και την αληθινή ουσία του Κρητικού Ζητήματος. Το παλαιό σύνθημα «Ελευθερία ή

Θάνατος» αντικαταστάθηκε τώρα

από το νέο «Ένωσις ή Θάνατος».

Οι συνθήκες ήταν δυσμενείς για τη νέα κρητική επανάσταση. Η Γαλλία και η Αγγλία αντιτάσσονταν σε κάθε ιδέα μεταβολής της κατάστασης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μόνο η

75.

Ρωσία, που είχε ταπεινωθεί με τη Συνθήκη των Παρισίων, ευνοούσε την επανάσταση και την προωθούσε μέσω του προξένου της Σπ. Δενδρινού στα Χανιά και του υποπροξένου Ιω. Μητσοτάκη στο Ηράκλειο. Στην ελεύθερη Ελλάδα υπήρχε πλήρης ασυμφωνία μεταξύ των πολιτικών, αλλά και παντελής αδυναμία για σοβαρή οικονομική και στρατιωτική υποστήριξη. Από το άλλο μέρος, οι Τούρκοι μπορούσαν να κινητοποιήσουν πολύ μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις και διέθεταν αφθονία όπλων και εφοδίων, καθώς και εμπειροπόλεμους στρατηγούς, εκπαιδευμένους στις στρατιωτικές ακαδημίες της Ευρώπης. Η αναλογία των αριθμών ήταν καταλυτική για τους Κρητικούς, οι οποίοι ωστόσο είχαν άλλα μεγάλα πλεονεκτήματα: ήταν εμπειροπόλεμοι, λιτοδίαιτοι, τολμηροί, γνώριζαν τη φύση της χώρας τους, είχαν την κάλυψη και την υποστήριξη του άμαχου πληθυσμού και μπορούσαν να μετατρέψουν εύκολα τον αγώνα σε κλεφτοπόλεμο. Πιο τραγική ήταν η θέση των αμάχων, οι οποίοι θα βρίσκονταν μία ακόμη φορά στο έλεος της εκδικητικής μανίας των Τούρκων.

Η μεγάλη αδυναμία της επανάστασης αυτής ήταν η έλλειψη ενός γενικού αρχηγού για όλη την Κρήτη. Παρά ταύτα, στον αγώνα αυτόν αναδείχτηκαν μεγάλες μορφές, τόσο στον στρατιωτικό όσο και στον πολιτικό τομέα. Στην περιοχή των Χανίων τη στρατιωτική ηγεσία ανέλαβε ο Ιωάννης Ζυμβρακιάκης, αδελφός

του υπουργού Στρατιωτικών της Ελλάδας, Χαράλαμπος Ζυμβρακιάκης, και στην περιοχή του Ρεθύμνου ο Έλληνας συνταγματάρχης Πάνος Κορωνάιος, ο οποίος έφτασε στην Κρήτη τον Σεπτέμβριο του 1866 με μικρό σώμα εθελοντών. Στις ανατολικές επαρχίες τη γενική αρχηγία ανέλαβε ο Μιχαήλ Κόρακας. Οι τρεις αυτοί είχαν τον τίτλο του γενικού αρχηγού. Ηγετικές μορφές με σημαντική δράση ήταν ο Χατζη-Μιχάλης Γιάνναρης στην Κυδωνία, ο Κωνσταντίνος Κριάρης στο Σέλινο, ο Κωσταρός Βολουδάκης στον Αποκόρωνα, ο Σταμάτης Χιονουδάκης στα Σφακιά, ο Μιχ. Τσουδερός στον Άγιο Βασίλειο, ο Μιχ. Σκουλάς στον Μυλοπόταμο, ο Παύλος Ντεντιδάκης στο Μαλεβίτσι, ο Ν. Θειακάκης στο Μονοφάτσι, ο Απ. Κατεχάκης στο Τέμενος και στο Καινούργιο, ο Αντ. Ζωγράφος (Ξανθουδίδης) στην Πεδιάδα, ο Κ. Σφακιανάκης στο Μεραμπέλλο. Λόγιοι ιερωμένοι, όπως ο Παρθένιος Κελαϊδής από τα Σφακιά και ο Παρθένιος Περίδης από την Κίσσαμο, ανέλαβαν το λεπτό και δυσχερές έργο της αλληλογραφίας με τους ξένους προξένους και τη διπλωματική διαχείριση του αγώνα. Την ανώτατη επαναστατική εξουσία ασκούσε η Γενική Συνέλευση και αργότερα —από τις αρχές του 1867— η Προσωρινή Κυβέρνηση, η οποία εντούτοις δεν είχε ούτε σταθερή έδρα ούτε σταθερό αριθμό μελών, αλλά ήταν υποχρεωμένη να περιφέρεται στα όρη ανάλογα με τις ανάγκες του αγώνα.

Παρά ταύτα η επανάσταση εξερράγη και επεκτάθηκε σε όλη την Κρήτη με ταχύτητα φυσικού φαινομένου. Γρήγορα μάλιστα προσέλαβε πανελλήνιες διαστάσεις, αφού κινητοποιήθηκε ολόκληρος ο ελληνικός λαός, με την οργάνωση επιτροπών βοήθειας, με εράνους, με αποστολές εθελοντών, όπλων και εφοδίων, και κυρίως με την οργανωμένη περιθάλψη των προσφύγων. Στην Αθήνα ιδρύθηκε η Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή, ψυχή της οποίας ήταν ο κρητικής καταγωγής διαπρεπής νομομαθής Μάρκος Ρενιέρης, ενώ στη Σύρο ιδρύθηκε η Ειδική επί των Αποστολών Επιτροπή. Κατά τη διάρκεια της τριετούς επανάστασης τα πλοία «Πανελλήνιον», «Αριάδιον», «Κρήτη», «Υδρα» και «Ένωσις», με γενναίους και ριψοκίνδυνους κυβερνήτες, διασπούσαν τον τουρκικό αποκλεισμό και εφοδίαζαν τους επαναστάτες με πολεμοφόδια, τρόφιμα και φάρμακα.

Οι πρώτες συγκρούσεις άρχισαν στο Σέλινο περί τα μέσα Αυγούστου του 1866. Ο σουλτάνος ανέθεσε το δύσκολο έργο της καταστολής της κρητικής επανάστασης στον Μουσταφά πασά τον Γκιριτλή, που είχε χρηματίσει γενικός διοικητής της Κρήτης και γνώριζε καλά τα κρητικά πράγματα. Ο Μουσταφάς κάλεσε αμέσως με προκήρυξή του (Χανιά, 30 Αυγούστου 1866) τους επαναστάτες να καταθέσουν τα όπλα εντός πέντε ημερών, καλώντας συγχρόνως τον κρητικό λαό σε πλήρη υποταγή, με την υπόσχεση ότι θα ικανοποιηθούν τα δίκαια αιτήματά του. Η Γενική Συνέλευση των Κρητών, που συνεδρίασε στους Κάμπους Κυδωνίας, απέρριψε ομόφωνα τις προτάσεις του Μουσταφά (7 Σεπτεμβρίου): «*Το σύνθημα Ένωσις ή Θάνατος, το οποίον άπασα η Κρήτη ανεκήρυξε, δίδει την πρόπουσαν απάντησι*». Έτσι άρχισε η δυναμική αναμέτρηση των Κρητών με τις τουρκικές δυνάμεις, οι οποίες αυξάνονταν συνεχώς με την αποστολή νέων επικουριών, που ήδη είχαν φτάσει τους 45.000 άνδρες, χωρίς να υπολογιστούν οι περίπου 10.000 εντόπιοι Τουρκοκρήτες που είχαν επίσης στρατολογηθεί.

Ο αγώνας κορυφώθηκε με το ολοκαύτωμα της ιστορικής μονής Αρκαδίου στις 9 Νοεμβρίου 1866. Οι ιστορικοί δεν κουράζονται να εξιστορούν τα γεγονότα και τις λεπτομέρειες της συγκλονιστικής αυτής θυσίας. Με το Αρκάδι η Κρήτη απέκτησε το δικό της Μεσολόγγι, όπως έγραφε με συγκίνηση ο Βίκτωρ Ουγκό: «*Η ιστορική μονή, η δύστην φρουρίου αγωνισαμένη, αποθνήσκει ως ηφαίστειον. Τα Ψαρά δεν είναι επικώτερα, το Μεσολόγγι δεν ίσταται υψηλότερον*». Το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου προκάλεσε παγκόσμιο θαυμασμό και γενική συγκίνηση. Φιλελεύθεροι άνθρωποι και φιλέλληνες από την Ευρώπη και την Αμερική κινήθηκαν υπέρ των Κρητών, εθελοντές

και δημοσιογράφοι ήρθαν στην Κρήτη για να πολεμήσουν ή για να στείλουν ανταποκρίσεις σε εφημερίδες και περιοδικά. Στον διεθνή Τύπο δημοσιεύονταν καθημερινά ανταποκρίσεις από τη μαχόμενη Κρήτη και άρθρα εναντίον της Τουρκίας και της ευρωπαϊκής διπλωματίας των υπολογισμών. Ιδιαίτερη σημασία λόγω της απήχρησής τους στη διεθνή κοινή γνώμη είχαν οι επιστολές του Β. Ουγκό, που δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Κλειώ* της Τεργέστης.

Παρά την αριθμητική υπεροχή και τις βιαιότητες των τουρκοαιγυπτιακών στρατευμάτων, η επανάσταση δεν κατεστάλη και ο σουλτάνος αντικατέστησε τον Μουσταφά με τον κροατικής καταγωγής εξωμότη Ομέρ πασά, έναν από τους ικανότερους στρατηγούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Ομέρ έφτασε στην Κρήτη τον Μάρτιο του 1867 και ανέλαβε αμέσως συντονισμένη δράση, επικουρούμενος και από αιγυπτιακά στρατεύματα υπό την αρχηγία του Ισμαήλ Φερίκ πασά, υπουργού των Στρατιωτικών της Αιγύπτου. Δύο μεγάλα οχυρά της Κρήτης έπρεπε να καταστραφούν με κάθε θυσία: τα Σφακιά και το Λασιθί, τα οποία ήταν τα καταφύγια και τα ορμητήρια των επαναστατών. Τον Απρίλιο του 1867 ο Ομέρ επιχείρησε να πατήσει τα Σφακιά αλλά δεν το κατόρθωσε παρά τις λυσσώδεις επιθέσεις από τρία σημεία. Αποφάσισε τότε να στραφεί προς το Λασιθί. Οι επαναστάτες, με γενικό αρχηγό τον Μιχαήλ Κόρακα, είχαν οχυρώσει τις γνωστές προσβάσεις, αλλά ο πονηρότατος Ομέρ, εξαπατώντας τους επαναστάτες, κατόρθωσε από τη Γερακιανή Λαγιάδα να φτάσει στην κορυφή του όρους Αφέντης. Εκεί συνέτριψε την αντίσταση των εθελοντών του Μανιάτη αξιωματικού Δημ. Πετροπουλάκη, και στις 21 Μαΐου οι τουρκικές ορδές εισέβαλαν στο οροπέδιο του Λασιθίου. Ο γενικός αρχηγός της ανατολικής Κρήτης Μιχαήλ Κόρακας, με μικρό σώμα ιππικού, κατόρθωσε στην αρχή να απωθήσει τους Τούρκους αλλά η αριθμητική υπεροχή και ο αρτιό-

76.

τερος οπλισμός τους τελικά υπερίσχυσαν. Το Λασίθι καταστράφηκε για δεύτερη φορά.

Η επιτυχία του Ομέρ, για την οποία επαιρόταν, ήταν εφήμερη. Μόλις αποσύρθηκαν τα τουρκοαιγυπτιακά στρατεύματα, οι επαναστάτες και οι κάτοικοι του οροπεδίου ξαναγύρισαν στον τόπο τους. Ο Ομέρ στράφηκε στη συνέχεια κατά των Σφακιών και κατόρθωσε, παρά τη γενναία αντίσταση των Σφακιανών και των άλλων Κρητών που είχαν προστρέξει σε βοήθεια, να υποτάξει την επαρχία και να την καταστρέψει για μία ακόμη φορά τον Ιούλιο του 1867.

Οι επιχειρήσεις του Ομέρ απέδειξαν ότι ο τακτικός τουρκικός στρατός μπορούσε να επιβάλλεται στις αναμετρήσεις του με τους επαναστάτες, αλλά δεν μπορούσε να σταθεροποιήσει και να μονιμοποιήσει την κατοχή των απομακρυσμένων περιοχών. Μόλις οι Τούρκοι αποχωρούσαν, οι επαναστάτες επέστρεφαν στα κρησφύγετά τους. Έτσι είχε δημιουργηθεί ένας αληθινός φαύλος κύκλος και η επανάσταση εξελισσόταν σε τραγωδία και για τις δύο πλευρές, με σταθερό θύμα τον άμαχο πληθυσμό. Τα αποτελέσματα των τουρκικών επιχειρήσεων δεν ήταν ανάλογα με τις δαπάνες και τις θυσίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στην οποία η κρητική επανάσταση προκαλούσε μεγάλη οικονομική αιμορραγία.

Η κατάσταση αυτή και η διογκούμενη διεθνής κατακραυγή για τις τουρκικές ωμότητες ανάγκασαν τον σουλτάνο να μεταβάλει την πολιτική του και να δοκιμάσει μία ακόμη φορά την ειρήνευση της Κρήτης με συνεννοήσεις και υποσχέσεις για παραχωρήσεις. Έτσι, ανακάλεσε τον Ομέρ και κήρυξε κατάπαυση των εχθροπραξιών και παραχώρηση γενικής αμνηστίας για πέντε εβδομάδες, από τις 5 Σεπτεμβρίου 1867. Παράλληλα απέστειλε στην Κρήτη τον μεγάλο βεζίρη Ααλή πασά, ως κομιστή διοικητικών και άλλων παραχωρήσεων που αποτέλεσαν τη βάση του Οργανικού Νόμου της Κρήτης (1868). Ο Ααλή πασάς διαμήνυσε στη Γενική Συνέλευση των Κρητών ότι ήταν

πρόθυμος να παραχωρήσει στην Κρήτη οποιοδήποτε είδος πολιτεύματος, με τον όρο να αποκηρύξουν το βασικό αίτημά τους για ένωση της νήσου με την Ελλάδα. Η απάντηση των Κρητών ήταν αρνητική και οι εχθροπραξίες συνεχίστηκαν, αλλά αυτό δεν εμπόδισε τον Ααλή πασά να προχωρήσει στην υλοποίηση των σχεδίων του. Συγκρότησε ψευδοσυνέλευση αποτελούμενη από τριάντα μουσουλμάνους και είκοσι χριστιανούς, ανθρώπους χωρίς κανένα κύρος, εκλεγμένους με πιέσεις και δωροδοκίες, και επεξεργάστηκε ένα σχέδιο κανονισμού εσωτερικής διοίκησης της Κρήτης με 14 βασικές διατάξεις. Ανάμεσα σε άλλες διοικητικές ρυθμίσεις, παραχωρήθηκαν φορολογικές ελαφρύνσεις και αναγνωρίστηκε τώρα για πρώτη φορά περιορισμένη αντιπροσώπευση του χριστιανικού στοιχείου στη διοίκηση της νήσου, καθώς και πλήρης ισοτιμία των δύο γλωσσών, της ελληνικής και της τουρκικής. Οι διατάξεις αυτές, που κυρώθηκαν με σουλτανικό διάταγμα στις 8 Ιανουαρίου 1868, αποτελούν τον λεγόμενο Οργανικό Νόμο, με τον οποίο διοικήθηκε η νήσος την επόμενη δεκαετία (1868-1878), μέχρι την επανάσταση της Χαλέπας.

Ο Ααλή πασάς επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη ικανοποιημένος, όμως η επανάσταση εξακολουθούσε να είναι ζωντανή. Οι επαναστάτες μετέτρεψαν τον αγώνα σε κλεφτοπόλεμο, ο οποίος διήρκεσε ολόκληρο το 1868 αλλά δεν είχε σημαντικά αποτελέσματα. Απεναντίως, ήταν πλέον εμφανή

τα σημεία της κάμψης και οι συνθήκες δεν επέτρεπαν τη συνέχιση του αγώνα. Ο λαός είχε κουραστεί, η αποστολή εφοδίων από την υπόλοιπη Ελλάδα ήταν προβληματική, καθώς οι όρμοι και τα λιμάνια της Κρήτης είχαν αποκλειστεί, οι περιπολίες του τουρκικού στόλου είχαν ενταθεί, ιδιαίτερα μετά την ανάληψη της ηγεσίας του από τον άλλοτε αξιωματικό του βρετανικού ναυτικού Χόμπαρτ. Η Τουρκία κατηγορούσε την Ελλάδα για ενεργό συμμετοχή στον αγώνα της Κρήτης και απειλήθηκε ελληνοτουρκικός πόλεμος, που αποφεύχθηκε με την επέμβα-

77.

78.

ση των Μεγάλων Δυνάμεων. Η Ελλάδα αναγκάστηκε να δεχτεί τους όρους του τουρκικού τελεσιγράφου και να διακόψει την αποστολή εθελοντών και εφοδίων στην Κρήτη. Ήδη από τον Οκτώβριο του 1868 η επανάσταση στη δυτική Κρήτη είχε εκπνεύσει. Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Κρήτης είχε τραγικό τέλος στις 11 Δεκεμβρίου στη Γωνιά Κισσάμου. Έπειτα από αιφνιδιαστική πολιορκία από τους Τούρκους, τα περισσότερα μέλη της σκοτώθηκαν. Μόνο οι οπλαρχηγοί των έξι ανατολικών επαρχιών της Κρήτης επέμειναν μάταια στη συνέχιση του αγώνα, αλλά η απόφασή τους ήταν καθαρή ουτοπία και την υπαγόρευε μόνο η γενική δυσaréσκεια και η απογοήτευση του λαού. Η ευρωπαϊκή διπλωματία είχε ταχθεί φανερά με το μέρος της Τουρκίας, που ήταν πλέον ελεύθερη να κινηθεί στην ανατολική Κρήτη. Ο πασάς του Ηρακλείου επικήρυξε τους απροσκύνητους οπλαρχηγούς (18 Ιανουαρίου 1869) και έδωσε προθεσμία δέκα ημερών για να παραδοθούν, με την υπόσχεση γενικής αμνηστίας. Ο αρχηγός των έξι

ανατολικών επαρχιών Κ. Σφακιανάκης αποφάσισε να παραδοθεί και το παράδειγμά του ακολούθησαν και μερικοί άλλοι. Ελάχιστοι, από πείσμα και αγανάκτηση, αρνήθηκαν να καταθέσουν τα όπλα και επικηρύχθηκαν με 500 οθωμανικές λίρες ο καθένας. Ανάμεσά τους ο Αντ. Ζωγράφος, ο Ν. Τυλλιανάκης, ο Αντ. Τρυφίτσος, ο Χ. Αγγελιδάκης, ο Λ. Τόγκος και ο Α. Σπυριδάκης.

79.

Η επανάσταση είχε εκπνεύσει χωρίς να εκπληρωθεί ο πόθος των Κρητών για ελευθερία και ένωση με την Ελλάδα. Ο αιματηρότατος αυτός αγώνας απέδειξε ότι η λύση του Κρητικού Ζητήματος δεν θα ήταν επιτυχή παρά μόνο με μια γενικότερη σύρραξη στη Βαλκανική, που θα ταπείνωνε την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το μόνο όφελος για την Κρήτη ήταν τα σκιώδη προνόμια του Οργανικού Νόμου που έθεταν σε νέες βάσεις το Κρητικό Ζήτημα, το οποίο αποτελούσε πλέον σταθερό σημείο αναφοράς για τα επόμενα απελευθερωτικά κινήματα.

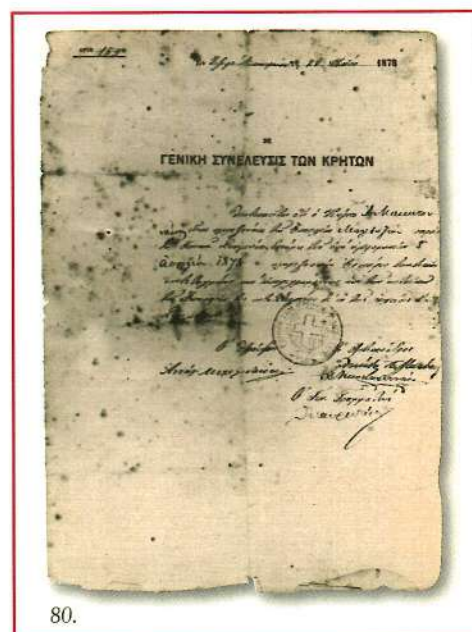

Η ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ ΟΡΓΑΝΙΚΟΥ ΝΟΜΟΥ (1868-1878)

Ο Οργανικός Νόμος ίσχυσε επί μία περίπου δεκαετία, έως τη νέα επανάσταση του 1878. Στο δεκαετές τούτο διάστημα το Κρητικό Ζήτημα δεν φάνηκε να επηρεάζεται από τα ευρωπαϊκά γεγονότα. Ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1870 ανάγκασε την Οθωμανική Αυτοκρατορία να εντείνει τα μέτρα επιτήρησης στην Κρήτη, αλλά οι πικρότατες μνήμες από την προηγούμενη επανάσταση ήταν ακόμη νωπές και ο λαός δεν ήταν πρόθυμος για νέες περιπέτειες. Περισσότερο επηρέασε την κατάσταση στην Κρήτη η επανάσταση της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης την άνοιξη του 1875. Ο Σφακιανός αρχιμανδρίτης Παρθένιος Κελαϊδής, που βρισκόταν τότε στην Τεργέστη, βολιδοσκοπούσε τους εξόριστους οπλαρχηγούς σχετικά με τη δυνατότητα νέας επανάστασης, παράλληλης με εκείνη στα Βαλκάνια. Παρατηρήθηκαν μερικές κινήσεις και οργανώθηκαν επαναστατικές ομάδες, αλλά τώρα οι στρατιωτικοί και πολιτικοί της Κρήτης είχαν διχαστεί σε επαναστάτες και αντεπαναστάτες. Οι πρώτοι υποστήριζαν την ιδέα νέας δυναμικής αναμέτρησης, ενώ οι δεύτεροι παρουσιάζονταν φρονιμότεροι και συνιστούσαν αποχή από κάθε σκέψη ένοπλης εξέγερσης.

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1878 ΚΑΙ Ο ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΧΑΛΕΠΑΣ

Η νέα κρίση του Ανατολικού Ζητήματος, που προκλήθηκε από την έκρηξη του Ρωσοτουρκικού πολέμου την άνοιξη του 1877, ήταν μια καλή ευκαιρία για την οργάνωση νέας επανάστασης στην Κρήτη. Πράγματι, οργανώθηκαν τάχιστα επαναστατικά κομιτάτα, εξελέγη εικοσιτετραμελής επιτροπή για τη διαχείριση του Κρητικού Ζητήματος και με πρωτοβουλία του Μάρκου Ρενιέρη ιδρύθηκε στην Αθήνα το «Κρητικόν Κέντρον», με στόχο τη συγκέντρωση εφοδίων και όπλων. Οι Κρήτες οπλαρχηγοί άρχισαν να κατεβαίνουν στην Κρήτη, ενώ η διαφαινόμενη ήττα της Τουρκίας στον πόλεμο ενθάρρυνε την ελληνική κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη να δηλώσει απε-

80.

ρίφραστα ότι θα υποστήριζε την επανάσταση της Κρήτης (27 Δεκεμβρίου 1877).

Η νέα επανάσταση εξερράγη τον Ιανουάριο του 1878 και έλαβε αμέσως παγκρήτιες διαστάσεις. Η κατάρρευση της Τουρκίας στον Ρωσοτουρκικό πόλεμο είχε άμεσες επιπτώσεις στην εξέλιξη των κρητικών πραγμάτων. Τον Φεβρουάριο του 1878 υπογράφηκε η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Το άρθρο 15 της συνθήκης αυτής υποχρέωνε την Τουρκία να εφαρμόσει πλήρως τον Οργανικό Νόμο του 1868. Τον Ιούλιο του 1878 οι πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων στην Κρήτη επέβαλαν ανακωχή, με τη διαβεβαίωση ότι το Κρητικό Ζήτημα επρόκειτο να απασχολήσει σοβαρά το Συνέδριο του Βερολίνου, το οποίο θα αναθεωρούσε τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Η Γενική Συνέλευση των Κρητών εξέλεξε δύο αντιπροσώπους της για το Συνέδριο του Βερολίνου, τον Κωσταρό Βολουδάκη και τον Ιωάννη Σφακιανάκη, αλλά η ελληνική κυβέρνηση εμπόδισε τη μετάβασή τους στο Βερολίνο, φοβούμενη μήπως οι Κρήτες αντιπρόσωποι αποδεχτούν τη λύση της ηγεμονίας και εγκαταλείψουν το πάγιο αίτημα της ένωσης.

Η απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων στο Συνέδριο του

82.

81.

Βερολίνου δεν ήταν ουσιωδώς διαφορετική από εκείνη της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου. Η απειλή όμως της συνέχισης της επανάστασης στην Κρήτη ανάγκασε την Τουρκία να δεχτεί πρόταση της Αγγλίας για νέες παραχωρήσεις στον κρητικό λαό. Αμέσως άρχισαν διαβουλεύσεις, οι οποίες οδήγησαν στην υπογραφή νέας σύμβασης, που είναι γνωστή ως Σύμβαση της Χαλέπας ή Χάρτης της Χαλέπας (Οκτώβριος 1878). Επρόκειτο για έναν νέο Οργανικό Νόμο, που ίσχυσε και αυτός μία περίπου δεκαετία, έως την επανάσταση του 1889.

Η Σύμβαση της Χαλέπας, που τέθηκε αμέσως σε εφαρμογή με σουλτανικό διάταγμα, ήταν ένα νέο σημαντικό βήμα προς τη λύση του Κρητικού Ζητήματος, καθώς δημιουργούσε καθεστώς ημιαυτονομίας επαρχίας με σημαντικά προνόμια. Χορηγήθηκε γενική αμνηστία, ιδρύθηκε κρητική Βουλή, στην οποία για πρώτη φορά την πλειοψηφία είχαν οι χριστιανοί (49 αντιπρόσωποι, έναντι 31 των μουσουλμάνων), ιδρύθηκε κρητική Χωροφυλακή, αναγνωρίστηκε η Ελληνική ως επίσημη γλώσσα των δικαστηρίων και της Γενικής Συνέλευσης, και ελήφθη ειδική μέριμνα για την παιδεία. Είναι ακόμη σημαντικό ότι τώρα, για πρώτη φορά στην κρητική ιστορία, παραχωρήθηκε άδεια για την ίδρυση φιλεκπαιδευτικών συλλόγων και για την έκδοση εφημερίδων. Η δυνατότητα που έδινε η Σύμβαση όσον αφορά το πρόσωπο του γενικού διοικητή, που τώρα μπορούσε να είναι και χριστιανός, αποτελεί μία ακόμη σημαντική κατάκτηση του χριστιανικού στοιχείου της Κρήτης.

Η Σύμβαση της Χαλέπας ίσχυσε επί μία δεκαετία. Στο διάστημα αυτό κυβέρνησαν τη νήσο πέντε πασά-

δες, διοικητές της Κρήτης, όλοι χριστιανοί. Πρώτος διορίστηκε ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρής, που παραιτήθηκε σχεδόν αμέσως. Τον διαδέχτηκε ο Ιωάννης Φωτιάδης πασάς (1880-1885), άνθρωπος μορφωμένος και δραστήριος, με μεγάλη διοικητική και διπλωματική εμπειρία, πρεσβευτής άλλοτε της Τουρκίας στην Αθήνα. Διόικησε την Κρήτη με δικαιοσύνη και φρόνηση, υποστήριξε την παιδεία με την ίδρυση και τη λειτουργία σχολείων, προώθησε τη λύση εσωτερικών προβλημάτων, όπως το βακουφικό, και έλαβε μέτρα για την προστασία των αρχαιοτήτων. Οι διάδοχοί του, Σάββας πασάς, Κ. Ανθόπουλος και Ν. Σαρντίκης, δεν μπόρεσαν να διοικήσουν ομαλά και παρασύρθηκαν από τις τοπικές αντιθέσεις και τους πολιτικούς φατριασμούς που άρχισαν να ταλανίζουν τη νήσο.

Μέσα στη δίνη των κομματικών αντιπαραθέσεων το Κρητικό Ζήτημα φαινόταν να έχει λησμονηθεί. Πολλοί θεωρούσαν ότι η λύση βρισκόταν στην αγγλική προστασία, αλλά η πλειονότητα των πολιτικών αρχηγών, ανάμεσα στους οποίους έκανε τώρα την εμφάνισή του ο νεαρός δικηγόρος Ελευθέριος Βενιζέλος, την απέρριψε με φανατισμό. «*Προτιμώμεν χιλιάκις την τουρκικήν κυριαρχίαν από πάσης αγγλικής*», έγραψε η εφημερίδα *Λευκά Όρη*.

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1889

Τη δεκαετία 1880-1889 υπήρχαν στην Κρήτη δύο μεγάλα κόμματα, οι Καραβανάδες και οι Ευπόλυτοι. Στις εκλογές του 1888, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν μέσα σε όργιο νοθείας, κέρδισαν οι Ευπόλυτοι. Οι Καραβανάδες αντέδρασαν με τρόπο

83.

84.

85.

απροσδόκητο και επικίνδυνο. Στη Γενική Συνέλευση της 6ης Μαΐου 1889 κατέθεσαν ψήφισμα, με το οποίο κήρυξαν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Ο γενικός διοικητής Ν. Σαρντίσκης μόλις πρόλαβε να διακόψει τη συνεδρία και να εκδώσει ένταλμα σύλληψης των κορυφαίων στελεχών του κόμματος των Καραβανάδων, οι οποίοι εν τω μεταξύ διέφυγαν, κατέφυγαν στα όρη και κήρυξαν επανάσταση.

Η νέα αυτή επανάσταση ήταν άκαιρη. Η ελληνική κυβέρνηση του Χαρ. Τρικούπη την αποκήρυξε αμέσως, ενώ ο σουλτάνος βρήκε την ευκαιρία να ανακαλέσει όλα τα προνόμια του Χάρτη της Χαλέπας, και μάλιστα χωρίς να ενημερώσει τις Μεγάλες Δυνάμεις. Στην Κρήτη επιβλήθηκε πάλι ο στρατιωτικός νόμος και ο μουσουλμανικός όχλος επιδόθηκε μία ακόμη φορά σε λεηλασίες και βιαιότητες. Λειτουργούσαν στρατοδικεία και καθημερινά γίνονταν εκτελέσεις σε όλη την Κρήτη, στην οποία επανήλθε το τυραννικό καθεστώς περασμένων αιρών. Η πενταετία 1890-1895 είναι από τις σκληρότερες περιόδους της Τουρκοκρατίας.

Η ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ - Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1895-1896

Μέσα στη ζοφερή ατμόσφαιρα της περιόδου 1890-1895 κυοφορήθηκε η μεταπολιτευτική ιδέα, ψυχή της οποίας ήταν ο Μανούσος Κούνδουρος, πο-

λιτευτής από τα Σφακιά και μία από τις σημαντικότερες μορφές της εποχής αυτής στην Κρήτη. Ο Κούνδουρος πίστευε ότι ήταν απαραίτητο ένα προστάδιο μεταπολίτευσης με καθεστώς αυτονομίας ή ημιαυτονομίας, για να επιτευχθεί κατόπιν ο τελικός στόχος της ένωσης. Την ιδέα αυτή προωθούσε και πριν από τον Κούνδουρο ο δυναμικός αρχιμανδρίτης Παρθένιος Κελαϊδής, έως τον Ιούνιο του 1892, όταν απελάθηκε από την Κρήτη ως επικίνδυνο πρόσωπο. Ο Κούνδουρος κινήθηκε μυστικά με στόχο την οργάνωση της Μεταπολιτευτικής Επιτροπής, η οποία θα προετοιμάζε νεα επανάσταση. Με τις απόψεις του ήταν σύμφωνος ο Άγγλος πρόξενος στα Χανιά, Άλφρεντ Μπιλιότι. Τις πολιτικές αρχές της μεταπολίτευσης εξέθεσε ο Κούνδουρος σε υπόμνημα το οποίο εγκρίθηκε στις 3 Σεπτεμβρίου 1895 από δύο Γενικές Συνελεύσεις (3 και 10 Σεπτεμβρίου 1895) και υποβλήθηκε αμέσως στους προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων. Οι βασικές τους αρχές ήταν να ανακηρυχθεί η Κρήτη αυτόνομη πολιτεία, φόρου υποτελής στον σουλτάνο έναντι 15.000 οθωμανικών λιρών ετησίως, να διοριστεί χριστιανός γενικός διοικητής με πενταετή θητεία, χωρίς να έχει ο σουλτάνος δικαίωμα αντικατάστασής του, και, τέλος, να επαναχορηγηθούν με ουσιώδεις βελτιώσεις τα προνόμια που παραχωρούσε το 1878 η Σύμβαση της Χαλέπας.

Η ενέργεια αυτή θεωρήθηκε ανατρεπτική και επαναστατική. Ο γενικός διοικητής Αλέξανδρος Καθα-

86.

οδωρής διέταξε να συλληφθούν οι Μεταπολιτευτικοί, οι οποίοι κατέφυγαν στα βουνά. Νέος επαναστατικός πυρετός άρχισε να επικρατεί και πάλι στην Κρήτη. Ο νέος γενικός διοικητής, Τουρχάν, υποσχέθηκε γενική αμνηστία, την οποία οι Μεταπολιτευτικοί απέρριψαν. Η πολιορκία και η παραδότηση της τουρκικής φρουράς στον Βάμο Αποκορώνου (4-18 Μαΐου 1896) στερέωσε και ενδυνάμωσε τον αγώνα των Μεταπολιτευτικών, οι οποίοι οργάνωσαν εκ νέου τη «Γενική Επαναστατική των Κρητών Συνέλευση». Κινητοποιήσεις σημειώθηκαν και στην Αθήνα, όπου οργανώθηκε πάλι η Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή, και άρχισαν να καταφθάνουν εθελοντές, με αρχηγούς τον Κ. Μάνο και τον Ι. Νταφώτη, ιδρυτή του Τάγματος Επιλέκτων Κρητών. Οι Τούρκοι αντιδρώντας επιδόθηκαν σε πράξεις ωμής βίας, ιδιαίτερα στα χωριά της Κυδωνίας και της Κισσάμου, αλλά και στο Ηράκλειο και στα χωριά της Πεδιάδος. Στις 26 Ιουνίου 1896 κατέσφαξαν τους μοναχούς της μονής του Αγίου Ιωάννου στην Ανώπολη Πεδιάδος και κατέστρεψαν χωριά της περιοχής. Με την παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων καταρτίστηκε νέος Οργανισμός της Κρήτης, που περιλάμβανε σημαντικές διατάξεις. Συγκεκριμένα, προβλεπόταν διορισμός χριστιανού διοικητή από τον σουλτάνο, με πενταετή θητεία και με την έγκριση των Μεγάλων Δυνάμεων, οργάνωση κρητικής Χωροφυλακής με Ευρωπαίους αξιωματικούς, και παραχώρηση πλήρους οικονομικής και

δικαστικής ανεξαρτησίας με την εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων. Προβλεπόταν επίσης ότι οι θέσεις των χριστιανών υπαλλήλων θα ήταν διπλάσιες από εκείνες των Οθωμανών. Με την αποδοχή του νέου Οργανισμού η επανάσταση έληξε τον Αύγουστο του 1896, και έμεινε στη μνήμη του λαού ως η «τυχερή επανάσταση».

87.

Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Μετά την επιτυχία της μεταπολιτευτικής επανάστασης, μια νέα γενιά πολιτικών ανέλαβε τη διαχείριση των πολιτικών πραγμάτων της Κρήτης και προώθησε τη λύση της ένωσης. Μεταξύ των πρώτων διακριθίκε ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος επρόκειτο να διαδραματίσει στο εξής πρωταγωνιστικό ρόλο στην εξέλιξη του Κρητικού Ζητήματος. Ο Βενιζέλος ήταν ο αντιπροσωπευτικός τύπος του Κρητικού που συνδυάζει την τόλμη με την ευφυΐα, την επιμονή με την ευστροφία, τη φρόνηση με την αποφασιστικότητα. Διέθετε την εξαιρετική ικανότητα να συλλαμβάνει τη φωνή της ιστορίας και να διακρίνει με ακρίβεια το συμφέρον για τον τόπο του. Δικηγόρος στα Χανιά και βουλευτής της επαρχίας Κυδωνίας από το 1887, υποστήριζε από την αρχή την ένωση με την Ελλάδα ως τη μόνη οριστική και τελεσίδικη λύση του Κρητικού Ζητήματος. Είχε αντιταχθεί στην επανάσταση του 1895, θεωρώντας την άκαιρη, και πρωταγωνίστησε στην επανάσταση του 1897-1898, στην οποία έδωσε χαρακτήρα ενωτικό. Διέθετε εξαιρετικές ικανότητες διπλωμάτη και πολεμιστή, τις οποίες απέδειξε κατά την τελευταία επανάσταση, όταν ηγήθηκε της οργάνωσης του στρατοπέδου του Ακρωτηρίου (Ιανουάριος 1897) και δεν δίστασε να αντιμετωπίσει τους κανονιοβολισμούς του στόλου των Μεγάλων Δυνάμεων που είχε αποκλείσει τα κρητικά παράλια. Στη συνείδηση όλων ήταν η κορυφαία πολιτική φυσιογνωμία του τόπου, ο μόνος ικανός να διαπραγματεύεται τα μεγάλα προβλήματα της πατρίδας του με σύνεση και δεξιότητα. Γύρω από τον Βενιζέλο συνασπίστηκαν οι περισσότεροι και οι αξιότεροι άνθρωποι του νησιού. Οι Τούρκοι της Κρήτης δεν ήταν διατεθειμένοι να εφαρμόσουν τις διατάξεις του νέου Οργανισμού και τις υπονόμευσαν με φόνους και βιαιοπραγίες τον Ιανουάριο του 1897. Πυρπόλησαν την Επισκοπή και χριστιανικές

συνοικίες των Χανίων, ενώ απειλήθηκαν βιαιότητες σε ολόκληρη την Κρήτη. Οι ναύαρχοι των Μεγάλων Δυνάμεων, προσπαθώντας να αποτρέψουν τη γενίκευση των βιαιοτήτων, σχεδίαζαν να προβούν σε διεθνή κατοχή της νήσου. Την ίδια ώρα η ελληνική κυβέρνηση του Θ. Δηλιγιάννη, κάτω από την πίεση της αντιπολίτευσης και της κοινής γνώμης, και προκειμένου να προλάβει τη διεθνή κατοχή, απέστειλε εκστρατευτικό σώμα στην Κρήτη υπό τον συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσο, με την εντολή να καταλάβει την Κρήτη και να κηρύξει την ένωση με την Ελλάδα. Αυτή η ενεργός ανάμειξη της Ελλάδας δημιούργησε, όπως ήταν φυσικό, διεθνείς περιπλοκές. Οι Μεγάλες Δυνάμεις αντέδρασαν και απέκλεισαν τα παράλια της Κρήτης, ενώ η Τουρκία κήρυξε τον πόλεμο κατά της Ελλάδας (Φεβρουάριος 1897). Η ατυχής έκβαση του ελληνοτουρκικού πολέμου ανάγκασε την Ελλάδα να ανακαλέσει τις δυνάμεις της από την Κρήτη, στην οποία εντούτοις η επανάσταση είχε εδραιωθεί και τα κέντρα της είχαν μεταφερθεί στην περιοχή του Ηρακλείου. Από τον Φεβρουάριο μέχρι τον Ιούνιο του 1897 το θέατρο των επιχειρήσεων μεταφέρθηκε στις Αρχάνες, όπου διεξάγονταν λυσώδεις μάχες. Ήδη είχε καταστεί σαφές ότι το Κρητικό Ζήτημα δεν

μπορούσε να λυθεί παρά μόνο πολιτικά. Η ιδέα της αυτονομίας, η οποία είχε προταθεί από τις Μεγάλες Δυνάμεις και είχε απορριφθεί, άρχισε τώρα να κερδίζει έδαφος μεταξύ των επαναστατών. Το θέρος του 1897 το πολεμικό μέρος του αγώνα τελείωσε. Τον λόγο είχαν πλέον οι Γενικές Συνελεύσεις και οι διπλωμάτες των Μεγάλων Δυνάμεων. Με ψηφίσματα που επικυρώθηκαν σε τρεις Γενικές Συνελεύσεις οι Κρήτες αποδέχτηκαν τελικά τη λύση των Μεγάλων Δυνάμεων, που προέβλεπε καθεστώς αυτονομίας με ύπατο αρμοστή τον πρίγκιπα Γεώργιο, γιο του βασιλιά της Ελλάδας. Εξέλεγε εξαμελής Εκτελεστική Επιτροπή (Το Εκτελεστικόν της Κρήτης) που θα αναλάμβανε τη διακυβέρνηση της νήσου για το χρονικό διάστημα που θα μεσολαβούσε έως την εγκατάσταση του πρίγκιπα αρμοστή.

88.

89.

90.

Η ΣΦΑΓΗ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Η τελευταία πράξη του κρητικού δράματος

Ενα δραματικό γεγονός ήρθε να λειτουργήσει ως καταλύτης και να επισπεύσει τις εξελίξεις. Πρόκειται για τη μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου, που πραγματοποιήθηκε στις 25 Αυγούστου 1898 και αποτελεί την τελευταία πράξη του κρητικού δράματος. Προκειμένου να προετοιμαστεί το έδαφος για την ομαλή μεταβίβαση της εξουσίας στον αρμοστή, το Εκτελεστικό της Κρήτης άρχισε να εγκαθιστά υπαλλήλους σε διάφορες υπηρεσίες, υπό την επιτήρηση και την εγγύηση των Δυνάμεων της Διεθνούς Προστασίας. Καθώς απόσπασμα του αγγλικού στρατού προέβαινε στην εγκατάσταση των φορολογικών υπαλλήλων στην πόλη του Ηρακλείου, ο εξαγριωμένος τουρκικός όχλος, με την ανοχή και την παρότρυνση των τουρκικών στρατιωτικών και διοικητικών αρχών, προχώρησε σε μια πρωτοφανούς αγριότητας σφαγή του άμαχου πληθυσμού, και παράλληλα σε εμπρησμούς και λεηλασίες οικιών, γραφείων και καταστημάτων. Σε πολλές εκατοντάδες υπολογίζονται τα θύματα της μεγάλης αυτής σφαγής, που θύμισε τις αγριότερες στιγμές της Τουρκοκρατίας. Μεταξύ των θυμάτων ήταν και ο πρόξενος της Αγγλίας στο Ηράκλειο Λυσίμαχος Καλοκαιρινός, καθώς και 17 Αγγλοι στρατιώτες. Πολλοί ζήτησαν καταφύγιο στα πλοία και στους στρατώνες των Δυνάμεων

της Διεθνούς Προστασίας, ενώ αρκετές εκατοντάδες Ηρακλειωτών εγκατέλειψαν την πόλη και κατέφυγαν ως πρόσφυγες στον Πειραιά και στην Αθήνα.

Τα διεθνή πρακτορεία ειδήσεων και οι εφημερίδες της εποχής παρουσίασαν με τα μελανότερα χρώματα το δράμα της πόλης του Ηρακλείου και δημοσίευσαν καταλόγους με τα ονόματα των θυμάτων και των προσφύγων. Οι ξένοι ναύαρχοι που είχαν αναλάβει τη διεθνή προστασία της Κρήτης, θορυβήθηκαν φοβούμενοι πράξεις αυτοδικίας και αντεκδίκησης από το χριστιανικό στοιχείο της νήσου, γεγονός που θα κατέστρεφε αμέσως ολόκληρη τη μακρόχρονη και επίπονη προσπάθεια της ευρωπαϊκής διπλωματίας να οδηγήσει το Κρητικό Ζήτημα σε μια γενικώς αποδεκτή, έστω και προσωρινή, λύση. Δεν έχει ακόμη μελετηθεί επαρκώς αυτή η διάσταση του μεγάλου προβλήματος, η ψυχική δοκιμασία του χριστιανικού στοιχείου, οι μυστικές διαβουλεύσεις των ναυάρχων, η αγωνιώδης προσπάθεια του Εκτελεστικού της Κρήτης να ηρεμήσει τα πνεύματα, να ελέγξει με ψυχραιμία τα γεγονότα και να επισπεύσει τη διαδικασία της τιμωρίας των υπευθύνων και των πρωταιτίων προκειμένου να ικανοποιήσει το περί δικαίου αίσθημα του λαού και να αποτρέψει δυσάρεστες και ανεπιθύμητες παρορμητικές πράξεις αντεκδίκησης.

Από την έρευνα των επίσημων εγγράφων προκύπτει ότι η τιμωρία των πρωταιτίων, την οποία απαιτούσε

ο λαός, δεν ήταν τόσο αστραπιαία όσο έως τώρα πιστεύαμε, και η Αγγλία δεν φάνηκε τόσο ευαίσθητη στη βάνανυση προσβολή του γοήτρου της (εσφάγη ο υποπρόξενός της και 17 στρατιώτες της), όσο προσεκτική στη διαφύλαξη των συμφερόντων της, πολιτικών και οικονομικών. Πολλές ημέρες μετά τη σφαγή οι χριστιανοί της Κρήτης παρακολουθούσαν με πικρία και αγανάκτηση την αδικαιολόγητη καθυστέρηση της τιμωρίας. Σε κομψά διατυπωμένο έγγραφο προς τον γενικό πρόξενο της Αγγλίας σε Ράφρεντ Μπιλιότι, αναφέρεται: «*Δηλούμεν τη Υμετέρα Εξοχότητι ότι καίτοι πολυάριθμοι χριστιανοί από τσοσούτων ημερών έχουνσι συγκεντρωθή ενταύθα, εις ουδέν απολύτως διάβημα κατ' ουδενός μουσουλμάνου ούτε στρατιώτου ούτε πολίτου έχουνσι προβή, ει και βαρέως φέρουσι και υπερμέτρως αλγούσι επί ταις του Ηρακλείου τραγικαίς σκηναίς, όπερ δεικνύει ότι βαθέως συναισθάνονται το κρίσιμον των περιστάσεων και συνάμα την απόλυτον πεποίθησιν, ήν έχουνσι επί την παροιμιώδη αγγλικήν αυστηρότητα και δικαιοσύνην. Η Α. Μ. η Αυτοκράτειρα της κραταιάς Αγγλίας ουδέποτε θέλει επιτρέψει όπως μείνη ατιμώρητος ει δεχθής και αποτροπαία σφαγή τολμηθείσα κατά ασθενούς στρατού και κατ' Αγγλων πολιτών, διότι οι υπό την σημαίαν της σφαγέντες Χριστιανοί τα αυτά βεβαίως τοις Αγγλοις πολίταις έχουνσι δίκαια. Εκτός τούτου ελπίζουν ότι την παραδειγματικήν τιμωρίαν θέλει επακολουθήσει η οριστική λύσις του χριστιανικού ζητήματος*». Τηλεγράφημα που απέστειλε ο μητροπολίτης Κρήτης Ευμένιος Ξηρουδάκης στις 4 Σεπτεμβρίου, έντεκα δηλαδή ημέρες μετά τη σφαγή, αναφέρει: «*Ο ενταύθα συγκεντρωμένος λαός, ιδών ότι παρήλθεν η ταχθείσα προθεσμία, ήρξατο καταλαμβανόμενος υπό απογοητεύσεως. Η τιμωρία των πρωτουργών των αγρίων σκηνών του Ηρακλείου και η οριστική λύσις του Κρητικού Ζητήματος, α ήλπισε και περιμένεν από μέρους της δικαιοσύνης των Δυνάμεων, και ού χάριν συνεκράτει την δικαίαν αγανάκτησίν του επί ένδεκα όλας ημέρας, αναβάλλεται από ημέρας εις ημέραν. Η τοιαύτη αναβολή εμβάλλει εις ανησυχίαν ου την τυχούσαν τον λαόν, υποπτεύοντα απαίσια [...]*». Στις 7 Σεπτεμβρίου 1898 ο πρόεδρος του Εκτελεστικού της Κρήτης Ι. Κ. Σφακιανάκης απηύθυνε από τη Χαλέπα των Χανίων επείγουσα έκκληση για αυτοσυ-

91.

γκράτηση από τους χριστιανούς της Κρήτης, καθώς οι Μεγάλες Δυνάμεις είχαν τελικώς αποφασίσει να επιβάλουν τη δίκαιη τιμωρία των πρωταιτίων και να οδηγήσουν το Κρητικό Ζήτημα στη λύση του: «*Η στάσις μας πρέπει να είναι αυστηρώς αμυντική. Έχομεν μέγα συμφέρον να μη διαταράξωμεν την αρξαμένην ενέργειαν των Δυνάμεων, αλλά να αναμεινώμεν ησύχως το αποτέλεσμα και τότε να αποφασίσωμεν μετά ψυχραιμίας τον δρόμον που θα βαδίσωμεν*». Το σταθερό αίτημα των Κρητών ήταν η οριστική απομάκρυνση του τουρκικού στρατού, ο οποίος ήταν το στήριγμα της σουλτανικής κυριαρχίας και κάλυπτε όλες τις έκνομες πράξεις των ατάκτων. Το αίτημα αυτό υιοθετήθηκε από τις

Δυνάμεις της Διεθνούς Προστασίας, παρὰ τις αρχικές επιφυλάξεις και τις παρελκυστικές κινήσεις της αγγλικής διπλωματίας. Στις 8 Σεπτεμβρίου η οριστική απόφαση είχε ληφθεί και οι Μεγάλες Δυνάμεις απαίτησαν από την Υψηλή Πύλη την άμεση απομάκρυνση του τουρκικού στρατού από την Κρήτη, απορρίπτοντας αντιπρόταση της Τουρκίας να παραμείνει μικρή στρατιωτική φρουρά στα μεγάλα αστικά κέντρα της νήσου. Παράλληλα συνελήφθησαν και εξορίστηκαν πολλοί Τούρκοι, ενώ οι πρωταίτιοι 17 Τουρκοκρήτες απαγχονίστηκαν στη μικρή πλατεία του λιμένος Ηρακλείου, που φέρει ακόμη και σήμερα την ονομασία «πλατεία 18 Αγγλων». Είναι μάλιστα χαρακτηριστική η πληροφορία ότι «*οι ίδιοι οι βέηδες υπέδειξαν πολλούς εκ των συλληφθέντων ως ταραξιάς*». Ο δρόμος προς την ελευθερία είχε ανοίξει οριστικά. Στις 2 Νοεμβρίου 1898 και ο τελευταίος Τούρκος στρατιώτης εγκατέλειπε οριστικά την Κρήτη. Υπακούοντας στην εντολή του Εκτελεστικού, οι Κρήτες κατέθεσαν τα όπλα στις 5 Νοεμβρίου, για να διευκολυνθεί η απρόσκοπτη μεταβίβαση της εξουσίας στον εντολοδόχο των Δυνάμεων, πρίγκιπα Γεώργιο, που έφτανε στην Κρήτη ως ύπατος αρμοστής έναν μήνα αργότερα. Η μακραιώνη περίοδος της δουλείας είχε λήξει οριστικά. Ο επίσκοπος Πέτρος Τίτος Ζωγραφίδης εξέφρασε το γενικό αίσθημα της ανακούφισης και της χαράς, γράφοντας σε επιστολή του:

«Επί τέλους, δυνάμεθα και ημείς οι Κρήτες να ονομάσωμεν εαυτούς με το γλυκύτατον όνομα

ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΣ».

Deposited
Ap. 5wt 8290

THE DISTURBANCES IN CRETE: VIEWS AT CANDIA.

HUTS OF TELEGRAPH STATION GUARD.

OFFICERS' QUARTERS AND MEN'S HUTS.

THE HARBOUR.

FORT AND OFFICERS' MESS.

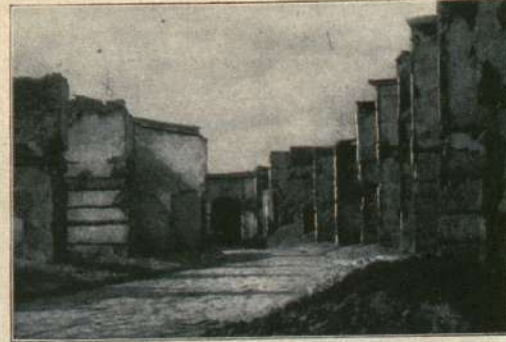
GENERAL VIEW OF HEADQUARTERS
Royal Welsh Fusiliers.

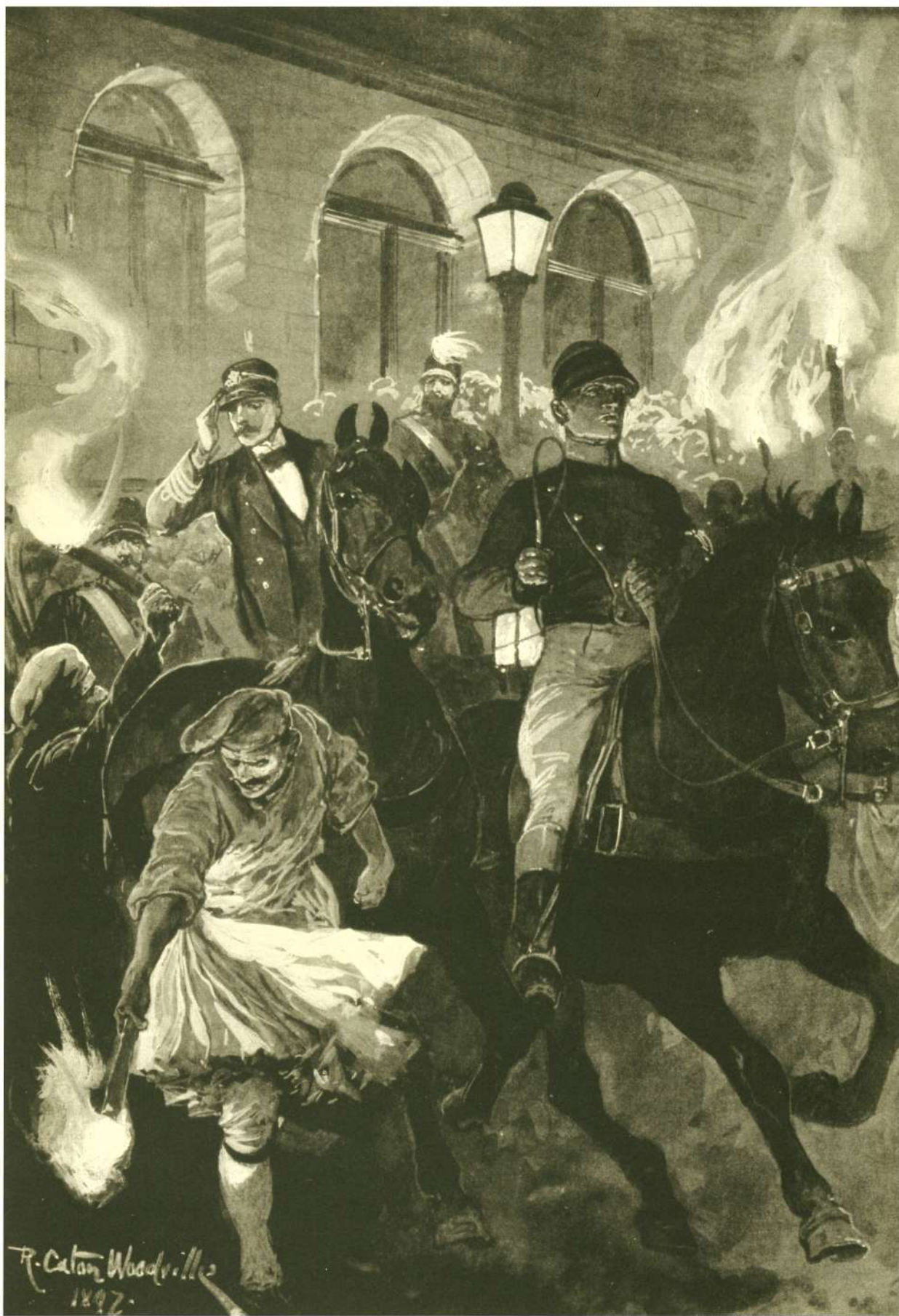
VIEW OF HEADQUARTERS FROM CANEA BASTION.

Bashi-Bazouks. Turkish Guard.
A GROUP AT HEADQUARTERS.

RUINED STREET AND GATE LEADING TO THE HARBOUR.

93.

ΜΕΡΟΣ VII.

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ (1898-1913)

Η ΑΡΜΟΣΤΙΑ ΤΟΥ ΠΡΙΓΚΙΠΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (1898-1906)

ΤΙΣ 9 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1898 ΕΦΤΑ-σε στα Χανιά ως ύπατος αρμοστής Κρήτης ο πρίγκιπας Γεώργιος της Ελλάδος, ο οποίος έγινε δεκτός με πρωτοφανείς εκδηλώσεις πατριωτικού ενθουσιασμού. Ο πρόεδρος του Συμβουλίου των Ναυάρχων των Προστατίδων Δυνάμεων του παρέδωσε επίσημα την εξουσία και υψώθηκε αμέσως η σημαία της Κρητικής Πολιτείας στο ιστορικό φρούριο του Φιρκιά. Η τουρκική σημαία διατηρήθηκε μόνο στο φρούριο της Σούδας, ως το τελευταίο τυπικό σύμβολο της τουρκικής επικυριαρχίας στην Κρήτη. Οι τέσσερις Μεγάλες Δυνάμεις έθεσαν τη νήσο υπό την υψηλή προστασία τους κατά διαμερίσματα (οι Ιταλοί τα Χανιά, οι Ρώσοι το Ρέθυμνο, οι Άγγλοι το Ηράκλειο και οι Γάλλοι το Λασιόθι). Η πόλη των Χανίων, ως πρωτεύουσα της Κρητικής Πολιτείας, ετέθη υπό καθεστώς συλλογικής προστασίας. Την επομένη (10 Δεκεμβρίου 1898) αναχώρησαν από την Κρήτη οι ναύαρχοι και άρχισε πλέον το δυσχερές έργο της οργάνωσης της Κρητικής Πολιτείας. Ο πρίγκιπας διόρισε δεκαεξαμελή επιτροπή από δώδεκα χριστιανούς και τέσσερις μουσουλμάνους, υπό την προεδρία του Ι. Σφακιανάκη, με την εντολή να εκπονήσει το σχέδιο του πρώτου κρητικού συ-

ντάγματος. Στις 24 Ιανουαρίου 1899 πραγματοποιήθηκαν με υποδειγματική τάξη εκλογές, από τις οποίες προέκυψε η πρώτη Κρητική Συνέλευση (Βουλή) με 138 χριστιανούς και 50 μουσουλμάνους πληρεξουσίου. Στις 16 Απριλίου 1899 δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας* το πρώτο κρητικό σύνταγμα, το οποίο συντάχθηκε κατά το πρότυπο του ελληνικού και εγκρίθηκε από το Συμβούλιο των Πρέσβων των Προστατίδων Δυνάμεων. Λίγες ημέρες αργότερα (29 Απριλίου 1899) συγκροτήθηκε η πρώτη κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας, με συμβούλους (υπουργούς) τον Ελ. Βενιζέλο επί της Δικαιοσύνης, τον Κ. Φούμη επί των Οικονομικών, τον Μ. Κούνδουρο επί των Εσω-

τερικών και της Συγκοινωνίας, τον Ν. Γιαμαλάκη επί της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και των Θρησκευτικών, και τον Χουσεΐν Γενιτσαράκη επί της Δημοσίας Ασφαλείας.

Η πρώτη αυτή κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας εργάστηκε με ζήλο και φρόνηση και παρουσίασε μέσα σε ελάχιστο χρόνο έργο εντυπωσιακό. Εξέδωσε τάχιστα νόμους και διατάγματα, έκοψε κρητικό νόμισμα (τη δραχμή), ίδρυσε την Κρητική Τράπεζα, οργάνωσε Χωροφυλακή με Ιταλούς αξιωματικούς και υπαξιωματικούς (καραμπινιέρους) και οργάνωσε τη δημόσια εκπαίδευση με την ίδρυση σχολείων και τον διορισμό

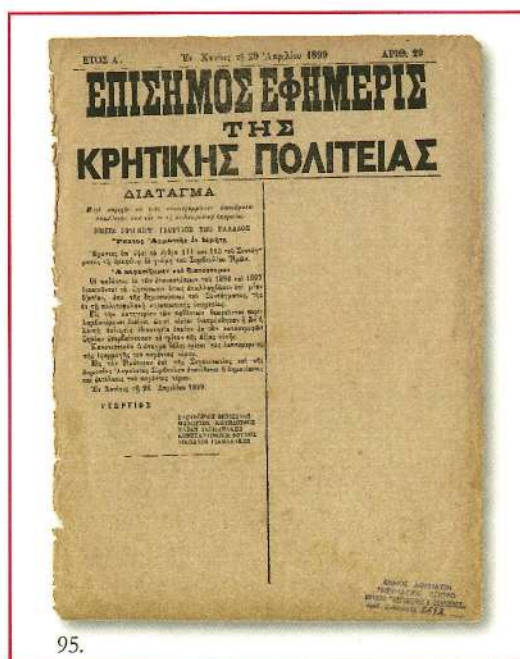
94.

δασκάλων. Ιδιαίτερη μέριμνα έλαβε για τη δημόσια υγεία και για την προστασία του πληθυσμού από μολυσματικά νοσήματα, ιδιαίτερα από τη λέπρα, που ενδημούσε στην εποχή εκείνη στην Κρήτη. Για την απομόνωση και την περίθαλψη των λεπρών ίδρυσε το 1903 το λεπροκομείο της Σπιναλόγκας. Ένα από τα σημαντικότερα πολιτιστικά γεγονότα της περιόδου αυτής ήταν οι ανασκαφές των μινωικών κέντρων και η αποκάλυψη του προϊστορικού πολιτισμού της Κρήτης. Γενικά, τα πρώτα έτη της αρμοστίας του Γεωργίου ήταν δημιουργικά και «υπήρξαν έτη ευδαίμονα διά την Κρήτην υπό έποψιν δημοσίας τάξεως, διοργανώσεως και εργασίας εκπολιτιστικής».

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΘΕΡΙΣΟΥ (1905)

Τα νέφη δεν άργησαν να σκιάσουν αυτήν την εικόνα. Η αυτονομία της Κρήτης ήταν στη συνείδηση όλων ένα μεταβατικό στάδιο, ο αρραβώνας της ένωσης με την Ελλάδα. Η πολιτική του Γεωργίου φαινόταν να μην προωθεί το Κρητικό Ζήτημα, το οποίο επέμενε να χειρίζεται προσωπικώς. Το σύνταγμα παρείχε υπερεξουσίες στον πρίγκιπα, ο οποίος ολίσθησε γρήγορα σε μια δεσποτική αντίληψη της εξουσίας. Παρασυρόμενος από ομάδα φαύλων συμβούλων του απέλυσε από τη θέση του συμβούλου (υπουργού) της Δικαιοσύνης τον Ελευθέριο Βενιζέλο (18 Μαρτίου 1901), επειδή άσκησε κριτική στην αυθαίρετη πολιτική του. Αυτή ήταν η αρχή μιας σοβαρής και επικίνδυνης εσωτερικής κρίσης. Γύρω από τον Βενιζέλο συνασπίστηκαν όλοι οι δυσαρεστημένοι από την αυταρχική πολιτική του πρίγκιπα, σχηματίζοντας μια ισχυρότατη αντιπολίτευση. Η κατάσταση εκτραχύνθηκε και η ενότητα της Κρητικής Πολιτείας κλονίστηκε όταν οι εκπρόσωποι της αντιπολίτευσης συνέταξαν και υπέγραψαν εμπρηστική προκήρυξη (26 Μαρτίου 1905), με την οποία ζητούσαν ευθέως μεταβολή του συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας. Ιδού το κείμενο της προκήρυξης, που αποτέλεσε την απαρχή ραγδαίων εξελίξεων και επανέφερε το Κρητικό Ζήτημα στον αληθινό εθνικό του προσανατολισμό:

«Οι υπογεγραμμένοι αποτελούντες την ηνωμένην εν

95.

Κρήτη αντιπολίτευσιν, συνελθόντες εν Χανίοις τη 26 Φεβρουαρίου 1905, αποσκοπούντες εις την εκπλήρωσιν του Εθνικού Προγράμματος, αποφασίζομεν: α) Πρώτον και κύριον μέλημα ημών έστω η επίτευξις του από αιώνων επιδιωκομένου σκοπού της ενώσεως της Κρήτης μετά της ελευθέρας Ελλάδος. β) Αδυνάτου αποβαίνοντος του σκοπού τούτου, θέλομεν επιδιώξει την πολιτικήν προσέγγισιν της πατρίδος μας προς την ελευθέραν Ελλάδα, μεταβαλλομένης από διεθνούς απόψεως της σημερινής καταστάσεως. γ) Μη εκπληρουμένου μηδέ του σκοπού τούτου θέλομεν

επιδιώξει την αναθεώρησιν του ημετέρου Συντάγματος, κατά το πρότυπον του ελληνικού, όπως απαλλαγή ο τόπος του δεσποτισμού. Του προγράμματος τούτου την πραγμάτωσιν θέλομεν επιδιώξει και δι' ενόπλων λαϊκών συναθροίσεων. Εν ταις ενεργεαίς ημών δεν θέλομεν επιδιώξει προσωπικήν μεταβολήν, αλλ' επελεύσεως τοιαύτης θέλομεν αποκρούσει παντί σθένει και διά των όπλων έτι πάντα μη Έλληνα κυβερνήτην». Αυτό ήταν το προμήνυμα της επανάστασης που εκδηλώθηκε λίγες μέρες αργότερα (10 Μαρτίου 1905) και είναι γνωστή ως επανάσταση (ή κίνημα) του Θερίσου. Η επανάσταση αυτή ήταν οριακό σημείο για την εξέλιξη των κρητικών πραγμάτων. Η απήχηση του κινήματος στον κρητικό λαό και η φανερό υποστήριξη στον Βενιζέλο, ακόμη και από τους πολιτικούς του αντιπάλους, απομόνωσαν τον πρίγκιπα, ο οποίος κατέφυγε σε έκτακτα μέτρα, κηρύσσοντας τον στρατιωτικό νόμο και επικηρύσσοντας τους αρχηγούς της επανάστασης και τους συνεργάτες τους. Φανερό ήταν η απειλή εμφύλιου πολέμου στην Κρήτη, αλλά η αναμέτρηση περιορίστηκε σε μικροσυμπλοκές στην περιοχή των Χανίων. Η αντίθεση πέρασε αμέσως στην περιοχή της διπλωματίας, όπως είχε σοφά προβλέψει ο Ελευθέριος Βενιζέλος, και αναζητήθηκε τρόπος πολιτικής διευθέτησης της κρίσης. Ενόψει της νέας αυτής τροπής των πραγμάτων, με τη δραματική πτώση της δημοτικότητας του πρίγκιπα και την καθολική σχεδόν συμπαράσταση προς τους «εν Θερίσω», οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν να διαπραγματευτούν με τον Βενιζέλο. Η επανάσταση του Θερίσου έληξε με την υπογραφή πρωτοκόλλου και την ουσιαστική αποδο-

χή των όρων του (2 Νοεμβρίου 1905). Το Κρητικό Ζήτημα περνούσε σε νέα φάση και βρισκόταν πια πολύ κοντά στην οριστική λύση του. Οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν (14 Αυγούστου 1906) να παραχωρήσουν στον βασιλιά των Ελλήνων Γεώργιο Α' το δικαίωμα να ορίζει εκείνος τον ύπατο αρμοστή Κρήτης. Η πολιτική του πρίγκιπα είχε αποτύχει. Υπέβαλε την παραίτησή του και στις 12 Σεπτεμβρίου 1906 αναχώρησε οριστικά από την Κρήτη γεμάτος πικρία.

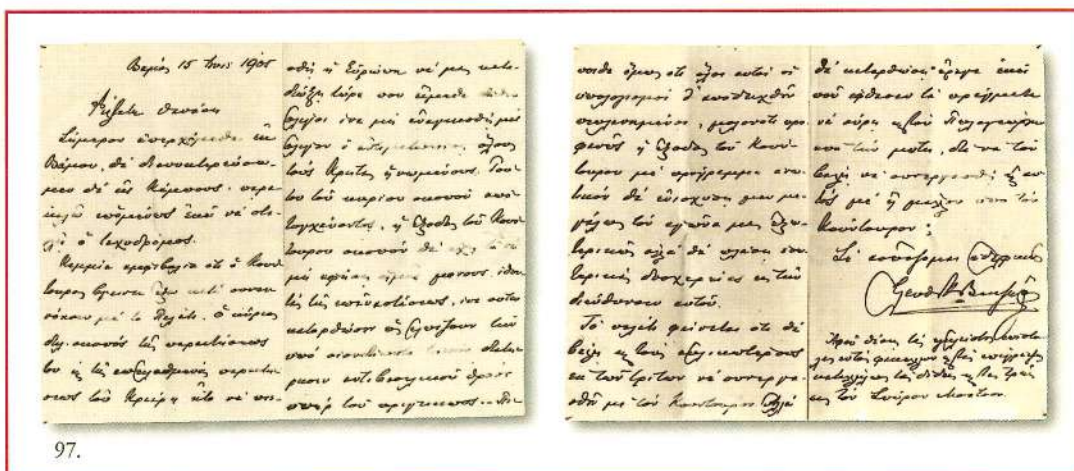
96.

Η ΑΡΜΟΣΤΙΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΖΑΪΜΗ

Σύμφωνα με τις νέες ρυθμίσεις, ο βασιλιάς της Ελλάδας Γεώργιος υπέδειξε ως ύπατο αρμοστή τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, άνδρα υψηλού ήθους και έμπειρο πολιτικό, πρώην πρωθυπουργό και μετέπειτα πρόεδρο της Δημοκρατίας. Ο Ζαΐμης ανέλαβε τα καθήκοντά του στην Κρήτη στις 18 Σεπτεμβρίου 1906, με πενταετή εντολή. Ορκίστηκε νέα κυβέρνηση και ο κρατικός μηχανισμός της νήσου άρχισε πάλι να λειτουργεί ομαλά. Ψηφίστηκαν νέοι νόμοι, οργανώθηκε η δημόσια διοίκηση και συγκροτήθηκε η Πολιτοφυλακή της Κρήτης, δηλαδή ο πρώτος στρατός της νήσου. Τα στρατεύματα των Μεγάλων Δυνάμεων άρχισαν να αποσύρονται τμηματικά από τον Ιούλιο του 1907, με χρονοδιάγραμμα ενός έτους για την πλήρη απομάκρυνσή τους και με μόνη εγγύηση την ασφάλεια των μουσουλμάνων της νήσου. Τούτο έγινε πράγματι σε λιγότερο από έναν χρόνο (21 Μαΐου 1908). Η κρητική Βουλή εξέδωσε ευχαριστήριο ψήφισμα προς τις Μεγάλες Δυνάμεις για τις πολύτιμες υπηρεσίες τους. Το 1908 η Κρητική Πολιτεία βρισκόταν σε φάση ραγδαίας ανάπτυξης και ο κρατικός μηχανισμός της

λειτουργούσε υποδειγματικά. Δύο νέα διεθνή γεγονότα επηρέασαν σημαντικά τα κρητικά πράγματα: η προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης από την Αυστρία και η ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε βασίλειο, με ταυτόχρονη προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας (Σεπτέμβριος 1908). Η είδηση δημιούργησε σάλο και τα γεγονότα εξελίχθηκαν ραγδαία. Ο πρωθυπουργός της Ελλάδας Γ. Θεοτόκης υπέδειξε στον πρόεδρο της κρητικής Βουλής Γ. Παπαμαστοράκη την ανάγκη λαϊκών κινητοποιήσεων με στόχο την κήρυξη της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα με δημοψηφίσματα.

Σε επιβλητική συγκέντρωση που πραγματοποιήθηκε στις 23 Σεπτεμβρίου στο Πεδίο του Άρεως στα Χανιά, και ενώ ο ύπατος αρμοστής απουσίαζε, εγκρίθηκε ομόφωνα το Ψήφισμα της Ένωσης με την Ελλάδα. Ταυτόσημα ψηφίσματα εκδόθηκαν και στις άλλες πόλεις και στα χωριά της Κρήτης. Επικυρώνοντας τα ενωτικά ψηφίσματα των Κρητών, η κρητική Βουλή εξέδωσε δικό της πανηγυρικό ψήφισμα που δημοσιεύτηκε την επομένη (24 Σεπτεμβρίου) στο *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος εν Κρήτη*, όπως τιτλοφορήθηκε από την ημέρα αυτή η *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Κρητικής Πολιτείας*: «*Η Κυβέρνησις της Κρήτης, διερχομένης του αναλλοίωτον φρόνημα του Κρητικού Λαού, κηρύσσει την ανεξαρτησίαν της Κρήτης και την ένωσιν αυτής μετά της Ελλάδος, όπως μετ' αυτής αποτελέση αδιαίρετον και αδιάσπαστον Συνταγματικόν Βασίλειον. Παρακαλεί την Α. Μ. τον βασιλέα να αναλάβη την διακυβέρνησιν της νήσου. Δηλοί ότι μέχρι τούτου θέλει συνεχίσει να κυβερνά την νήσον εν ονόματι της Α. Μ. του Βασιλέως των Ελλήνων, κατὰ τους νόμους του Ελληνικού Βασιλείου. Εντέλλεται εις*

97.

τας αρχάς της νήσου, όπως, συμφώνως τω ψηφίσματι τούτω, εξακολουθήσωσι να ασκώσι τα καθήκοντα της υπηρεσίας των».

Την επομένη (25 Σεπτεμβρίου 1908) τα μέλη της κυβέρνησης της Κρήτης έδωσαν ενώπιον του επισκόπου Κυδωνίας και Αποκορώνου όρκιο στο όνομα του βασιλιά των Ελλήνων. Η κρητική Βουλή με τη σειρά της επικύρωσε τα ψηφίσματα και προχώρησε στην επίσημη κατάργηση της Αρμοστίας. Το κρητικό σύνταγμα καταργήθηκε και εισήχθη το ελληνικό. Η ελληνική κυβέρνηση υπέδειξε στον Αλέξανδρο Ζαΐμη να μην επιστρέψει στην Κρήτη, όπου σχηματίστηκε νέα διακομματική Προσωρινή Κυβέρνηση από τους Ελ. Βενιζέλο, Μίν. Πιτυχάκη, Εμμ. Λογιάδη και Χαρ. Πωλογιώργη, με πρόεδρο τον Αντ. Μιχελιδάκη. Η ελληνική κυβέρνηση, για να αποφύγει τις διεθνείς περιπλοκές και τις αντιδράσεις της Τουρκίας, στην οποία η κατάσταση βρισκόταν ήδη κάτω από τον έλεγχο των φανατικών Νεότουρκων, απέφυγε να προχωρήσει στην επίσημη αναγνώριση της ένωσης και περιορίστηκε σε παρασημασμένες οδηγίες.

Οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν αντέδρασαν και φάνηκαν να δέχονται σιωπηρά τις νέες εξελίξεις στην Κρήτη, παρά τις έντονες διαμαρτυρίες της Τουρκίας. Όταν όμως υψώθηκε η ελληνική σημαία στο φρούριο του Φιρκά, οι αντιπρόσωποι των Δυνάμεων απαίτησαν να υποσταλεί αμέσως. Η κυβέρνηση της Κρήτης βρέθηκε σε δύσκολη θέση και παραιτήθηκε. Καθώς μάλιστα δεν βρέθηκε Κρητικός να υποστείλει τη σημαία, οι Δυνάμεις αποβίβασαν στρατιωτικό άγημα που απέκοψε τον ιστό της (Αύγουστος 1909).

ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΕΩΣ ΤΗΝ ΕΝΩΣΗ (1909-1913)

Στην επόμενη περίοδο η Κρήτη κυβερνήθηκε με το σύστημα των τριμελών επιτροπών. Την άνοιξη του 1910 προκηρύχθηκαν γενικές εκλογές, στις οποίες πλειοψήφησε το κόμμα του Ελ. Βενιζέλου. Στις 17 Μαΐου 1910 ο Βενιζέλος σχημάτισε κυβέρνηση. Λίγους μήνες αργότερα (Σεπτέμβριος 1910) η κυβέρνηση ανασχηματίστηκε, όταν ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος —που κυβερνούσε την Ελλάδα μετά την επανάσταση στο Γουδί (1909)— κάλεσε τον Ελευθέριο Βενιζέλο στην πρωθυπουργία της Ελλάδας. Η διακυβέρνηση της Κρήτης επανήλθε στο σύστημα των τριμελών επιτροπών.

Η άρνηση του Βενιζέλου, ως πρωθυπουργού της Ελλάδας, να δεχτεί τους βουλευτές της Κρήτης στο ελληνικό κοινοβούλιο, παρά τις έντονες και συνεχείς πιέσεις και διαμαρτυρίες τους, δημιούργησε κάποιο κλίμα δυ-

σπιστίας για τις αληθινές προθέσεις του. Στην Κρήτη επανήλθε ο επαναστατικός πυρετός, συγκροτήθηκε νέα Επαναστατική Συνέλευση από ένοπλα τμήματα (τέλη 1911) και νέα τριμελής επιτροπή, με πρόεδρο τον Αντ. Μιχελιδάκη (3 Ιανουαρίου 1912).

Αυτό που δεν επέτρεπε η διπλωματία, το επέβαλε ο πόλεμος. Με την έκρηξη του Βαλκανικού πολέμου τον Οκτώβριο του 1912 οι πύλες του εθνικού κοινοβουλίου άνοιξαν και για τους βουλευτές της Κρήτης, που έγιναν δεκτοί με εκδηλώσεις πρωτοφανούς ενθουσιασμού. Ο πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων ανέγνωσε το επίσημο ψήφισμα, σύμφωνα με το οποίο «*Η Ελλάς αποδέχεται όπως του λοιπού έν υπάρχη κοινόν κοινοβούλιον διά το ελεύθερον βασίλειον και διά την νήσον Κρήτην*». Βέβαια, η υποδοχή των Κρητών βουλευτών δεν συνιστούσε και τυπική αναγνώριση της ένωσης, καθώς δεν ήταν ακόμη δυνατή η παράκαμψη της πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων και υπήρχε κίνδυνος πολέμου με την Τουρκία. Με πολιτική δεξιοτεχνία ο Βενιζέλος προτίμησε και στη φάση αυτή να μη διαταράξει το ισχύον καθεστώς της αυτονομίας, όπως το είχαν προσδιορίσει και εγγυηθεί οι Μεγάλες Δυνάμεις, και αρκέστηκε να στείλει στην Κρήτη γενικό διοικητή τον συνεργάτη του Στέφανο Δραγούμη (12 Οκτωβρίου 1912), αναμένοντας την ήττα της Τουρκίας και τη δημιουργία ευνοϊκότερων συνθηκών.

Η ένωση όμως είχε ήδη πραγματοποιηθεί *de facto*. Η ευτυχής για την Ελλάδα έκβαση των Βαλκανικών πολέμων είχε άμεσο αποτέλεσμα και την οριστική λύση του Κρητικού Ζητήματος. Με το άρθρο 4 της Συνθήκης του Λονδίνου (30 Μαΐου 1913) ο σουλτάνος παραιτήθηκε από όλα τα δικαιώματά του στην Κρήτη, την οποία παραχωρούσε στις Μεγάλες Δυνάμεις. Με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (1η Νοεμβρίου 1913) ο σουλτάνος παραιτήθηκε από κάθε δικαίωμα επικυριαρχίας στην Κρήτη. Η ποθητή λύση της ένωσης ήταν πλέον γεγονός κατοχυρωμένο με διεθνείς συμβάσεις. Έναν μήνα αργότερα, την 1η Δεκεμβρίου 1913, έγινε η επίσημη ανακήρυξη της ένωσης με την παρουσία του βασιλιά Κωνσταντίνου και του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου. Αιώνες αγώνων και δακρύων του κρητικού λαού έβρισκαν πια την ιστορική τους δικαίωση. Η ελληνική σημαία υψώθηκε στο φρούριο του Φιρκά. Στο σημείο όπου άλλοτε υψωνόταν η τουρκική σημαία στήθηκε μαρμάρινη επιγραφή:

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΕΝ ΚΡΗΤΗ:

1669-1913

ΗΤΟΙ 267 ΕΤΗ, 7 ΜΗΝΕΣ, 7 ΗΜΕΡΑΙ
ΕΤΗ ΑΓΩΝΙΑΣ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ (1898-1913)

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ - ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Ε ΤΗΝ ΑΝΑΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ έληξε ουσιαστικά η μακρόχρονη περίοδος της Τουρκοκρατίας. Η ελευθερία εξασφαλίστηκε με την εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων και ο λαός, έπειτα από την περίοδο της μεγάλης δοκιμασίας, γνώριζε επιτέλους ημέρες ελευθερίας, εσωτερικής γαλήνης και ασφάλειας. «Παραδειγματική και πρωτοφανής διά την Κρήτην τάξις επικρατεί καθ' όλην την νήσον», γράφει με ενθουσιασμό ο αρχαιολόγος Στέφανος Ξανθουδίδης το 1909.

Μία σημαντική πτυχή της κρητικής ιστορίας την περίοδο αυτή (1903-1908) είναι η συμμετοχή των Κρητών στον Μακεδονικό Αγώνα. Πολλοί Κρήτες οπλαρχηγοί και επαναστάτες, που ζούσαν ακόμη με τον πυρετό της ελευθερίας και της εθνικής ιδέας, σχημάτισαν εθελοντικά σώματα και προσέτρεξαν στον αγώνα του μακεδονικού ελληνισμού, στον οποίο πρωτοστάτησαν.

Κρήτες αξιωματικοί του ελληνικού στρατού, όπως ο Γεώργιος Κατεχάκης (καπετάν Ρούβας) και ο Γεώργιος Τσόντος (καπετάν Βάρδας), διάδοχος του Παύλου Μελά στη γενική αρχηγία του αγώνα, ανέπτυξαν αξιοθαύμαστη δράση και συνέδεσαν το όνομά τους με τη μεγάλη εθνική υπόθεση του Μακεδονικού Αγώνα. Οι ιστορικοί τονίζουν ιδιαίτερα τη συμβολή των Κρητών: «[...] οι Κρητικοί ήταν εκείνοι, που μαζί με τους γηγενείς εσήκωσαν το βάρος του αγώνος και πλήρωσαν με το αίμα τους την υπεράσπιση του δικαίου της Μακεδονίας». Ο Παύλος Μελάς γράφει στον μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανό

Καραβαγγέλη (11 Ιουνίου 1903), αναφερόμενος σε ένα μικρό σώμα Κρητών εθελοντών: «[...] είναι τέλειοι τύποι πολεμιστών. Γενναίοι, ευφρείς, τολμηροί, αποφασιστικοί, φιλόδοξοι, έχοντες ανεπτυγμένον το εθνικόν αίσθημα, είμαι βέβαιος ότι θα ενισχύσωσι καταπληκτικώς τον αγώνα σας». Ο μακεδονομάχος Π. Γύπαρης αναφέρει ότι από τους 6.000 εθελοντές που πολέμησαν στη Μακεδονία, οι μισοί ήταν Κρήτες και από αυτούς σκοτώθηκαν 700.

Η ανακούφιση του χριστιανικού στοιχείου της Κρήτης από την καταπίεση και τις αυθαιρεσίες των μουσουλμάνων επηρέασε ευνοϊκά την αύξηση του πληθυσμού. Αντίθετα, οι Τουρκοκρήτες βρέθηκαν για πρώτη φορά σε θέση μειονεκτική, αποδυναμωμένοι και ανίκανοι να αυθαιρετούν πλέον. Πολλοί φανατικοί Τουρκοκρήτες, μην μπορώντας να ανατρέψουν την παγιωμένη και διεθνώς κατοχυρωμένη κατάσταση,

αποφάσισαν να εγκαταλείψουν το νησί και να εγκατασταθούν σε άλλους τόπους. Κατά τα δύο πρώτα έτη της αυτονομίας σημειώθηκαν αθρόες μεταναστεύσεις Τουρκοκρητών στην Κωνσταντινούπολη και στις παράλιες πόλεις της Μικράς Ασίας. Έτσι, ο τουρκοκρητικός πληθυσμός μειώθηκε σημαντικά και από 72.353 κατοίκους που αριθμούσε στην απογραφή του 1881, έφτασε στους 33.496, σύμφωνα με την απογραφή του 1900. Το ίδιο διάστημα σημειώθηκε θεαματική αύξηση του χριστιανικού πληθυσμού, ο οποίος από 206.812 το 1881, έφτασε στους 270.047 κατοίκους το 1900.

98.

99.

Η μεγάλη μείωση του μουσουλμανικού στοιχείου είχε σημαντικές επιπτώσεις, κοινωνικές, ψυχολογικές και οικονομικές. Οι περισσότεροι από τους Τουρκοκρήτες που εγκατέλειψαν την Κρήτη ζούσαν στην ύπαιθρο. Έτσι τα κρητικά χωριά ανακουφίστηκαν και οι χριστιανοί κάτοικοί τους βρέθηκαν έξαφνα με μεγάλη και γόνιμη περιουσία. Η ιστορική κάθαρση της νήσου είχε αρχίσει ήδη από την ύπαιθρο. Ο τουρκοκρητικός πληθυσμός που παρέμεινε στην Κρήτη κατοικούσε κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα και σε πλησιόχωρες περιοχές. Αλλά και στις πόλεις, το χριστιανικό στοιχείο που ήταν μειοψηφία σε όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, ενδυναμώθηκε τώρα και έφτασε σχεδόν στο ύψος του μουσουλμανικού. Σύμφωνα με την απογραφή του 1900, ο αστικός χριστιανικός πληθυσμός της Κρήτης ήταν 25.561 κάτοικοι έναντι 26.509 του μουσουλμανικού. Αυτό βέβαια σήμαινε ότι και η αστική οικονομία (βιοτεχνία, εμπόριο κ.λπ.) περνούσε στα χέρια των χριστιανών. Όπως παρατηρεί ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «το ελληνικόν στοιχείον, ενσχυμένον αριθμητικώς και πολιτικώς, εύρισκεν εις τα αστικά κέντρα της νήσου τα στοιχεία εκείνα, τα οποία επέτρεπαν την περαιτέρω οικονομικήν και κοινωνικήν του ενδυνάμωσιν».

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Η νεοπαγής Κρητική Πολιτεία άρχιζε το έργο της κάτω από εξαιρετικά δυσμενείς οικονομικές συνθήκες. Οι Προστάτιδες Δυνάμεις χορήγησαν δάνειο 4.000.000 γαλλικών φράγκων, ποσό μικρό για το πλήθος των οικονομικών προβλημάτων της Κρήτης. Εξάλλου, η γενική οικονομική κρίση που μάστιζε την Ευρώπη και ιδιαίτερα την Ελλάδα στα πρώτα έτη του 20ού αιώνα, δεν επέτρεπε μεγάλα οικονομικά ανοίγματα. Κάτω από τις συνθήκες αυτές, το οικονομικό πρόγραμμα της αρμοστιακής πολιτικής δεν επέτρεπε θεαματικές ενέργειες. Σε μια περιοχή κατεξοχήν γεωργική, όπως είναι η Κρήτη, η κυβερνητική μέριμνα όφειλε να στραφεί πρωτίστως στην ανάπτυξη και στον εκσυγχρονισμό των καλλιεργειών, και ιδιαίτερα στην εκμετάλλευση της μεγάλης και πλούσιας πεδιάδας της Μεσαράς. Για την επίτευξη όμως αυτού του στόχου έπρεπε να προγραμματιστούν και να εκτελεστούν άλλα μεγάλα έργα υποδομής, και κυρίως ένα ικανοποιητικό οδικό δίκτυο και λιμενικά έργα. Το οδικό δίκτυο της Κρήτης ήταν σε κα-

τάσταση υποτυπώδη, ενώ τα λιμάνια ήταν μικρά και δεν προσφέρονταν για τον ελλιμενισμό των πλοίων της εποχής. Μόνο στο φυσικό λιμάνι της Σούδας μπορούσαν να προσορμίζονται πλοία, ενώ στις άλλες πόλεις αγκυροβολούσαν στα ανοιχτά και οι επιβάτες και τα εμπορεύματα μεταφέρονταν με βάρκες.

Η κυβέρνηση της Κρήτης προσκάλεσε ξένους εμπειρογνώμονες και ανέθεσε την εκπόνηση μελετών και σχεδίων για μεγάλα οδικά και λιμενικά έργα, των οποίων όμως η εκτέλεση προσέκρουε σε ανυπέρβλητες οικονομικές δυσκολίες. Αρκεί να σημειωθεί ότι μόνο για το λιμάνι του Ηρακλείου τα σχέδια προέβλεπαν δαπάνες ύψους 10.000.000 δραχμών, ενώ για την κατασκευή σιδηροδρομικής γραμμής Ηρακλείου - Μεσαράς οι δαπάνες έφταναν τα 9.000.000 δραχμές, ποσά τεράστια για τον κρητικό προϋπολογισμό, ο οποίος προέβλεπε μόλις 450.000 δραχμές για το σύνολο των δημόσιων έργων στην Κρήτη.

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ

Η Κρητική Πολιτεία έστρεψε εξαρχής το ενδιαφέρον της στη δημόσια εκπαίδευση, με την ψήφιση οργανικών νόμων, την ίδρυση σχολείων και τον διορισμό δασκάλων. Η αύξηση του αριθμού των σχολείων, των μαθητών και των σχετικών δαπανών είναι εντυπωσιακή. Το πρώτο έτος της νέας διακυβέρνησης της Κρήτης (1899-1900) λειτουργούσαν σε όλο το νησί 523 δημοτικά σχολεία με 35.844 μαθητές. Δέκα χρόνια αργότερα (1909-1910) τα σχολεία αυξήθηκαν σε 656 και οι μαθητές σε 40.559. Οι δαπάνες για τη δημόσια παιδεία αυξήθηκαν αντίστοιχα από 406.193 δραχμές το 1900, σε 805.749 το 1910.

Κατά την περίοδο αυτή λειτουργούσαν στην Κρήτη δύο τύποι δημοτικών σχολείων, τα κατώτερα (τετρατάξια) και τα ανώτερα (εξατάξια). Λειτουργούσαν επίσης πλήρη εξατάξια γυμνάσια στα μεγάλα κέντρα της

Κρήτης (Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο, Νεάπολη Λασιθίου) και τριτάξια ημιγυμνάσια σε πολλά μικρότερα κέντρα. Ιδρύθηκαν επίσης ανώτερα τριτάξια παρθεναγωγεία στα Χανιά, στο Ρέθυμνο και στη Νεάπολη, και ένα πεντατάξιο στο Ηράκλειο. Με τον νόμο 485/1903 «Περί οργάνωσης της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως» ιδρύθηκε τριτάξιο διδασκαλείο στο Ηράκλειο για τη μόρφωση των διδασκάλων, και ένα τετρατάξιο ιεροδιδασκαλείο στη μονή Αγίας Τριάδας Χανίων. Η εκπαιδευτική νομοθεσία της Κρήτης ίσχυσε έως

το 1914. Εκτοτε ισχύει και στην Κρήτη η γενική εκπαιδευτική νομοθεσία του ελληνικού κράτους. Κατά τη δεκαπενταετή περίοδο της Κρητικής Πολιτείας σημειώθηκαν σημαντικά πνευματικά και πολιτιστικά γεγονότα, όπως οι αρχαιολογικές ανασκαφές και η ίδρυση της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης Ηρακλείου, με τη δωρεά μεγάλου μέρους της βιβλιοθήκης του Δημ. Βικέλα. Ανάλογη βιβλιοθήκη ιδρύθηκε και στα Χανιά, από τον δραστήριο Φιλολογικό Σύλλογο «Ο Χρυσόστομος».

Επιφανείς Κρήτες λόγιοι ανύψωσαν το πνευματικό επίπεδο και το όνομα της Κρήτης και την κατέστησαν κέντρο διεθνούς ενδιαφέροντος. Κορυφαίος εκπρόσωπος της πνευματικής ζωής της εποχής είναι ο Στέφανος Ξανθουδίδης, αρχαιολόγος, φιλόλογος, ιστορικός και λογογράφος, εκδότης του *Ερωτόκριτου* (1915) και άλλων έργων του κρητικού θεάτρου της Βενετοκρατίας. Την ίδια εποχή ο λόγιος αρχιμανδρίτης Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης, μετέπειτα επίσκοπος Κυδωνίας και Αποκορώνου, εξέδωσε στην Τεργέστη (1908) τον *Κρητικό Πόλεμο*, με τα ποιήματα του Άνθιμου Διακρούση και του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή. Εκτός από το πλήθος των κρητικών εφημερίδων της εποχής, ιδρύθηκαν τέσσερα επιστημονικά περιοδικά, στα οποία δημοσιεύτηκαν σημαντικές μελέτες, φιλολογικές, ιστορικές

101.

και λογογραφικές, για την περίοδο της Βενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας. Ο λόγιος και δραστήριος μητροπολίτης Κρήτης Ευμένιος Ξηρουδάκης ίδρυσε το πρώτο επιστημονικό περιοδικό της νήσου, τη *Χριστιανική Κρήτη* (*Creta Cristiana*, 1912-1915), με κύριο συγγραφέα τον Στέφανο Ξανθουδίδη. Το 1909 ιδρύθηκαν τα περιοδικά *Κρητικός Λαός* και *Κρητική Στοά* στο Ηράκλειο, ενώ στα Χανιά εκδιδόταν το περιοδικό *Κρητικός Αστήρ* (1906-1911). Στην περιοχή της λογοτεχνίας δεσπόζει ο σημαντικότερος Κρητικός λογοτέχνης της περιόδου

αυτής, ο Ιωάννης Κονδυλάκης (1861-1920), απεργάμιλλος ηθογράφος και «πατέρας» του ελληνικού χρονογραφήματος. Στα έργα του *Ο Πατούχας* και *Όταν ήμουν δάσκαλος*, μας έδωσε λαμπρές εικόνες της ζωής και των ηθών της κρητικής υπαίθρου κατά τους τελευταίους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Μέσα σε αυτό το κοινωνικό και πνευματικό κλίμα ανδρώθηκε ο Νίκος Καζαντζάκης (1878-1957), η μεγάλη λογοτεχνική δόξα της νεότερης Κρήτης. Την Κρήτη των τελευταίων χρόνων της Τουρκοκρατίας ζωντάνεψε αργότερα με τρόπο αριστουργηματικό στο μυθιστόρημά του *Καπετάν Μιχάλης*. Το κρητικό ήθος της εποχής εκείνης διαμόρφωσε και σφράγισε αποφασιστικά τον πνευματικό του προσανατολισμό.

102.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Η ΚΡΗΤΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΝΩΣΗ

Ο 1913 ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΕΤΟΣ-ΟΡΟΣΗΜΟ για την Κρήτη, καθώς η ένωσή της με την Ελλάδα σηματοδοτεί το τέλος της ιστορίας του νησιού ως αυτόνομης ιστορικής οντότητας.

Εφεξής αποτελεί μέρος της γενικής ιστορίας της Ελλάδας, της οποίας πλέον η Κρήτη είναι αναπόσπαστο οργανικό τμήμα.

Ένα σημαντικό γεγονός που επηρέασε σοβαρά τη ζωή στην Κρήτη τα πρώτα έτη της ελευθερίας της, είναι η εγκατάσταση Ελλήνων προσφύγων από τα παράλια της Μικράς Ασίας, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922). Στην Κρήτη κατέφυγαν χιλιάδες πρόσφυγες, κυρίως από την περιοχή της Σμύρνης, οι περισσότεροι από τους οποίους εγκαταστάθηκαν στην περιφέρεια του Ηρακλείου. Μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης (Ιανουάριος 1923) που προέβλεπε την ανταλλαγή των πληθυσμών, ολόκληρος ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Κρήτης –περίπου 33.000 άτομα– υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει τη νήσο. Στα σπίτια και στις περιουσίες τους εγκαταστάθηκαν ισάριθμοι περίπου πρόσφυγες. Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία των ελληνικών υπηρεσιών, το σύνολο των προσφύγων που δέχτηκε η Κρήτη ήταν 8.270 οικογένειες, 33.900 ψυχές. Με την ανταλλαγή των πληθυσμών ολοκληρώθηκε στην Κρήτη η ιστορική κάθαρση. Έπειτα από πολλούς αιώνες δουλείας, το νησί βρίσκεται πλέον με ομοιογενή από εθνική και θρησκευτική άποψη πληθυσμό. Όλοι

οι κάτοικοί του είναι Έλληνες και χριστιανοί ορθόδοξοι. Υπάρχουν μόνο ελάχιστοι Εβραίοι και Αρμένιοι, κυρίως στις πόλεις των Χανίων και του Ηρακλείου.

Είναι αξιοσημείωτη η σταθερή αύξηση του κρητικού πληθυσμού. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, το σύνολο του πληθυσμού της νήσου ήταν 386.427 κάτοικοι, έναντι 336.151 το 1913.

ΤΟ ΑΝΤΙΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΑ ΧΑΝΙΑ (1938)

Ένα αξιοσημείωτο πολιτικό γεγονός σημειώθηκε στην Κρήτη (Χανιά) το θέρος του 1938, κατά την περίοδο της δικτατορίας του Ι. Μεταξά. Παλαιοί πολιτικοί και απότακτοι αξιωματικοί κινήθηκαν για την ανατροπή της δικτατορίας και την αποκατάσταση της δημοκρατίας στη χώρα. Πρωτεργάτες της παράτολης αυτής κίνησης ήταν ο Αριστομένης Μητσοτάκης, ο Μαν. Βολουδάκης, ο στρατηγός Μάντακας κ.ά. Τη

νύχτα της 28ης προς 29η Ιουλίου κατέλαβαν τον ραδιοφωνικό σταθμό των Χανίων και μετέδωσαν επαναστατική προκήρυξη, με την οποία καλούσαν τον βασιλιά Γεώργιο Β' και τις ένοπλες δυνάμεις να ανατρέψουν το δικτατορικό καθεστώς του Μεταξά. Όπως φάνηκε αργότερα, το κίνημα δεν ήταν αυτόνομο. Θα ήταν η αρχή ενός ευρύτερου σχεδίου που καταστρώθηκε στην Αθήνα από αντιδικτατορικά στοιχεία, μεταξύ των οποίων ηγετική θέση είχε ο τότε διοικητής της

103.

104.

Τράπεζας της Ελλάδος Εμμανουήλ Τσουδερός, ο μετέπειτα πρωθυπουργός της Κατοχής.

Το καθεστώς του Μεταξά θορυβήθηκε αλλά αντέδρασε με ταχύτητα και αποτελεσματικότητα. Ισχυρή ναυτική δύναμη έπλευσε προς την Κρήτη και σμήνος υδροπλάνων κινήθηκε προς τη Μήλο. Μέσα σε λίγες ώρες το κίνημα είχε κατασταλεί. Ορισμένοι από τους κινηματίες κατόρθωσαν να διαφύγουν στην Κύπρο και καταδικάστηκαν ερήμην σε θάνατο, ενώ άλλοι –περί τους 60– καταδικάστηκαν από στρατοδικεία σε εκτοπίσεις και σε βαριές ποινές. Καμιά όμως θανατική καταδίκη δεν εκτελέστηκε και το κίνημα δεν είχε συνέχεια.

Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Το τελευταίο μεγάλο γεγονός της κρητικής ιστορίας είναι η περιώνυμη μάχη της Κρήτης, όπως επικράτησε να λέγεται η δεκαήμερη επική αντίσταση των υπερασπιστών της νήσου κατά των Γερμανών εισβολέων το τρίτο δεκαήμερο του Μαΐου 1941. Η μάχη αυτή βέβαια εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο των γεγονότων του Β' Παγκοσμίου πολέμου, αλλά είναι ταυτόχρονα και γεγονός της γενικής ελληνικής ιστορίας, καθώς αποτελεί τη φυσική συνέχεια και τη δραματική κατάληξη του ελληνοϊταλικού πολέμου. Αλλά η μάχη της Κρήτης είναι προπαντός και κυρίως

κρητικό γεγονός, καθώς έχει μια ιδιαίτερη και ζηλευτή μοναδικότητα, που κάνει τους ιστορικούς να τη χαρακτηρίζουν την πιο πρωτότυπη και την πιο παράδοξη μάχη της ιστορίας των πολέμων. Αυτή η ιδιαιτερότητα έγκειται στη θυελλώδη και αυθόρμητη συμμετοχή του απλού λαού, που δεν ήταν στρατευμένος και δεν εκτελούσε διαταγές αλλά ενήργησε μόνος του, με το ένστικτο της άμυνας και της ελευθερίας.

Πράγματι, αυτό που συνέβη τότε στην Κρήτη είναι αληθινά απερίγραπτο και κίνησε τον παγκόσμιο θαυμασμό. Οι συμμαχικές δυνάμεις και ο γηγενής πληθυσμός αιφνιδίασαν με την απροσδόκητη και πεισματική αντίστασή τους τον εισβολέα, ο οποίος διέθετε τον τελειότερο και ισχυρότερο στρατό του κόσμου. Η Κρήτη μεταβλήθηκε σε φλεγόμενη κόλαση όταν άρχισε «η φοβερότερη και παραδοξότερη μάχη στην ιστορία των πολέμων». Οι Γερμανοί αναγκάστηκαν να διαθέσουν στην Κρήτη τεράστιες δυνάμεις, το άνθος του στρατού τους, και χρειάστηκαν δέκα ημέρες για να κατακτήσουν το νησί, προχωρώντας βήμα προς βήμα. Οι απώλειές τους υπήρξαν τρομακτικές. Περισσότεροι από 4.000 αλεξιπτωτιστές –η «αιχμή του ναζιστικού δόρατος»– σκοτώθηκαν, ολόκληρη η αερομεταφερόμενη 7η μεραρχία διαλύθηκε και περισσότερα από 170 αεροπλάνα καταστράφηκαν. Το έως τότε θεωρούμενο αήττητο όπλο των αλεξιπτωτιστών δοκιμάστηκε στην Κρήτη και δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ πια σε

105.

μεγάλες επιχειρήσεις, αφού και ο ίδιος ο Χίτλερ αναγκάστηκε να ομολογήσει: «*Η Κρήτη απέδειξε ότι οι μεγάλες ημέρες των αλεξιπτωτιστών τελείωσαν*». Τη σημασία της μάχης αυτής για την εξέλιξη του πολέμου κρίνει ο «πατέρας της νίκης» Ουίνστον Τσόρτσιλ στα Απομνημονεύματά του: «*Στην Κρήτη ο Γκαίριγκ (ο Γερμανός αρχιστράτηγος της επιχείρησης) κέρδισε μια πύρρεια νίκη, γιατί με τις δυνάμεις που σπατάλησε εκεί θα μπορούσε εύκολα να κατακτήσει την Κύπρο, τη Συρία, το Ιράκ και ίσως ακόμη και την Περσία. [...] Διέπραξε την ανοησία να αφήσει να του διαφύγουν αυτές οι μεγάλες ευκαιρίες, με το να θυσιάσει τις αναντικατάστατες αυτές δυνάμεις σ' ένα θανάσιμο αγώνα, που διεξήγετο συχνά σώμα προς σώμα [...]*».

Η Κρήτη υπέκυψε κάτω από το βάρος της τρομερότερης πολεμικής μηχανής που είχε γνωρίσει έως τότε ο κόσμος. Στις 27 Μαΐου καταλήφθηκαν τα Χανιά και το Ρέθυμνο και στις 30 Μαΐου το Ηράκλειο. Την ίδια ημέρα έφευγαν από τα Σφακιά για τη Μέση Ανατολή και οι τελευταίοι Βρετανοί υπερασπι-

στές της Κρήτης. Οι εικαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών τελείωσαν στις 31 Μαΐου και ο αγκυλωτός σταυρός κυμάτιζε πλέον σε όλο το νησί. Μαζί με την Ελλάδα και την υπόλοιπη Ευρώπη, η Κρήτη περνούσε και αυτή με τη σειρά της στη ζοφερή νύχτα του ναζιστικού τρόμου. Η Κατοχή άρχιζε και στην Κρήτη, μαζί με τα φρικαλέα αντίποινα του ναζιστικού τέρατος εις βάρος του άμαχου πληθυσμού, με πρώτο θύμα την Κάντανο (2 Ιουνίου 1941). Η υπεράσπιση της κρητικής ελευθερίας πληρώθηκε με βαρύτατο τίμημα, με τις συλλήψεις, τις ομαδικές εκτελέσεις, τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως, με την ερήμωση των χωριών, με όσα φρικώδη συνέβησαν στον Σκινέ, στα Ανώνγεια, στη Βιάννο και σε άλλες περιοχές. Εντούτοις ο συναγερ-

μός της καθολικής αντίστασης είχε σημάνει από την πρώτη ημέρα της εισβολής, και οι θηριωδίες των κατακτητών δεν μπόρεσαν να κάμψουν το αντιστασιακό φρόνημα του κρητικού λαού. Μία νέα περίοδος αγώνων και θυσιών, η περίοδος της Εθνικής Αντίστασης, άρχιζε για την Ελλάδα και για την Κρήτη.

106.

107.

HISTORY AND CULTURE OF CRETE
A BRIEF OVERVIEW

HISTORY AND CULTURE OF CRETE

A BRIEF OVERVIEW

AUTHOR:

Theocharis E. Detorakis

Professor Emeritus, University of Crete

ARCHIVE RESEARCH - DOCUMENTATION

Spyros Tzokas

EVIDENCE ANNOTATION - COMMENTARY

Dimitris Lucas - Spyros Tzokas

GENERAL EDITOR - CREATIVE MANAGER

Dimitris Lucas

PHOTOGRAPHY OF EVIDENCE

Spyros Panagiotopoulos

EDITING MANAGEMENT

Maria Lepenioti - Tassos Chouliaras

TRANSLATIONS

*Tassos Chouliaras, John O'Shea,
Ekaterini Intze, Margherita Salvato*

JUNIOR ART DIRECTOR - DTP

Constantinos Papaconstantinou

TYPESETTING - IMAGE EDITING

Ellinikes Ekdoseis S.A. Atelier

PRINTING

Dimitris A. Altintzis

Sindos Industrial Area, Thessaloniki, tel.: +302310 569511

BINDING

Eleni K. Papadaki

Ikostis Pemptis Martiou 81, 121 32, Peristeri, Athens, Tel.: +30210 5767926

PRODUCTION DESIGN:

N. KARAMANLIS GROUP OF COMPANIES

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ Α.Ε.

ATHENS: KAPLANON 10 & MASSALIAS STR., P.O. BOX 106 80, TEL.: 210 3634320, 210 3634330, 210 3634580, FAX: 210 3634730
THESSALONIKI: EGNATIA STR. 113, TEL.: 2310 272720, 2310 225972

THIS PUBLICATION
IS CO-FINANCED BY THE EU
AND THE REGIONAL OPERATIONAL
PROGRAMME 2000-2006

©REGIONAL OPERATIONAL PROGRAMME OF CRETE 2000 - 2006. ALL RIGHTS RESERVED.
ISBN: 960-89005-0-6

REGION OF CRETE

GREETING

THIS PUBLICATION IS A TRIBUTE THAT HAS BEEN OWED TO THE ISLAND of Crete for a long time. *This blessed land for thousands of years, from the dawn of civilizations to date, has always found itself on the front line of Greek and European history, and plays a significant part in the general historical and cultural scenery. It was the area of Knossos where the most important and ancientmost cultural center in Europe developed. This is why it is fair enough to characterize the island of Crete as the cradle of European civilization. The island's historical life is a never-ending adventure, a constant struggle against numerous enemies, a permanent resistance. Romans, Arabs, Genoans, Venetians, and Turks have occupied the island one after the other. The long-standing struggles of Cretans for freedom formed an extraordinary human character, clearly different than the rest of Greeks as far as attitude and way of thinking are concerned. The Cretans are often accused for excess localism; but this vivid love for their homeland – also seen in many other peoples- shapes a form of historical identity, sealed with rivers of tears and blood.*

A WISE CLERGYMAN, Latin Archbishop of Athens Louis Petit, has described the profile of Cretans in the most accurate manner: *“A truly admirable race that reserves its national characteristics and crystal- clear language, despite all the adventures it has suffered over the last forty centuries; bravery mixed with the sense of independence, which often reaches indiscipline, vivid wit, inflamed fantasy, a language of images, spontaneous and unsophisticated, love for each form of adventure, an irresistible thrust of freedom, moving parallel to the insatiable hunger for personal prestige... A fruitful country, that continually gives birth to the most valuable people in the areas of Clergy, Society, Science, Literature, Finance, and the war...”. This is the island that gave birth to Vicenzos Kornaros and Domenico Theotokopoulos, Eleftherios Venizelos and Nikos Kazantzakis, examples of a stable route towards great achievements.*

THE REGION OF CRETE decided to include this luxurious, five- language publication in the action plan of the Regional Operational Programme of Crete within the 2000-2006 Communal Support Framework, in order to better promote the image of history and civilization of the island, through documents written in a transparent style, accompanied with important photographic evidence.

From this post, I would like to congratulate and express my gratitude to all conveyors who provided us with material from their archives and collections, such as documents and other pieces of evidence, as well as to those who contributed in the realization of this luxurious publication.

SERAPHIM TSOKAS

Secretary General of the Region of Crete

ACKNOWLEDGEMENTS

THE INITIATIVE THAT WAS TAKEN BY THE REGION OF CRETE TO PROMOTE the Cretan civilization through a five-language luxurious edition, as well as the well- documented writing by Professor *Theocharis E. Detorakis*, which illustrates in a transparent method its various aspects, created all the way from the beginning very high expectations, as far as the final result is concerned.

Ever since the beginning, our aim was to realize a publication according to the early typographic forms, not only because we consider it accredit to the book's subject, but also because we wanted to honour an entire era, the period of early typography, during which the Cretan artists and early typographers played an important part in the spreading of classic Greek literature and the expansion of humanist studies in the Western European area.

THE FOLLOWING STAGE for the materialization of this effort was the research and the selection of characteristic evidence and memorabilia, of undoubted historical value and aesthetic excellence, able to illuminate both the visible and some of the invisible moments of the chequered history of Crete, always within the framework of the limitations that are set by an epitome.

IN THE SPECIAL ENVELOPE that you will find attached in this publication, we collected certain characteristic samples of Cretan history and art (gravures, photographs, hagiographies), so as to provide readers with the chance to contact forms of visual arts that shape different aspects and the memories of the Cretan civilization.

CONCERNING THE COMMENTARY of the material that was concentrated, we wanted to provide expanded comments in order to create a derivative level of narration, incorporating certain special information and challenging readers to search within the rich bibliography provided.

PRICELESS CONTRIBUTORS in this effort were some of Greece's greatest museums and foundations, which not only responded gladly to the request by the Region of Crete but also provided us with rare material from their archives, part of which is published for the first time.

We need to express our deepest gratitude to the Benaki Museum Photographic Archive and especially Mrs. *Fanny Constantinou*, Mrs. *Aliki Tsirgiolou*, and Mrs. *Olga Chardalia*, for providing

part of the previously unreleased archives by Cretan photographer Stephanos Fiotakis, which came to the hands of the Museum no sooner than 2005, and the identification of the material has not been yet completed.

Furthermore, we would like to express our deepest gratitude to:

The Library of the Greek Parliament and its General Director, Mrs. *Evridiki Abadji*, for providing the engravings and the palaeotypes.

The National History Museum and its Director *Ioannis Mazarakis Aenian*, as well as Supervisor Mrs. *Efthimia Papaspyrou – Karadimitriou*, the Library Manager Mrs. *Dimitra Koukiou*, and scientific supervisors *Marinos Kachrilas*, *Natassa Kastriti*, *Anastassia Kouli* and *Philippos Mazarakis*, for providing gravures and historical heirlooms from the Museum.

The Historical Museum of Crete and Director *Alexis Kalokerinos*.

The Numismatic Museum of Athens, for allowing photography of the “treasures”; special thanks to Director Mrs. *Despina Evghenidou*, and scientific supervisors *Efterpi Ralli*, *Panaghiotis Tselekas* and *Yorka Nicholaou*.

The Greek National Tourism Organization

The Benaki Museum and Mrs. *Sophia Chandaka* for providing the works of visual art.

The Byzantine and Christian Museum and Director *Dimitrios Constantios* for providing hagiography material.

The Educational Foundation of the National Bank of Greece and Director *Dionyssis Kapsalis*, for providing maps and gravures from his collection.

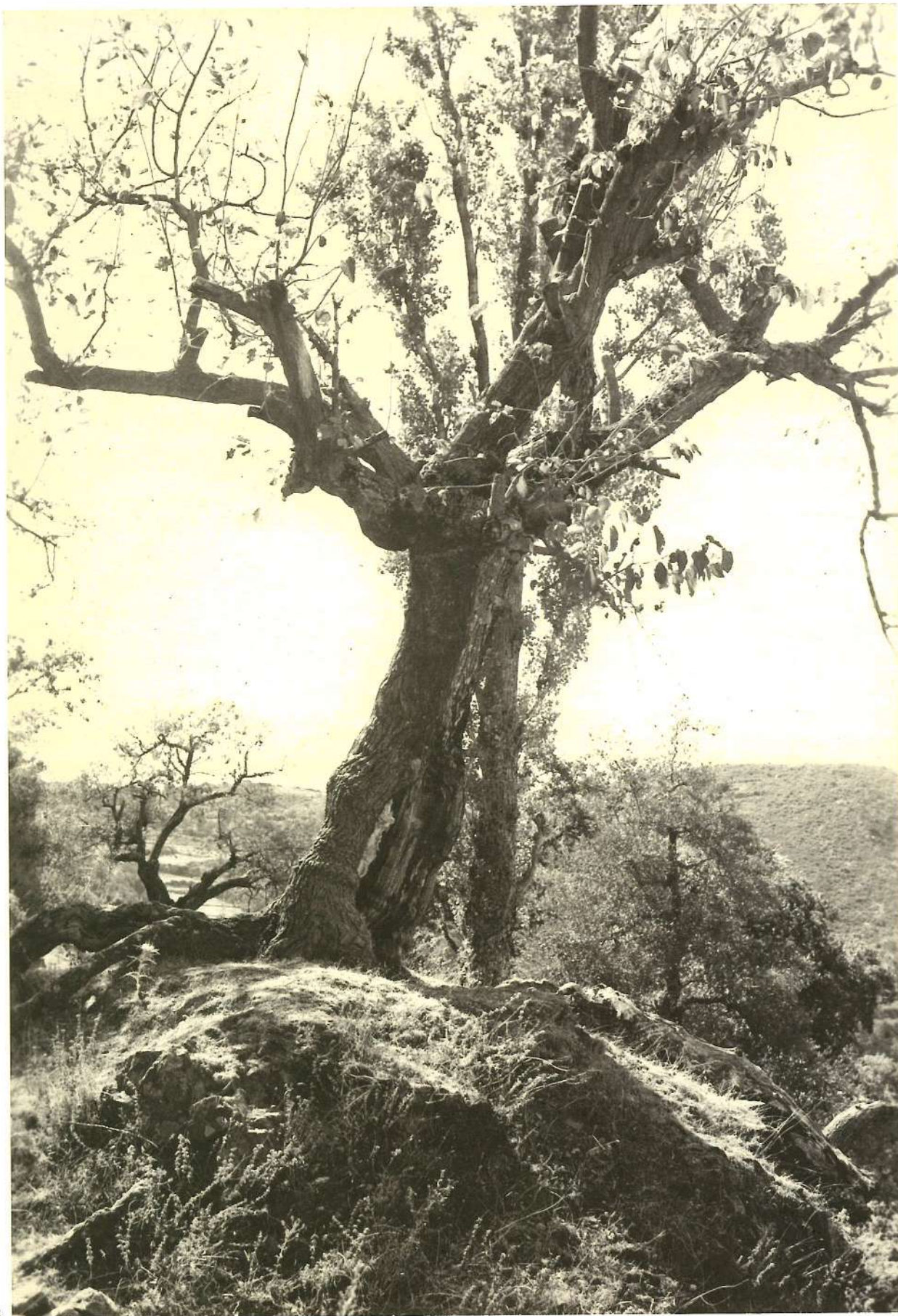
The Archaeological Receipts Fund.

The City of Athens Museum of Vourou – Eftaxia and Director *Stelios Lydakis*, as well as scientific supervisors *Faye Tolaki* and *Virginia Mavrika* for providing the gravures.

The “Eleftherios K. Venizelos” Museum, and the Culture Organization of the Municipality of Athens and the manager of the archive Mrs. *Eleni Dardamani* for the photography of historical documents and heirlooms.

And finally, our special thanks to the Holy Monastery of Saint Ekaterini at Mount Sinai, and Preceptor *Damianos*, as well as to the Holy Assembly of the Monastery. Furthermore, we would like to thank the Holy Monastery of Aghios Nicholas Anapafsas and the Preceptor of the Monastery.

Dimitris Lucas, Spyros Tzokas

108.

HISTORY AND CULTURE OF CRETE

A GEOGRAPHICAL PERSPECTIVE OF CRETE

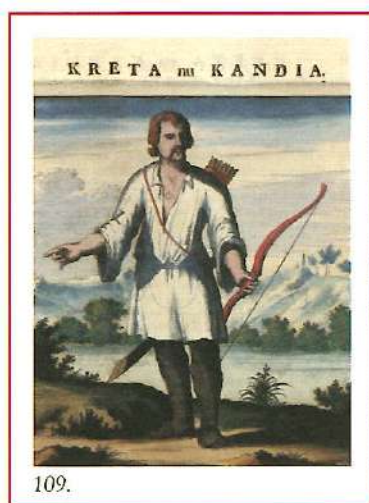
CRETE'S PREFERENTIAL LOCATION, positioned as it is in the centre of the Mediterranean basin at an approximately equal distance from Europe, Asia and Africa, creates a rare -almost unique- combination of geographical and climate conditions. From its longest point at the eastern Cape Sidhero to the western tip of Gramvousa, Crete extends to a length of 260 kilometres. Its widest point is just 58 kilometres between the capes of Stavros and Lithion in what today forms the prefecture of Heraklion, while at the Ierapetra isthmus the width of the island is no more than 12 kilometres.

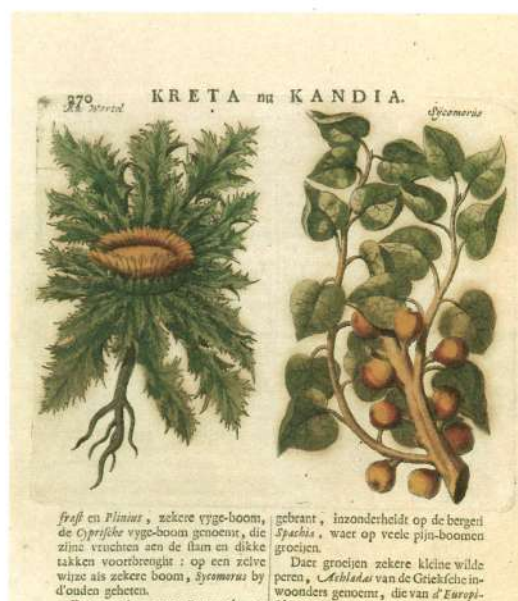
Crete is a mountainous island and indeed it resembles a massive rock in the midst of the sea. In the centre of the island the proud Mount Psiloritis, known in ancient times as Mount Ida, rises up 2,456 m.), which is a sacred mountain associated with the Cretan-born Zeus. To the west the White Mountains (Lefka Ori or Madares Mountain Range) compete in height at 2,452 m. the Dikti mountain range in the east (2,155 m.) is not quite as high and these mountains are also associated with the birth of Zeus, the king of man and the gods. Small mountain ranges and hills cover the stretches in between with lovely val-

leys and hills cultivated mainly with grape vines and olive groves.

The geographical landscape of Crete is quite unique as it combines the elements of northern and southern Europe and Africa. The variations in landscape and the corresponding climatic changes are so great in Crete that the landscape can change over just a few kilometres distance. The natural beauties that uplift and captivate the onlooker are unique. Practically no other area in the world has the richness and variety of flora and fauna that Crete has. Here cedar, mountain cypress, olive groves and grape vines exist alongside palm and banana trees. Furthermore in many areas on the south coast of the island, particularly in the area of Ierapetra, the winter is so mild that the swallows never migrate and a huge variety

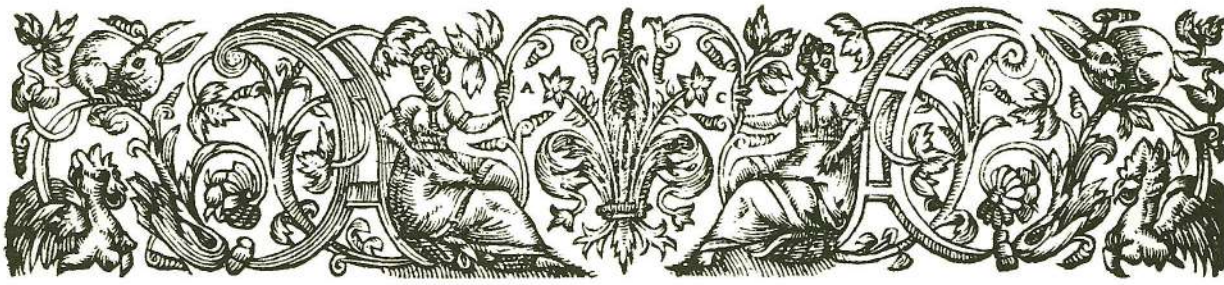
of crops and products ensure a high degree of self-sufficiency for Crete, which is quite wealthy despite its characteristic mountainous nature. Crete appears to face Europe while having its back towards Africa. On the north coastline lie many deep coves and welcoming ports the largest being Souda in the area of Hania. In contrast the southern coastline is sheer and harsh, with few coves and with no port worthy of mention apart from that of Ierapetra. This landscape clearly explains the development and

precedence of northern Crete over the south. However, Crete is more known for its long and rich history and for its contribution to European history. The most ancient sign of civilisation on European soil is to be found in Crete which is rightly characterised as the birthplace of European civilisation. Its historical record is extensive both in terms, in years and events. It is no exaggeration to claim that no other area

on Greek soil has such a long and rich history and cultural tradition, with the strong stamp of a unique, characteristic and distinct physiognomy as Crete. From the dawn of civilisation on European soil to this very day, Crete has been at the centre of events in Greek and European history and has always played a leading role in development. The following work ventures a brief overview of prehistoric and historical life on Crete.

PART I.

CRETE DURING THE PREHISTORIC YEARS

(CIRCA 6000-1100 BC)

A. NEOLITHIC PERIOD (CIRCA 6000-2600 BC)

THE EARLIEST EVIDENCE OF human life in Crete was found on the lowest level of Knossos and is dated to the Pre-pottery Neolithic period (6100-5700 BC). The few small objects which were found here, wooden and stone tools, burnt wheat seeds, barley and lentils, alongside the bones of domesticated animals (sheep, goats, oxen and pigs) allow for some conclusions to be drawn about the way of life and occupations of people at the start of the Neolithic period. Everything suggests that it was a small community of farmers who had created a relatively developed and productive way of life. Signs of hunting or fishing activity have not been found, but this does not mean that such ways of life were not in existence. The dead were buried in shallow pit graves in cavernous holes close to the settlement.

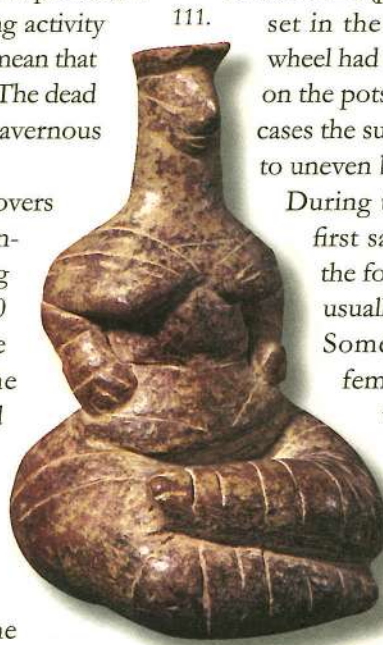
The main Neolithic period in Crete covers a period of approximately three millennia, from 5700 to 2800 BC (according to Nikolaos Platon right up to 2600 BC). This period has three phases: the Early Neolithic (5700-3800 BC), the Mid-Neolithic (3800-3500 BC) and the Late Neolithic (3500-2800/2600 BC). In addition to Knossos, which is the most important Neolithic settlement on Crete, other areas have been found at Katsaba (which was the port of Knossos), at Ierapetra, at the

caves of Miamos, Eileithya, Trapeza, on the Hania promontory and elsewhere. The Neolithic settlements were built with clay bricks and wood and were made up of rectangular rooms, often on top of stone bases. The tools of the period were constructed from river rocks, wood and animal bones and were on the whole axes, hammers, clubs and daggers. New important evidence of life was the wide use of obsidian from Milos island, which was used for the points of weapons.

With the course of time as well as the stone tools and weapons, the first rough pottery started to be constructed (pots and various utensils), which were set in the fire, as the oven and the throwing wheel had not yet been invented. The decoration on the pots was engraved or written and in most cases the surface was a reddish-brown colour due to uneven baking in the fire.

During the second phase of the period the first samples of plastic art were created in the form of various clay and stone figurines usually in the shape of women.

Some archaeologists believe that these female figurines are the ancient seed of the worship of female gods as the symbol of fertility which was also practiced among other peoples of the Eastern Mediterranean. Votive figurines of animals and birds are to be found to a much lesser degree.

B. MINOAN CIVILISATION (2600-1100 BC)

Centres of excavation

The crowning glory of prehistoric Crete is the Minoan civilisation, the most important of the civilisations of the Bronze Age in the Greek area. Buried in the depths of Cretan soil this culture remained unknown for thousands of years. The mythical narrations of ancient Greek and Latin writers recall a just and blissful period in Crete under the high lord Minos; son and student of Zeus who was himself born in Crete; of great and rich cities which took part in the Trojan war; of shining artists such as Daedalus and Icarus, which remain the echo of a golden age lost forever.

The excavations helped bring these myths to life and reveal the truth of an age-old tradition. Surface finds at various locations on the island, mainly in the form of inscribed slates, had attracted the attention of travellers and archaeologists since the time of Venetian rule. However, the first excavations in Crete took place in 1878 immediately after the Treaty of Halepa and the pre-emptive concession of the Cretan people. The merchant Minos Kalokerinos was the first to observe the location of the Knossos Palace, being a lover of antiquities himself, and he even excavated a small part of it. A few years later in 1884 Joseph Hadjidakis, president of the Heraklion Educational Association, in cooperation with the Italian archaeologist Halbherr investigated various holy caves (the Idaean Cave, the Eileithyia Cave). The first finds were kept in storage in the Aghios Minas church under the care of the Heraklion Educational Association.

The first European archaeologist to show interest in the excavation of the Knossos Palace was Heinrich Schliemann, the famous excavator of Troy and Mycenae. He visited Crete in 1890 in an attempt to purchase the Knossos site from the Turkish occupiers but the transactions proved fruitless. Shortly after this (1894) the Englishman Arthur Evans visited Crete for the first time (1851-1941), anthropologist and director of Ashmolean Museum in Oxford, who attempted to prove that the solution

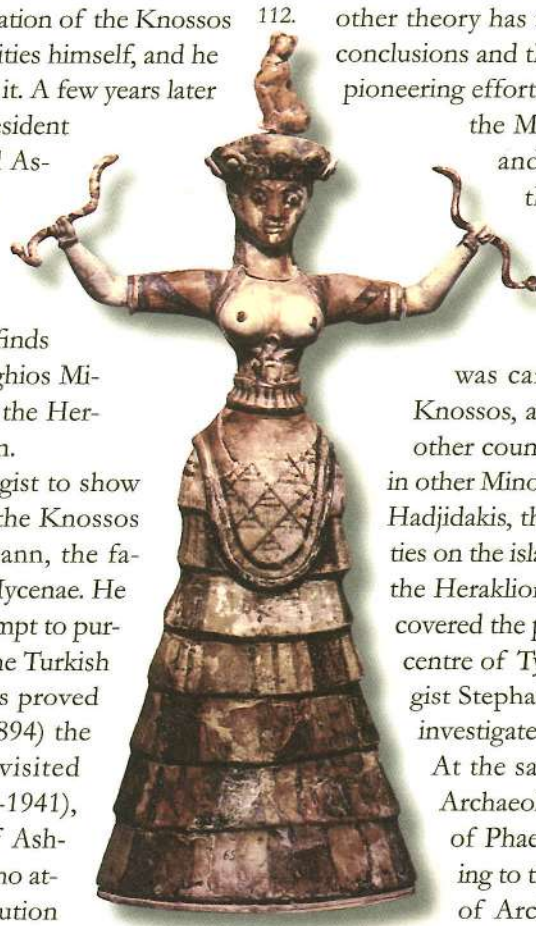
to the problem of the Mycenaean civilisation was to be found in Crete. He began a casual exploration in the Mesara plains but the outbreak of the revolution in 1895 and the difficult internal conditions in Crete proved serious obstacles to the continuation of Evans' investigations.

The liberation of Crete with the proclamation of autonomy (1898) created excellent conditions for archaeological investigation. Evans purchased a large area of land at Kefala, which was the location of the ancient palace of Knossos, and began his excavations in March 1900. The excavations progressed at a brisk pace and brought impressive results. Evans became the Nestor of Minoan archaeology and the results of his research led to the monumental four-volume work "The Palace of Minos at Knossos" (1921-1936), which continues to be the fundamental guide on Minoan archaeology.

Evans did not limit his excavation work to the study of the findings. He also went ahead with impressive reconstructions of Knossos Palace and the wall frescoes that he restored with the help of talented artists. This method received much criticism from many archaeologists who criticised Evans for arbitrariness and hollow assumptions. However, no

other theory has managed to overturn the basic conclusions and the interpretations of this major pioneering effort. Evans built a property next to the Minoan palace to house himself and his colleagues and to enable the findings to be studied. The English School of Archaeology continues research on Knossos to this day.

In the same period that Evans was carrying out his excavations on Knossos, archaeologists from Greece and other countries were active in excavations in other Minoan centres on the island. Joseph Hadjidakis, the official in charge of Antiquities on the island, and one of the founders of the Heraklion Archaeological Museum, discovered the palace of Malia and the Minoan centre of Tylissos and the great archaeologist Stephanos Xanthoudidis (1864-1928) investigated the domed tombs of Mesara. At the same time the Italian School of Archaeology excavated the great palace of Phaestos (1900-1909, 1950 continuing to this very day), the French School of Archaeology the Malia Palace and

113.

the American School of Archaeology the Gournia settlement (1922-1929) on the northern tip of Ierapetra isthmus (1904).

The excavations and research by the Greek archaeologists is also impressive, particularly after 1950. Illustrative of this are the excavations carried out by Platon on the Palace of Zakros on the eastern edge of the Crete; those of Stylianos Alexiou on the Minoan tombs in Katsaba; G. Sakellarakis at Archanes and the Idaean Cave. The latest research on western Crete has brought a new perspective to our views about Minoan archaeology. Important finds have also been brought to light through archaeological submarine research. However, many problems remain unsolved, but the continuation of excavation works and research all over Crete in settlements, caves and peaks sanctuaries is contributing to our knowledge on a daily basis and in some cases supports, and in others nullifies, interpretations and theories of previous researchers.

Timeline

The chronology of the evolving phases of the Minoan civilisation is owed to Evans. Examining the development of pottery in Crete and combining the finds from Crete with the relevant finds in Egypt, Evans suggested a timeline which includes three long periods; the Early Minoan (3400-2100

BC), the Middle Minoan (2100-1580 BC) and the Late Minoan (1580-1200 BC). Evans further divided each period into three shorter periods. The highest acme of the Minoan civilisation is to be found in the Middle Minoan III and the Late Minoan I (1700-1450 AD).

Nikolaos Platon suggested a new timeline, which is supported on a totally different basis (1958) but fails to appreciably differentiate it from that of Evans. Platon hypothesises that the Neolithic period ended in Crete around 2600 BC and that the first Minoan Palaces were constructed in Knossos around 2000 BC, destroyed around 1700 BC, perhaps as a result of an earthquake, then were majestically rebuilt only to be definitively destroyed with the catastrophic eruption of the Thera volcano around 1450 BC, and goes on to suggest new chronological markers and new chronological periods based on the progress of life of the Minoan palaces. He divided the periods as follows: Pre-palatial Period (2600-2000 BC), Proto-palatial Period (2000-1700 BC), Neo-palatial Period (1700-1450 BC), and the Post-Palatial or Mycenaean period (1450-1150 BC). The great acme he attributes to the final period, the Neo-palatial Period, between 1700 and 1450 BC. It is characteristic that the two chronological schemes agree on the central point, that is the time when the Minoan civilisation was at its zenith.

PERIODS OF MINOAN CIVILISATION

A. Pre-palatial Period (2600-2000 BC)

The dawn of the Bronze Age in Crete is dated to the middle of the third millennium BC. The old theory that bronze was imported to Crete from Egypt is no longer considered sound. Nowadays it is generally accepted that the entire area of the Aegean and Crete was inhabited in that period by a large population of pre-Hellenes of the same nationality. This population is conventionally known by the names Pre-Hellenes, Aegeans or Pelasgians. These people who belong to the so-called "Mediterranean tribe" had common anthropological characteristics: short stature, dolichocephalous, with black hair and eyes. They had no tribal relationship with the Egyptians or with the Semites of the Eastern Mediterranean or with the other peoples of the northern shores of Africa. It was this population that created the Bronze Age civilisation on Crete and the Cyclades islands.

In this period coastal centres developed on eastern Crete (Malia, Palaeokastro, Zakros) which were open to the influences of the East. In the same period strong settlements developed in central Crete mainly in the Mesara valley, and communication links between the towns such as those of Knossos and Phaestos. Seafaring had developed and there were trade relations with other centres. Bronze was imported to Crete largely from Cyprus, gold from Egypt, silver and obsidian from the Cyclades islands in exchange for Cretan products.

Life at this time was in a much higher stage of evolution than in the Neolithic period, of which some evidence still survived. Some caves were in use in this period for residences such as the Miamos cave, and the Eileithyia, Trapeza and Arkalochorion Caves.

However organised settlements have also been found such as Vasiliki in Ierapetra. It is known that the worship and burial of the dead took place in caves or in the domed tombs (in Mesara), which are considered the forerunners of the domed tombs of the Mycenaean and of Crete. An extensive graveyard has been found in Aghia Fotia in Sitia.

By this time experience and knowledge of life had greatly developed.

The clay throwing wheel had been developed and remarkable works of art with

many characteristic styles were produced which are named by archaeologists according to where they were found: Pyrgos Style with black smoked pots and the Agios Onoufrios Style with red lines which intersect decorate the base of the pots. Towards the end of the period there were many pots decorated in plentiful colours (spirals). In smaller artworks local rocks were used for the construction of pots and idols. Excavations also brought to light many small pieces of art in gold, silver and bronze (male and female jewellery, daggers, stamps and so on) which prove an already developed level of life and herald the great zenith of the coming periods.

B. Proto-palatial Period (2000-1700 BC)

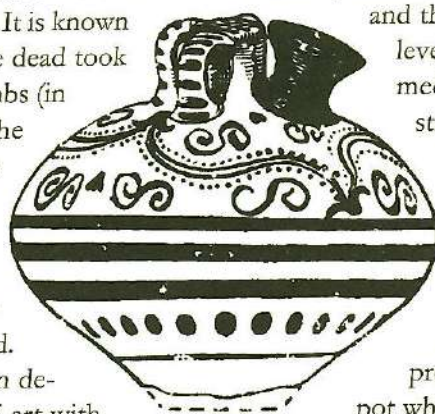
With the dawning of the second millennium BC extensive palatial complexes were built in the large towns of Crete, Knossos, Phaestos, Malia and Zakros. Smaller population centres of the same period have been discovered in other areas such as Monastiraki Amario and in the area of Hania. Carrying out such monumental efforts demanded a long period of peace which is known as the "Minoan Peace-Pax Minoica".

The construction of great palatial complexes and other works of art clearly demanded a blossoming economy. Cretan trade, which was flourishing during this period, was the strongest in the eastern Mediterranean and had supplanted that of Cyprus. It was at this time that the bases for Minoan dominance of the sea were laid, and about which much has been said by later historians such as Thucydides (1.4).

We do not have a precise idea about how the early Minoan palaces looked but we do know that around 1700 BC they were destroyed. Archaeologists fail to agree as to whether this was the result of enemy invasion or a major earthquake, though the latter is

more probable. An eruption of the Thera volcano and the subsequent earthquake probably levelled the Minoan towns, which immediately entered a period of reconstruction.

During this period all art forms show signs of progress, particularly pottery. The earlier pottery works of the period are representative of the Barbotine style, as it is known (pots with decorative protrusions covering the surface of the pot which was done while the clay was still

fresh). However the great glory of the pottery from this period is represented by the "Kamaraika pots" which came from the workshops of Phaestos and Knossos. They were named thus by the archaeologists after the caves of Kamaros in Mesara where such pots were found for the first time. They were creations of the finest delicacy, with amazing decoration, indelible colours of white and red on a black background. The variety of decorative details is endless. "Hymenotraka" or "eggshell" pots are a special category resulting from a process of continuous perfecting until the sides of the pot are as thin as an eggshell.

The progress in metal work and small objects was analogous particularly in the sculpting of seals. Soft material (clay) and hard semi-precious stones (agate, hematite, jasper, chalcedony, natural mountain crystal and so on) were used to create amazing works of art. Many seals bore hieroglyphics, which became known in Crete during this period.

The art of jewellery making also reached a similar height of development particularly decorative jewellery for women. The amazing and unique piece of jewellery with the two bumble bees either depositing or sucking honey from the honeycomb is well known and was found in the area of the Palace of Malia at Chryssolakos.

C.Neo-palatial Period (1700-1450 BC)

Immediately after the destruction in 1700 BC the towns of Crete were reconstructed at an impressive rate. On the ruins of the old palaces, which had been levelled, new even more magnificent ones were constructed and the Cretan civilisation entered the period of its great acme. The archaeologists discern three phases in the development of the civilisation of the Neo-palatial Period: the phase of reconstruction and preparations (1700-1600 BC), that of the great zenith (1600-1500 BC) and the phase of Minoan expansion and the creative activity of many Mediterranean populations (1500-1400 BC).

The greatest glory of Minoan Crete is the Minoan architecture. Multi-storey, labyrinthine palace complexes were built at this time in many population centres around Crete. The Palace of Knossos is the largest and was the

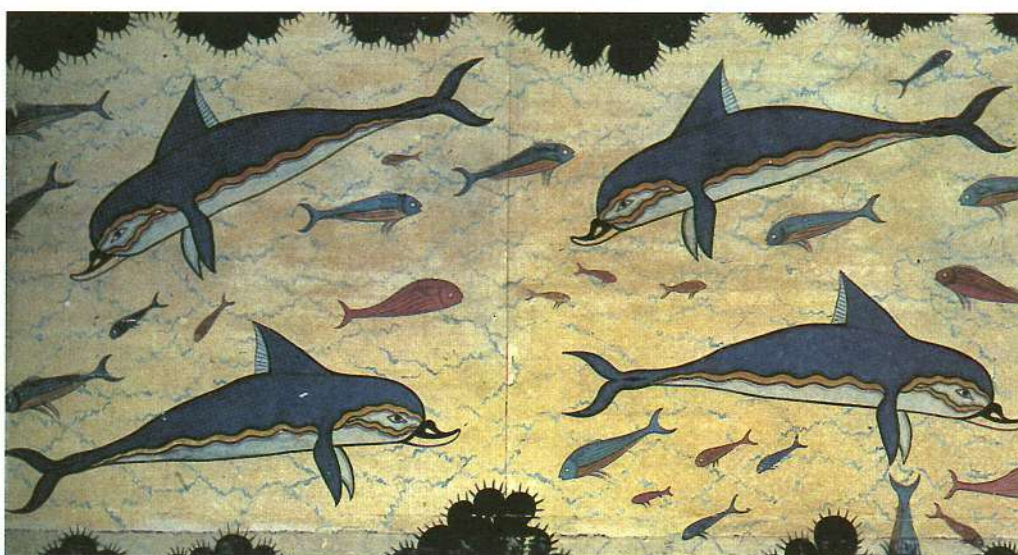
most magnificent building on Minoan Crete. It covered an area of 22,000 square metres and was three or four floors high, including 1,400 rooms. The building on more than one level gave birth to the mythical picture of the Cretan labyrinth for the ancient Greeks. At Phaestos and Malia the palaces were smaller and covered an area of 9,000 square metres and the palace at Zakros was smaller still (7,000 square metres) though it was by no means less magnificent.

All Cretan palaces were constructed according to architectural plans. They were built around a large central courtyard, which was also the place for public activities, gatherings, celebrations and so on. They had magnificent entrances, with propylaea, impressive colonnades, monumental staircases, rooms with many doors, and lighting, water supply and drainage systems. There were large and rich storage areas, archives, treasury, sacred depositories, water tanks, purification rooms, art workshops and even school classrooms. The floor was covered in green slate tiles, and the walls were lined in plaster or covered with wall tiles from a type of Cretan alabaster. The rich artistic and colourful decoration, with wall frescoes and pictorial iconic representations created a picture of "mythical magic" in the palaces.

The Palace of Knossos was reconstructed using a combination of the finds of the excavations and the creative imagination of Evans and as it stands it pays tribute to the measure of ability of Minoan architecture. However the most faithful picture of the organisation and functioning of the palace apartments is found in the Palace of Zakros which is the only one that remained intact with all its structures and objects in place. Smaller luxurious buildings, mansions and dwellings of local lords, or royal summer dwellings have also been found and excavated in many areas. The largest and most important are located in Archanes, Agia Triada in Mesara, in Epano Zakros and Siteia. Minoan mansions are also known in various areas that belonged to dignitaries or powerful landowners of the time (Sklavokamos, Tylissos, Nirou at Hania, Mitropoli at Mesara, Apodoulou at Rethymnon, Kastelli Pedia-dos, Plati in Lasithi, Profitis Ilias, Achladia at Siteia, Praisos and so on). In some of these

115.

116.

country homes we have a clear picture of farming life, with small industry facilities (oil presses, wine presses, storage areas, remains of pottery ovens and so on).

Development in the architecture of tombs is also marked in this period, an excellent example of which is to be found in the royal grave of Isopaton in the south of Knossos. It is an impressive structure designed not only as a grave but also for the worship of the buried king. In other areas, chambered tombs have been found carved out of soft rock in a variety of shapes and styles. Chambered tombs have been found in Knossos and in Kamilaris at Mesara close to Phaestos, all of which bear witness to the existence of a developed level of worship of the dead. The development of art in all its forms of expression is also impressive. It is in this period that monumental drawings start to appear for the first time, be it in the form of frescoes, which compliment and complete the architecture of buildings or adorning pots. The frescoes of Knossos, which were but fragments and have been filled in, are the great glory of Minoan drawing. The subjects presented in the frescoes are social (banquets, dances, celebrations), religious (bull-leaping, depictions of the gods, like the well known "La Parisienne") and also clear representations of nature (scenes with flowers and leaves, animals and birds, ocean themes, fish, octopuses, sea urchins and so on). Pot decoration followed similar themes. In pot-making of this period, libation pots of amazing perfection imitating animal heads (lions and bulls) or seashells are to be found. Small

sculpture work reached its peak during the Neo-palatial Period. Great artists created remarkable works of art, libation pots and household utensils, in an endless variety of shapes and objects. The loveliest come from the Palace of Knossos and from the mansion of Agia Triada. A libation pot made from mountain crystal with a shapely gilded ring around the neck and handles made from green crystal beads was found in the treasury of Zakros and is a unique, unrepeatabe masterpiece.

The art of seal making also enjoyed considerable development during this period. The seals of the period were used in the main as a protection or magic talisman against evil spirits. They were largely lenticular or almond-shaped and were made using hard semi-precious stones that were patiently engraved by respected artists of the time. The same can be observed in the area of the plastic arts which are mainly represented by figurines. The materials used to make such figurines were clay, majolica -a type of porcelain-, ivory, gold, bronze and less commonly, petrified rock. Superb examples of plastic art are the of 'Snake goddess' made from majolica and the "bull leaper" of Knossos, an ivory model of an acrobat while he is in the air during the execution of a dangerous leap.

This civilisation, the most glorious of the Bronze Age on Greek soil, was entirely destroyed most probably as a result of a terrible eruption of the volcano at the island of Thera. Archaeologists believe that in the last fifty years of the period (1500-1450 BC) there were two gigantic eruptions, the

latter of which S. Marinatos believes to have been similar in magnitude to the catastrophic eruption of the Krakatau volcano in then Dutch East Indies (1883) and brought an abrupt and complete end to the most glorious prehistoric civilisation of Crete, weakening the critical centres and creating favourable conditions for the invasion of the Achaeans.

Life in Crete during the Prehistoric years

Minos, the King of Knossos was the central figure in Minoan civilisation. Today it is believed that the word Minos was a royal title like that of pharaoh in Egypt. Ancient mythology is rich with stories about Minos. Son of Zeus and Europa, he took the laws from his father, Zeus. Greek antiquity sees him as son and student of Zeus and as wise lawmaker who became judge of the souls in Hades with his brothers Rhadamanthus and Aiakos who were also sons of Zeus. Characteristically and symbolically Plato allots Aiakos as judge of the men of Europe, Rhadamanthus the men of Asia, and Minos as overseer of the courts of souls. In the historic mind of the ancients captured by Thucydides, Minos was the ruler of the seas. He was the first to create a strong navy, purge the seas of the pirates and colonise the coasts of the islands creating a huge seafaring state. Today we recognise a multitude of Minoan colonies and settlements on the Aegean islands (Cythera, Milos, Kea, Thera, Scopelos, Carpathos, Rhodes, Miletus and so on). The myth of Theseus reflects the rule of Minos in Attica while the myth of Daedalus and Icarus, the technological knowledge and the struggle of man to overcome his physical limitations. Towns called Minos

were to be found in many places on Greek soil, and in Sicily, Gaza in Palestine, even in distant Arabia. The political system was based on a monarchy which supported the theocratic understanding of life according to which the king drew his power directly from god. Thus in Crete the king was the great high priest, a representative of god, perhaps he himself was worshipped as a god. The symbols of his power were the crown of lilies with wings, the necklace of lilies and a mythical bird, the griffin, which accompanied him. The

griffin had the body of a winged lion and the head of a bird. It adorned the throne room of Minos in Knossos and today is the emblem of the Municipality of Heraklion.

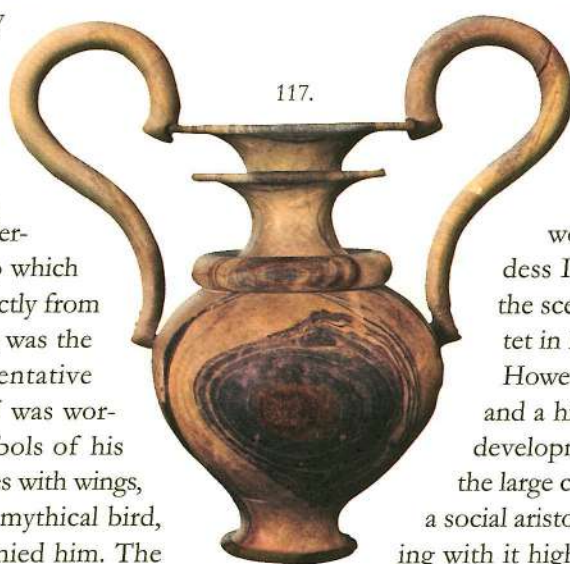
The Minoan society was an organisation of large groups of peoples with class divisions which were ruled by local lords. Perhaps the strong economy after 1700 BC created a class of noblemen who were supported by the strength their wealth. Undoubtedly there was a specific class made up entirely of the large numbers of slaves.

It is by no means an easy task to give a complete picture of life on Minoan Crete or the developing phases of its civilisation. However all the evidence suggests that we are dealing with a people rich in feelings, full of love for nature and life, optimistic and creative. They perceived life in a totally different way from the other peoples of the time. The observation of N. Platon is characteristic; "The amazingly close association to life made the Minoan feel and convey only that which was related to the good side of life: as if echoing the song of joy and life everywhere. In this way the worry of the unknown future and death were forgotten and were not perceptible anywhere. As they were not concerned with the future, they did not have the tendency to chain themselves to the past, as was the wish of the Mesopotamians, or to crystallise the present for eternity like the Egyptians. The entire creation of the Minoans is ruled by a buoyant tone of optimism".

In the main the people were pastoral and agrarian. A lovely picture of Minoan farming is presented on the famous "harvester's pot" which was found in Agia Triada in Mesara. Harvesters are depicted

on the pot with farming tools on their shoulders singing perhaps a hymn to the divinity of germination, to the accompaniment of music and the clergyman who is holding the sistrum as in the worship of the Egyptian goddess Isis. The group of singers on the scene make up the "oldest quartet in European civilisation".

However a precondition of great art and a higher standard of living is the development of urban life. Indeed in the large centres of Crete it appears that a social aristocracy had been created bringing with it high demands. The fineness and

grace of female clothing and beautification are a source of wonder today, as are the richness and the variety of jewellery, styles of dresses and hairstyles with their dazzling luxury. At the same time we must imagine the attention to cleanliness the use of perfumes and makeup, the colouring the lips for women as shown in the Minoan frescoes in the palaces. The figure of "La Parisienne" is characteristic. Even in the men, whose clothing was more simple with a plain string around the waist, the figures are always portrayed as shaven and wearing jewellery.

One of the characteristic attributes of Minoan civilisation is the freedom afforded to women and the development of female nobility. Women took an active and equal role in public life, great celebrations and public spectacles and even in dangerous competitions and in hunting. This equality of women in Minoan Crete reveals an advanced understanding of life which is surprising if we consider that in very advanced times and in times of civilisation at its height such as in Pericles' Athens, for example, women were destined to spend their time confined to the home and at the mercy of the absolute power of men.

The rich life of the Minoans can be clearly appreciated from their public spectacles, their playful rites of worship and celebrations, their competitions, acrobatics, dances and hunting scenes. It is particularly worth noting the existence of large courtyards and theatres. In the palaces of Knossos and Phaestos are some of the most ancient theatrical areas on the continent of Europe. It seems that the Minoans particularly loved acrobatic gymnastics and dangerous competitions, the most spectacular of all being bull-leaping, a dangerous acrobatic display on the back of an infuriated bull, as frescoes and other pictorial renditions on seals and reliefs show. Experts believe that this daring and dangerous sport was a part of a series of rites of worship.

The Cretans had a particular love of dancing. This is evident from frescoes and from literary sources from Greek antiquity which praise the dancing skill of the Cretans. Homer gives us an amazing description of a Minoan dance in his description of the Ariadne dance from Knossos as related by Hephaestus on Achilles' shield (*Iliad*, pp. 590-606):

"And the famous lame god elaborated a dancing-floor on it, like the dancing-floor which once Daedalus built in the broad

space of Knossos for the lovely-haired Ariadne.

On it there were dancing young men and girls whose marriage would win many oxen, holding each other's hands at the wrist. The girls wore dresses of fine linen, and the men closely-woven tunics with a light sheen of olive oil: and the girls had beautiful garlands on their heads, and the men wore golden daggers hanging from belts of silver.

At times they would round on their skilful feet very lightly [...] and then they would form lines and run to meet each other. A large crowd stood round enjoying the sight of the lovely dance and next to them seated, strumming the instrument was the divine singer, who opened his mouth in song, and two acrobats among the performers led their dancing, whirling and tumbling at the centre".

(Translation E. V. Rieu)

Minoan religion and worship

Among the many problems concerning Minoan Crete one of the thorniest was that of religion and worship practices. Contrary to other civilisations of the time (Egypt, Mesopotamia) which left magnificent works of religious worship, temples, sculpture and so on, with Minoan Crete we are faced with an inexplicable vacuity. As S. Marinatos says: "Only Minoan civilisation leaves us without temples, without statues, without reliefs, without any monumental depiction of a deity". Of course this does not mean that there was no religion or religious life on Minoan Crete. It simply means that it was of a different character from the other known religious habits and

thus researchers have put forward their own personal speculations in an effort to interpret the silent remains of the excavations.

The generally accepted picture today of religious life in Minoan Crete is as follows. The basis of Minoan religion was the vegetative cycle, in other words deification of the power of nature which is in a process of constant change. Thus the great divinity of Minoan Crete is nature itself, the Great Goddess, the Great Mother who is depicted in a variety of ways. She may be found on the peak of a mountain surrounded by lions, as 'Orea Mitir' (Mother of the Mountains) or 'Potnia Thiron' (Queen of the Beasts),

119.

be it as 'Snake Goddess' or as the divinity of the sacred tree, the birds, the flowers, be it in a holy ship which travels as a sea divinity, or be it armed with a shield and sword as a war divinity.

Other creatures besides the anthropomorphic Great Goddess are to be found depicted in scenes of worship such as various animals (usually monkeys), or imaginary animals often with the body of a human and the head of an animal or bird such as the griffin who accompanies Minos. All these manifestations are probably images of vegetative demons. There are many symbols of worship: the sacred tree, usually an olive tree; the sacred horns; the double-headed axe which is known as 'lavis' in the Cretan tongue (a word which perhaps has an etymological relationship with the word 'labyrinth'); the holy ship and so on. It should be noted however that the opinions of archaeologists are not always in agreement in the interpretation of such symbols.

The offerings of worship are of a similar style: beseeching positions, religious dances, sacrificial offerings made on the summits of mountains (peak sanctuaries), in caves, or even in performing holy domestic duties. Offerings were usually made to the deity in the shape of fruits of the earth, a supposition made by G. Sakellarakis based on the findings at Archanes. The suggestion of human sacrifice aroused a strong reaction from specialists and has been rejected.

It is also certain that Minoan Crete was advanced in the worship of the dead. The most interesting of such findings the famous "sarcophagus of Agia Triada". It has also been put forward that the worship of the dead was in accordance with the position the individual held in his earthly life. The custom of burning the dead was unknown in Minoan Crete.

Writing in Minoan Crete

At the end of the Pre-palatial Period (around 2000 BC) the first written symbols began to appear on Crete. They resembled Egyptian hieroglyphics without, however, having any kind of dependent relationship. No less than 135 written hieroglyphics have been noted which depict human shapes, animal heads, tools and various symbols (plants, double-headed axes and so on). It is the so-called hieroglyphic writing of Crete, the most important sample of which is the famous Phaestos Disk which was found in the 1903 excavations. It has not yet been successfully deciphered and the opinions of archaeologists differ as much as to its origin as to its use. In the same period that the hieroglyphics were in use in Crete during the Proto-palatial Period there was another system of writing in existence, which was made up of 70 symbols and is known as "Linear A". It is known from the seals of Knossos, Phaestos, Malia, Tylissos, Palaeokastro, and Zakros. This writing remains undeciphered although many archae-

ologists and linguists-cum-archaeologists have put forward interpretive opinions over time.

From the mid 15th century BC another system of writing appeared on Crete which is called "Linear B". It was the writing used by the Achaeans who invaded Crete in the period 1450-1400 BC. Seals bearing this writing have not only been found on Crete but also at Mycenae, Pylos, Tiryns, Orchomenos and Eleusina. Two English researchers, John Chadwick and Michael Ventris managed to decipher Linear B (1952, 1953) which is considered to the most important archaeological event of the 20th century. It is highly important that this system of writing expresses a Greek language, which is of tremendous importance for the commencement of Greek history.

D. Post-palatial or Mycenaean Period (1450-1150 BC)

The terrible eruption of the Thera volcano and the devastating earthquake which followed, weakened the populated centres of Crete and thus created favourable conditions for the invasion of the Achaeans. In a few years Crete was transformed into a Mycenaean colony. After 1380 BC there is evidence of mass settlement of the Achaeans on the island. The original Cretans took refuge in the mountains and inaccessible areas of the island particularly in the east where for many centuries the Minoan language survived, as did their civilisation as the "Eteocretans". A large part of the original Cretan population appear to have abandoned the island in search of alternative places to settle reaching as far as the Italian shores, a phenomenon which was extensive that it became known as the "Cretan Diaspora". Administration on Crete changed and fell into line with the Mycenaean prototype. Certain Knossos seals from this period often show the lettering WA-NAX, which resembles the Mycenaean title ANAX (king). It appears that there were

many powerful governors all subservient to the powerful house of Atreides in the Peloponnese. It is worthy of note that during this period centres of activity developed in western Crete which were unknown in Minoan years (Pergamus, Polyrrhenia, Cydonia, Colybari, Stylos Apokoronou and so on). The dependence of Crete on the house of Atreides was confirmed by the participation of seven Cretan towns in the Trojan War, under the leadership of Idomeneas, King of Knossos as mentioned by Homer (B 645-652). As with everything else the way of life changed on Crete. The Achaeans brought their customs including long beards, a new style of dress with an especially short tunic and their own customs for the dead. The dead were buried in domed graves (Archanes, Stylos Apokoronou) and in chambers carved out of the rocks. Towards the end of the period there are some signs of burning of the dead. However during the same period the arts went into decline and only in bronze were there signs of successful cultivation mainly in the manufacture of weapons. The most important change was that in religion. In the place of the Minoan deity, the Great Goddess came the Greek gods Zeus, Hera, Poseidon, Athena and so on. This does not mean, however, that the Minoan deities were entirely forgotten. The names Diktyna and Britomartis (Sweet Virgin) and the worship of Zeus Kourou (healer) are considered Minoan influences. Despite the change in circumstances and conditions, and the differences in the way of life, the economy of Crete remained at its zenith, supported by trade and export of Cretan products (oil, honey, wine, nuts, aromatic herbs and so on) to countries of the eastern Mediterranean, Cyprus, Syria and Egypt. The new noblemen of Crete appear to have officiated in the incursions of the "people of the sea", particularly in the 12th century and it is known that they reached Egypt in the period of Ramses III and according to one version of events the Philistines of Palestine were Cretan.

PART II.

DORIAN CRETE

(1100-69 BC)

THE DORIAN COLONISATION OF CRETE

FEW YEARS AFTER THE Trojan War, which Thucydides considers to be the oldest military action of the Greeks (approximately 1180 BC), the Dorians descended to the

Greek peninsula as the last Greek tribe.

The Mycenaean kingdom weakened by wars and internal divisions could not resist or contain the Dorian movement. Mycenae, the centre of power for the Achaeans, was destroyed around 1125-1120 BC. Groups of Achaean refugees sought refuge in Crete and Cyprus, trade was paralyzed, the rule of the sea passed into the hands of the Phoenicians and the civilisation declined. The new rulers of the southern area of Greece introduced and established new ways, the use of iron in tools and weapons, new modes of dressing, burning of the dead and new forms of expression in the field of art. The new and stronger weapons allowed the Dorians faster movements. By 1100 BC they had reached Crete with these weapons where they appear to have met with strong resistance in the large centres and mainly in Knossos, which surrendered in flames. Within a few years, the civilisation of Crete changed form and the strict military life of the Dorians superseded the re-

finied life of the Minoans and the Achaeans.

The Greeks of the island, the Achaeans, interbred with the Dorians; two races sharing the same blood, and in this way a new ethnological and cultural union was brought about. At this time the few remaining descendants of the Minoans, the Eteocretans, isolated themselves in the eastern area of Crete. Homer recognises this local intermixing of populations and languages on Crete (*The Odyssey* lines: 173-177):

“Out in the wine-dark sea there lies a land called
Crete, a rich and lovely sea-girt land,
densely peopled, with ninety cities
and several different languages.
First there are the Achaeans; then the genuine
Cretans, proud of their native stock; next the
Cydonians; the Dorians, with their three clans;
and finally the noble Pelasgians”.

(Translation E.V. Rieu)

This picture also seems to be reflected in the place-names of Crete as more recent research shows

which estimates the Greek place-names of Crete account for 70% of the whole, those of the Pelasgians 20% and those of the Eteocretans 10%.

THE FIRST CENTURIES OF DORIAN CRETE (1100-800 BC)

To stabilise their occupation of Crete, the new invaders organised a widespread programme of colonisation, the effects of which preserved the mythological tradition. Lyktos and Gortys are considered to be the first Dorian colonies. Herodotus considers Lyktos to be the oldest colony of Sparta, at the foot of the Aegean Mountains in the east of today's Municipality of Heraklion. In the same period (9th century BC) peoples from Mount Pelion and Mount Ossa founded colonies between Gortys and Phaestos.

Sources mention three Dorian tribes in Crete, the Hylleis, the Dymanes and the Pamphyloi and the oldest Cretan inscriptions mention other Dorian tribes, the Echanoreis, Aescheis and the Aethaleis. The Camiris is referred to as a Dorian tribe in Ierapetra and in the inscriptions of Praisos the Pharcaris. Thus the dawn of the historic years (1100 BC) began on Crete with a Dorian physiognomy. Until the end of antiquity it was to remain one of the strictest and most strongly Dorian areas, "a bulwark of the Dorian world" as it was characteristically known.

The image we have of life on Crete during the first three centuries of Dorian occupation is very poor indeed. There is no information and the remains from excavations are scarce. The little information from subsequent writers is sketchy, confused and unclear, with heavy mythical overtones. We can assume with some certainty that life once again fell into the rudimentary pattern of farming and pastoral existence. The traditional kingdom we had seen in the large centres of Crete became a thing of the past. Art appears to have died and writing disappeared.

The new conquerors took cover in inaccessible citadels like Gortys, Prinia, Axos, Yrtakina and elsewhere and gradually the military lifestyle of the Dorians became established on the island.

In the area of art a new style of pot decoration appeared with simple geometric shapes, triangles, squares, rhombuses and so on. For this reason this artistic form is called Geometric and the period is known as the Geometric Period of Crete (1100-725 BC) which is in turn divided up into three smaller phases: Early (1100-900 BC), Middle (900-800 BC) and Late (800-725 BC). The most important

centre on the island continued to be Knossos where a special multicoloured geometric style flourished. Trade was revitalised and from the 9th century there is clear evidence from archaeological finds of trading relationships between Crete and the other Aegean islands, Cyprus, and the East (Syria). The most notable innovation is that we owe the establishment of temples on Crete to the Dorians. The latest archaeological research carried out by Canadian archaeologists led by Professor Joseph Shaw at Kommos, close to Pitsidia village in Mesara brought to light a temple which has been dated to the 10th century BC and is the oldest temple in history on Greek soil.

A BRIEF RENAISSANCE THE ORIENTAL PERIOD (8TH-7TH CENTURY BC)

During the 8th century BC the East augured a new period of growth and development. Naval and trading activity was renewed and a great colonial expansion began. During this second phase of Greek colonisation Greece showed notable activity establishing colonies on the coast of Asia Minor (Miletus), Italy, France and Africa. In 735 BC the Cretans founded colonies in Sicily and Etruria, and a little later they cooperated with the inhabitants of Rhodes in the colonisation of Gelas and Acraganda. In the same period they reached the south coast of France at present-day Marseilles, 100 years before the Phoenicians. In 631 BC they founded Cyrene in Africa.

This economic and colonial spread was accompanied with an impressive artistic flowering which was unfortunately only transient in nature. Oriental elements were adapted to the context of Greek aesthetics and a particular artistic style which is known as

"Oriental or daedalic". The name is not owed to the mythical Daedalus of the Minoan years but to a talented artist of the same name, though little is known about how he looked. It is to him that the creation of the first monumental statues in marble and terracotta in addition to the art of making hollow bronze statues is attributed. Works of the daedalic period have been found in many areas of Crete. Remains of temples with special decoration, something unheard of even in the temples of Greece, has been found at Gortys, Driro and Prinia. Three small bronze figures (80-40 cm)

were found in Driro and are probably depictions of deities and are the oldest examples of bronze statues on Greek soil. The bronze Cretan head which is housed in the Museum of New York and the famous "Lady of Auxerre" in the Louvre Museum are considered to be the most stunning works of the period. Many believe that the Crete of the 7th century BC was the most lively part of the Greek world "which bequeathed the life-giving breath of art from the Orient to mainland Greece".

Unfortunately this auspicious renaissance was transitory and was interrupted suddenly and definitively in the 6th century BC. Navigation and sea trade went into decline. The unwieldy and inflexible social and political system of the Dorian world did not allow it to keep up with Greek developments and involvement in these. The island became isolated and hermit like, abandoned to an interminable internal crisis for the next centuries which was to be the permanent state of the island up until Roman occupation.

POLITICAL AND SOCIAL ORGANISATION OF THE CRETAN CITIES

Certain important and credible sources contain information on the political and social organisation of Cretan cities mainly Plato, Aristotle, Ephorus and Strabo. The regime did not differ substantially from the other Dorian centres especially Sparta. In other words it was based on the military system in which the citizens of cities were divided into three classes: the 'Kosmoi' (nobility), the 'ipikooi' or 'upokooi' (pre-existing inhabitants of Crete who retained certain rights), and the slaves.

According to Aristotle the Cretan regime had an aristocratic character with three main organs of power: Kosmoi (the nobles), Gherousia (the elders) and the Ecclesia (the council).

The free citizens were organised into "fratries", in other words, groups of soldiers who were called "etaireiai" and were protected by the god Zeus who was known as "Zeus etairios". The "ipikooi" or "perioikoi" were the old inhabitants of the island who recognised the Dorians as rulers and held on to a part of their property by paying taxes to the free citizens. The extensive class of slaves was made up of the original Cretans who were subjugated by

123.

the Dorians and prisoners of war. They cultivated the estates of the noblemen and received a tiny part of the revenue yielded and can be divided into two classes: the public slaves known as 'mnoitai' and the private slaves known as 'afamiotai', 'oikeis' or 'klarotai' as they cultivated the estates (klaros) of the noblemen. We don't know exactly what legal regime at the class of slaves, but

the separation of slaves from free men is clear from inscriptions.

The regime on Dorian Crete was aristocratic in character though it lacked the severity of the Spartan regime. The government was separated into three organs of power:

a) Kosmoi: These were the highest lords and went by several other titles including "archons". They were elected by the elders of the towns, and they served on an annual basis, their power was equal to that of the five ephors in Sparta. They were the commanders of the army during wars. They held a general assembly and at the end of each year's service they were called upon to report and explain the actions they had taken. This reporting procedure was known as the trial (dokimasia). In cases of breach of the law or dereliction the Kosmoi were punished with the heaviest penalties.

According to inscriptions from Lyktos, the most senior member of the Kosmoi bore the title of "protokosmos" or "cosmopolis".

b) The elders: People who were recognisably successful in their field formed an advisory body, the Elders. They were noblemen with a lifetime position free from any specific responsibilities with the main job of advising the Kosmoi in the exercise of their duties and substituting them in case of death or loss of their position.

c) The Ecclesia: This was the assembly of the free citizens that convened at regular intervals or on an ad hoc basis when there was an urgent problem. According to Aristotle the Ecclesia had no duty beyond affirming the decisions of the Kosmoi and the Elders.

LAWS AND INSTITUTIONS OF THE CRETAN CITIES

The ancient writers considered Crete to be a country of good favour. Isolated from the rest of Hellenism, Cretan cities found their true expression in legislative controls many of which have been

saved in inscriptions, and particularly in the great inscription of Gortys which is considered to be the "queen of inscriptions" due both to its extent and content. This inscription was found broken up in pieces in the second half of the 19th century (1857, 1879, 1884) and is dated between 480 and 460 BC. It is written in boustrophedon style (which is read left to right then right to left and so on down through the text) in the ancient Cretan alphabet which had only 18 letters. Experts believe that it contains a representative sample of legislation for the rural cities of Crete. It is not of course an organised legislative text but it deals with many legal subjects such as the freedom of citizens, the clear division in status between the free man and the slave, moral offences (rape, adultery and such like), issues related to family rights (divorce, distribution of paternal property, acceptance of a child's paternity, adoption, parent-child relationships), trade exchange and many other civil law issues. The absence of other Cretan texts set this inscription aside as a unique source for the study of the economy and social organisation of Cretan cities of the 6th and 5th centuries BC. Further to its historical value this inscription gives a spectacular picture of the Dorian dialect as it was in Crete during this period. The absence of other lengthy texts simply adds to the value of this inscription all the more. The main social institutions on Crete which differentiated it from other Dorian centres and aroused the interest and admiration of the ancient world were "syssitia" (meals in common) and the education of children. Many ancient writers furnish us with precious information on these two institutions amongst them the two great philosophers, Plato and Aristotle and geographer Strabo.

According to Aristotle, the Cretan syssitia were better organised than the Spartan ones and functioned in the following way: in every city there was a special

building which was called the "andreion" used for citizens to dine in. The citizens took part in the syssitia organised into etaireies (groups). City officials were responsible for the organisation of the syssitia. The monies to support the syssitia came from the income from the public buildings and the taxation of citizens which usually amounted to 1/10 of their incomes. But the syssitia were not just an economic institution. They provided a source of social and patriotic education. The men gathered in the syssitia and discussed the affairs of the city, sang paeans and other military songs, and honoured the worthy citizens with narrations and songs. In this way the young followed their elders and became familiar with the way of life and the dealings of their homeland. The second institution dealt with the education of children and aimed to prepare the young men to be soldiers, in other words to serve the military ideals of the Dorians. As Aristotle observes, in Sparta and Crete both legislation and education sought to ensure the military preparation of the young. The children learnt a little writing, hymns to the gods, eulogies to virtuous men, the laws of the state, military dances and armed games. Teaching of the laws was a lesson of great importance and was taught with the use of music and lyrics in order for the children to memorise it with more ease. Thus from the outset education took a political direction.

At the age of 18 the young were enlisted into groups called "agelai" where they began their real military training which lasted until the age of marriage. Every one of these groups had a commander who was the father of one of the adolescents. The commander was called the "agelatis" and his job was to put the young men to exercise everyday on the road, in hunting, in the use of weapons and in attack and defence. A strong bond of friendship and cooperation grew up amongst the young men. They formed couples and the elder of the two took on the education of the younger in the art of war and of life experience. Education involved productive activities too. An inscription from Driro informs us that the trainees had to each plant an olive tree and take care of it as it grew. Whoever failed to observe this obligation was charged with the heavy fine.

Immediately after the completion of their education the young men had to marry as Strabo (X 482) informs us. In light of this observation, many researchers believe that group weddings would have taken place in Cretan cities the cost of which would have been disbursed by the state.

CRETE AND THE REST OF GREECE DURING THE CLASSICAL PERIOD (500-323 BC)

During the years of Hellenic acme, Crete was at the periphery of Greek history. Sporadic and sketchy information from sources talk of friendly relations between the Cretan cities and the cities of the other islands and mainland Greece, and some limited trading relationships.

During the Persian Wars the Cretan cities maintained strict neutrality. The geographical position of Crete, the large distance from the other Hellenic centres and the dangers of the sea appear to have instilled a fear in the Cretans of a potential enemy invasion of the island. However the main reason for the Cretans' unwillingness to take part in the Greek wars was the climate of internal instability. It was a period when Crete was torn apart by savage internal wars. The picture of Cretan internal hate is presented by Plato in "*Laws*" where the Cretan Cleinias, one of the finest figures, says of his homeland: "What people call peace, in Crete is simply a word, as an undeclared war is the natural reality of the cities of Crete". He also refers to the internal stances of cities and the fall of political leaders. A characteristic example of this is to be found in the figure of Ergoteles who was forced to abandon his homeland and Knossos after expressing his opinions in 476 BC and seek refuge in Himera on Sicily. He is the known Olympic winner Ergoteles of Himera.

The difficult economic conditions of the island during the Classical and the Post-Classical years forced many young men to offer their services as mercenaries in foreign armies especially after the Peloponnesian War (431-404 BC). The Cretans were famed archers and we often find them featuring in various armies of antiquity until the Roman period.

CRETE IN THE 4TH CENTURY

In a sense of exaggeration, it has been written that the history of Crete begins where the history of the ancient Hellenic world ends. This is due to the fact that in the 4th century BC the first notable historical events took place on Crete. The island gradually started coming out of obscurity and involve itself in the affairs of other Greek centres arousing the interest of Greek writers who, each for their own reasons, considered it useful and necessary to deal with Cretan affairs. Philosophers and 'political

scientists' such as Plato and Aristotle gave the first important and valid information about life in Cretan cities, their laws and institutions. Plato sets the scene for "*Laws*" in Crete and the dialogue takes place around the hypothetical subject of the establishment of a new Cretan city and the laws which relate to this. The work of Aristotle "*The Cretan State*" would have been of tremendous interest but unfortunately we have only a few extracts. This loss is somewhat compensated for by the fact that he makes frequent references to things Cretan in '*Politics*'. Ephorus the last great historian of the Classical years dedicated a special book to Cretan affairs, which the geographer Strabo saved indirectly, he himself was Cretan on his mother's side (from Knossos).

The interest of these philosophers and historians in Crete appears to be not entirely unconnected with the interference of other Greek powers in Cretan internal disputes for the first time. This happened in the so called "*Ksenikos Polemos*" (346 BC). Lyktos, an ancient city in the east of what is today the municipality of Heraklion, was a friend and ally of Sparta, of which it was a colony, and proved an obstacle to the boundless ambition of Knossos to maintain its sovereignty over the other Cretan cities. Knossos did not hesitate to call on foreign assistance and appealed to the deposed commander of the Phoenicians, Phalaikos who stormed Lyktos. In turn the inhabitants of Lyktos called on the help of Sparta and with the help of king Archidamus it was easy for Lyktos to overcome Phalaikos and retake Lyktos.

A little later we come across Cretan mercenaries in the army of Alexander the Great. Admiral Nearchos who roamed the sea of Arabia and the coasts of Asia to the Indies was also Cretan from the city of Lato. During this period a strong friendship was evident between Macedonia and the major cities of Knossos, Gortys and Cydonia while at the same time there was a strong connection of friendship with

Sparta, particularly with Lyktos. An inscription from Cyrene known as "Stela de Cereali" (pillar of grain) mentions how the Greek cities endorsed by Alexander the Great took grain from Cyrene during the period of the great famine of 330-326 BC. Other Cretan cities which are mentioned in this context are those of Knossos, Gortys, Cydonia, Yrtakina and Elyros. It naturally follows that these cities maintained a policy of friendly relations with Macedonia otherwise they would not have allowed grain to be taken for free or at reduced prices.

CRETE DURING THE HELLENISTIC YEARS (323-69 BC)

The worst manifestation of internal hatred in Crete arose in its cities after the death of Alexander the Great. The Hellenistic period was a period of aggressive competition that was fuelled by the clashing interests of the Hellenistic kingdom. The friendly or hostile relations of the Cretan cities with the Hellenistic kingdom of Macedonia and the East led to strong ties emerging in the form of unions centred around the most powerful cities of the island. From inscriptions and historical sources we know of four great unions: Knossos, Gortys, Phaestos and Oreion (Oreinon) in west Crete (Selinos region).

In the east of Crete, Lyktos maintained friendly relations with Laconia and its allies were Gortys and Polyrrhenia. After 270 BC many coastal cities particularly in eastern Crete (in the areas of Ierapetra and Siteia) found themselves under the influence of the Egyptian Ptolemies. In the period of the powerful Ptolemy II Philadelphus (285-247 BC) military forces under Admiral Patroclus stormed the area of Itanos on the easternmost peninsula of Crete where essentially a Ptolemaic republic was established which survived for approximately two centuries. However, it was not just the Ptolemies of Egypt who ventured to obtain power over Cretan cities. This was also the wish of kings of other Hellenistic kingdoms who constantly included the cities of Crete in their plans. The many Cretan inscriptions of the time provide us with a picture of these complex relations. For example they mention the relationship between the city of Lyktos and the Kingdom of the Seleucids, Elefth-

erna with the Ptolemies, Olous (present-day Elounda) with the kingdom of Pergamus and Ierapytna with the kingdom of Macedonia.

The war against Lyktos (220 BC)

The war against Lyktos, which led to its ultimate destruction in 220 BC, provides us with a dreadful picture of the internal hatred within Crete at that time. The two great cities of Knossos and Gortys who had always been in opposition now became allies in an effort to gain control over all of Crete. The small, proud city of Lyktos posed an obstacle, following as it did its own independent political system with a few allies in western Crete mainly Lappa and Polyrrhenia.

Knossos created an extensive coalition against Lyktos and immediately called on external help. Thousands of Aetolian mercenaries landed on Crete (229-228 BC) and offered their services in support of Knossos. The massive attack and the destruction of Lyktos in 220 BC gives us an idea of the scale of aggressiveness in internal Cretan wars. The attackers took the opportunity of the soldiers of Lyktos being away on a campaign in Ierapytha. The city was captured and put to flame and the women and children taken into captivity. On returning to their city and finding it destroyed, the men of Lyktos had no desire to remain in their ruined city. They sought refuge in the city of their allies in Lappa to continue their fight against Knossos. The historian Polybius recounts the destruction of Lyktos in dramatic detail. After the catastrophe of Lyktos internal Cretan conflicts seem to have somewhat abated. External factors contributed to the growing pacification, and especially Philip IV who managed to win over many cities on the western side of Crete and become recognised as their "ruler". However this peace was purely superficial and temporary as the island continued to be a seedbed of clashes. Philip IV led Crete into new adventures via his political activity, rousing old hatreds, causing the Cretan War

(205-201 BC). At this time Rhodes posed an obstacle to Philip's plan to rule the Greek lands as its fleet controlled seafaring trade. There were two ways to undermine Rhodes: piracy and war. Philip used both instigating the Cretans to take up piracy and war against Rhodes. The "Cretan War" lasted five years (205-201 BC) but no details are known. Rhodes turned to the Romans

126.

who denounced Philip's plans. When the Romans declared war against Philip in 201 BC, Rhodes had the freedom to mend its differences with Crete. The Cretan War ended in favour of Rhodes. Ierapytna and Olous who had played a leading role in the war were conquered and were forced to sign humiliating burdensome agreements with Rhodes. An instant result was that piracy was curbed by the cities of eastern Crete.

THE CRETAN "KOINON"

The "Koinon" or federation was a political institution which appeared in Greece during the time of rule by Alexander the Great's successors. In Crete, evidence of the existence of the Koinon can be found from the 3rd century BC but perhaps it existed much earlier. The majority of historians consider the institution of the Koinon to date from 221 BC when the two largest cities on the island, Knossos and Gortys became allies to oversee the other cities.

Exactly how the Koinon functioned is not known. There was, however, a council called the "synedroi" and a general assembly which was known as the "Koinon". One particular ancient Greek word 'diagramma' which often appears on Cretan inscriptions of the Koinon is thought to signify how its legislative framework operated. Disputes between the cities of the Koinon were dealt with by a special council. It also appears that the Koinon was managed by what we would now call a chairman, who in subsequent inscriptions from the Roman period is referred to as "Kritarchis" (First Cretan). The Koinon had its own currency and organised Cretan competitions every five years.

The well known term "syncretism" is linked to the Koinon, and refers to the coalition and the wisdom of the warring Cretan cities when facing a common enemy. Plutarch mentions this explicitly when he writes: "The Cretans who often warred amongst themselves, when faced with an external enemy left their hostilities aside and became allies. And that was what they called syncretism".

128.

PART III.

THE ROMAN OCCUPATION

(69 BC - AD 330)

THE CONQUEST BY THE ROMANS

BY THE EARLY 1ST CENTURY BC the entire Hellenic peninsula, the islands of the Aegean Sea and the Hellenic cities of Asia Minor had fallen into the hands of the Romans. Only Crete had kept its freedom. The strategic position and the wealth of the island were bound to arouse the conquering spirit of Rome which, among other things, intended to use Crete as a bridge between its conquests in Africa and the Eastern Mediterranean. The Roman historian Publius Annius Florus unscrupulously admits the intentions of Rome, *"If one is honest, we declared war on Crete stimulated solely by our wish to conquer a beautiful and rich island"*. The pretext was given to the Romans when Cretan mercenaries participated in the so-called Second Mithridatic War (74-64 BC). Yet, many historians assert that there was another strong motive, which was none other than the piratical activities of the Cretans. It was those years when the bays and coasts of eastern Crete served as hideouts for the gruesome pirates of Cilicia with whom the Cretans had joined forces.

The Romans first attempted to conquer Crete in 74 BC. The Roman Senate assigned general Mark Anthony, father of the renowned general of the Second Triumvirate, the supreme administration of the fleet in the Mediterranean basin and ordered him to capture Crete (71 BC).

Two Cretan generals called Panares and Lasthenes attacked the Roman fleet close to the Cretan shore and defeated them. A considerable number of Roman soldiers were taken captive while many others were hung up from ship masts. Mark Anthony, who had a narrow escape, was forced to enter into a humiliating treaty for the proud Rome but the Roman Senate refused to ratify the said treaty. The ironic name "Cretan" was ascribed to the defeated general who died soon afterwards.

In 69 BC, Rome assigned the subjugation of Crete to general Quintus Caecilius Metellus. The fight against the Roman legions was an unequal battle. The cities of Crete one after another were subjected to Roman dominion. The outcome of the struggle

129. was decided at Knossos (now Cnossus), whose defence had been arranged by Lasthenes.

It is said that when all hope was lost Lasthenes gathered all treasures of the city and set them ablaze so as to prevent them from falling into Roman hands. Lasthenes himself withdrew to Ierapytna where he tried to continue his vain struggle joining forces with the local general Aristion.

In 67 BC, the last free Cretan city of Ierapytna was finally conquered; thus Crete became a Roman province. The victorious general Quintus Caecilius Metellus was given the honorary title "Cretan" and celebrated his triumph in Rome with a majestic procession, showing

130.

many Cretan prisoners in the parade. Ancient historians considered the conquest of Crete as an event of extreme significance. As the Roman historian Dio Cassius notes, "it was the very first time that the Cretans, who had always been free throughout their long history and who had never been ruled by any foreign tyrant, were subjugated by a foreign enemy".

ADMINISTRATION AND INTERNAL ORGANISATION OF CRETE

As far as administration was concerned, Crete became a Roman province united with Cyrenaica in Africa and was governed by a Roman proconsul. The large and official city of Knossos, which had been the hub of Cretan resistance, was razed to the ground and was colonised by Roman veterans while her name was changed into Colonia Julia Nobilis, that is the noble colony of the Julian gens (clan). On the contrary, the city of Gortys that had demonstrated an attitude friendly to the Romans became the capital of the Cretan province and the seat of the Roman proconsul and military commander. This new evolution marked the decline of the formerly mighty Knossos and, on the other hand, the rapid and spectacular development of Gortys.

As far as the internal administration of the island is concerned, the Romans maintained, as they usually did, the local organisation and local institutions. Thus, the Koinon of the Cretans, was maintained

and kept on organising games and festivals every five years. This League served as an internal liaison between the Cretan cities, as witnessed by historic sources and inscriptions.

During the Roman period, several population centres developed which were adorned with sumptuous buildings, statues and other works of art. Gortys, the capital of the island, was the most important centre of all and was decorated by the Romans with majestic buildings and works of art. Lyktos, an ancient city to the east of the modern Prefecture of Heraklion, and Cydonia in western Crete were minor centres during those years. It is worthwhile noting that these two towns featured theatres that survived up to mid 16th century, as testified by the Venetian Onorio Belli, a lover of antiquities, who also made excellent sketches of these theatres (1586).

The most important event marking those years was the advent of Christianity. St. Paul, during his second mission, visited Crete and founded the first church on the island. He further assigned to his favourite disciple, Titus, who was Cretan, the task of continuing his work (AD 64). Titus was the first bishop of the island with Gortys being his see. The spread of Christianity on Crete was strongly opposed by the Roman authorities. During the persecution ordered by Emperor Decius (AD 250), Crete offered to the cause of Christianity the so-called Ten Holy Martyrs. The modern village "Agii Deka" (meaning 'holy ten') close to Mesara owes its name to these martyrs.

PART IV.

BYZANTINE CRETE

(330-1204)

THE FIRST BYZANTINE PERIOD (AD 330-824)

THE HISTORY OF CRETE DURING the Byzantine period is divided into three periods: the first Byzantine period (330-824), the period of Arab domination (824-961) and the second Byzantine period (961-1204).

The information provided by the sources on Crete during the first Byzantine period is scanty. The English historian J. B. Bury wrote that Crete lived a long period in a happy oblivion and suddenly became famous in a lamentable manner during the Arab domination. Nowadays we know that the island, which was united with Cyrenaica in a single province up to the reign of Emperor Diocletian (284-305), was split by Emperor Constantine the Great and was annexed to its natural geographical partner, namely the Hellenic peninsula, which was the south end of the Illyricum peninsula. Formally speaking, from 330 AD onwards Crete was a province of the Byzantine Empire and shared in its destiny. In 395 AD, Emperor Theodosius the Great split the then single empire into its Eastern and Western parts so as to allocate power to his two sons. Crete was included in the eastern part of the empire and constituted a large province thereof. During the reign of Justinian, Crete seems to have been an autonomous administrative region occupying 11th place among the 64 provinces of the empire. Its capital was Gortys and it had a governor called consul. Twenty-two cities are

reported, obviously these being major population centres of the island, which depended in administrative terms on the governor-consul. Given that the island went through an extended period of peace, it seems that it amassed sufficient wealth and financial power in its hands. Thus, we can explain the multitude of early Christian churches (basilicas) built in various locations and in particular coastal population centres. Today we know of more than 40 early Christian basilicas on Crete, the most renowned of which is the basilica of St. Titus in Gortys. This basilica was part of Justinian's programme of major works and become one of the most important places of pilgrimage in the East.

From the 7th century onwards, when the institution of "themata" –that is major administrative districts with a single administrative authority (political, military, judicial)- was introduced to the Byzantine Empire, Crete is referred to as thema governed by a general called Archon (Archon of Crete) and holding the office of "protospatharios" (commander of the imperial guard) or "spatharios" who was

131.

his subordinate; in other words, he holds an eminent position amid the officials of the Byzantine Empire. Many seals bearing names and titles of Cretan generals have survived to this very day.

As for the population of the island, we only have a few hints. Given that before the Arab invasions, the island numbered 21 bishoprics and each bisho-

pric covered 12,000 persons, we can assume that in all likelihood the island had approximately 250,000 inhabitants. Those people were purely Greeks and in religious terms Christian Orthodox. There were only a few Jews who had become Greeks and particularly so in major urban centres.

During the 8th century, Crete had an archbishopric and twelve bishoprics. St. Andrew from Jerusalem, an eminent scholar, orator and hymnodist of the Church (AD 712-740), was archbishop of Crete and stood out as an important theologian during the 8th century.

Sometime in the mid-7th century, Crete was attacked for the first time by Arab pirates, particularly on its unguarded southern coasts. A Christian inscription from Heraklion refers to an Arab invasion in 671 while a few years later, just in 674, two Arab naval commanders spent the winter on Crete, as testified to by the chronicler Theophanes. While St. Andrew was archbishop, the Arab invasions intensified and St. Andrew played a leading role in the struggle against the Arab threats, as indicated in his biographies. It is narrated that his congregation was confined within Drimeos fortress but the location of this structure has not been identified yet. The Arab invasions continued unceasingly until 824 when Crete was finally conquered. The Byzantine imperial fleet could not manage to contain the pirates and Crete, as a thema of the Byzantine Empire, did not have strong defences during those crucial years.

THE ARAB DOMINATION OF CRETE (AD 824-961)

The conquest and occupation of Crete by the Arabs is one of the most important events in its entire Byzantine history. A host of problems related to this event such as the time and place of landing, whether the inhabitants put up resistance or not, voluntary or compulsory conversion to Islam, the condition of the local church, the ethnic alterations of the population, etc. have not yet been settled and continue to divide historians since both Greek and Arab sources either remain silent or provide vague and conflicting information. According to current historic research, the situation on Crete during the Arab domination was as follows.

During the years 821-823, the Byzantine Empire went through a profound internal crisis with powerful officials rising up in Asia Minor, which is known as "the uprising of Thomas the Slav". It seems that this crisis weakened the maritime defences and the supervision of sensitive areas such as Crete. It was exactly at that time when Arabs from Spain, who were also going through a period of strong internal disputes, left Spain under the leadership of Abu Omar Haps, Apochapsis as the Byzantines used to call him, in quest of a new place to settle. After being expelled from Egypt where they had initially taken refuge and had religion in common, they turned to Crete, which they easily captured although

their forces were limited (40 ships). That must have occurred in 823 or most probably in 824. The conquerors turned Crete into a single Arab emirate with Candia (modern-day Heraklion) being its centre, that was fortified and enclosed with a protective trench. Earlier historians believed that the name 'Candia' was due to the Arab word for fortress, i.e. Rabd el Chandak, this meaning the fortress of the trench. In all likelihood, the name "Candia" existed beforehand and the Arabs merely adapted it to their own language.

The repercussions of the Arab conquest were grave for both Byzantium and Crete. The Byzantine Empire suffered a severe blow given that they not only lost control over Crete but also over the Eastern Mediterranean. The Arabs of Crete soon became notorious pirates and over 135 years they wreaked terror on the islands and the coastline. Their capital Candia was not just their base of operations but also the place where spoils and prisoners were gathered. It is self-evident that the impact on Crete was grave. The island was cut off from the body of the Byzantine Empire and fell into decline. Its economy was paralysed and culture fell into decline, reverting to the most rudimentary forms. A crucial issue lies in the allegedly ethnic alteration of the Cretan population by way of intermarriages, and the wave of conversion to Islam and colonisation of Crete by the Arabs. Recent studies have shown that no ethnic alteration of the Cretan population ever took place; the inhabitants, in their majority, maintained their language, religion and customs intact. Arab sources do not refer to any compulsory conversion to Islam which would neither benefit the conquerors themselves. It is characteristic that only scanty traces of Arab influences on the language of the Cretans have survived to date amounting to a few words which might have existed even before the Arab invasion (amiras= general from amir, azapis = wretched guy - from azap, zagari= bloodhound - from sakar, fari= thoroughbred - from faras, kanaki= caress, nerantzi=sour orange - from nāranj, gazi= sewing from kazz) and the names of certain locations (Katsabas, Mastabas, Souda, Aposelemis coming from Abu Selim, Siva, Humeri, Roukaka, Misiri), an insignificant number compared to the some 25,000 Cretan place-names.

Recapturing the island was not only a matter of prestige for the Byzantines

but also an issue of safety at sea. The Byzantine officials undertook many military operations in an attempt to liberate Crete but they were all in vain. Six campaigns are known, all of which failed with tremendous losses. It was the glorious general Nicephorus II Phocas, later Byzantine emperor, who had fought many struggles against the Arabs who eventually managed to retake Crete from the Arabs. The operation had been planned by the energetic 'first minister' of Byzantine Emperor Romanus II, Joseph Bringus who supported it by using all means available. The strategic plan of Phocas was based on overwhelming superiority in terms of arms and mainly on the supremacy of the Byzantine navy. On 7 March 961, the fortress surrendered. Thousands of Arabs were taken prisoners and glorified the majestic victory parade of Nicephorus Phocas in Constantinople afterwards. The Byzantines took hold of fabulous riches. It is said that they used 300 ships to carry them to Constantinople. It is worthwhile noting that Nicephorus sent a part of these treasures to his spiritual mentor, father Athanassius on Mount Athos in order to build the largest monastery there, that of Agia Lavra, where the victorious general intended to withdraw later on.

THE SECOND BYZANTINE PERIOD (961-1204)

The recapture of Crete was one of the most illustrious military events which occurred during the 10th century. The island, after a 137-year period of slavery, the island became Hellenic anew, a province of the Byzantine Empire. A new era commenced in Cretan history, the so-called second Byzantine period, which lasted approximately 250 years until the island was subjugated by the Venetians.

The primary concern of the Byzantine Empire was to fully restore and forge Byzantine power on the island. It was necessary not only to eliminate quickly all remnants of the Arab occupation but also to organise the defence of the island in order to prevent any attempt by the Arabs to recapture it. Nicephorus Phocas had already established the fortress "Temenos" in the modern location of Roka, close to Profitis Ilias, a few kilometres south of Candia. A strong bastion was erected around Candia while other fortifications were constructed in other locations. Nicephorus Phocas installed his veterans in fertile parts of the island as was the

custom with the Byzantines so as to establish permanent support for imperial power on the island. Even today, some place-names make allusion to this Byzantine colonisation such as Armeni, Varvari, Kounavi, Astraki, Asites, Mouktari, etc.

Immediately after its recapture, Crete again became a thema of the Byzantine Empire with a general as governor. The administrative centre of Crete was transferred from Gortys to Candia where a large church was built in honour of St. Titus, the first bishop and patron saint of the Church of Crete; an ecclesiastical hierarchy was established in the old sees of the bishops; churches and monasteries were founded; icons, books and sacred relics were transferred from Constantinople. The Christian religion which had been tried hard during the long period of Arab occupation was supported in a host of ways. The preaching of Saint Nikon the Repenter (from his exhortation to people to repent) and the Cretan Saint John Xenus were part of these attempts.

During the reign of the emperor Alexius I Comnenus (1081-1118) the thema of Crete gained ground. The governor of the island bore the title of Duke-Katepano, an office much superior to that of general. The Venetian governors of Crete also kept the

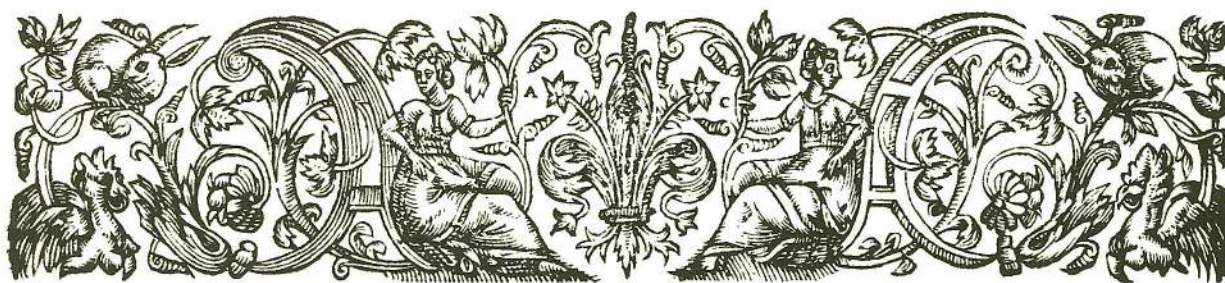
title of duke afterwards. The interest of the emperors in Crete was strikingly demonstrated by the fact that many dukes-katepano were relatives of the Byzantine emperors themselves.

No important events are reported during the second Byzantine period on Crete. A mutiny organised in 1092-1093 by the duke of Crete, Carykes, against the legitimate emperor Alexius I Comnenus was easily quelled and the instigator was killed. Crete remained faithful to Byzantine imperial power and strong links were forged between the island and the imperial court.

One of the hottest problems of those years lay in the tradition about the "twelve young noblemen" who established themselves on Crete by way of a golden bull of Alexius I Comnenus (1082) in order to support his power there. These were the local rulers of Crete, who subsequently played a leading role in the rebellions against the Venetians. These archons, whose names have survived to date as family names, are Fokades, Skordilides, Gavalades, Kalafati, Arkolei, Hortatsides, Mousouri, Varouches, Melisini, Litini, Argyropouli, Hagiostefanites and Vlasti. Names of these families have also come down to us as Cretan place-names.

134.

PART V.

THE PERIOD OF VENETIAN RULE (1204-1669)

THE VENETIAN OCCUPATION OF CRETE

AFTER THE FALL OF Constantinople to the crusaders during the Fourth Crusade in 1204, the Byzantine Empire virtually disintegrated. Its territories were divided among the leaders of the crusade, who founded various small states (duchies, principalities, hegemonies and so on). Crete was allotted to Boniface II, Count of Monferrato, who in turn sold it to the doge of Venice, Enrico Dandolo, for the trivial sum of a thousand silver marks (around five thousand gold ducats). The contract was signed in Adrianoupolis on August 12th, 1204. That day marks the beginning of a new period of Venetian Rule in Crete. The cunning doge of Venice had realised the importance of his new acquisition. The occupation of Crete would complete a series of Venetian acquisitions in the islands and would create a powerful commercial link with Egypt and the East. The exceptionally beneficial position of Crete would guarantee domination of the sea by the Republic. Nevertheless, preoccupied with several other problems related to securing and establishing its domination in the Peloponnese and the Aegean Sea, the Venetian acquisition of Crete was postponed for more than two years. In the meantime, another adventurer, the daring head pirate and count of Malta, Enrico Pescatore, did not hesitate

135.

before occupying a large part of Crete in 1206. He secured the three large fortresses of Rethymnon, Chandax and Siteia, and built fourteen more fortresses in dominant positions, in order to establish his acquisition. A long harsh struggle ensued between the Venetians and the Genoese, which seemed to end in 1211 in favour of the Venetians. The final treaty with the Genoese was signed on 11 May 1217. Venice was now the undisputed

ruler of the island. However, the Venetians faced a two-century fight against the fierce and tenacious resistance of the Cretan population, and sacrificed much blood and finances in an effort to establish its domination over the resistant Cretan people.

THE ADMINISTRATIONAL STRUCTURE OF CRETE UNDER THE VENETIANS

The new acquisition was proudly called the 'Kingdom of Crete' (Regno di Candia). According to Byzantine tradition the ruler received the title of the duke (Duca di Candia) and was based in Chandax which was something the Venetians wanted to preserve. The Byzantine name of the city of Chandax was changed by the Venetians into Candia; this name now referred to both the city (Città di Candia) and to the island as a whole (Isola di Candia). The duke was assisted by two counsellors (Consiliarii), and all three

formed the governing authority of Crete (Signoria).

Following the example of Venice, the whole of Crete was divided into six districts, which were called "sexteria", and this structure remained the same during the first one hundred years of occupation. At the beginning of the 14th century the island was divided into four larger districts (territoria): Chandax, Rethymnon, Hania and Siteia. The district of Chandax was the largest and included not only today's Municipality of

Heraklion, but also the district of Milopotamos and the Lasithi plateau. Sfakia was the only region of Crete that Venice did not manage to fully occupy. Venetian power was exercised by various officials who were dependent on Chandax or Hania.

The Cretan districts were governed by the rectors, like today's members of the municipal council. Each district was divided into smaller districts, which were called Castella, and whose governors were called Castellans. There were twenty districts in total, corresponding to today's twenty provinces of Crete, most of which have preserved their historical names.

The administration of Crete was a miniature of the metropolitan administration, based on a governmental hierarchy and with strict bureaucracy. Most of the officials came from Venice, which they served with zeal and absolute dedication. The financial employees and the judges held a particularly prominent place. Clerical positions were held exclusively by Venetians or Italians. The Cretans could only act as notaries and lawyers. After 1500, when the power of Venice began to wane and gradual contact between the two sides became evident, local Cretans were seen holding higher administrative offices.

In order to bolster and strengthen the Latin element, Venice brought settlers to Crete, who were allocated land and privileges, as well as slaves for farming. On the whole around 10,000 Venetians settled on Crete during the first hundred years of Venetian Rule (1211-1310). If we take into account that this number represents one sixth of the total population of Venice, which never exceeded 60,000 inhabitants, we can truly understand the importance that city attributed to its new colony.

In order to secure control over Crete, Venice built a

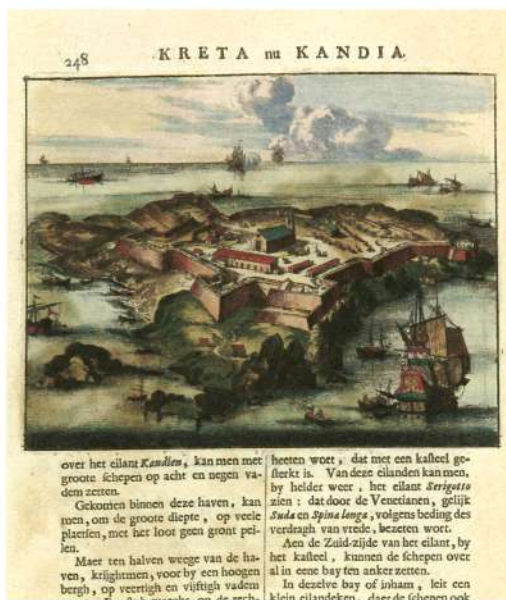
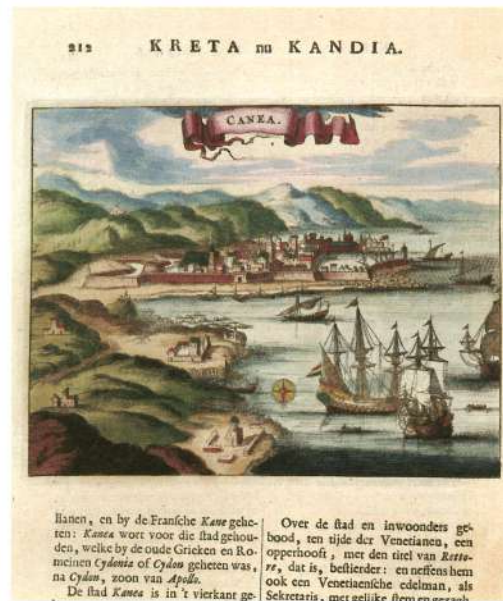
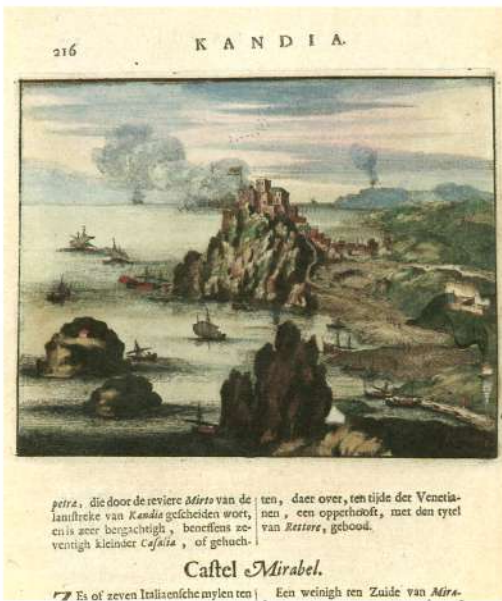
136.

number of fortresses in prominent positions and organised and prepared a strong army of horsemen and foot-soldiers for war. The Venetian feudal lords of Crete had to provide battle horses and serve in the army themselves in case of rebellion, as well as serve as captains ('sopracomiti') on galley ships. Leadership of and responsibility for the organisation and command of the army was the work of the military commander of Chandax (Capitano di Candia). The admiral of the

Venetian Fleet (Capitano General da mar) was in charge of supervision of the navy and he was also superior to all other authorities of Crete.

After absolute Venetian Rule had been achieved, Venice sent a Capitan General (General of the Army), who was responsible for the military organisation and defence of the island. He served for a period of two years and in the hierarchy of officials, his position was second only to the duke. In case of crisis, a Provveditor General was also sent to Crete from Venice, with absolute power over all military issues. From 1569 onwards given the Turkish threat, this position became permanent. Through the Provveditor General, the central government of Venice, represented by its deputy, was in charge of the main administration of Crete. The tenure of the generals was two years. At the end of their tenure, they drew up and submitted a detailed report to the Most Serene Republic of Venice concerning the situation on Crete, and made specific proposals for dealing with local problems. These reports provide an authentic and valuable source of information on Venetian rule for today's historians.

The local Church and, more particularly, the bishops and the monks were regarded by Venice as a serious and dangerous enemy. Abolition of the Orthodox hierarchy of the island and the establishment of a Latin archdiocese had been a primary concern since 1211. Other than junior clergymen, priests and monks, Orthodox bishops were not allowed to stay on Crete. From 1211 onwards, in order to attract Latin clerics to Crete, Pope Innocent III pronounced that a pilgrimage to St. Titus in Chandax was equivalent to a pilgrimage by Catholics to the Holy Land.

137.

THE PERIOD OF THE GREAT CRETAN REVOLUTIONS

The Cretan population refused to quietly accept foreign occupation and the deprivation of its natural and religious liberties. Its natural leaders, that is, the leaders of the great aristocratic families of the island, who were fully aware of their natural affiliation and relation to the Byzantine Empire, were the first to take up the struggle and armed resistance. This resistance, whether of a national or social

nature, is a unique phenomenon in the history of Frankish Rule in Greece. This phenomenon, which is the first dynamic expression of Greek national identity, has not been duly appreciated. There were twenty-seven great and smaller revolutions on a local level, which span a period of around two centuries. However, it was the weakening of the declining Byzantine Empire and above all the internal conflicts between the Cretan leaders that rendered Venice the final and absolute victor and thus ruler. Immediately after the initial settlement of the Vene-

tians in Crete, came the first uprising by the Hagio-stefanites or Argyropouloi (1211), which failed. In the following twenty years, three successive uprisings headed by the Skordilides or Melissinoi, shook Crete. As a result of the treaty of 13 September 1219, the Venetians were obliged to allocate knightly feuds and privileges to the leaders of the revolution.

Soon after (1228) a new revolution broke out, reinforced by more leaders: the Arkoloi and the Drakondopouloi. This revolution was clearly national in character, due to the co-operation of the Byzantine Emperor John Batatzes. With three new treaties (1233, 1234, 1236) the leaders Nicholas Sevastos Demonoyannis and Michael Melissinos achieved new privileges and secured protection for their communities. On the contrary, the Drakondopouloi did not agree to sign the treaties and as a result were pronounced common enemies and were obliged to leave Crete (1236). Immediately after Michael VII Palaeologos (1261) regained Constantinople and re-established the Byzantine Empire a new revolutionary movement emerged on Crete led by the Hortatides, the Skordilides and the Melissinoi (1262).

In 1282, the largest and fiercest revolution of the Cretan aristocracy broke out against the Venetians. The leader and soul of this seventeen-year-long revolution (1282-1299) was Alexis Kallergis, the most eminent Cretan aristocrat of the period. Mylopotamos was the epicentre of the rebels, where Kallergis had his estates, but the rebellion had turned into a 'guerrilla' war throughout Crete. The struggle ended with the treaty of the 28th of April 1299, and is known as the "Treaty of Alexis Kallergis" (*Pax Alexii Callergi*). This treaty, which was quickly confirmed by Venice, is an act of the greatest importance for relations between the Cretans and the Venetians, and for the further development of Cretan affairs. General amnesty was granted; the privileges of Alexis Kallergis were recognised and enriched; intermarriages between Cretans and Latins were allowed; prisoners of war were freed; the Cretans were allotted tax exemptions and reductions; court decisions that had been recommended by Alexis Kallergis were recognised, and much more besides. Specific articles of the Treaty referred to ecclesiastical matters concerning Crete. For

the first time, after the fall of the Orthodox hierarchy and the decapitation of the Church of Crete by the Venetians, Kallergis was allowed to establish an Orthodox eparchy in Mylopotamos. This eparchy, which was called eparchy of Kalliergioupoli, did not last for long and was abolished immediately after his death (1321). Two new revolutions in 1333 and 1341 added to the series of armed rebellions, but without any result.

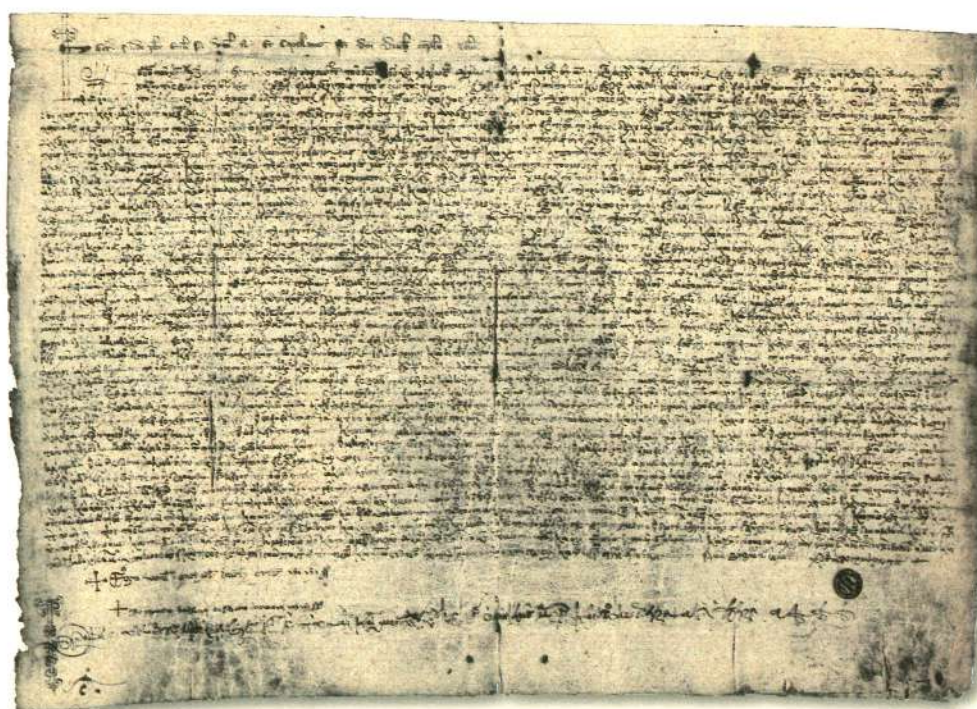
THE ST. TITUS REVOLUTION (1363-1366)

In the summer of 1363, a new revolution broke out in Chandax which was very different from the previous ones. This time it was the Venetian nobility of Crete who rebelled against the metropolis. The Venetian feudal lords of Crete had repeatedly complained about the repressive taxes imposed on them and the fact that they were deemed inferior to the nobility of Venice, since they were almost considered second-class nobility. The refusal of the metropolis to satisfy their justifiable demands wounded their pride and the bitterness turned into armed protest whose aim was for Crete to secede from the metropolis. The feudal lords of Crete, led by two major families, the Gradenigo and the Venier, raised the flag of rebellion on August 9th 1363, arrested and imprisoned duke Leonardo Dandolo and his counsellors; pronounced the fall of Venetian Rule on the island, and established an autonomous and independent Republic, under the protection of the patron of Crete, Apostle Titus, whose flag replaced the flag of St. Mark of the Venetian metropolis. A new duke, Marco Gradenigo, was elected immediately, and assisted by four counsellors he was granted the title of Governor and Rector of Crete (*Guvernator et Rector*). Naturally, news of the rebellion shook Venice, which rallied great forces, and informed the Pope and other European leaders. The

rebels were quickly defeated in the first battle of 9 May 1364 and dispersed. The Venetian army occupied Chandax the next day and restored Venetian power. Those responsible were beheaded and their families were deprived of Venetian nobility and their estates. Furthermore, the women and their children were expelled from all Venetian colonies of the Mediterranean. The local leaders

138.

139.

who collaborated with the rebels were outlawed on the 17th of August with large bounties on their heads. A new period of terror ensued for Crete and the Cretans with persecutions, restrictions and threats. Venice celebrated its great victory with unprecedented demonstrations. The new duke of Crete, Pietro Morosini, issued a law, according to which the 10th of May would be established as a local celebration of Chandax and would be honoured with parades and horse races.

THE LAST CRETAN REVOLUTIONS

Having no other alternative, the outlawed local leaders, Ioannis Georgios and Alexios, as well as the Venetian nobility who had participated in the rebellion, immediately pronounced a new national revolution, which is known as the Kallergis Revolution (1364-1367). This revolution started in Mylopotamos, but soon spread to the whole of Crete. Its particular characteristic was its national orientation. The rebels raised the flag of the Byzantine Empire and proclaimed the reunion of Crete. The Emperor, Ioannis V. Palaeologos, convinced the Metropolitan of Athens, Anthimus, to move to Crete, as head of the church in Crete. The rebellion turned into a partisan war and the Lasithi Plateau was used once more as a base of operations and a refuge for the

rebels. Unfortunately, the great food shortage of 1365 and differences between the leaders led the rebels to a critical situation. The local leaders took refuge in Sfakia, where they were pursued and arrested for treachery by the highly dangerous Provveditor General, Justinian. After the beheading of the local leaders and the imprisonment of Anthimus, who died in prison in 1371, the Cretan resistance was finally dissolved. Justinian informed the Most Serene Republic of Venice writing in his report that there were no more leaders left on Crete.

Two more local uprisings emerged over the following years. The first is the so-called "Conspiracy of Siphis Vlastos" (1453-1454). It was a rash movement, which was organised in Rethymnon a few months before the fall of Constantinople, with the ambitious aim of reviving the Byzantine Empire with Crete as the epicentre. This vision was a utopia, which was cherished by the strong Byzantine tradition of the island, and particularly the clergy, which persistently opposed the unifying decisions of the Synod of Florence and had isolated the few supports of union among the churches on Crete. Thus, the movement of Siphis Vlastos, a powerful aristocrat from Rethymnon, who came from the Byzantine family of Vlasti, was suppressed before it emerged, and the revenge wreaked by Venice was merciless.

140.

The vengeful fury of the Venetians was further bolstered thanks to a new conspiracy which was set up by the head priest of Rethymnon, Petros Tzagarpoulos, along with the refugees from Constantinople, who had come to Crete before and during the fall of the city.

This rebellion also failed to ever break out as plans were revealed to the Venetians, who arrested and executed the leaders.

Those two conspiracies were virtually the last rebellions of the Cretan resistance against the Venetians. As a result, the religious politics of Venice in Crete solidified. According to the resolutions of the Council of State of Venice, the promotion of Orthodoxy in Crete had to be implacably suppressed and assimilation had to be encouraged.

As part of these politics the so-called "Legacy of Bessarion" was developed in the area of Chandax. With a Papal bull that was issued in September 1462, three hundred ducats that came from estates that the Latin patriarchate of Constantinople owned in Crete, would be allocated annually for the payment of the unionist clerics of Chandax.

The last Cretan revolution, led by Georgios Kandaneon or Lissogiorgis, broke out in the western part of Crete in 1527. According to recent research, this revolution is interpreted as a reaction of the agricultural and pastoral populations of western Crete against the repressive taxation and the arbitrary ad-

ministration of the Venetians. The separatist and national character of the movement never managed to come to fruition. The leader was arrested for treachery and was executed, whereas many families were exiled to the islands of the Aegean and Cyprus. For many decades, the Venetians named certain families (Kondoi, Foumides, Kandanoloi, Moussouroi, Sgourafoi, Pateroi, amongst others) as criminals and trouble-makers.

However, there was no rebellion on Crete after 1527. During the last 150 years of Venetian Rule, the two elements on the island co-existed peacefully and productively.

THE CRETAN SOCIETY

During the long period of Venetian Rule, the structure of Cretan society remained essentially the same. The bulk of the population was made up of the Greek Orthodox element, which constantly represented 97% of the general population. The Venetians were almost never more than 10,000, and lived mainly in the large towns. There were very few Jews, who lived in the towns and were occupied with commerce.

Occasionally Greek families took refuge on Crete for protection and security primarily due to the Turkish expansion. Similar settlements of other Greeks in Crete were noted from 1390 onwards, particularly

just before or immediately after the fall of Constantinople (1453). After the subjugation of the Venetian colonies in the Peloponnese by the Turks, many refugees (people from Mani, Monemvasia, Nafplion, and other towns) came to Crete. Most of them settled in Hania and on the Lasithi plateau. The structure of the Cretan society followed the feudal example of Medieval Europe. The class distinctions were as follows in general terms:

1. The Venetian nobility (nobili Veneti)
2. The Cretan nobility (nobili Cretesi)
3. The middle class.
4. The countrymen (villani, parici, contadini).

The farmers, having no wealth or privileges, made up the unfortunate mass of the Cretan population. Countrymen were indistinctly divided into three categories; the farmers, the free men and the slaves. The slaves had no rights and were under the absolute power of the feudal lords. Like movable property, they could be sold, transferred, let, and borrowed; they were in the worst situation.

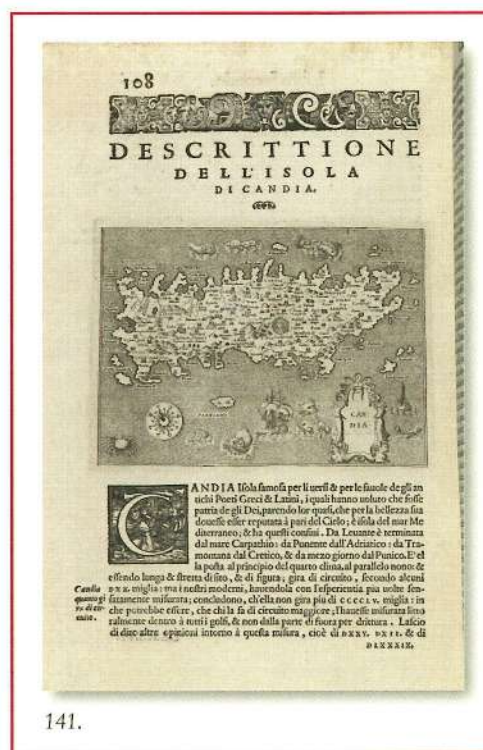
The Cretan farmers were obliged to offer their services not only to the feudal lords but also to the public by doing compulsory labour to construct and maintain fortresses, ensure the security of the coasts, man the galleys, and such like.

All men aged between fourteen and sixty and women of all ages were bound to provide compulsory labour. Of all the duties those related to the sea were the hardest. As the dreadful evidence of surviving documents shows, such work was tantamount to a death sentence due to risks at sea, exhausting labour, poor nutrition and epidemics.

THE ORDEALS OF THE CRETANS

During the long period of Venetian Rule, Crete repeatedly suffered from earthquakes and epidemics. The largest earthquake, with an immense number of victims and huge devastation, took place in Chandax on May 29th 1508.

A traveller estimated that there were up to 30,000

victims, and the duke of Crete, Geronimo Donato, mentions in his report that only four or five houses survived. Recent historians have compared that earthquake to the one that destroyed the population centres of Minoan Crete in 1450 BC.

Even more devastating were the continuous epidemics, mainly the plague, which often became endemic. Twenty-two plague epidemics are mentioned throughout the period of Venetian Rule. The most severe which people recalled as the "deadly epidemic" raged in 1592-1595. Many villages in the countryside were deserted and disappeared forever. According to

the official census of the Venetians, the victims in Chandax alone were close to 8,600 out of a total of 16,500 inhabitants.

Famine was another ordeal the population had to endure. There was never sufficient corn on Crete despite a "policy of self-sufficiency in corn" and the authorities did not always manage to prevent starvation, particularly during periods of major food shortages, as happened in 1500. Official sources and the memorabilia of laymen reveal a devastating situation according to which armies of starving people headed from the countryside to the towns begging. One should add human ordeals to the above, the greatest of which was the regular piracy, a permanent plague at the coasts of Crete.

The protagonists were Muslims, mainly the Barbarossa pirates, but also Christians, for example, Maltese, Genoese, and the peoples of Pisa, Catalonia, Spain, France and even Greece. Khayr al-Din Barbarossa was the most vicious pirate of all eras and he attacked the fortresses of Crete in June 1538 and looted the villages of Siteia etching scenes of horror in the memory of the people, as is shown in the relevant memorabilia. The notorious pirate Dragoussis continued Barbarossa's activity, by ferociously looting the villages of Apokoronos and Rethymnon in 1562. A few years later the villages of Mylopotamos were violently attacked by the Algerian pirate Uluj-Ali.

10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532

Και αὐτοὶ οἱ τὰς ἐκείνων κτήσεις ἐρῶντες. ὧς πρὸς
 τοὺς οὐνοὺς. ὧς αὐτοὶ οἱ τὰ ὅσα ἐκείνων τελευτήσουσι,
 οἱ τὰ ἁρκαλὰ ἐκείνης. καὶ οἱ τοῦτοῦ ἀποκαλυφθέντος

[illegible]

EDUCATION AND SPIRITUAL LIFE OF CRETE UNDER VENETIAN RULE

Throughout the first two centuries of Venetian Rule, the spiritual life on Crete did not produce any eminent scholars. Education was ecclesiastical and restricted to various monasteries, as was the case in all parts of the Byzantine empire. In any case, the difficult internal circumstances and the continuous rebellions would not allow for the operation of serious educational centres. Just before and during the years of the Fall of Constantinople (1453), many scholars ended up in Crete, where they established vibrant centres of Greek learning. From the end of the 14th century, more and more Cretans went to study at Italian Universities, mainly Padova. Many of them made careers in Europe, held great political and ecclesiastical offices, or were distinguished in commerce and in various enterprises. Following the invention of printing (1476), the publishing activity of the Cretans was admirable. At the end of the 15th century Zacharias Kalliergis founded a printing-house in Venice, where the renowned philologist Markos Moussoros lived at the time. The latter was the first publisher of Plato and worked as an author and in publishing. After the Fall, Crete was the only centre of Greek learning and civilisation in the East and preserved the intellectual tradition of the Greeks. The biographer of Adamados Korais, D. Therianos, mentions that *"After the devastation in Byzantium, Crete proved to be truly the Greece of Greece and a stronghold of Hellenism. Inciting the nation from there, renowned scholars, trained artists, inspired musicians, admirable heroes protected and helped the unfortunate nation. The printing-house of Kalliergis in Venice was a genuine Cretan workshop [...] It was the Cretans who took care of the necessary publications that aimed at educating the nation, and it was the Cretans who offered funds for the printing of the Greek poets and authors [...]".* The intellectual activity of Cretans in Europe laid the ground for the spiritual

and artistic renaissance of the island, the so-called "Cretan Renaissance", during the last one hundred years of Venetian Rule. Giannakopoulos writes, "For more than two centuries, from 1400 to well after 1600, along with its exceptional wines and oil, Crete exported a large number of scholars and artists who held high positions and great offices wherever they went in Western Europe. We find Cretans from one end of the Mediterranean to the other, from the monasteries of Sina and Athos to the Spanish peninsula and northern Europe and from England to Russia. They created frescoes in churches and masterly paintings, they worked as secretaries, teachers and counsellors of the Western humanist kings, established printing-houses in order to publish the ancient writers..."

Even within Crete there was great a intellectual and artistic flourishing, particularly in the last one hundred years of Venetian Rule. This was due in part to the improvement in living conditions, the development of the economy all coupled with a change in the politics of Venice which under the looming Turkish threat had to approach the Greek element more gently. The influence of the renaissance currents created glorious conditions for the development of a middle class, which would have higher demands for a intellectual and artistic life. Equally important was the development of many Orthodox Cretan monasteries, which became brilliant educational centres having acquired renowned scholars, libraries and manuscript workshops. Following the

example of Italy, active educated scholars founded Academies in the three major towns of Crete. These Academies were associations of scholars who focused on studying the currents of the European Renaissance.

In this prosperous atmosphere Cretan painting was born and developed. It harmoniously combined the Byzantine painting tradition with the artistic currents of the Italian Renaissance, and produced exceptional works of art, like the ones of Michael Damaskinos, Theofanis Kretos, and par-

143.

144.

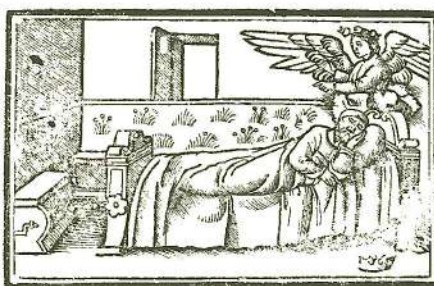
ticularly El Greco, who started from Chandax and reached critical acclaim across Europe.

Moreover, the burgeoning culture of the era became evident in the organisation and embellishment of the major centres of Crete, mainly the capital, Chandax, which the Venetians aspired to promote as the "Venice of the East". The town was adorned with great buildings, the most important of which was the palace of the duke in the centre, the renowned "Loggia", a representative example of the Palladian Style in Crete (1626-1628). Nowadays this building is restored and houses the town hall of Heraklion. The Provveditor General, F. Morozini, who built Loggia, also linked his name with the famous water tower which survives today as 'Morozini's Fountain' with its carved lions. Similar works of art decorated the other two towns, Hania and Rethymnon. The secular architecture of this period also influenced ecclesiastical architecture. In the two major monasteries of Crete, in Arkadi and in Agia Triada Tzagaroloi in Hania, there are obvious influences on the decoration of the façades, with columns in the Greco-Roman style and other Gothic ornaments.

Cretan literature

The Cretan literary output can be divided up in two different phases under Venetian Rule. During the first phase, which lasted almost until the end of the 16th century, Cretan literature followed the literary tendencies of the later Byzantine Period, and became moralistic and satirical. The language that was used combined the vernacular Greek of the literature of this period with scholarly, mainly ecclesiastical, elements. Poems of fifteen tonal syllables, written in blank verse and later in rhyme, are representative of the period. Stefanos Sachlikis was an important poet at the end of the 14th and the beginning of the 15th centuries. Based on his experiences of a dissipated life, he successfully depicted the ethos of the Cretan society of that era. A contemporary of Sachlikis was

Leonardos Delaportas, who wrote autobiographical poems, as well as an adaptation of the Stations of the Cross. In the early 16th century Marinós Falieros, who came from a Hellenised Venetian family from Chandax, wrote admonitory poems. In the same

145.

146.

period, Manolis Sklavos poetically illustrated the major earthquake of 29 May 1508, and Rethymnios Bergandis wrote "Apokopos", which falls into the category of moralistic dream poetry. It is the most important poem of the period and is written in a rich, dense and emotive language in perfect fifteen-syllable verses. Less eminent poets of the age were Ioannis Pikatoros, Georgios Houmnos, Andreas Skletzias, Antonios Achelis, the monk Nathaniel Bertos among others.

The great literary flourishing in Crete came during the last decades of Venetian Rule. Inspired and influenced by the Italian literature of the Renaissance, it was one of the most glorious periods of Modern Greek literature. For the first time in the history of Greek literature, a local dialect evolved to such an extent that it became the means for high quality literary expression. According to professor S. Alexiou, it is this immaculate language that is the virtue of the Cretan literature of the period. A renowned philologist G. N. Hadjidakis claimed that if Crete had not been occupied by the Turks precisely at the peak of its zenith in 1669, the Cretan dialect would have formed the basis of today's modern vernacular Greek.

The oldest poem of this period is "Voskopoula". Written in polished verses in eleven syllables by an unknown poet, it depicts a charming pastoral romance. Nonetheless, the glory of the literary zenith is Cretan theatre. For the first time since late antiquity genuine theatre in the form of poetry and theatrical praxis became a part of Greek literature. This genre was introduced to Crete by Georgios Hortatsis (end of the 16th – beginning of the 17th centuries). Hortatsis was an inspired poet from Rethymnon, who turned the poetical and theatrical modes of the Italian Renaissance into a productive and creative Cretan adaptation. His masterpiece is "Erofil", a perfect, impeccable tragedy that dates around 1600. The great effect of this work becomes apparent in the many popular variations that have survived as part of the oral tradition of the Cretans. Hortatsis

also wrote "Panoria", a pastoral drama and "Katzourbos" which is an urban comedy. Two more comedies have survived; "Stathis" by an unknown poet, and "Fortounatos" by Markos Antonios Foskolos, a Cretan feudal lord. Two tragedies from towards the end of the period are "Zenon", by an unknown poet, and "King Rodolinos", written by Ioannis Andreas

147.

Troilos, a poet from Rethymnon. However, the most important piece of Cretan and Modern Greek literature as a whole is "*Erotokritos*", a love story which extends to more than 10,000 rhyming verses of fifteen syllables. It was written by the poet Vitsentzos Kornaros, a genius who was recognised as the national Greek poet. According to Costis Palamas, another famous Greek poet, "It is shameful that, after four centuries, the nation has not yet realised who its national poet is. It is Vitsentzos Kornaros, the greatest in the Greek nation and an immortal poet". Also attributed to Kornaros is "*Abraham's Sacrifice*" which is an evolved type of medieval and religious mystery, a kind of religious drama.

THE CRETAN WAR (1645-1669)

This glorious image of the Cretan civilisation was interrupted by the Turkish invasion and occupation of Crete. The Cretan War (1645-1669) is one of the most significant, if not the most significant, events of 17th century European history. It could be characterised as a European war, since towards the end Chandax became a symbol of defence for the Christian populations of Europe against the furious expansion of the Turks. The war was part of the general Ottoman expansion in the 17th century, which ended successfully with the subjugation of Crete. After the occupation of Cyprus (1570) the island was regarded as the last advocate of the Christian East. The rescue of Chandax was not only a matter of prestige for the Christian leaders of Europe, but also a matter of the utmost political and military importance, because it would decisively define the limits and relations between two worlds and two civilisations. As a result, this war has been recounted by both European and Turkish historians - contemporary and earlier- and was among the few events in world history that moved people. On the one hand, Venice was experiencing a serious economic crisis at that time which made it unable to deal

148.

this the burden of such a major war. Thus Venice turned to the European leaders who were reluctant and their differences and competing interests did not allow them to organise an effective response. All of this proved favourable to the Turks who successfully occupied Crete following a long and exhausting war that went down in history as the "Cretan War" (1645-1669).

It all started on the Cretan coast in 1644, when pirates from Malta arrested a Turkish ship carrying a number of people on a pilgrimage to Mecca. A Turkish army was raised, which consisted of 100 battle-ships, 350 transport ships and 50,000 men, among whom 7,000 were janissaries. On June 23rd 1645 they disembarked at Hania, and began the siege of its fortress, which finally fell after two months (22nd August 1645).

Having broken down the remaining Venetian resistance, the Turks established their occupation of western Crete and in the summer of 1646 turned their attention to Rethymnon, their second large target. The siege of the fortress of Rethymnon began at the end of September. On November 13th 1646 after just forty-five days, the town surrendered. Within a year the Turks had become the rulers of the whole of western Crete.

149.

The next step was to conquer Chandax, and everyone knew that beneath its enormous walls the outcome of the war would be decided. By making various promises the Turks endeavoured to secure the tolerance or neutrality of the local population. As a result of this strategy, the Orthodox hierarchy of Crete which had been abolished by the Venetians was restored in 1645. The Metropolis of Crete headed by the Cretan Metropolitan Athanasios Patellaros was re-established.

The Venetians relied on the superiority of their navy, as well as the gigantic fortification of the Cretan capital. At the same time, the Turks aimed to gradually occupy the island and completely isolate Chandax, under the walls of which the final outcome of the war would be decided. The siege of the fortress of Chandax, the

150.

largest in the East, began on May 1648 and lasted more than twenty-one years with no interruption until 27th September 1669. Its gigantic walls truly witnessed a tremendous battle, the details of which have excited admiration and awe. It is the only case of a fortress in world history that withstood such a long suppressive siege, daily bombardments and invasions.

During the first eighteen years of the siege of Chandax, the battle was indecisive consisting of daily bombardments and attacks to no effect. Facing an economic crisis, Venice asked certain European leaders for help and, despite their differences, they proved responsive. Consequently the war acquired a European dimensions, and from 1666 it entered a new phase. First of all, the Turkish commander was invited to Constantinople and was beheaded. He was in turn replaced by the great Ahmed Köprülü himself, the so-called Fazil (the fair). He was a brave man, had great military and administrative experience, and had won against the Austrians and the Germans at Neuhäusel. At the same time the Venetians appointed Francisco Morosini as commander. Morosini was experienced and a veteran Admiral of the Aegean Fleet, and was indeed a worthy opponent to Köprülü.

However, the situation of the Venetians under siege was seriously worsened in November 1667, when Venetian colonel Andreas Barotsis defected to Köprülü and revealed the weak points of the walls of Chandax. The Turks took advantage of this and subsequently encouraged the desertion of a number of Venetians offering attractive payments and promises. It is said that Köprülü allotted 700,000 gold coins in order to encourage the desertion of the Venetians. Moreover, the assisting armies of the European commanders failed to co-ordinate their military operations. The disagreements between their leaders, the inability of Venice to come up with the necessary salaries, along with problems related to food shortages and epidemics continuously weakened the defence of the fortress of Chandax. By the time, the French king Louis XIII sent generous reinforcements in June 1669 led by the duke of Beaufort, the Venetian commander was already exhausted. Indeed within just a few days the French army was destroyed and the duke of Beaufort was killed.

By the end of August 1669 the final outcome of the war had been decided, and an honourable treaty remained to be drawn up. Panagiotakis Nikousios, the renowned spokesman of the Sublime Gate and

151.

Ahmed Aga as representatives of Köprülü along with the Venetian Anandi and the Cretan Stefanos Skordilis on behalf of Morosini, worked on the treaty. It was carefully composed and was signed on September 16th 1669. The Christian people of Chandax were given twelve days to evacuate the town, taking with them all movable properties. On October when Köprülü entered Chandax as the victor it was a deserted place, full of debris. The Cretans fled to the Ionian islands, Kythera, and elsewhere. Marinos Tzanes Bounialis, the poet of the Cretan War, depicted the ordeals and the misery of the Cretan refugees in the following poem:

“If all Cretans get together, the survivors are not, I think, more than 10,000, because, during that time, they were killed, and captured, and the unfortunate ones were dispersed. And if they were to get together, they would not know each other,

unless they asked “Where are you from?”. But they cannot meet by chance any more. They reply “From Crete”, and take each other’s hands and cry [...]”.

However the human loss for the Turks was dreadful too. According to a Turkish source, in the period that spans from the beginning of the siege to the fall of Chandax, 137,116 Turks were killed, among whom 25,000 were janissaries, 15 were pashas, 80 were dignitaries and 120 were high-ranking officers.

The fall of Chandax marked the subjugation Crete to the Turks in its entirety. For a few years more the Venetians maintained control over the fortresses of Souda, Gramvousa and Spinalonga as the remnants

of a large and prosperous colony. In fact, the preservation of these fortresses raised vain hopes of restoring the lost paradise. Nonetheless, times had changed and the power of Venice was coming to an end.

152.

PART VI.

TURKISH RULE IN CRETE

(1669–1898)

THE FIRST PERIOD OF TURKISH RULE (1669–1821)

THE CONSEQUENCES OF THE Turkish occupation of Crete were enormous. War and the numerous expatriations followed by local attempts at conversion to Islam led to a significant decrease in the population. The once lively urban centres, where civilisation had greatly flourished in what was known as the “Cretan Renaissance”, were now deserted, and life returned to the primitive conditions of an agricultural and pastoral economy. Thirty years after the fall of Chandax, the French traveller Tournefort described the Cretan capital as “the remnants of a town”. Given that it was surrounded by sea and that communication were poor meant the island remained isolated from the rest of the Greek regions with no hope of external help. Crete was sentenced to a life of heavy servitude for around 240 years. The long era of Turkish Rule is clearly divided into two periods. The first (1669– 1821) was the longest and the most arduous and the second (1821–1898) witnessed great national revolutions.

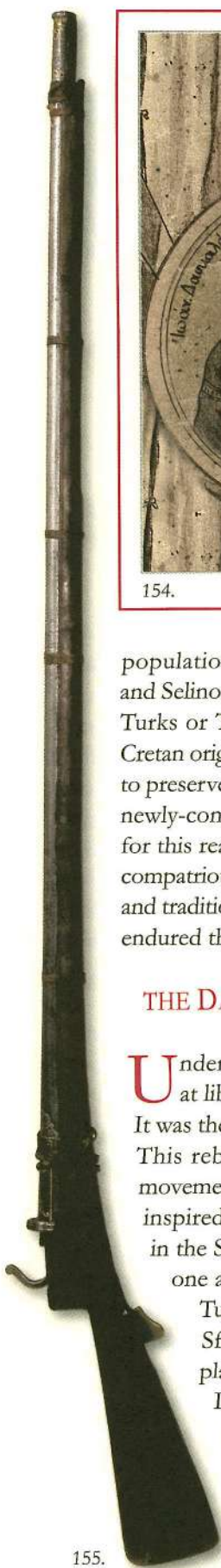
The first period of Turkish Rule is the darkest in the history of the island. In the East as a whole no other region was as sorely tried as Crete. The imperial janissary order of the Sultan and the order of the local janissaries exercised absolute tyranny over the population. The local governments

of the pashas, who were supposed to represent the rule of the sultan in Crete, remained in the shadows and would not intervene in the unaccountable exercise of power by the janissaries. The latter, following only their ferocious instincts, openly violated the decrees of the sultan. The Turkish government itself was often obliged to take drastic measures in order to restrain the unaccountability of the janissaries, and offer relief to those affected.

From the early years of the Turkish occupation many young Cretans sought refuge in the mountains, from where they attacked and assaulted the Turks during night invasions. They were known among the Turks as “haenedes” from the Arabic word “haen” meaning traitor. The haenedes took revenge for the atrocities that were committed by the Turks against members of their families. Many popular Cretan songs have survived, depicting the achievements of the original fighters for Cretan liberation.

Throughout the first period of Turkish Rule (1669–1821) organised rebellion against the tyrant was impossible. Local conditions, which kept the population in a state of permanent plight, did not allow for a riotous, armed resistance. The main reason for this was not only the total lack of weapons, supplies and external help, but also the large number of Muslims living on the island. One third of the population, if not half the

154.

population in certain areas such as Mesara and Selinos consisted of Muslims. These were Turks or Turkish-Cretans who, despite their Cretan origins, had embraced Islam in an effort to preserve their properties and privileges. The newly-converted Muslims were fanatical, and for this reason were the worst enemy of their compatriots, who remained loyal to the religion and traditions of their forefathers and patiently endured their heavy servitude.

THE DASKALOGIANNIS REBELLION

Under such conditions, the first attempt at liberating Crete was truly remarkable. It was the Daskalogiannis Rebellion of 1770. This rebellion which is part of the wider movement of Orloff incidents, the uprisings inspired by Catherine the Great of Russia in the Southern Peloponnese, was the only one attempted during the first period of Turkish Domination. The province of Sfakia where the dramatic events took place was flourishing at the time.

Ioannis Vlachos, known as Daskalogiannis, was a distinguished figure from Sfakia. As a man of important status and an advocate of his province before the authorities with regard to tax and other is-

sues, he had met eminent Greeks and Europeans. He had got to know Emmanuel Benakis in Mani, and probably through him met Theodoros Orloff, whom Catherine the Great had sent to the Peloponnese in 1769 in order to raise the local aristocrats in revolt.

The outbreak of Daskalogiannis' uprising in Sfakia took place at Easter in 1770 (April). The initial spectacular successes gave way to complete failure and disappointed expectations. The province was deserted, and the unfortunate leader was forced to surrender and suffer the dreadful punishment of being skinned alive in Heraklion (17 June 1771).

FROM THE DASKALOGIANNIS REBELLION TO 1821

The Daskalogiannis rebellion was followed by a period of unprecedented harshness by the Turks. The fifty years up to the great revolution of 1821 were the darkest period of Turkish Rule on Crete. The janissaries of the island were out of control and often committed appalling atrocities at the expense of the helpless population. Some janissaries were famed for their atrocities and were remembered by the people for many years. Pasha Hadji Osman was sent to Crete by the Sublime Gate in 1821 in order to restrain the unaccountable behaviour of the janissaries. Acting fast and skilfully, Osman sentenced a large number of janissaries to death by hanging and was thus characteristically addressed as the Strangler. According to popular tradition he was secretly a Christian and a priest (Father Vassilis), but there is no evidence supporting this.

The preparations that took place in the rest of the Greek regions during the fifty years prior to the 1821 revolution, commonly described as the period of Greek Enlightenment, did not reach Crete. Some kind of intellectual activity was launched at the end of the 18th century, when schools were founded in the major urban centres (Hania, Rethymnon and Heraklion) and eminent teachers were invited from other areas of Greece. Nevertheless, the bulk of the Cretan population was kept intellectually in the dark.

It should be noted, however, that the "Society of Friends" (Filiki Eteria) managed to penetrate Crete. Merchants and clergymen mainly, who had been introduced to the Society in Constantinople and in the Transdanubian Provinces in turn introduced many Cretans to it.

THE PERIOD OF GREAT CRETAN REVOLUTIONS (1821–1898)

THE REVOLUTION OF 1821–1830

THE REVOLUTION IN CRETE IN 1821 came as an absolute surprise, an irrational phenomenon. Under the suppression and harsh servitude, the Cretan population, totally lacking in supplies and weapons, isolated and detached from the Greek mainland and completely helpless, rushed in response to a call for Greek revolution. One should read carefully the enthusiastic remarks of Dionyssios Kokkinos, in order to appreciate the grandeur of the Cretan revolution, *“The phenomenon of the Cretan revolution is unique in the whole history of the Greek War. This revolt was made by an imprisoned and chained giant, with its Greek conscience, its dignity and its rage as its only weapons. That power was enough, not only to launch the revolution in the first place, but also to allow it to continue decisively, shining by its light of spontaneity in Greek poetry, almost ferocious from the indescribable sufferings, which it opposed, constantly submerging into and emerging from a sea of blood, becoming stronger and stronger through its difficult battle”*.

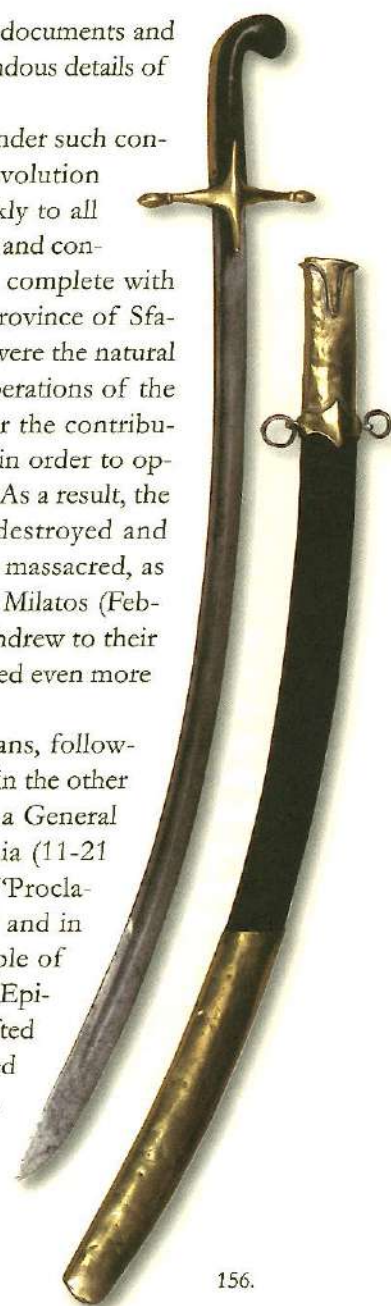
The beginning of the revolution was formally announced on 14 June 1821. Naturally, the news of the Cretan uprising infuriated the Turks. They took their dreadful revenge by hanging clergymen and notables, by destroying churches and monasteries, by imprisonments and indescribable atrocities that ended with the great massacre at the Great Castle (Heraklion) on 24 June 1821. The furious Turks massacred the Metropolitane of Crete, Gerasimos Pardalis, along with five bishops. The Metropolitan Church was looted and burned and around 800 inhabitants, clergymen and laymen alike, were massacred. That atrocious event remained firmly in people's memories as the “great massacre”. Similar events took place in other

areas. The surviving official documents and the memorabilia offer horrendous details of the Turkish atrocities.

It is truly remarkable that under such conditions not only did the revolution survive, but it spread quickly to all the provinces of the islands and continued for ten whole years, complete with fluctuations. As usual the province of Sfakia and the Lasithi Plateau were the natural centres and the bases of operations of the rebels. The sultan asked for the contribution of the Egyptian army in order to oppress the Cretan resistance. As a result, the provinces of Crete were destroyed and deserted and civilians were massacred, as was the case at the cave of Milatos (February 1823). The rebels withdrew to their remote hideouts and returned even more enraged.

At the same time the Cretans, following the political procedures in the other Greek regions, established a General Assembly in Armeni, Hania (11–21 May 1822). They issued a “Proclamation of Independence” and in accordance with the example of the Greek Constitution of Epidaurus, they voted on a drafted constitution that was entitled “Interim Government of the island of Crete”.

However, the ten-year Cretan revolution did not result in the Cretan cause being vindicated. The

156.

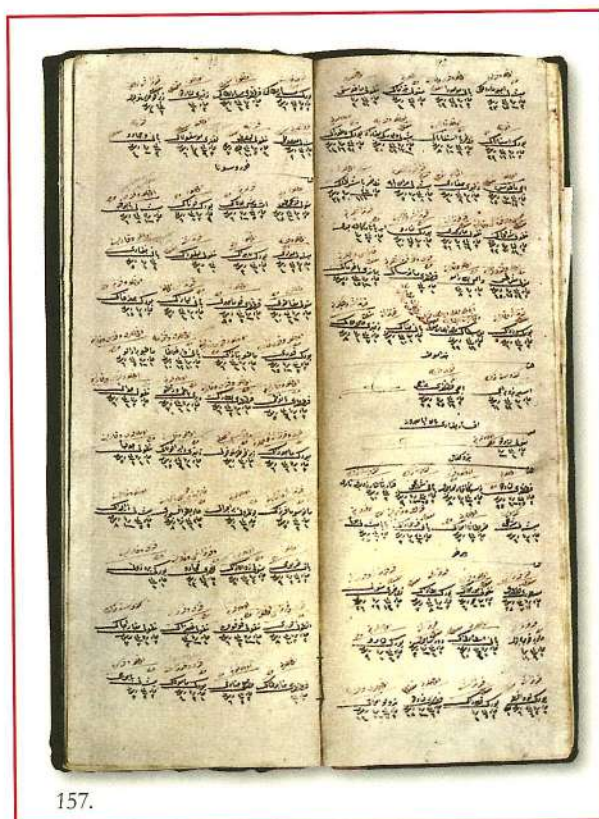
Protocol of London (22 January 1828), with which the Great Powers would decide on the establishment of a free Greek state, excluded Crete and left it to the absolute jurisdiction of the sultan. In a dramatic announcement addressed to the Great Powers, the Cretan Council, which called an impromptu meeting in Magarites, Mylopotamos (22 April 1830), expressed the bitterness and righteous indignation of the Cretan population,

“Crete was and is an inseparable part of Greece, since she has fought and continues to fight along with the other rebels from the beginning. Therefore, no one can understand why Crete is not mentioned at all in various warrants [...], especially since Crete is conducting this destructive war and the Turks are restrained by the Greeks in their fortresses [...]. Our freedom depends on our weapons and on this honourable death. If Christianity submits us to the cruelty of the Turks who massacre our women, children and old men without pity, let us then become victims, but celebrated victims of stability and of our undeniable rights...”.

Crete was subjugated to its harsh destiny, but the Cretan problem had been raised. European diplomacy would now have to deal with it as one of the thorniest and most serious aspects of the Eastern problem as a whole.

THE PERIOD OF THE EGYPTIAN OCCUPATION (1830-1840)

Sultan Mahmud IV handed Crete over to the Egyptian regent Mohamed Ali in exchange for his services in the Peloponnese and Crete. Thus, Crete entered into a new phase of subservience which showed some semblance of flexibility and for this reason it is aptly known as the “period of pol-

ished servitude”. From the outset the Egyptian administration had an attitude of fairness and equity, dealing with both the Muslims and the Christians with a phenomenal level of equality. They issued a general amnesty and ordered everyone to turn in their weapons. Many Muslims, who were used to times of absolute authoritarianism, sold their properties and settled in areas of Asia Minor. Many Cretans also left the island for other areas of Greece, refusing to hand over their weapons. It is certain, however, that the new administration of

Crete was beneficial in many areas and aided in the reconstruction of the island and the healing of the wounds engendered by the revolution. An extensive programme of public works was put into action with the construction of roads, bridges, aqueducts, ports and so on. Particular attention was given to the area of education with the establishment of schools for both Christians and Muslims. The same took place in the areas of justice, social relief, the protection of religious freedom and public health. A population census was carried out (1832-1833) and for the first time on Crete a bilingual newspaper was published in Arabic and Greek entitled “*Bakai Girit*” (Cretan Events). Such an extensive programme demanded huge financing and the people were called upon to cover this cost. Resistance to the oppressive level of taxation came in the shape of Mournies uprising. It was a demonstration of 7,000 unarmed Cretans in the village of Mournies in Cydonia which met with immediate and violent reaction from the authorities with the arrest and hanging of the instigators. The great crisis of the Eastern Problem (1839-1840) and the defeat of the Egyptians in Syria shook the Egyptian occupation of Crete. With the Treaty of London (3rd of July 1840) the Great Powers relinquished Mohamed Ali’s control over Crete and returned it to the jurisdiction of the Sultan.

THE REVOLUTION OF 1841

Prior to the Treaty of London, exiled Cretans decided to return to Crete foreseeing the development and planning to prepare for a new revolution to return the Cretan problem to the diplomatic front line so to speak. The new revolution is known by the names of its leaders Hairetis and Vasilogiorgis and broke out all over Crete on 22 February 1841. The proclamations referred to the unvindicated struggle of the people and the assurance of a volte-face in European diplomacy. The conditions for this revolution were far from favourable. The wounds from the previous ten-year revolution had not yet healed; the Turks were strong. Furthermore, Greece was completely unable to assist as the revolutionary movements that were underway in Thessaly were creating the threat of a Greek-Turkish war and European diplomacy was pressing for a truce. On 5 April 1841 the revolutionaries drafted and submitted a memorandum to the Great Powers requesting their intervention, but to no avail.

THE ACTIONS OF MAVROGENIS (1858)

Following the Revolution of 1841, Crete experienced twenty-five years of internal peace. The defeat of the Turks in the Crimean War (1853-1856) in addition to the war itself had important effects on Cretan developments. With the Treaty of Paris (1856) the Sultan was obliged to issue the famous "Hatti-I Humayun" edict in which he conceded important privileges for his subjects: freedom of religion, personal freedom and protection of credit and ownership. The refusal of the Turkish leaders to implement the Hatti-I Humayun edict in Crete led to the immediate outbreak of a new bloodless revolution. This revolution was known as the Mavrogenis uprising (1858). The Sultan was forced to provide the Cretan people with the same religious, economic and administrative privileges among which was the establishment of bodies comprised of local elders which would take on the task of overseeing social

privileges and education. This was an important victory for the Christians of the island.

THE GREAT REBELLION OF 1866-1869

Within the chain of revolutions, the great rebellion of 1866-69 stands as the peaking manifestation of the Cretan passion for freedom and unity with Greece. It was the largest rebellion in the history of Crete and thus is characterised as a 'second 1821'. It had many aspects to it but the reason behind it was one: the inexhaustible passion of the Cretans for freedom and union with Greece. When the Cretan General Assembly called the people to a new insurgency on the 21st of August 1866 they felt it advisable to point out that the new struggle was an immediate and natural continuation of the uncompleted revolution of 1821, "Remaining firm to our oath of 1821, inspired by the national sense of the grandeur of Greek and national unity, and full of hope in the righteousness of our struggle, [...] before God and man we declare that our sole and unwavering desire is union with mother Greece". This rebellion, more than any other, proved the national direction of the Cretan cause and the real substance of the Cretan problem. The old slogan "Freedom or Death" was replaced with that of "Union or Death" which was to be the permanent slogan for the Cretan struggles from then on.

The conditions were by no means favourable; unlike Russia, the European powers maintained a policy of amity with Turkey. In Greece there was disagreement between the politicians and absolute inability, either financially or militarily, to support the Cretan struggle. The Turks, on the other hand, could mobilise terrifying powers and they had able and experienced generals, trained in the military academies in Europe. The numbers were catalytic for the Cretans who had some other advantages: they were experienced in war, used to a simple diet, and were daring, knowledgeable of the nature of their country and they enjoyed the protection and support of the part of the population that was not fighting so they could

159.

turn the struggle into a hidden war. Once again the non-combatant part of the population found themselves in the tragic position of being at the mercy of the vengeful mania of the Turks.

Despite all these drawbacks, the rebellion gathered pace and developed quickly. It rapidly took on pan-Hellenic dimensions as all Greece was mobilised into an effort to provide aid, funds, volunteers, guns and provisions, but above all to take care of refugees. At the same time the struggle of the Cretans moved the liberal people of Europe who were following the developments. European and American supporters of Greece arrived in Crete, mainly journalists, who covered the Cretan struggle in enthusiastic articles for their newspapers.

Public opinion was greatly affected by the crowning action of the revolution when the historic Arkadi Monastery was razed to the ground (9th of November 1866).

This great rebellion which lasted three years that were years of indescribable difficulties and austerity failed to achieve its aim and in January 1896 it came to an end. Success would have been impossible under the conditions of the period, but the rebellion gave strong impetus to the development of the Eastern problem, of which Crete had become a fundamental and central issue. The economic slump being experienced by the Ottoman Empire was highly important. In light of this the Empire found itself having to make some essential concessions for the

first time in the history of Turkish rule on Crete. The grand Vizier Ali introduced a plan of privileges known as the Organic Law. Limited representation of the Christian affairs of Crete was established, among other things, in the administration of the island and complete equality between the two languages of Greek and Turkish was introduced.

THE REVOLUTION OF 1878 AND THE TREATY OF HALEPA

Crete was managed under the institutional regime outlined above for a decade (1868-1878). The new crisis in the Eastern problem with the outbreak of the Russo-Turkish War in the spring of 1877 was a good opportunity to organise a new rebellion on Crete. Revolutionary committees of 24 members were elected quickly to address the Cretan problem. In Athens the "Cretan Centre" was set up to collect weapons and provisions. The Cretan revolutionary leaders began to go down to Crete once again, and the potential defeat of Turkey encouraged the Greek Government under Charilaos Trikoupis to openly declare its support of the Cretan revolution (27 December 1877).

Thus, a new revolution broke out on Crete and immediately spread throughout the island. The defeat of Turkey in the Russo-Turkish War had an immediate effect on the development of affairs on Crete. In January 1878 the Treaty of Aghios Stefanos was

signed which obliged Turkey to carry out complete implementation of the Organic Law. In July of the same year the plenipotentiaries of the Great Powers imposed a cease-fire in Crete, with the firm assurance that the Cretan problem would be discussed at the Berlin Congress where the Treaty of San Stefano would be reviewed.

The threat of continued revolution forced the Turks to agree to the terms set by England demanding new concessions for the Cretan people. New deliberations began immediately which ended in the agreement which was signed in October 1878 and is known as the "Treaty of Halepa" (after the suburb of the same name in Hania where the treaty was signed).

The Treaty of Halepa which was applied immediately by decree of the Sultan marked an important step towards solving the Cretan problem. A semi-autonomous district system was set up with important privileges, general amnesty was awarded, a Cretan parliament was established, in which the Christians made up the majority for the first time (with 49 representatives to the 31 Muslim), a Cretan police force was set up, the Greek language became the official language of courts and the General Assembly and special attention was given to the area of education. It is also important to note that for the first time in Cretan history permission was granted for the setting up of Educational Societies and the publication of newspapers. The powers which the Treaty assigned the Governor General were also a significant victory for the Christian component of Crete especially as this post could now be held by a Christian.

THE REVOLUTION OF 1889

The Treaty of Halepa was effective for a decade. During this time Crete broke free from the pressure of the party political quagmire into which the Cretan problem had practically sunk. Two large parties had emerged on the island in the 1880s, the Karavanades and the Xypolytoi. In the 1888 elections which took place among an orgy of juggling statistics, the Xypolytoi emerged as the victors. The Karavanades reacted in an expected and dangerous way. At the General Assembly of May 6th 1889 they brought in a resolution proclaiming the union between Crete and Greece. The Governor General, N. Sardiskis, managed to interrupt the assembly just in time and to issue a

warrant for the arrest of the top officials of the Karavanades party who had in the meantime taken refuge in the mountains and begun a rebellion.

This new rebellion was mistimed. The Greek government of Charilaos Trikoupis renounced the rebellion immediately and the Sultan took the opportunity to revoke all the privileges granted under the Treaty of Halepa without informing the Great Powers. Once again military law was imposed on Crete and the Muslim mob took up their ferocious plundering. Court martials were instigated and executions were carried out daily all over Crete in which the tyrannical establishment of past years returned.

POLITICAL CHANGEOVER THE REVOLUTION OF 1895-1896

Within the sombre atmosphere of the period 1890-1895 the idea of political change-over was germinating in the form of the proclamation of Crete as an Autonomous State under the dominion of the sultan. Manoussos Koundouros was the man behind this idea. He was a politician from Sfakia and one of the most important figures on Crete during this period. Koundouros put his opinions down in a memorandum which was approved at the two General Assemblies (3rd and 10th of September 1895) and was immediately put before the plenipotentiaries of the Great Powers. This action was considered as subversive and revolutionary and prompted Turk-

ish resistance which was expressed in the form of slaughtering and plundering. Thus, a new revolution broke out (1895-1896) which is remembered as the "lucky revolution".

With the intervention of the Great Powers, a new Cretan organic law was drafted which provided for a Christian governor serving for a term of five years, organisation of a Cretan police force with European officers, and concession of economic and judicial independence.

THE LAST REVOLUTION AND THE LIBERATION OF CRETE

The Turks on Crete were not ready to implement the provisions of the new organic law and operated subversively with murders and violent activity. In January 1897 they set fire to the eparchy and the Christian dwellings in Hania and threatened violent activity all over Crete. Although the admirals of the Great Power, were trying to prevent the general spread of such conduct and had planned to bring the island under international control, the Greek government of Deligiannis, under pressure from the opposition and public opinion and hoping to achieve national control, sent an expeditionary force to Crete under captain Timoleon Vassos with the mission of studying the situation on Crete and bringing about union with Greece.

Naturally, this active interference on the part of Greece created complications. The Great Powers reacted by blockading the coasts of Crete, and Turkey declared war on Greece (February 1897). The unfortunate outcome of the Greek-Turkish War was that Greece had to withdraw its forces from Crete. However, the revolution had become established there and its centre had moved to the area of Heraklion. From February to June 1897 operations had been moved to Archanes where furious battles raged. It had already

become evident that the Cretan problem could not be solved in any other way apart from politically. The idea of autonomy which had been proposed by the Great Powers and been rejected started to gain some ground among the revolutionaries. In the summer of 1897 the fighting came to an end. The affair was in the hands of the General Assemblies and the diplomats of the Great Powers. With a resolution that was affirmed in three General Assemblies, the Cretans finally accepted the solution put forward by the Great Powers who sought to establish a system of autonomy with High Commissioner Prince George, son of the king of Greece. An elected six-member Executive Committee was planned, which would take on the governing of the island for the interim period prior to the inauguration of High Commissioner.

A dramatic event took place to hasten the developments: the great massacre of Heraklion on the 25th of August 1898. It was to be the last action of the Cretan drama.

The representatives of the Executive Committee had substituted the new authorities and officials in various positions, when suddenly an infuriated Turkish mob in Heraklion began committing atrocities of unspeakable violence. Hundreds of Christians were slaughtered including seventeen English soldiers and the English consul Lysimachus Kalokerinos. They set fire to shops and the homes of Christians and brought to mind the

horrific scenes of former years. Seventeen important Turkish-Cretans were arrested and hanged; those who were considered instigators of the vandalism and others were deported or imprisoned. The Turkish army was forced to leave Crete, and on November 2nd the last Turkish soldier left the island which was now free. One month later, on 9 December 1898, the High Commissioner of Crete, Prince George arrived in Hania. The period of servitude had definitively ended.

PART VII.

THE PERIOD OF AUTONOMY

(1898-1913)

PRINCE GEORGE'S HIGH COMMISSION (1898-1906)

EVERYONE CONSIDERED CRETE's autonomy to be a transitory phase in the run-up to union with Greece. The first government of the Cretan State worked with zeal

and wisdom and in a short time it produced impressive work. A special parliament following the style of the Greek was set up and wise legislation laying down its function and goals was adopted. Crete moved forward with bold steps towards impressive development enjoying internal justice and calm under the discreet protection of the Great Powers.

However the clouds were not long in coming to cast shadows over this idyllic picture. The parliament furnished the Prince with extensive powers, and he in turn quickly slipped into an autocratic perception of power. Surrounded by his corrupt advisors he removed the minister of justice, Eleftherios Venizelos from his position (18 March 1901), as he was critical of the prince's arbitrary politics.

This was the start of an internal crisis which led to an armed demonstration, the Therissos Uprising of March 1905 which was organised by E. Venizelos. The Therissos Uprising was a final straw in the development of Cretan affairs. The impact of the demonstration on the Cretan people and the obvious support of E. Venizelos and even

some of the opposition politicians left the prince and his advisors isolated. As a result of this new turn of events the Great Powers decided to negotiate with E. Venizelos who imposed practically all his terms and the Therissos Uprising ended (2 November 1905). The politics of the prince had failed. He was forced to step down and he left Crete once and for all (12 September 1906).

ALEXANDROS ZAIMIS AS HIGH COMMISSIONER

The Great Powers introduced new plans among which was the right of the king of Greece to appoint the High Commissioner of Crete. King George selected Alexandros Zaimis, a man of high morals, political experience, former prime minister and later president of the Greek Republic. Zaimis began his duties on Crete on September 18th 1906 and remained there for ten years. A new government was sworn in and the state began to function

smoothly. New laws were enacted, public administration was organised and the civil guard of Crete was formed, which was the first army of the island. The troops of the Great Powers began to withdraw from the island in parts from July 1907 with a time frame of one year for

162.

their complete withdrawal and with the only guarantee being the safety of the Muslims on the island. In fact this was actually carried out in less than a year (May 21st 1908). The Cretan parliament adopted a resolution thanking the Great Powers for their assistance. Two new international events seriously influenced the affairs of Crete: the annexation of Bosnia-Herzegovina by Austria and the proclamation of Bulgaria as a kingdom with the annexation of eastern Romylia (September 1908). The news created much commotion and events developed rapidly. In a monumental gathering in the Pedio Areos Park in Hania, despite the fact that the High Commissioner was absent, the vote for union with Greece was unanimously passed. The Cretan parliament confirmed the vote of union giving their own celebratory vote for the abolition of the High Commission and union with Greece. One small glitch in Cretan history during this period (1903-1908) was the participation of the Cretans in the Macedonian Struggle. Many Cretan men and revolutionaries who were still living in the fever of liberation and national ideas, formed volunteer bodies and headed of to support the struggle of Macedonian Hellenism. Cretan officers like Georgios Katehakis, Georgios Tsondos -heir to Pavlos Melas- in the general leadership of the struggle performed amazing feats and thus linked their names to the great national affair that was the Macedonian Struggle. It is believed that half of the 6,000 volunteers in the struggle were Cretans.

THE FINAL EVENTS IN THE LEAD-UP TO UNION (1909-1913)

In the following years Crete was governed by a three-member Committee. With the outbreak of the Balkan Wars in October 1912 the gates of the National Parliament opened to the Cretan members of parliament who were enthusiastically accepted. The union had now become a reality. Its ceremonial and legal acceptance came a little later, with the fortunate end to the Balkan Wars. In Article 4 of the Treaty of London (May 30th 1913) the sultan gave up all his rights concerning Crete which were turned over to the Great Powers. With the Treaty of Bucharest (November 1st 1913) the sultan was relieved of all rights of dominion in Crete. The much-coveted solution of union with Greece was now a fact vested in international agreements. One month later the official proclamation of the union took place on 1st December 1913 in the presence of King Constantine and the Prime Minister E. Venizelos. The centuries of struggle and tears of the Cretan people were now vindicated. The Greek flag was raised on the fortress of Firkas; on the site where once the Turkish flag was raised now stands a marble inscription:

TURKISH RULE IN CRETE

1669-1913

THAT IS, 267 YEARS, 7 MONTHS, 7 DAYS
OF STRUGGLE

163.

ADDENDUM: CRETE IN GREECE

THE HISTORY OF CRETE AS AN autonomous historical entity ends definitively with its union with Greece. From this point on its history follows that of the general history of Greece, of which Crete was an inextricable part. An important event which seriously affected life on Crete in the first years of its liberation was the settlement of Greek refugees from the coast of Asia Minor following the Asia Minor Disaster (1922). Thousands of refugees, mainly from the area of Smyrna, sought refuge on Crete and mainly in the area around Heraklion. After the Treaty of Lausanne (January 1923), which anticipated the exchange of populations of Crete, around 33,000 people were forced to leave the island. Their wealth and houses were handed over to an approximately equal number of refugees. According to official details from the Greek services, the total number of refugees who landed on Crete at this time were 8,270 families or 33,900 individuals. With the exchange of populations the historical catharsis of Crete was complete. After long centuries of servitude the island was once more peopled by an ethnically and religiously homogeneous population. All its inhabitants were Greeks and Orthodox Christians. There remained also a few Jews and Armenians, mainly in the cities of Hania and Heraklion.

THE BATTLE OF CRETE

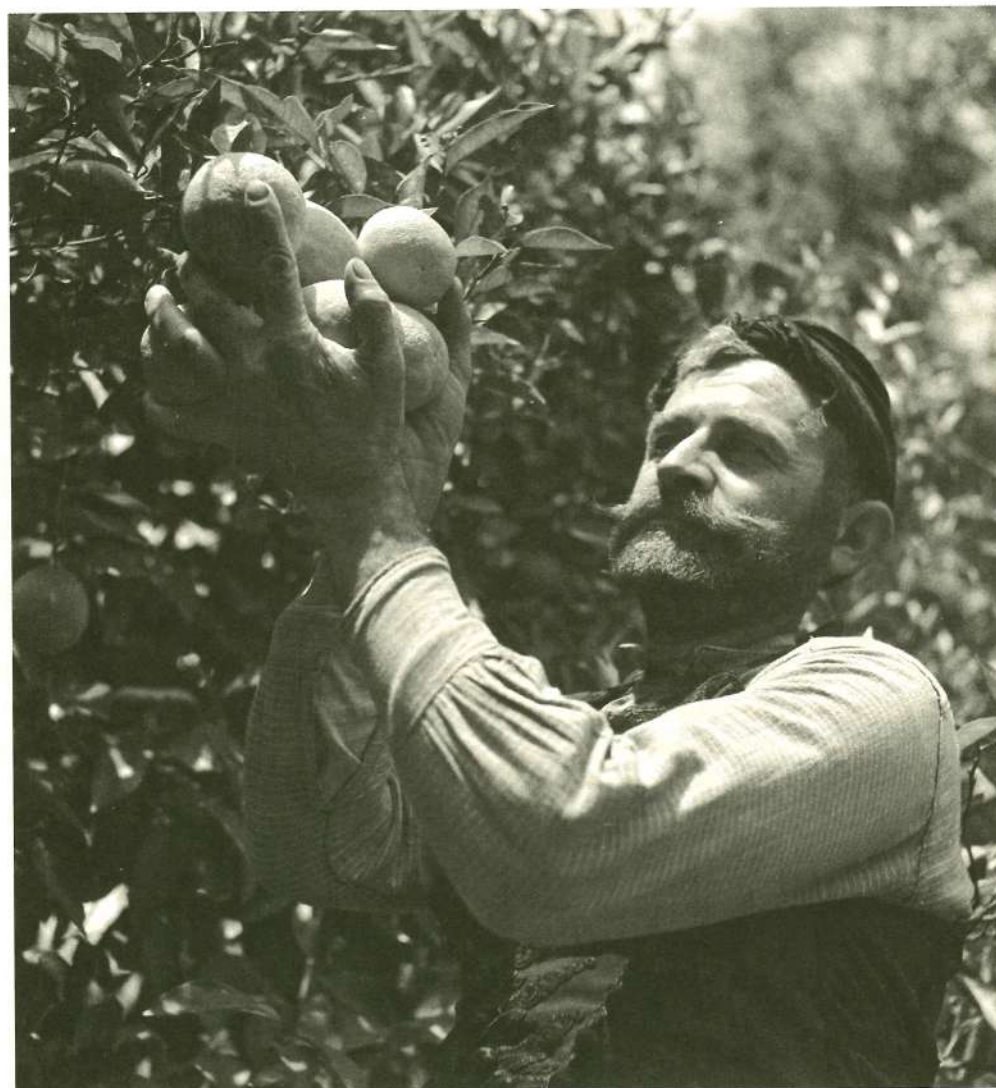
THE latest determinant event in Cretan history is the notorious Battle of Crete, as the five-day epic resistance of the island's defenders is known. This defence against German invasion took place in May 1941. Of course this battle took place within the general context of events of World War II, but at the same time it is an event of general Greek history as it is the natural continuation and dramatic end to the Greek-Italian War. However the Battle of Crete is first and foremost a Cretan event, as it has a specific and enviable uniqueness that makes historians characterise it as the most unusual and strange battle in the history of war. This peculiarity rests in the voluntary and thunderous participation of the Cretan people who were not conscripted and

did follow orders, but instead acted alone in accordance with their instinct to defend their homeland and liberty.

Indeed, what took place on Crete is impossible to describe and aroused global admiration. The allied forces and the native population managed to hold off the invasion by their unexpected and persistent resistance, standing against an invader who had the best and strongest army in the world. Crete was transformed into a burning hell when,

164.

165.

"the most amazing and strange battle in the history of battles" began. The Germans were forced to mobilise huge forces against Crete, the prime of their army and it took ten days to take the island going slowly step by step. They suffered terrible losses, more than 4,000 red berets, the "cutting edge of the Nazi battle machine" were killed, an entire airborne troop, the 7th division was destroyed and more than 170 aeroplanes were destroyed. The supposedly unbeatable weapon -the parachutists- was tried in Crete and was never used again in major operations as Hitler himself had to admit, "Crete has proved that the days of the parachutists are over".

The importance of this battle in the development of the war was judged by the Father of Victory, Winston Churchill in his memoirs, "In Crete the

German commander of the operation achieved a Pyrrhic victory because with the strength that he wasted there he could have easily taken Cyprus, Syria, Iraq and perhaps even Persia [...] He made the stupid error of allowing these great chances to slip away by sacrificing these irreplaceable forces in a fatal struggle which was concluded man to man". Crete succumbed under the weight of the most terrible war machine the world had ever seen. On the 27th of May Hania was taken and then Rethymnon, on the 30th of May Heraklion fell.

The occupation started on Crete with reprisals from the Nazi monster. However the universal call to resistance had been sounded and a new period of struggle and sacrifices began for Greece and Crete.

GESCHICHTE UND KULTUR VON KRETA
KURZER ÜBERBLICK

GESCHICHTE UND KULTUR VON KRETA

KURZER ÜBERBLICK

TEXT:

Theocharis E. Detorakis

Professor Emeritus der Universität Kretas

ARCHIV-, MUSEUMSFORSCHUNG – NACHWEISUNGEN

Spyros Tzokas

NACHWEISUNGSKOMMENTIERUNG

Dimitris Lukas - Spyros Tzokas

HERAUSGABEREDAKTION – SCHÖPFERISCHER BEREICH

Dimitris Lukas

FOTOGRAFIEREN VON NACHWEISUNGEN

Spyros Panagiotopoulos

PHILOLOGISCHE REDAKTION

Maria Lepenioti - Tassos Chuliaras

ÜBERSETZUNG

Tassos Chuliaras

UMBRUCHLEITER

Konstantinos Papakonstantinou

SATZ - BILDERVERARBEITUNG

Schöpferische Abteilung "Hellinikes Ekdoseis A.E."

DRUCK

Dimitris A. Altintzis

Industriebereich Sindos, Thessaloniki, Tel.: +302310 569511

BUCHBINDEN

Eleni K. Papadaki

Ikostis Pemptis Martiou 81, 121 32, Peristeri, Tel. +30210 5767926

ORGANISIEREN VON PRODUKTION
N. KARAMANLIS VERLAGSGRUPPE

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ Α.Ε.

ATHEN: KAPLANON 10 & MASSALIASSTR., 106 80, TEL.: +30210 3634320, 210 3634330, 210 3634580, FAX: 210 3634730
THESSALONIKI: EGNATIASSTR. 113, TEL.: +302310 272720, 2310 225972

DIESE PUBLIKATION
IST VON DER EU UND DEM
OPERATIONELLEN REGIONALPROGRAMM
2000-2006 KOFINANZIERT

© OPERATIONELLES REGIONALPROGRAMM KRETAS 2000-2006. ALLE RECHTE VORBEHALTEN.
ISBN: 960-89005-0-6

BEZIRK KRETAS

BEGRÜSSUNG

DIE VORLIEGENDE AUSGABE IST DER INSEL KRETA GEEHRT. TAUSEND Jahre lang, schon seit dem Morgengrauen der kultivierten Welt, steht dieser gesegnete Ort im Vordergrund der griechischen und europäischen Geschichte, und spielt eine der wichtigsten Rollen in den allgemeinen geschichtlichen und kulturellen Entwicklungen. In Knossos wurde das älteste und wichtigste Kulturzentrum Europas entwickelt, so dass Kreta mit Recht als „die Wiege“ der Kultur Europas bezeichnet wird. Das historische Leben der Insel ist ein unendliches Abenteuer, ein ständiger und unversöhnlicher Kampf gegen zahlreiche Feinde, eine ständige Resistenz. Römer, Araber, Genuateen, Venezianer, Türken besitzen aufeinanderfolgend die Insel. Die langjährigen Kämpfe der Kreter nach Freiheit haben einen besonderen menschlichen Typ beschafft, der sich von der Denk- und Verhaltensweise der restlichen Griechen deutlich unterscheidet. Dem Kreter ist häufig ein übermäßiger Lokalpatriotismus vorzuwerfen. Diese starke Liebe für den Geburtsort, die natürlich auch anderen Völkern zu bemerken ist, wirkt als eine Art historischer Identität, die durch Blut und Tränen beendet wurde.

EIN WEISER GEISTLICHE, der Lateiner Erzbischof von Athen Louis Petit, hat das historische Bild der Kreter mit Treffsicherheit gegeben: „Ein wirklich zu bewundertes Volk, das trotz der Abenteuer von vierzig Jahrhunderten, seine nationalen Elemente und seine reine Sprache unbeschädigt zu behalten gelernt hat: Tapferkeit gemischt mit einem Gefühl von Unabhängigkeit, die häufig der Ungehorsam nahe liegt, große Begabung, glühende Phantasie, spontane und ungezwungene bilderreiche Sprache, Liebe für jede Form von Abenteuer, unbesiegbare Freiheitstrieb, der mit dem unendlichen Willen nach persönlicher Projektion zusammenwandert... Fruchtbare Land, das pausenlos die fähigsten Menschen im Bereich der Kirche und Staat, der Wissenschaft und Bildung, in Wirtschaft und Krieg zur Welt bringt...“. Aus dieser Insel stammen Kornaros und Theotokopoulos, Venizelos und Kasantzakis, Beispiele eines ständigen Weges zum Grossen und Ungewöhnlichen.

DER BEZIRK KRETAS hat sich entschieden, diese prachtvolle und mehrsprachige Ausgabe in die Tätigkeitsordnung des operationellen Regionalprogramms Kretas, vom Gemeindeunterstützungsrahmen 2000-2006 einzuordnen, um besser das Bild der Geschichte und Kultur der Insel in den Vordergrund zu stellen, mit Hilfe von kurzen und verständigen Texten und reichen Archivs- und Photonachweisungen. Ich möchte aus diesem Sitz all denen gratulieren und danken, die photographisches Material, Dokumente und Beweisen vergaben als auch all denen, die zu dieser prachtvollen Ausgabe beigetragen haben.

SERAPHIM TSOKAS

Generalsekretär des Bezirks Kretas

ANERKENNUNGEN

DIE INITIATIVE DES BEZIRKS KRETAS DIE KRETISCHE KULTUR DURCH eine fünfsprachige, prachtvolle Ausgabe zu projizieren, als auch der eingehende Text des Professors Theocharis Detorakis, der sehr verständlich die kretische Geschichte in verschiedenen Manifestationen schildert, haben im Voraus hohen Erwartungen beschafft, was das endliche Ausgaberesultat betrifft.

AM ANFANG WAREN wir daran orientiert, eine in Form, alttypische Ausgabe zu machen, einmal weil sie des zu behandelten Themas würdig ist, und dann weil wir eine ganze Periode ehren wollten, die Epoche der Wiegenkunst, wo die Kreter Techniker und Originaldrucker eine sehr wichtige Rolle zur Verbreitung dieser revolutionären Kunst gespielt haben.

NÄCHSTER SCHRITT zur Verwirklichung dieser Versuche war die Forschung und die Wahl von stellvertretenden Beweisen und Andenken, von unbezweifelten historischen Wert und ästhetischen Vollständigkeit, die fähig sind, sowohl den sichtbaren als auch einigen, der unsichtbaren Falten der sehr bewegten kretischen Geschichte Licht zu werfen.

WAS DIE KOMMENTIERUNG des versammelten Materials betrifft, wollten wir ausgedehnte Kommentare geben, um ein zweites Erzählungsniveau zu schaffen, mit Extraintformationen zum Weiterstudium der reichen Bibliographie.

BEI DIESEM standen uns als wichtige Helfer die größten Museen und Stiftungen des Landes, die nicht nur bereit auf der Bitte des Bezirks Kretas zugetroffen haben, sondern auch seltenes Archivmaterial verleiht haben, Teil dessen zum ersten Mal veröffentlicht wird. Es muss hier besonders erwähnt werden das Photographische Archiv des Benaki Museums und *Fani Konstadinou*, *Aliki Tsirgialou* und *Olga Chardalia*, die Teil des noch nie veröffentlichten Archivs des Kreters Photographs, *Stefanos Fiotakis*, das seitdem Sommer 2005 dem Museum gehört.

Die Bibliothek des Griechischen Parlaments und ihre Leiterin für die Gravierkünste und die Altzeichen ist hier auch zu verdanken.

Das Nationalhistorische Museum und den Leiter *Ioannis Mazarakis - Ainian*, als auch die Redakteurin, *Efthymia Papaspyrou-Karadimitriou*, die Bibliotheksverantwortliche, *Dimitra Koukiou* und die wissenschaftlichen Mitarbeiter, *Angela Vidali*, *Marinos Chalkias*, *Natasa Kastriti*, *Anastassia Kouli* und *Filippos Masarakis* für die Verleihung der Gravierkünste und der historischen Andenken des Museums.

Das Historische Museum Kretas und den Leiter *Alexis Kalokairinos*.

Das Münzenmuseum in Athen für die Fotografierung der „Tresore“ und besonders die Leiterin *Despina Evgenidou* und die wissenschaftlichen Mitarbeiter, *Efterpi Ralli*, *Panagiotis Tselekas* und *Giorka Nikolaou*.

Die Griechische Organisation von Tourismus.

Das Benaki Museum und *Sophia Chandaka* für die Verleihung der Kunstwerke.

Das Byzantinische und Christliche Museum und den Leiter *Dimitrios Konstadios* für die Verleihung der Heiligenbilder.

Das Archäologie-Fund.

Die Bildungsanstalt der Nationalen Bank und den Leiter *Dionysis Kapsalis* für die Verleihung der Landkarten und der Gravierkünste seiner Sammlung.

Das Museum der Stadt von Athen Vourou - Eftaxia und den Leiter *Stelios Lidakis* und die wissenschaftlichen Mitarbeiter *Fay Tsolaki* und *Virginia Mavrika* für die Verleihung der Gravierkünste.

Das Museum „Eleftherios Venizelos“ die Kulturstiftung von Athen und die Verantwortliche des Archivs, *Eleni Dardamani* für die Photographierung von historischen Dokumenten und Andenken.

Zum Schluss verdanken wir das Kloster der Heiligen Aikaterini auf Sina und den höchst ehrwürdigen Oberigumen, Herren Damianos und die Heilige Versammlung des Klosters.

Auch das Kloster des Heiligen Nikolaos des Beruhigenden auf Meteora und den Oberigumen des Klosters.

Dimitris Lukas, Spyros Tzokas

166.

GESCHICHTE UND KULTUR VON KRETA

DAS GEOGRAPHISCHE BILD VON KRETA

IE PRIVILEGIERTE GEOGRAPHISCHE Lage der Insel Kreta, welche sich in der Mitte des Mittelmeerbeckens befindet und, welche ungefähr den gleichen Abstand von Europa, Asien und Afrika hat, bildet eine sehr seltene und schon fast einzigartige Zusammensetzung von geographischen und klimatischen Bedingungen. Sie erstreckt sich über eine Länge von höchstens 260 Kilometern, vom östlichsten Kap Sidero bis hin zum westlichsten Ende des Kaps von Grambousa, dabei ist die Maximum Breite der Insel zwischen den Kaps Stavros und Lithinon, dem heutigen Verwaltungsbezirk von Heraklion, gerade eben 56 Kilometer, während am Isthmus von Ierapetra die Breite der Insel die 12 Kilometer nicht überschreitet.

Die Insel Kreta hat das Bild einer gebirgigen Insel und tatsächlich sieht sie wie ein großer Fels in der Mitte des Meeres aus. In der Mitte der Insel erhebt sich der stolze Psiloritis, welcher im Altertum als Idis bekannt war (2.456 Meter Höhe). Es handelt sich hier um einen heiligen Berg, welcher sich mit der Verehrung des Gottes Zeus, welcher in Kreta geboren wurde, verbindet. Im Westen der Insel konkurrieren in der Höhe das Gebirgsmassiv Weiße Berge (Lefka Ori) oder Madares (2.452 Meter Höhe). Die Gebirgsreihe von Dikti im Osten der Insel ist ein klein bisschen niedriger (2.155 Meter Höhe) und verbindet sich ebenfalls mit der Geburt von Zeus, dem König aller Menschen und Götter. In den dazwischen liegenden Teilen, entwickeln sich

kleine Bergreihen und kleine Hügelreihen, mit schönen Tälern und bebauten Hügeln, wobei man hauptsächlich Weingärten und Olivenbäume antrifft.

Die geographische Gestaltung von Kreta zeigt eine bewundernswerte Besonderheit auf, nachdem diese, Elemente des Nordens und des Südens, sowie von Europa und Afrika kombiniert. Die landschaftlichen, sowie die klimatologischen Bedingungen sind so unterschiedlich in Kreta, dass diese, innerhalb von wenigen Kilometern, das Bild der Insel völlig ändern. Einzigartig sind die natürlichen Schönheiten der Insel, welche den Blick einfangen und ihn gleichzeitig erfreuen. Weltweit existieren wenige Bereiche welche, wie Kreta, einen solchen Reichtum und eine solche Vielfalt der Flora und Fauna aufweisen können. Hier bestehen nebeneinander Zedern und Bergzypressen, Olivenbäume und Weingärten, sowie Palmen und Bananenbäume, während in vielen Bereichen der südlichen Küste der Insel, speziell im Bereich von Ierapetra, der Winter so mild ist, dass die Schwalben nie auswandern. Eine enorme Vielfalt von Kultivierungen und Produkten gewährleistet der Insel einen autonomen Reichtum. Kreta ist, trotz ihrem scheinbaren Gebirgscharakter, eine recht reiche Insel. Das Gesicht Kretas ist scheinbar nach Europa gedreht und sein Rücken nach Afrika. In den nördlichen Küsten entwickeln sich tiefe Golfe und gastfreundliche Häfen, wobei der Hafen von Souda, im Bezirk von Chania, der größte Hafen ist. Im Gegensatz dazu, sind die südlichen Küsten steil und ungastlich, haben wenige Golfe und kei-

Deze rammen, en die schapen of
oeyen, blijven ook des nachts veilig op
de weiden: dewijl op *Kandia* geen wol-
ven, noch eenig ander verlichsend
gedierte is. Zy hebben ongemeene
grote hoornen, en eenige vier cilen lang-
dies niet recht te verwonderen is, hoe
van d'een op d'andere klip, schoon
die zes schreden van elkandere itaan.
Deze bokken en geiten worden al-
dus, by de Griekische boeren, met pijl
en bogen gevangen. Wanneer zy de
jongen van een wilde geit, die op de
bergen om her dolen, kunnen van-
die worden en de geiten niet

frax en *Pinus*, zekere vyge-boom,
de *Cyprijse* vyge-boom genoemd, die
zine vruchten aan de stam en dikke
takken voortbrengt: op een zelve
wijze als zekere boom, *Sycamori* by
d'ouden geheten.
Dier groot zwarte *Ficus* en
gebeest, inzonderheit op de bergen
Syachia, waer op veel pijn-boomen
groeien.
Daer groeien zekere kleine wilde
peren, *Ashladis* van de Griekische in-
woonders genoemd, die van d'*Europi-*
che verlichsen. Andere worden daer

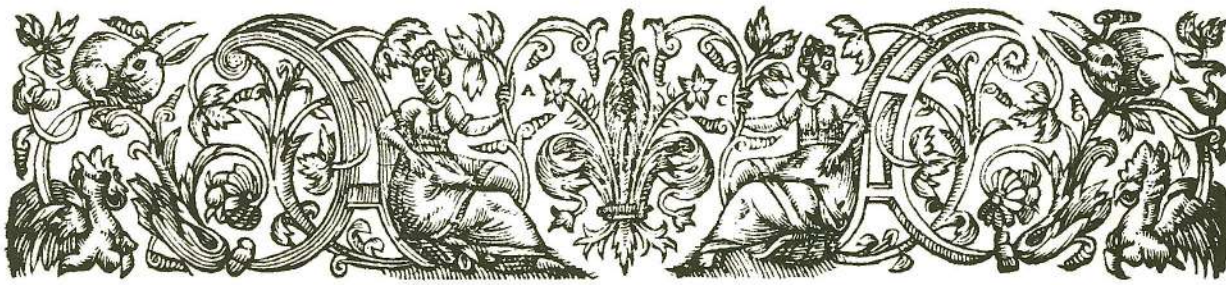
jen en afzetten, en den arbeid van vrou-
wen in baren noot te helpen bevoor-
den, en de vrucht, ook dode, af te drijven.
Hierom was ook het beest van *Dia-*
na, (anders *Lucina* genaemt) die by
d'oude Heidenen gehouden werd, den
arbeid der vrouwen in baren noot te
geschoten, niddren: als *Plutarckus*,
Diaskorides, *Theophrastus*, *Plinius*, *Apu-*
lanus, en andere wigloppigh schrijven.
Men heeft zich niet recht te verwon-
deren, waer uit *Plinius* het gehucht heeft,
daer hy schrijft, dat de geiten, heren
of hunden, wanneer die gequelt zijn,

by die van *Savoye*, daer het ook
waft, *Malapier* geheten. Witte noch
zwarte nies-wortel heeft *Zelen* op het
gansch eiland niet gevonden.
Men heeft'er zeker byzonder slag
van kruit *Strifidachia*, en in needduden
Oosterincen geheeten, dat by de boe-
men opklimt: maer komt anders in bla-
oorden, daer die groeit: welke gom
doorgaens gom *Tragacanth* genoemd
wort. *Staphis Agria* of luis-kruit groeit
er in 't wilt.
Over al groeit langs de here we-
gen zekere boom *Asagria* by d'ouden,
gelijk die nu noch by de Grieken *Asa-*
gyra geheten is, met zulke flink-

nen erwähnenswerten Hafen, außer dem Hafen von Ierapetra. Diese Gestaltung erklärt deutlich, warum der Norden der Insel Kretas gegenüber dem Süden im Vorrang ist. Kreta aber ist mehr bekannt für ihre jahrhundertlange und reiche Geschichte, sowie für ihr Angebot gegenüber der europäischen Zivilisation. In Kreta trifft man die älteste Anwesenheit von Zivilisation im europäischen Bereich an und, somit, wird die Insel gerecht als die Wiege der Zivilisation von Europa bezeichnet. Die historische Lebensdauer der Insel, betreffend der Dauer sowie der Vielfalt der Ereignisse, ist enorm. Es ist nicht übertrieben wenn

man sagt, dass fast kein Bereich des griechischen Landes eine solch langjährige und solch vielfältige historische und kulturelle Tradition wie Kreta hat, mit einem so stark ausgeprägten, speziellen und so charakteristisch klar erkennbaren Erscheinungsbild. Vom Erscheinen der Zivilisation im europäischen Bereich an bis heute, befindet sich die Insel Kreta im Zentrum der Ereignisse der griechischen, sowie der europäischen Geschichte und immer spielte sie eine entscheidende Rolle im Ablauf dieser. Die nachfolgende Abfassung versucht einen kurzen Überblick über den prähistorischen und historischen Ablauf der Geschichte von Kreta zu werfen.

TEIL I.

DIE PRÄHISTORISCHEN ZEITEN VON KRETA

(UNG. 6000–1100 V. CHR.)

A. NEOLITHISCHES ZEITALTER (UNG. 6000–2600 V. CHR.)

DIE ÄLTESTEN BELEGE VON menschlichem Leben in Kreta sind in den untersten Lagen von Knossos gefunden worden und werden in der sogenannten vorke-ramischen Periode datiert (6100–5700 v. Chr.). Die geringen Mengen von kleinen Gegenständen welche hier gefunden worden sind, Werkzeuge aus Holz und Stein, verbrannte Weizen-, Gersten- und Linsensamen, sowie Knochen von Haustieren (Ziegen und Schafen, Rindern und Schweinen) erlauben uns Schlussfolgerungen zu ziehen, welche die Form des Lebens, sowie die Beschäftigungen der Bewohner am Anfang des neolithischen Zeitalters betreffen. Alle diese Beweise, weisen darauf hin, dass wir hier eine kleine Gesellschaft von Bauern haben, welche ein ziemlich entwickeltes Lebens- und Produktionssystem gebildet hatten. Man hat keine Beweise von Jagd- oder Fischaktivitäten gefunden, ohne dass dies bedeutet, dass solche Lebensformen unbekannt waren. Die Toten wurden nahe den Siedlungen in untiefen grubenförmigen Gräbern, sowie in höhlenartigen Vertiefungen begraben.

Das wesentliche neolithische Zeitalter in Kreta deckt eine Zeitspanne von ungefähr drei Jahrtausenden, von 5700 bis 2800 v. Chr. (gemäss dem Nikolaos Platon bis 2600 v. Chr.). Dieses Zeitalter teilt sich in drei Phasen auf: die älteste (5700–3800), die mittlere (3800–3500)

und die neuere (3500–2800/2600). Außer Knossos, welche die wichtigste neolithische Siedlung in Kreta ist, kann man auch andere Zentren finden, wie z.B. Katsambas (welches der Hafen von Knossos war), Ierapetra, die Höhlen von Miamou, Ilithias und Trapeza, sowie das Kap von Chania und noch viele mehr. Die neolithischen Häuser wurden mit Tonziegeln und Holz gebaut und wurden von rechteckigen Zimmern gebildet, welche vielfach auf steinernen Fundamenten standen. Die Werkzeuge des damaligen Zeitalters, wurden aus Steinen vom Flussgebiet hergestellt, sowie aus Holz und Knochen von Tieren und waren in der Regel Äxte, Hämmer, Keulen und Dolche. Ein neuer sehr wichtiger Beweis von Leben, ist die große Benutzung von vulkanischem Gestein

168.

von Milos für die Spitzen der Waffen. Außer den steinernen Werkzeugen und Waffen, erscheinen im Laufe der Zeit, die ersten groben Keramikwerke (Gefäße und verschiedene Keramikwaren), welche im Feuer gebrannt wurden, nachdem der Ofen noch unbekannt war, genau so wie auch das Rad für die Herstellung der Keramik noch unbekannt war. Die Dekoration der Gefäße ist eingraviert und, in den meisten Fällen, ist ihre Oberfläche schwarzrot, was auf das ungleichmäßige Brennen im offenen Feuer zurückzuführen ist.

Von der zweiten Phase dieses Zeitalters an, findet man die ersten Muster der Bildhauerkunst. Dies sind verschiedene Gottesbilder aus Ton oder

Stein, welche, meistens, Frauen darstellten. Einige Archäologen glauben dass diese Frauen-Gottesbilder die ältesten Muster der Anbetung von Frauengottheiten sind, welche, auch für andere Völker des östlichen Mittelmeeres, das Symbol der Fruchtbarkeit sind. Weniger sind die Götzenbilder welche Opfergaben von Tieren oder Vögeln darstellen.

B. DIE MINOISCHE ZIVILISATION (2600-1100 V. CHR.)

Zentren - Ausgrabungen

Das große Glanzstück in der Geschichte des prähistorischen Kretas ist die minoische Zivilisation, die wichtigste Kultur Griechenlands während des Kupferzeitalters. Diese Kultur war während Tausender von Jahren unbekannt, nachdem sie tief im Inneren der kretischen Erde begraben lag. All die mythischen Erzählungen der alten, griechischen und römischen, Schriftsteller über eine Epoche der guten Ordnung und des Wohlstandes in Kreta, wo König Minos, Sohn und Schüler von Zeus (welcher ebenfalls in Kreta geboren worden war), oberster Herrscher der Insel war, sowie über reiche Städte welche am trojanischen Krieg teilnahmen und über glänzende Künstler wie z.B. Dedalus und Ikarus, waren nur der Anklang einer goldenen Epoche, welche für immer verschwunden war.

Die Ausgrabungen kamen, um diese Mythen wieder aufzuleben und um die Wahrheit betreffend der jahrhundertealten Tradition aufzudecken. Die Funde welche auf der Oberfläche und in verschiedenen Bereichen des kretischen Landes gefunden wurden, hauptsächlich eingravierte Schiefertafeln, haben das Interesse von Archäologen und Reisenden schon seit dem Zeitalter der venezianischen Herrschaft angezogen. Die erste Ausgrabung in Kreta fand 1878 statt, direkt nach der Konvention von Chalepas und der Abtretung der Privilege an das kretische Volk. Der Händler Minos Kalokerinos, welcher die Archäologie liebte, hat als erster auf die Lage des Palastes von Knossos hingewiesen und hat einen kleinen Teil des Palastes ausgegraben. Wenige Jahre später, im Jahre 1884, hat der Präsident des Ausbildungsverei-

nes von Heraklion, Herr Josef Chatzidakis, zusammen mit dem italienischen Archäologen Halbherr, verschiedene heilige Höhlen (Ideon Andron, Speos, Ilithias) erforscht. Die ersten Funde davon werden im Lagerhaus der Kirche des Heiligen Minas aufbewahrt und der Ausbildungsverein von Heraklion sorgt für ihre Pflege.

Der erste europäische Archäologe welcher sein Interesse für die Ausgrabungen des Palastes von Knossos bekundet hat, war Heinrich Schliemann, der berühmte Archäologe welcher Troja und Mykene ausgegraben hat. Er hat Kreta im Jahre 1890 besucht, um den Kauf des Bereiches von Knossos von der türkischen Besatzungsmacht zu verhandeln. Die Verhandlungen aber gingen fruchtlos aus. Ein wenig später (1894) hat der Engländer Anthropologe und Direktor des Ashmolean Museums von Oxford, Arthur Evans (1851–1941), Kreta zum ersten mal besucht. Er versuchte zu beweisen, dass die Lösung des Problems der Zivilisation von Mykene sich in Kreta befand. Er begann mit einer provisorischen archäologischen Untersuchung der Ebene von Messara, aber, der Ausbruch der Revolution von 1895 und die schwierigen internen Verhältnisse von Kreta, haben Evans von der Fortsetzung seiner Nachforschungen abgehalten.

Die Freiheit von Kreta und die Proklamation ihrer Autonomie (1898) hat nun ausgezeichnete Bedingungen für archäologische Ausgrabungen geschafft. Evans kaufte eine große Fläche von Land auf dem Hügel von Kefala, wo das Gebiet des alten Palastes von Knossos war und begann dort seine Ausgrabungen im März 1900. Die Ausgrabungen gingen flink voran und hatten beeindruckende Resultate. Evans wurde zum Nestor der minoischen Archäologie ernannt und er hat die Resultate seiner Nachforschungen in einem monumentalen vierbändigen Werk ausgegeben „*The Palace of Minos at Knossos*“ (1921–1936), welches noch immer die grundlegende Basis der minoischen Archäologie ist.

Evans hat sich nicht nur auf seine Ausgrabungen und seine Forschungen beschränkt. Er machte ebenfalls beeindruckende Wiederaufbauungen des Palastes von Knossos und dessen Wandmalereien, welche er mit der

Hilfe von fähigen Künstlern wiederherstellte. Diese Methode wurde von vielen Archäologen kritisiert, welche Evans betreffend Willkür und empfindlicher Angelegenheiten beschuldigten. Dennoch, hat bis heute keine andere Theorie die grundlegenden Schlussfolgerungen und Auslegungen dieses großen Vorkämpfers widergelegt. Evans hat neben dem minoischen Palast ein Landhaus erbaut, um sich selber und seine Mitarbeiter unterzubringen und damit er die Funde vor Ort untersuchen konnte. Die Archäologische Schule von England führt die Nachforschungen in Knossos weiter fort.

Zur gleichen Zeit, wo Evans die Ausgrabungen in Knossos durchführte, führten andere griechische und fremde Archäologen Ausgrabungen und Nachforschungen in anderen minoischen Zentren der Insel durch. Herr Josef Chatzidakis, Verwalter der Altertumsfunde und einer der Gründer des Archäologischen Museums von Heraklion, wies auf den Palast von Malia und das minoische Zentrum von Tyllissos hin, während der große Archäologe Stephan Xanthoudidis (1864–1928) die gewölbten Grabmäler der Ebene von Messara erforschte. Parallel dazu, führte die Italienische Archäologische Schule die Ausgrabungen des Palastes von Festos (1900–1909, 1950 bis heute) durch.

Die Französische Archäologische Schule grub den Palast von Malia aus, während die Amerikanische Archäologische Schule die Siedlung von Gournies (1922–1929), sowie das nördlichste Ende des Isthmus von Ierapetra (1904) ausgrub. Bemerkenswert sind auch die Ausgrabungen und die Nachforschungen der griechischen Archäologen, insbesondere nach dem Jahre 1950. Als Hinweis erwähnen wir hier die Ausgrabungen des N. Platon am Palast von Zakros, welcher sich am östlichsten Ende von Kreta befindet, des Styl. Alexiou an den minoischen Grabstätten in Katsambas, des G. Sakellarakis in Archanes und dem Ideon Andron. Die neuesten Nachforschungen im Westen von Kreta haben uns eine neue Dimension betreffend der Kenntnisse über die minoische Archäologie gegeben. Bedeutende Funde ergeben sich ebenfalls von den archäologischen Nachforschungen, welche im Meer durchgeführt werden. Viele Probleme verbleiben noch immer ungelöst, aber die Weiterführung der Ausgrabungen und Nachforschungen in ganz Kreta, in Siedlungen, in Höhlen

und heiligen Bergspitzen, vervielfachen tagtäglich unsere Kenntnisse und festigen, oder annullieren, Auslegungen und Theorien ehemaliger Forscher.

Chronologisches Schema

Die Datierung der Entwicklungsphasen der minoischen Zivilisation verdanken wir dem Herrn Evans. Nachdem er die Entwicklung der Keramik in Kreta studiert hatte und dann die Funde von Kreta mit den entsprechenden Funden von Ägypten kombinierte, schlug Evans ein chronologisches Schema vor, welches drei große Zeitperioden beinhaltet. Das Frühminoikum (3400–2100 v. Chr.), das Mittelminoikum (2100–1580 v. Chr.) und das Spätminoikum (1580–1200 v. Chr.). Evans teilt jede Periode in drei kleinere Perioden auf. Den Höhepunkt der minoischen Kultur ordnet er zwischen dem Mittelminoikum III und dem Spätminoikum I an (1700–1450 v. Chr.). Nikolaos Platon hat ein neues chronologisches Schema vorgeschlagen, welches sich auf eine total verschiedene Grundlage stützt (1958), sich aber nicht merklich von dem von Evans differenziert. Wenn man annimmt, dass die neolithische Periode in Kreta rund um das Jahr 2600 endet und, dass die ersten minoischen Paläste in Knossos rund um das Jahr 2000 v. Chr. erbaut worden sind und ungefähr im Jahre 1700 zerstört wurden (unter Umständen durch ein Erdbeben) und, dass diese noch prachtvoller wiedergebaut wurden, um endgültig bei der schrecklichen

Explosion des Vulkanes von Thera, ungefähr im Jahre 1450, zerstört zu werden, hat Platon neue chronologische Fachausdrücke und neue chronologische Grenzen vorgeschlagen, wobei er sich auf die Entwicklung des Lebens in den minoischen Palästen stützt: Die Vorpalastzeit (2600–2000 v. Chr.), die Altpalastzeit (2000–1700 v. Chr.), die Neupalastzeit (1700–1450 v. Chr.). Er ordnet den Höhepunkt der Neupalastzeit zu, d.h. zwischen 1700 und 1450 v. Chr. Es ist auf jeden Fall charakteristisch, dass beide Theorien über das wesentliche Thema, dem der chronologischen Grenzen der Periode des Höhepunktes, übereinstimmen. Die Terminologie des N. Platon ist allgemein angenommen worden, ohne die ältere Terminologie des Evans völlig zu annullieren.

DIE PERIODEN DER MINOISCHEN ZIVILISATION

A. Die Vorpalastzeit (2600–2000 v. Chr.)

Der Anfang des Kupferzeitalters in Kreta ist chronologisch in der Mitte des dritten Jahrhunderts v. Chr. eingeordnet worden. Die Theorie, dass das Kupfer von Ägypten nach Kreta eingeführt wurde, ist nicht länger gültig. Heute wird generell akzeptiert, dass der ganze Bereich der Ägäis sowie Kreta, damals von einer großen Anzahl vorhellenischer Völker bewohnt wurde, welche von gleicher Volkzugehörigkeit waren und, welchen konventionell, der Name Vorhellener, Ägäer oder Pelasger gegeben wird. Diese Völker, welche dem sogenannten „Mittelmeer-Volk“ angehören, haben die gleichen anthropologischen Merkmale, die kleine Statur, die Langköpfigkeit, die schwarzen Haare und die schwarzen Augen und, sie haben keine Beziehung, was die Rasse anbetrifft, mit den Ägyptern oder den Semiten des östlichen Mittelmeeres, aber auch nicht mit anderen Völkern der nördlichen Küsten von Afrika. Diese Völker sind die Gründer der Zivilisation des Kupferzeitalters in Kreta und den Kykladen.

Während dieser Epoche entwickeln sich Zentren entlang den Küsten von Ostkreta (Malia, Palekastro, Zakros), welche den Einflüssen des Orients offen stehen. Gleichzeitig, entwickeln sich mächtige Siedlungen in Zentralkreta, hauptsächlich in der Ebene von Messara, sowie Strassen für die Kommunikation der Städte, wie zum Beispiel zwischen Knossos und Festos. Die Schifffahrt hat sich entwickelt und es existieren Handelsbeziehungen mit anderen Zentren. In Kreta wird das Kupfer, hauptsächlich aus Zypern, eingeführt, das Gold aus Ägypten, das Silber und das vulkanische Gestein aus den Zykladen, dies natürlich im Austausch mit den Produkten von Kreta.

Das Leben befindet sich auf einer viel höheren Stufe als dieses in der neolithischen Epoche, Beweise davon kann man noch heute finden. Einige Höhlen wurden in dieser Periode bewohnt, wie zum Beispiel die Höhlen von Miamous, von Ilithias, von Trapezas und von Arkalochori. Es ist auch auf organisierte Siedlungen hingewiesen worden, wie diese der Basilika von Ierapetra. Die Toten-Anbetung ist bekannt und die Begrabung der Toten wurde in Höhlen oder gewölbten Grabstätten (in Messara) vorgenommen, welche auch als die Vorläufer der gewölbten Grabstätten von Mykene und von Kreta betrachtet werden. Ein ausgedehnter Friedhof wurde im Bereich von Agia Fotia in Sitia entdeckt.

Die Kenntnisse und die Lebenserfahrungen haben sich vervielfacht. Das Rad für die Herstellung der Keramikware ist nunmehr bekannt und die Keramikunst erzeugt bemerkenswerte Werke mit vielen und charakteristischen Stilen, welche die Archäologen je nach den Orten, wo sie gefunden wurden, benennen, wie z.B. die Werke im Stil Pyrgos, mit den schwarz geräucherten Gefäßen und diese im Stil Agiou Onoufriou, mit den roten Linien welche sich am Boden des Gefäßes scheiden. Gegen das Ende dieser Periode beobachtet man eine vielfarbige Verzierung der Gefäße (mit Spiralen). Bei der Miniaturenherstellung wurden einheimische Gesteine (Steatit, Kalkstein, Gipsstein, Stalaktit, Ophiolit, usw.) für die Herstellung von Gefäßen und Götzenbildern benutzt. Bei den Ausgrabungen wurden ebenfalls viele Miniaturenwerke gefunden, sowie Werke von Goldschmieden, von Silberschmieden und von Kupferschmieden (Frauen- und Herren-Schmuckstücke, Dolche und Stempel, usw.), welche, den bereits entwickelten Lebensstandart beweisen und gleichzeitig die große Blüte der nächsten Perioden ankünden.

B. Die Altpalastzeit (2000–1700 v. Chr.)

Am Anfang des zweiten Jahrtausends v. Chr., wurden Palast-Gebäudekomplexe in den großen Städten von Kreta gebaut, in Knossos, Festos, Malia und in Zakros. Kleinere Palastbauten dieser Periode wurden auch in anderen Bereichen gefunden. Im Bereich Monastiraki von Amari und im Bereich der Stadt von Chania. Die Erschaffung solcher großer Werke, setzt eine lange Friedensperiode voraus, welche „minoischer Frieden, Pax minoica“ genannt wird. Die Herstellung von großen Palastbauten und anderen technischen Werken, setzt natürlich eine blühende Wirtschaft voraus. Der kretische Handel, welcher zu dieser Zeitperiode aufblühte, war der stärkste im ganzen östlichen Mittelmeer und, hatte den von Zypern total verdrängt. Jetzt wurden die Grundlagen für die minoische Meeresschifffahrt gesetzt, über welche spätere Historiker, wie Thukydides (1,4), geschrieben haben. Wir kennen nicht genau, welche Form die frühminoischen Palastbauten hatten, was wir sicher wissen ist, dass diese rund um das Jahr 1700 v. Chr. zerstört worden sind. Die Archäologen sind sich nicht einig über den Grund der Zerstörung, d.h. ob diese auf eine feindliche Invasion zurückzuführen ist oder auf ein großes Erdbeben. Das letztere ist auch das wahrscheinlichste. Der Ausbruch des Vulkanes von Thera und das nachfolgende Erdbeben haben unter

Umständen die minoischen Städte zerstört, welche sofort danach wieder aufgebaut wurden.

Die damalige Zivilisation erreichte eine hohe Blüte in allen Ausdrücken der Kunst, insbesondere aber in der Kunst der Keramiktechnik. Die ältesten Keramikwerke welche aus dieser Zeit gefunden worden sind, vertreten den sogenannten Stil Barbotine (Gefäße mit Vorsprüngen auf der ganzen Oberfläche, welche zur Verzierung dienten und welche gemacht wurden, solange der Ton noch feucht war). Die Glanzstücke der Keramikwerke dieser Periode waren aber die sogenannten „Kamarischen Gefäße“, welche aus den Werkstätten von Festos und Knossos stammten. Diesen Namen erhielten sie von den Archäologen, welche in den Höhlen von Kamari in Messara zum ersten Mal Gefäße dieses Stiles gefunden haben. Es handelt sich hier um Werke von außerordentlicher Feinheit, mit bewundernswerter Verzierung, welche mit unauslöschlichen Farben, Weiß und Rot auf schwarzem Hintergrund, gemacht wurde. Die Vielfalt der Verzierungen ist unerschöpflich. Eine spezielle Kategorie bilden die sogenannten „häutchenartigen Muschel-“ oder „Eierschalen-“ Gefäße, mit vollkommener Verarbeitung und Wandungen so fein wie Schalen von Eiern.

Entsprechend ist auch die Entwicklung der Metallwerke und der Miniaturenwerke und insbesondere der Stempelsteinhauerei. Es wurden weiche Materiale benutzt (Ton), aber auch harte Halbedelsteine (Achat, Hämatit, Jaspis, Chalcedon, natürlicher Bergkristall, u.a.), mit welchen Werke von bewundernswerter Kunst hergestellt wurden. Viele Stempel haben auch hieroglyphische Buchstaben, welche zu dieser Zeitepoche in Kreta bekannt gemacht wurden. Die Schmuckwerke erreichten den selben Höhepunkt, insbesondere die Werke welche die Verschönerung der Frauen betrafen. Das einzigartige und wundervolle Schmuckstück mit den zwei Bienen, welche den Honig bei der selben Honigwabe entweder absetzen oder aussaugen, ist weltweit bekannt. Es wurde an der Stelle Chrysolakos im Bereich des Palastes von Malia gefunden.

C. Die Neupalastzeit (1700–1450 v. Chr.)

Die Städte von Kreta wurden, sofort nach ihrer Zerstörung im Jahre 1700, mit bewundernswertem Rhythmus wieder aufgebaut. Auf den Ruinen der alten Paläste, welche ausge-

ebnet worden waren, wurden neue, noch prachtvollere, gebaut und für die kretische Zivilisation beginnt die Epoche des großen Höhepunktes. Die Archäologen unterscheiden drei Phasen in der Entwicklung der Zivilisation der Neupalastzeit: Die Phase der Neuordnung und der Vorbereitung (1700–1600), die Phase des großen Höhepunktes (1600–1500) und die Phase der minoischen Ausbreitung und des schöpferischen Einflusses auf andere Völker des Mittelmeeres (1500–1450).

Das Glanzstück des minoischen Kretas ist die gewaltige Architektur. Mehrstöckige und labyrinthische Palastbauten werden nun in vielen Zentren von Kreta gebaut. Der Palast von Knossos, das größte und glänzenste Bauwerk des minoischen Kretas, bedeckt eine Fläche von 22.000 m² und erhöht sich über drei oder vier Stockwerke, mit 1400 Zimmern. Seine labyrinthische Herstellung hat bei den alten Griechen das mythische Bild des kretischen Labyrinths hervorgerufen. Die Paläste von Festos und Malia sind kleiner und decken eine Fläche von 9000 m², während der Palast von Zakros noch ein bisschen kleiner ist (7000 m²), ohne weniger glanzvoll zu sein.

Alle Paläste von Kreta werden in einer klar vorgeschriebenen Architekturform hergestellt. Sie entwickeln sich rund um einen großen zentralen Hof, welcher für die Ausführung aller öffentlichen Feiern diente. Sie haben prachtvolle Eingänge, mit Propyläen, imposanten Kolonnaden, gewaltigen Treppenhäusern, Zimmer mit vielen Türen und mit speziellen Systemen für die Beleuchtung, Wasserleitungen und Kanalisationensysteme. Es existieren große und reiche Lagerhäuser, Archive, Schatzkammern, heilige Plätze, wo man die Objekte der Verehrung lagerte, Behälter welche zur Reinigung dienten, Künstlerwerkstätten, sogar auch noch Klassenzimmer. Die Böden wurden mit grünen Schieferplatten bedeckt und die Wände wurden mit Mörtel oder mit Marmorplatten aus Gipsstein, eine Art von kretischem Alabaster, verkleidet. Die reichhaltige malerische und farbenvolle Dekoration, mit Wandmalereien und Darstellungen des damaligen Lebens, hat diesen Palästen das Bild des „märchenhaften Zaubers“ gegeben.

Der Palast von Knossos, welcher, entsprechend den Funden während den Ausgrabungen und, mit der kreativen Phantasie von Evans, wieder aufgebaut wurde, gibt das Maß der Mög-

lichkeiten der minoischen Architektur wieder. Das genaueste Bild aber, betreffend der Organisation und der Tätigkeiten der Verwaltung des Palastes, gibt uns der Palast von Zakros, welches der einzige Palast ist, welcher vollkommen unberührt geblieben ist und wo alle Gefäße und Objekte an ihrem Platz waren. In vielen Bereichen hat man kleinere luxuriöse Bauten, Landhäuser und Häuser von einheimischen Adeligen oder Sommerwohnsitze von Königen gefunden und ausgegraben. Die größten und wichtigsten davon kann man in Archanes, in Agia Triada im Bereich von Messara und im Oberen Zakros von Sitia finden. Weitere luxuriöse minoische Landhäuser sind in vielen Ortschaften bekannt, welche den Offizieren oder den großen Grundbesitzern der damaligen Epoche gehörten (Sklavokamos, Tylissos, Nirou Chani, der Hauptstadt von Messara, Apodoulou im Bereich von Rethymnon, Kastelli Padiados, Plati Lassithiou, Profitis Ilias, Achladia Sitias, Praisos, u.a.). In einigen von diesen Landhäusern hat man ein genaues Bild davon, wie das landwirtschaftliche Leben war, mit gewerblichen Anlagen (Ölpresen, Weinpressen, Lagerhäusern, Überresten von Öfen für Keramikwaren, usw.).

Entsprechend war auch die Entwicklung der Architektur der Grabstätten. Ein ausgezeichnetes Exemplar dieser, ist das königliche Grab des Isopates im Süden von Knossos. Es handelt sich hier um ein eindrucksvolles Bauwerk, welches nicht nur für die Beerdigung des vergötterten Königs bestimmt war, aber auch für dessen Toten-Anbetung. In anderen Bereichen hat man kammerförmige Gräber entdeckt, welche in weiche Felsen gemeißelt wurden und verschiedenartige Formen hatten. Gewölbte Gräber dieses Zeitalters hat man in Knossos und in Kamilari im Bereich von Messara, nahe dem Palast von Festos, gefunden. Alle diese Beweise bezeugen die Existenz der entwickelten Toten-Anbetung.

Bemerkenswert ist ebenfalls die Entwicklung der Kunst in all ihrer Formen. Jetzt erscheint zum ersten mal die Epoche machende Malerei und dies, entweder als Kunst der Wandmalerei, welche mit der damaligen Architektur kombiniert wurde und diese ergänzte, oder als Topfmalerei. Die Fresken von Knossos, deren Teile ergänzt wurden, sind das Glanzstück der minoischen Malerei. Die Themen dieser Fresken sind von sozialem Charakter (Fest-

mähler, Tänze, Feiern) oder von religiösem Charakter (Rituale, wo die Tänzer kopfüber über Stiere sprangen, die sogenannten „Tavrokathapsia“, sowie Abbildungen von Gottheiten, wie z.B. die bekannte „Pariserin“), aber auch von rein naturalistischem Charakter (Landschaften mit Blumen und Blättern, Tiere und Vögel, Themen aus dem Leben des Meeres, Fische, Tintenfische, Seeigel, usw.).

Entsprechend sind auch die Themen in der Tonmalerei. Im Töpferhandwerk erscheinen nun die Gefäße für die Rituale der alten Griechen (Ryta) welche von außerordentlicher Perfektion waren und Nachahmungen von Tierköpfen (Löwen und Stieren) oder von Meeresmuscheln waren. Die Bildhauerkunst der Miniaturen erreichte ihren Höhepunkt während der Neupalastzeit. Grosse Künstler erschafften Werke von extraordinärer Kunst, Gefäße für Rituale sowie für die Benutzung im Haushalt, in einer unendlichen Vielfalt von Formen und Themen. Die schönsten dieser Gefäße sind im Palast von Knossos und im Landhaus von Agia Triada gefunden worden. In der Schatzkammer von Zakros wurde ein Ritualgefäß aus Bergkristall gefunden, welches am Gefäßhals einen vergoldeten gedrehten Ring hat und dessen Griff aus kristallinen Perlen besteht, welche einen grünen Schimmer haben. Es handelt sich hier um ein einzigartiges und unwiederholbares Meisterwerk.

Die Stempelsteinhauerei weist ebenfalls eine bemerkenswerte Entwicklung auf. Die Stempel dieser Periode, von welchen viele auch als Talisman oder als magisches Amulett welches die bösen Geister abwendete benutzt wurden, sind linsen- oder mandelförmig. Für deren Herstellung wurden harte Halbedelsteine benutzt, welche von glänzenden Künstlern mit viel Geduld eingraviert wurden. Auch in der Bildhauerei dieser Epoche, welche hauptsächlich von Götzenbildern vertreten wird, kann man das

Gleiche bemerken. Das Material

welches benutzt wird ist Ton, Fayence, eine Art von Porzellan, Elfenbein, Gold, Kupfer und in kleineren Massen verschiedene Steine. Besondere Muster dieser Bildhauerei sind die Götzenbilder der „Göttin der Schlangen“, welche aus Fayence hergestellt wurde und der „Stierspringer“ von Knossos

aus Elfenbein, welcher einen Akrobaten genau in dem Moment darstellt, wo er, in einem gefährlichen Sprung über dem Stier, in der Luft schwebt.

Diese Zivilisation, welche die glänzenste des Kupferzeitalters im griechischen Bereich war, wurde vollkommen und endgültig zerstört, wahrscheinlich durch einen schrecklichen Ausbruch des Vulkanes von Thera. Die Archäologen glauben, dass, in den letzten 50 Jahren dieser Periode (1500–1450 v.Chr.) zwei große Vulkanausbrüche stattgefunden haben. Der letztere, dessen Größe Sp. Marinatos mit dem Vulkanausbruch des Krakatau im holländischen Indien (1887) verglich, war dieser welcher das endgültige Ende für die berühmteste Zivilisation des prähistorischen Kretas setzte. Gleichzeitig wurden die kretischen Zentren geschwächt und so günstige Bedingungen für die Invasion der Achäer gebildet.

Abbildung des Lebens im prähistorischen Kreta

Zentrale Figur der minoischen Zivilisation ist Minos, der König von Knossos. Heute glaubt man, dass das Wort Minos ein königlicher Titel ist, welcher dem des Pharaos in Ägypten entspricht. Die alte Mythologie ist voll von Überlieferungen betreffend König Minos. Sohn von Zeus und Europa, nahm er die Gesetze von seinem Vater Zeus. Die Griechen des Altertums kannten ihn als Sohn und Schüler des Gottes Zeus und als weisen Gesetzgeber, welcher deswegen auch Richter der Seelen von Hades wurde, zusammen mit seinem Bruder Rhadamanthys und Aiakos, welcher ebenfalls Sohn des Zeus war. Charakteristisch und symbolisch ist die Aussage von Platon, welche den Aiakos als Richter der Europäer, den Rhadamanthys als Richter der Asiaten und Minos mit der Präsidentschaft über das Gericht der Seelen darstellt. Im historischen Bewusstsein der Griechen des Altertums, so wie dies Thukydides ausdrückt, war Minos der Herrscher der Meere. Er war der Erste, welcher eine starke Marine erwarb, die Meere von den Piraten klärte und die Küsten und Inseln kolonisierte und bildete so einen enormen Meeresstaat. Heute, sind eine Menge minoische Kolonien und Anlagen auf den Inseln der

173.

Ägäis bekannt (Kythira, Milos, Kea, Thera, Skopelos, Karpantos, Rhodos, Militos, u.a.). Die Sage von Theseus gibt die Herrschaft von Minos in Attika wieder, während diese von Dedalos und Ikarus, die technischen Kenntnisse und die Besorgnis der Menschheit, die natürlichen Kräfte zu bändigen, wieder gibt. Ebenfalls existierten viele Städte mit dem Namen Minos in vielen Bereichen Griechenlands, sowie auch in Sizilien, in Gaza von Palästina und sogar noch im fernen Arabien.

Das politische System war das der zentralisierten königlichen Macht, welche sich auf die theokratische Ansicht des Lebens stützte, gemäss welcher,

der König seine Macht von Gott schöpfte. So ist der König in Kreta auch der „höchste Prälat“, der Vertreter von Gott, und, vielleicht verehrte man ihn selbst auch als Gott. Die Symbole seiner Herrschaft sind die Krone mit den Lilien und den Federn, die Halskette mit den Lilien und ein mythischer Vogel, der Grypas, welcher ihn begleitet. Er hat den Körper eines Löwen und den Kopf eines Vogels. Er schmückt die Thronhalle des Minos in Knossos und ist heute das Wappen des Verwaltungsbezirkes von Heraklion.

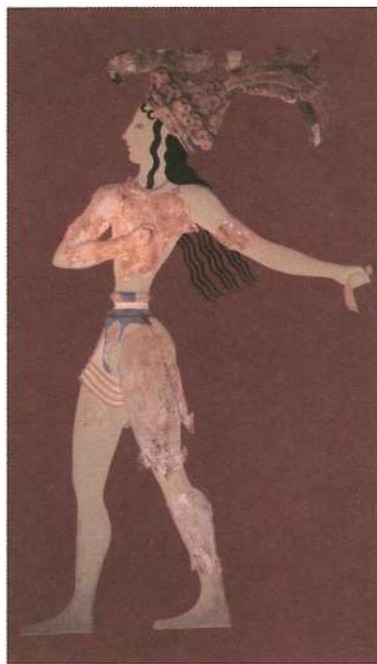
Die minoische Gesellschaft ist eine Organisation von mächtigen Generationen, welche die Klassen unterscheiden und, welche den örtlichen Herrschern gehorchten. Die starke Wirtschaft nach dem Jahre 1700 hat unter Umständen eine Klasse von Adligen geschaffen, welche sich auf die Kraft des Reichtums stützten. Ohne Zweifel, haben die zahlreichen Sklaven eine insbesondere Klasse gebildet.

Es ist nicht leicht, ein vollkommenes Bild des Lebens im minoischen Kreta wiederzugeben und, insbesondere, der Entwicklungsphasen der Zivilisation. Alles weist auf jeden Fall darauf hin, dass wir hier ein Volk mit einem reichlichen Sinn haben, welches voller Liebe für die Natur und das Leben ist, sowie optimistisch und kreativ ist. Dieses Volk nimmt das Leben total anders auf als andere moderne Völker. Charakteristisch ist die Bemerkung von N. Platon: „Der besondere Bund mit dem Leben lässt den Minoer nur all das fühlen und wiedergeben, was mit

der guten Seite des Lebens zu tun hat: Es ist, als ob überall das Lied der Freude und des Lebens widerhallt. Mit diesem, vergisst man die Besorgnis der unbekannten Zukunft und des Todes und so, ist diese nirgendwo wahrnehmbar. Nachdem sie sich nicht für die Zukunft interessieren, haben sie nicht die Tendenz die Vergangenheit zu verewigen, so wie es die Mesopotamier wollten, oder die Gegenwart bis in die Ewigkeit zu kristallisieren, so wie es die Ägypter machten. Es herrscht ein heiterer Ton von Optimismus über die ganze minoische Erschaffung“. Es ist zum größten Teil ein Landwirtschafts- und Hirtenvolk. Ein sehr schönes Bild ei-

ner minoischen landwirtschaftlichen Veranstaltung gibt uns das berühmte „Gefäß der Mäher“, welches in Agia Triada von Messara gefunden worden ist. Auf der Rückseite des Gefäßes sind Mäher abgebildet, welche landwirtschaftliche Werkzeuge auf ihrer Schulter tragen und welche singen, vielleicht eine Hymne für die Gottheit der Vegetation, wobei sie von einem Musiker begleitet werden, sowie von einem Priester, welcher ein kleines Musikinstrument mit Glöckchen in der Hand hält, genau so wie dies bei der Verehrung der ägyptischen Gottheit von Isis üblich ist. Die Gruppe der Sänger in dieser Abbildung ist als „das älteste Quartett der europäischen Zivilisation“ charakterisiert worden.

Voraussetzung aber für die große Kunst und für eine höhere Form von Leben, ist die Entwicklung des städtischen Lebens. Tatsächlich, hat sich in den großen Zentren von Kreta eine, wie es scheint, soziale Schicht von Aristokraten mit sehr hohen Ansprüchen gebildet. Heutzutage erstaunt die Feinheit und der Anmut der weiblichen Bekleidung, sowie die Schönheitspflege, der Reichtum und die Vielfalt der Schmuckstücke, die Mode der Kleider und der Frisuren mit ihrem blendenden Luxus. Entsprechend müssen wir uns auch den Sinn für die Sauberkeit vorstellen, die Benutzung von Aromas und Körperpflegemittel, die Färbung der Lippen der Frauen, so wie man dies aus den Fresken der minoischen Paläste ansehen kann. Die Gestalt der „Pariserin“

174.

ist charakteristisch. Sogar auch die Männer, deren Bekleidung schlicht ist, mit einem einfachen Kleidungsstück rund um ihre Taille, werden immer rasiert präsentiert und tragen Schmuckstücke.

Eines der charakteristischen aller Merkmale der minoischen Zivilisation ist die Freiheit der Frauen und die Entwicklung der weiblichen Aristokratie. Die Frauen nehmen aktiv und gleichwertig mit den Männern am öffentlichen Leben teil, sowie an den Festen und den Darbietungen, sogar auch an gefährlichen Wettkämpfen und an Jagdausflügen. Diese Gleichheit der Frauen im minoischen Kreta offenbart auf jeden Fall eine fortschrittliche

Ansicht des Lebens, was uns erstaunt, wenn wir bedenken, dass auch in sehr fortgeschrittenen Zeiten und in Perioden des kulturellen Höhepunktes, wie zum Beispiel im Athen des Perikles, die Frauen verurteilt waren, im Schatten der Gesellschaft zu leben und der totalen Beherrschung der Männer ergeben waren. Das reichhaltige Leben der Minoer ist genau aus den Darbietungen zu ersehen, sowie aus den Spielen, den Anbetungs- und den festlichen Feiern, den Wettkämpfen, der Akrobatik, den Tänzen und den Jagdszenen. Es ist besonders wert, die Existenz großer Höfe und Theater zu erwähnen. In den Palästen von Knossos und Festos haben wir die ältesten Theaterplätze des europäischen Festlandes. Wie es sogar erscheint, liebten die Minoer insbesondere die akrobatischen Übungen und die gefährlichen Wettkämpfe. Am beliebtesten waren die sogenannten „Tavrokathapsia“ (das Stierspringen). Dies war eine gefährliche akrobatische Vorführung auf dem Rücken eines wütenden Stieres, wie man dies aus den Wandmalereien und aus anderen Abbildungen auf Stempeln und Reliefs ersehen kann. Die Experten glauben, dass dieser kühne und gefährliche Wettkampf Teil einer Reihe von Anbetungsfeiern war. Die Kreter liebten insbesondere den Tanz. Das kann man aus den Wandmalereien ersehen, man nimmt dies aber auch von den Literaturquellen der Griechen des Altertums, welche die tänzerischen Geschicklichkeiten der Kreter preisen.

Die minoische Religion und Verehrung

Von den vielen Problemen welche das minoische Kreta anbelangen, ist das heikelste, das der Religion und der damit verbundenen Verehrung. Im Gegensatz zu anderen moderneren Zivilisationen (Ägypten, Mesopotamien), welche monumentale Werke der religiösen Verehrung hinterließen, Tempel, Skulpturen usw., existiert im minoischen Kreta ein unerklärbares Schweigen gegenüber der Religion. Wie Sp. Marinatos erwähnt „nur die minoische Zivilisation erscheint ohne Tempel, ohne Skulpturen, ohne Reliefe, ohne irgendeine monumentale Abbildung einer Gottheit“. Dies bedeutet natürlich nicht, dass es keine Religion und kein religiöses Leben im minoischen Kreta gab. Diese hatte einfach nur einen anderen Charakter als andere bekannte Religionsformen und so, formulieren die Forscher persönliche Hypothesen, nachdem sie darum ringen, die stillen Funde der Ausgrabungen zu erläutern.

Das heute allgemein annehmbare Bild des religiösen Lebens im minoischen Kreta, ist folgendes: Die Grundlage der minoischen Religion ist der Vegetations-Zyklus, d.h. die Vergötterung der Kräfte der Natur, welche sich ständig ändert. So ist die große Gottheit im minoischen Kreta die Natur von selbst, die Große Göttin, die Große Mutter, welche in vielen Formen abgebildet ist: Mal findet man sie auf der Spitze eines Berges unter Löwen als „Bergmutter“ (Mutter der Berge) oder „Königin der wilden Tiere“, Mal als „Göttin der Schlangen“, Mal als Gottheit des heiligen Baumes, der Vögel oder der Blumen, ein anderes Mal als Meeresgotttheit in einem heiligen Schiff mit welchem sie reist und ein anderes Mal, als Gottheit des Krieges mit Schild und Schwert.

Außer der menschenförmigen großen Göttin, erscheinen bei den Anbetungsritualen auch verschiedene existierende Tiere (gewöhnlicherweise Affen) oder imaginäre Tiere, welche oft den Leib eines Menschen und den Kopf eines Tieres oder Vogels haben, wie z.B. der Grypas, welcher den Minos begleitet. Alle diese Gestalten sind unter Umständen Abbildungen von Vegetations-Dämonen. Es gibt viele Verehrungs-Symbole: Der heilige Baum,

gewöhnlicherweise der Olivenbaum, die heiligen Hörner, die Doppelaxt, welche in der Sprache der Kreter „Lavrys“ (ein Wort welches unter Umständen etymologisch vom Wort Labyrinth kommt), das heilige Schiff u.a. Wir müssen aber hier erwähnen, dass die Meinungen der Archäologen, betreffend der Erklärung dieser Symbole, nicht immer übereinstimmen.

Entsprechend sind auch die Formen der Verehrungs-Gaben: Menschen in flehender Stellung, religiöse Tänze, Opfergaben auf Bergspitzen (heilige Bergspitzen) oder in Höhlen oder sogar auch in heiligen Häusern. Die Gaben für die Gottheiten waren normalerweise die Früchte der Erde. Die Hypothese, welche Herr G. Sakellarakis gemacht hat und, welche sich auf die Funde in Archanes stützt, dass Menschen als Gaben geopfert wurden, hatte starke Reaktionen hervorgerufen und ist von den Experten abgelehnt worden.

Es ist ebenfalls sicher, dass im minoischen Kreta die Todesanbetung sehr entwickelt war. Der interessanteste Fund der Todesanbetung ist der berühmte „Sarkophag von Agia Triada“. Es besteht ebenfalls die Ansicht, dass die Art und der Grad der Todesanbetung entsprechend den Ämtern war, welche der Tote während seinem irdischen Leben hatte. Die Verbrennung der Toten war im minoischen Kreta unbekannt.

Die Schrift im minoischen Kreta

Am Ende der Vorpalastzeit (ungefähr um das Jahr 2000 v. Chr.) erscheinen in Kreta die ersten Schriftsymbole, welche den ägyptischen Hieroglyphen ähneln, ohne dass aber eine Abhängigkeits-Beziehung von diesen existiert. Es existieren 135 schriftliche hieroglyphische Zeichen, welche menschliche Gestalten, Tierköpfe, Werkzeuge und

verschiedene andere Symbole (Pflanzen, Doppeläxte u.a.) darstellen. Dies ist die sogenannte hieroglyphische Schrift von Kreta, deren wichtigstes Muster der berühmte „Diskos von Festos“ ist, welcher bei den Ausgrabungen im Jahre 1903 gefunden worden ist. Bis heute hat man es noch nicht geschafft diesen zu lesen und die Ansichten der Archäologen, betreffend der Herkunft und den Nutzen, sind gespalten.

Parallel zu dem hieroglyphischen wird

in Kreta während der Altpalastzeit auch ein anderes Schriftsystem benutzt, welches 70 linienförmige Symbole beinhaltet und „Linear A Schrift“ genannt wird. Sie ist bekannt durch Schilder aus Knossos, Festos, Mallia, Tylissos, Paleokastro und Zakros. Auch diese Schrift verbleibt noch unbekannt, obwohl, von Zeit zu Zeit, viele Archäologen und Sprachwissenschaftler welche sich mit der Archäologie beschäftigen, verschiedene erläuternde Ansichten formuliert haben.

Von der Mitte des 15. Jahrhunderts v. Chr. an, erscheint in Kreta ein anderes Schriftsystem, welches „Linear B Schrift“ genannt wird. Es handelt sich hier um die Schrift, welche die Achäer benutzten, welche Kreta während der Periode 1450–1400 v. Chr. besetzt hatten. Schilder mit dieser Schrift sind nicht nur in Kreta gefunden worden, aber auch in Mykenes, in Pylos, in Tiryntha in Orchomenos und in Elefsina. Zwei englische Forscher, John Chadwick und Michael Ventris, schafften es die Linear B Schrift zu entziffern (1952, 1953) und, diese Entzifferung wird als das wichtigste archäologische Ereignis des 20. Jahrhunderts betrachtet. Es ist sehr bedeutend, dass dieses Schriftsystem die griechische Sprache ausdrückt, was von enormer Bedeutung für den Beginn der griechischen Geschichte ist.

D. Die Nachpalast- oder mykenische Zeit (1450 - 1150 v. Chr.)

Der schreckliche Ausbruch des Vulkans von Thera und das zerstörerische Erdbeben welches nachfolgte, hat die Zentren von Kreta geschwächt und bildete so günstige Bedingungen für die äußere Invasion der Achäer. Innerhalb von wenigen Jahren wird Kreta zur mykenischen Kolonie verwandelt. Nach 1380 kann man Massenniederlassungen von Achäer auf der Insel sehen. Die alten Kreter haben in den Bergen und in schwer zugänglichen Orten der Insel Zuflucht gesucht, vor allem im östlichen Teil der Insel, wo sie, über viele Jahrhunderte, die minoische Sprache und ihre Zivilisation am Leben erhielten. Dies sind die sogenannten „Eteokreter“. Ein großer Teil der alten kretischen Bevölkerung, scheint die Insel verlassen und ihre Niederlassung in anderen Ländern gesucht zu haben. Sie reichten bis zu den italienischen Küsten hin und dieses Phänomen war so groß, dass man von der „kretischen Diaspora“ sprach. Die Verwaltungsorganisation von Kreta veränderte

sich und folgte den mykenischen Vorbildern. Auf den Schildern von Knossos erscheint nun sehr oft der Typ WANAX, welcher an den mykenischen Titel ANAX (König) erinnert. Wie es scheint, existieren viele starke Bezirksvorsteher, welche alle dem dynastischen Palast der Atriden vom Peloponnes unterstehen. Es ist bemerkenswert, dass sich nun auch Zentren im Westen von Kreta entwickeln, welche während der minoischen Epoche nicht bekannt waren (Pergamos, Polyrrinia, Kydonia, Kolympari, Stylos Apokoronou u.a.). Die Abhängigkeit Kretas vom Palast der Atriden, bestätigt die Teilnahme von sieben kretischen Städten am Krieg von Troja, unter der Führung des Idomeneas, König von Knossos, wie Homer dies erwähnt (B 645–652).

Zusammen mit all den anderen Änderungen, ändert sich nun auch die Lebensart der Kreter. Die Achäer haben ihre Traditionen auf die Insel gebracht, den langen Bart, ihre Bekleidung, die sehr kurze Tunika, ihre Begrabungs- und Toten-Rituale. Die Toten wurden in gewölbten Gräbern begraben (Archanes, Stylos Apokoronou), sowie in kammerförmigen Gräbern, welche in die Felsen eingemeißelt wurden. Gegen das Ende der Periode kann man Hinweise auf das Verbrennen von Toten finden. Die Kunst beginnt zu verschwinden und nur die Kupferschmiede und, vor allem, die Herstellung von Waffen wird mit Erfolg weitergeführt. Das Wichtigste ist, die Veränderung der Religion. An Stelle der minoischen Gottheit, der Grossen Göttin, stehen nun die griechischen Götter, Zeus, Hera, Poseidon, Athena usw. Dies bedeutet natürlich nicht, dass die minoischen Gottheiten ganz vergessen wurden. Die Namen Diktyнна und Vritomartis (=Süße Jungfrau), sowie die Verehrung der Statue von Zeus in der Form eines Jugendlichen, werden als minoische Überbleibsel betrachtet.

Trotz der Änderungen der Bedingungen und der Lebensart, steht die Wirtschaft von Kreta weiterhin in der Blüte. Sie stützt sich auf den Handel und den Export von kretischen Produkten (Öl, Honig, Wein, verschiedene Nüsse, aromatische Kräuter usw.), in andere Länder des östlichen Mittelmeeres, Zypern, Syrien, Ägypten. Die neuen Herrscher von Kreta scheinen bei den Invasionen der „Meeresvölker“ eine führende Rolle zu spielen, insbesondere im 12. Jahrhundert und es ist bekannt, dass sie während der Epoche des Ramses des Dritten, bis nach Ägypten reichten. Entsprechend einer Version, sind die Philister von Palästina Kreter.

TEIL II. DAS DORISCHE KRETA (1100–69 V. CHR.)

DIE BESIEDLUNG KRETAS VON DEN DORERN

ENIGE JAHRE NACH DEM Krieg von Troja, welchen Thukydides als den ältesten Kriegsakt der Griechen (ungefähr 1180 v. Chr.) bezeichnet, kommen die Dorer, das letzte griechische Stammvolk, auf die griechische Halbinsel. Die mykenischen Königreiche, welche durch die Kriege und die internen Spaltungen geschwächt waren, konnten keinen Widerstand hervorbringen um so die dorische Macht aufzuhalten. Die Mykene, welche das Zentrum der Macht der Achäer war, wurde rund um 1125–1120 v. Chr. zerstört. Ganze Gruppen von Achäer fanden als Flüchtlinge Zuflucht auf Kreta und Zypern. Der Handel stoppte, die Meeresherrschaft geht an die Finizier über und die Zivilisation gibt nach. Die neuen Herrscher des südgriechischen Landes erlegen neue Sitten auf, den Gebrauch von Eisen für die Herstellung von Werkzeugen und Waffen, neue Bekleidungsmethoden, das Verbrennen der Toten, sowie neue Ausdrücke im Bereich der Kunst. Die neuen und stärkeren Waffen erlaubten den Dorern schnelle Bewegungen. Rund um das Jahr 1100 haben sie auch Kreta erreicht, wo sie, wie es scheint, starken Widerstand in den großen Zentren antrafen und vor al-

lem in Knossos, welches sich den Flammen übergab. Innerhalb von wenigen Jahren, verändert sich die Zivilisation von Kreta und das strenge militärische Leben der Dorer folgt dem verfeinerten Leben der Minoer und der Achäer. Das griechische Element der Insel, die Achäer, vereinigt sich nun mit dem, von der gleichen Rasse, Blut der Dorer und bildet so eine neue völkerkundliche und kulturelle Einheit, während die wenigen Nachkommen der Minoer, die Eteokreter, im östlichen Bereich von Kreta abgesondert werden. Homer kennt diese lokale Mischung von Bevölkerung und Sprache auf Kreta (Od. 173–177):

„Ein Land, Kreta, welches sich inmitten des offenen Meeres befindet, Reichtum im Überfluss hat und vom Meer umgeben ist, wunderschön. Städte hat es neunzig, Zehntausende, unzählbare Menschen leben hier und ihre Sprachen sind viele, durcheinander vermischt. Kreta nährt Achäer und echte Kreter, mit tapferem Herz, sowie Dorer, welche hier in drei verschiedenen Rassen leben und auch Kydonier und Pelasgier...“

Dieses Bild geht auch aus den Ortsnamen von Kreta aus. Wie neueste Nachforschungen bewiesen haben, steigen die griechischen Ortsnamen von Kreta auf

70 % der Gesamtheit auf, die pelasgischen auf 20% und die eteokretischen auf 10%.

DIE ERSTEN JAHRHUNDERTE DES DORISCHEN KRETAS (1100–800 V. CHR.)

Damit die neuen Eindringlinge den Besitz von Kreta festigen konnten, haben sie ausgedehnte Besiedlungen organisiert. Wiedergebungen dieser hat die mythologische Tradition gerettet. Lyktos und Gortyna werden als die ersten dorischen Kolonien erwähnt. Herodotos glaubt sogar, dass Lyktos die älteste ist. Sie ist eine Kolonie von Sparta am Fuß des Berges Agio Oros, im Osten des heutigen Verwaltungsbezirkes von Heraklion. In der gleichen Epoche (9. Jahrhundert v. Chr.) haben die Magnyten von Pylio und von Ossa eine Kolonie zwischen Gortyna und Festos gebaut.

Die Quellen erwähnen drei dorische Rassen in Kreta, die Hylleer, die Dymanen und die Pamphylen. In den ältesten kretischen Inschriften werden auch andere dorische Rassen erwähnt, die Echanoren, die Aischen und die Äthalen. In Ierapetra wird als dorische Rasse die Rasse der Kamiren erwähnt und in den Inschriften von Praisos, die Farkaren. Wie auch immer, der Tagesanbruch der historischen Jahre (1100 v. Chr.) findet Kreta mit dorischem Erscheinungsbild. Bis zum Ende des Altertums wird es eines der strengsten und saubersten dorischen Bereiche bleiben, „die Brustwehr der dorischen Welt“ wie man es charakteristisch genannt hatte.

Das Bild vom Leben in Kreta während der drei ersten Jahrhunderte der dorischen Besetzung ist sehr dunkel. Man hat keine Informationen von Quellen und die Funde der Ausgrabungen sind nicht ausreichend. Die geringen Informationen von nachfolgenden Schriftstellern sind bruchstückhaft, verworren, unklar und überzogen mit einer großen Dosis von Mythen. Wir können nur mit Sicherheit annehmen, dass das Leben wieder zurück zur unvollkommenen Form der Bauern- und Hirtenwirtschaft ging. Die traditionelle Königsherrschaft, so wie wir diese in den großen Zentren von Kreta gesehen haben, wird abgeschafft. Die Kunst scheint tot zu sein und die Schrift verschwindet. Die neuen Eroberer verschanzen sich in unzugänglichen Zitadellen, wie zum Beispiel in Gortyna, in Prinia, in Axos, in Yrtakina und anderswo, und, auf der Insel festigt sich langsam das neue militärische Leben der Dorer.

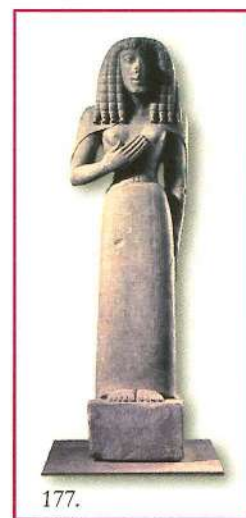
Im Bereich der Kunst erscheint ein neuer Stil für die Verzierung der Gefäße, welche nun mit einfachen

geometrischen Figuren, wie Dreiecke, Vierecke, Rhombuse usw. gemacht wird. Diese Kunst wird deswegen geometrische genannt und die Epoche geometrische Epoche von Kreta (ungefähr 1100–725 v. Chr.) welche sich in drei kleinere Phasen teilt: Die frühere Periode (1100–900), die mittlere Periode (900–800) und die neuere Periode (800–725). Das wichtigste Zentrum ist weiterhin Knossos, wo ein eigenartiger vielfarbiger geometrischer Stil seinen Höhepunkt erreicht.

Der Handel wird vom 9. Jahrhundert an wiederbelebt und es existieren klare Hinweise aus archäologischen Funden, dass Kreta Handelsbeziehungen mit den Inseln der Ägäis hatte, sowie mit Zypern und dem Orient (Syrien). Das Bemerkenswerteste ist, dass die Erschaffung von Tempeln in Kreta den Dorern zu verdanken ist. Die neuesten Forschungen der kanadischen Archäologen mit dem Professor Joseph Shaw in Kommos, nahe dem Dorf von Pitsidia in Messara, haben einen Tempel an das Licht gebracht, welcher vom 10. Jahrhundert datiert ist und, welcher der älteste Tempel der historischen Jahre des griechischen Bereiches ist.

EINE VERGÄNGLICHE RENAISSANCE DIE ORIENTALISTISCHE PERIODE (8.–7. JAHRHUNDERT)

Der Beginn des 8. Jahrhunderts versprach eine neue Periode des Höhepunktes. Die Marine- und Handelstätigkeit wird wiedererlebt und es beginnt die große koloniale Ausdehnung. Mit der zweiten griechischen Besiedelung welche begann, erweist Kreta eine bemerkenswerte Tätigkeit, wobei es Kolonien an den Küsten von Kleinasien (Militos), von Italien, von Frankreich und von Afrika gründet. Im Jahr 735 v. Chr. haben die Kreter Siedlungen in Sizilien und Etrurien gegründet. Ein klein bisschen später haben sie mit dem Volk von Rhodos an den Siedelungen von Gelas und Akragas zusammengearbeitet. In der gleichen Epoche sind sie bei den Küsten Frankreichs angekommen, in Marseille, 100 Jahre vor den Phokäern. Im Jahre 631 v. Chr. haben sie Kyrine in Afrika gegründet.

Diese wirtschaftliche und koloniale Ausdehnung wurde von einer bemerkenswerten Aufblühung der Kunst begleitet, welche leider vergänglich war. Orientale Elemente ergeben sich den Bedingungen der griechischen Ästhetik und so wurde eine eigenartige Kunst erschaffen, welche „orientalistische oder dedalistische“ genannt wurde. Diesen Namen verdankte sie nicht dem mythischen Dedalus aus den minoischen Jahren, aber einem gleichnamigen genialen Künstler, über den nur sehr wenig bekannt ist. Die Tradition führt auf ihn die Erschaffung der ersten monumentalen Statuen aus Marmor und Ton zurück, sowie die Kunst der Herstellung von „hohlen“ Statuen aus Kupfer. Kunstwerke der dedalistischen Periode hat man in vielen Bereichen von Kreta gefunden. Überreste von Tempeln, welche mit einer eigenartigen Bildhauerei verziert waren, eine, für die Tempel von Griechenland, noch unbekannte Kunst, sind in Gortyna, in Driros und in Prinia gefunden worden. Drei Figuren aus Kupfer, von kleiner Größe (80–40 cm.) welche, in Driros gefunden wurden und unter Umständen Gottheiten darstellen, sind die ältesten Muster von Kupferstatuen im griechischen Bereich. Der Kopf einer kretischen Kupferstatue, welche sich im Museum von New York befindet und die berühmte „Dame von Auxerre“ welche sich im Museum von Louvre befindet, werden von den Experten als bemerkenswerte Werke der damaligen Zeit bezeichnet. Viele glauben, dass das Kreta vom 7. Jahrhundert v. Chr. der lebhaftigste Teil der griechischen Welt war, „welches, den belebenden Wind der Kenntnis der Kunst des Orients im Festland von Griechenland ausbreitete“.

Leider aber, war diese erwartungsvolle Renaissance vergänglich und wurde im 6. Jahrhundert, abrupt und für immer, unterbrochen. Die Schifffahrt und der Handel verfielen. Das schwerfällige soziale und politische System der Dorer, welches sich schwer anpasste, erlaubte ihnen nicht, die griechischen Entwicklungen zu verfolgen und an diesen teilzunehmen. Die Insel wird isoliert und schließt sich hermetisch in sich selbst und ist so, für die nächsten Jahrhunderte, einer unendlichen internen Krise ergeben, was auch ihr dauerhaftes Merkmal ist, bis hin zur römischen Eroberung.

DIE POLITISCHE UND SOZIALE ORGANISATION DER KRETISCHEN STÄDTE

Wichtige und zuverlässige Quellen, hauptsächlich Platon, Aristoteles, Ephoros und Strabon, geben uns Informationen über die politische und soziale Organisation der kretischen Städte. Die Regierungsform unterschied sich nicht wesentlich von der anderen dorischen Zentren und, hauptsächlich von der von Sparta. Es handelt sich also um ein zentralisiertes militärisches System, bei welchem die Bürger, den Städten entsprechend, in drei Gesellschaftsklassen geteilt wurden. Die freien Bürger, die Periöken oder Untertanen und die Sklaven.

Der Aussage von Aristoteles gemäss, hatte die Regierungsform in Kreta aristokratischen Charakter und die Behörden waren drei: das Volk, der Senat (das Parlament) und die Kirche.

Die freien Bürger waren in sogenannten „Fraktionen“ organisiert, d.h. in Gruppen von Kriegern welche „Gesellschaften“ genannt wurden und Gott Zeus als Beschützer hatten, welcher ebenfalls den Zunamen „Zeus der Gesellschaften“ hatte. Die „Untertanen“ oder „Periöken“ waren die alten Einwohner der Insel, welche die dorische Herrschaft anerkannt haben und so Teil ihres Vermögens behalten haben, wobei sie an die freien Bürger Steuern bezahlten. Die zahlreiche Klasse der Sklaven bestand aus den alten Kretern welche sich den Dorern untergeordnet haben, sowie aus den Kriegsgefangenen. Sie bebauten das Land der Adligen und erhielten nur einen minimalen Anteil der Einkünfte. Sie teilten sich in zwei Klassen: den öffentlichen Sklaven, welche „Mnoiten“ genannt wurden und den privaten Sklaven, welche „Aphamioten“ oder „häusliche“ oder „Klaroten“ genannt wurden, nachdem diese das Land der Adligen bebauten. Es ist nicht genau bekannt, welches gesetzliche System bei der Klasse der Sklaven vorherrschte, aber die Unterscheidung der Sklaven von den freien Bürgern kann man deutlich aus den Inschriften

ersehen.

Die Regierungsform in Kreta hat aristokratischen Charakter, ohne dass sie aber die Strenge der Regierungsform von Sparta hat. Die Behörden des Staates sind drei:

a) Das Volk. Dies waren die Adligen welche

178.

den höchsten Dienstgrad hatten und welche ebenfalls auch „Adlige“ oder „Leiter“ oder „Urheber“ genannt wurden. Sie wurden von den großen Generationen der Städte erwählt. Ihr Dienst dauerte ein Jahr lang und ihre Zuständigkeiten entsprachen denen der fünf Verwalter von Sparta. Sie waren die Befehlshaber der Armee während den Kriegen. Sie waren diese, welche die Vollversammlungen einberiefen und am Ende ihres Dienstes über das was Sie getan hatten Rechenschaft ablegten. Diese Ablegung der Rechenschaft wurde Prüfung genannt. In den Fällen von Vergehen oder Versäumnissen, wurden sie mit sehr schweren Strafen bestraft.

Wie man aus den Inschriften von Lyktos ersehen kann, wurde der älteste aus der Gruppe des Volkes „Hauptvölkler“ und „Weltbürger“ genannt.

b) Der Senat oder das Parlament. Die Mitglieder des Volkes, welche ihr Werk mit anerkanntem Erfolg beendet hatten, bildeten ein spezielles Beratungskorps, den Senat oder das Parlament. Sie waren lebenslange Adlige, welche keine Verantwortung hatten und deren hauptsächliches Werk die Beratung der Gruppe des Volkes war, damit diese ihre Pflichten erfüllen konnten, und, im Todesfalle oder im Falle der Degradierung eines Offiziers, vertrat sie diesen.

c) Die Kirche. Dies war die Versammlung der freien Bürger, welche in regelmäßigen Zeitspannen tagten oder gegebenenfalls, auch außerordentlich wenn ein wichtiges Problem existierte. Gemäss der Aussage von Aristoteles, hatte die Kirche keine anderen Pflichten, als die Beglaubigung der Entschlüsse des Volkes und der Alten.

DIE GESETZE UND INSTITUTIONEN DER KRETISCHEN STÄDTE

Die alten Schriftsteller betrachten Kreta als das Land der guten Gesetzgebung. Die kretischen Städte, welche vom übrigen Griechentum isoliert waren, haben ihren wahren Ausdruck in

den gesetzgebenden Regelungen gefunden. Viele dieser Regelungen sind in verschiedenen Inschriften gerettet worden und hauptsächlich in der großen Inschrift von Gortyna, welche als „die Königin der Inschriften“ charakterisiert wird, was sie ihrer Größe und ihrem Inhalt zu verdanken hat. Diese Inschrift, welche aus dem Jahr 480 und 460 v. Chr. datiert wird, wurde abschnittsweise in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts (1857, 1879, 1884) gefunden. Sie ist mit der Schrift der Voustrofidon geschrieben worden, sowie mit einem alten kretischen Alphabet, welches nur 18 Buchstaben hatte. Die Experten glauben, dass es einen typischen Typ der Gesetzgebung der territorialen Städte von Kreta wiedergibt. Es handelt sich hier natürlich nicht um einen organisierten gesetzgeblichen Text, aber um eine Abbildung der Regelung vieler gesetzlicher Angelegenheiten, wie z.B. die Freiheit der Bürger, die genaue Unterscheidung der Eigenschaft des freien Bürgers und des Sklaven, die Beleidigung der guten Sitten (Vergewaltigungen, Ehebruch usw.), Themen des Familiengesetzes (Scheidungen, Verteilung des väterlichen Vermögens, Legalisierung von Kindern, Adoptionen, Beziehungen von Eltern und Kindern), Handelstransaktionen, sowie viele andere Sachen des Zivilrechtes. Das Fehlen anderer kretischer Schriften macht diese Inschrift zu einer einzigartigen Quelle für die Forschung der Wirtschaft und der sozialen Organisation der kretischen Städte während des 5. und 6. Jahrhunderts v. Chr. Außer ihrem historischen Wert, gibt uns diese Inschrift auch ein spektakuläres Bild des dorischen Dialektes, so wie sich dieser im Kreta dieser Epoche entwickelt hatte. Die Abwesenheit anderer ausführlicher Texte, gibt dieser Inschrift einen noch größeren sprachlichen Wert.

Die wichtigsten sozialen Institutionen von Kreta, welche es von den übrigen dorischen Zentren unterscheidet und, welche das Interesse und die Bewunderung der alten Welt hervorruft, sind zwei, die Verpflegung und die Erziehung der Kinder. Über diese zwei Institutionen geben viele alte Schriftsteller unschätzbare Informationen wieder, insbesondere die zwei großen Philosophen Platon und Aristoteles, sowie aber auch der Geograph Stravon.

Die kretischen Verpflegungen, welche, gemäss Aristoteles, besser organisiert waren als diese von Sparta, haben ungefähr wie folgt funktioniert: In jeder Stadt existierte ein spezielles Haus, welches Herrenhaus genannt wurde und welches für die Mähler der Bürger bestimmt war. Die Bürger nahmen an den Verpflegungen organisiert und in Gruppen (Gesell-

schaften) teil. Die Verantwortung für die Organisation der Verpflegungen hatte die offizielle Behörde der Stadt. Die Mittel für die Verpflegungen wurden von den Einkommen der öffentlichen Landgüter genommen, sowie von den Steuern der Bürger, was gewöhnlicherweise das 1/10 ihres Einkommens in Form von Waren war.

Die Verpflegungen aber waren nicht nur eine wirtschaftliche Institution, sie dienten auch einer Art sozialer und patriotischer Erziehung. Die Männer welche sich an diesen Verpflegungen versammelten, diskutierten über Angelegenheiten welche die Stadt anbelangten, sangen Lobeshymnen und andere kriegerische Lieder und ehrten mit ihren Erzählungen und Liedern die fähigen Bürger. Und so, nachdem die jungen Leute die älteren beobachteten, wurden sie mit der Lebensart und den Idealen ihrer Heimat Vertraut gemacht.

Die zweite Institution, die Erziehung der Kinder, hatte das Ziel, junge Krieger vorzubereiten. Mit anderen Worten, diente sie dem militärischen Ideal der Dorer. Wie Aristoteles erwähnt, hatte die Erziehung in Sparta und Kreta den Zweck, die Jugendlichen kriegerisch vorzubereiten. In ihrem Kindesalter lernten sie ein wenig Grammatik, Hymnen über die Gottheiten, Lobreden von gutmütigen Männern, die Gesetze des Staates, Kriegstänze und Spiele mit Waffen. Der Unterricht welcher von außergewöhnlicher Bedeutung war, war die Lehre der Gesetze, welche die Kinder in Reimen und mit Musik lernten. Dies half ihnen diese leichter auswendig zu lernen. Die Erziehung hatte so von Anfang an politische Orientierung.

Nach ihrem 18. Lebensjahr, wurden die jungen Männer in Gruppen eingeordnet, welche „Horden“ genannt wurden und dies war der Zeitpunkt, wo ihre normale militärische Ausbildung anfang, welche bis hin zum Alter der Hochzeit dauerte. Jede Horde hatte einen Anführer, welcher der Vater eines der Jugendlichen war. Der Anführer wurde „Hordenführer“ genannt und seine Aufgabe war, die Jugendlichen jeden Tag in der Praxis auszubilden, auf der Jagd, im Gebrauch der Waffen, im Angriff und in der Verteidigung. Zwischen den Jugendlichen wurden starke Freundschaften und Kooperationen gebildet. Sie bildeten Paare und der ältere übernahm die Pflicht, den Jüngeren in der Kunst des Krieges und den Lebenserfahrungen auszubilden. Die Ausbildung beinhaltete ebenfalls produktive Beschäftigungen. Wie uns die Inschrift von Driros informiert, hatte jeder Jugendliche die Pflicht einen Olivenbaum

zu pflanzen und diesen zu pflegen, bis dieser herangewachsen war. Wer diese Pflicht nicht einhielt, wurde zu einer schweren Strafe von einer Geldbuße von 50 Statyren verurteilt.

Sofort nach der Vollendung ihrer Ausbildung, mussten die jungen Männer heiraten, wie uns Stravon (X, 482) informiert. Diese Aussage interpretierend, glauben viele Forscher, dass in den Städten von Kreta Gruppenheiraten mit der Vorsorge des Staates gemacht wurden.

DIE INSEL KRETA UND DAS ANDERE GRIECHENLAND WÄHREND DEN KLASSISCHEN JAHREN (500–323 V. CHR.)

Während den zwei Jahrhunderten des griechischen Höhepunktes, lebt Kreta im Hintergrund der griechischen Geschichte. Vereinzelte und bruchstückhafte Nachrichten der Quellen, sprechen von Freundsakten zwischen den kretischen Städten und den Städten anderer Inseln, sowie des Festlandes von Griechenland und von beschränkten Handelsbeziehungen.

Während den persischen Kriegen haben die kretischen Städte eine strenge neutrale Haltung bewahrt. Die geographische Lage von Kreta, der große Abstand von den anderen griechischen Zentren und die Gefahren des Meeres, haben bei den Kretern scheinbar ein Angstgefühl hervorgerufen, dass eine mögliche feindliche Invasion stattfinden könnte. Der Hauptgrund aber, warum die Kreter nicht bei den griechischen Kriegen mitmachen wollten, war das Klima der internen Unbeständigkeit. Dies ist die Epoche, wo Kreta von heftigen internen Kriegen zerreißt wird. Das Bild des innerkretischen Hasses gibt Platon in den „Gesetzen“ wieder, wo der Kreter Klinias, einer der ausgewählten Personen, über seine Heimat sagt: Das was die Menschen Frieden nennen, ist in Kreta nur ein einfaches Wort, nachdem ein unerklärter Krieg die natürliche Realität in den

180.

Städten von Kreta ist“. Es werden ebenfalls interne Aufstände in den Städten und Degradierungen von politischen Anführern erwähnt. Charakteristisch ist der Fall von Ergotelis, welcher gezwungen war seine Heimat Knossos, während des Aufstandes von 476 v. Chr. zu verlassen. Er flüchtete nach Imera in Sizilien. Es handelt sich hier um den bekannten Olympiasieger Ergotelis der Imerier.

Die schwierigen wirtschaftlichen Bedingungen während den klassischen und den nachklassischen Jahren, hatte viele Jugendliche gezwungen, ihre Dienste als Söldner an fremde Armeen anzubieten, insbesondere nach dem Krieg des Peloponnes (431–404 v. Chr.). Die Kreter waren bekannte Bogenschützen und man kann sie oft in verschiedenen Armeen des Altertums antreffen, bis hin zur römischen Periode.

KRETA IM 4. JAHRHUNDERT

Es ist mit einer kleinen Übertreibung geschrieben worden, dass die Geschichte von Kreta begann, als die Geschichte der griechischen Welt des Altertums endete. Dies kann man der Tatsache verdanken, dass in der Mitte des 4. Jahrhunderts v. Chr. die ersten ernstesten historischen Nachrichten über Kreta erscheinen. Nachdem die Insel langsam aus ihrer Zurückgezogenheit herauskommt und beginnt, sich in Angelegenheiten von anderen griechischen Zentren zu verwickeln, erregt sie das Interesse der griechischen Schriftsteller, welche, jeder einer aus verschiedenen Gründen, es nützlich und notwendig fanden, sich mit den kretischen Angelegenheiten zu beschäftigen. Philosophen und Politologen, wie Platon und Aristoteles, gaben als Erste wichtige und

gültige Informationen über das Leben in den kretischen Städten und über ihre Gesetze und Institutionen. Platon stellt seine Szenerie der „Gesetze“ in Kreta auf und der Dialog wird mit dem hypothetischen Thema der Gründung einer neuen kretischen Stadt gemacht, sowie den Gesetzen welche für diese gelten werden. Das Werk von Aristoteles „Kretischer Staat“ hätte einen enormen Wert, leider aber sind nur Bruchstücke davon errettet worden. Diesen Verlust ergänzt seine häufige Erwähnung der kretischen Angelegenheiten in seinem Werk „Politik“. Eforos, der letzte große Historiker der klassischen Jahre, hat ein besonderes Schriftstück den kretischen Angelegenheiten gewidmet, welches der Geograph Stravon, welcher von seiner Mutterseite aus Kreter (aus Knossos) war, indirekt gerettet hat.

Dieses Interesse der Philosophen und der Historiker für Kreta, scheint nicht irrelevant zu sein mit der Einmischung anderer griechischer Mächte in die internen Streite von Kreta. Dies geschah in dem sogenannten „Fremden Krieg“ (346 v. Chr.). Dem maßlosen Ehrgeiz von Knossos, die leitende Stelle zwischen den kretischen Städten einzubehalten, war Lyktos, welche sich im östlichen Teil des heutigen Verwaltungsbezirkes von Heraklion befand, ein Hindernis. Lyktos war eine Stadt der Antike, welche mit Sparta befreundet und verbündet war, nachdem sie eine ehemalige Kolonie von Sparta war. Knossos zögerte nicht, fremde Hilfe herbeizurufen, den herabgesetzten Befehlshaber Fokeon Faleko, welcher Lyktos im Sturmangriff einnahm. Die Bürger von Lyktos haben Sparta zu Hilfe gerufen und, der König Archidamos konnte den Falekos leicht besiegen und eroberte so Lyktos zurück.

181.

Ein klein wenig später findet man kretische Söldner in der Armee des Alexander des Grossen. Sein Admiral Nearchos, welcher die Meere von Arabien bereiste, sowie die Küsten von Asien bis hin nach Indien, war ebenfalls Kreter, aus der Stadt Lato. Während dieser Epoche bemerkt man in Kreta eine starke Freundschaftsbekundung gegenüber Mazedonien, bei welcher die großen Städte Kretas, Knossos, Gortyna und Kydonia mitmachten, während auch die Freundschaftsbekundung gegenüber Lakonien existierte und welche hauptsächlich von der Stadt Lyktos bekundet wurde.

Eine Inschrift in Kyrine, welche als Stela de Cereali (Säule der Getreide) bekannt ist, erwähnt kretische Städte welche, mit der Genehmigung von Alexander dem Grossen, während der Periode der großen Missernte, 330–326 v. Chr., Getreide von der Stadt Kyrine erhielten. Erwähnt werden die kretischen Städte Knossos, Gortyna, Kydonia, Yrtakina und Elyros. Es ist nur selbstverständlich, wenn man annimmt, dass diese Städte eine freundschaftliche Politik den Mazedoniern gegenüber ausübten, sonst wäre es nicht möglich, dass sie das Getreide kostenlos oder zu verringerten Preisen erhielten.

KRETA WÄHREND DEN HELLENISTISCHEN JAHREN (323–69 v. CHR.)

Den schlimmsten Ausdruck des internen kretischen Hasses, weisen die Städte von Kreta nach dem Tod von Alexander dem Grossen auf. Die hellenistische Periode ist die Periode der tödlichen Wettstreite, welche durch die aufeinanderprallenden Interessen der hellenistischen Königreiche genährt wurden. Die freundschaftlichen oder feindlichen Beziehungen zwischen den kretischen Städten, sowie deren Beziehung mit den hellenistischen Königreichen von Mazedonien und denen des Orients, führten zu einer Verdichtung der verbündeten Vereinigungen, deren Zentren die stärksten Städte der Insel waren. Von Inschriften und historischen Quellen, kennen wir vier große Verbündungen: Diese von Knossos, von Gortyna, von Festos und von Orion (=aus dem Wort Orion) im Westen von Kreta (Provinz von Selinou).

Im Osten von Kreta übt Lyktos weiterhin eine gegenüber Lakonien freundliche Politik aus und ihre Verbündeten sind Gortyna und Polyrrinia im Westen von Kreta. Nach

dem Jahre 270 v. Chr. befinden sich viele von den Küstenstädten, insbesondere im Osten von Kreta (die Bereiche von Ierapetra und Sitia), unter dem Einfluss der Ptolemäer von Ägypten. In der Epoche des dynamischen Ptolemäus II des Philadelphiers (285–247 v. Chr.), hat eine starke militärische Macht, mit Admiral Patrokles, den Bereich von Itanos im östlichsten Kap von Kreta eingenommen, wo ein ptolemäisches Protektorat gegründet wurde, welches über ungefähr zwei Jahrhunderte erhalten blieb. Es sind aber nicht nur die Ptolemäer von Ägypten welche versuchten die kretischen Städte für sich zu gewinnen. Das gleiche versuchen auch andere Könige von anderen hellenistischen Königreichen, deren Pläne ständig die Städte von Kreta miteinbeziehen. Ein Bild dieser komplizierten Beziehungen geben uns die zahlreichen kretischen Inschriften dieser Epoche. Als Hinweis dazu werden die Beziehungen von Lyktos mit dem Königreich von Selefkides erwähnt, diese von Eleftherna mit den Ptolemäern, diese von Olous (=Elounda) mit dem Königreich von Pergamon, diese von Ierapytna mit den Königen von Mazedonien.

Der Krieg gegen Lyktos (220 v. Chr.)

Ein schreckliches Bild des internen kretischen Hasses gibt uns der Krieg gegen die Stadt Lyktos und deren furchterliche Zerstörung im Jahre 220 v. Chr. Die zwei großen Städte, Knossos und Gortyna, welche von jeher im Gegensatz standen, verbündeten sich nun, um so ganz Kreta unter Kontrolle zu haben. Die kleine und stolze Stadt Lyktos, welche eine unabhängige Politik einhielt und sehr wenige Alliierte hatte (hauptsächlich in Lappa und Polyrrinia), hinderte sie daran.

Die Stadt Knossos bildet eine umfassende Koalition gegen die kleine Stadt Lyktos und sie zögerten auch nicht fremde Hilfe zu rufen. Eintausend Söldner aus Ätolien kamen in Kreta an (229–228 v. Chr.) um ihre Hilfe den Bürgern von Knossos anzubieten.

182.

Der große Angriff auf Lyktos und deren Zerstörung im Jahre 220 v. Chr. gibt uns das Bild der Heftigkeit dieser internen kretischen Kriege. Die Angreifer fanden die Gelegenheit, als die Armee von Lyktos einen Feldzug nach Ierapytna unternahm. Sie nahmen die Stadt ein und übergaben diese den Flammen, während die Frauen und Kinder in die Gefangenschaft ge-

führt wurden. Als die Lyktier zurückkehrten und ihr schreckliches Unheil erblickten, wollten sie nicht mehr in ihrer verfallenen Stadt bleiben. Sie flüchteten zu ihren Verbündeten in Lappa um von dort aus den Kampf gegen die Armee von Knossos weiterzuführen. Eine dramatische Beschreibung der Zerstörung von Lyktos, gibt uns der Historiker Polybios.

Nach der Zerstörung von Lyktos, beobachtet man eine Nachlassung der internen kretischen Streitigkeiten. Es wird von Befriedung gesprochen, bei welcher äußere Faktoren beitrugen und vor allem der König von Mazedonien Philipp V, welcher es schaffte, viele Städte des westlichen Kretas für sich zu gewinnen und als „Schutzherr“ anerkannt zu werden. Diese Befriedung aber war oberflächlich und vorläufig, nachdem die Insel weiterhin ein Gebiet aufeinander prallender Interessen war. Die Politik von Philipp V, steuerte Kreta in neue Abenteuer und gab dem alten Hass neuen Auftrieb an, was zum sogenannten Kretischen Krieg (205–201 v. Chr.) führte. Den Plänen von Philipp V, die Herrschaft über den griechischen Bereich zu haben, stand Rhodos im Weg, nachdem diese mit ihrer Flotte den Meereshandel kontrollierten. Es existierten zwei Methoden um Rhodos einen Schlag zu erteilen, die Seeräuberei und der Krieg. Philipp benutzte beide Methoden, wobei er die Kreter zu seinem Werkzeug machte. Er regte sie an, sich mit der Seeräuberei zu betätigen und Rhodos den Krieg zu erklären. Dieser Krieg, dessen Einzelheiten unbekannt sind, wurde „Kretischer Krieg“ genannt und dauerte fünf Jahre (205–201 v. Chr.). Rhodos wendete sich an die Römer und klagte die Pläne Philipps an. Und so, als im Jahre 201 v. Chr. die Römer den Krieg gegen Philipp V. erklärten, konnte Rhodos in aller Ruhe ihre Zwistigkeiten mit Kreta lösen. Der kretische Krieg endete zugunsten von Rhodos. Die Städte von Ierapytna und Olous, welche an der Spitze dieses Krieges standen, wurden besiegt und wurden gezwungen mit den Rhodern einen Pakt mit lästigen und erniedrigenden Bedingungen zu unterschreiben. Das unmittelbare Resultat war, die Beschränkung der Seeräuberei der Städte des östlichen Kretas.

DIE „GESELLSCHAFT„ DER KRETER

Die Gesellschaft war eine politische Institution, welche sich in Griechenland während der Zeit der Nachfolger von Alexander dem Grossen gebildet hatte. In Kreta gibt es Aussagen betreffend der Existenz dieser Institution, welche den Titel „Gesellschaft der Kreter“ hatte, seit dem 3. Jahrhundert v. Chr., unter Umständen aber, existierte diese auch viel früher.

Die meisten Historiker datieren die Institution der Gesellschaft der Kreter in das Jahr 221 v. Chr. Dies war das Jahr wo die zwei größten Städte der Insel, Knossos und Gortyna, sich verbündeten um sich bei den anderen Städten durchzusetzen.

Es ist nicht bekannt, wie die Gesellschaft genau funktioniert hatte. Es existierte aber auf jeden Fall ein Rat, dessen Mitglieder „Tagesmitglieder“ genannt wurden, sowie eine Vollversammlung, welche „Gesellschaft“ genannt wurde. Ein Terminus welcher sehr oft in den kretischen Inschriften der Gesellschaft erscheint, ist das Wort „Diagramm“. Man glaubt, dass dies der gesetzgebende Rahmen der Tätigkeiten der Gesellschaft war.

Die Meinungsverschiedenheiten zwischen den verschiedenen Städten der Gesellschaften, legte ein besonderer Rat bei, welcher „Das Recht der Gesellschaft“ genannt wurde. Wie es ebenfalls erscheint, wurde die Gesellschaft von einem Vorsitzenden geleitet, welcher in jüngeren Inschriften aus der römischen Periode als „kretischer Führer“ beschrieben wird.

Die Gesellschaft hatte eine besondere Währung und organisierte alle fünf Jahre kretische Wettkämpfe.

Mit der Gesellschaft der Kreter verbindet sich auch der bekannte Terminus „Syncretism“, welcher die Vereinigung und die Vernunft der gegnerischen kretischen Städte für die Konfrontation des gemeinsamen Feindes ausdrückt. Dies erwähnt ausdrücklich Plutarch, nachdem er schrieb „die Kreter, welche vielmals gegeneinander kämpften, ließen, sobald ein äußerer Feind auftauchte, ihre Feindschaft beiseite und verbündeten sich. Und dies wurde von ihnen Syncretism genannt“.

TEIL III.

DIE PERIODE DER RÖMISCHEN HERRSCHAFT

(69 V.CHR.–330 N.CHR.)

DIE RÖMISCHE EROBERUNG

AM ANFANG DES 1. JAHRHUNDERTS v. Chr. fiel das ganze Festland von Griechenland, die Inseln der Ägäis, sowie die griechischen Städte von Kleinasien in die Hände der Römer. Nur Kreta verblieb frei. Mit der günstigen Lage und dem Reichtum der Insel, war es nur natürlich, dass die Eroberungslust von Rom geweckt wurde, welches Kreta ebenfalls auch als Brücke für seine Eroberungen in Afrika und dem östlichen Mittelmeer benutzen wollte. Der römische Historiker Florus gab mit aller Rohheit die Stimmung Roms zu: „Wenn wir die Wahrheit zugeben möchten, haben wir den kretischen Krieg nur gemacht, weil wir den Wunsch hatten, eine schöne und reiche Insel zu erobern“.

Die Römer fanden den Vorwand in der Beteiligung von kretischen Söldnern an dem sogenannten zweiten Mithridatischen Krieg (74–64 v. Chr.). Viele Historiker akzeptieren auch einen anderen starken Vorwand, den der Seeräuberei der Kreter. Dies war die Periode, wo die Ankerplätze und die Küsten des östlichen Kretas die Unterschlupfsorte der schrecklichen Piraten von Kilikias waren, mit welchen die Kreter zusammengearbeitet haben.

Der erste Versuch der Römer Kreta zu erobern, war im Jahre 74 v. Chr. Der römische Senat beauftragte den Oberbefehlshaber Markus Antonius, den Vater des gleich-

namigen Oberbefehlshabers des zweiten Triumvirats, und erteilte ihm den Oberbefehl der Flotte des Mittelmeeres, sowie den Befehl Kreta zu erobern (71 v. Chr.). Die kretischen Oberbefehlshaber Panaris und Lasthenis konfrontierten die römische Flotte nahe den kretischen Küsten und besiegten diese. Eine große Anzahl von Römern wurde gefangen genommen und viele von ihnen wurden von den Mästen der Schiffe gehängt. Markus Antonius, welcher gerade eben gerettet wurde, wurde gezwungen einen, für das stolze Rom, erniedrigenden Pakt zu unterschreiben. Der römische Senat verweigerte sich diesen Pakt zu ratifizieren. Dem besiegten Oberbefehlshaber, welcher ein wenig später starb, wurde der ironische Zuname „Kreter“ gegeben.

184.

Rom beauftragte mit der Unternehmung der Unterwerfung Kretas den Oberbefehlshaber Quintus Cäcilus Metellus im Jahre 69 v. Chr. Der Kampf mit den römischen Legionen war ungleich. Alle Städte Kretas, die eine nach der anderen, unterwarfen sich den Römern. Der Kampf wurde endgültig in Knossos, deren Verteidigung Lasthenis organisiert hatte, entschieden. Und, nachdem jede Hoffnung verloren war, hat er, wie gesagt wird, die Schätze der Stadt versammelt und diese verbrannt, damit sie nicht in die Hände der Römer gelangten. Er hat sich danach nach Ierapytna zurückgezogen, um dort seinen vergeblichen Kampf an der Seite des lokalen Oberbefehlshabers Aristion weiterzuführen.

Mit der Eroberung der letzten kretischen Stadt, Ierapytna, im Jahre 67 v. Chr., war Kreta nunmehr eine römische Provinz. Der Sieger, Oberbefehlshaber Quintus Cäcilius Metellus, erhielt den Ehrennamen Kreter und wurde in Rom mit prächtigem Triumph gefeiert, wobei er viele kretische Gefangene mitbrachte.

Die Eroberung von Kreta wird von vielen Althistorikern als eine Tatsache von großer Bedeutung bezeichnet. Wie der Historiker Dion Cassius erwähnte: „war es das erste Mal, dass die Kreter sich einem fremden Feind unterwarfen. Sie, die während des ganzen Verlaufes ihrer Geschichte immer frei waren und noch niemals von einem fremden Herrscher regiert wurden“.

VERWALTUNG UND INTERNE ORGANISATION VON KRETA

Was die Verwaltung anbetraf, war Kreta eine römische Provinz, welche mit der Provinz von Kyrine in Afrika vereint war und deren Regierung ein römischer Verwaltungsbeamter hatte. Die große und offizielle Stadt von Knossos, welche das

Zentrum des kretischen Widerstandes war, erlitt eine noch nie da gewesene Zerstörung und wurde von römischen Veteranen besiedelt, wobei sie den Namen Colonia Julia Nobilis (edle Kolonie des julianischen Stammes) erhielt. Im Gegensatz dazu, wurde Gortyna, welche eine den Römern gegenüber freundliche Politik ausübte, zur Hauptstadt der Provinz von Kreta erklärt und war Sitz des römischen Verwaltungsbeamten, sowie der militärischen Verwaltung. Diese neue Entwicklung hatte zur Folge, dass die einstmals mächtige Stadt von Knossos verfiel, während Gortyna sich schnell und eindrucksvoll entwickelte.

Bei der internen Verwaltung der Insel haben die Römer, wie dies für sie üblich war, die lokale Organisation und die lokalen Institutionen beibehalten. So wurde, wie dies historische Quellen und Inschriften bezeugen, die „Gesellschaft der Kreter“ beibehalten, welche alle fünf Jahre Wettkämpfe und Feiern organisierte und den internen Bund der kretischen Städte bildete.

Während der römischen Periode haben sich viele Zentren entwickelt, welche mit luxuriösen Bauten geschmückt wurden, sowie mit Statuen und anderen Kunstwerken. Das wichtigste Zentrum ist Gortyna, die Hauptstadt der Insel, welche die Römer mit prächtigen Bauten und Kunstwerken schmückten. Kleinere Zentren der damaligen Epoche sind, Lyktos, die alte Stadt im Osten des heutigen Verwaltungsbezirkes von Heraklion, sowie Kydonia im Westen von Kreta. Es ist charakteristisch, dass in beiden diesen Städten Theater existierten, welche bis hin zum 16. Jahrhundert bewahrt wurden, wie dies der Venezianer Freund der Antike Onorio Belli bezeugte, welcher sogar noch schöne Skizzen dieser Theater hergestellt hatte (1586).

Das wichtigste Ereignis dieser Periode ist die Christianisierung der Kreter. Der Apostel Paulus hat, während seiner zweiten apostolischen Rundreise, Kreta besucht und die erste Kirche der Insel gegründet, wobei er seinen Lieblingsschüler Titos (64 n. Chr.), welcher ebenfalls Kreter war, hinterließ um sein Werk weiter zu führen. Titos war der erste Bischof der Insel und hatte seinen Sitz in Gortyna.

Das sich ausbreitende Christentum traf auch in Kreta den Widerstand der römischen Behörden an. Während der Vertreibung des Decius (250 n. Chr.) hat Kreta dem Christentum die heiligen zehn Märtyrer gegeben. Das heutige Dorf „Agii Deki“ (Heilige Zehn) von Messara verdankt seinen Namen diesen Märtyrern.

TEIL IV. DAS BYZANTINISCHE KRETA (330 – 1204)

DIE ERSTE BYZANTINISCHE PERIODE (330–824)

IR TEILEN DIE GESCHICHTE von Kreta während der byzantinischen Epoche, in drei große Perioden auf: Die erste byzantinische Periode (330–824), die Periode der arabischen Herrschaft (824–961) und die zweite byzantinische Periode (961–1204).

Die verschiedenen Quellen geben uns nur spärliche Informationen über die erste byzantinische Periode von Kreta. Charakteristisch schrieb der englische Historiker, J. B. Bury, dass Kreta eine lange Periode der gepriesenen Zurückgezogenheit erlebt hatte, um plötzlich, mit der arabischen Herrschaft, bedauernd bekannt zu werden. Heute wissen wir, dass die Insel, welche bis zum Zeitalter des Dioklitian (284–305) mit Kyrine in einer einheitlichen Provinz vereint geblieben ist, durch Konstantin den Grossen von dieser getrennt wurde und ihrem natürlichen geographischen Rahmen zugeordnet wurde, d.h. dem griechischen Festland, welches das südlichste Teil des Festlandes von Illyrien bildete. Formell war Kreta, seit dem Jahre 330 n. Chr., eine Provinz des byzantinischen Reiches und verfolgte dessen Entwicklung. Im Jahre 395 n. Chr. hat Theodosius der Grosse das bis dahin einheitliche Reich in zwei Teile geteilt, das östliche und das westliche und hat so, die Macht an seine zwei Söhne verteilt. Kreta verblieb im östlichen Teil des Staates und bildete nunmehr eine große Provinz.

Während des Zeitalters des Justinian erscheint Kreta als selbständiger Verwaltungsbezirk, welcher zwischen den 64 Provinzen des Staates an der 11. Stelle stand und dessen Hauptstadt Gortyna war, wobei dessen Kommandant den Titel des „Konsuls“ hatte. Es werden 22 Städte erwähnt, welche offensichtlich große Zentren der Insel waren und deren Verwaltung von der Verwaltung des Konsuls abhängig war. Nachdem die Insel durch eine große Zeitspanne des Friedens geht, scheint sie einen befriedigenden Reichtum und eine befriedigende Wirtschaft zu besitzen. So kann man die große Anzahl der altchristlichen Kirchen (Basiliken) erklären, welche in den verschiedenen Orten gebaut wurden, hauptsächlich in den Zentren der Küsten. Heute sind mehr als 40 altchristliche Basiliken in Kreta bekannt, die berühmteste aller ist die Basilika des Heiligen Titos in Gortyna. Sie gehört zu den großen Werken des Justinians und wurde als eines der größten Wallfahrtsorte des Orients bekannt.

Nach dem 7. Jahrhundert, als im byzantinischen Reich die Institution der „Themen“ eingeführt wurde, d.h. der großen Verwaltungsprovinzen mit einheitlicher Verwaltung (politische, militärische, gerichtliche), wird Kreta als Thema erwähnt und ihr Verwalter war ein Oberbefehlshaber, welcher den Titel des „Herrschers“ (Herrscher Kretas) hatte und dessen Dienstgrad der des „Leibwächters des Kaisers des byzan-

187.

tinischen Reiches“ oder des „Leibwächters ersten Grades“ war. Er hatte also eine auserwählte Stellung in den Diensträngen des byzantinischen Reiches. Es sind viele Stempel mit den Namen und Titeln der Oberbefehlshaber von Kreta gerettet worden.

Betreffend der Bevölkerung Kretas existieren nur wenige Hinweise. Nachdem, während der Periode vor der arabischen Herrschaft, die Insel ungefähr 21 Bischofssitze hatte und, jeder Bischofssitz hatte 12.000 Seelen, können wir mit hoher Wahrscheinlichkeit annehmen, dass die Insel ungefähr 250.000 Bewohner hatte. Diese Bevölkerung war rein griechischer Herkunft und, was die Religion anbetraf, orthodox. Es existierten wenige hellenisierte Hebräer, hauptsächlich in den großen städtischen Zentren.

Im 8. Jahrhundert ist die Kirche von Kreta ein Erzbistum, mit zwölf Bischofssitzen. Den Thron von Kreta nimmt Andreas der Jerusalemer ein, ein berühmter Gelehrter, Redner und Hymnendichter der Kirche (712–740 n. Chr.), sowie einer der großen Theologen des 8. Jahrhunderts.

Von der Mitte des 7. Jahrhunderts an, wurden auf Kreta die ersten Invasionen der arabischen Piraten durchgeführt und insbesondere, auf den unbewachten südlichen Küsten der Insel. Eine christliche Inschrift aus Heraklion erwähnt eine arabische Invasion im Jahre 671, während ein wenig später, im Jahre 674, zwei arabische Admirale in Kreta

überwinterten, wie der Chronist Theophanes dies bezeugt. Während der Periode des Prälaten Andreas, vermehrten sich die Invasionen der Araber und der Erzbischof, wie dies in seinen Biografien erwähnt ist, spielte eine führende Rolle bei der Konfrontation dieser Bedrohung. Es wird von einer Einsperrung seiner Gemeinde in der Festung von „Drimeas“ gesprochen, welche bis heute noch nicht entdeckt worden ist. Die arabischen Invasionen wurden unaufhaltsam weitergeführt bis hin zur endgültigen Eroberung von Kreta (824 n. Chr.). Die Flotte des byzantinischen Reiches war nicht im Stande die Piraten zu bekämpfen und Kreta, welches ein Thema des byzantinischen Reiches war, hatte, während diesen kritischen Tagen, keine starke Verteidigungsmacht.

DIE ARABISCHE HERRSCHAFT IN KRETA (824–961)

Die Eroberung und Besetzung Kretas von den Arabern, ist eines der wichtigsten Ereignisse der ganzen byzantinischen Geschichte. Viele Probleme welche dieses Ereignis betreffen, wie z.B. der Zeitpunkt und der Ort der Landeunternehmen, ob Widerstand geleistet wurde oder nicht, ob freiwillige oder Zwangsislamisationen gemacht wurden, wie der Zustand der lokalen Kirche war, die völkerkundliche Veränderung

188.

der Bevölkerung usw., verbleiben noch immer ungelöst und verursachen Meinungsverschiedenheiten bei den Historikern, nachdem die Quellen, griechische und arabische, dies entweder gar nicht erwähnen oder nur unklare und aufeinander prallende Informationen gewähren. Gemäss den heute existierenden historischen Forschungen, war das historische Bild von Kreta während der Periode der arabischen Herrschaft folgendes:

Während der Periode 821–823 n. Chr., geht das byzantinische Reich eine schwere interne Krise durch und mächtige Offiziere rebellieren und fliehen nach Kleinasien. Dieser Aufstand ist bekannt als der „Aufstand von Thomas des Slawen“. Wie es scheint, hat diese Krise die Verteidigung der Meere und die Überwachung von wichtigen Bereichen, wie Kreta, geschwächt. Genau zu diesem Zeitpunkt verließen Araber aus Spanien, welche ebenfalls eine Zeitspanne von starken internen Streiten durchgingen, ihr Land, um mit Abu Hafss Omar, den Apochapsus der Byzantiner, als Anführer, einen neuen Ort für ihre Niederlassung zu suchen. Nachdem sie von Ägypten, welches dieselbe Konfession hatte und wo sie anfänglich Zuflucht gesucht hatten, vertrieben wurden, wendeten sie sich nach Kreta, welches sie mit Leichtigkeit und mit einer geringen Macht (40 Schiffe) einnahmen. Dies muss im Jahre 823 oder, sehr wahrscheinlich im Jahre 824,

stattgefunden haben. Die Eroberer haben in Kreta ein eigentümliches arabisches Emirat organisiert, welches sein Zentrum in Chandakas (dem heutigen Heraklion) hatte und welches sie befestigten und mit einem schützenden Graben umgaben. Die älteren Historiker glaubten, dass der Name Chandax dem arabischen Namen der Festung zu verdanken ist (Rabd el Chandak, Festung des Grabens). Das Wahrscheinlichste aber ist, dass der Ortsname Chandax bereits existierte und, dass die Araber diesen ihrer Sprache anpassten. Die Konsequenzen der arabischen Eroberung waren schwer, sowohl für das Byzanz, wie auch für Kreta. Das byzantinische Reich erhielt einen schweren Schlag, nachdem es, zusammen mit Kreta, auch die Herrschaft über das östliche Mittelmeer verlor. Die Araber von Kreta entwickelten sich zu fürchterlichen Piraten und über 135 Jahre lang waren sie die Furcht und der Schrecken der Inseln und Küsten. Ihre Hauptstadt, Chandax, war ihr Stützpunkt, sowie auch der Ort wo sie die Beute und die Gefangenen ansammelten.

Für Kreta waren natürlich die Konsequenzen noch schwerer. Die Insel wurde vom Hauptstamm des byzantinischen Reiches abgeschnitten und sank in eine Tiefe Finsternis. Die Wirtschaft brach zusammen und die Zivilisation ging auf unvollkommene Formen zurück. Eine Sache von wesentlicher Bedeutung ist, die angebliche ethnolo-

191.

gische Veränderung der kretischen Bevölkerung, durch die Mischehen, die Islamisationen und die Besiedelung von Kreta mit arabischen Elementen. Neuere Nachforschungen haben ergeben, dass es keine ethnologische Veränderung der kretischen Bevölkerung gab, welche, in der Mehrheit, ihre Sprache unbeschädigt bewahrt hat, sowie ihre Religion und ihre Sitten. Die arabischen Quellen sprechen nicht von Zwangsislamisationen, welche, außerdem, nicht im Interesse der Eroberer gewesen wären. Es ist charakteristisch, dass in der Sprache der kretischen Bevölkerung nur sehr wenige Spuren des arabischen Einflusses erhalten geblieben sind, acht bis zehn Wörter, welche unter Umständen vorher bereits existierten (Amiras, Azapis, Zagari, Fari, Kanaki, Nerantzi, Gazi, Azigania), sowie einige Ortsnamen (Katsambas, Mastambas, Souda, Aboselemis (=Abu Selim), Siva, Choumeri, Roukaka, Misiri), welches eine unbedeutende Anzahl innerhalb der ungefähr 25.000 kretischen Ortsnamen ist.

Die Wiedererlangung der Insel war nicht nur eine Sache des Prestiges für die Byzantiner, aber auch eine Sache der Sicherheit der Meere. Die Byzantiner versuchten mit sich wiederholenden Unternehmungen Kreta zu befreien, aber ohne Erfolg. Es sind sechs Unternehmungen bekannt, welche alle, mit sehr schweren Verlusten, scheiterten. Das Schicksal hielt den großen Ruhm der Wiederlangung von Kreta dem berühmten General, Nikephoros Phokas, vor, welcher gegen die Araber gekämpft hatte und welcher danach Kaiser des byzantinischen Reiches wurde. Dieses Unternehmen wurde von Joseph Vrigas, dem tatkräftigen Premierminister des Kaisers des byzantinischen Reiches Romanus II, geplant

und dieser unterstützte es mit all seinen Mächten. Der strategische Plan von Phokas, stützte sich auf eine vernichtende militärische Überlegenheit und, hauptsächlich auf die Überlegenheit der byzantinischen Flotte. Die Festung ergab sich am 7. März 961. Es wurden Tausende von Araber festgenommen und später, schmückten diese, als Gefangene, den prachtvollen Triumph von Nikephoros Phokas in Konstantinopel.

Die Schätze welche in die Hände der Byzantiner fielen, waren unermesslich. Es wird gesagt, dass 300 Frachter für deren Transport nach Konstantinopel gebraucht worden sind. Es ist wert zu erwähnen, dass Nikephoros Phokas einen Teil dieser Schätze an seinen Beichtvater Athanassios, welcher im Agion Oros (Heiliger Berg) lebte, geschickt hatte, damit dieser das größte Kloster, das der Megistis Lavras (das Kloster mit den meisten Zellen), bauen konnte, wo der Siegesgeneral vorhatte sich später zurückzuziehen.

DIE ZWEITE BYZANTINISCHE PERIODE (961-1204)

Die Wiedererlangung von Kreta ist eines der größten Kriegereignisse des 10. Jahrhunderts. Die Insel wird, nach 137 Jahren Sklaverei, wieder griechisch und eine Provinz des byzantinischen Staates. Es beginnt eine neue Periode in der kretischen Geschichte, die zweite byzantinische Periode, welche ungefähr 250 Jahre lang dauerte, bis sich die Insel den Venezianern untergibt.

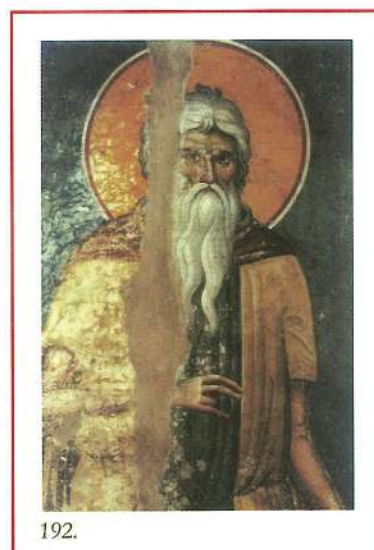
Das Hauptanliegen des byzantinischen Reiches war die komplette Wiederherstellung und Sicherung der

byzantinischen Macht auf der Insel. Es war unbedingt notwendig, dass schnellstens nicht nur alle die Überreste der arabischen Besatzung abgeschafft wurden, aber dass auch die Verteidigung der Insel organisiert wurde, um so einen neuen Versuch der Araber die Insel zurückzuerobern, abzuwenden. Nikephoros Phokas hatte bereits die Festung „Temenos“ gegründet, welche sich im heutigen Bereich von Roka, des Profiti Illia befindet, wenige Kilometer südlich von Chandakas. Es wurde eine starke Schutzwand rund um Chandakas gebaut und es wurden andere Befestigungsarbeiten in anderen Bereichen durchgeführt. Nikephoros Phokas hat seine Veteranen in den fruchtbaren Orten der Insel untergebracht, nachdem dies der Brauch der Byzantiner war, um so stabile Stützpunkte der Macht des Reiches auf der Insel zu haben. Auch heute noch existieren Ortsnamen welche uns an diese byzantinischen Besiedlungen erinnern: Armeni, Varvari, Kounavi, Astraki, Asites, Mouktari, usw.

Sofort nach ihrer Wiedererlangung wird die Insel Kreta wieder ein „Thema“ des byzantinischen Reiches, mit einem Oberbefehlshaber als Verwalter. Das Verwaltungszentrum von Kreta wird von Gortyna nach Chandakas verlegt, wo eine große Kirche zu Ehre des Apostels Titos, des ersten Bischofs und Schirmherrn der Kirche von Kreta, gebaut wird. Die kirchliche Hierarchie in den alten Sitzen der Bischöfe wird wieder eingesetzt, es werden Kirchen und Kloster gegründet, Ikonen werden aus dem herrschenden Reich her befördert, sowie Bücher und heilige Gegenstände.

Die christliche Religion, welche während der langen Periode der arabischen Herrschaft auf die Probe gestellt worden war, wird nun vielfältig gestützt. In den Rahmen dieser Bemühungen, ordnen sich auch die Tätigkeiten des Predigers Nikon Metanoites (der Bereuende) und des kretischen Heiligen Ioannis Xenos (der Fremde) ein.

Während der Herrschaft des Kaisers Alexios Komninos I (1081–1118) wird das Thema von Kreta verbessert. Der Verwalter der Insel erhält nun den Titel des Höheren Herzogs, welches ein viel höherer Dienstrang war als der des Oberbefehlshabers. Den Titel

des Herzogs haben später auch die venezianischen Verwalter Kretas beibehalten. Charakteristisch für das Interesse der Kaiser für Kreta ist die Tatsache, dass viele der Höheren Herzöge Verwandte der byzantinischen Kaiser waren.

In Kreta werden keine wichtigen Ereignisse während der zweiten byzantinischen Periode, erwähnt. Eine Rebellion gegen den gesetzlichen Kaiser Alexios Komninos I, welche der Herzog von Kreta, Karykis, in den Jahren 1092–1093 organisierte, wurde leicht unterdrückt und ihr Anführer wurde getötet. Kreta bleibt der byzantinischen Herrschaft treu und, es werden starke Verbindungen der Insel mit dem Reichszentrum gebildet. Eines der meistdiskutierten Probleme dieser Periode, ist die Überlieferung über die „zwölf jungen Adligen“, welche sich, mit der goldgestempelten Verordnung des Kaisers Alexios Komninos I (1082), in Kreta niederließen, um dort die Stützen seiner Herrschaft zu bilden. Es sind die lokalen Herrscher von Kreta, welche später am Aufstand gegen die Venezianer

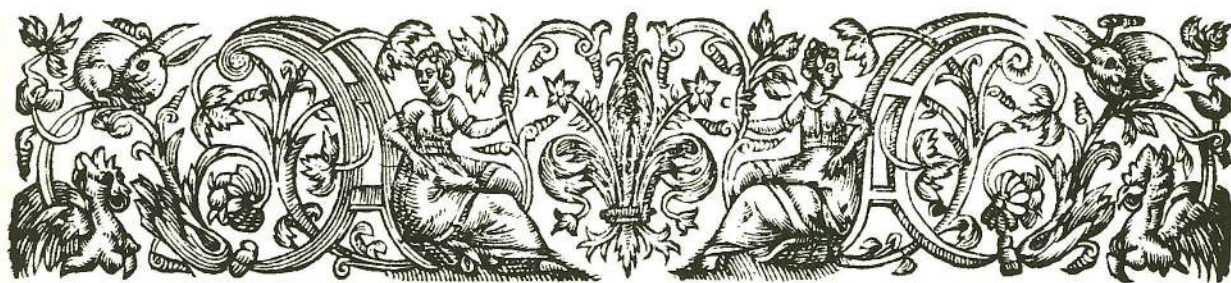
eine führende Rolle spielten. Diese Herrscher, deren Namen noch

heute als Familiennamen existieren, sind Phokas, Skordilis, Gavalas, Kalafatis, Arkolles, Chortatzis, Mousoris, Varouchis, Melissinos, Litinos, Argyropoulos oder Agiostefanitis und Vlastos. Die Namen dieser Familien existieren ebenfalls auch als Ortsnamen in Kreta.

194.

TEIL V.

DIE PERIODE DER VENEZIANISCHEN HERRSCHAFT

(1204-1669)

DIE EROBERUNG KRETAS VON DEN VENEZIANERN

MIT DER EROBERUNG VON KONSTANTINOPOL im Jahre 1204 durch die Kreuzfahrer der 4. Kreuzfahrt, wurde das byzantinische Reich im Grunde vernichtet. Seine Territorien wurden an die Anführer der Kreuzfahrt verteilt, welche verschiedene kleine Bundesländer gründeten (Herzogtümer, Fürstentümer, Herrschaften usw.). Kreta wurde an Bonifatius Momferrates abgetreten, welcher dieses wiederum an den Dogen von Venedig, Heinrich Dandolo, für den schätzbaren Betrag von 1.000 silbernen Mark (ungefähr 5.000 goldenen Dukaten) verkaufte. Die Vereinbarung wurde in Adrianoupolis am 12. August 1204 unterschrieben. Formlich, beginnt für Kreta an diesem Tag die neue Periode der venezianischen Herrschaft. Der schlaue Doge von Venedig, war sich der Bedeutung seines neuen Erwerbes genau bewusst. Mit dem Besitz von Kreta, würde Venedig die Kette seiner Inselerwerbungen schließen und so, eine große Brücke für den Handel mit Ägypten und dem Orient bilden. Die besonders privilegierte Lage von Kreta, würde der Demokratie von Adria die Herrschaft der Meere sichern. Venedig aber, war mit anderen wichtigeren Problemen beschäftigt, welche mit der Sicherung und der Festigung ihrer Herrschaft im Peloponnes und der Ägäis zu tun hatten und verzögerte die Besetzung von Kreta mehr als zwei Jahre.

Während dieser Zeitspanne, beeilte sich ein anderer Abenteurer, der mutige Pirat und Graf von Malta, Heinrich Peskatore, und nahm, im Jahre 1206, einen großen Teil von Kreta ein. Er befestigte die drei großen Festigungen von Rethymnon, Chandaxa und Sitia und baute noch vierzehn andere Festigungen an günstigen Punkten auf, welche der Sicherung seiner Herrschaft dienten. Es folgte ein harter und

langjähriger Kampf zwischen den Venezianern und den Genuesern, welcher, scheinbar, bereits im Jahre 1211 zugunsten der Venezianer ausgeht. Der endgültige Pakt mit den Genuesern wurde am 11. Mai 1217 unterschrieben. Venedig

war nunmehr der unbestreitbare Herrscher der Insel, welcher aber dem rasenden und zähen Widerstand des kretischen Volkes entgegentreten musste und welcher, während ungefähr zwei Jahrhunderten, reichliches Blut vergießen und viel Geld opfern wird, um den kretischen Widerstand zu unterdrücken und seine Herrschaft zu festigen.

DIE ORGANISATION DER VERWALTUNG VON KRETA WÄHREND DER VENEZIANISCHEN HERRSCHAFT

Der neue Erwerb erhielt den stolzen Namen „Königreich von Kreta“ (Regno di Candia). Der Verwalter, gemäß der byzantinischen Tradition

welche die Venezianer weiterführen wollten, erhielt den Titel des Herzogs (Duca di Candia) und hatte seinen Sitz in Chandakas. Der byzantinische Name der Stadt Chandax wurde von den Venezianern auf Candia verändert. Der Name stand nunmehr sowohl für die Stadt (Città di Candia) sowie auch für die ganze Insel (Isola di Candia). Den Duken halfen zwei Ratgeber (Consiliarii) und alle drei zusammen bildeten die Autorität von Kreta (Signoria). Anfänglich wurde Kreta, gemäss dem Vorbild von Venedig, in sechs Bezirke geteilt, welche „Sexteria“ genannt wurden und diese Form wurde die ersten

ein hundred Jahre der Besetzung beibehalten. Vom Beginn des 14. Jahrhunderts an, wurde die Insel in vier große Bezirke geteilt (territoria), Chandakas, Rethymnon, Chania und Sitia. Der Bezirk von Chandakas hatte die größte territoriale Ausdehnung und beinhaltete, außer dem heutigen Verwaltungsbezirk von Heraklion auch die Provinz von Mylopotamos und die Hochebene von Lassithi. Das Dorf von Sfakia war der einzige Bereich von Kreta, den Venedig nicht total unterjochen konnte. Die schattenhafte venezianische Herrschaft wurde hier durch einen „Pronoitis“ (Fürsorger) ausgeübt, welcher mal

von Chandakas abhängig war und mal von Chania.

Die Bezirke von Kreta wurden von Rektoren verwaltet, dies entspricht den heutigen Präfekten. Jeder Bezirk wurde in kleinere Verwaltungsbezirke geteilt, welche Kastellanien genannt wurden und deren Verwalter die Kastellannen waren. Es existierten 20 dieser Bezirke, was den heutigen 20 Provinzen von Kreta entspricht, wobei die meisten auch noch ihren historischen Namen beibehalten haben.

Das Verwaltungssystem von Kreta war eine Miniaturausführung des Systems der Hauptstadt, mit organisierter Verwaltungshierarchie und mit strenger Bürokratie. Die meisten der Beamten wurden direkt von Venedig ernannt und sie dienten ihrem Amt mit Eifer und totaler Hingabe. Eine besondere Stelle hatten die Wirtschaftsangestellten und die Richter. Für die Stellen der Angestellten wurden ausschließlich Venezianer oder Italiener ausgewählt. Die Kreter durften nur den Beruf des Notars und des Rechtsanwaltes ausüben. Nach dem Jahr 1500, beginnt sich die Kraft von Venedig langsam zu beugen und man kann in Kreta allmählich ein Näherbringen der beiden Elemente beobachten, wobei man nunmehr einheimische Kreter in hohen Diensträngen finden kann. Für die Verstärkung des lateinischen Elementes und um starke Stützpunkte bilden zu können, brachte Venedig Siedler nach Kreta, denen es Landgüter und Privilege abgab, sowie auch Leibeigene für die Bearbeitung des Landes. Insgesamt, ließen sich während der ersten einhundert Jahre der venezianischen Besetzung (1211–1310), ungefähr 10.000 venezianische Siedler nieder. Wenn wir berücksichtigen, dass diese Anzahl dem 1/6 der totalen Bevölkerung von Venedig entspricht, welches damals nicht mehr als 60.000 Einwohner hatte, versteht man welche Wichtigkeit die Hauptstat ihrer neuen Kolonie zuteilte. Für die Sicherung der Kontrolle in Kreta, hat Venedig eine Reihe von Festungen an günstigen Punkten gebaut und eine starke und kriegsbereite Armee, Kavallerie und Infanterie, organisiert. Die venezianischen Lehnsherren von Kreta waren veranlasst, Pferde für die Kavallerie zu züchten und, im Fall von Revolutionen, ins Feld zu ziehen, sowie auf den Galeeren als „Sopracomite“

197.

(Kapitän) zu dienen. Die Führung und die Verantwortung für die Organisation und die Verwaltung der Armee hatte der militärische Verwalter von Chandakas (Capitano di Candia). Die Aufsicht über die Marine hatte der führende Admiral der venezianischen Flotte (Capitano General da mar), welcher in der Hierarchie über allen Ämtern Kretas stand.

Sobald die venezianische Besetzung endgültig war, schickte Venedig einen Oberbefehlshaber (Kapitan General) nach

Kreta, welcher die Verantwortung der militärischen Organisation hatte, sowie der Verteidigung der Insel. Seine Amtszeit dauerte zwei Jahre und in der Hierarchie der Ämter war er an der zweiten Stelle, sofort nach dem Herzog. In Krisenfällen wurde nach Kreta auch ein Generalfürsorger (Provveditor General) geschickt, welcher absolute Macht in den militärischen Angelegenheiten hatte. Nach 1569 und angesichts der türkischen Bedrohung wurde diese Institution zu einer bleibenden Institution gemacht. Durch ihren Generalfürsorger, konnte die zentrale Verwaltung von Venedig, deren Auge ihr Abgesandter war, Kreta bedeutsam verwalten. Die Amtszeit der Generalfürsorger dauerte zwei Jahre. Nach dem Ende ihrer Amtszeit, verfassten sie einen detaillierten Bericht über die Lage in Kreta, mit genauen Vorschlägen für die Bekämpfung der lokalen Probleme, welchen sie der Durchlauchtigsten Demokratie von Venedig unterlegten. Diese Berichte sind für die heutigen Forscher der venezianischen Herrschaft eine zuverlässige und wichtige Quelle von Informationen.

Venedig betrachtete die lokale Kirche als einen ihrer großen und gefährlichen Feinde, insbesondere die Bischöfe und die Mönche. Ihr erstes Anliegen war, bereits seit dem Jahr 1211, die Abschaffung der orthodoxen Hierarchie der Insel und die Gründung eines lateinischen Erzbistums. Der Aufenthalt von orthodoxen Bischöfen auf Kreta wurde verboten. Erlaubt war nur der Aufenthalt von Geistlichen der unteren Klasse, von Priestern und von Ordensgeistlichen. Um Römer nach Kreta anzuziehen, ernannte Papst Innocentis III., nach dem Jahre 1211, den Wallfahrtsort des Heiligen Titus in Chandakas für die Katholiken dem der Heiligen Orte ebenbürtig.

DIE PERIODE DER GROSSEN KRETISCHEN REVOLUTIONEN

Das kretische Volk nahm die fremde Besatzung und die Beraubung ihrer natürlichen und religiösen Freiheit nicht ohne Protest an. Ihre natürlichen Führer, die Befehlshaber der großen adligen Familien der Insel, welche ein starkes Bewusstsein ihrer natürlichen Abhängigkeit und Beziehung mit dem byzantinischen Reich hatten, übernahmen als erste den Kampf des bewaffneten Widerstandes. Dieser Widerstand, welcher von Zeit zu Zeit nationalen oder sozialen Charakter annahm, ist ein einzigartiges Phänomen in der Geschichte der Frankenherrschaft in Griechenland. Der Bewertung dieses Phänomens wurde nicht die Bedeutung gegeben, welche es wert gewesen wäre, nachdem es der erste dynamische Ausdruck des nationalen griechischen Selbstbewusstseins ist. Es wurden 27 große und kleine (lokale) Aufstände gezählt, welche eine Periode von ungefähr zwei Jahrhunderten decken. Die Schwäche des langsam schwindenden Byzanz Kreta zu helfen, und vor allem die internen Gegensätze der kretischen Anführer, hatten als Resultat, dass der endliche Sieger und absolute Herrscher Venedig war.

Sofort nach der ersten Niederlassung von Venezianern in Kreta brach die erste Revolution, die der Agiostefaniten oder Argyropoulon (1211) aus, welche scheiterte. In den nächsten 20 Jahren wurde Kreta von drei aufeinanderfolgende Revolutionen erschüttert. Anführer dieser waren die Familien Skordilis und Melissinos (1217, 1222). Mit dem Pakt vom 13. September 1219 wurden die Venezianer gezwungen, ritterliche Lehen und Privilege an die Anführer abzutreten.

Ein wenig später (1228), brach eine neue Revolution aus, mit der Mitwirkung von anderen Anführern, den Familien Arkoleon und Drakontopoulos. Diese Revolution bewies ihren rein nationalen Charakter mit der Mitwirkung des byzantinischen Kaisers Johannes Vatatzis. Mit drei neuen Pakten (1233, 1234, 1236) gewannen die Führer Nikolaos Sevastos Demonogiannis und Michael Melissinos, neue Privilege und sicherten so den Schutz der Kolonien. Im Gegensatz dazu, nahm die Familie Drakontop-

oulos es nicht an diese Pakte zu unterschreiben und wurde somit zum gemeinsamen Feind erklärt, was sie zwang Kreta zu verlassen (1236). Sofort nach der Wiedererlangung von Konstantinopel und der Wiedergründung des byzantinischen Reiches durch Michael Paläologos VIII (1261) brach in Kreta eine neue Revolutionsbewegung aus. Die Anführer dieser Revolution waren die Familien Chortatzis, Skordilis und Melissinos (1262).

Im Jahre 1282 brach die größte und härteste aller Revolutionen der kretischen Aristokratie gegen die Venezianer aus. Anstifter und Seele dieser Revolution, welche 17 Jahre lang anhielt (1282–1299), war Alexis Kallergis, welcher während dieser Epoche der angesehenste Adlige von Kreta war. Das Zentrum der Rebellen war das Dorf Mylopotamos, wo Kallergis seine Lehen hatte. In ganz Kreta aber, hatte der Kampf die Form des Partisanenkrieges angenommen. Der Aufstand wurde mit der Unterzeichnung des Paktes am 28. April 1299 beendet, welcher bekannt ist als „der Pakt des Alexis Kallergis“ (Pax Alexii Callergi). Dieser Pakt, welcher sofort danach von Venedig ratifiziert wurde, ist ein Akt von kolossaler Bedeutung für die darauffolgenden Beziehungen der Kreter mit den Venezianern, sowie für die weitere Entwicklung der kretischen Angelegenheiten. Es wurde generelle Amnestie erteilt, die Privilegien des Alexis Kallergis wurden anerkannt und angereichert, die Mischehen von Kretern und Römern wurden erlaubt, die Gefangenen wurden befreit, den Kretern wurden Steuerfreiheiten und Steuererleichterungen gewährt, die Entschlüsse von Gerichten welche der Alexis Kallergis gegründet hatte wurden als gültig anerkannt, sowie vieles mehr. Spezielle Artikel des Paktes beziehen sich auf die Angelegenheiten der Kirche von Kreta. Zum ersten Mal, nach der Abschaffung der orthodoxen Hierarchie und der Enthauptung der Kirche von Kreta durch die Venezianer, wurde dem Kallergis erlaubt, einen orthodoxen Bischofssitz in Mylopotamos zu gründen. Dieser Bischofssitz wurde Bistum Kalliergioupoles genannt und war kurzlebig, nachdem er sofort nach seinem Tod (1321) abgeschafft wurde. Zwei neue Revolutionen, in den Jahren 1333 und 1341, werden der Kette der bewaffneten Kämpfe hinzugefügt, ohne Resultate.

198.

DIE REVOLUTION DES HEILIGEN TITOS

(1363–1366)

Im Sommer des Jahres 1363 brach in Chandakas eine neue Revolution aus. Diese unterschied sich sehr von den vorhergehenden. Dieses Mal waren es die venezianischen Adligen von Kreta, welche sich gegen ihre Hauptstadt erhoben. Die venezianischen Lehnsherren von Kreta hatten sich wiederholt wegen den steuerlichen Unterdrückungen beschwert, sowie wegen ihrer Unterschätzung gegenüber den Adligen von Venedig, nachdem man sie ungefähr als Adelige zweiter Kategorie betrachtete. Die Verweigerung der Hauptstadt, ihnen ihre gerechte Forderung zu befriedigen, verletzte ihr Ehrgefühl und die Bitternis nahm die Form eines bewaffneten Protestes an, welcher das Ziel hatte, Kreta von der Hauptstadt zu trennen. Die Lehnsherren von Kreta, mit zwei großen Familien, der Familie Gradenigo und der Familie Venier, als Anführer, hissten die Fahne des Aufstandes am 9. August 1363. Sie nahmen den Herzog Leonardo Dandolo fest und inhaftierten ihn zusammen mit seinen Ratgebern, gleichzeitig verkündeten sie die Abschaffung der venezianischen Herrschaft auf der Insel und gründeten eine autonome und unabhängige Demokratie, unter dem Schutz des Schutzherrn von Kreta, des Apostels Titos, dessen Fahne die Fahne des Heiligen Markus der Hauptstadt von Venedig ersetzte. Sofort wurde ein neuer Herzog gewählt, Markos Gradenigo, welcher den Titel des Verwalters und des Rektors von Kreta (Guvernator et Rector) erhielt und welcher vier Ratgeber hatte.

Die Nachricht des Aufstandes erschütterte, wie es zu erwarten war, Venedig, welches eine starke Macht mobilisierte und den Papst und die europäischen Herrscher informierte. Die Revolutionäre wurden bereits beim ersten Kampf am 9. Mai 1364 besiegt und zerstreut. Am nächsten Tag nahm die venezianische Flotte Chandakas ein und stellte die venezianische Herrschaft wieder her. Die Hauptschuldigen wurden enthauptet, ihre Familien verloren den venezianischen Adelstitel sowie ihre Lehen und ihre Frauen und Kinder wurden von allen venezianischen Besitzen des Mittelmeeres ausgewiesen. Auf die Führer der Familie Kallergis, welche mit den Revolutionären zusammengearbeitet hatten, wurde am 17. August eine Belohnung in Form eines großen Geldbetrages ausgesetzt. Für Kreta und die Kreter begann eine neue Periode der Schreckensherrschaft, mit Verfolgungen, Verboten und Drohungen. Vene-

dig feierte seinen großen Sieg mit noch nicht da gewesenen Feiern. Der neue Herzog von Kreta, Peter Moresini, gab eine Verordnung aus, mit welcher er den 10. Mai als Lokalfeiertag für Chandakas einführte. Dieser Tag wurde in Zukunft mit Lobgesängen, Feiern und Pferdewettkämpfen gefeiert.

DIE LETZTEN KRETISCHEN REVOLUTIONEN

Die Familienmitglieder der Familie Kallergis, auf welche eine Belohnung ausgesetzt war, Ioannis, Georgios und Alexis, sowie die venezianischen Adligen dieser Revolution, nachdem sie keinen anderen Ausweg hatten, erklärten sofort eine neue nationale Revolution, welche als die Revolution der Kallergis bekannt ist (1364–1367). Die Revolution begann in Mylopotamos, aber sehr schnell dehnte sie sich über ganz Kreta aus. Das charakteristische Merkmal dieser Revolution ist ihre nationale Orientierung. Die Revolutionäre haben die Fahne des byzantinischen Reiches gehisst, wobei sie die Vereinigung Kretas als Ziel hatten. Der Kaiser Johannes Paläologos V. hat den Metropolit von Athen Anthimos davon überzeugt, sich nach Kreta zu begeben, wobei er den kirchlichen Titel „Präsident von Kreta“ erhielt. Der Kampf nahm die Form eines Partisanenkrieges an und die Hochebene von Lassithi wurde wiederum als Stützpunkt und Zufluchtsort der Revolutionäre benutzt. Leider aber, hat die große Missernte von 1365, sowie die Meinungsverschiedenheiten der Führer, die Revolutionäre in eine sehr kritische Lage gebracht. Die Führer der Familie Kallergis flohen nach Sfakia, wo es dem waghalsigen Fürsorger Justinianus gelang diese durch Verrat fest zu nehmen. Die kretische Revolution wurde, mit der Enthauptung der Führer der Familie Kallergis und der Inhaftierung von Anthimos, welcher im Jahre 1371 eingesperrt starb, definitiv gebeugt. Justinianus informierte die Durchlauchtigste Demokratie von Venedig, wobei er in seinem Bericht schrieb, dass Kreta keine Anführer mehr hatte.

In den nächsten Jahren wurden noch zwei andere lokale Aufstände notiert. Der erste war die sogenannte „Verschwörung des Sifi Vlastos“ (1453–1454). Hier handelte es sich um eine tollkühne Bewegung, welche wenige Monate nach der Einnahme von Konstantinopel in Rethymnon organisiert wurde und welche das ehrgeizige Ziel hatte, das byzantinische Reich wieder aufzuleben, wobei dieses mal das Zentrum Kreta sein würde. Diese Vision, welche von der mächtigen

byzantinischen Tradition der Insel genährt wurde und insbesondere vom Klerus, welcher trotz der Vereinigungsentschlüssen der Synode von Florenz Widerstand und die wenigen Vereinigungsmitglieder Kretas isoliert hatte, war reine Utopie. So wurde die Bewegung des Sifi Vlastos, einem mächtigen Herren von Rethymnon, welcher der byzantinischen Familie Vlastos angehörte, unterdrückt, bevor er ausbrach und die Revanche von Venedig war furchtbar.

Der Rachewahn der Venezianer spitzte sich durch einen neuen verschwörerischen Aufstand noch mehr zu. Diesen plante der Pfarrer von Rethymnon, Petros Tsagaropoulos, zusammen mit Flüchtlingen von Konstantinopel, welche, kurz vor und kurz nach der Eroberung der Stadt, in Kreta Zuflucht gesucht hatten. Auch dieser Aufstand wurde unterdrückt, bevor er überhaupt ausbrach. Die Pläne wurden an die Venezianer preisgegeben, welche die Urheber festnahmen und töteten.

Diese zwei verschwörerischen Aufstände sind die letzten des kretischen Widerstandes gegen die Venezianer. Die unmittelbare Konsequenz dieser war, die Verhärtung der religiösen Politik Venedigs in Kreta. Mit Verordnungen des Größeren Rates von Venedig, musste jegliche Erscheinung der Orthodoxie in Kreta streng bestraft werden und, im Gegenteil dazu, die Vereinigungsbewegung ermutigt werden. Im Rahmen dieser Politik, wurde im Bereich von Chandakas das berühmte „Vermächtnis des Vissarion“ gegründet. Mit Auftrag des Papstes vom September 1462, wurden für die Gehälter der Vereinigungsfreundlichen Pfarrer von Chandakas, 300 Dukaten pro Jahr, von den Lehen welche das römische Patriarchat von Konstantinopel in Kreta besaß, abgetreten.

Die letzte kretische Revolution fand im Jahre 1527 im westlichen Kreta statt und, deren Anführer war Georgios Kantanoleon oder Lyssogeorgis. Gemäss den neuesten Forschungen, wird diese Revolution als der Widerstand der Bauern- und Hirtenbevölkerung von Westkreta gegen die Steuerunterdrückung und die Verwaltungswillkür der Venezianer bezeichnet. Der unabhängige und nationale Charakter dieser Bewegung schaffte es nicht sich zu offenbaren, nachdem der Anführer preisgegeben, festgenommen und getötet wurde, während viele Familien auf die Inseln der Ägäis und Zypern verdrängt wurden. Während vielen Jahrzehnten betrachteten die Venezianer einige Familien von Kreta, namentlich (Kontos, Fourni, Kantanoleon, Mousouris, Sgourafos, Pateros, u.a.) als Übeltäter und Unruhestifter. Es wurde aber keine andere Revolutionsbewegung nach dem Jahre 1527 in Kreta notiert. Während den letzten 150 Jahren der

venezianischen Herrschaft, leben die zwei Elemente der Insel friedlich und schöpferisch zusammen.

DIE GESELLSCHAFT VON KRETA

Während der lange andauernden Periode der Herrschaft der Venezianer, bewahrte die Gesellschaft von Kreta die gleiche beständige Zusammensetzung. Den kompakten Umfang der Bevölkerung bildete das orthodoxe griechische Element, welches beständig 97% der allgemeinen Bevölkerung repräsentierte. Die Venezianer haben fast niemals die 10.000 überschritten und sie wohnten hauptsächlich in den großen städtischen Zentren. Eine geringe Anzahl von Hebräern wurde hauptsächlich in den städtischen Zentren erwähnt, welche sich mit dem Handel beschäftigten. Von Zeit zu Zeit und hauptsächlich wegen den türkischen Ausbreitungen, flohen griechische Familien nach Kreta um Zuflucht und Sicherheit zu finden. Solche Niederlassungen von anderen Griechen in Kreta werden nach dem Jahre 1390 beobachtet und, vor allem, ein wenig vor und sofort nach der Eroberung von Konstantinopel (1453). Nach der Unterwerfung der venezianischen Besitze von Peloponnes an die Türken, suchten viele Flüchtlinge, aus Mani, Monemvasia, Nafplion, usw. in Kreta Zuflucht. Die meisten von ihnen ließen sich in Chania und in der Hochebene von Lassithi nieder.

Die Organisation der kretischen Gesellschaft folgt dem feudalen Vorbild des mittelalterlichen Europas. Das Bild der Klassenunterscheidung ist ungefähr folgendes:

- a) Die Klasse der venezianischen Adligen (nobili Veneti)
- b) Die Klasse der kretischen Adligen (nobili Cretesi)
- c) Die Klasse der Bürger (cittadini)
- d) Die ländlichen Bewohner (villani, parici, contadini).

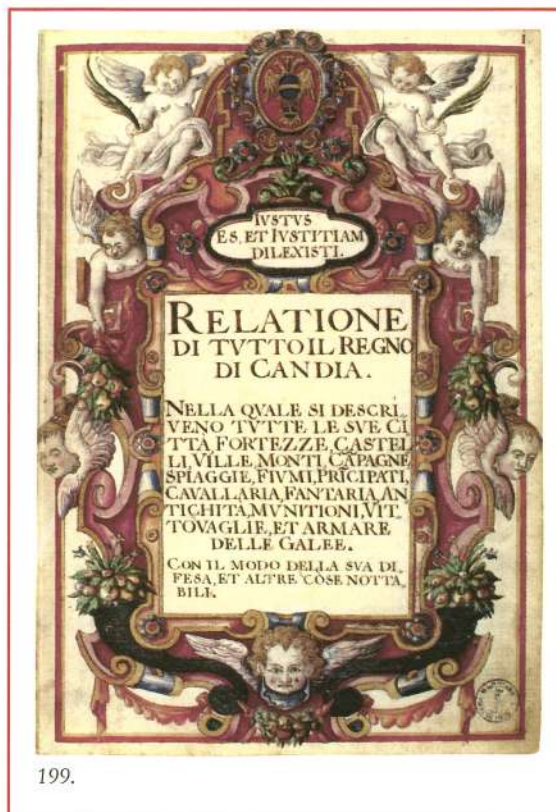
Den kompakten Umfang der kretischen Bevölkerung, bildeten die Dorfbewohner, die Klasse des Volkes welches in Armut und Elend lebte, ohne Vermögen und Privilegien. Es existierte eine Art Unterscheidung von drei Klassen zwischen den ländlichen Bewohnern. Sie teilten sich in Dorfbewohner, in freigelassene und in Leibeigene oder Villaner auf. Das schlechteste Schicksal hatten die letzteren, welche unter der absoluten Herrschaft der Lehnsherren lebten, ohne irgendwelche Rechte zu haben. Die Lehnsherren konnten diese verkaufen, übertragen,

vermieten, verleihen, genau so wie die beweglichen Güter ihres Vermögens. Die Dorfbewohner von Kreta waren veranlasst, ihre Dienste nicht nur den Lehnsherren anzubieten, aber auch dem Staat, indem sie Zwangsarbeiten (Schuftereien) machten für die Herstellung und Unterhaltung der Festungswerke, die Bewachung der Küsten, die Bemannung der Kriegsflotten (Galeeren) usw. Zu diesen Zwangsarbeiten waren alle Männer verpflichtet, welche zwischen 14 und 60 Jahre alt waren, sowie die Frauen jeden Alters. Von all diesen Zwangsarbeiten, war die härteste diese des Meeres. Die Schriften welche

bewahrt worden sind, geben ein dramatisches Bild dieser Zwangsarbeit wieder, welche, wegen den Gefahren des Meeres, der vernichtenden Arbeit, der schlechten Verpflegung und den epidemischen Krankheiten, fast mit einer Todesverurteilung gleichkam.

LEIDER WELCHE DAS KRETISCHE VOLK DURCHMACHTTE

Während der lange andauernden Periode der venezianischen Herrschaft, wurde Kreta wiederholt durch Erdbeben und Epidemien auf die Probe gestellt. Das größte Erdbeben, mit unendlichen menschlichen Opfern und Katastrophen, fand am 29. Mai 1508 in Chandakas statt. Ein Reisender erwähnte, dass die Opfer 30.000 Seelen zählten und, der Herzog von Kreta, Jeronymos Donatos, erwähnte in seinem Bericht, dass nur 4–5 Häuser in der Stadt intakt geblieben sind. Neuere Forscher vergleichen dieses Erdbeben, mit dem, welches die Zentren des minoischen Kretas im Jahre 1450 v. Chr. zerstört hatte. Zerstörerischer aber waren noch die ständigen Epidemien und, vor allem, die der Pest, welche viele Male einen endemischen Charakter einnahm. Während der Periode der venezianischen Herrschaft, werden 22 Epidemien von Pest erwähnt.

199.

Die größte dieser, verblieb im Gedächtnis des Volkes als „der große Tod“ und fand in den Jahren 1592–1595 statt. Viele Dörfer des Landes wurden entvölkert und für immer vernichtet. Gemäss einer offiziellen Volkszählung der Venezianer, erreichten in der Stadt Chandakas die Opfer die 8.600 Seelen, bei einem Bevölkerungstotal von 16.500 Menschen.

Zu den Leiden welche das Volk durchmachte, muss auch der Hunger hinzugefügt werden. Kreta hatte nie einen genügenden Vorrat an Getreide und die Behörden, obwohl diese die „Politik des ausreichenden Vorrats von Getreide“ ausübten, schafften es nicht

immer, den Hunger abzuwenden, insbesondere in Perioden von großen Missernten, wie dies im Jahre 1500 geschah.

Die offiziellen Behörden sowie die Erinnerungen der einfachen Menschen, geben uns ein dramatisches Bild, mit Heeren von verhungerten Menschen, welche sich bettelnd von den Dörfern zur Stadt hin bewegten.

Zu den obenerwähnten muss man noch die menschlichen Leiden hinzufügen, wobei das größte dieser, die ständigen Invasionen von Piraten waren, was die dauernde Geißel der Küsten Kretas war. Hauptpersonen dieser Pirateninvasionen waren Moslems, hauptsächlich Barbaren, aber auch Christen, Malteser, Genueser, Pisaner, Katalanen, Spanier, Franzosen, sogar auch Griechen. Die Taten des Hairentin Barbarossa, des schrecklichsten Piraten aller Zeiten, welcher im Juni 1538 die Festungen von Kreta überfiel und die Dörfer von Sitia plünderte, verblieben, wie damit verbundene Aussagen beweisen, mit Schrecken im Gedächtnis des Volkes. Der berühmte Dragousis führte die Taten des Barbarossas weiter und plünderte, im Jahre 1562, die Dörfer von Apokoronou und Rethymnon.

Wenige Jahre später, wird in den Dörfern von Mylopotamos die schreckliche Invasion des Algerischen Piraten Uluts Ali erwähnt.

Εὐτυχίτε.

AUSBILDUNG UND GEISTIGES LEBEN WÄHREND DER VENEZIANISCHEN HERRSCHAFT IN KRETA

Während der zwei ersten Jahrhunderte der venezianischen Herrschaft, hatte das geistige Leben von Kreta keinen angesehenen Gelehrten aufzuweisen. Die Form der Ausbildung war, wie in allen Provinzen des byzantinischen Staates, kirchlich und auf die verschiedenen mönchischen Zentren begrenzt. Und außerdem, wurde wegen den schwierigen internen Bedingungen, sowie den ständigen Revolutionen, eine Funktion von ernstern Ausbildungszentren nicht erlaubt. Ein wenig vor und während der Zeit der Einnahme (1453), fliehen viele Gelehrte nach Kreta und bilden in Kreta lebhaft Punkte griechischer Ausbildung. Vom Ende des 14. Jahrhunderts an, begeben sich die Kreter mit immer größer werdenden Rhythmen, nach Italien, hauptsächlich nach Padova, um dort an den Universitäten zu studieren. Viele machten eine Karriere in Europa, nahmen höchste Dienstränge in der Politik und der Religion ein oder zeichneten sich im Handel, sowie in verschiedenen Unternehmungen aus. Bewundernswert ist die verlegerische Tätigkeit der Kreter nach der Erfindung der Typografie (1476). Zacharias Kalliergis hat am Ende des 15. Jahrhunderts in Venedig eine Druckerei gegründet. In der selben Epoche lebt und arbeitet dort an Schriften und Ausgaben der berühmte Philologe Markus Musuros, der erste Herausgeber von Platon. Nach der Einnahme, verbleibt Kreta der einzige Herd der griechischen Ausbildung und Zivilisation im Orient und bewahrt die geistige Tradition der Griechen, wie dies der Biograf von Ad. Korai, D. Therianos, bemerkte: „Nach der byzantinischen Zerstörung, beweißte Kreta sich in jeder Hinsicht als das griechischste Griechenland und als die stabile Hochburg des Griechentums. Weltberühmte Gelehrte,

Künstler, talentierte Barden, bewundernswerte Helden welche von diesem angezogen wurden und, deren Herkunft aus dem Not leidenden Griechenland stammt, dessen Beschützer und Hilfen sie waren. Die Druckerei des Kalliergis in Venedig, war, dem Namen nach und in der Tat, ein kretisches Atelier [...] Kreter sorgten für die geeignete Erleuchtung der Herkunft der Ausgaben und Kreter trugen, mit dem notwendigen Geld, zur Veröffentlichung der griechischen Dichter und Schriftsteller bei [...]“. Dieses Bild, der geistigen Tätigkeit der Kreter im Bereich von Europa, kündigt die geistige und künstlerische Renaissance der Insel in den letzten 100 Jahren der venezianischen Herrschaft an. Dies war die sogenannte „Kretische Renaissance“. K.I. Giannakopoulos schreibt: „Für mehr als zwei Jahrhunderte, vom Jahre 1400 an bis weit nach dem Jahre 1600, exportierte Kreta, zusammen mit ihren erlesenen Weinen und Ölen, auch eine Menge von Intellektuellen und Künstlern, welche, wo auch immer sie sich in Westeuropa niederließen, große Stellen und wichtige Dienstränge einnahmen. Man findet die Kreter in der einen Ecke des Mittelmeeres bis weit hin zur anderen, in den Klöstern des Sinas und des Athos bis hin zum Festland von Spanien, sowie im Norden Europas, von England bis hin nach Russland. Sie machten meisterhafte Wandmalereien in Kirchen sowie Gemälde,

arbeiteten als Sekretäre, Lehrer und Ratgeber für die westlichen humanistischen Könige, sie gründeten Druckereien für die Ausgaben der alten Schriftsteller...“

Aber auch innerhalb Kretas kann man eine erwähnenswerte geistige und künstlerische Aufblühung bemerken, insbesondere in den letzten 100 Jahren der venezianischen Herrschaft. Die Besserung der Lebensbedingungen, die Entwicklung der Wirtschaft, die Änderung der Politik von Venedig, welches unter dem nunmehr sichtbaren Druck der türkischen Drohung gezwungen ist,

201.

dem griechischen Element mit einer milderen Politik näher zu kommen, der Einfluss des Stromes der Renaissance, all dies bildete ausgezeichnete Bedingungen für die Entwicklung einer städtischen Zivilisation mit größeren Ansprüchen gegenüber dem geistigen und künstlerischen Leben. Sehr bedeutend ist aber auch die Entwicklung vieler kretischer orthodoxer Kloster, welche sich zu bedeutenden Ausbildungszentren entwickeln. Diese hatten berühmte Gelehrte als Lehrer, sowie Bibliotheken und Werkstätte für Handschriften. Tatkräftige und talentierte Gelehrte, gründeten in drei großen Städten Kretas, gemäss dem italienischen Vorbild, Akademien, d.h. Vereine für Gelehrte, damit sie die Ströme der europäischen Renaissance beobachten konnten.

Inmitten diesem fruchtbaren Klima, wird die kretische Malerei geboren und entwickelt, welche harmonisch die byzantinische Malerei mit den künstlerischen Strömen der italienischen Renaissance kombiniert und so Werke bildet, welche von seltener Qualität sind, wie zum Beispiel die Werke des Michael Damaskinos, des Theophanes des Kreters und, insbesondere, des Dominik Theodokopoulos, welcher von Chandakas begann und die künstlerische Spitze Europas eroberte.

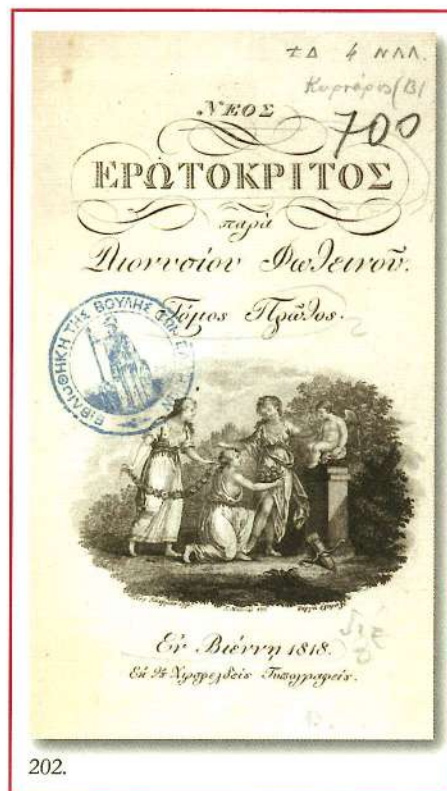
Der Renaissance Stil der damaligen Zivilisation, war auch aus der Organisation und der Verschönerung der großen Zentren Kretas zu ersehen und vor allem der Hauptstadt, Chandakas, bei welcher die Venezianer bestrebt waren, diese als „das Venedig des Orients“ bekannt zu machen. Die Stadt wurde mit prachtvollen Bauten geschmückt, wobei die Schönste aller der Palast des Herzogs, die berühmte „Loggia“, war, welcher sich im Zentrum der Stadt befand und ein repräsentatives Werk der palladianischen Inspiration Kretas war (1626–1628). Dieses Gebäude wurde renoviert und ist heute das Rathaus von Heraklion. Der Fürsorger Fr. Morosini, welcher die Loggia gebaut hat, hat seinen Namen auch mit dem berühmten Aquädukt verbunden, welches, in dem noch heute erhaltenen „Brunnen des Morosini“ mit

den Löwen, endete. Mit entsprechenden Werken wurden auch die anderen Städte von Chania und Rethymnon geschmückt. Die weltliche Architektur beeinflusst in diesem Zeitalter auch die kirchliche. In zwei großen Klöstern von Kreta, in Arkadi und in Agia Triada von Tzagarola in Chania, kann man sichtbare Einflüsse in der Dekoration der Fassaden feststellen, mit Säulen im griechischrömischen Stil und mit anderen gotischen Dekorationen.

Die kretische Literatur

Man kann die Erzeugung von Literatur in Kreta, während der lange andauernden venezianischen Herrschaft, in zwei zeitliche und qualitativ ungleiche Perioden teilen. Während der ersten Periode, welche fast bis hin zum Ende des 16. Jahrhunderts dauerte, folgte sie den Neigungen der spätbyzantinischen Literatur, deren hauptsächlichen Merkmale die Sittenlehre und die Satire waren. Die Sprache ist die bekannte Sprache der spätbyzantinischen volkstümlichen Literatur, gemischt mit den Elementen von Gelehrten, hauptsächlich der kirchlichen. Sie wird hauptsächlich von dichterischen Werken repräsentiert, welche in akzentuierten Versen von fünfzehn Silben geschrieben worden sind, wobei sich diese während den ersten Phasen nicht reimten. Diese Verse begannen sich in einer späteren Phase zu reimen. Ein bedeutender

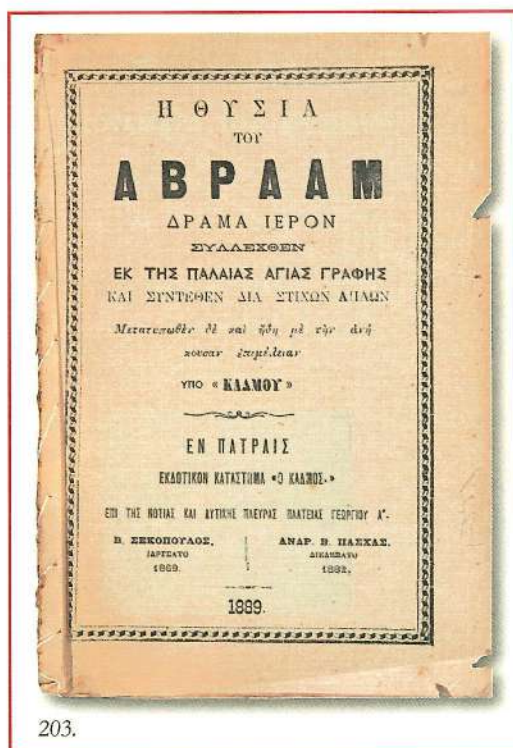
Dichter, Ende des 14. Jahrhunderts und Anfang des 15. Jahrhunderts, war Stephan Sachlikis, welcher auf Grund der Erfahrungen eines ausschweifenden Lebens, das glänzende Bild der kretischen Gesellschaft und deren Sitten in der damaligen Epoche wiedergibt. Gleichzeitig mit Sachlikis, lebte Leonard Dellaportas, welcher autobiographische Gedichte und eine Bearbeitung der Ausgabe der Leiden Gottes schrieb. Ein bisschen jünger (Anfang des 16. Jahrhunderts), ist Marinos Falieros, ein Nachkomme einer hellenisierten venezianischen Familie aus Chandakas, welcher hauptsächlich ermahnende Gedichte schrieb. Zur gleichen Zeit, gibt uns der Manolis

202.

Sklavos einen dichterischen Ausdruck des großen Erdbens vom 29. Mai 1508, während Bergadis aus Rethymnon uns ein bedeutendes Gedicht mit dem Titel „Apokopos“ gab, welches der Kategorie der sittenlehrenden Traumschriften angehört. Es ist das bedeutendste dichterische Werk dieser Periode, welches in einer reichhaltigen, dichten und anregenden Sprache, sowie in perfekten fünfzehnsilbigen Versen, geschrieben worden ist. Kleinere dichterische Gestalten dieser Epoche sind die Dichter Ioannis Pikatoros; Georgios Choumnos, Andreas Sklentzas, Antonios Achelis, der Mönchspriester Nathanael Bertos u.a. In den letzten Jahrzehnten der venezianischen Herrschaft (1590–1669), erlangt die Literatur in Kreta ihren Höhepunkt. Es handelt sich hier um eine der glänzendsten Perioden der neugriechischen Literatur, wobei das hauptsächlichste und charakteristischste Merkmal dieser, die Inspiration und der Einfluss der italienischen Literatur der Renaissance ist. Zum ersten Mal in der Geschichte unserer Literatur, entwickelt sich ein lokaler Dialekt in so großem Maß, dass dieser zum Mittel des Literaturausdruckes von hoher Qualität gemacht wird. Wie der Professor Styl. Alexiou bemerkte, ist der große Vorzug der kretischen Literatur des Höhepunktes, ihre tadellose Sprache. Der große Sprachwissenschaftler G. N. Chatzidakis lehrte in seinem Unterricht, dass der kretische Sprachdialekt die Grundlage der heutigen neugriechischen Sprache hätte sein können, wenn Kreta nicht das große Pech gehabt hätte, genau im Zeitpunkt ihres Höhepunktes, im Jahre 1669, in die Hände der Türken zu fallen.

Das älteste Werk des kretischen Höhepunktes ist, „*I Voskopoula*“ (das Hirtenmädchen), ein hübsches Schäferidyll, mit tadellosen elfsilbigen Versen, dessen Dichter noch immer unbekannt ist. Den großen Ruhm dieser Periode aber, hat das kretische Theater. Zum ersten Mal nach den Jahren des Spälatertums, finden wir in der griechischen Literatur das echte Theater wieder, sowohl als Dichtung wie auch als

203.

Theaterakt. Referent dieser Art in Kreta ist der inspirierte Dichter aus Rethymnon, Georgios Chortatsis (Ende des 16.–Anfangs des 17. Jahrhunderts), welcher in Kreta, die dichterischen und theatralischen Methoden der italienischen Renaissance, fruchtbar und schöpferisch neu anpasste. Sein Meisterwerk ist das Werk „*Erophili*“, eine perfekte und tadellose Tragödie, welche rund um das Jahr 1600 datiert wird. Den großen Anklang den das Werk hatte, kann man von den vielen volkstümlichen Varianten ersehen, welche noch immer in der Mundtradition des kretischen

Volkes bewahrt werden. Dem Chortatsis haben wir ebenfalls noch ein Schäferdrama zu verdanken, „*I Panoria*“ (die Wunderschöne), sowie die städtische Komödie „*Katsourbos*“. Es werden ebenfalls noch zwei Komödien der gleichen Epoche bewahrt, „*Stathis*“, deren Dichter unbekannt ist und „*Fortunatos*“ des kretischen Lehnsherrn Markus Antonios Foskopos. Gegen das Ende dieser Periode wurden noch zwei Tragödien geschrieben, „*Zinon*“, deren Dichter unbekannt ist und „*Der König Rodolinos*“, des Dichters Ioannis Andreas Troilos, welcher aus Rethymnon stammt. Das Spitzenwerk aber der kretischen und generell der neugriechischen Literatur ist „*Erotokritos*“, ein metrischer Liebesroman, welcher sich auf mehr als 10.000 sich reimende fünfzehnsilbige Verse ausdehnt. Der Dichter dieses Werkes war Vincenzos Kornaros, welcher aus dem Dorf Sitia in Kreta stammt. Er war ein selten dichterisches Genie, welcher an die höchste Stelle des nationalen Dichters der Griechen erhoben wurde, wie dies Kostis Palamas bemerkte: „Es ist eine Schande für die Nation, dass sie, nach vier Jahrhunderten, noch immer nicht anerkannt hat, wer ihr nationaler Dichter ist. Es ist Vincenzos Kornaros, der Grosse der griechischen Nation und ein unsterblicher Dichter.“ Auf den Vincenzos Kornaros wird ebenfalls das religiöse Drama „*Die Opferung von Abraham*“ zurückgeführt. Es handelt sich hier um eine entwickelte Form eines mittelalterlichen religiösen Mysteriums.

DER KRETISCHE KRIEG (1645–1669)

Die türkische Invasion und die Eroberung der Insel unterbrechen dieses glänzende Bild der kretischen Zivilisation. Der kretische Krieg (1645–1669) ist eines der wichtigsten Ereignisse, wenn nicht das wichtigste, der europäischen Geschichte des 17. Jahrhunderts. Man könnte ihn als Krieg von ganz Europa charakterisieren, nachdem, während der letzten Phase seiner Belagerung, Chandakas das Symbol des Widerstandes der christlichen Völker von Europa gegen den Expansionsdrang der Türken darstellte. Der Krieg wird in den allgemeinen Rahmen des osmanischen Expansionsdranges des 17. Jahrhunderts eingeordnet, dessen letzter großer Erfolg Kreta war. Die Insel verbleibt, nach der Einnahme von Zypern (1570), das letzte Bollwerk des christlichen Orients. Die Rettung von Chandakas war nicht nur eine Sache des Prestiges der christlichen Führer von Europa, sondern auch eine Frage von höchster politischer und militärischer Bedeutung, nachdem dies entscheidend die Grenzen sowie die Beziehungen der zwei Welten und der zwei Zivilisationen bestimmen würde. Dies ist auch der Grund, warum dieser Krieg mit jeder Einzelheit von den europäischen und den türkischen Historikern, den modernen sowie den nachklassischen, geschildert wurde und die Menschheit, wie wenige andere Ereignisse der Weltgeschichte, bewegt hat. Venedig, welches zu dieser Zeit von einer schweren Wirtschaftskrise heimgesucht wurde, war nicht in der Lage, die Last eines solch großen Krieges zu tragen. Die europäischen Führer, an welche sich Venedig wendete, waren unbereitwillig und, die zwischen ihnen existierenden Rivalitäten und die aufeinanderprallenden Interessen, erlaubten ihnen keine koordinierte und wirksame Handlung. All dies begünstigte die Türken, welche es schafften, Kreta, in einem langjährigen und vernichtenden Krieg, ebenfalls einzunehmen. Dieser ist in der Geschichte als der „Kretische Krieg“ (1645–1669) bekannt.

Der formelle Anlass wurde im Jahre 1644 gegeben, als die Piraten aus Malta, entlang den kretischen Küsten, ein türkisches Boot, welches Pilger nach Mekka beförderte, überfielen. Eine türkische Armee wurde vorbereitet, welche aus 100 Kriegsschiffen, 350 Transportschiffen und 50.000 Soldaten bestand, von welchen die 7.000 Janitsaren waren. Am 23. Juni 1645 landeten sie in der Bucht

von Chania und begannen die Belagerung der Festung, welche sich zwei Monate später ergab (22. August 1645).

Nachdem die Türken auch den letzten Widerstand der Venezianer bekämpft und ihre Besetzung in Westkreta gesichert hatten, wendeten sie sich im Sommer des Jahres 1646 nach Rethymnon, welches ihr zweites großes Ziel war. Die Belagerung der Festung begann am Ende des Septembers und dauerte nur 45 Tage. Die Stadt kapitulierte am 13. November 1646. Die Türken gewannen innerhalb eines Jahres die Herrschaft des ganzen westlichen Bereiches der Insel.

Der nächste Schritt war Chandakas und alle wussten, dass unterhalb seiner riesigen Mauern der Ausgang des Krieges entschieden werden würde. Die Türken versuchten mit vielseitigen Versprechungen die Duldsamkeit oder die Neutralität der einheimischen Bevölkerung zu erlangen. Das bedeutendste Element dieser Politik, war die Wiedergründung der orthodoxen Hierarchie (1645) in Kreta, welche von den Venezianern abgeschafft worden war. So wurde das Erzbistum von Kreta wiedergegründet und der erste Bischof war der Kreter Athanassios Patellaros.

Die Venezianer stützten sich auf die Überlegenheit ihrer Marine und auf die riesige Befestigung der kretischen Hauptstadt. Die Türken wiederum, wendeten einen Plan der fortschrittlichen Eroberung der Insel an, sowie der vollkommenen Isolation von Chandakas, unter deren Mauern der endgültige Ausgang des Krieges entschieden werden würde. Die Belagerung der Festung, welche die größte im ganzem Orient war, begann im Mai 1648 und dauerte, ohne Unterbruch, mehr als 21 Jahre, bis hin zum 27. September 1669. Unterhalb ihrer riesigen Mauern wurde ein wirklich erbittertes Ringen durchgeführt, dessen Einzelheiten die Bewunderung und die Furcht hervorrufen. Die Weltgeschichte kann keine andere Festung aufweisen, welche über so viele Jahre lang eine erstickende Belagerung, mit täglichen Bombardierungen und Sturmangriffen der Belagerer, ertragen hat. In den ersten 18 Jahren der Belagerung, weist der Kampf ein versumpftes Bild auf, mit täglichen Bombardierungen und Sturmangriffen, Angriffen und Gegenangriffen, ohne Resultat. Venedig, nachdem es wirtschaftlich erschöpft war, suchte bei den europäischen Führern Hilfe. Diese gewährten sie ihnen, trotz den zwischen ihnen existierenden Rivalitäten und so nahm der Krieg einen

204.

205.

europäischen Charakter an. Nach dem Jahr 1666, trat der Krieg in eine neue Phase ein. Der türkische Oberbefehlshaber wurde nach Konstantinopel zurückgerufen und enthauptet. Seine Stelle übernahm der Grosse Wesir Achmed Kioproutlis, der auserwählte Fazil (=der Gerechte). Er war ein tapferer Mann, mit großer Militär- und Verwaltungserfahrung und hatte die Österreicher und die Deutschen in Neuhausel besiegt. Auch die Venezianer ernannten einen bewährten und kriegserfahrenen Admiral der Ägäis zu ihrem Oberbefehlshaber, den Francisco Morosini, einen wirklich ebenbürtigen Gegner des Kioproutlis. Nach dem November 1667 wurde der Zustand der Belagerten außerordentlich schwierig, nachdem der venezianische Oberst Andreas Barotsis, zu Kioproutlis überlief und ihm die schwachen Stellen der Mauern von Chandakas offenbarte. Die Türken nutzten diese Gelegenheit aus und ermutigten, mit großen Belohnungen, den Verrat der Venezianer. Es wird gesagt, dass Kioproutlis 700.000 goldene Münzen zur Verfügung stellte, um die Venezianer zur Fahnenflucht zu ermutigen. Auf der anderen Seite, konnten die Hilfstruppen der europäischen Führer, ihre Kriegstätigkeiten nicht koordinieren. Die Meinungsverschiedenheiten ihrer Führer, zusammen mit Venedig, welches nicht in der Lage war die Löhne zu bezahlen, sowie die Probleme bei der Verproviantierung und die epidemischen Krankheiten, schwächten tagtäglich die Verteidigung der Festung. Der venezianische Oberbefehlshaber war bereits erschöpft, als im Juni 1669, eine großzügige Hilfe des Königs von Frankreich, Ludwig XIV, in Kreta ankam, mit Anführer dem Herzog von Beaufort. Innerhalb von wenigen Tagen aber, wurde die französische Armee dezimiert und der Herzog von Beaufort getötet.

Der Kampf wurde am Ende des Augusts 1669 entschieden. Es verblieb nichts anderes zu tun, als einen ehrbaren Pakt abzuschließen. Für diesen arbeiteten vom 29. August an der berühmte Dolmetscher des türkischen Palastes, Panagiotakis Nikousios und Achmed Agas vonseiten des Kioproutlis, sowie der Venezianer Anandi zusammen mit dem Kreter

Stephan Skordilis vonseiten des Morosini. Der Pakt wurde mit großer Sorgfalt verfasst und wurde am 16. September 1669 unterschrieben. Die christliche Bevölkerung der Stadt hatte 12 Tage zur Verfügung um die Stadt zu verlassen, wobei sie ihre beweglichen Güter mitnehmen konnten. Am 27. August war die Stadt evakuiert. Am 4. Oktober trat der Sieger Kioproutlis in Chandakas ein und fand eine verwüstete Stadt vor, voller Ruinen. Die Kreter nahmen den Weg der Flucht ein und wanderten aus zu den Ionischen Inseln, Kythera, sowie auch zu anderen Orten. Der Dichter des Kretischen Krieges, Marinos Tsane Bounialis, gibt die Qualen und das Elend der kretischen Flüchtlinge, mit den weiter unten stehenden dramatischen Versen, wieder:

Wenn sich die Kreter alle zusammenfinden, dann sind diese zu dieser Zeit, wie ich dies beurteilen kann, nicht mehr als zehntausend Lebende, nachdem sie alle getötet worden sind, oder weil sie in Gefangenschaft genommen wurden und weil, die Unglücklichen, in verschiedene Länder verteilt wurden. Und, falls sie zusammenkommen, dann kennen sie sich nicht. Nur wenn gefragt wird: „Aus welchem Ort stammst du, Fremder?“, ist aber eine Unterhaltung nicht mehr möglich, nachdem die Antwort: „Aus Kreta“ ist und sie ihre Hände vereinigen und zusammen weinen [...].

Aber auch für die Türken war die Abrechnung dieses Krieges erschreckend. Gemäss einer türkischen Quelle, wurden vom Beginn der Belagerung bis zur Einnahme von Chandakas, 137.116 Türken, von welchen 25.000 Janitsaren waren, getötet, sowie 15 Paschas, 80 Standespersonen und 120 Feldweibel (höhere Offiziere der türkischen Armee).

Mit der Einnahme von Chandakas, kam ganz Kreta in den Besitz der Türken. Die Venezianer, bewahrten für wenige Jahre noch drei Festungen, die von Souda, Grambousa und Spinaloga, welche die letzten Überbleibsel der großen und reichen Siedlung von Kreta bildeten. Der Besitz dieser drei Festungen, nährte die vergebliche Hoffnung der Wiedererlangung des verlorenen Paradieses. Die Zeiten aber hatten sich definitiv geändert und Venedig hatte nunmehr den Weg seines Unterganges eingeschlagen.

TEIL VI.

DIE TÜRKISCHE HERRSCHAFT IN KRETA

(1669–1898)

DIE ERSTE PERIODE DER TÜRKISCHEN HERRSCHAFT (1669–1821)

IE KONSEQUENZEN DER TÜRKISCHEN Eroberung von Kreta waren tragisch. Die Bevölkerungsanzahl sank wegen des Krieges bedeutend, sowie wegen den zahlreichen Auswanderungen und später, wegen den Islamisationen. Die städtischen Zentren, welche früher voller Leben waren und wo die Zivilisation eine noch nicht da gewesene Blüte erlebt hatte, welche als die „kretische Renaissance“ bekannt ist, waren nun verwüstet und das Leben ging zurück auf die unvollkommene Form der Bauern- und Hirtenwirtschaft. Dreißig Jahre nach der Einnahme von Chandakas, bezeichnete der französische Reisende, Tournefort, die griechische Hauptstadt als „Leiche einer Stadt“. Die Insel war von den anderen griechischen Ländern durch das dazwischenliegende Meer abgeschnitten und hatte so Kommunikationsschwierigkeiten und keine Hoffnung auf äußere Hilfe und, somit war diese, während ungefähr 240 Jahren, verurteilt unter dem schweren Joch der Sklaverei zu leben. Diese langjährige Epoche der türkischen Herrschaft, wird in zwei Perioden geteilt. Die erste, welche auch die längste und düsterste ist (1669–1821) und die zweite, die Periode der großen nationalen Revolutionen (1821–1898). Die erste Periode der türkischen Herrschaft ist die düsterste in der ganzen Geschichte der Insel. Im

ganzen Orient, gab es keinen anderen Bereich, welcher härter auf die Probe gestellt wurde, als Kreta. Zwei Bataillone von Janitsaren, den kaiserlichen des Sultans und den einheimischen, welche Gerliden genannt wurden, waren die vollkommenen Tyrannen des Volkes. Die Macht der örtlichen Paschas, welche, scheinbar, die Herrschaft der Sultane in Kreta vertraten, war minimal und sie konnten sich bei der Zügellosigkeit der Janitsaren nicht durchsetzen, welche demonstrativ die Verordnungen der Sultane verletzten und welche nur der Befriedigung ihrer wilden Instinkte gehorchten. Die türkische Verwaltung selbst war viele Male gezwungen drastische Maßnahmen zu ergreifen um die Zügellosigkeit der Janitsaren einzuschränken und um so, den armen Sklaven eine kleine Linderung zu erschaffen.

Schon von den ersten Jahren der türkischen Besetzung an, flohen viele junge Kreter in die Berge, von wo aus sie während der Nacht ausstürmten und die Türken angriffen. Die Türken nannten sie „Hainides“, welches aus dem arabischen

Wort „Hain“ stammt und was hinterlistiger Verräter bedeutet. Sie waren die Rächer der furchterlichen Verbrechen welche die Türken gegen die Mitglieder ihrer Familien machten. Die Volksmuse von Kreta bewahrt viele Lieder über die Heldentaten dieser ersten Kämpfer der kretischen Freiheit.

Während der ersten Periode

209.

der türkischen Herrschaft (1669–1821) war kein organisierter Widerstand gegen den Gewaltherrscher möglich. Die lokalen Bedingungen, welche die Bevölkerung in einer ständigen Verelendung hielten, erlaubten keinen bewaffneten und Aufsehen erregenden Protest gegen die Tyrannen. Was die historischen Entwicklungen entscheidend belastet hat, war nicht nur der vollkommene Mangel an Waffen und Vorräten sowie die Abwesenheit jeglicher äußerlicher Hilfe, aber viel mehr die ungeheuerere Analogie des moslemischen Elementes auf der Insel. Konstant war das eine Drittel der Bevölkerung und, in einigen Orten, wie Messara und Selino, sogar auch die Hälfte der Bevölkerung, Moslems, Türken und türkische Kreter, d.h. alte Kreter welche sich dem Islam anschlossen um so ihr Vermögen und ihre Privilegien beibehalten zu können. Diese neuen Moslems waren wegen ihres Fanatismus sogar die größte Plage ihrer Landsmänner, all derer die ihrer Religion und den Traditionen ihrer Väter treu blieben und mit Ausdauer unter dem schweren Joch der Sklaverei lebten.

DIE REVOLUTION DES DASKALOGIANNIS

Unter diesen Bedingungen ist die Revolution des Daskalogiannis, im Jahre 1770, wirklich ein bewundernswertes Ereignis. Es war die erste Sehnsucht nach Freiheit in Kreta. Diese Revolution, welche in den allgemeinen Rahmen der Bewegung „Orlofs“ eingeordnet wird, d.h. der Bewegung welche von der Katharina die Grosse von Russland im Süden des Peloponnes organisiert worden ist, ist die einzige revolutionäre Tat während der ersten Periode der türkischen Herrschaft. Die Provinz von Sfakia, wo sich in Zukunft dramatische Ereignisse abspielen werden, erreichte während dieser Periode eine bedeutende Blüte.

208.

Eine herausragende Persönlichkeit der Provinz war Ioannis Vlachos, welcher als Daskalogiannis bekannt war. Ein Mann von großem Gewicht und Durchsetzungsvermögen, welcher Repräsentant seiner Provinz gegenüber den Behörden in Steuer- und anderen Angelegenheiten war und Bekanntschaften mit angesehenen Griechen und Europäern seiner Epoche hatte. Er kannte den Emmanouil Benaki in Mani und vielleicht durch diesen, den Theodor Orlof, welchen die

Katharina die Grosse im Jahre 1769 in den Peloponnes gesandt hatte um dort die Standespersonen zur Revolution zu mobilisieren.

Der Ausbruch der Bewegung des Daskalogiannis in Sfakia, begann während den Ostern des Jahres 1770 (4. April). Den ersten eindrucksvollen Erfolgen folgten vollkommene Misserfolge und das Dementi der Hoffnungen. Die Provinz wurde verwüstet und der unglückliche Führer war gezwungen zu kapitulieren und in Heraklion (17. Juni 1771) das entsetzliche Martyrium der Hautabschürfung zu erleiden.

VON DER REVOLUTION DES DASKALOGIANNIS BIS HIN ZUM JAHRE 1821

Der Revolution des Daskalogiannis folgte eine Periode der unbeschreiblichen Härte der Türken. Die folgenden fünfzig Jahre, welche bis zur großen Revolution im Jahre 1821 verblieben, ist die düsterste Periode der türkischen Herrschaft in Kreta. Die Janitsaren der Insel tobten sich vollkommen aus und gingen oft zu Taten von unbeschreiblicher Grausamkeit gegenüber dem schutzlosen Volk über. Einige Janitsaren dieser Periode waren berühmt für ihre Gräueltaten und verblieben während vielen Jahren im Gedächtnis des Volkes. Der türkische Palast schickte im Jahre 1812 den Pascha Chatzi Osman nach Kreta, mit dem Befehl die Zügellosigkeit der Janitsaren zu beschränken. Tatsächlich, handelte der Osman mit Schnelligkeit und Meisterschaft und schaffte es eine Menge der Janitsaren durch Hängen zu vernichten. Dies gab ihm den charakteristischen Zunamen „Pnigaris“ (der Erhängende). Die Volkstradition möchte ihn als einen geheimen Christen

210.

sehen und sogar als Geistlichen (Pfarrer Vasilis), dies aber ist nicht bewiesen worden.

Die Entwicklungen, welche im anderen Griechenland während diesen fünfzig Jahren vor der Revolution des Jahres 1821 stattfanden, welche die sogenannte Periode der griechischen Beleuchtung war, gelangten nicht bis nach Kreta. Eine gewisse geistliche Bewegung begann rund um das Ende des 18. Jahrhunderts sichtbar zu werden, mit der Gründung von Schulen in den großen städtischen Zentren (Chania, Rethymnon, Heraklion) und mit der Herbeirufung von wichtigen Lehrern aus dem anderen Griechenland. Dennoch aber, verblieb die

große Menge des kretischen Volkes in einem tiefen geistigen Dunkel.

Es ist trotzdem erwähnenswert, dass die Hetärie der Philiker oder der Befreundeten (Geheimbund von 1814) es schaffte auch nach Kreta einzudringen. Es handelte sich hier um Händler und hauptsächlich um Geistliche, welche in Konstantinopel, sowie im Donaufürstentum eingeweiht wurden und, welche wiederum viele Kreter einweihten.

211.

212.

DIE PERIODE DER GROSSEN REVOLUTIONEN VON KRETA (1821–1898)

DIE REVOLUTION IM JAHRE 1821-1830

DIE REVOLUTION IM JAHRE 1821 WAR für Kreta eine wirkliche Überraschung, ein Phänomen, welches alle Grenzen der Logik überschritt. Mit einem vollkommenen Mangel an Vorräten und Waffen, vom griechischen Haupt isoliert und abgeschnitten, total ohne Hilfe, innerhalb der erstickenden Einengung der harten Sklaverei, beeilte sich das kretische Volk den griechischen revolutionären Appell zu erwidern. Jemand muss mit Aufmerksamkeit die begeisterten Bemerkungen des Dionysios Kokkinos lesen, um die Pracht der kretischen Revolution korrekt zu bewerten: „Das Phänomen der Revolution von Kreta ist einzigartig in der ganzen Geschichte des griechischen Befreiungskampfes. Es war der Aufstand eines eingeschlossenen und in Ketten gelegten Titanen, dessen einzige Kraft die seines griechischen Bewusstseins, sowie die seiner Vitalität, seines Ehrgefühles und seiner Wut war. Und, diese seine Kraft genügte, nicht nur um die Revolution zu beginnen, aber auch um diese unbezwinglich weiterzuführen, wobei sie den griechischen Heldentaten, mit dem Strahl ihrer Spontaneität, Glanz verlieh, beinahe wild war gegen die unbeschreiblichen Qualen gegen welche sie sich erhob und fortwährend eintauchte und auftauchte in Wellen von Blut, wobei sie unaufhörlich Kraft aus ihrem harten Kampf schöpfte.“

Offiziell begann die Revolution mit ihrem Aufruf

am 14. Juni 1821. Die Nachricht des kretischen Aufstandes machte, wie es zu erwarten war, die Türken rasend und ihre Rache war schrecklich, mit Hängungen von Geistlichen und Standespersonen, mit Zerstörungen von Kirchen und Klöstern, mit Inhaftierungen und unbeschreiblichen Gewalttätigkeiten, welche ihren Höhepunkt in der großen Burg (Heraklion) fanden, wo das große Blutbad am 24. Juni 1821 stattfand. Die rasenden Türken mordeten den Bischof von Kreta Gerasimos Pardalis und noch fünf andere Bischöfe. Der Bischofssitz wurde geplündert und den Flammen übergeben, während die ungefähr 800 Einwohner der Stadt, Geistliche und einfache Menschen, geschlachtet wurden. Dieses grauenhafte Ereignis, verblieb im Gedächtnis des Volkes als „das große Massaker“. Entsprechende Ereignisse fanden auch in anderen Bereichen statt. Die offiziellen Dokumente welche bewahrt worden sind, sowie die Erinnerungen des Volkes, geben uns grauenhafte Einzelheiten der türkischen Grausamkeiten.

Unter diesen Bedingungen ist es wirklich bewundernswert, dass die Revolution nicht nur nicht erlosch, aber sich auch mit der Geschwindigkeit eines natürlichen Phänomens in allen Provinzen der Insel ausbreitete und, mit Rückschlägen und Schwankungen, während ganzen 10 Jahren am Leben gehalten wurde. Die Provinz von Sfakia und die Hochebene

von Lassithi waren, wie immer, die natürlichen Zentren und Stützpunkte der Revolutionäre. Der Beistand der ägyptischen Armee, deren Hilfe der Sultan verlangte um die Revolution in Kreta zu unterdrücken, hatte das unmittelbare Resultat der Zerstörung und der Entvölkerung der Provinzen von Kreta, sowie der Massensmordungen der Zivilbevölkerung, wie diese welche in der Höhle von Milatos (im Februar 1823) vorgenommen wurde. Die Revolutionäre zogen sich zu ihren unerreichbaren Stützpunkten zurück, um noch wilder zurückzukehren.

Parallel dazu, folgten die Kreter die politischen Entwicklungen des anderen Griechenlands. Sie organisierten eine Vollversammlung der Armenier von Chania (11–21 Mai 1822), gaben eine „Proklamation der Freiheit“ aus und wählten einen Plan für die Verfassung, gemäss dem Vorbild der griechischen Verfassung von Epidauros, welcher sie den Titel „Vorläufiger Staat der Insel Kreta“ verliehen.

Trotzdem, blieb die zehnjährige Revolution von Kreta ohne Rechtfertigung. Das Protokoll von London (22. Januar 1828), mit welchem die großen Mächte die Gründung eines freien griechischen Staates beschlossen, beinhaltete Kreta nicht und überließ dieses der totalen Gerichtsbarkeit des Sultans. Der kretische Rat, welcher am 22. April 1830 außerordentlich tagte, drückte seine Verbitterung und den gerechtfertigten Ärger des kretischen Volkes in einer dramatischen Bekanntmachung für die großen Mächte aus: „Kreta war und ist ein unzertrennlicher Teil von diesem Griechenland, sowohl als Mitstreiter wie auch als Konkurrent der übrigen revolutionierenden Teile, von Anfang an, so dass es nicht verstehen kann, wie durch die verschiedenen Taten von Bevollmächtigten [...] Kreta vollkommen verschwiegen wurde, während es sogar noch den vernichtenden Krieg in seinem Schoss hat und die Türken in ihren eigenen Festungen von den Griechen beschränkt worden sind [...] Wir finden unsere Rettung nicht anderswo, als nur in unseren Waffen und unserem ehren-

vollen Tod. Und, falls uns das Christentum an die unbarmherzigen Türken übergibt, werden wir unsere Frauen, Kinder und Greise teilnahmslos schlachten und danach werden auch wir Opfer werden. Ruhmvolle Opfer aber, Opfer unserer Beständigkeit und unserer unantastbaren Rechte...“. Kreta hat sich ihrem unerbittlichen Schicksal unterworfen, das Kretische Problem aber war bereits verursacht worden. Die europäische Diplomatie war von nun an veranlasst, dieses als eines der höchst heiklen und ernststen Probleme des ganzen Orientproblems zu sehen.

DIE PERIODE DER ÄGYPTISCHEN BESETZUNG (1830–1840)

Der Sultan, Mahmud IV, hat Kreta im Jahre 1830 dem Regenten von Ägypten, Mohamed Ali, als Gegenleistung für dessen Dienste im Peloponnes und in Kreta abgetreten. So ging Kreta in eine andere Periode der Abhängigkeit über, welche einen äußeren Anschein der Elastizität hatte, und deswegen treffend als „die Periode der polierten Sklaverei“ charakterisiert wurde. Die ägyptische Verwaltung in Kreta trug von Anfang an die Maske der Gerechtigkeit und der Unparteilichkeit, wobei sie die Christen und Moslems scheinbar als gleichwertig konfrontierte. Es wurde eine Generalamnestie gewährt und alle wurden aufgerufen, ihre Waffen nieder zu legen. Viele Moslems haben damals, nachdem sie andere Perioden der totalen Herrschaft gewohnt waren, ihre Vermögen verkauft und sind in verschiedene Bereiche von Kleinasien ausgewandert. Aber auch viele Kreter, welche ihre Waffen nicht niederlegen wollten, verließen Kreta und ließen sich im anderen Griechenland nieder. Es ist auf jeden Fall sicher, dass die neue Verwaltung von Kreta in vielen Punkten eine Wohltat für die Insel war und dem Wiederaufbau der Insel, sowie der Heilung der Wunden von der Revolution half. Es wurde ein ausgedehntes Programm von gemeinnützigen Werken ausgeführt, wobei Strassen, Brücken, Wasserleitungen, Hafen, usw. gebaut wurden. Eine besondere Fürsorge existierte im Bereich der Erziehung, mit der Gründung von Schulen für Christen und Schulen für Moslems. Das gleiche galt auch für das Rechtswesen, die Sozialfürsorge und den Schutz der religiösen Freiheit und des öffentlichen Gesundheitswesens. Die Bevölkerung wurde registriert (1832–1833) und, zum ersten Mal, wurde in Kreta eine zweisprachige Zeitung, auf arabisch und auf griechisch, ausgegeben. Diese hatte den Titel „Vakai Girit“ (Kretische Ereignisse).

Die Ausführung eines so enormen Programms verlangte riesige Geldsummen, welche das Volk zu bezahlen aufgefordert wurde. Eine Reaktion auf die bedrückende Besteuerung war die sogenannte Bewegung der Einwohner von Mournies (September 1833). Es handelte sich hier um einen Protest von 7.000 unbewaffneten Kretern im Dorf von Mournies Kydonias, welche die sofortige und gewaltsame Reaktion der Behörden hervorrief, welche die Hauptschuldigen festnahmen und aufhängten. Die große Krise des Orientproblems (1839–1840) und die Niederlage der Ägypter in Syrien, erschütterten die ägyptische Besetzung von Kreta. Mit dem Pakt von London (3. Juli 1840) gewannen die Grossen Mächte Kreta von Mohamed Ali zurück und brachten die Insel in die Gerichtsbarkeit des Sultans zurück.

DIE REVOLUTION VOM JAHRE 1841

Bevor der Pakt von London unterschrieben worden ist, haben, verbannte Kreter welche den Ablauf der Ereignisse vorsehen konnten, sich entschlossen nach Kreta zurückzukehren um eine neue Revolution vorzubereiten und so das Kretische Problem in das diplomatische Geschehen zurückzubringen. Die neue Revolution, welche mit den Namen ihrer Führer bekannt war, die Revolution von Chereti und Vasilogeorgis, brach am 22. Februar 1841 gleichzeitig in ganz Kreta aus. Sie begann mit einer Proklamation, welche die vorhergehenden vergeblichen Befreiungskämpfe des Volkes erwähnte, sowie einer Bestätigung für die Wendung der europäischen Diplomatie. Die Bedingungen für diese Revolution waren gar nicht günstig. Die Wunden von der vorherigen zehnjährigen Revolution waren noch nicht geheilt, die Türken hatten eine starke Macht zur Verfügung, Griechenland war überhaupt nicht in der Lage zu helfen, während die gleichzeitig stattfindenden Revolutionsbewegungen in Thessalien eine Drohung eines griechisch-türkischen Krieges verursachten und die europäische Diplomatie drängte um Waffenstillstand. Am 5. April 1841 verfassten die Revolutionäre ein Memorandum, welches sie den Grossen Mächten vorlegten, mit welchem sie, vergeblich, um deren Eingriff baten.

DIE BEWEGUNG DES MAVROGENIS (1858)

Nach der Revolution von 1841 geht Kreta durch eine 25-jährige Periode des internen Friedens. Eine wichtige Auswirkung auf die Entwicklung der

kretischen Angelegenheiten hatte der Krieg mit dem Festland von Krim (1853–1856) und die Niederlage der Türken bei diesem. Mit dem Pakt von Paris (1856) war der Sultan gezwungen die berühmte „Hatti Humagium“ (Glänzende Schrift) auszugeben, mit welcher er seinen Untertanen wichtige Privilegien abtrat, sowie Religionsfreiheit, persönliche Freiheit und Schutz der Ehre und des Besitzes. Die Verweigerung der türkischen Behörden, auch in Kreta die Anordnung des Hatti Humagium durchzuführen, führte sofort zu einer neuen Revolution, welche ohne Blutvergießen ausging und welche bekannt war als „die Bewegung des Mavrogenis“ (1858). Der Sultan wurde veranlasst auch dem kretischen Volk die gleichen Religions-, Wirtschafts- und Verwaltungsprivilegien abzutreten, zu welchen auch die Gründung des Amtes der Ältesten Vorstehenden (Dienstgrad während der türkischen Herrschaft, mit Verwaltungs- und Polizeimacht) gehörte, welche verantwortlich waren für die Sozialfürsorge und die Erziehung. Dies war eine wichtige Eroberung für die Christen der Insel.

DIE GROSSE REVOLUTION VON 1866–1869

In der Kette der kretischen Revolutionen, bildet die große Revolution von 1866–1869, den höchsten Ausdruck des Wunsches der Kreter für Freiheit und Vereinigung mit Griechenland. Es ist die größte Revolution in der Geschichte Kretas, wie charakteristisch gesagt wurde, zum zweiten Mal ein Aufstand wie im Jahre 1821. Die Anlässe zu dieser waren viele, der Grund aber war einer: Der nicht erloschene Wunsch des kretischen Volkes für Freiheit und Vereinigung mit Griechenland. Als die Vollversammlung der Kreter das Volk, am 21. August 1866, zu einem neuen Aufstand aufrief, hielten sie es für zweckmäßig, das Volk daran zu erinnern, dass dieser neue Freiheitskampf die unmittelbare und natürliche Fortsetzung der nicht vollendeten

215.

216.

Revolution des Jahres 1821 ist: „Wir bestanden mit Geduld auf unseren Eid vom Jahre 1821, inspiriert vom nationalen Gefühl der griechischen Herrlichkeit und der nationalen Einheit, sind wir voller Hoffnung betreffend unseres gerechten Freiheitskampfes [...] verkünden wir, in der Gegenwart von Gott und der Menschheit, dass unser einziger, einmütiger und ständiger Wunsch, die Vereinigung mit unserem Mutterland Griechenland ist“. Diese Revolution, bewies mehr als jede andere, die nationale Orientierung der kretischen Kämpfe und die wirkliche Bedeutung des Kretischen Problems. Das alte Motto „Freiheit oder Tod“ wurde mit dem neuen Motto „Vereinigung oder Tod“ ersetzt, welches von nun an das bleibende Motto der kretischen Freiheitskämpfe sein wird.

Die Umstände waren gar nicht günstig. Die europäischen Mächte, mit Ausnahme von Russland, übten eine türkenfreundliche Politik aus. In Griechenland herrschte eine Uneinigkeit zwischen den Politikern und es war nicht in der Lage den kretischen Kampf ernsthaft mit Geld und Militär zu unterstützen. Im Gegensatz dazu, konnten die Türken eine gewaltige Macht mobilisieren und hatten eben-

falls kriegserfahrene Oberbefehlshaber, welche in militärischen Akademien in Europa ausgebildet worden sind. Das Verhältnis der Nummern war für die Kreter vernichtend, welche dennoch andere große Vorteile hatten: Sie waren kriegserfahren, genügsam und mutig, sie kannten das Wesen ihrer Landschaft und hatten die Deckung und die Unterstützung der Zivilbevölkerung und sie konnten den Krieg in einen Partisanenkrieg verwandeln. Tragisch war die Lage der Zivilbevölkerung, welche noch einmal der Gnade und Ungnade des Rachewahns der Türken ausgeliefert war.

Trotz all diesen widrigen Umständen, brach die Revolution aus und entwickelte sich mit der Geschwindigkeit eines natürlichen Phänomens. Sehr schnell nahm sie sogar auch gesamtgriechische Dimensionen an, nachdem sich das ganze Griechentum mobilisierte und Hilfskomitees organisierte, sowie Spenden-sammlungen, Missionen von Freiwilligen, Sendungen von Waffen und Vorräten und hauptsächlich auch die Betreuung der Flüchtlinge organisierte. Parallel dazu, beobachteten die liberalen Völker Europas den Freiheitskampf der Kreter mit Rüh-

217.

222

rung. Europäische und amerikanische Freunde der Griechen, hauptsächlich Journalisten, kamen nach Kreta, um den Kampf der Kreter mit begeisternden Artikel in ihren Zeitungen zu decken. Einen besonderen Anklang in der öffentlichen Meinung der Welt hatte die Spitzentat dieses Aufstandes, das Inferno des historischen Klosters von Arkadi (9. November 1866).

Diese große Revolution, welche ganze drei Jahre lang anhielt und welche innerhalb von unbeschreiblichen Schwierigkeiten und Entbehrungen stattfand, erreichte ihr sachliches Ziel nicht und endete im

Januar 1869. Die Erreichung des Zieles war nicht einfach unter den existierenden Bedingungen der Epoche. Die Revolution aber, gab dem Orientproblem, dessen zentrales und wichtigstes Thema das Problem Kretas war einen großzügigen Antrieb. Das Wichtigste welches diese Revolution aber erreichte, war die wirtschaftliche Schwächung des osmanischen Reiches, welches somit gezwungen war, zum ersten Mal in der türkischen Herrschaft von Kreta, wesentliche Privilegien abzutreten. Der große Wesir, Ali Pascha, stellte einen Plan von Privilegien zusammen, welcher als das „Organische Gesetz Kretas“ bekannt ist. Unter anderem, wurde nun eine beschränkte Vertretung des christlichen Elementes von Kreta in der Verwaltung der Insel erlaubt, sowie die Anerkennung der vollkommenen Gleichwertigkeit der zwei Sprachen, der griechischen und der türkischen.

DIE REVOLUTION VON 1878 UND DER PAKT VON CHALEPAS

Kreta wurde während zehn Jahren im gesetzlichen Rahmen des Organischen Gesetzes verwaltet (1868–1878). Die neue Krise im Orientproblem mit dem Ausbruch des russisch-türkischen Krieges im Frühling des Jahres 1877, war eine gute Gelegenheit um eine neue Revolution in Kreta zu organisieren. Es wurden schnellstens Revoluti-

218.

onskomitees gegründet, eine Kommission mit 24 Mitgliedern für die Verwaltung des Kretischen Problems wurde gewählt und, in Athen wurde das „Kretische Zentrum“ gegründet, wo Vorräte und Waffen gesammelt wurden. Die kretischen Partisanenführer kehrten wieder nach Kreta zurück, während die sichtbar werdende Niederlage der Türken, die griechische Regierung des Charilaos Trikoupi ermutigte, unmissverständlich zu erklären, dass sie die neue kretische Revolution unterstützen werde (27. Dezember 1877). So brach eine neue Revolution im

Januar des Jahres 1878 aus, welche sofort eine gesamt-kretische Dimension annahm. Der Zusammenbruch der Türkei während des russisch-türkischen Krieges, hatte unmittelbare Auswirkungen auf die Entwicklung der kretischen Angelegenheiten. Im Januar 1878 wurde der Pakt von Agios Stephanos unterschrieben, welcher die Türken zur vollkommenen Durchführung des Organischen Gesetzes zwang. Im Juli desselben Jahres setzten die Konsule der Grossen Mächte in Kreta einen Waffenstillstand durch, wobei sie ausdrücklich versicherten, dass das Kretische Problem die Versammlung von Berlin beschäftigen würde, welche den Pakt von Agios Stephanos revidieren würde.

Die Drohung, dass die Revolution weitergehen würde, zwang die Türkei die Bedingungen von England anzunehmen und dem kretischen Volk weitere Rechte abzutreten. Es begannen sofort neue Beratungen,

219.

220.

welche im Oktober 1878 zu einer Vereinbarung kamen und so wurde der bekannte „Pakt von Chalepas“ oder „Charta von Chalepas“ unterschrieben (der Name stammt aus dem gleichnamigen Vorort von Chania, wo der Pakt unterschrieben wurde).

Der Pakt von Chalepas, welcher mit Befehl des Sultans sofort in die Tat umgesetzt wurde, war ein neuer und wichtiger Schritt für die Lösung des kretischen Problems. Er bildete ein Regime einer halbautonomen Provinz, mit bedeutenden Privilegien. Es wurde eine Generalamnestie gewährt, das kretische Parlament wurde gegründet, in welchem, zum ersten mal, die Christen (mit 49 Vertretern gegenüber 31 moslemischen) die Mehrheit hatten, die kretische Gendarmerie wurde gegründet, die griechische Sprache wurde als die offizielle Sprache des Gerichtshofs sowie der Vollversammlung anerkannt und eine spezielle Fürsorge wurde für die Ausbildung vorgenommen. Wichtig ist ebenfalls, dass nun, zum ersten mal in der kretischen Geschichte, eine Genehmigung gegeben wurde um bildungsbefähigte Vereine zu gründen und um Zeitungen auszugeben. Die Möglichkeit, welche der Pakt der Person des Generalverwalters gewährte, welcher nunmehr auch von christlicher Religion sein konnte, war für das christliche Element von Kreta eine weitere wichtige Eroberung.

DIE REVOLUTION VON 1889

Der Pakt von Chalepas war über zehn Jahre lang gültig. Während dieser Periode, wurde Kreta von Spannungen der Parteileidenschaften verzehrt, zwischen welchen, das Kretische Problem fast vergessen ging. Zwei große Parteien hatten sich auf der Insel während des Jahrzehnts von 1880–1889 entwickelt, die Offiziere und die Barfüssigen. In den Wahlen von 1888, welche in

einer Orgie von Wahlfälschungen vorgenommen wurden, gewann die Partei der Barfüssigen. Die Offiziere reagierten auf eine unerwartete und gefährliche Art. Bei der Vollversammlung vom 6. Mai 1889 legten sie einen Beschluss vor, mit welchem sie die Vereinigung Kretas mit Griechenland verkündigten. Der Generalverwalter, N. Sarntiskis, schaffte es gerade eben die Vollversammlung zu unterbrechen und einen Inhaftierungsbefehl für die Führungskräfte der Partei der Offiziere auszugeben, welche unterdessen in die Berge geflohen waren und eine Revolution verkündeten.

Diese neue Revolution war unzeitgemäß. Die griechische Regierung des Char. Trikoupi, erkannte diese nicht an und der Sultan fand sofort die Gelegenheit alle die Privilegien aus der Charta von Chalepas zurückzurufen und dies, ohne die Grossen Mächte zu informieren. Das militärische Recht wurde wieder über Kreta auferlegt und der moslemische Pöbel widmete sich wieder den Plünderungen und den Gewalttaten. Es funktionierten Militärgerichte und Exekutionen wurden täglich in ganz Kreta durchgeführt, welches wieder in das Regime der Tyrannei der vergangenen Jahre zurückkehrte.

DAS REGIERUNGSUMBILDUNGSKOMITEE DIE REVOLUTION VON 1895–1896

In dieser düsteren Atmosphäre der Periode 1890–1895 wurde die Idee der Regierungsumbildung geboren, d.h. die Ernennung Kretas zu einer autonomen Provinz unter der Oberherrschaft des Sultans. Diese Inspiration kam von Manousos Koundouros, Politiker aus Sfakia, welcher eine der wichtigsten Personen dieser Epoche in Kreta war. Koundouros legte seine Meinung in einem Memorandum dar, welches am 3. September 1895 von zwei Vollversammlungen (am 3. und am 10. September 1895) genehmigt wurde und sofort den Vertretern der Grossen Mächte vorgelegt wurde. Diese Tat wurde als umstürzlerisch und revolutionär betrachtet und rief die türkische Reaktion hervor, welche in Blutbädern und Plünderungen Ausdruck fand. So brach eine neue Revolution aus (1895–1896), welche im Gedächtnis des Volkes als „die glückliche Revolution“ erhalten blieb.

Mit dem Eingreifen der Grossen Mächte wurde eine neue Organisation in Kreta zusammengestellt, welche einen christlichen Verwalter mit fünfjähriger Amtszeit vorsah, sowie die Organisation der kretischen Gendarmerie mit europäischen Offizieren und, eine wirtschaftliche und gerichtliche Unabhängigkeit.

DIE LETZTE REVOLUTION UND DIE FREIHEIT VON KRETA

Die Türken von Kreta waren nicht geneigt, die Befehle der neuen Organisation durchzuführen und untergruben diese mit Morden und Gewalttaten. Im Januar 1897 haben sie den Bischofssitz und die christlichen Stadtviertel von Chania in Brand gesetzt. Ganz Kreta wurde mit Gewalttaten bedroht. Während die Admirale der Grossen Mächte, in ihrem Versuch die Verallgemeinerung der Ausschreitungen abzuwenden, planten die Insel unter Internationale Besetzung zu nehmen, sandte die griechische Regierung des Deligiannis, unter dem Druck der Opposition und der öffentlichen Meinung, sowie auch um die Internationale Besetzung zu verhindern, ein Expeditionskorps nach Kreta, unter der Leitung des Oberst Timoleon Vassos, welcher den Befehl hatte Kreta zu besetzen und die Vereinigung der Insel mit Griechenland zu verkünden.

Diese aktive Einmischung von Griechenland verursachte, wie dies zu erwarten war, internationale Komplikationen. Die Grossen Mächte reagierten mit Absperrung der kretischen Küsten und die Türkei erklärte den Krieg gegen Griechenland (Februar 1897). Der unglückliche Ausgang des griechisch-türkischen Krieges, zwang Griechenland seine Mächte von Kreta zurückzurufen. Indessen aber hatte sich der Aufstand auf der Insel gefestigt und seine Zentren sind in den Bereich von Heraklion verlegt worden. Vom Monat Februar an bis hin zum Juni 1897, wurde der Schauplatz der Unternehmungen nach Archanes verlegt, wo tobende Kämpfe durchgeführt wurden.

Es war bereits klar, dass das Kretische Problem nur politisch gelöst werden konnte. Die Idee der Autonomie, welche die Grossen Mächte vorgeschlagen hatten und welche abgewiesen worden war, begann nun zwischen den Revolutionären Boden zu gewinnen. Im Sommer des Jahres

1897 endete der kriegsgerische Teil des Freiheitskampfes. Das Wort hatten nunmehr die Vollversammlungen und die Diplomaten der Grossen Mächte. Mit Beschlüssen, welche in drei Vollversammlungen ratifiziert wurden, akzeptierten schlussendlich die Kreter die Lösung der Grossen Mächte, welche ein autonomes Regime vorsah, mit höchstem Kommissar den Prinz Georgios, den Sohn des Königs von Griechenland.

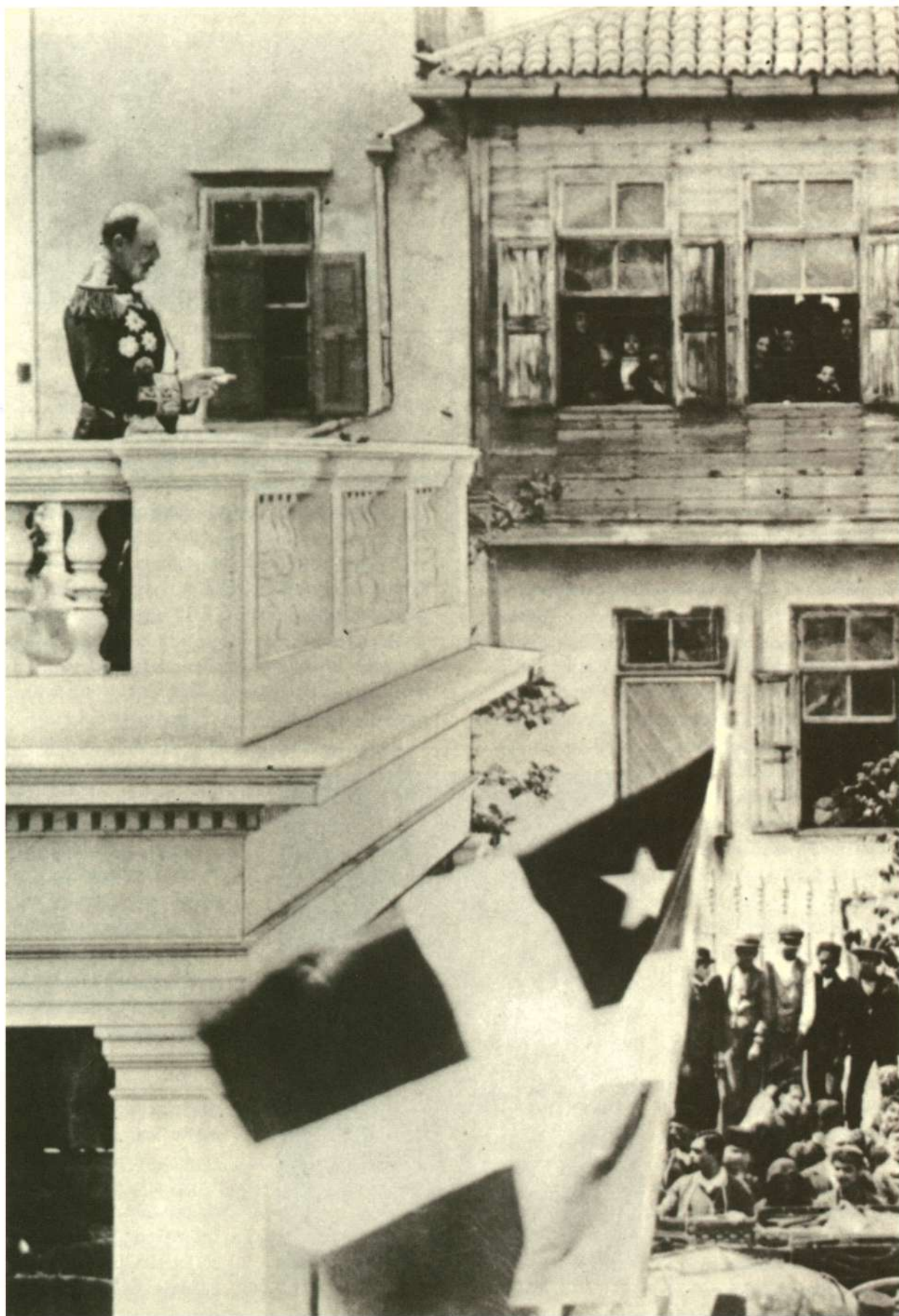
Ein Exekutivkomitee mit sechs Mitgliedern (Die Exekutive Kretas) wurde gewählt, welches die Regierung der Insel bis zur Niederlassung des Prinzen-Kommissars übernahm.

Ein dramatisches Ereignis, das Massaker von Heraklion, welches am 25. August 1898 stattfand, funktionierte als Katapult und beschleunigte die Entwicklungen. Es handelt sich hier um den letzten Akt des kretischen Dramas. Die Vertreter des Exekutivkomitees organisierten die neuen Behörden und setzten die verschiedenen Angestellten in ihren Plätzen ein, als plötzlich, der rasende türkische Pöbel von Heraklion, noch nicht da gewesene Gräueltaten verübte. Hunderte von Christen wurden ermordet, sowie auch 17 englische Soldaten und der Konsul von England, Lissimachos Kalo-kerinos. Geschäfte und Stadtviertel der Christen wurden in Brand gesetzt und, es kehrten schauderhafte Erinnerungen früherer Zeiten zurück.

Die Engländer reagierten sofort. Es wurden 17 bedeutende kretische Türken festgenommen und gehängt, welche als die Hauptschuldigen der Vandalismen betrachtet wurden und andere wiederum wurden ausgewiesen oder inhaftiert. Die türkische Armee wurde gezwungen Kreta zu verlassen. Am 2. November 1898 verließ der letzte türkische Soldat die Insel, welche von nun an frei war. Einen Monat später, am 9. Dezember 1898, ging der höchste Kommissar von Kreta, Prinz Georgios, in Chania an Land. Die Periode der Sklaverei wurde endgültig beendet.

221.

222.

TEIL VII.

DIE PERIODE DER AUTONOMIE

(1898–1913)

DAS KOMMISSARIAT DES PRINZEN GEORGIOS (1898–1906)

IE AUTONOMIE VON KRETA war im Bewusstsein aller ein Übergangsstadium, die Verlobung der Vereinigung mit Griechenland. Die erste Regierung des Kretischen

Staates arbeitete mit Eifer und Vernunft und hatte innerhalb von geringer Zeit ein beeindruckendes Werk vorzulegen. Eine spezielle Verfassung, gemäss dem griechischen Vorbild, sowie eine weise Gesetzgebung bestimmte den Rahmen ihrer Tätigkeiten und ihre Ziele. Kreta kam mit tapferen Schritten in eine Bahn der beeindruckenden Entwicklung, sowie der guten Ordnung und Ruhe, unter dem diskreten Schutz der Grossen Mächte.

Dennoch verspäteten sich die ersten Wolken nicht und warfen so ihren Schatten auf dieses Bild. Die Verfassung gewährte dem Prinzen zu viele Machtbereiche, welcher sehr schnell in eine despotische Ansicht seiner Herrschaft überging. Von einer Gruppe von verdorbenen Ratgebern verleitet, hat er den El. Venizelos von der Stellung des Ratgebers (=Minister) entlassen (18. März 1901), weil er die willkürliche Politik des Prinzen kritisiert hatte.

Dies war der Anfang einer internen Krise, welche sich, mit der „Bewegung von Therissos“ zu einem bewaffneten Protest entwickelte (März 1905), welcher von El. Venizelos organisiert worden war. Der Aufstand von Therissos, war ein Grenz-

punkt in der Entwicklung der kretischen Angelegenheiten. Den Anklang welchen die Bewegung beim kretischen Volk hatte, sowie die klare Unterstützung des El. Venizelos, welche ihm sogar noch von seinen politischen Gegnern gewährt wurde, haben den Prinzen und seine Ratgeber isoliert. Nach dieser Wendung der Tatsachen, entschlossen sich die Grossen Mächte mit Venizelos zu verhandeln, welcher fast alle seine Bedingungen durchsetzte und der Aufstand von Therissos endete am 2. November 1905. Die Politik des Prinzen war gescheitert. Er reichte seinen Rücktritt ein und verließ Kreta für immer (12. September 1906).

DAS KOMMISSARIAT DES AL. ZAIMI

Die Grossen Mächte schlugen neue Regelungen vor, zwischen diesen befand sich auch die Abtretung des Rechtes der Ernennung des Höchsten Kommissars von Kreta an den König der Griechen. Georgios schlug den Alexander Zaimis vor, einen Mann von edlem Charakter, politisch erfahren, ehemaliger Ministerpräsident und danach Präsident der Griechischen Demokratie.

Zaimis übernahm seine Pflichten auf Kreta am 18. September 1906, mit einem fünfjährigen Auftrag. Eine neue Regierung wurde vereidigt und der staatliche Mechanismus begann wieder reibungslos

zu funktionieren. Es wurden neue Gesetze angenommen, die öffentliche Verwaltung wurde organisiert und die Bürgerwehr von Kreta wurde gegründet, d.h. die erste Armee der Insel. Die Armeen der Grossen Mächte begannen sich, nach dem Monat Juli 1907, abschnittsweise abzuziehen, wobei sie einen Zeitplan von einem Jahr für ihren totalen Abzug zur Verfügung hatten und, wobei die einzige Gewährung die der Sicherheit der Moslems der Insel war. Dies fand tatsächlich in weniger als einem Jahr statt (21. Mai 1908). Das kretische Parlament gab eine Dankesbekundigung, für die wertvollen Dienste der Grossen Mächte aus.

Zwei neue internationale Ereignisse beeinflussten auch die kretischen Angelegenheiten. Dies war die Annexion von Bosnien-Herzegowina mit Österreich, sowie die Proklamation von Bulgarien als Königreich, mit der gleichzeitigen Annexion des östlichen Rumelien (September 1908). Diese Nachricht rief einen Aufruhr hervor und die Ereignisse entwickelten sich unaufhaltsam. In einer eindrucksvollen Versammlung im Gebiet des „Pedion tou Areos“ in Chania, wurde, obwohl der Höchste Kommissar nicht anwesend war, der Beschluss der Vereinigung mit Griechenland einstimmig angenommen. Um den Vereinigungsbeschluss zu beglaubigen, gab das kretische Parlament seinen eigenen feierlichen Beschluss aus, mit welchem es die Abschaffung des Höchsten Kommissars und die Vereinigung mit Griechenland verkündete.

Ein sehr wichtiger Punkt in der kretischen Geschichte dieser Periode (1903–1908), war die Mitwirkung der Kreter im Mazedonischen Freiheitskampf. Viele kretische Partisanenführer und Revolutionäre welche weiterhin im Freiheitsfieber und mit der nationalen Idee lebten, formten Freiwilligenkorps und eilten dem Kampf des mazedonischen Griechentums zu Hilfe, in welchem sie eine führende Rolle spielten. Kretische Offiziere der griechischen Armee, wie z.B. der Georgios Katechakis (Kapitän Rouvas) und der Georgios Tsontos (Kapitän Vardas), Nachfolger des Pavlos Melas in der generellen Führung des Freiheitskampfes, entwickelten bewundernswerte Tätigkeiten

und haben ihren Namen mit der großen nationalen Angelegenheit des Mazedonischen Freiheitskampfes verbunden. Es wird geglaubt, dass von den 6.000 Freiwilligen des mazedonischen Freiheitskampfes, ungefähr die Halben Kreter gewesen waren.

DIE LETZTEN EREIGNISSE BIS HIN ZUR VEREINIGUNG (1909–1913)

In den nächsten Jahren wird Kreta mit dem System des Dreimitglieder-Komitees regiert. Mit dem Ausbruch der Balkanischen Kriege, im Oktober 1912, öffneten sich die Türen des nationalen Parlamentes auch für die Abgeordneten von Kreta, welche mit noch nicht da gewesenen Bekundungen der Begeisterung aufgenommen wurden. Die Vereinigung hatte nunmehr auch in der Praxis stattgefunden. Ihre gesetzliche und formale Sicherung fand ein wenig später, mit dem guten Ausgang der Balkanischen Kriege, statt. Mit dem Artikel 4 des Paktes von London (30. Mai 1913), verzichtet der Sultan auf jegliches Recht welches er über Kreta hatte und trat dies nunmehr an die Grossen Mächte ab. Mit dem Pakt von Bukarest (1. November 1913), verzichtet der Sultan auf jegliches Recht der Oberherrschaft über Kreta. Die ersuchte Lösung der Vereinigung war nunmehr Tatsache, welche mit internationalen Konventionen gesichert war.

Einen Monat später, am 1. Dezember 1913, wurde die offizielle Verkündung der Vereinigung vorgenommen, bei welcher der König Konstantin und der Premierminister El. Venizelos anwesend waren. Jahrhunderte voller Kämpfe und Tränen des kretischen Volkes fanden nunmehr ihre historische Rechtfertigung. Die griechische Fahne wurde auf der Festung von Firka gehisst. An der Stelle wo früher die türkische Fahne wehte, wurde folgende Inschrift aus Marmor aufgestellt:

TÜRKISCHE HERRSCHAFT ÜBER KRETA
1669–1913
DAS HEISST, 267 JAHRE, 7 MONATE, 7 TAGE
RINGEN UM FREIHEIT

ANHANG: DAS GRIECHISCHE KRETA

IE GESCHICHTE VON KRETA, als autonome historische Existenz, endet mit seiner Vereinigung mit Griechenland. Seine Geschichte kann sich von nun an mit der von Griechenland identifizieren, nachdem Kreta nunmehr ein unzertrennlicher organischer Teil Griechenlands ist.

Ein wichtiges Ereignis, welches ernsthaft das Leben in Kreta während den ersten Jahren seiner Freiheit beeinflusste, war die Niederlassung der griechischen Flüchtlinge von den Küsten Kleinasiens nach der Zerstörung von Kleinasien (1922). Tausende von Flüchtlingen, hauptsächlich aus dem Bereich von Smyrna, flohen nach Kreta, wobei die meisten von ihnen sich im Bereich von Heraklion niederließen. Nach dem Pakt von Lausanne (Januar 1923), welcher den Bevölkerungsaustausch vorsah, wurde die ganze moslemische Bevölkerung von Kreta, ungefähr 33.000 Personen, gezwungen die Insel zu verlassen. In ihren Häusern und Grundbesitzen ließen sich Flüchtlinge von ungefähr gleicher Anzahl nieder. Gemäss den offiziellen Daten der griechischen Behörden, war das Total welches Kreta an Flüchtlingen aufnahm, 8.270 Familien, d.h. ungefähr 33.900 Seelen. Mit dem Bevölkerungsaustausch, wurde in Kreta die historische Rei-

nigung vollendet. Nach den lange dauernden Jahrhunderten von Sklaverei, hat die Insel nunmehr eine gleichartige Bevölkerung, sowohl aus nationaler als auch aus religiöser Ansicht. Alle seine Einwohner sind Griechen und christliche Orthodoxen. Es existieren nur wenige Hebräer und Armenier, hauptsächlich in den Städten von Chania und Heraklion.

DER KAMPF UM KRETA

Das letzte große Ereignis der kretischen Geschichte, ist der hochangesehene Kampf um Kreta, wie dieser zehntägige Kampf der Verteidigung der Insel gegen die Deutschen Eindringlinge im dritten Drittel des Monats Mai 1941 genannt wurde. Dieser Kampf wird selbstverständlich in den allgemeinen Rahmen der Ereignisse des Zweiten Welt-

krieges eingeordnet, ist aber gleichzeitig ein Ereignis der allgemeinen griechischen Geschichte, sowie die selbstverständliche Fortsetzung und die dramatische Endung des griechischitalienischen Krieges. Der Kampf um Kreta aber, ist vor allem und hauptsächlich ein kretisches Ereignis, nachdem er eine besondere und beneidenswerte Einzigartigkeit aufweist, welche die Historiker dazu führte, ihn als den originellsten und merkwürdigsten Kampf in der Geschichte der

224.

Kriege zu charakterisieren. Diese Besonderheit entsprang aus der Tatsache, dass, stürmisch und aus eigenem Antrieb, sich die einfachen Menschen an diesem mitbeteiligten, diese waren nicht eingezogen worden und folgten keinen Befehlen, aber handelten von selbst, mit dem Instinkt der Verteidigung und der Freiheit.

Tatsächlich, ist das was damals in Kreta geschehen ist, wirklich unbeschreiblich und hat die Bewunderung der ganzen Welt hervorgerufen. Die alliierten Mächte, sowie die einheimische Bevölkerung, überraschten mit ihrem unerwarteten und hartnäckigen Widerstand den Eindringling, welcher die perfektste und mächtigste Armee der Welt hatte. Kreta verwandelte sich in eine brennende Hölle, als „der schrecklichste und merkwürdigste Kampf in der Geschichte der Kriege“ anfang. Die Deutschen waren veranlasst eine riesige Macht in Kreta einzusetzen, die Elite ihrer Armee, und sie brauchten zehn Tage um die Insel zu erobern, wobei sie schrittweise vorgingen. Ihre Verluste waren entsetzlich. Mehr als 4.000 Fallschirmjäger, die „Spitze des nazistischen Speeres“, wurden getötet, die ganze 7. Division, welche per Luft transportiert wurde, wurde zerstört sowie mehr als 170 Flugzeuge. Die Waffe der Fallschirmjäger, von welcher man bis dahin glaubte, dass sie nicht besiegt werden kann, wurde in Kreta ausprobiert und

wurde nie wieder in einem großen Unternehmen benutzt, nachdem selbst Hitler veranlasst war einzugestehen: „Kreta bewies, dass die großen Tage der Fallschirmjäger vorbei sind“. Die Bedeutung dieses Kampfes für die weitere Entwicklung des Krieges, beurteilt der Vater des Sieges, Winston Churchill, in seinen Memoiren: „Göring (der deutsche Oberbefehlshaber des Unternehmens) hat in Kreta einen Sieg gemacht, welcher schlussendlich von vielen Verlusten begleitet worden ist, nachdem er mit den Mächten welche er dort vergeudet hat leicht Zypern hätte erobern können, sowie Syrien, Irak und vielleicht noch Persien [...]. Er hat die Dummheit gemacht, diese großen Gelegenheiten verloren gehen zu lassen, indem er diese unersetzbaren Mächte in einem tödlichen Kampf, welcher oft Körper an Körper gemacht wurde, geopfert hat“.

Kreta fügte sich unter der Last der fürchterlichsten Kriegsmaschine welche die Welt je kennen gelernt hatte. Am 27. Mai wurden Chania und Rethymnon erobert und am 30. Mai Heraklion. Die Besetzung begann auch in Kreta und mit ihr, die schauerhaften Vergeltungsmassnahmen des nazistischen Ungeheuers. Der Alarm des allgemeinen Widerstandes hatte aber indessen bereits geschlagen. Eine neue Periode der Freiheitskämpfe und der Entbehrungen begann für Griechenland und Kreta.

225.

HISTOIRE ET CIVILISATION DE LA CRÈTE
COURTE REVUE

HISTOIRE ET CIVILISATION DE LA CRÈTE

CURTE REVUE

TEXTE

Theocharis E. Detorakis

Emérite de l'Université de Crète

RECHERCHE DES RESSOURCES D' ARCHIVES - DOCUMENTATION

Spyros Tzokas

COMMENTAIRE DES DOCUMENTS

Dimitris Loukas - Spyros Tzokas

RÉVISION D' ÉDITION - DÉPARTEMENT CRÉATIF

Dimitris Loukas

PRISES DE PHOTOS DE DOCUMENTS

Spyros Panagiotopoulos

RÉVISION LITTÉRAIRE

Maria Lepenioti - Tassos Chouliaras

TRADUCTION

Tassos Chouliaras, John O'Shea,

Ekaterini Intze, Margherita Salvato

RESPONSABLE DE MISE EN PAGES

Constantin Papaconstantinou

COMPOSITION - PROCESSUS D' IMAGES

Département Créatif de la société Ellinikes Ekdoseis S.A.

IMPRESSION

Dimitris A. Altindjis

Région Industrielle de Sindos, Salonique, tél.: +302310 569511

RELIURE

Eleni K. Papadaki

81, rue Eikostis Pemptis Martiou, 121 32, Peristeri, tél.: +30210 5767926

ORGANISATION DE PRODUCTION:
GROUPE DE SOCIÉTÉS D' ÉDITIONS N. KARAMANLIS

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ Α.Ε.

ATHÈNES: 10, RUE KAPLANON & MASSALIAS, 106 80, TÉL.: 210 3634320, 210 3634330, 210 3634580, FAX: 210 3634730
SALONIQUE: 113, RUE EGNATIA, TÉL.: 2310 272720, 2310 225972

L' ÉDITION EST COFINANCÉE
PAR L' UNION EUROPÉENNE SOUS
LE CADRE DU PROGRAMME FONCTIONNEL
REGIONAL DE CRÈTE 2000-2006

© PROGRAMME FONCTIONNEL REGIONAL DE CRÈTE 2000-2006. TOUS DROITS RÉSERVÉS.
ISBN: 960-89005-0-6

RÉGION DE LA CRÈTE

SALUTATION

LA PRÉSENTE ÉDITION EST UN HOMMAGE LONGTEMPS DÛ À CRÈTE.
Pour des milliers des années, à partir de l'aube de la civilisation jusqu'à nos jours, cette terre bénite se trouve toujours sur l'avant-scène de l'histoire grecque et européenne jouant un rôle de base sur les développements historiques et culturels. Le centre de civilisation les plus ancien et le plus important dans l'espace européen a été développé à Knossos, ce qui fait justement considérer la Crète en tant que le berceau de civilisation de l'Europe. La vie historique de l'île est une aventure sempiternelle, un conflit perpétuel et sans paix contre des ennemis surnuméraires, une résistance perpétuelle. Les Romains, les Arabes, les Génois, les Vénitiens, les Turcs conquerront successivement l'île. Les luttes des Crétois ont formé un type humain particulier qui se distingue sûrement par rapport aux autres Grecs en termes de façon de penser et de se comporter. Les Crétois sont accusés plusieurs fois d'être excessivement régionalistes. Pourtant ce grand amour pour leur terre de naissance, qui est sûrement remarqué dans d'autres peuples aussi, en Crète s'agit d'une forme d'identité historique qui a été scellé par des fleuves de sang et de larmes.

UN PASTEUR SAVANT, l'Archevêque d'Athènes Latin Louis Petit, nous a adroitement donné l'image historique des Crétois: "Un peuple vraiment admirable qui a appris de conserver indemnes, en dépit d'aventures qui ont duré quarante siècles, tous ses caractéristiques nationaux et sa langue pure: une bravoure qui se mêle avec le sentiment d'indépendance, arrivant souvent vers la désobéissance, une intelligence imagée, une imagination flamboyante, une langue spontanée et infaillible, pleine d'images, un amour pour toute sorte d'aventure, une précipitation de liberté invincible qui vit avec le désir inapaisable de la promotion personnelle. [...] Un pays abondant qui donne le jour à des hommes les plus dignes dans l'espace religieux et politique, scientifique et littéraire, financier et martial [...]". Cette île nous a donné Cornaros et Theotocopoulos, Venizélos et Kazantzakis, des exemplaires d'un parcours stable vers le grand et l'inhabituel.

LA RÉGION DE LA CRÈTE a décidé d'intégrer cette édition de luxe et polyglotte dans le programme d'activités du Programme Fonctionnel Régional de Crète, du Cadre Communal d'Appui 2005-2006, afin de promouvoir plus largement l'image de l'histoire et de la civilisation de l'île avec des textes concis et compréhensibles accompagnés d'une documentation d'archives et de photos abondante.
Je voudrais aussi, par cette position, féliciter et remercier tous les facteurs qui ont cédé du matériel photographique, des actes et des documents ainsi que tous ceux qui ont contribué à cette édition de luxe.

SERAPHEIM TSOKAS

Secrétaire Général de la Région de la Crète

REMERCIEMENTS

L'INITIATIVE DE LA RÉGION DE LA CRÈTE DE METTRE EN VALEUR LA civilisation crétoise à travers une édition luxueuse en cinq langues, ainsi que le texte argumenté du professeur *Théocharis Détorakis* qui esquisse d'une façon compréhensible l'histoire crétoise dans ses diverses expressions, ont crée a priori de hautes perspectives concernant le résultat de l'édition finale. Dès le début nous nous sommes orientés à une édition d'un style ancien, quant à sa forme, d'une part parce que nous la considérons à la hauteur du sujet traité et d'autre part pour honorer une époque entière, l'époque de l'archétype, pendant laquelle les techniciens et premiers imprimeurs Crétois jouent un premier rôle à la diffusion de cet nouvel art révolutionnaire.

L' ÉTAPE SUIVANTE POUR LA RÉALISATION de ce projet est l'étude et la sélection de documents et de souvenirs représentatifs d'une valeur historique explicite et d'une innocuité esthétique capables d'éclairer non seulement les plis apparents mais aussi les plis inaperçus de l'histoire orageuse crétoise, toujours dans le cadre des limites posés par un précis.

QUANT AUX NOTES SUR LE MATÉRIEL RASSEMBLÉ, nous avons voulu exposer des commentaires approfondis pour créer un niveau de narration secondaire, en y incorporant des informations spéciales afin d'entraîner le lecteur à examiner la bibliographie certainement riche.

LES BIENFAITEURS INESTIMABLES au cours de notre tentative ont été les plus grands musées et institutions du pays qui, non seulement ont répondu volontiers à l'appel de la Région de la Crète, mais ils nous ont prêté le matériel très rare de leurs archives, dont une partie est publiée pour la première fois.

ON DOIT MENTIONNER EN PARTICULIER les Archives Photographiques du Musée Bénaki et également *Fani Konstantinou*, *Aliki Tsirgialou* et *Olga Chardalia*, pour la prestation d'une partie des archives non publiées du photographe crétois *Stéphane Fiotakis*, qui appartiennent dorénavant au musée, à partir de l'été 2005.

Nous remercions aussi la Bibliothèque du Parlement Grec et sa directrice, *Eurydice Abatzi*, pour la prestation des gravures et des anciennes publications.

Le Musée National Historique et son directeur, *Ioannis Mazarakis-Aignan*, ainsi que sa surveillante, *Efthimia Papaspirou-Karadimitriou*, la Bibliothécaire, *Déméter Koukiou* et les collaborateurs scientifiques *Angela Vidali*, *Marinos Kachrilas*, *Natacha Kastriti*, *Anastasie Kouli* et *Philippe Mazarakis* pour la prestation des gravures et des objets précieux historiques du musée.

Le Musée Historique de la Crète et son directeur *Alexis Kalokérinos*.

Le Musée Monétaire d'Athènes pour la prise en photo des "trésors" et en particulier la directrice *Despina Evgénidou* et les collaborateurs scientifiques *Euterpe Ralli*, *Panagiotis Tselekas* et *Giorka Nikolaou*.

L'Organisation Grecque du Tourisme.

Le Musée Bénaki et *Sofia Chandaka* pour la prestation d'œuvres de peinture.

Le Musée Byzantin et Chrétien et le directeur *Dimitrios Konstantios* pour la prestation d'hagiographies.

Le Fonds de Recettes Archéologiques.

L'Institut Culturel de la Banque Nationale et le directeur *Dionyssis Kapsalis* pour la prestation des cartes et des gravures qui appartiennent à sa collection.

Le Musée de la Ville d'Athènes Vourou-Eftaxia et le directeur, *Stélíos Lidakis* ainsi que les collaborateurs scientifiques *Féi Tolaki* et *Virginie Mavrika* pour la prestation des gravures.

Le Musée "Elefthérios K. Vénizelos" et l'Organisation Culturelle de la Municipalité d'Athènes et la responsable des Archives, *Hélène Dardamani* pour la prise en photo de documents et objets précieux historiques.

Finalement, nous remercions en particulier le Saint Couvent de Sainte Catherine au mont Sina et sa révérence l'abbé *Damianos* ainsi que la Sainte Réunion du Couvent.

En plus, le Saint Couvent de Saint Nicolas Anapafsa à Météore et l'abbé du Couvent.

Dimitris Loukas, Spyros Tzokas

226.

HISTOIRE ET CIVILISATION DE LA CRÈTE

L'IMAGE GÉOGRAPHIQUE DE LA CRÈTE

A POSITION GÉOGRAPHIQUE privilégiée de la Crète, qui se situe au milieu du bassin Méditerranéen et en égale distance de l'Europe, de l'Asie et de l'Afrique, crée une rare, quasi exceptionnelle composition de conditions géographiques et climatologiques. S'étendant à une longueur maximale de 260 kilomètres, de la pointe la plus à l'est, Sidéro, jusqu'au bout le plus à l'est de la pointe Graboussa, sa latitude maximale est à peine 56 kilomètres, entre les pointes Stavros et Lithinon, à la préfecture d'Héraklion actuelle, alors qu'à l'isthme d'Iérapetra l'amplitude de l'île ne dépasse pas les 12 kilomètres.

La Crète a l'image d'une île montagnarde et en fait, elle ressemble à une roche énorme, au milieu de la pleine mer. Au milieu de l'île, se hausse Psiloritis, l'ancienne Idi (alt. 2.456 m.). Il s'agit une montagne sacrée qui est liée au culte du Zeus le Crètagène (qui naquit en Crète). À l'ouest, Lefka Ori (les Monts Blancs) où Madares rivalisent avec Psiloritis d'altitude (alt. 2.452 m.). La chaîne des montagnes de Dikti à l'est (alt. 2.155 m.) est un peu plus basse et elle est aussi liée à la naissance de Zeus, le roi des hommes et des dieux. Des petites chaînes de montagnes et des chaînes de collines se développent aux parties médianes, avec des belles vallées, et des collines cultivées, surtout avec des vignes et des oliviers.

La configuration géographique de la Crète présente une particularité formidable, puisqu'elle combine des caractéristiques du Nord et du Sud, de l'Europe et

de l'Afrique. Les alternances du paysage et des conditions climatiques sont respectivement si grandes en Crète, qu'elles différencient l'image dans peu de kilomètres. Les beautés naturelles qui réjouissent et qui capturent le regard sont uniques. Aucune région du monde n'a la richesse et la diversité de la faune et de la flore de la Crète. Ici, coexistent des cèdres et des cyprès montagnards avec des oliviers et des vignes, avec des palmiers et des bananiers, tandis qu'à beaucoup de régions des côtes du sud de l'île et particulièrement à la région d'Iérapetra, l'hiver est si doux que les hirondelles n'émigrent jamais. Une énorme variété de cultures et de produits garantie une richesse autonome en Crète, qui est assez riche, malgré son caractère d'apparence montagnard.

La Crète semble tourner son visage vers l'Europe et son dos vers l'Afrique. Sur le littoral du nord, il y a des baies profondes et des ports hospitaliers, le plus grand parmi lesquels est le port de Souda à la région de Chania. Au contraire, les côtes du sud sont abrupts et inhospitaliers, avec peu de baies et sans aucun port remarquable, à l'exception le port d'Iérapetra. Cette configuration explique distinctement le développement et la supériorité du nord de la Crète sur le sud de l'île.

Mais la Crète est bien connue surtout pour sa longue et riche histoire et pour son apport à la civilisation européenne. En Crète on note la présence de la plus ancienne civilisation de l'Europe et elle est justement caractérisée comme le berceau de la civilisation de l'Europe. Sa vie historique est colossale tant en du-

227.

rée qu'en variété d'événements. On n'exagérât pas si on disait que presque aucune autre région de Grèce n'a une tradition d'histoire et de civilisation si longue et si riche, avec la présence intense de la signature d'une physionomie particulière, si caractéristique et si distincte que la Crète.

Dès l'aurore de la civilisation en Europe et jusqu'à nos jours, la Crète se trouve au centre des événements de l'histoire grecque et européenne et joue toujours un rôle primaire aux développements. L'écrit suivant tente une courte revue de la vie pré-historique et historique de la Crète.

PARTIE I.

LES TEMPS PREHISTORIQUES DE LA CRETE

(6000-1100 AVANT J.C.)

A. LA PERIODE NEOLITHIQUE (6000-2600 AVANT J.C.)

LES PREUVES LES PLUS ANCIENNES sur la vie humaine en Crète furent découvertes dans les couches les plus basses de Cnossos et datent de ladite période précéramique (6100-5700 avant J.C.). Les petits objets qui furent trouvés ici ne sont pas nombreux. Il s'agit d'outils en bois et en pierre, de graines de blé, d'orge et de lentille et d'os d'animaux pensionnaires (de chèvres et de brebis, de bœufs et de porcs) qui permettent la déduction de conclusions sur la mode de vie et sur les habitudes des habitants au début de l'époque néolithique. Tous les faits nous convainquent qu'il s'agit d'une petite société d'agriculteurs qui forma un système de vie productif assez développé. On n'a pas trouvé des preuves de vie fondée sur la chasse ou la pêche mais ça ne veut pas dire que ces modes de vie étaient inconnues. Les morts étaient enterrés dans des tombes semblant à des fosses bas-fonds et dans des cavités près des agglomérations.

La période néolithique principale en Crète couvre une période de presque trois millénaires, de 5700 jusqu'à 2800 avant J.C. (selon Nicolas Platon: jusqu'à 2600 avant J.C.) Cette période est découpée en trois phases, l'ancienne (5700-3800), la moyenne (3800-3500) et la récente (3500-2800/2600). Excepté Cnossos,

qui est l'agglomération néolithique la plus importante de Crète, d'autres centres ont aussi été relevés, à Katsamba (qui était le port de Cnossos), à Iérapetra, aux cavernes de Miamos, d'Eileithyia, de Trapeza, d'Akrotiri à Chania et ailleurs. Les maisons néolithiques sont construites en briques, en pierre et en bois et elles se composent de chambres rectangulaires, qui sont construites souvent sur des fonds en pierre. Les outils de l'époque étaient faits en pierres fluviales, en bois, en os d'animaux, et d'habitude il s'agit d'aches, de marteaux, de battes et de dagues.

228.

Un élément de vie important est la vaste utilisation de l'obsidienne de Milos, pour en faire les pointes des armes.

Hormis les outils et les armes en pierre, avec le temps les premiers gros œuvres céramiques (des pots et des ustensiles divers) font leur apparition.

Ces articles sont cuits à feu, puisque le four et le tour ne sont pas encore connus. La décoration des pots est gravée ou écrite et à la plupart des cas, leur surface est rousse à cause de la cuisson disparate au feu.

Dès la deuxième phase de l'époque, les premières pièces d'art plastique font leur apparition. Il s'agit de statuettes divers en argile ou en pierre, qui représentent d'habitude des femmes. Certains archéologues pensent que l'on trouve dans ces statuettes de femmes les plus anciennes semences de culte d'une

divinité féminine, qui existait aussi chez d'autres peuples de la Méditerranée Orientale le symbole de la fertilité. Les statuettes votives qui représentent des animaux et des oiseaux ne sont pas nombreuses.

B. LA CIVILISATION MINOENNE (2600-1100 AVANT J.C.)

Centres - Excavations

La grande gloire de la Crète préhistorique est la civilisation minoenne, la plus importante des civilisations dès l'époque de cuivre en Grèce. Enterrée dans les viscères de la terre crétoise, cette civilisation resta inconnue pendant de milliers d'ans. Les racontes mythiques des écrivains anciens Grecs ou Latins qui portent sur une époque de bonne application des lois et de prospérité en Crète, quand le grand seigneur suprême était Minos, fils et disciple de Zeus, qui était aussi née en Crète, sur des cités grandes et riches qui participaient à la guerre de Troie, sur des artistes brillants comme Dédale et Icare, étaient la répercussion d'une époque d'or qui était à jamais perdue.

Les excavations ranimèrent les mythes et révélèrent la vérité d'une tradition de siècles. Des trouvailles superficielles à des endroits divers de l'île, surtout des plaques sur lesquelles il y avait des épigraphes, avaient déjà commencé à susciter l'intérêt des excursionnistes et des archéologues dès l'époque de la domination des Vénitiens. Mais, la première recherche - excavation en Crète eut lieu en 1878, aussitôt après la Convention de Chalepas et la concession de privilèges au peuple Crétois. Le commerçant et amateur de l'antiquité, Minos Kalokairinos, était le premier à signaler la position du palais de Cnossos et c'est lui qui en excava une petite partie. Quelques années plus tard, en 1884, Joseph Hatzidakis, le président de l'Association Culturelle d'Héraklion, en collaboration avec un archéologue Italien (Halbherr), étudia des cavernes sacrées divers (Idaion Andron, Speos Eileithyia). Les premières trouvailles étaient gardées dans un dépôt de l'église d'Aghios Minas, aux soins de l'Association Culturelle de Héraklion.

Le premier archéologue Européen

qui montra son intérêt pour l'excavation du palais de Cnossos était Heinrich Schlieman, le fouilleur réputé de Troie et de Mycènes. Il visita Crète en 1890, pour négocier l'achat du site de Cnossos par ses possesseurs Turcs, mais les négociations furent infructueuses. Peu après (1894) l'anthropologue et administrateur de l'Ashmolean Museum d'Oxford, Arthur Evans (1851-1941) visita aussi pour la première fois la Crète. Evans essayait de prouver que la solution du problème de la civilisation mycénienne se trouvait en Crète. Il commença une recherche archéologique dans la vallée de Messara, mais la manifestation de la révolution de 1895 et les conditions difficiles intérieures en Crète empêchèrent Evans de continuer sa recherche.

La liberté de la Crète avec la déclaration de l'Autonomie (1898) crée maintenant des conditions parfaites pour des recherches archéologiques. Evans acheta une large pièce de terre sur le site Kéfala, qui était l'endroit du palais de l'ancienne de Cnossos et il y commença ses excavations en Mars en 1900. L'excavation s'avança rapidement et ses résultats étaient impressionnants. Evans devint le Nestor de l'archéologie minoenne et il exposa les résultats de ses recherches dans une œuvre à quatre volumes intitulée *The palace of Minos at Cnossos (Le palais de Minos à Cnossos)* (1921-1936), qui continue à constituer la base principale de l'archéologie minoenne.

Evans ne limita pas son œuvre aux excavations et à l'étude de ses trouvailles. Il effectua aussi des restaurations impressionnantes du palais de Cnossos et des fresques, qu'il restaura avec l'aide d'aptes artistes. Cette méthode était critiquée par plusieurs archéologues, qui accusent Evans d'actes arbitraires et de présomptions fragiles. Pourtant, aucune théorie n'a pas renversé jusqu'à nos jours les conclusions principales et les interprétations de ce pionnier important. Evans construisit une villa à côté du palais minoen pour y habiter avec ses collaborateurs et pour étudier sur place ses trouvailles. Les recherches à Cnossos furent continuées par l'Ecole Archéologique Anglaise.

Pendant la même époque qu'Evans excava Cnossos, des archéologues Grecs et étrangers étudiaient des excavations et des recherches à d'autres centres

230.

minoens de l'île. Joseph Hatzidakis, surveillant des Antiquités et un des fondateurs du Musée Archéologique de Héraklion, detecta le palais de Malia et le centre minoen de Tylissos, alors que le grand archéologue Stephan Xanthoudidis (1864-1928) étudia les dômes de Messara. En même temps, l'Ecole Archéologique Italienne excava le grand palais de Phaistos (1900-1909, 1950 à nos jours), l'Ecole Archéologique Française le palais de Malia et l'Ecole Archéologique Américaine l'agglomération de Gournia (1922-1929), à la pointe nord de l'Isthme d'Iérapetra (1904).

Les recherches et les excavations des archéologues Grecs sont aussi brillantes, particulièrement après 1950. On cite caractéristiquement les excavations de N. Platon au palais de Zakros, à la pointe la plus à l'est de la Crète, les excavations de Styl. Alexiou aux tombes minoennes de Katsamba, les excavations de G. Sakellarakis à Arhanes et à l'Idaion Andron. Les dernières recherches à l'est de la Crète donnèrent une nouvelle perspective à nos connaissances sur l'archéologie minoenne. Les recherches archéologiques sous-marines offrent aussi des trouvailles importantes. Beaucoup de problèmes restent encore sans solution, mais la poursuite des excavations et des recherches partout en Crète, à des agglomérations, des cavernes et des sanctuaires de sommet,

multiplient jour le jour nos connaissances renforçant ou annulant les interprétations et les théories des chercheurs anciens.

Diagramme chronologique

On doit la datation des phases évolutives de la civilisation minoenne à Evans. En examinant l'évolution de la poterie en Crète et en comparant les trouvailles de la Crète avec des autres respectifs qui furent trouvés en Egypte, Evans proposa un diagramme chronologique qui contient trois grandes périodes: Minoenne Ancienne (3400-2100 avant J.C.), Minoenne Moyenne (2100-1580 avant J.C.) et Minoenne Récente (1580-1200 avant J.C.). Evans divise chaque période en trois plus petites phases. Il place la pointe extrême de la civilisation minoenne à la période Minoenne Moyenne III et à la période Minoenne Récente I (1700-1450 avant J.C.).

Nicolas Platon proposa un nouveau diagramme chronologique (1958) qui s'appuie sur une base totalement différente mais qui ne se diversifie pas beaucoup de celui de Evans. En supposant que l'époque néolithique se termine en Crète en 2600 et que les premiers palais minoens furent construits à Cnossos en 2000 avant J.C., et furent détruits en 1700 à peu près, probablement par un tremblement de terre et furent reconstruits encore plus majes-

ruaux pour être complètement détruits par l'explosion effrayante du volcan de Thira en 1450, N. Platon proposa de nouveaux termes chronologiques et de nouvelles limites chronologiques, se basant sur l'évolution architecturale des palais minoens: période Prépalatiale (2600-2000 avant J.C.), période Protopalatiale (2000-1700 avant J.C.), période Néopalatiale (1700-1450 avant J.C.), époque Postpalatiale ou Mucénienne (1450-1150 avant J.C.). Platon place l'apogée acmé à la période Néopalatiale, c'est-à-dire entre 1700 et 1450 avant J.C. Pourtant, il est caractéristique que tous les deux diagrammes s'accordent sur le sujet essentiel des limites chronologiques de la période de l'acmé. La terminologie de N. Platon est devenue généralement acceptable, sans annuler celle d'Evans.

LES PÉRIODES DE LA CIVILISATION MINOENNE

A. Période Prépalatiale (2600-2000 avant J.C.)

L'ascension de l'époque du cuivre en Crète est placée chroniquement au milieu du troisième millénaire avant J.C. La théorie ancienne, selon laquelle le cuivre fut introduit en Crète par l'Égypte n'est plus acceptable. Aujourd'hui, on accepte que la région entière de l'Égée et la Crète furent peuplées à cette période par une grande nation de peuples préhelléniques, qu'on appelle conventionnellement Prohellènes, Egéens ou Pélasgiens. Ces peuples, qui rentrent dans ladite "tribu méditerranéenne" partagent des caractéristiques anthropologiques communs comme la petite taille, la dolichocéphalie, les cheveux noirs bruns et les yeux noirs, ils n'ont pas de relation tribale ni avec les Égyptiens ni avec les Sémites de l'est de la Méditerranée, ni avec les autres peuples du littoral nord de l'Afrique. Ces peuples sont les créateurs de la civilisation de l'époque du cuivre en Crète et aux Cyclades.

Pendant cette époque-là des centres littoraux se développent à l'est de la Crète (Malia, Paléokastro, Zakros). Ces centres sont ouverts aux influences de l'Orient. Pendant la même époque, des agglomérations puissantes se développent à la Crète centrale, surtout à la plaine de Messara, comme aussi des voies de communication entre les cités, comme Phaistos et Cnossos. La navigation s'est développée et il y a des relations commerciales avec d'autres

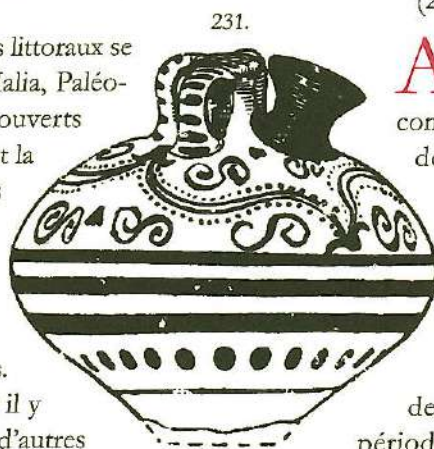
centres. En Crète on importe du cuivre surtout de Chypre, de l'or d'Égypte, de l'argent et de l'obsidienne des Cyclades, évidemment en échangeant des produits crétois.

Le niveau de vie est supérieur à celui de l'époque néolithique, dont certains éléments survivent encore. Certaines cavernes sont peuplées pendant cette période, comme par exemple les cavernes de Miamous, d'Eileithyia, de Trapéza et d'Arkalohorion. Pourtant, on signala aussi des agglomérations organisées comme à Basiliki d'Iérapétria. Le culte des morts est déjà connu et l'enterrement des morts a lieu dans des cavernes ou dans des caveaux (à Messara), qui sont considérés comme les précurseurs des caveaux de Mycènes et de Crète. Un large cimetière fut découvert à Aghia Fotia de Sitia.

Les connaissances et les expériences de la vie furent multipliées. La roue est déjà connue et l'art céramique produit des œuvres remarquables, manufacturés à beaucoup de styles caractéristiques, dénommés par les archéologues selon les sites dans lesquels les œuvres respectifs furent trouvés, comme par exemple l'Ordre de Pyrgos, avec des pots noirs fumés, l'Ordre d'Agios Onoufrios, avec des lignes rouges qui se croisent à la base des pots. On rencontre la décoration multicolore des pots (avec des spires) vers la fin de la période en question. Quant à la création de petits objets d'art, on utilise des roches locales (stéatite, calcaire, pierre à plâtre, stalactite, ophite etc.) pour la manufacture de pots et de statuettes. Aux excavations on trouva aussi beaucoup de petits objets d'art, des œuvres de joaillerie, d'orfèvrerie, de l'art de cuivre (bijoux pour les femmes et les hommes, dagues, tampons etc.) qui certifient le haut niveau de vie et qui présagent la grande prospérité des périodes suivantes.

B. Période Protopalatiale (2000-1700 avant J.C.)

Avec l'ascension du deuxième millénaire avant J.C. on construit des complexes palatiaux aux grandes cités de Crète, à Cnossos, à Phaistos, à Malia et à Zakros. Des plus petits centres palatiaux de cette période furent signalés dans d'autres régions, comme à Monastiraki Amariou et à la région de la cité de Chania. La création de ces grandes œuvres présuppose une longue période de paix, que l'on surnomme "la

paix minoenne" (pax minoica). Bien sûr la construction de grands complexes palatiaux et d'autres œuvres techniques présuppose une économie prospère. Le commerce crétois qui prospérait pendant cette époque-là était le plus fort de la Méditerranée Est en supplantant le commerce chypriote. C'est le moment où l'on jette les bases de l'empire minoen des mers, dont parleront les historiens postérieurs, comme Thucydide (I, 4).

On ne sait pas exactement quelle était la forme des palais de la période protopalatiale, mais on sait qu'ils furent détruits vers 1700 avant J.C. Les archéologues ne sont pas d'accord en ce qui concerne les causes de la catastrophe, c'est-à-dire si la catastrophe fut causée par une invasion hostile ou par un grand tremblement de terre. Ce dernier est le plus probable. Une explosion du volcan de Thira et le tremblement de terre conséquent détruisirent possiblement les cités minoennes qui commencèrent à se reformer tout de suite.

La civilisation de l'époque présente un épanouissement de toutes les formes d'expression artistique, mais en particulier de l'art céramique. Ledit Ordre barbotine représente les pièces céramiques les plus anciennes de l'époque (pots avec des proéminences décoratives sur leur surface entière, qui sont créés quand la terre à potier est encore humide).

Mais la grande gloire de la céramique pendant cette période sont lesdits "pots de Kamares", qui viennent des ateliers de Phaistos et de Cnossos. Le nom leur fut donné par les archéologues selon la caverne de Kamares de Messara, où l'on trouva pour la première fois de pots de ce style. Il s'agit de créations d'unique finesse, décorées merveilleusement avec des couleurs indélébiles, du blanc et du rouge sur un fond noir. La variété des éléments décoratifs est inexhaustible. Lesdits pots à "coquille d'œuf" constituent une catégorie à part, dont le travail artistique est parfait et dont les parois sont fins comme la coquille de l'œuf. Le développement tant de petits que de grands objets d'art est respectif en particulier en ce qui concerne la gravure de tampons. On utilise des matériaux doux (terre à potier), mais aussi des pierres semi-précieuses dures (sardoine, agate, hémarite, jaspé, calcédoine, cristal naturel montagnard, etc.) et on crée des œuvres d'art exceptionnelles. Beaucoup de tampons contiennent aussi des hiéroglyphes, qui deviennent

connus en Crète à cette époque-là. L'art décoratif toucha aussi un niveau respectif, en particulier en ce qui concerne les œuvres d'embellissement féminin. Le bijou unique avec les deux abeilles qui déposent ou sucent du miel par la même gâufre est bien connu et merveilleux. On l'a découvert sur le site Chrysos-lakos, de la région du palais de Malia.

C. Période Néopalatiale (1700-1450 avant J.C.)

Aussitôt après la catastrophe de 1700 les cités de Crète se reforment d'une rapidité remarquable. Sur les ruines des anciens palais qui furent détruits on construit des nouveaux palais encore plus majestueux et la civilisation crétoise entre dans l'époque de sa grande prospérité. Les archéologues séparent l'évolution de la civilisation de la Période Néopalatiale en trois phases: la phase de la restauration et de la préparation (1700-1600), la phase de la grande prospérité (1600-1500) et la phase de l'expansion minoenne et des influences créatives sur plusieurs civilisations méditerranéennes (1500-1450).

La gloire la plus importante de la Crète minoenne est son architecture monumentale. On construit maintenant des complexes palatiaux dédaléens à plusieurs étages dans de nombreux centres en Crète. Le pa-

232.

lais de Cnossos, le plus grand et le plus brillant bâtiment de la Crète minoenne couvre un espace de 22.000 m² et monte à trois ou quatre étages, avec 1.400 chambres. Sa construction dédaléenne créa chez les Grecs anciens l'image mythique du labyrinthe crétois. A Phaistos et à Malia les palais sont plus petits d'une superficie une surface de 9.000 m², alors que le palais de Zakros est un peu plus petit (7.000 m.c.), quoi que aussi brillant que les autres.

Tous les palais de Crète sont construits selon un plan architectural prédéterminé. Ils sont développés autour d'une large cour centrale, où l'on organise aussi les manifestations publiques. Les palais de Crète ont des entrées majestueuses, avec des propylées, des colonnades imposantes, des puits monumentaux, des chambres à plusieurs portes, et des systèmes éclairage, d'arrosage et de drainage. De surcroît, des dépôts larges et riches, des cabinets d'archives, des trésoreries, des dépôts sacrés, des réservoirs de purification, des ateliers pour

les artistes, même des salles de classe. Les planchers sont couverts par des plaques schisteuses vertes et les murs sont chemisés avec des mortiers à construire ou du revêtement en marbre en pierre à plâtre, une sorte de albâtre crétois. La décoration picturale et chromatique riche, avec des fresques et des représentations imagées créaient dans ces palais l'image d'une "magie féerique".

Le palais de Cnossos, qui fut restauré sur la base des trouvailles des excavations et grâce à l'imagination créative d'Evans, montre le niveau de la capacité de l'architecture minoenne. Cependant l'image la plus représentative en ce qui concerne l'organisation et le fonction des appartements palatiaux fut donné par le palais de Zakros, l'unique découvert non pillé, avec tous les ustensiles et les objets à leur place.

Des bâtiments luxueux plus petits, des villas et des maisons de grands seigneurs locaux ou des résidences royales d'été furent détectées et excavées sur plusieurs endroits. Les plus importants et larges sont situés à Arhanes, à Aghia Triada de Messara, à Epano Zakros de Sitia. On connaît aussi des villas luxueuses minoennes à des endroits divers, qui appartenaient à des officiers ou à des propriétaires fonciers puissants de l'époque (Sclavokamos, Tyliossos, Chani Nirou, Metropolis de Messara, Apodoulou de Réthymno, Kastelli Pediados, Plati Lasithiou, Prophitis Ilias, Ahladia Sitias, Praissos etc.). Certaines de ces fermes nous donnent une image précise de la vie agricole, par les installations artisanales (oliveries, pressoirs, dépôts, ruines des fours pour les céramiques etc.). L'évolution de l'architecture des tombeaux est respectueuse, dont un exemple magnifique est le tombeau d'Isopaton au sud de Cnossos, un bâtiment impressionnant désigné pas seulement pour l'enterrement mais aussi pour l'adoration

funeste du roi divinisé. Dans d'autres régions on retrouvait des tombes à chambre, taillées sur des roches dures à des formes diverses. Des caveaux de l'époque furent trouvés à Cnossos et à Kamilaris de Messara, près de Phaistos. Tous les éléments montrent l'existence d'une adoration funeste développée.

Le développement de l'art dans toutes ses formes est également impressionnant. C'est l'époque où l'on présente pour la première fois de la peinture monumentale, soit comme art de fresques, qui se combine

avec l'architecture en la complétant, soit comme peinture sur céramique. Les fresques de Cnossos, les pièces détachées qui les complétaient, constituent la grande gloire de la peinture minoenne. Les thèmes des fresques sont de nature sociale (des symposiums, des bals, des foires), ou religieuse (le jeu du taureau, des représentations des divinités comme la fameuse "Parisienne"), et d'autres thèmes proprement naturalistes (des paysages avec des fleurs et des feuilles, des animaux, des oiseaux, des thèmes tirés par la vie marine, des poissons, des poulpes, des oursins etc.).

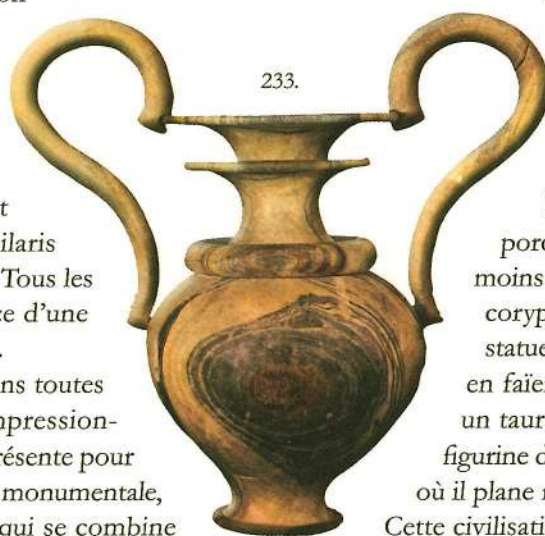
Les thèmes de la peinture sur céramique sont proportionnels. Dans le domaine de la peinture sur céramique se présentent maintenant des pots de libation de perfection excellente, en imitation des têtes d'animaux (de lion ou de taureau) ou des écailles marines. La microsculpture atteint son apogée pendant la période Néopalatiale. Des grands artistes créent des œuvres d'art magnifiques, des pots de libation, et des ustensiles à une vaste diversité de formes et de thèmes. Les plus beaux dérivent du palais de Cnossos et de la villa de Aghia Triada. Un pot de libation manufacturé en cristal de la montagne, avec un anneau doré, fait au tour, sur le gorgon et avec une poignée en perles vertes en cristal, fut trouvé dans les trésoreries de Zakros et il s'agit d'un chef d'œuvre unique.

La gravure de tampons présente aussi un développement impressionnant. Les tampons de la période en question, beaucoup desquels étaient utilisés comme des talismans ou comme des amulettes magiques détournant les esprits malfaisants, sont d'habitude lenticulaires ou de la forme d'une amande. On utilisait des pierres fines dures, qui étaient gravées patiemment par des artistes brillants. La même chose

se passe aussi au domaine de l'art plastique de l'époque qui est représenté principalement par des statuettes.

Les matériaux que l'on utilisait étaient la terre à potier, la faïence qui est une sorte de porcelaine, l'ivoire, l'or, le cuivre, et moins souvent des roches. Des pièces coryphées de l'art plastique sont les statuettes de "la déesse aux serpents" en faïence et le "saut acrobatique sur un taureau" de Cnossos, il s'agit de la figurine d'un acrobate ivoire, au moment où il plane réalisant un saut dangereux.

Cette civilisation, la plus brillante de l'époque

234.

du cuivre en Grèce, fut complètement détruite probablement par une explosion effrayante du volcan de Thira. Les archéologues considèrent que lors des dernières cinquante années de cette période (1500-1450 avant J.C.) il y a eu deux grandes explosions. La dernière, qui selon Sp. Marinatos était aussi forte que l'explosion du volcan de Krakatau des Indes Néerlandaises (1887), mit fin à la civilisation la plus glorieuse de la Crète préhistorique, affaiblit les centres crétois et a créé des conditions favorables pour l'invasion des Achéens.

Image de la vie en Crète des années préhistoriques

La personnalité centrale de la civilisation minoenne était Minos, le roi de Cnossos. De nos jours, on croit que le mot Minos est un titre royal, comparable à celui des Pharaons de l'Égypte. La mythologie ancienne est riche en traditions portant sur Minos. Fils de Zeus et d'Europe, il recevait les lois par son père Zeus. L'antiquité grecque le reconnaît comme fils et disciple de Zeus, et comme un législateur sage, qui est devenu aussi un juge des âmes à Hadès avec son frère Radamanthe et avec Éaque, qui était lui aussi un des fils de Zeus. Ce qui est caractéristique est le témoignage de Platon, selon qui Éaque juge les Européens, Radamanthe juge les Asiatiques et Minos est le président de la cour de justice des âmes. Dans la conscience historique des anciens, comme elle est exprimée par Thucydide, Minos était le dominateur des mers. Il était le premier à avoir une

force marine puissante, il chassa les pirates et il peupla le littoral et les îles, en créant une vaste puissance marine. Aujourd'hui on connaît une multitude d'agglomérations et d'installations minoennes sur les îles de la mer Égée (Kythira, Milos, Kéa, Thira, Scopélos, Karpathos, Rhodes, Milet etc.) Le mythe de Thésée reflète la domination de Minos sur l'Attique, alors que les mythes de Dédale et d'Icare reflètent les connaissances technologiques et l'angoisse de l'homme à dompter les forces naturelles. Il y avait des cités appelées Minos dans de nombreuses régions de la Grèce, mais aussi à Sicile, à Gaza de Palestine et encore à l'Arabie lointaine.

Le système politique était la royauté centralisée, qui était basée sur la perception théocratique de la vie, selon laquelle le roi tire son pouvoir par dieu. Ainsi, le roi en Crète est aussi le "grand prêtre suprême", le représentant de dieu, et il est possible que l'on l'adore comme dieu. Les symboles de son pouvoir sont la couronne aux lis et aux plumes, le collier aux lis et un oiseau mythique, le griffon qui l'accompagne. Il s'agit d'un animal qui a le corps d'un lion et la tête d'un oiseau. Il fait parti de la décoration de la salle du trône de Minos à Cnossos et aujourd'hui, c'est l'emblème de la Municipalité de Héraklion.

La société minoenne est une organisation de grandes générations avec la distinction des ordres, qui obéissent aux grands seigneurs locaux. L'économie puissante après 1700 créa peut-être une noblesse qui se basait sur le pouvoir de la richesse. Sans aucun doute, les esclaves devaient constituer un ordre séparé.

Ce n'est pas facile de donner une image complète de la vie de Crète minoenne, surtout pendant les phases évolutives de sa civilisation. Cependant, toutes les indications nous montrent qu'il s'agit d'un peuple qui a l'esprit riche, qui aime la nature et la vie, qui est optimiste et créatif. Ils aperçoivent la vie d'une manière complètement différente que les autres peuples de l'époque. La remarque de N. Platon est caractéristique: *"La liaison extrêmement forte avec la vie, fait l'homme minoen sentir et porter seulement les éléments qui sont liés au bon côté de la vie: on dirait que la chanson de la joie et de la vie résonne partout. Ainsi, on oublie l'angoisse sur l'avenir incertain et sur la mort et on ne le sent pas. Puisqu'ils ne s'intéressent pas à l'avenir, ils n'ont pas la tendance de perpétuer le passé comme c'était le cas des Mésopotamiens ou de cristalliser la présent pour l'éternité, comme c'est le cas des Egyptiens. Un ton gai d'optimisme règne dans la création minoenne entière"*.

Le peuple se compose surtout d'agriculteurs et de bergers. Une belle image de la vie agricole minoenne est représentée sur le fameux "pot des faucheurs", qui fut trouvé à Aghia Triada de Messara. Sur le dos du pot, il y a des faucheurs portant leur instruments d'agriculture sur l'épaule, chantant peut-être un hymne à la déesse de la végétation, à l'accompagnement d'un musicien et d'un prêtre qui porte un sistre, comme à la culte d'Isis d'Egypte. Le groupe des chanteurs de cette représentation fut caractérisé comme "le quartetto le plus ancien de la civilisation européenne".

Cependant, la condition préalable du grand art et d'une forme de vie supérieure est le développement de la vie urbaine. En fait, il paraît qu'aux grands centres de Crète une noblesse sociale, qui a d'hautes exigences fut créée. Aujourd'hui, on est étonné de la finesse et de la grâce de l'habillement et de la toilette des femmes, de la richesse et de la variété des bijoux, de la mode en ce qui concerne les robes et les coiffures avec leur luxe brillant. On doit imaginer à la fois le sens de propreté, l'utilisation des parfums et des produits de beauté, les crayons de rouge à lèvres pour les femmes, comme on peut voir aux fresques des palais minoens. La forme de la "Parisienne" est caractéristique. Même les hommes qui s'habillent simplement, avec une simple bande à leur ceinture, sont toujours représentés rasés et ils portent des bijoux.

Un des traits les plus typiques de la civilisation minoenne est la liberté des femmes et le développement

de la noblesse féminine. Les femmes participent activement et sur un pied d'égalité avec les hommes à la vie publique, aux fêtes et aux spectacles, même à des épreuves sportives dangereuses et à la chasse. Cette égalité entre les hommes et les femmes en Crète minoenne montre bien sûr une perception de vie avancée, qui nous étonne, étant donné que même dans des temps très avancés et pendant des périodes d'acmé culturelle, comme par exemple à Athènes de Périclès, les femmes étaient vouées à des tâches ménagères et condamnées de vivre sous la domination absolue des hommes.

La vie riche des Minoens est apparente aux spectacles, aux jeux, aux manifestations cultuelles et de fête, aux épreuves sportives, aux acrobaties, aux bals et à la chasse. On doit noter en particulier l'existence de grandes cours et de théâtres. Aux palais de Cnossos et de Phaistos il y a les sites théâtraux les plus anciens du continent européen. On dirait encore que les Minoens aimaient particulièrement les acrobaties et les épreuves sportives dangereuses, la plus fameuse étant "le jeu du taureau". Il s'agit d'une démonstration acrobatique dangereuse sur le dos d'un taureau irrité, selon les fresques et les autres représentations sur des tampons et des reliefs. Les spécialistes croient que ce sport à haut risque faisait parti d'une série de manifestations cultuelles.

Les Crétois aimaient particulièrement les danses, comme l'indiquent les fresques et les sources philologiques de l'antiquité Grecque, où on célèbre la virtuosité des Crétois en ce qui concerne la danse. Homère fait une description merveilleuse de la danse minoenne, en décrivant la danse d'Ariane à Cnossos, comme elle fut décrite par Héphestos sur le bouclier d'Achille (*Iliade*, vers 590-606):

"L'illustre Boiteux y modèle encore une place de danse toute pareille à celle que jadis, dans la vaste Cnossos, l'art de Dédale bâtit pour Ariane aux belles tresses. Des jeunes gens et des jeunes filles, pour lesquelles un mari donnerait bien des bœufs, sont là qui dansent en se tenant la main au-dessus du poignet. Les jeunes filles portent de fins tissus; les jeunes gens revêtirent des tuniques bien tissées, où luit doucement l'huile. Elles ont de belles couronnes; eux portent des épées en or, pendues à des baudriers en argent. Tantôt, avec une parfaite aisance, ils courent d'un pied exercé tel un potier, assis, qui essaie la roue bien faite à sa main, pour voir si elle marche-tantôt ils courent en ligne les uns vers les autres. Une foule immense et

ravie fait cercle autour du chœur charmant. Et deux acrobates, pour préluder à la fête, font la roue au milieu de tous”.

La religion minoenne et le culte

Un parmi les nombreux problèmes et le plus difficile en ce qui concerne la Crète minoenne est la religion et le culte respectif. Par opposition aux autres civilisations de l'époque, (Égypte, Mésopotamie), qui laissèrent des œuvres de culte religieuses monumentales, des temples, des sculptures etc., à la Crète minoenne il y a un silence religieux inexplicable. Selon Sp. Marinatos *“la civilisation minoenne est la seule qui se présente sans temples, sans statues, sans reliefs, sans aucune représentation monumentale de la divinité”*. Ceci ne veut pas dire, bien sûr, qu'il n'y avait pas de religion et de vie religieuse à la Crète minoenne, mais tout simplement que la vie religieuse à la Crète minoenne avait un caractère différent que les autres formes de religion qui sont connues; ainsi, les chercheurs expriment des suppositions personnelles, tentant d'interpréter les trouvailles silencieuses des excavations.

L'image qui est généralement acceptable aujourd'hui, de la vie religieuse à la Crète minoenne est la suivante: la base de la religion minoenne est le cercle germinateur, c'est-à-dire la divinisation des forces de la nature, qui se transforment tout le temps. Ainsi, la grande divinité à la Crète minoenne est la Nature elle-même, la Grande Déesse, la Grand-mère qui est représentée par une multitude de formes: parfois sur le sommet d'une montagne parmi des lions, comme une “Mère des Montagnes” ou comme “La reine des Animaux Sauvages”, parfois elle est représentée comme “La Déesse des Serpents”; parfois comme la déité de l'arbre sacré, des fleurs ou des oiseaux, d'autres fois dans un bateau sacré qui voyage, comme une déité de la mer et aussi armée avec un bouclier et une épée, comme une déité de la guerre.

A l'exception de la Grande Déesse qui a la forme humaine, aux représentations cultuelles on rencontre aussi des animaux divers substantiels (d'habitude des singes) ou imaginaires, qui ont souvent le corps humain et la tête d'un animal, comme par exemple le vautour, qui accompagne Minos. Toutes ces formes sont probablement des représentations

des démons germinateurs. Les symboles de culte sont nombreux: l'arbre sacré, d'habitude l'olivier, les cornes sacrées, le double hache, qu'à la langue des Crétois s'appelle “labris” (il s'agit d'un mot qui a peut-être un rapport étymologique avec le labyrinthe), le bateau sacré etc. Pourtant, il faut noter que les archéologues ne sont pas toujours d'accord en ce qui concerne l'interprétation de ces symboles.

Les offrandes cultuelles sont proportionnelles en formes: des postures suppliantes, des danses religieuses, des offrandes de sacrifices sur des sommets de montagnes (sanctuaires de sommet) ou dans des cavernes ou même dans des sanctuaires domestiques. D'habitude on offre à la déité des fruits. L'opinion exprimée par G. Sakellarakis, se basant sur les trouvailles d'Arhanes, sur l'offrande de sacrifices humaines, causa la forte réaction des spécialistes et elle a été rejetée.

Il est aussi certain que à la Crète minoenne le culte des morts a été développé. La trouvaille la plus intéressante du culte des morts est le fameux “sarcophage d'Agia Triada”. On exprima aussi l'opinion que la mode et le niveau du culte des morts était proportionnel à la place du mort pendant sa vie terrestre. L'incinération des morts est inconnue à la Crète minoenne.

L'écriture à la Crète minoenne

À la fin de la période Prépalatiale (vers 2000 avant J.C.) les premiers symboles écrits font leur apparition à Crète. Ces symboles s'apparentent aux hiéroglyphes égyptiens, mais sans qu'il y ait de relation de dépendance avec eux. On nota 135 hiéroglyphes écrits, qui représentent des formes humaines, des têtes d'animaux, des outils et de symboles divers (plantes, la double hache etc.) Il s'agit de ladite écriture hiéroglyphique de Crète, l'exemple le plus important de laquelle est le fameux

“disque de Phaistos”, qui fut trouvé aux excavations de 1903. On n'a pas encore pu le lire et les opinions des archéologues se partagent; tant en ce qui concerne sa provenance qu'en ce qui concerne son utilisation.

En même temps que l'écriture hiéroglyphique, on utilise en Crète pendant la période Protopalatiale un autre système d'écriture, qui inclut 70 symboles linéaires et qui s'appelle “Écriture linéaire A”. Cette écriture est connue par les pla-

ques de Cnossos, de Phaistos, de Malia, de Tylissos, de Palaiokastros et de Zakros. Et cette écriture reste inconnue, bien que souvent de nombreux archéologues et des linguistes qui s'occupent de l'archéologie exprimèrent des opinions diverses interprétatives. Dès le milieu du 15ème siècle un autre système d'écriture fait son apparition à Crète, il s'agit d'un système qu'on appelle "Écriture linéaire B". Il s'agit de l'écriture qui fut utilisée par les Achéens qui occupèrent la Crète pendant la période 1450-1400 avant J.C. Les plaques de cette écriture n'ont pas été trouvées seulement à Crète mais aussi à Mycènes, à Pylos, à Tirynthe, à Orchomène et à Eleusis. Deux chercheurs Anglais, John Chadwick et Michael Ventris arrivèrent à déchiffrer l'Écriture linéaire B (1952, 1953) et ce déchiffrement fut considéré comme l'événement archéologique le plus important du 20ème siècle. Il est extrêmement important que le système de cette écriture est exprimé à la langue grecque, et cet événement est d'énorme importance pour le début de l'histoire grecque.

D. L' époque Postpalatiale ou Mycénienne (1450-1150 avant J.C.)

L'explosion terrible du volcan de Thira et le tremblement de terre destructif qui l'a suivi affaiblit les centres de Crète et créa des conditions favorables pour l'invasion extérieure des Achéens. Dans peu d'années la Crète se transforma en une colonie mycénienne. Après 1380 il y a des implantations massives d'Achéens sur l'île. Les Crétois anciens se réfugiaient dans des régions montagnardes et à des endroits où l'accès est difficile, particulièrement à l'orient, où pendant plusieurs siècles ils gardèrent la langue minoenne et leur civilisation. Il s'agit des dits "Eteocrétois". Une grande partie du peuple crétois ancien abandonna l'île et chercha à s'implanter à d'autres régions, même aux côtes italiennes, au point où on parle de la "diaspora crétoise".

L'organisation administrative de la Crète change et suit les standards mycéniennes. Sur les plaques de Cnossos on rencontre maintenant très souvent le type WANAX, qui nous rappelle le titre mycénien ANAX (=roi). On dirait qu'il y a plusieurs gouverneurs de

région puissants, qui sont tous tributaires au genre dynastique des Atrides de Péloponnèse. On doit noter qu'à cette époque il y a des centres qui se développent même à l'ouest de la Crète, qui n'étaient pas connus pendant les temps minoens (Pergame, Polyrrènia, Cydonie, Kolympari, Stylos Apokoronou etc.) La dépendance de la Crète du peuple des Atrides est certifiée par la participation de sept cités crétoises à la guerre de Troie, sous le commandement d'Idoménée, qui était le roi de Cnossos, comme c'est mentionné dans l'œuvre d'Homère (Il., B 645-652).

Avec tous les autres changements le style de vie en Crète est aussi changé. Les Achéens apportèrent sur l'île leurs coutumes, la barbe longue, leur habillement, la tunique particulièrement courte, leurs coutumes funestes et leurs coutumes d'enterrement. Les morts sont enterrés dans des dômes (Arhanes, Stylos Apokoronou) et dans des tombes à chambre gravées dans des roches. Vers la fin de la période il y a des indications qu'on brûlait les morts. Cependant, les arts tombent en décadence et seulement rien que la chaudronnerie et surtout la manufacture d'armes est développée avec succès. Le plus important est le changement de religion. A la place de la déité minoenne, de la Grande Déesse, il y a maintenant les dieux grecs, Zeus, Héra, Poséidon, Athéna etc. Ceci ne veut pas dire bien sûr que les déités minoennes furent complètement oubliées. Les noms Diktyнна

et Vritomartis (=Douce Vierge), et le culte de Zeus comme un Kouros sont considérés des survivances minoennes.

Malgré le changement des conditions et de la manière de vie, l'économie de Crète reste encore en prospérité. Elle est basée sur le commerce et sur l'exportation des produits crétois (huile, miel, vin, fruits secs, herbes aromatiques etc.) à des pays de la Méditerranée Est, à Chypre, à Syrie, en Egypte. Il paraît que les nouveaux dominateurs de Crète jouent un rôle capital aux assauts des "peuples de la mer", particulièrement pendant le 12ème siècle, et il est de fait qu'ils sont allés jusqu'en Egypte à l'époque de Ramsès III. Selon une version, les Philistins de Palestine étaient des Crétois.

PARTIE II. LA CRETE DORIQUE (1100-69 AVANT J.C.)

L'IMMIGRATION DORIQUE DE LA CRÈTE

QUELQUES ANNÉES APRÈS LA guerre de Troie, l'acte guerrier le plus ancien des Grecs (1180 avant J.C.) selon Thucydide, les Doriens, le dernier peuple hellénique, descendent à la péninsule hellénique. Les royaumes minoens, affaiblis par les guerres et par les divisions internes n'ont pas pu résister et arrêter la lancée dorique. Mycènes, le centre du pouvoir des Achéens, furent détruites vers 1125-1120 avant J.C. Des groupes de réfugiés Achéens se réfugièrent en Crète et à Chypre, le commerce paralysa, la domination des mers passe aux mains des Phéniciens et la civilisation recule. Les nouveaux dominateurs de l'espace néohellénique apportent et imposent de nouvelles mœurs, l'utilisation du fer au domaine des outils et des armes, de nouvelles manières d'habillement, le brûlage des morts, de nouvelles expressions au domaine de l'art.

Les nouvelles et les plus fortes armes permettent aux Doriens d'agir très vite. Vers 1100 ils sont arrivés jusqu' en Crète, où ils rencontrèrent une brave résistance aux grands centres et surtout à Cnos-sos, qui fut brûlée totalement. En quelques années

la civilisation de Crète change de forme et la vie militaire dure des Doriens remplace la vie délicate des Minoens et des Achéens. L'élément hellénique de l'île, les Achéens, se partagent maintenant avec le sang de même race des Doriens, à une nouvelle unité ethnologique et culturelle, alors que le petit groupe des descendants des Minoens, les Etéocrétois, s'isolent à l'est de la Crète. Homère connaît ce mélange local de populations et de langues en Crète (*Od.*, 173-177):

“Un pays, la Crète, est situé dans une mer vineuse,
Excessivement riche, entouré de mer, très
beau. Elle a quatre-vingt-dix cités. Des milliers,
d'innombrables personnes vivent en Crète et ils
parlent plusieurs langues, mélangées. La Crète
élève des Achéens,
et des vrais Crétois braves et des Doriens qui
vivent partagés en trois tribus, et même les maîtres
Cydoniens et Pélasgiens”.

Cette image se présente aussi par le toponymique de Crète, comme on vient de prouver aux recherches récentes, qui montrent que le 70% des toponymes Crétois sont helléniques, le 20% des pélasgiens et le 10% des étéocrétois.

LES PREMIERS SIÈCLES DE LA CRÈTE DORIQUE (1100-800 AVANT J.C.)

Pour assurer l'occupation de la Crète, les nouveaux envahisseurs organisèrent des peuplements extensifs, dont l'écho est maintenu dans la tradition mythologique. Lyctos et Gortyne sont citées comme les premières colonies doriques. Selon Hérodote, Lyctos, la colonie de Sparte, est la plus ancienne au pied de la Montagne Egée, à l'est de la Municipalité d'Héraklion actuelle. Pendant la même époque (9ème siècle avant J.C.) des Magnésiens de Pélion et d'Ossa établirent une colonie entre Gortyne et Phaistos.

Les sources rapportent trois tribus doriques en Crète, les Hylléens, les Dymanéens et les Pamphyliens, et sur des inscriptions crétoises anciennes il y a des références dans d'autres peuples doriques, les Echanoriens, les Aischiens et les Aithaliens. A Iérapetra, Kamiris est référée comme tribu dorique et Farkaris est aussi référée comme tribu dorique sur les inscriptions de Praissos. De toute façon, à l'aurore des temps historiques (1100 avant J.C.), la Crète a une physionomie dorique. Jusqu'à la fin de l'antiquité, elle reste une des régions doriques les plus strictes et pures, "le rempart du monde dorique", comme on l'appelle caractéristiquement.

L'image de la vie en Crète pendant les trois premiers siècles de l'occupation dorique est très sombre. Il n'y a pas d'information des sources et les trouvailles des excavations sont insuffisantes. L'information faible des écrivains postérieurs est fragmentaire, confuse et vague, couverte d'une surface mythique massive. On pourrait supposer avec certitude que la vie a de nouveau pris formes élémentaires de la vie agricole et pastorale. La royauté traditionnelle, comme on l'a rencontrée dans les grands centres de Crète est abolie. L'art est mortifié et l'écriture disparaît. Les nouveaux dominateurs se fortifient dans des citadelles inaccessibles, comme Gortyne, Prinias, Axos, Hyrtacène et ailleurs, et graduellement, la nouvelle manière de vie militaire des Doriciens est consolidée.

Dans le domaine des arts, un nouveau style fait son apparition à la décoration des pots, qui consiste maintenant de simples formes géométriques, de triangles, de carrés, de losanges etc. Donc, l'art en prend son nom et s'appelle géométrique, et la période respectivement la période géométrique de Crète (1100-725 avant J.C. à peu près), et cette période est divisée en trois phases: la période précoce (1100-900), la période moyenne (900-800) et la période

moderne (800-725). Le centre le plus important de l'île reste toujours Cnossos, où un style particulier multicolore géométrique fleurit.

La commerce se ranime dès le 9ème siècle et il y a des indications claires par les trouvailles archéologiques qu'il y avait des relations commerciales entre la Crète, les îles de la mer Egée, Chypre, et l'Orient (Syrie). Ce qui est le plus remarquable est que les temples en Crète furent créés grâce aux Doriciens. Les dernières recherches archéologiques des archéologues Canadiens avec le professeur Joseph Shaw à Kommos, près du village Pitsidia de Messara, révélèrent un temple qui date du 10ème siècle et qui est le temple le plus ancien des temples historiques en Grèce.

UNE RENAISSANCE ÉPHÉMÈRE - LA PÉRIODE ORIENTALE

(8ème-7ème S.)

L'orient de l'8ème siècle avant J.C. prédit une nouvelle période de prospérité. L'activité nautique et commerciale revit et la grande expansion coloniale commence. Pendant la deuxième colonisation hellénique, la Crète présente une activité remarquable, sur créant des colonies le littoral de l'Asie Mineure (Milet), en Italie, en France et en Afrique. En 735 avant J.C., les Crétois établirent des colonies à Sicile et à Etrurie, et peu après, ils collaborèrent avec les Rhodiens à la colonisation de Gela et d'Agrigente. Pendant la même époque, ils sont arrivés au littoral sud de la France, à Marseille, 100 ans avant les Phocéens. En 631 avant J.C. ils établirent Cyrène en Afrique.

Cette expansion économique et commerciale est accompagnée d'une acmé artistique impressionnante, qui était malheureusement éphémère. Les éléments orientaux se sont soumis aux termes de l'esthétique grecque et un art particulier est créé, qui s'appelle orientale ou dédaléenne. Ce type d'art n'est pas appelé ainsi d'après le mythique Dédale des temps minoens, mais d'après un artiste génial homonyme, sur qui on a peu d'information. Selon la tradition, c'est lui qui créa les premières statues monumentales

en marbre et en pierre cuite, et c'est lui qui inventa la technique de la construction des statues "creux" en cuivre. Des œuvres de la période dédaléenne furent trouvées à plusieurs endroits de la Crète. Des ruines de temples, dont la décoration particulière plastique est un style qui était encore inconnu aux temples de la Grèce, ont été mises au jour à Gortyne, à Driros, et à Prinia. Les trois petites formes en cuivre (80-40 cm), qui furent trouvées à Driros et qui représentent possiblement des déités, sont les plus anciens exemples de statues en cuivre en Grèce. La tête de la statue crétoise en cuivre qui se trouve au Musée de New York et la fameuse "Dame d'Auxerre" qui se trouve au Musée du Louvre sont considérés par les spécialistes des œuvres remarquables par rapport à leur époque. On considère que la Crète du 7ème siècle avant J.C. est la pièce la plus vivante du monde grec "qui transmet le souffle vivifiante de l'art de l'Orient à la Grèce continentale".

Malheureusement, cette renaissance prometteuse fut éphémère et fut interrompue brusquement et définitivement le 6ème siècle. La navigation et le commerce connurent la décadence. Le système social et politique lourd et inflexible du monde dorique ne permet pas l'observation des développements helléniques et la participation de l'île à ces développements. L'île s'isole et se referme en soi-même, abandonnée pendant des siècles suivants à une crise intérieure perpétuelle, qui sera sa caractéristique permanent jusqu'à la conquête romaine.

ORGANISATION POLITIQUE ET SOCIALE DES CITÉS CRÉTOISES

Des sources importantes et valides sont Platon, Aristote, Ephore et Strabon, qui offrent des renseignements sur la politique et sur l'organisation sociale des cités crétoises. Le régime n'est pas essentiellement différent du régime des autres centres doriques et surtout du régime de Sparte. Il s'agit donc d'un système centralisé militaire, selon lequel les citoyens de chaque cité sont classés en trois catégories, les citoyens libres, les périèques ou sujets et les esclaves.

Selon Aristote, le régime en Crète avait un caractère aristocratique et ses instruments étaient trois: les Recteurs, le Sénat (ou le Parlement) et l'Ecclési.

239.

Les citoyens libres étaient organisés en factions c'est-à-dire en groupes de guerriers qui s'appelaient les "étériai" et qui étaient protégés par "Zeus Etérios". Les "sujets" ou "périèques" étaient des anciens résidents de l'île, qui acceptèrent la domination dorique et qui gardèrent une partie de leur propriété, en payant des taxes aux citoyens libres. La classe nombreuse des esclaves se composait d'anciens Crétois qui étaient subordon-

nés aux Doriciens, et de prisonniers de guerre. Ils cultivaient les lots de terre de la noblesse et ils touchaient une toute petite partie du revenu. Ils sont divisés en deux classes: les esclaves publics, qui s'appelaient "les mnoïtes", et les esclaves privés qui s'appelaient "les aphaïotes" ou "les oïkeis" ou "les klarotes" d'après les lots de terre (les klaires) de la noblesse qu'ils cultivaient. On ne connaît pas exactement quel régime légal régissait la classe des esclaves mais sur les inscriptions, la distinction entre les esclaves et les citoyens libres est évidente.

Le régime à la Crète dorique a un caractère aristocratique, pour autant, sans avoir l'austérité du régime spartiate. Les instruments de la cité étaient trois:

a) Les Recteurs. Il s'agit des grands seigneurs suprêmes qui s'appelaient aussi "maîtres", "doyens", "damiourges". Ils étaient élus par les grandes familles des cités, leur service était annuel, et leurs compétences étaient respectives à celles des cinq Contrôleurs de Sparte. Ils étaient les têtes de l'armée pendant les guerres. Ils réunissaient les assemblées générales et à la fin de leur service ils rendaient compte pour leurs actes. Ce rapport était appelé l'épreuve. En cas de violation ou de négligence, les recteurs étaient punis gravement.

Le plus ancien parmi les recteurs était le "prorecteur" ou "cosmopolis", selon les inscriptions de Lyctos.

b) Le Sénat ou le Parlement. Les recteurs qui avaient exécuté leur œuvre avec du succès reconnu composaient le corps consultatif, le Sénat ou le Parlement. Ils étaient des grands seigneurs inamovibles et irresponsables, et leur travail principal était de conseiller les recteurs sur l'exercice de leur tâche et de les remplacer en cas de décès ou de déchéance de leur place.

c) L'ecclési. Il s'agit de l'assemblée des citoyens libres, qui était réunie ordinairement ou extraordi-

nairement quand il y avait des problèmes urgents. Selon Aristote, l'ecclésia n'avait pas d'autres compétences que d'approuver les décisions des recteurs et du Sénat.

LES LOIS ET LES INSTITUTIONS DES CITÉS CRÉTOISES

Les écrivains anciens regardent la Crète comme le pays de la bonne application des lois. Les cités crétoises, isolées du reste de l'hellénisme, trouvèrent leur vraie expression aux réglementations législatives, dont un grand nombre fut préservé sur des inscriptions et surtout sur la grande inscription de Gortyne, qui est caractérisée comme "la reine des inscriptions", à cause de sa dimension et de son contenu.

Cette inscription qui date entre 480 et 460 avant J.C. fut trouvée graduellement pendant la deuxième moitié du 19ème siècle (1857, 1879, 1884). Elle est écrite en écriture boustrophédon et en alphabet ancien crétois, qui avait seulement 18 lettres. Les spécialistes croient qu'elle offre un type représentatif de législation des cités paysannes de la Crète. Il ne s'agit pas bien sûr d'un texte législatif organisé, pourtant elle présente l'image de la réglementation de nombreuses questions de droit, comme par exemple la liberté des citoyens, la distinction précise des caractéristiques des citoyens libres et des esclaves, l'outrage aux mœurs (des viols, des adultères etc.), des affaires du droit de la famille (des divorces, la distribution de la fortune paternelle, la légitimation de l'enfant, l'adoption, les relations entre les parents et les enfants), des transactions commerciales et de nombreuses d'autres affaires du droit civil.

L'absence d'autres textes crétois rend l'inscription l'unique source pour l'étude de l'organisation économique et sociale des cités crétoises pendant le 6ème et le 5ème siècle avant J.C. A part sa valeur historique, l'inscription offre une image spectaculaire du dia-

lecte dorique, comme il s'était formé à la Crète de cette époque là. L'absence d'autres passages étendus rend la valeur linguistique de l'inscription encore plus importante.

Les institutions sociales principales en Crète, qui la rendent différente des autres centres doriques et qui provoquent l'intérêt et l'admiration du monde ancien, sont deux: les "syssitia" et l'éducation des enfants. Beaucoup d'écrivains anciens fourrissent des renseignements importants sur ces deux institutions, et en particulier les deux grands philosophes Platon et Aristote, mais aussi le géographe Strabon.

Les syssitia, qui, selon Aristote étaient mieux organisées que les syssitia de Sparte, fonctionnèrent selon le système suivant: à chaque cité il y avait un bâtiment spécial qu'on appelait "andreion" et qui était destiné aux les banquets des citoyens. Les citoyens participaient aux syssitia organisés en groupes "étéries". L'autorité officielle de la cité était responsable pour l'organisation des syssitia. Les ressources pour les syssitia étaient les revenus de la terre publique et les taxes payés par les citoyens, d'habitude l'1/10 de leurs revenus en nature.

Mais les syssitia n'étaient pas seulement une institution économique, mais aussi une forme d'éducation sociale et patriotique. Les hommes se réunissaient aux syssitia et discutaient sur les affaires de la cité, ils chantaient des péans et d'autres chansons guerrières et ils honoraient par des racontes et des chansons les braves citoyens. Ainsi, les jeunes observant les adultes se familiarisaient avec le mode de vie et avec les principes de leur patrie.

La deuxième institution, l'éducation des enfants, visait à préparer les jeunes guerriers, à savoir à servir l'idéal militaire des Doriens. Selon Aristote, à Sparte et en Crète, la législation et l'éducation visaient à la préparation des jeunes pour la guerre. Pendant leur enfance, les enfants apprenaient quelques lettres, des hymnes dédiés aux dieux, des éloges des hommes braves, les lois de l'état, des danses guerrières, et des jeux aux armes. Les leçons de grande importance étaient l'enseignement des lois, qu'ils apprenaient en vers et avec de la musique pour les mémoriser plus facilement. Ainsi l'éducation prit d'emblée un caractère politique.

Dès l'âge de 18 ans, les jeunes étaient classés en groupes qui étaient appelés "agèles" et c'était le début de leur formation militaire régulière, qui durait jusqu'à l'âge du mariage. Chaque agèle avait un capitaine, qui était le père d'un des adolescents. Le capitaine s'appelait "agèlatis" et sa mission était

d'exercer quotidiennement les jeunes à la marche, à la chasse, à l'utilisation des armes, à l'attaque et à la défense. Parmi les jeunes de fortes liaisons d'amitié et de collaboration étaient développées. Ils formaient des couples et le plus âgé était responsable de la formation du plus jeune sur l'art de la guerre et sur les expériences de la vie. La formation incluait des activités productives. Comme on est informés par une inscription trouvée à Driros, les stagiaires avaient l'obligation de planter chacun un olivier et de la cultiver jusqu'à ce qu'il pousse. Celui qui ne répondait pas à cette obligation, était condamné à l'amende lourde de 50 statères.

Aussitôt après l'intégration de leur formation, les jeunes devaient se marier, comme l'évoque Stravon (X, 482). En interprétant cette attestation, beaucoup de chercheurs croient qu'aux cités de Crète, l'état organisait des mariages collectifs.

LA CRÈTE ET LE RESTE DE LA GRÈCE PENDANT LES TEMPS CLASSIQUES (500-323 AVANT J.C.)

Pendant les deux siècles de l'acmé hellénique, la Crète vit en marge de l'histoire grecque. Des informations occasionnelles ou fragmentaires des sources mettent en avant des conditions d'amitié entre les cités crétoises et les cités de la Grèce insulaire et continentale, et des relations commerciales limitées.

Pendant la durée des guerres Persiques l'attitude des cités crétoises était neutre. La position géographique de la Crète, la grande distance entre l'île et les autres centres helléniques et les dangers de la mer créèrent aux Crétois des sentiments de crainte en ce qui concerne une invasion hostile possible sur l'île. Mais la raison principale pour la répugnance des Crétois de participer aux guerres helléniques était le climat d'instabilité interne. C'est l'époque pendant laquelle la Crète souffre des guerres internes.

L'image de la haine interne de la Crète est présentée par Platon aux *"Lois"*, où le Crétois Clinias, un des personnes dialoguées dit sur sa patrie: *"Ce que les hommes appellent paix, en Crète c'est simplement un mot, puisqu'en Crète la réalité naturelle des cités Crétoises est une guerre non déclarée"*. Il y a aussi des références à des rébellions internes et à des déchéances des chefs politiques. Le cas d'Ergotélis qui s'est forcé à abandonner sa partie, Cnossos, pendant la rébellion de 476 avant J.C. se réfugiant à Himère de Sicile est caractéristique. Il s'agit du

vainqueur bien connu aux Jeux Olympiques Ergotélis l'Himèrien.

Les dures conditions économiques de l'île pendant les temps classiques et postclassiques forcent beaucoup de jeunes d'offrir leurs services mercenaires à des armées étrangers, notamment après la guerre de Péloponnèse (431-404 avant J.C.). Les Crétois étaient des fameux archers et on les rencontre souvent dans les diverses armées de l'antiquité jusqu'à l'ère romaine.

LA CRÈTE DU 4ème SIÈCLE

On écrit, d'une certaine exagération, que l'histoire de la Crète commence quand l'histoire du monde grec ancien prit fin. Car au milieu du 4ème siècle avant J.C. les premières informations historiques sur la Crète font leur apparition. Comme l'île sort graduellement de l'obscurité et commence à se mêler aux affaires des autres centres helléniques, elle attire l'attention des écrivains Grecs qui, chacun pour ses raisons personnels, trouvent qu'il est utile et nécessaire de s'occuper des choses crétoises.

Des philosophes et des politologues comme Platon et Aristote étaient les premiers qui donnèrent des informations valides et importantes sur la vie des cités crétoises, sur les lois et sur leurs institutions. Platon place la scène de ses *"Lois"* en Crète et le sujet théorétique du dialogue est la fondation d'une nouvelle cité crétoise et les lois qui y seraient en vigueur. L'œuvre d'Aristote *"Cité Crétoise"* aurait été très intéressante mais malheureusement il n'en nous reste que certains extraits. La perte est remplacée par sa référence fréquente aux affaires crétoises à son œuvre *"Politiques"*. Ephore, le dernier historien important des temps classiques, dédia un traité spécial aux affaires crétoises, qui fut préservé indirectement par le géographe Stravon, qui était Crétois de la part de sa mère (de Cnossos).

Il paraît que l'intérêt des philosophes et des historiens sur la Crète n'est pas sans rapport avec l'ingérence d'autres forces helléniques aux discordes crétoises internes. Cet événement a eu lieu pendant ladite *"Guerre Etrangère"* (346 avant J.C.). Lyctos, qui est située à l'est de la Municipalité d'Héraklion actuelle, une cité ancienne, amicale et alliée de la Sparte, de la quelle elle fut aussi colonie, est l'obstacle à l'ambition immodérée de Cnossos de maintenir sa place de chef parmi les cités crétoises. Cnossos n'a pas hésité à appeler au secours un étranger, le chef déchu des Phocéens, Phalèce, qui conquiert Lyctos

en chargeant. Les résidents de Lyctos appelèrent au secours Sparte et le roi Archidamos put vaincre facilement Phalèce et conquérir de nouveau Lyctos. Peu après, on rencontre des Crétois mercenaires l'armée d'Alexandre le Grand. L'amiral Nérarque, qui fit le tour de la mer de l'Arabie et du littoral de l'Asie Mineure jusqu'en Inde en bateau, était aussi d'origine crétoise, de la cité Lato. A cette époque il y a un courant philomacédonien suivi par les grandes cités comme Cnossos, Gortyne et Cydonie, et un courant philolaconique suivi surtout par Lyctos. Une inscription de Cyrène, connue comme Stela de Cereali (=stèle des céréales) se réfère aux cités helléniques qui, avec l'approbation d'Alexandre le Grand prenaient du blé par Cyrène pendant la période de la grande récolte de blé de 330-326 avant J.C. Parmi ces cités, les cités crétoises Cnossos, Gortyne, Hyrtacène, et Elyros sont mentionnées aussi. C'est naturel de supposer que ces cités suivaient la politique philomacédoine, sinon elles ne pouvaient pas prendre des céréales gratuitement ou les acheter à des prix réduits.

LA CRÈTE PENDANT LES TEMPS HELLÉNISTIQUES (323-69 AVANT J.C.)

La pire expression de la haine crétoise interne est présentée par les cités de la Crète après le décès d'Alexandre le Grand. La période hellénistique est la période des antagonismes fatals, qui sont maintenus par les intérêts contradictoires des royaumes hellénistiques. Les relations amicales ou hostiles parmi les cités crétoises et entre les cités crétoises et les autres royaumes hellénistiques de la Macédoine et de l'Orient menèrent à l'établissement des réunions d'alliance, dont les centres étaient les cités les plus puissantes de l'île. On connaît par des inscriptions et par des autres sources historiques quatre des grandes alliances: l'alliance de Cnossos, de Gortyne, de Phaistos et des Oreion (=Montagnards) à l'ouest de

la Crète (département de Séléné).

A l'est de la Crète, Lyctos suit la politique philolaconique et ses alliés sont Gortyne et Polyrrènia à l'ouest de la Crète. Après 270 avant J.C. beaucoup de cités littorales, particulièrement à l'est de la Crète (des régions d'Iérapetra et de Sitia), se trouvent sous l'influence des Ptoléméens de l'Égypte. Pendant l'époque du dynamique Ptolémée II du Philadelphie (285-247 avant J.C.) une force militaire avec l'amiral Patrocle conquiert la région d'Itanos, sur la pointe de terre la plus à l'est de la Crète, où l'on créa virtuellement un protectorat ptoléméen qui fut préservé pour deux siècles à peu près. Mais ce n'est pas seulement les Ptoléméens de l'Égypte qui essayent d'affilier des cités crétoises.

Les rois des autres royaumes hellénistiques, dans les plans desquelles il y a toujours les cités crétoises font exactement la même chose. Une image des ces relations complexes est donnée par de nombreuses inscriptions crétoises de l'époque. Il y a des références caractéristiques aux relations de Lyctos avec le royaume des Séleucides, d'Olounda (Elounda) avec le royaume de Pergame et d'Iérapytna avec les rois de Macédoine.

La guerre contre Lyctos (220 avant J.C.)

Une image horrible de la haine crétoise interne est présentée par la guerre contre Lyctos et sa destruction terrible, en 220 avant J.C. Les deux grandes cités Cnossos et Gortyne qui furent toujours en opposition formèrent désormais une alliance pour rendre la Crète entière sous leur domination. Leur obstacle était la petite et fière Lyctos, qui suivait une politique différente, avec peu d'alliés à l'ouest de la Crète surtout à Lappa et à Polyrrènia.

Les résidents de Cnossos créèrent une coalition très étendue contre la petite Lyctos et n'ont pas hésité à appeler des forces étrangères au secours. Mille mercenaires Éoliens sont arrivés en Crète (229-228 avant J.C.) et offrirent leur aide à Cnossos. La grande charge et la destruction de Lyctos en 220 avant J.C. nous donne l'image de la sauvagerie des guerres crétoises internes. Les attaquants trouvèrent la chance quand les Lyctéens étaient partis en expédition à Iérapytna. Ils conquièrent la cité et ils l'ont brûlée, alors que les enfants et les femmes furent capturés. Quand les Lyctéens sont rentés et ils virent leur tragédie terrible, ils ne voulaient plus rester à leur cité détruite. Ils se sont réfugiés

à leur allié Lappa, pour continuer leur lutte contre Cnossos. L'historien Polybe fournit une description dramatique de la destruction de Lyctos.

Après la destruction de Lyctos on observe qu'il y a une certaine diminution des conflits crétois internes. On parle de la pacification, à la quelle des agents extérieures contribuèrent et surtout le roi de la Macédoine Philippe V, qui réussit à affilier beaucoup de cités à l'ouest de la Crète et à être reconnu comme "protecteur". Mais cette pacification était superficielle et temporaire, puisque l'île restait toujours une plaine d'intérêts contradictoires. La politique de Philippe V mena la Crète dans de nouvelles aventures, et elle raviva les haines anciennes et a mené à ladite guerre Crétoise (205-201 avant J.C.). Rhodes, qui contrôlait à l'époque le commerce maritime de par son armée navale était un obstacle aux plans de Philippe V qui visait à dominer le monde grec. Il y avait deux manières de battre Rhodes: la piraterie et la guerre. Cette guerre, dont les détails sont inconnus, fut appelée la "Guerre Crétoise" et dura cinq ans (205-201 avant J.C.). Rhodes s'est tournée vers les Romains auxquels elle dénonça les plans de Philippe. Ainsi, quand en 201 avant J. C., les Romains déclarèrent la guerre à Philippe, Rhodes avait le temps à résoudre ses différences avec la Crète. La Guerre Crétoise s'est terminée en faveur des Rhodiens. Iérapytna et Olous, qui étaient en tête de cette guerre, furent vaincues et elles étaient forcées à signer des pactes avec les Rhodiens dont les termes étaient désagréables et humiliants. Le résultat direct était la limitation de la piraterie des cités de l'est de la Crète.

LE "KOINON" DES CRÉTOIS

Le "Koinon" est une institution politique, qui fait son apparition en Grèce à l'époque des successeurs d'Alexandre le Grand. En Crète il y a des témoignages de l'existence de l'institution, sous le titre "Koinon des Crétois" dès le 3ème siècle avant J.C., mais c'est possible qu'elle existât aussi dès des temps plus anciens. Pour la plupart des historiens, l'institution du Koinon des Crétois date de 221 avant J.C., quand les deux grandes cités de l'île, Cnossos et Gortyne, se sont alliées pour s'imposer sur les autres cités.

On ne connaît pas comment fonctionnait exactement le Koinon. Pourtant il y avait un conseil qu'on appelait "synedroi" (les participants à un congrès), et une assemblée générale qu'on appelait "Koinon". On croit que le terme "diagramme" que l'on rencontre souvent sur des inscriptions crétoises du Koinon, signifie le cadre législatif de l'opération du Koinon. Les querelles entre les cités du Koinon sont ajustées par un conseil spécial qu'on appelle "Koinodikéon". Il paraît aussi que le Koinon est conduit par un président qui est mentionné sur des inscriptions postérieures par le nom "Créarque". Le Koinon a une monnaie spéciale et il organisait des jeux pancrétois tous les cinq ans. Il y a une connexion entre le terme bien connu "synchrétisme", qui signifiait l'union et l'accord entre les cités crétoises adversaires pour la confrontation de l'ennemi commun. On le lit dans l'œuvre de Plutarque qui écrit: *"les Crétois, qui font souvent la guerre l'un avec l'autre, lorsque un ennemi extérieur fait son apparition, ils oublient leur haine et ils forment des alliances. Il s'agit dudit synchrétisme"*.

242.

243.

256

PARTIE III.

LA PERIODE DE LA DOMINATION ROMAINE

(69 AVANT J.C.-330 APRÈS J.C.)

LA CONQUÊTE ROMAINE

U DEBUT DU 1er SIÈCLE AVANT J.C., la péninsule hellénique entière, les îles de la mer Egée et les cités helléniques de l'Asie Mineure étaient occupées par les Romains. Seulement la Crète restait encore libre. La place convenable et la richesse de l'île attirèrent le tempérament conquérant de la Rome, qui utiliserait la Crète comme un pont pour ses acquisitions en Afrique et à la Méditerranée Est. L'historien Romain Floros déclare cruellement les intentions de la Rome: *"Si on voulait dire la vérité, on fit la guerre crétoise seulement à cause de notre désir de conquérir une île belle et riche"*.

Le motif des Romains était la participation des Crétois à la seconde guerre Mithridatique (74-64 avant J.C.). Plusieurs historiens acceptent qu'il y ait un motif important de plus, l'activité pirate des Crétois. C'était la période pendant laquelle la rade et le littoral de l'est de la Crète étaient les refuges des pirates terribles de Cilicie, avec lesquels coopéraient les Crétois.

Le premier effort de Rome de conquérir la Crète est réalisé en 74 avant J.C. Le sénat romain assigna au général Marcos Antonios, le père du général homonyme du second triumvirat, l'administration suprême de l'armée navale de la mer Méditerranée et la commande de conquérir la Crète (71 avant J.C.). Les généraux Crétois

Panaris et Lasthène attaquèrent l'armée navale des Romains vers le littoral de la Crète et ils l'ont vaincu. Un grand nombre de Romains furent emprisonnés et d'autres furent pendus sur les mâts des bateaux. Marcos Antonios, qui était à peine sauvé, fut forcé de signer un pacte humiliant pour la fière Rome. Le sénat de Rome refusa de confirmer ce pacte. Le paronyme ironique "le Crétois" fut accordé au général vaincu, qui est décédé peu après.

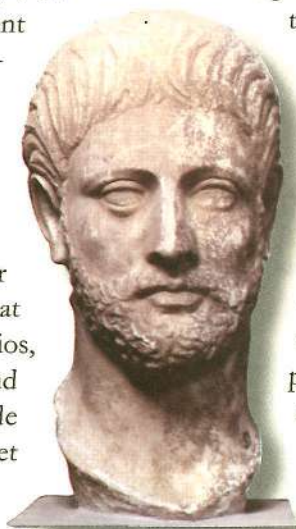
Rome assigna la mission de l'occupation de la Crète au général Cointus Cécilius Metellus en 69 avant J.C. La lutte contre les légions romaines était inégale. L'une après l'autre, les cités de la Crète se subordonnaient à la domination des Romains. Le résultat du combat s'est décidé à Cnossos, la défense de

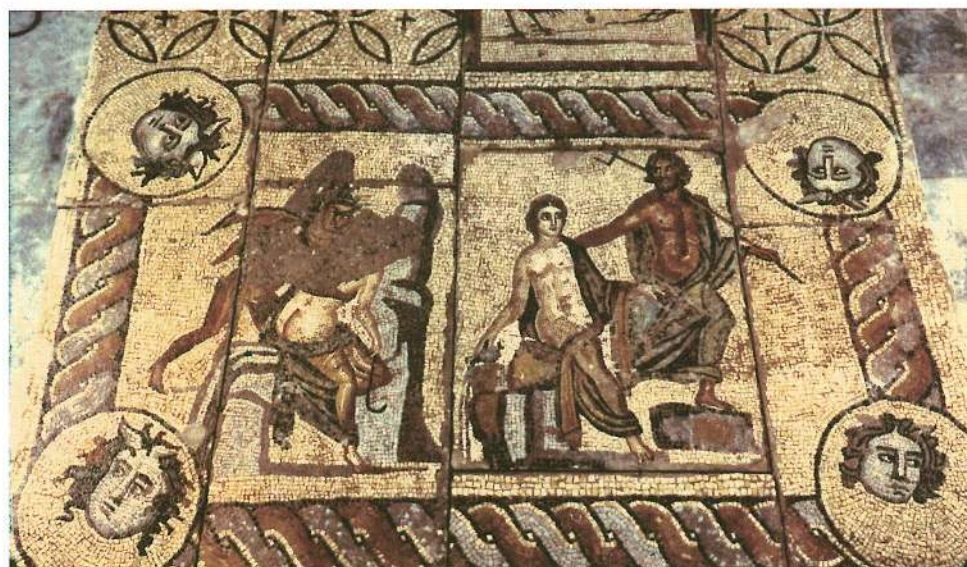
244.

laquelle fut organisée par Lasthène. Et quand tout espoir était perdu, on dit que Lasthène accumula les trésors de la cité et il les brûla, pour qu'ils ne tombent pas aux mains des Romains. Quant à lui, il s'est retiré à Iérapytna, pour continuer la lutte vaine à côté du général local Aristion.

En 67 avant J.C., par l'occupation de la dernière cité crétoise, Iérapytna, la Crète était devenue un canton des romains. Le vainqueur général Cointus Cécilius Metellus prit le paronyme honorifique "le Crétois" et il organisa une triomphe superbe avec beaucoup de prisonniers Crétois.

La conquête de la Crète est considérée par les historiens anciens comme

245.

un événement d'importance exceptionnelle. Selon l'historien Dion de Kassos, *"c' était la première fois que les Crétois étaient subordonnés à un ennemi extérieur, eux que pendant leur histoire entière étaient libres et qui n'étaient jamais gouvernés par un dynaste étranger"*.

ADMINISTRATION ET ORGANISATION INTERNE DE LA CRÈTE

De point de vue administratif, la Crète est devenue un canton romain, unie avec la Cyrénaïque de l'Afrique sous le gouvernement d'un proconsul Romain. La grande et officielle cité de Cnossos, qui était le centre de la résistance crétoise, souffrit une destruction sans précédent et elle fut peuplée par des soldats vétérans Romains, sous l'appellation Colonia Julia Nobilis (noble colonie de la génération Julienne). En revanche, Gortyne qui avait démontré une politique philoromaine est devenue la capitale du canton de la Crète, siège du proconsul Romain et de l'administrateur militaire. Ce développement fatal avait comme résultat la décadence de la puissante Cnossos d'autrefois et au contraire la croissance rapide et spectaculaire de Gortyne. Au domaine de l'administration interne de l'île, les Romains préservèrent comme c'était leur habitude l'organisation locale et les institutions locales. Ainsi, le "Koinon des Crétois" qui organise tous les cinq ans des jeux et

des fêtes est préservé et constitue le lien interne des cités crétoises, selon les sources historiques et selon les inscriptions. Pendant la période romaine de nombreux centres furent développés. Ces centres furent décorés avec des bâtiments luxueux, des statues et d'autres œuvres d'art. Le centre le plus important est Gortyne, la capitale de l'île, que les Romains décorèrent avec des bâtiments brillants et avec des œuvres d'art. Des plus petits centres de l'époque étaient Lyctos, l'ancienne cité à l'est de la Municipalité d'Héraklion actuelle et Cydonie à l'ouest de la Crète. Ce qui est caractéristique est que les deux cités avaient des théâtres, qui étaient préservés jusqu' en milieu du 16ème siècle, selon le Vénitien Onorio Belli, qui était un amateur de l'antiquité et qui créa des beaux plans de ces théâtres (1586). L'événement le plus important de la période était l'évangélisation chrétienne de la Crète. C'est pendant sa seconde

tournée apostolique que l'apôtre Paul passa par la Crète et institua la première église de l'île, en laissant son disciple préféré Titos, qui était Crétois, à son poste pour continuer son oeuvre (64 après J.C.). Titos est le premier évêque de l'île et son siège était à Gortyne. Le christianisme étendu rencontra en Crète l'opposition de l'autorité romaine. Pendant la persécution de Dèce (250 après J.C.) la Crète offrit à l'affaire du christianisme les Dix Saints Martyres. Aujourd'hui, le village Aghioi Deca (Dix Saints) de Messara prit son nom d'après les martyres en question.

246.

PARTIE IV. LA CRÈTE BYZANTINE (330-1204)

LA PREMIÈRE PÉRIODE BYZANTINE (330-824)

HISTOIRE DE LA CRÈTE Pendant l'époque byzantine est divisée en trois grandes périodes: la première période byzantine (330-824), la période de la domination des Arabes (824-961) et la seconde période byzantine (961-1204). Les informations des sources sur la Crète pendant la première période byzantine sont très limitées. A titre l'historien Anglais J. B. Bury écrit indicatif, que la Crète vécut une grande période dans une obscurité placide pour devenir tout à coup avec la domination des Arabes tristement célèbre. Aujourd'hui on sait que l'île, qui jusqu' à l'époque de Dioclétien (284-305) est restée unie avec Cyrène en un canton unique, fut divisée par Constantin le Grand et fut attachée à son cadre géographique naturel, c'est-à-dire à la péninsule grecque, qui était la partie la plus sud de la péninsule de l'Illyrique. En principe, dès 330 avant J.C. la Crète est un des cantons de l'Empire Byzantine et suit ses aventures. En 395 après J.C. Théodose le Grand divisa l'empire qui était uniforme jusqu'à cette époque-là en deux parties, l'est et l'ouest, en partageant le pouvoir à ses deux fils. La Crète appartenait à la partie est de l'état et est devenue un de ses cantons les plus grands. A l'époque de Justinien, la Crète est un canton administratif autonome, qui occupe l' 11ème place parmi les 64 cantons de l'état. Sa capitale est Gortyne et son administrateur porte le titre du "consulaire".

Il y a des références à 22 cités, qui sont évidemment des grands centres de l'île, qui sont administrés par l'administrateur consulaire. Puisque l'île traverse une longue période de paix, il paraît qu'elle est assez riche et économiquement puissante. C'est pourquoi y a tant de temples paléochrétiens (basiliques), qui sont construits sur plusieurs endroits, surtout aux centres littoraux. Aujourd'hui on connaît plus de 40 basiliques paléochrétiennes de la Crète, la plus fameuse desquelles est la basilique d'Agiós Titos (Saint Titos) à Gortyne. Elle est incluse dans le plan des grands œuvres de Justinien et elle est devenue un des grands pèlerinages de l'Orient. Dès le 7ème siècle, que l'institution des "thèmes", c'est-à-dire des grands cantons administratifs à l'administration unique (politique, militaire, judiciaire) est introduite à l'Empire Byzantine, la Crète est référée comme thème dont l'administrateur est un général qui porte le titre du "Grand Seigneur" (le Grand Seigneur de la Crète) qui a le titre du "spathare" ou du "protospathare" (garde du corps byzantin), qui occupe c'est-à-dire une place d'élite parmi les titulaires de l'Empire Byzantine. Beaucoup de tampons qui portent les noms et les titres des généraux de la Crète furent préservés.

En ce qui concerne la population de l'île on n'a que quelques indications. Puisque pendant l'époque précédente de l'époque de la domination des Arabes, l'île avait 21 évêchés et chaque évêché correspond à 12.000 personnes, on suppose qu'il est très

248.

possible que la population totale s'élève à 250.000 résidents. Cette population est purement grecque et en ce qui concerne la religion, orthodoxe. Il y avait peu d'Hébreux, surtout aux grands centres urbains. L'8ème siècle, l'Eglise de la Crète est un archevêché avec douze évêchés. Le trône de la Crète est occupé par Andréas de Jérusalem. Il s'agit d'un homme des lettres, orateur et hymnographe de l'Eglise réputé (712-740 après J.C.), et d'un des grands théologiens de l'8ème siècle. Dès le milieu du 7ème siècle, la Crète reçoit les premières attaques des pirates Arabes, particulièrement à son littoral sud qui n'est pas protégé. Une inscription chrétienne d'Héraklion se réfère à une invasion des Arabes en 671, alors qu'un peu plus tard, en 674, deux amiraux Arabes hivernèrent en Crète, selon le chronographe Théophane. Pendant la période de la prélature d'Andréas, les invasions des Arabes s'intensifient et l'archevêque joue un rôle très important à la confrontation de la menace, comme on lit dans ses biographies. On parle de l'internement des ouailles dans la forteresse de "Driméos", qui n'est pas encore trouvée. Les invasions des Arabes se continuaient sans cesse jusqu'à la conquête définitive de la Crète (824 après J.C.). L'armée navale impériale byzantine ne pouvait pas affronter les pirates et Crète était un sujet de l'état byzantin qui n'était pas fort au domaine de défense pendant ces temps critiques.

LA DOMINATION DES ARABES EN CRÈTE (824-961)

La conquête arabe et l'occupation de la Crète est l'un des événements les plus importants de l'histoire byzantine. Beaucoup de problèmes en ce qui concerne cet événement, comme par exemple le temps et l'espace de l'invasion, s'ils résistèrent ou non, l'islamisation volontaire ou involontaire, la condition de l'église locale, les altérations ethnologiques de la population etc., restent encore insolubles et divisent les historiens, puisque les sources, grecques ou arabes, se taisent ou offrent des informations imprécises et contradictoires. Selon la condition actuelle de la recherche historique, l'image historique de la Crète pendant la période de la domination des Arabes est la suivante:

Pendant la période entre 821-823 après J.C., l'Empire Byzantine est en crise interne profonde, à cause de l'apostasie des dignitaires puissants à l'Asie Mineure, qui est connue comme "l'apostasie de Thomas le Slave". Il paraît que cette crise affaiblit la défense des mers et la surveillance des régions sensibles, comme la Crète. C'est pendant cette époque-là, que des Arabes de l'Espagne, qui étaient aussi en crise à cause des discordes internes, sont partis avec leur commandant Abou Haps Omar, l'Aphapsi

249.

250.

des Byzantins, cherchant un nouvel endroit pour s'installer. Puisqu'ils furent expulsés par les Egyptiens qui avaient la même religion, ou ils étaient recourus initialement, ils se sont tournés vers la Crète, qu'ils conquièrent facilement et avec peu de forces (40 bateaux). Cet événement eut lieu probablement en 823 ou en 824. Les conquérants organisèrent en Crète un émirat arabe particulier dont le centre était Chandakas (de nos jours Héraklion), qu'ils fortifièrent et qu'ils ceinturèrent avec une douve de protection. Les plus anciens historiens croyaient que l'appellation Chandakas dérive de l'appellation arabe de la forteresse (Rabd el Chandak, la forteresse de la douve). Mais c'est plus possible que le toponyme Chandakas préexistait et que les Arabes l'ont ajusté à leur langue.

Les résultats de la conquête arabe étaient lourds pour Byzance et pour la Crète. L'Empire Byzantine a reçu un fort soufflet puisque elle ne perdait seulement la Crète mais aussi la domination sur la Méditerranée Est. Les Arabes de la Crète sont devenus des pirates terrifiants et pour 135 ans ils étaient la crainte des îles et du littoral.

Leur capitale, Chandakas, était leur centre d'opérations d'où partaient les attaques mais aussi le lieu où ils accumulaient les butins et les prisonniers. Bien sûr les résultats pour la Crète étaient plus lourds. L'île a été découpée

par la partie principale de l'Empire Byzantine et elle est tombée dans l'obscurité. Son économie fut paralysée et la civilisation recula à des formes élémentaires. Une question d'essentielle importance est la soi-disant altération ethnologique de la population crétoise, à cause des épigamies, des islamisations et du peuplement de la Crète par des Arabes. Les recherches les plus récentes prouvèrent qu'il n'y avait aucune altération ethnologique de la population crétoise, qui préserva à sa majorité la langue intacte, sa religion et ses mœurs.

Les sources arabes ne parlent pas d'islamisations involontaires qui n'était pas ailleurs l'intérêt des conquérants. C'est caractéristique que dans la langue du peuple crétois il n'en reste que quelques traces de l'influence arabe, il s'agit d'huit à dix mots, que c'est possible qu'ils préexistaient (amiras [maître], azapis [malheureux], zagari [chien de chasse], fari [cheval], kanaki [caresse], nerantzi [bigarade], gazi [point de

251.

piqure], azigania [malice], et de certains toponymes (Katsabas, Mastabas, Souda, Aposélémis [Abou Selim], Siva, Houméri, Roukaka, Missiri), un nombre insignifiant parmi les 25.000 à peu près toponymes crétois.

La reprise de l'île n'était pas seulement une question de prestige pour Byzance, mais aussi de sécurité des mers. Par des opérations successives Byzance essaya de libérer la Crète mais

en vain. Six expéditions sont connues et elles ont toutes échoué, avec des pertes lourdes. La grande gloire de la reprise de la Crète appartient à l'arabomaque et général glorieux Nicéphore Fokas, le subséquent empereur de Byzance. L'opération fut organisée par l'actif premier ministre de l'empereur Byzantin Romanos II, Joseph Vriggas, et il l'a supportée par tous les moyens. Le plan stratégique de Fokas se basait sur une supériorité écrasante d'armement militaire, et surtout sur la supériorité de l'armée navale byzantine. Le 7 mars 961, la forteresse s'est livrée. De milliers d'Arabes furent emprisonnés et ils furent présentés pendant le triomphe glorieux de Nicéphore Fokas à Constantinople plus tard.

Le trésor qui fut tombé aux mains des Byzantins était immense. On dit qu'il fallait 300 cargos pour les transporter à Constantinople. On doit noter qu'une partie de ces trésors a été envoyée par Nicéphore à son père spirituel Athanase au Mont Athos, pour y construire le plus grand monastère, le monastère de Megisti Lavra, où le général vainqueur pensait se retirer plus tard.

LA DEUXIÈME PÉRIODE BYZANTINE (961-1204)

La reprise de la Crète est un des événements guerriers les plus glorieux du 10ème siècle. L'île, après 137 ans de travail devient de nouveau un canton grec de l'état byzantin. Une nouvelle période de l'histoire crétoise commence, c'est la deuxième période byzantine, qui dure à peu près 250 ans; jusqu'à l'occupation de l'île par les Vénitiens.

L'objectif principal de l'Empire Byzantine était la restauration compète et la stabilisation de l'autorité byzantine sur l'île. Il était nécessaire de effacer rapidement tous les restes de l'occupation des Arabes mais aussi d'organiser la défense de l'île, pour éviter une nouvelle tentative des Arabes d'occuper l'île de nouveau. Nicéphore Fokas établit la forteresse "Téménos", sur le site que l'on appelle aujourd'hui Roka, à Prophitis Elias, à quelques kilomètres de Chandakas au sud de la ville.

On organisa une forte muraille autour de Chandakas et on fit des travaux de fortification à d'autres endroits. Nicéphore Fokas installa ses vieux soldats à des régions fertiles de l'île, selon l'habitude des Byzantins, pour avoir en permanence des supports

de l'autorité byzantine sur l'île. Même aujourd'hui il en reste des toponymes qui démontrent ces peuplements byzantins: Arménoï, Barbaroi, Kounavoi, Astrakoi, Assites, Mouktaroi etc. La Crète, aussitôt après sa reprise devient de nouveau un sujet de l'état byzantin, ayant un général comme gouverneur. Le centre administratif de la Crète se transfère de Gortyne à Chandakas, où l'on construit un grand temple à l'honneur de l'Apôtre Titos, du premier évêque et patron de l'Eglise de la Crète, une hiérarchie ecclésiastique s'installe aux vieilles sièges épiscopales, on institue des temples et des monastères et on apporte des icônes, des livres et des objets précieux sacrés de Constantinople. La religion chrétienne, qui avait souffert pendant la longue période de l'occupation des Arabes, est supportée de plusieurs façons. L'action de sermon de saint Nicon le Repentez et du Crétois saint Jean l'Etranger est intégrée dans le cadre de cet effort. A l'époque de l'empereur Alexis I Komninos (1081-1118) ce thème de la Crète est revalorisé. L'administrateur de l'île a maintenant le titre du duc-catepano (duc-contre), une dignité beaucoup plus haute de celle du général.

Le titre du duc fut maintenu plus tard aussi par les administrateurs Vénitiens de la Crète. Ce qui est caractéristique en ce qui concerne l'intérêt des empereurs pour la Crète est le fait que plusieurs ducs-catepano furent des parents des empereurs Byzantins. Il n'y a pas d'événements importants en Crète pendant la deuxième période byzantine. Une rébellion organisée en 1092-1093 par le duc de la Crète Carykis contre l'empereur légitime Alexis I Komninos fut étouffée facilement et son organisateur fut tué. La Crète reste fidèle à l'autorité impériale byzantine et des relations fortes sont établies entre l'île et le centre impérial. Un des problèmes les plus discutés de la période est la tradition sur les "douze seigneurs" qui furent installés en Crète par une bulle en or d'Alexis I Komninos (1082), pour supporter son autorité. Il s'agit de seigneurs locaux de la Crète, qui jouèrent un rôle principal plus tard, aux révolutions contre les Vénitiens. Ces seigneurs, les noms desquels sont préservés jusqu'à nos jours comme des noms de famille, son Fokas, Skordilis, Gavalas, Kalafatis, Arkoléos, Hortatsis, Moussouros, Varouchos, Mélissinos, Litinios, Argyropoulos ou Agiostephanitis et Vlastos. Les noms de ces familles sont maintenus aussi comme des toponymes crétois.

PARTIE V.

LA PERIODE DE LA DOMINATION DES VENITIENS (1204-1669)

LA CONQUÊTE DE LA CRÈTE PAR LES VÉNITIENS

PRÈS LA PRISE DE Constantinople en 1204 par les croisés de la IVème Croisade l'Empire Byzantine

fut essentiellement dévastée. Sa terre fut distribuée aux chefs des croisades, qui instituèrent certains petits états (des duchés, des principautés etc). La Crète fut donnée à Boniface de Montferrat, qui l'a vendue au doge de Venise, Eric Dandole, pour la somme modique de 1.000 marks en monnaie (c'est-à-dire à peu près 5.000 ducats en or). L'accord fut signé à Adrianople le 12 août 1204. Dès ce jour-là, la nouvelle période de la domination des Vénitiens commence typiquement pour la Crète.

Le malin doge de Venise avait compris l'importance de sa nouvelle acquisition. Par l'acquisition de la Crète la Venise compléterait la chaîne de ses acquisitions insulaires et elle créerait un grand pont pour son commerce en Egypte et à l'Orient. La position extrêmement privilégiée de la Crète assurerait à la République d'Adrie la domination des mers. Pourtant, Venise qui était préoccupée par d'autres problèmes urgents qui étaient liés à la stabilisation de sa domination en Péloponnèse et à la mer Egée, retarda la conquête de la Crète pour deux ans ou même plus. Pendant ce temps, un autre arriviste, l'archiprêtre et comte hardi de Malte Eric Pescatore, occupa en 1206 une grande partie de la Crète, il

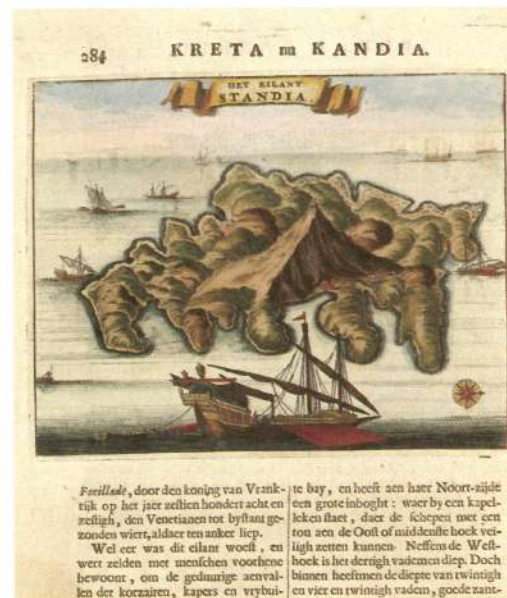

fortifia les trois grands forteresses, de Rethymnon, de Chandakas et de Sitia et il construisit quatorze forteresses de plus à des positions convenables pour stabiliser son occupation. Un combat dur et long commença entre les Vénitiens et les Génois, qui avait l'air de finir en faveur des Vénitiens déjà dès 1211. Le pacte définitif fut signé avec les Génois le 11 mai 1217. Venise était déjà le dominateur incontestable de l'île, qui devra pourtant affronter

la résistance persistante du peuple crétois et sacrifier du sang et de l'argent abondant pour deux siècles à peu près, pour faire plier la résistance des Crétois et pour stabiliser son autorité.

L' ORGANISATION ADMINISTRATIVE DE LA CRÈTE PENDANT LA DOMINATION DES VÉNITIENS

La nouvelle acquisition prit le nom glorieux "le Royaume de la Crète" (Regno di Candia). Le gouverneur, selon la tradition byzantine, que les Vénitiens voulaient continuer, reçut le titre de duc (Duca di Candia) et il avait son siège à Chandakas. L'appellation byzantine de la ville de Chandakas fut changée par les Vénitiens en Candia (Candie). Cette appellation signifie la cité (Città di Candia) mais aussi l'île entière (Isola di Candia). Le duc était assisté par deux conseillers (Consiliarii) les trois composaient

253.

la Seigneurie de la Crète (Signoria). La Crète entière fut divisée initialement en six départements, selon les standards de Venise, qui étaient appelées "nonciatures" (sexteria), et ce schéma fut maintenu pour les cent premiers ans de l'occupation. Dès le début du 14ème siècle, l'île fut divisée en quatre grands départements (territoria), le département de Candie, de Réthymnon, de Chania et de Sitia. Le département de Candie était le plus large et incluait, excepté la Préfecture d'Héraklion actuelle l'arrondissement de Mylopotamos et le plateau de

Lasithi. Sfakia était la seule région de la Crète que les Vénitiens n'ont jamais pu occuper complètement. L'autorité vénitienne obscure était exercée ici par un provveditore (gouverneur), qui dépendait quelques fois de Candie et d'autres de Chania. Les départements de la Crète étaient gouvernés par les recteurs, pareils aux préfets actuels. Chaque département fut divisé à des plus petits arrondissements administratifs qui étaient appelés castellanies et leurs administrateurs étaient les castellans. Ces arrondissements étaient 20, correspondant aux 20 arrondis-

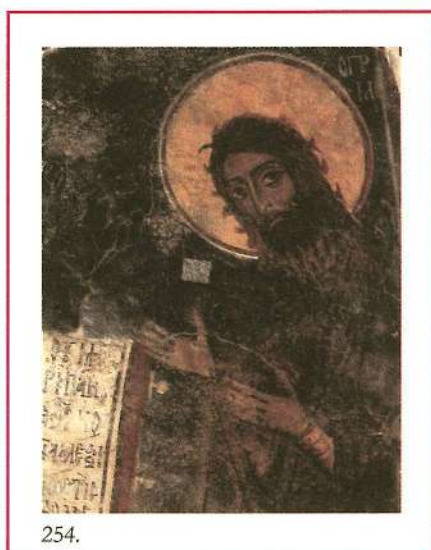
sements actuels de la Crète, la plupart desquels maintiennent leur appellation historique.

Le système administratif de la Crète était une micrographie du métropolitain, avec l'organisation d'une hiérarchie administrative et avec une bureaucratie stricte. La plupart des employés étaient affectés directement par Venise et ils la servaient dévouement et avec une dévotion absolue. Les officiers financiers et les juges occupaient une place spéciale. Seuls les Vénitiens et les Italiens étaient placés aux postes des employés. Les Crétois pouvaient seulement exercer la profession du notaire et de l'avocat. Après 1500, quand la puissance de Venise se plie et on note l'approche graduelle des deux éléments, on rencontre des Crétois à des hauts postes administratifs.

Pour le renforcement de l'élément latin et la création des supports forts, Venise apporta et installa en Crète des immigrants, auxquels elle donna de la terre, des privilèges et des serfs pour cultiver la terre. Au total pendant les premiers cent ans de l'occupation vénitienne (1211-1310) à peu près 10.000 immigrants Vénitiens furent installés en Crète. Si l'on calcule que ce nombre correspond à l'1/6 à peu près de la population totale de Venise, qui ne comptait jamais plus de 60.000 résidents, on comprend la grande importance de la nouvelle colonie pour la métropole.

Pour assurer le contrôle en Crète, Venise construisit une série de forteresses à des locations convenables et elle organisa une armée, qui se composait de cavalerie et d'infanterie, forte et prête à faire la guerre. Les feudataires Vénitiens de la Crète étaient obligés d'avoir des chevaux guerriers et d'être mobilisés eux-mêmes au cas de révolution et aussi de faire leur service sur les galères comme des "sopracomiti" (commandants). Le chef et le responsable de l'organisation et de l'administration de l'armée était commandant de Candie (Capitano di Candia). La surveillance de l'armée navale était la responsabilité de l'amiral en chef de l'armée navale vénitienne (Capitano General da mar), qui était aussi supérieur en hiérarchie de toutes les autorités de la Crète.

Quand l'occupation vénitienne fut stabilisée, Venise envoya en Crète un commandant en chef (Capitan General), qui aurait la responsabilité de l'organisa-

254.

tion militaire et de la défense de l'île. Son service durerait deux ans et à l'hiérarchie des dignités ce poste était le deuxième, après le duc. En cas de crise on envoyait aussi en Crète un administrateur général (Provveditor General), qui avait des autorités absolues sur des affaires militaires. Cette institution est devenue permanente dès 1569, étant donnée la menace des Turcs. Au moyen de cet inspecteur général, l'administration centrale de Venise, son œil en tant

que son envoyé, exerçait l'administration effective de la Crète. Le service des inspecteurs généraux durait deux ans. Après la fin de leur service, ils écrivaient et ils soumettaient à la République Sérénissime de Venise un rapport très détaillé sur la condition de la Crète, qui incluait des propositions particulières pour l'affrontement des problèmes locaux. Ces rapports sont pour les chercheurs actuels de l'époque de la domination des Vénitiens une source d'informations authentique et très importante.

L'église locale était considérée un ennemi dangereux de la Venise et en particulier les évêques et les moines. Son objectif principal déjà dès 1211, était l'abolition de l'hiérarchie orthodoxe de l'île et l'installation de l'Archevêché latine. On interdit la résidence des évêques orthodoxes en Crète, où demeuraient seulement le bas clergé, les prêtres et les moines. Pour attirer les Latins en Crète, le pape Innocent III déclara déjà dès 1211 le pèlerinage de Saint Titos à Candie égal en valeur au pèlerinage des Lieux Saints pour les catholiques.

LA PÉRIODE DES GRANDES RÉVOLUTIONS CRÉTOISES

Le peuple crétois n'a pas accepté sans protester l'occupation étrangère et la privation de sa liberté naturelle et religieuse. Ses chefs naturels, les chefs des grandes familles distinguées de l'île qui avaient une conscience intense de la dépendance naturelle et de la relation avec l'Empire Byzantine, furent les premiers à organiser la lutte de la résistance armée. Cette résistance, qui de temps en temps prenait un caractère national ou social, est un phénomène unique dans l'histoire de la domi-

nation franque en Grèce. Ce phénomène, qui constitue la première expression dynamique du moral national grec n'a pas été estimé tant qu'il le fallait. On compte 27 grandes et petites (locales) révolutions, qui couvrent une période de deux siècles à peu près. La faiblesse de Byzance décadente à aider la Crète et surtout les discordes internes entre les chefs Crétois eut pour résultat la victoire finale de Venise, du dominateur absolu.

Aussitôt après la première installation des Vénitiens en Crète, la première révolution a éclaté. Il s'agit de la révolution des familles Agiostéphanitis ou des Argyropoulos (1211), qui échoua. Pendant les 20 années suivantes, trois révolutions successives agitèrent la Crète, qui furent organisées par les familles Scordilis et Melissinos (1217, 1222). Avec le pacte du 13 septembre 1219 les Vénitiens furent forcés à donner aux chefs de la révolution des fiefs chevaleresques et des privilèges.

Peu après (1228), une nouvelle révolution fut organisée avec la participation d'autres chefs, de la famille Arcoléens et Dracondopoulos. Cette révolution prouva clairement son caractère national par la participation de l'empereur Byzantin Jean Vatatzis. Avec trois nouveaux pactes (1233, 1234, 1236) les chefs Nicolas Sevastos Daimonogiannis et Michel Mélissinos réussirent de nouveaux privilèges et ils assurèrent la protection des étrangers domiciliés. En revanche la famille Dracondopoulos n'a pas accepté de signer les pactes et ils furent déclarés des ennemis communs et furent forcés de partir de la Crète (1236). Aussitôt après la reprise de Constantinople et le rétablissement de l'Empire Byzantine par Michel VIII Paléologue (1261) un nouveau mouvement révolutionnaire s'est manifesté en Crète à la tête duquel étaient les familles Chortatsis, Scordilis et Melissinos (1262).

En 1282 la plus grande et dure révolution de l'aristocratie crétoise s'est manifestée contre les Vénitiens. L'organisateur et l'âme de cette révolution qui dura 17 ans (1282-1299), était Alexis Kallergis, le chef le plus distingué de la Crète à l'époque. Le centre des révolutionnaires était Mylopotamos, où était situé le fief de Kallergis, mais partout en Crète la lutte prit la forme de guérilla. La lutte prit fin par le pacte qui fut signé le 28 avril 1299 et l'on connaît

jusqu'à nos jours par le titre "le Pacte d'Alexis Callergis" (Pax Alexii Callergi). Ce pacte, qui fut immédiatement entériné par Venise, est un acte d'importance colossale en ce qui concerne l'avenir des relations entre les Crétois et les Vénitiens et le développement des affaires crétoises. Les Vénitiens accordèrent l'amnistie générale, ils reconnurent et enrichirent les privilèges d'Alexis Callergis, ils permirent les épigrammes entre les Crétois et les Latins, ils libérèrent les prisonniers, ils donnèrent des exonérations et des dégrèvements fiscaux aux Crétois, ils reconnurent les décisions judiciaires démontrées par Alexis Callergis etc. Certains articles spéciaux du Pacte disposant des affaires ecclésiastiques de la Crète. Pour la première fois après l'abolition de l'hérarchie des orthodoxes et la décapitation de l'Eglise de la Crète par les Vénitiens, on permit à Callergis d'instituer un évêché orthodoxe à Mylopotamos. L'évêché en question, qui fut nommé l'évêché de Callergiopolis, était de courte durée et il fut aboli aussitôt après le décès d'Alexis Callergis (1321). Deux nouvelles révolutions furent ajoutées en 1333 et en 1341 à la chaîne des luttes armées, sans résultat.

LA RÉVOLUTION DE SAINT TITOS (1363-1366)

Pendant l'été de 1363 une nouvelle révolution fut manifestée à Candie, une révolution très différente des autres. Cette fois-ci la noblesse vénitienne de la Crète s'est révoltée contre la métropole. Les seigneurs féodaux de la Crète avaient protesté plus d'une fois contre l'oppression fiscale et pour leur dévalorisation en comparaison de la noblesse de Venise, puisqu'ils étaient considérés des nobles de second ordre. Le refus de la métropole de satisfaire leurs justes demandes blessa leurs susceptibilités et l'amertume prit la forme de la protestation aux mains

armées, ayant comme but la scission de la Crète de la métropole. Les seigneurs féodaux de la Crète, avec deux grandes familles à la tête de la révolution, les Gradenigo et les Venier, arborèrent l'étendard de la scission le 9 août 1363, ils arrêtaient et emprisonnèrent le duc Léonard Dandolo et ses conseillers, ils déclarèrent l'abolition de la domination vénitienne sur l'île et ils éta-

255.

blirent une République autonome et indépendante, sous la protection du patron de la Crète Apôtre Titos, le drapeau duquel remplaça les couleurs de Saint Marco de la métropole de Venise. Aussitôt ils élurent un nouveau duc, Marco Gradenigo, qui avait le titre du Gouverneur et du Recteur de la Crète (Gubernator et Rector), et quatre conseillers.

La nouvelle de la scission bouleversa, bien sûr, Venise, qui a mobilisé des forces considérables et qui a informé le Pape et les souverains Européens. Les révolutionnaires furent vaincus pendant la première bataille du 9 mai 1364 et ils se sont dispersés. L'armée navale vénitienne a occupé le lendemain Candie et a restauré l'autorité vénitienne. Les organisateurs de la révolution furent décapités, leurs familles n'appartenaient plus à la noblesse vénitienne et perdurent leurs fiefs, leurs femmes et leurs enfants furent exilés de toutes les acquisitions vénitiennes de la Méditerranée. Le 17 Août, les Vénitiens mitent à prix les têtes des chefs de la famille Callergis, qui avaient participé à cette révolution avec les scissionnistes, pour des grandes sommes d'argent. Une nouvelle période de terrorisme commence pour la Crète et les Crétois, avec des proscriptions, des interdictions et des menaces. Venise célébra sa grande victoire en organisant des manifestations sans précédent. Le nouveau duc de la Crète Pietro Morosini promulgua un décret, selon lequel le 10 Mai s'est établi comme une fête locale à Candie, qui était célébré désormais avec des glorifications, des célébrations et des courses de chevaux.

LES DERNIÈRES RÉVOLUTIONS CRÉTOISES

Les membres de la famille Callergis, Jean, Georges et Alexis, dont les têtes étaient mises à prix, et les nobles Vénitiens qui avaient participé à la scission, n'ayant pas d'autre solution, ils déclarèrent tout de suite une nouvelle révolution nationale, qui est connue comme la révolution de la famille Callergis (1364-1367). La révolution éclata à Mylopotamos, mais elle s'est étendue partout en Crète. Le caractère de cette révolution est son orientation nationale. Les révolutionnaires arborèrent le drapeau de l'Empire Byzantine ayant pour but l'union de la Crète. L'empereur Jean V Paléologue persuada le métropolite

d'Athènes Anthème d'aller en Crète, ayant le titre du "Président de la Crète". La lutte prit la forme d'une guérilla et le plateau de Lasithi fut utilisé pour une fois de plus comme le centre d'opérations et le refuge des révolutionnaires. Malheureusement la grande famine de 1365 et les désaccords entre les chefs mirent les révolutionnaires à une place très critique. La famille Callergis réfugièrent à Sfakia, d'où ils furent chassés par l'aventurier Provveditore Justinianis qui réussit à les arrêter par trahison. Avec la décapitation des Callergis et l'emprisonnement d'Anthème, qui est mort dans le prison en 1371, la résistance crétoise s'est pliée décidément. Justinianis informa la République Sérénissime de Venise, en écrivant dans son rapport que la Crète n'avait pas de leaders.

Deux mouvements locaux de plus furent manifestés pendant les années suivantes. Le premier est ledit "Complot de Sifis Vlastos" (1453-1454). Il s'agit d'un mouvement risqué qui fut organisé à Réthymnon quelques mois après la prise de Constantinople, ayant pour but la renaissance de l'Empire Byzantine, dont le centre serait la Crète. Cette vision qui était nourrie par la forte tradition byzantine de l'île, et en particulier par le clergé, qui s'opposait avec persistance aux décisions unificatrices de la Synode de Florence et qui avait isolé tous ceux qui supportaient l'union en Crète, était une utopie. Alors, le mouvement de Sifis Vlastos, du grand seigneur puissant de Réthymnon qui descendait de la famille byzantine des Vlastos, fut étouffé avant sa manifestation et la vengeance de Venise était terrible.

La manie vindicative des Vénitiens excita encore plus un nouveau mouvement conspirateur, qui fut organisé par l'archiprêtre de Réthymnon Pierre Tzagaropoulos avec des réfugiés de Constantinople, qui s'étaient réfugiés en Crète peu avant la prise de Constantinople. Ce mouvement ne s'est pas manifesté non plus. Les plans furent donnés aux Vénitiens, qui arrêtaient et tuèrent les organisateurs.

Ces deux mouvements conspirateurs sont pratiquement les derniers de la résistance crétoise contre les Vénitiens. L'un de leurs résultats directs était le durcissement de la politique religieuse de Venise en Crète. Selon les décrets du Conseil Suprême de Venise il fallait supprimer inexorablement la promotion de l'Orthodoxie en Crète et en revanche il fallait ren-

256.

forcer le mouvement pour l'union. Dans le cadre de cette politique, le fameux "Héritage de Bessarion" fut construit à la région de Candie. Selon la bulle papale du septembre 1462, les fiefs du patriarcat de Constantinople contribuent 300 ducats annuellement pour le paiement des prêtres de Candie qui supportent l'union.

La dernière révolution crétoise se manifeste en 1527, à l'ouest de la Crète. La révolution en question est organisée par Georges Cantanoléo ou Lyssiogiorgis. Selon des études récentes, la révolution en question est interprétée comme la réaction des paysans et des bergers de l'ouest de la Crète sur l'oppression fiscale et les actes arbitraires administratifs des Vénitiens. Le caractère autonomiste et national du mouvement n'a pas eu le temps de se manifester. Le leader fut arrêté et tué, alors que plusieurs familles furent exilées aux îles de la mer Egée et à Chypre. Pendant des décennies, les Vénitiens considéraient certaines familles de l'ouest de la Crète nominalement (Kontos, Fomis, Cantanoléos, Moussouris, Sgourafis, Pateros etc.) pour malfaiteurs et agitateurs. Pourtant, aucun mouvement révolutionnaire ne s'est pas manifesté en Crète après 1527. Pendant les 150 derniers ans de la domination des Vénitiens, les deux éléments de l'île vivaient en commun pacifiquement et sous un esprit de création.

LA SOCIÉTÉ CRÉTOISE

Pendant la longue période de la domination des Vénitiens, la composition de la société crétoise restait toujours la même. L'élément grec et orthodoxe constituait la partie principale de la population, qui représentait fixement le 97% de la population générale. Les Vénitiens n'ont jamais dépassé les 10.000, et ils résidaient en majeure partie aux grands centres urbains. Peu d'Hébreux sont mentionnés surtout dans les centres urbains, et ils s'occupent du commerce. De temps en temps, principalement à cause de l'expansion des Turcs, des familles grecques se réfugiaient en Crète pour se protéger et pour vivre en sécurité. L'installation d'autres Grecs en Crète eut lieu dès 1930, particulièrement peu avant et aussitôt après la prise de Constantinople (1453). Après la soumission des acquisitions vénitiennes de Péloponnèse aux Turcs, beaucoup de réfugiés se réfugièrent en Crète, des Magnotes, des Monemvasiens, des Naupliens etc. La plupart d'eux furent installés à Chania et au plateau de Lasithi.

L'organisation de la société crétoise suit les stan-

dards féodaux de l'Europe médiévale. L'image de la séparation des classes est à peu près la suivante:

- a) La classe des nobles Vénitiens (nobili Veneti)
- b) La classe des nobles Crétois (nobili Cretesi)
- c) La classe des bourgeois (cittadini)
- d) Les villageois (villani, parici, contadini).

La grande masse de la population crétoise se composait de villageois, la classe du peuple malheureux, sans fortune et sans privilèges. Il y avait une division obscure en trois classes parmi les villageois. Ils étaient divisés en paysans, en affranchis et en serfs ou villani. Les derniers étaient les plus malheureux. Ils vivaient sous l'autorité absolue des seigneurs féodaux sans avoir aucun droit. On pouvait les vendre, les trafiquer, les louer, les prêter comme s'ils étaient des marchandises.

Les villageois de la Crète étaient obligés d'offrir leur service non seulement aux seigneurs féodaux mais aussi au domaine public, en exécutant des travaux forcés (service de corvée), pour la construction et la préservation des travaux de fortification, pour la garde du littoral, pour la équipement en hommes des bateaux guerriers (galères) etc. Tous les hommes de 14 à 60 ans et les femmes de toute âge étaient obligés de travailler sans être payés pour le seigneur féodal. De toutes ces corvées la plus dure était la corvée de la mer. Les documents conservés présentent l'image dramatique de cette corvée, qu'avec les dangers de la mer, le travail exténuant, la pauvre alimentation et les maladies épidémiques elle était équivalente à la condamnation à mort.

L'ÉPREUVE DU PEUPLE CRÉTOIS

Pendant la longue période de la domination vénitienne, la Crète souffrit plus d'une fois des tremblements de terre et des épidémies. Le plus grand tremblement de terre eut lieu le 29 mai 1508 à Candie. Un excursionniste estime que les victimes étaient à peu près 30.000 et le duc de la Crète Jérôme Donatos écrit dans son rapport que seulement 4-5 maisons n'ont pas été détruites dans la ville. Des chercheurs plus récents comparent le tremblement de terre en question avec le tremblement de terre qui avait détruit les centres de la Crète minoenne en 1450 avant J.C.

Les épidémies continues étaient encore plus destructives et particulièrement l'épidémie de peste, qui prenait souvent un caractère endémique. Pendant la période de la domination de Vénitiens il y a des références sur 22 épidémies de la peste. La plus

importante de toutes, qui est restée à la mémoire du peuple comme la "grande épidémie meurtrière" eut lieu entre 1592-1595. Beaucoup de villages de la campagne se sont dépeuplés et furent définitivement ruinés. A Candie, il y avait à peu près 8.600 victimes, alors que la population totale était 16.500 personnes, selon le recensement officiel des Vénitiens.

Aux épreuves du peuple on doit ajouter aussi la famine. En Crète, les céréales n'étaient jamais suffisantes et les autorités, malgré "la politique de la suffisance des céréales" qui suivirent n'arrivaient pas toujours à empêcher la famine, particulièrement pendant les périodes de grande famine, comme en 1500. Ces sources officielles et les souvenirs des hommes simples présentent une image tragique, avec des foules de personnes affamées qui partaient de la campagne et se dirigeaient vers les villes en mendiant.

En plus il y avait les épreuves humaines, la plus grande parmi lesquelles était les attaques continues des pirates, le fléau continu du littoral de la Crète. Les protagonistes des attaques pirates étaient les musulmans, surtout les Barbaresques mais aussi les chrétiens, les Maltais, les Génois, les Pisâtes, les Catalans, les Espagnols, les Français même les Grecs. L'action de Haïredin Barbarossa, du plus terrible pirate de tous les temps qui attaqua en juin 1538 les forteresses de la Crète et qui pilla les villages de Sitia, est restée avec horreur à la mémoire du peuple, selon les souvenirs respectifs. L'œuvre de Barbarossa s'est continué par le fameux Dragousis, qui pilla sauvagement les villages d'Apokoronos et de Réthymnon en 1562. Quelques ans plus tard, l'invasion terrible du pirate Algérois Oulouts Ali eut lieu aux villages de Mylopotamos.

EDUCATION ET VIE SPIRITUELLE EN CRÈTE PENDANT L'OCCUPATION DES VÉNITIENS

Pendant les deux premiers siècles de l'occupation des Vénitiens, la vie spirituelle en Crète n'avait aucun homme de lettres de renom à présenter. La forme de l'éducation était pareille à tous les cantons de l'état byzantin, c'est-à-dire ecclésiastique, limitée dans les centres monastiques divers. D'ailleurs, les conditions difficiles internes et les révolutions continues ne permettraient pas l'opération des centres d'éducation importants. Peu avant et pendant l'époque de la prise de Constantinople (1453) beaucoup d'hommes des lettres se réfugiaient en Crète et y créent des centres vivants d'éducation grecque. Dès

la fin du 14ème siècle, les Crétois vont étudier aux universités italiennes, de plus en plus, en particulièrement à Padova. Beaucoup d'eux poursuivent une carrière en Europe, ils occupent les postes politiques et religieux supérieurs ou ils se démarquent dans le commerce et dans des entreprises divers. L'activité des Crétois dans le domaine des éditions est remarquable après l'invention de l'imprimerie (1476). Zacharie Calliergis fonda vers la fin du 15ème siècle une imprimerie à Venise, où pendant la même époque vit et travaille au domaine de l'écriture et des éditions le philologue fameux Marcos Moussouros, le premier éditeur de Platon; la Crète reste après la prise de Constantinople l'unique centre de l'éducation et de la civilisation grecque à l'Orient et elle préserve la tradition spirituelle des Grecs, selon le biographe d'Ad. Corais, D. Thérianos: "*La Crète après la catastrophe à Byzance, est devenue en fait la Grèce de la Grèce et la citadelle solide de l'hellénisme. Des hommes des lettres célèbres, des artistes expérimentés, des aèdes inspirés par les muses et des héros magnifiques qui étaient originaires de l'île, y sont arrivés comme des bienfaiteurs et des assistants de la Grèce malheureuse. L'imprimerie en Venise de Calliergis était en titre et en fait un atelier crétois [...] Des Crétois s'occupaient des éditions raffinées pour l'illumination de la nation et des Crétois offraient l'argent requis pour l'impression des œuvres des poètes et des écrivains Grecs [...]*".

Cette image de l'activité intellectuelle des Crétois dans le monde européen, prédit la renaissance intellectuelle et artistique de l'île pendant les 100 dernières années de la domination des Vénitiens, ladite "Renaissance Crétoise". K. I. Giannakopoulos écrit: "*Pour plus de deux siècles, de 1400 à 1600 et même après 1600, la Crète exportait avec ses vins exquis et son huile une foule d'intellectuels et d'artistes, qui, partout où ils allaient à l'ouest de l'Europe, ils occupaient des postes et des dignités importants. On rencontre des Crétois de l'un bout de la Méditerranée à l'autre, des monastères de Sinai et du Mont Athos à la péninsule de l'Espagne et au nord de l'Europe de l'Angleterre à la Russie. Ils dessinaient des fresques dans des églises et des tableaux qui constituaient des chefs d'œuvre, ils travaillaient comme des secrétaires, des éducateurs et des conseillers près des rois humanistes Occidentaux, ils ont fondé des imprimeries pour publier l'œuvre des écrivains anciens...*".

Cependant on note une acmé intellectuelle et artistique en Crète aussi, particulièrement pendant les dernières 100 années de l'occupation des Vénitiens.

**ΣΧΟΛΙΑΕΙΣΤΑΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ
ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΣ. ΑΠΟ ΦΩΝΗΣ ΣΙΜ-
ΠΛΙΚΙΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ.**

Ομοί πολλὰς κατεβάλλοντο φρονήδας, ὅς τ' τῶν κατη-
γοριῶν τοῦ Ἀριστοτέλους βιβλίου. οὐ μόνον ὅτι ποιοῦντες
τῆς ὅλης φιλοσοφίας, εἰσὶν ἀλλ' ὁ μὲν τῆς λογικῆς ἐστὶν ἀρ-
χή· πραγματείας· ἡ δὲ λογικὴ τῆς ὅλης προαλαμβάνεται δι-
κρίτως φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἴσως τινὰ πρὶ ἀρχῶν ἐστὶ
τῶν πρώτων, ὥς ἐν τοῖς πρὶ τοῦ σκοποῦ μεθυσόμεθα ἰσχυρί-
σθαι· οἱ δὲ κατ' ἀμύνοντες μὴ τὰς πρὶ τοῦ βιβλίου πραγμα-
τείας πεπονηται· οἱ μὲν, ἀλλ' ἡ μόνον τὴν λέξιν αὐτῶν τὸ σα-

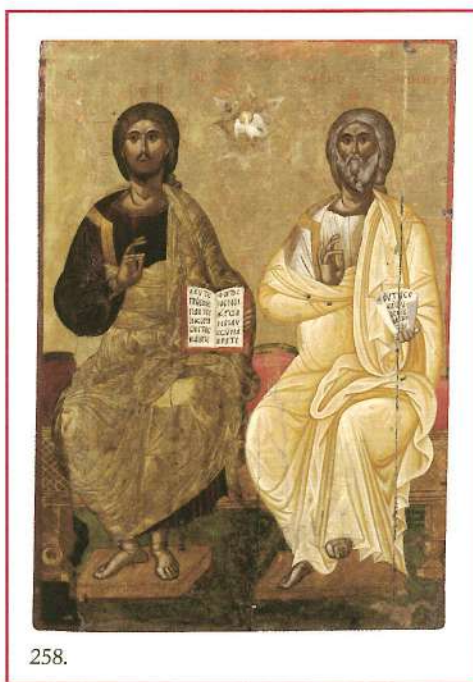
φέςτερον μετὰ τὴν φωνὴν ποιοῦντες. ὡς περὶ θεμελιώδεις ὁ εὐφραδὴς, καὶ εἰ τις
ἄλλος τοιοῦτος. οἱ δὲ καὶ τὰς ἐννοίας μὲν, ἀλλὰς δὲ μόνον τὰς ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέ-
λους ποταφύοντες, σὺν τῷ μὲν ἀποκαλύπτειν ἐκ τοῦ ὁδοῦ. ὡς περὶ ἐν τῷ κ' πεπονηται
καὶ ἀποκρίσιν βιβλίου πεπονηται ὁ πορφυρίου. οἱ δὲ περὶ τοῦ ἰσχυρίου, καὶ ζητημά-
των ἐκ τῆς φωνῆς μετὰ τὴν φωνήν, ὡς ὁ ἀφροδίσιος ἀλεξάνδρος, καὶ ἐρμύνης, καὶ ὁ τοιοῦτος τοι-
ῶν καὶ μάξιμον ἐκ τῆς φωνῆς, ὅς αὐτὸς οὐ μὲν τοῦ ἰσχυρίου μεθυστην. ἐν δὲ τῷ ὅς
τὰς κατηγορίας ὑπομνήματα, πάντα σχεδὸν τῷ ἀλεξάνδρῳ συναρτάται. τινες
μὲν καὶ βασιλεῖς πρὶ ἀλλ' ὅτι αὐτοὶ οὐκ ἐχρησάμεν, ὡς περὶ ὁ θαυμαστός βοηθός.
οἱ δὲ ἤρεσαν ἀπορίαι μόνον γὰρ φωνῆς περὶ τὰ λεγόμενα. ὅπως λούκιος τε πε-
πονηται, καὶ μετὰ ἀλλ' ὅν τινα φωνῆς, τὰ τοῦ λουκίου ὑποβαλλόμενος. σχεδὸν τι περὶ
πάντα τὰ φωνῆς κατὰ τὸ βιβλίον, ἐν τῷ αἰσιν νομίζων φιλοτιμούμενοι. καὶ οὐδὲ
εὐλαβῶς, ἀλλὰ κατὰ φωνῆς μάλιστα, καὶ ἀποκρίσιν φωνῆς. πρὶ τούτοις χείρις.
καὶ ὅτι πραγματείας τὰς πολλὰς τῶν ἀποριῶν προεβάλλοντο, καὶ ὅτι λυσεῖς
τε τῶν ἀποριῶν ἀφροσύνας, καὶ ἄλλων πολλῶν τε καὶ καλῶν θεωρημάτων τοῖς μετὰ
αὐτοῖς ἐκ δὲ δόκασιν. πρὶ τούτοις δὲ ὁ μέγας αὐτὸς τοῦ ἰσχυρίου, τὰς πραγματείας δευτέρας
ὑπετάσσει, ἐν τῇ σὺν ὅλοις βιβλίοις τοῖς πρὶ τῶν ἰσχυρίων ὅν τινα ἐπιτετραμμένοις,
τῶν κατηγοριῶν βιβλίου προσήγαγε. μετὰ δὲ τοῖς τοῖς, ὁ πάντων ἡμῶν τῶν καλῶν
αὐτοῖς πορφυρίου, ὅς ἡ γὰρ τε ἐν τῇ τοῦ βιβλίου, καὶ τῶν ἐν τῷ αἰσιν πασῶν λύ-
σεις οὐκ ἀπορίας ἐν τῇ βιβλίοις ἐπονήσατο, τοῖς γε δὲ λυσιπρόως πορφυρίου. πολλὰ
καὶ τῶν φωνῶν ἐκ δὲ δόκασιν κατὰ τὴν φωνήν τοῦ ἰσχυρίου πορφυρίου. μετὰ

Α Β

L'amélioration des conditions de vie, le développement de l'économie, le changement de la politique de Venise qui, sous la pression de la menace turc qui est déjà évident, est forcée d'approcher l'élément grec en appliquant une politique plus douce, l'influence des courants de la Renaissance, tout cela créa des conditions magnifiques pour le développement d'une société urbaine, qui avait des plus grandes exigences sur la vie intellectuelle et artistique. Ce qui est aussi important est le développement de plusieurs monastères orthodoxes crétois, qui deviennent des centres importants d'éducation, avec des

maîtres savants réputés, avec des bibliothèques et des ateliers pour des manuscrits. Des hommes de lettres actifs musulmans fondent aux trois grandes villes de la Crète des Académies, selon les standards italiens, c'est-à-dire des associations d'hommes de lettres, pour l'observation des courants de la Renaissance européenne.

Dans ce climat fécond naquit et se développa la peinture crétoise, qui se combine harmonieusement avec la peinture byzantine et avec les courants artistiques de la Renaissance italienne et elle crée des œuvres de rare qualité, comme par exemple les œuvres de Michel Damaskinos, de Théophane de la Crète et en particulier de Dominique Théotocopoulos, qui est parti de Candie pour occuper le sommet artistique de l'Europe. Le style de la Renaissance de la civilisation de l'époque est évident aussi par l'organisation et la décoration des grands centres de la Crète, et spécialement de la capitale, de Candie, que les Vénitiens ambitionnaient de transformer en "Venise de l'Orient". La ville fut décorée avec des bâtiments brillants, le plus glorieux desquels étaient le palais du duc, la fameuse "Lotzia", au centre de la ville, il s'agit d'un œuvre représentatif du style palatiale en Crète (1626-1628). Ce bâtiment, qui est restauré aujourd'hui, loge actuellement la mairie d'Héraklion. Le provveditore Fr. Morosini, qui fit construire Lotzia, lia aussi son nom au fameux aqueduc, qui menait à la "Fontaine de Morosini" avec les lions qui est préservée jusqu'à nos jours. Les autres villes, Chania et

258.

Réthymnon, furent décorées avec des œuvres pareils. L'architecture laïque influence à cette époque-là l'architecture ecclésiastique. L'influence est manifeste à la décoration de deux grands monastères de la Crète, à Arkadi et à Agia Triada des Tzagaroles à Chania, dont les façades sont décorées des colonnes de style gréco-romaine et d'autres articles de décoration gothiques.

La littérature crétoise

On classifie la production littéraire de la Crète pendant la longue période de l'occupation vénitienne en deux périodes inégales de point de

vue chronique et de qualité. Pendant la première, qui dure presque jusqu'à la fin du 16ème siècle, la littérature suit les tendances de la littérature post-byzantine, et ses caractéristiques principales sont le style moraliste et satirique. La langue que l'on utilise est la langue bien connue de la littérature populaire post-byzantine, mélangée surtout avec des éléments littéraires et ecclésiastiques. Elle est surtout représentée par des œuvres de poésie écrites en vers toniques de quinze syllabes, non rimés pendant les premières phases et plus tard rimés. Un poète important de la fin du 14ème siècle et du début du 15ème est Stéphane Sahlikis, qui nous donna, se basant sur les expériences d'une vie dissipée, une image magnifique de la société crétoise et de ses mœurs pendant cette époque-là. Pendant la même époque que Sahlikis, Léonarde Dellaportas, écrit des poèmes autobiographiques et une adaptation des Passions du Christ. Un peu plus récent (début du 16ème siècle) est Marino Faliéro, descendant d'une famille vénitienne hellénisée de Candie, qui écrit surtout des poèmes suggestifs. Pendant la même époque, Manuel Sklavos nous donne une expression poétique du grand tremblement de terre du 29 Mai 1508, et Bergadis de Réthymnon nous donne un poème important, "Apocopos", qui fait partie à la catégorie de l'oni-rographie moraliste. Il s'agit de la création poétique la plus importante de cette période, écrite en une langue riche dense et imposante et en vers de quinze syllabes parfaits. Parmi les poètes moins importants de l'époque on retrouve: Jean Pikatoros, Georges

Choumnos, André Sclezntzas, Antoine Achélis, le moine Nathanaël Bertos etc.

An cours des dernières décennies de l'occupation Vénitienne (1590-1669) la période de la grande acmé de la littérature en Crète. Il s'agit d'une des plus glorieuses périodes de la littérature grecque, dont le caractéristique est l'inspiration et les influences de la littérature italienne de la Renaissance. C'est la première fois dans l'histoire de notre littérature qu'un idiome local se développe à un tel niveau et devient un instrument d'expression littéraire de haute qualité. Selon le commentaire du professeur Styl. Alexiou, la grande vertu de la littérature crétoise de l'acmé est sa langue parfaite. Et le grand linguiste G. N. Hatzidakis enseignait que l'idiome crétois aurait été la base de la langue actuelle néohellénique, si la Crète n'avait eu l'infortune de tomber aux mains des Turcs exactement à l'heure de sa grande acmé, en 1669.

La plus ancienne œuvre de l'acmé crétoise est la "*Pastourelle*", une idylle bucolique élégant écrit en vers de quinze syllabes parfaits, le poète dont reste toujours inconnu. Mais la grande gloire de cette période est le théâtre crétois. Pour la première fois dès les temps de la dernière antiquité on retrouve dans la littérature grecque le vrai théâtre, ayant la forme de poésie et d'acte théâtrale. L'introduit de ce type de littérature en Crète est le poète inspiré de Réthymnon Georges Hortatsis (fin du 16ème début du 17ème siècle), qui transféra à une adaptation fertile et créative en Crète les modes théâtrales et de qualité de la Renaissance italienne. Son chef d'œuvre est "*Erophile*", une tragédie parfaite qui date de 1600. Le grand écho de l'œuvre est évident par les plusieurs versions populaires qui sont préservées jusqu'à nos jours grâce à la tradition orale du peuple crétois. Hortatsis écrivit aussi un autre drame bucolique "*Panoréa*", et une comédie urbaine "*Katsourbos*".

Deux comédies de plus sont préservées de la même époque: "*Stathis*", d'un poète anonyme, et "*Fortunatos*" du seigneur féodal Crétois Marc Antoine Foscolos. Vers la fin de la période deux tragédies de plus sont créées: "*Zinon*", d'un poète inconnu, et "*Le roi Rodolinos*" du poète Jean

André Troilos de Réthymnon.

Mais le chef d'œuvre de la littérature crétoise et en général de la littérature néohellénique est "*Eroto-critos*", un roman d'amour en vers qui comprend plus de 10.000 vers rimés de quinze syllabes. Le poète est Vitsentzos Cornaros de Sitia de la Crète, une rare génialité de la poésie, qui est devenu le poète national des Grecs, selon Costis Palamas: "*Quelle honte pour l'Etat, quatre siècles plus tard, de ne pas encor reconnu qui est son poète national*". On suppose aussi que Vitsentzos Cornaros est l'écrivain du drame religieux "*La sacrifice d'Abraham*", il s'agit d'une forme raffinée du mystère religieux médiéval.

LA GUERRE CRÉTOISE (1645-1669)

L'invasion des Turcs et l'occupation de la Crète interrompent cette image glorieuse de la civilisation crétoise. La guerre crétoise est l'un des événements les plus importants sinon le plus important de l'histoire européenne du 17ème siècle. On pourrait la caractériser comme une guerre paneuropéenne, puisque c'est pendant la dernière phase de son siège que Candie est devenu le symbole de la défense des peuples chrétiens de l'Europe contre l'expansionnisme des Turcs; La guerre est intégrée dans le cadre général de l'expansionnisme ottoman du 17ème siècle, le dernier grand succès dont était la Crète. L'île, après l'occupation de Chypre (1570), reste le dernier bastion de l'Orient chrétien. Le sauvetage de Candie n'était pas seulement question de prestige des seigneurs chrétiens de l'Europe, c'était aussi une affaire de grande importance politique et militaire, parce qu'il s'agissait de la spécification décisive des limites et des relations entre les deux mondes et les deux civilisations.

C'est pour-quoi des historiens Européens et Turcs, de cette époque-là des temps plus modernes, racontèrent cette guerre en détail; il s'agit d'un événement historique qui toucha le monde comme l'on fait peu d'événements de l'histoire européenne. Venise, qui souffrait à l'époque d'une cri-

260.

se économique lourde, ne pouvait par répondre aux demandes d'une si grande guerre. Les leaders Européens, à l'aide desquels Venise recourut, étaient peu secourables et leurs rivalités et leurs intérêts contradictoires ne permettaient pas une action coordonnée et effective. C'était favorisait les Turcs, qui réussirent à occuper la Crète après une guerre longue et catastrophique, qui est resté à l'histoire comme "la Guerre Crétoise" (1645-1669).

La cause typique s'est présentée en 1644, lorsque des pirates de Malte arrêtaient au littoral crétois un bateau turc qui transportait des pèlerins à Mecque. Toute une armée turque, qui se composait de 100 bateaux guerriers, de 350 bateaux de transport et de 50.000 hommes, dont 7.000 étaient des janissaires. Le 23 juin 1645 ils débarquèrent au golfe de Chania et ils commencèrent à mettre le siège devant la forteresse, qu'ils prirent deux mois après (le 22 août 1645).

Les Turcs, après avoir plier les dernières résistances des Vénitiens et après avoir pu stabiliser leur occupation à l'ouest de la Crète, se sont tournés vers Réthymnon pendant l'été de 1646, leur deuxième grand cible. Le siège de la forteresse commença à la

fin du septembre et dura à peine 45 jours. La ville fut livrée le 13 novembre 1646. Les Turcs avaient réussi en une année de devenir les dominateurs de la partie ouest entier de l'île.

L'étape suivante était Candie et tout le monde savait que le résultat de la guerre serait décidé sous ses murs énormes. Les Turcs essayèrent de gagner la tolérance et la neutralité de la population locale par de plusieurs promesses. L'élément le plus essentiel de cette politique était le rétablissement de l'hérarchie orthodoxe (1645) en Crète, que les Vénitiens avaient abolie. Ainsi la cathédrale de la Crète a été reconstituée et le premier évêque était le Crétois Athanase Patellaros.

Les Vénitiens se basaient sur la supériorité de leur arme navale et sur la fortification gigantesque de la capitale crétoise. Les Turcs appliquèrent un plan de conquête graduelle de l'île et d'isolement absolu de Candie, sous les murs de laquelle serait décidé le résultat de la guerre. La

siège de la forteresse, qui était le plus grande de l'Orient commença en mai de 1648 et dura sans arrêt pour plus de 21 ans, jusqu'au 27 septembre 1669. Sous ses murs énormes une vraie gigantomachie eut lieu, dont les détails provoquent l'ad-

261.

miration et l'émoi. Il n'y a pas d'autre exemple dans l'histoire internationale de forteresse qui souffrit pendant tant d'années un siège suffocant avec des bombardements quotidiens et des attaques des assiégeants. Pendant les 18 premières années du siège, la lutte présentait une image de stagnation complète, avec des bombardements quotidiens, et des charges, des attaques et des contre-attaques, sans aucun résultat. Épuisée économiquement, Venise demanda l'aide des seigneurs de l'Europe, qui ont répondu de manière affirmative, malgré leurs différences, et la guerre prit un caractère paneuropéen. Dès 1666 la guerre est entrée dans une nouvelle phase. Le général Turc était appelé de retourner à Constantinople et il fut décapité. Son poste fut occupé par le grand vizir Ahmet Kioproutlis lui-même, le surnommé Fazil (=juste). Il était un homme brave, possédant une grande expérience militaire et administrative ayant vaincu les Autrichiens et les Allemands à Neuhäusel. Mais les Vénitiens nommèrent commandant en chef l'éprouvé et expert en matière de guerre commandant de flotte de la mer Egée, Francesco Morosini, un adversaire égal en valeur à Kioproutlis. La position des assiégés est devenue extrêmement difficile dès le novembre de 1667, quand le colonel André Barotsis passa à l'ennemi Kioproutlis et lui indiqua tous les points faibles des murs de Candie. Les Turcs profitèrent de la situation et ils encouragèrent les désertions des Vénitiens avec des rémunérations confortables et avec des promesses. Kioproutlis aurait donné 700.000 pièces d'or pour encourager les désertions des Vénitiens. De l'autre part, les troupes secondaires des Européens commandants ne pouvaient pas coordonner leur action guerrière. Les désaccords entre leurs chefs, la défaillance de Venise de payer les salaires; la famine et les maladies épidémiques affaiblissaient quotidiennement la défense de la forteresse. Le commandant en chef Vénitien s'était déjà épuisé, quand en juin de 1669 un brave secours est arrivé en Crète de la part du roi de la France Louis XIV sous le commandement du duc de Beaufort. Quelques jours après, l'arme française était décimée et le duc de

Beaufort était tué.

Vers la fin d'août du 1669 le résultat de la lutte était décidé. Ce qu'il restait de faire était la conclusion d'un traité honnête pour laquelle travaillèrent dès le 29 Août le fameux interprète de la Porte Panagiotakis Nikoussios et Ahmet Agas de la part de Kioproutlis, et le Vénitien Ananti avec le Crétois Stephan Scordilis de la part de Morosini. Le traité fut rédigé très soigneusement et il fut signé le 16 septembre 1669. La population chrétienne de la ville avait à sa disposition 12 jours pour partir, et pour transporter ses biens mobiliers. Le 17 septembre, la ville était évacuée. Le 4 octobre le vainqueur Kioproutlis est entré à Candie, et trouva une ville abandonnée, désertée et pleine des ruines. Les Crétois se dirigeaient vers les îles Ioniennes, Kythira et vers d'autres endroits. Le poète de la Guerre Crétoise, Marinos Tzané Bounialis, exprima les épreuves et le malheur des réfugiés Crétois par les vers dramatiques suivants:

"Si tous les Crétois se rassemblaient, ils ne seraient pas, je crois, plus de dix milles vivants de cette époque-là, parce qu'ils furent tués, parce qu'ils furent captivés, parce que les pauvres se sont dispersés à d'autres pays. Et s'ils se rencontrent ils ne se connaissent pas, et ils demandent "D'où viens-tu, étranger?" "mais ils ne peuvent plus se rencontrer, mais "De la Crète" ils disent et l'un prend la main de l'autre et ils pleurent [...]"

Mais le résultat de la guerre était terrible aussi pour les Turcs. Selon une source turque, dès le début de ce siège à la prise de Candie 137.116 Turcs furent tués, dont 25.000 étaient des janissaires, 15 des pachas, 80 des tzorbatzis et 120 des tsaoussis (officiers supérieurs). Avec la prise de Candie, la Crète entière s'est trouvée sous l'occupation des Turcs. Les Vénitiens ont maintenu pour quelques ans trois forteresses, de Souda, de Graboussa et de Spinalonga, les derniers ruines de la grande colonie de la Crète. L'occupation de ces forteresses nourrissait l'espoir vain de la reprise du paradis perdu. Mais les temps avaient complètement changé et Venise avait aussi pris la voie de son déclin.

PARTIE VI. L' OCCUPATION TURQUE EN CRETE (1669-1898)

LA PREMIÈRE PÉRIODE DE L' OCCUPATION DES TURCS (1669-1821)

ES REPERCUSSIONS DE LA conquête turque de la Crète furent tragiques. La population s'est diminuée à cause de la guerre, des nombreuses expatriations, et ultérieurement à cause des islamisations diverses. Les centres urbains qu'étaient une fois vibrants de vie et où la civilisation avait connu une très grande acmé qui est caractérisée comme "la renaissance crétoise", étaient maintenant abandonnés et la vie avait reculée de nouveau à des formes élémentaires d'économie agricole et pastorale. Trente ans après la prise de Candie, le excursionniste Tournefort caractérisa la capitale crétoise une "dépouille mortelle de ville". Isolée des autres pays grecs, avec la mer qui s'interpose et les difficultés de communication, sans espoir de secours extérieur, l'île était condamné à souffrir de l'esclavage lourd pour 240 ans à peu près. Cette longue période de l'occupation des Turcs se divise bien sûr en deux périodes, la première qui est la plus longue et la plus sombre (1669-1821), et la période des grandes révolutions nationales (1821-1898).

La première période de l'occupation des Turcs est la plus sombre dans l'histoire entière de l'île. Dans l'Orient entier, il n'y a pas d'autre région qui s'est éprouvée plus cruellement que la Crète. Deux bataillons de janissaires, des impériaux du sultan et des

janissaires locaux qui s'appelaient "gerlides", étaient en pouvoir, les tyrans absolus du peuple. L'autorité des pachas par région, qui étaient censés représenter l'autorité du sultan en Crète, était sombre et ils ne contrôlaient pas la liberté effrénée des janissaires, qui violaient avec ostentation les décrets du sultan, n'obéissant qu'à la satisfaction de leurs instincts sauvages. L'administration turque s'est obligée souvent d'agir effectivement pour limiter la liberté effrénée des janissaires et pour soulager les pauvres raïas.

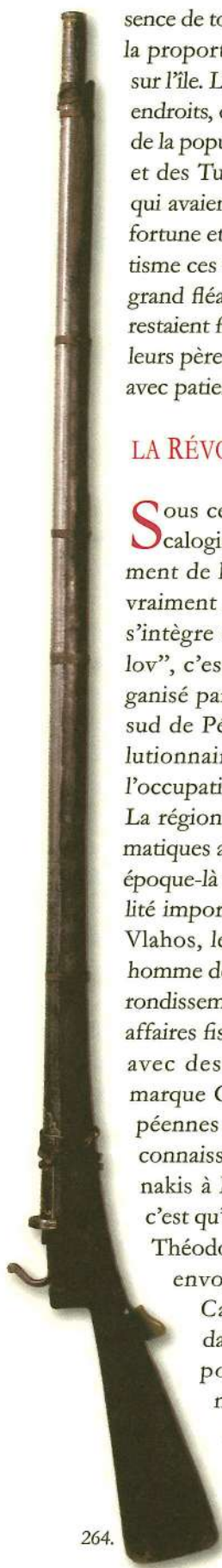
Dès les premières années de l'occupation turque, beaucoup de jeunes Crétois se réfugiaient dans les montagnes, d'où ils attaquaient et ils assaillaient les Turcs pendant la nuit. Les Turcs les appelaient "chaïnides", du mot arabe "chaïn" qui signifie insidieux, traître. Ils étaient les vengeurs des crimes terribles des Turcs sur leurs familles. La muse populaire de la Crète

263. préserva beaucoup de chansons sur les exploits de ces premiers lutteurs pour la liberté crétoise.

Pendant la première période de l'occupation turque (1669-1821) aucune résistance organisée contre le dynaste n'était possible.

Les conditions locales qui tenaient la population en une misère permanente, ne permettaient pas une protestation armée et bruyante contre le tyran. Ce qui comptait décisivement en ce qui concerne les développements historiques n'était pas seulement le manque absolu d'armes et de provisions et l'ab-

264.

sence de toute assistance extérieure, mais surtout la proportion terrible de l'élément musulman sur l'île. L'un tiers de la population et à certains endroits, comme à Messara et à Séliño la moitié de la population était des musulmans, des Turcs et des Turcs-Crétois, c'est-à-dire des Crétois qui avaient embrassé l'Islam, pour garder leur fortune et leurs privilèges. À cause de leur fanatisme ces musulmans néophytes étaient le plus grand fléau de leurs compatriotes, de ceux qui restaient fidèles à la religion et aux traditions de leurs pères et qui souffraient l'esclavage lourde avec patience.

LA RÉVOLUTION DE DASCALOGIANNIS

Sous ces conditions, la révolution de Dascalogiannis, en 1770, le premier tressaillement de liberté en Crète, est un événement vraiment remarquable. Cette révolution, qui s'intègre dans le cadre de la "Révolte d'Orlov", c'est-à-dire du mouvement qui fut organisé par la Grande Catherine de Russie au sud de Péloponnèse, est l'unique acte révolutionnaire pendant la première période de l'occupation des Turcs.

La région de Sfakia, où des événements dramatiques auront lieu, connaissait pendant cette époque-là une acmé importante. Une personnalité importante de l'arrondissement était Jean Vlahos, le réputé Dascalogiannis. Il était un homme de grand prestige, représentant de l'arrondissement par-devant les autorités pour des affaires fiscales et autres qui avait des relations avec des personnages de marque Grecques et Européennes de son époque. Il connaissait Emmanuel Bénakis à Magne et peu être c'est qu'il avait aussi connu Théodore Orlov, qui était envoyé par la Grande Catherine en 1769 dans le Péloponnèse pour mobiliser les notables pour se révolter.

L'apparition du mouvement de Dascalogiannis à Sfakia s'est

manifestée pendant les fêtes de Pâques du 1770 (le 4 avril). Après les premiers succès spectaculaires il y avait l'échec complet et la désillusion. L'arrondissement s'est dépeuplé et le leader malheureux s'est forcé de se rendre prisonnier et de souffrir le martyr terrible d'écorchement à Héraklion (le 17 juin 1771).

DE LA RÉVOLTE DE DASCALOGIANNIS À 1821

La révolte de Dascalogiannis était suivie d'une période de cruauté indescriptible de la part des Turcs. L'intervalle de cinquante ans jusqu'à la révolution de 1821 est la période la plus sombre de l'occupation des Turcs en Crète. Les janissaires de l'île se sont dévergondés et ils procédaient à des actions de cruauté indescriptible contre le peuple indéfendable. Certains janissaires de la période étaient notoriés pour leurs crimes et ils sont restés dans la mémoire du peuple pour longtemps. En fait la Sublime Porte envoya en 1812 en Crète, Osman qui s'est mobilisé rapidement et avec maestria et réussit à dévaster la foule de janissaires par pendoison, et c'est pourquoi il est connu sous le paronyme de "Pnigaris" (celui qui étrangle). Selon la tradition populaire il était cryptochrétien voire prêtre (papa-Basile), mais cette information n'est pas confirmée.

L'effervescence qui eurent lieu au reste de la Grèce pendant le cinquantenaire avant la révolution de 1821, c'est-à-dire pendant la période des dites Lumières Grecques, ne sont pas arrivées jusqu'à la Crète. Une certaine agitation intellectuelle commença à faire son apparition dès la fin du 18ème siècle, par

la création d'écoles aux grands centres urbains (Chania, Réthymnon, Héraklion) et avec l'appel des maîtres importants de l'autre Grèce. Pourtant, la grande masse du peuple crétois restait dans une obscurité intellectuelle profonde.

Cependant, il est remarquable que la Hétairie ait réussi à s'introduire aussi en Crète. Surtout des commerçants et des prêtres qui s'étaient initiés à Constantinople et aux Hégémonies des bords du Danube, initièrent à leur tour beaucoup de Crétois.

265.

LA PÉRIODE DES GRANDES RÉVOLUTIONS DE LA CRÈTE (1821-1898)

LA RÉVOLUTION DE 1821-1830

LA RÉVOLUTION DE 1821 EN CRÈTE fut une vraie surprise, un phénomène qui dépasse les limites de la raison. Avec le manque complète de provisions et d'armes, isolé et découpe de la partie principale de la Grèce, sans aucun secours et dans le cercle suffocant de l'esclavage cruelle, le peuple crétois de l'est dépêché à répondre à l'appel révolutionnaire panhellénique. Et on doit lire attentivement les remarques enthousiasmés de Denis Cokkinos, pour pouvoir estimer la grandeur de la révolution Crétoise: *"Le phénomène de la révolution Crétoise est unique dans l'histoire entière de la lutte grecque. C'était une révolte d'un titan détenu et enchaîné, dont la seule force était sa conscience grecque, son énergie, sa susceptibilité, et sa colère. Et cette force était suffisante pas seulement pour que la révolution initie mais aussi pour qu'elle continue infatigablement, en brillant dans l'épopée entière grecque avec la lumière de sa spontanéité, presque sauvage à cause de ses tortures indicibles contre lesquelles elle s'est haussée, en se plongeant et en émergeant constamment des vagues de sang, en tirant sans cesse des forces par sa lutte très dure"*.

La révolution éclata officiellement par une proclamation le 14 juin 1821. La nouvelle de la révolte crétoise à irrité, comme il est naturel, les Turcs, et leur vengeance était terrible, avec des pendaisons de

prêtres et de notables, avec des destruction de temples et de monastères, avec des emprisonnements et des violences indicibles, qui touchèrent leur point culminant à Mégalo Castro (Grand Châteaux, Héraklion) avec le grande massacre du 24 juin 1821. Les Turcs irrités massacrèrent le métropolite de la Crète Gerasime Pardalis et cinq évêques. La cathédrale fut pillée et brûlée, alors que presque 800 résidents de la ville, cléricaux et laïques, furent massacrés. Cet événement horrible est resté à la mémoire du peuple sous le nom du "grande massacre". Des événements pareils eurent lieu sur d'autres régions. Les documents officiels préservés et les souvenirs nous offrent des détails qui glacent le sang en ce qui concerne les brutalités des Turcs.

Sous ces conditions, il est vraiment remarquable que la révolution ne se soit pas éteinte, mais qu'en revanche elle se soit étendue de la vitesse d'un phénomène naturel à tous les arrondissements de l'île et elle est restée vivante, avec des hauts et des bas, pour dix ans entiers. La région de Sfakia et le plateau de Lasithi étaient, comme toujours, les centres naturels et les centres d'opérations des révolutionnaires. L'aide de l'armée égyptienne, qui fut demandée par le sultan pour plier la révolution en Crète, avait comme résultat direct la destruction et le dépeuplement des arrondissements de la Crète et les massacres de la population civile,

comme celle à la caverne de Milatos (Février 1823). Les révolutionnaires se retiraient à leurs centres d'opérations inaccessibles et ils retournaient encore plus sauvages.

En même temps, les Crétois, suivant les l'effervescence politique en Grèce, ils organisèrent une Assemblée Générale aux Arméni de Chania (11-21 Mai 1822), ils rédigèrent la "Déclaration de Liberté" et ils votèrent un projet de constitution, sous le titre de "République Temporaire de l'île de la Crète", selon le modèle de la Constitution grecque d'Epidaure.

Pourtant, la révolution décennale de la Crète est restée sans satisfaction. Le Protocole de Londres (22 janvier 1828), par lequel les Grandes Puissances reconnaissent l'indépendance de l'Etat Grec, n'incluait pas la Crète qui est restée sous l'autorité du sultan. Le Conseil Crétois, qui s'est réuni extraordinairement au village Margarites de Mylopotamos (22 Avril 1830) exprima l'amertume et l'indignation justifiée du peuple crétois avec une déclaration dramatique adressée aux Grandes Puissances: *"La Crète fut toujours et reste une partie inséparable de la Grèce, comme elle lutte et elle continue à lutter avec les autres régions révoltées dès le début, conséquemment on ne comprend pas pourquoi pendant des diveres actions de mandataires [...] la Crète n'est pas du tout mentionnée, alors que la guerre destructive se mène encore se poursuit sur son territoire et que les Turcs sont restreints seulement au sein de leurs forteresses par les Grecs [...]*

Nous ne trouvons pas notre sauvetage ailleurs, seulement à nos armes et à ce mort honnête. Et si la chrétienté nous livre à la cruauté des Turcs, après avoir massacré insensiblement nos femmes, nos enfants et nos vieillards, devenons nous aussi des victimes, mais des victimes glorieux de stabilité et de nos droits imprescriptibles...". La Crète se résigna à son destin impitoyable, mais le Problème Crétois avait déjà été crée. La diplomatie européenne avait maintenant été obligée d'y faire face comme un des aspects les plus difficiles et importants de la Question de l'entier Orient.

LA PÉRIODE DE L' OCCUPATION ÉGYPTIENNE (1830-1840)

Le sultan Mahmout IV donna en 1830 la Crète au vice-roi d'Egypte Mohamet Ali, comme rémunération pour les services qu'il lui offrit à Péloponnèse et à la Crète. Ainsi, la Crète est passée à une autre période de subordination, qui avait une apparence de flexibilité, et c'est pourquoi elle fut caractérisée "la période d'esclavage vernissé". L'administration égyptienne en Crète porta d'emblée le masque de la justice et de l'impartialité, en confrontant en apparence également les chrétiens et les musulmans. Les Egyptiens accordèrent alors l'amnésie générale et ils invitèrent tout le monde à déposer les armes. Beaucoup de musulmans, qui s'étaient habitués à d'autres périodes d'autoritarisme absolu, ont vendu leur propriété et ils ont immigré à des régions de l'Asie Mineure. Mais aussi beaucoup de Crétois qui n'acceptèrent pas à déposer les armes abandonnèrent la Crète et ils s'installèrent dans d'autres régions de la Grèce. En tout cas, il est certain que le nouveau gouvernement de la Crète fut bienfaisant et contribua à la restauration de l'île et à la guérison des blessures de la révolution. Un vaste programme d'œuvres d'utilité commune commença à s'appliquer, avec la construction de rues, de ponts, d'aqueducs, de ports etc. Les Egyptiens se préoccupèrent spécialement du domaine de l'éducation, avec l'établissement d'écoles pour les chrétiens et pour les musulmans. Il en a été

de même dans les domaines de la justice, de l'assistance sociale et de la protection de la liberté religieuse et de la santé publique. Ils firent un recensement (1832-1833) et ils publièrent pour la première fois en Crète un journal bilingue, en arabe et en grec, intitulé "*Vacai Guirit*" (=Les Nouvelles Crétoises).

L'application d'un si grand programme demandait des sommes d'argent énormes, qui devaient être payées par le peuple. La réaction à la taxation dépressive fut ledit "Mouvement des Mournies" (septembre 1833). Il s'agit d'une protestation de 7.000 Crétois désarmés au village

267.

Mournies de Cydonie, qui provoqua la réaction immédiate et violente des autorités, avec l'arrêt et la pendaison des organisateurs.

La grande crise de la Question de l'Orient (1839-1840) et la défaite des Egyptiens à Syrie ont plié l'occupation égyptienne de la Crète. Par le Traité de Londres (3 juillet 1840) les Grandes Puissances arrachèrent la Crète à Mohamet Ali et la donnèrent de nouveau au sultan.

LA RÉVOLUTION DE 1841

Avant la signature du Pacte de Londres, certains lutteurs Crétois exilés prévirent les développements et décidèrent à aller en Crète et à y organiser une nouvelle révolution, pour reporter le Problème Crétois à l'actualité diplomatique. La nouvelle révolution qui se nomma d'après ses organisateurs la Révolution de Chairetis et de Basi-logeorges, se manifesta en même temps partout en Crète, le 22 février 1841, avec une déclaration dans laquelle il y a des références aux luttes précédentes insatisfaits du peuple et à la garantie du retour de la diplomatie européenne.

Les conditions n'étaient pas du tout favorables à cette révolution. Les blessures de la révolution précédente qui avait duré 10 ans restaient toujours ouvertes et les Turcs avaient à leur disposition des forces puissantes; la Grèce était impuissante et ne pouvait pas aider, les mouvements révolutionnaires simultanés à Thessalie créaient une menace de guerre entre les Turcs et les Grecs et la diplomatie européenne pressait pour obtenir l'armistice. Le 5 avril 1841 les révolutionnaires rédigèrent et soumi-
rent un mémorandum aux Grandes Puissances, en demandant, en vain, leur intervention.

LE MOUVEMENT DE MAVROGHÈNIS (1858)

Après la révolution de 1841 la Crète passe une période de 25 ans de paix interne. La guerre de Crimée et la défaite de la Turquie à cette guerre avaient aussi des conséquences importantes au développement des affaires crétoises (1853-1856). Avec le Pacte de Paris (1856) le sultan s'obligea de rédiger le fameux "Hatti Houmayun" (l'Écrit Brillant), par lequel il accordait à ses sujets des privilèges importants, la tolérance, la liberté personnelle, la protection de l'honneur et de la propriété. Le refus des autorités turques d'appliquer les provisions de Hatti Houmayun en Crète eut comme résultat la mani-

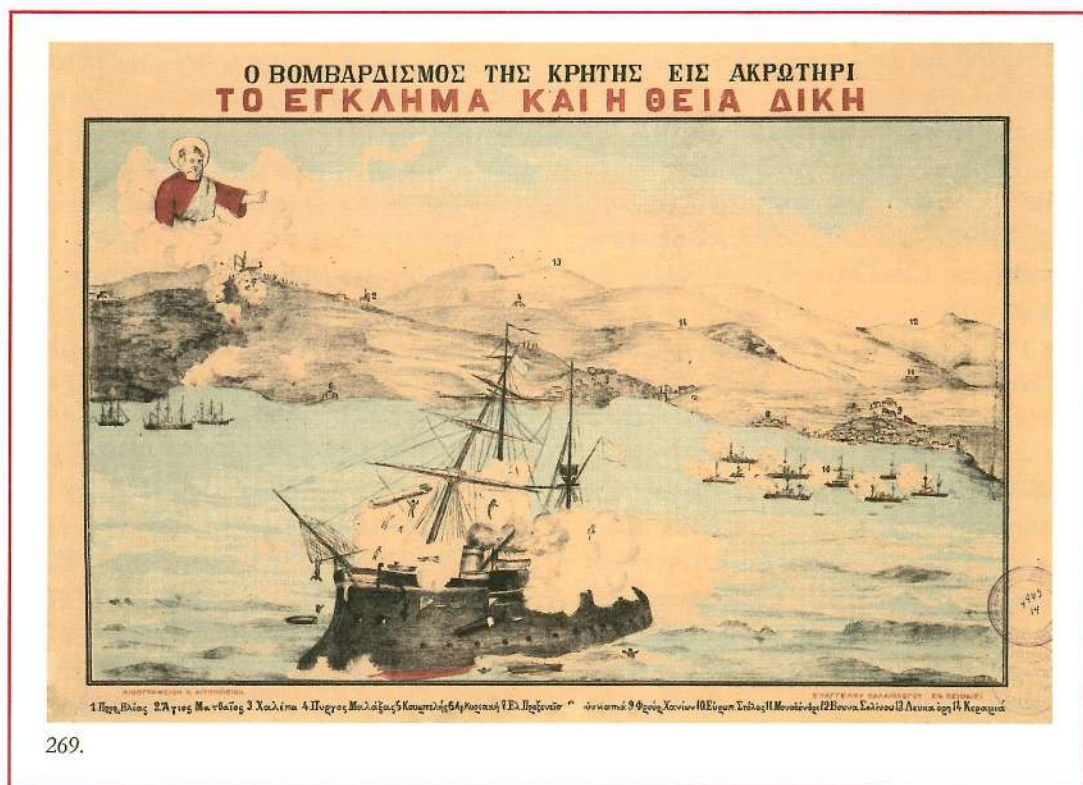
festation d'une nouvelle révolution sans effusion de sang, qui est connue comme le "Mouvement de Mavroghènis" (1858). Le sultan s'obligea à accorder au peuple crétois les mêmes privilèges religieux, fiscaux, administratifs, un parmi lesquels est aussi l'institution des Démogérontes qui se chargeraient de l'assistance sociale et de l'éducation. C'était une conquête importante pour les chrétiens de l'île.

LA GRANDE RÉVOLUTION DE 1866-1869

La chaîne des révoltes crétoises la grande révolution de 1866-1869 exprime uniquement le désir des Crétois pour la liberté et pour l'union de la Crète avec le reste de la Grèce. Il s'agit de la plus grande révolution dans l'histoire de la Crète, un deuxième '21, comme on la caractérisa. Ses causes étaient diverses mais la raison était une seule: le désir inapaisable du peuple crétois pour la liberté et pour l'union avec la Grèce. Quand l'Assemblée Générale des Crétois invita le peuple à se révolter pour un fois de plus, le 21 août 1866, elle trouva utile de leur rappeler que la nouvelle lutte était la continuation directe et naturelle de la révolution incomplète de 1821: "*En insistant avec résignation à notre serment de 1821, et inspirés par le sentiment national de la grandeur grecque et de l'unité nationale, et pleins d'espérances pour notre juste lutte [...] nous déclarons devant Dieu et devant les hommes que notre désir continu et unanime est l'union avec notre mère la Grèce*". Cette révolution prouva plus que toutes les autres l'orientation nationale des luttes crétoises et la vraie essence du Problème Crétois. Le vieux slogan "Liberté ou Mort" est remplacé par le slogan "Union ou Mort", qui serait à l'avenir le slogan fixe des luttes crétoises.

Les circonstances n'étaient pas du tout favorables. Les Puissances européennes, à l'exception de Russie, suivirent une politique philoturque. En Grèce les politiciens étaient en désaccord, et la Grèce était tout à fait incapable d'offrir un important support

269.

économique ou militaire à la lutte des Crétois. En revanche les Turcs pouvaient mobiliser des vastes forces et ils avaient aussi des bons généraux et experts en matière de guerre, formés dans des académies militaires de l'Europe. Le rapport des forces était catalytique pour les Crétois, qui avaient pourtant de grands avantages: ils étaient experts en matière de guerre, frugaux, déterminés, ils connaissaient la morphologie de leur pays, ils avaient le soutien et l'assistance de la population civile et ils pouvaient transformer le combat en guérilla. La place de la population civile, qui se trouverait pour une fois de plus au gré de la manie vindicative des Turcs, était tragique.

Malgré toutes ces difficultés, la révolution se manifesta et se développa en ayant la vitesse d'un phénomène naturel. Le combat prit vite des dimensions panhelléniques, puisque l'hellénisme entier se mobilisa, organisant des comités de secours, en faisant des collectes, en envoyant des volontaires, des armes et des provisions et surtout en organisant l'assistance aux réfugiés. En même temps, les peuples libertins de l'Europe observaient avec émotion la lutte des Crétois. Des Européens et des Américains, surtout des

journalistes, arrivèrent en Crète, pour couvrir la lutte des Crétois en publiant des articles enthousiastes dans leurs journaux. L'événement qui avait le plus grand écho à l'opinion publique internationale était le point culminant de la révolution, l'holocauste du monastère historique d'Arcadi (9 novembre 1866). Cette grande révolution, qui dura trois ans entiers dans des difficultés indicibles et dans des privations, n'arriva pas à son but et se termina en janvier de 1869. Le fait d'atteindre le but n'était pas possible étant donné les conditions de l'époque. Mais la révolution donna une poussée importante au développement de la Question de l'Orient, la question principale et critique de laquelle était le Problème Crétois. Le plus important était que la révolution plia l'économie de l'Empire Ottomane, et la força à

270.

accorder des octrois importants, pour la première fois dans l'histoire de l'occupation des Turcs en Crète. Le grand vizir Aali pacha suggéra un projet des privilèges qui est connu comme le "Loi Organique de la Crète". Parmi les autres, on établit maintenant la représentation limitée de l'élément chrétien de la Crète à l'administration de l'île, et l'égalité complète des deux langues, de la langue grecque et de la langue turque.

LA RÉVOLUTION DE 1878 ET LE PACTE DE CHALÉPA

La Crète fut administrée selon le cadre institutionnel de la Loi Organique pour une décennie (1868-1878). La nouvelle crise de la Question de l'Orient avec la manifestation de la guerre entre les Russes et les Turcs, au printemps de 1877, était une bonne occasion pour organiser une nouvelle révolution en Crète. Tout d'abord des conseils de révolutionnaires furent établis, un Comité qui se composait de 24 membres fut élu pour l'administration du Problème Crétois et le "Centre Crétois" fut établi à Athènes, pour l'accumulation de provisions et d'armes. Les chefs de guérilla Crétois commencèrent à arriver de nouveau en Crète, alors que la défaite des Turcs qui émergea encourageait le gouvernement grec de Charilaos Trikoupi à déclarer catégoriquement qu'il supporterait la révolution crétoise (27 décembre 1877). Ainsi, la révolution se manifesta en janvier de 1878 et elle prit des dimensions pancrétoises. L'écroulement de la Turquie suite à la guerre avec les Russes avait des implications directes au développement des affaires crétoises. En janvier de 1878, le Pacte d'Aghios Stéfanos (Saint Stéphane) fut signé, qui obligeant la Turquie à appliquer en entier la Loi Organique. En juillet de la même année les Consuls des Grandes Puissances en Crète imposèrent l'armistice, déclarant catégoriquement que le Problème Crétois préoccuperait le Congrès de Berlin, qui réviserait le Pacte d'Aghios Stéfanos. La menace que la révolution se poursuivrait obligea la Turquie à accepter les termes de l'Angleterre en ce qui concerne de nouveaux octrois au peuple crétois. De nouvelles négociations commencèrent, qui résultèrent à un accord qui fut signé en octobre de 1878 et qui est connu comme le "Pacte de Chalépa" ou la "Carte de Chalépa" (d'après le faubourg homonyme de Chania, lieu de signature du pacte fut signé). Le Pacte de Chalépa, qui fut mis en application immédiatement par un décret du sultan, était un nouveau pas vers la solution du Problème Crétois. Ce Pacte créait un régime de canton semi autonome, avec des privilèges importants. On accorda l'amnistie générale,

la Chambre des Députés crétoise fut établie, dans laquelle la majorité des députés étaient des chrétiens pour la première fois (avec 49 représentants, contre 31 musulmans), la Gendarmerie crétoise fut établie, la langue grecque fut reconnue comme la langue officielle des cours de justice de l'Assemblée Générale, et on se préoccupa spécialement de l'éducation. Il est aussi important que c'est la première fois dans l'histoire de la Crète que fut accordé une permission d'établissement des Associations pour l'Education et de publication des journaux. Le fait que, selon le Pacte, le Gouverneur Général pouvait aussi être un chrétien, est aussi une conquête importante de l'élément chrétien de la Crète.

LA RÉVOLUTION DE 1889

Le Pacte de Chalépa fut appliqué pour une décennie. Pendant cette période, la Crète souffrait de la tension des passions de parti, dans laquelle le Problème Crétois fut presque oublié. Deux grands partis furent développés sur l'île pendant la décennie 1880-1889, les Karavanades (Militaires) et les Xypolytades (pieds nus). Aux élections de 1888, qui eurent lieu dans une orgie de fraude, les Xypolytades gagnèrent. Les Karavanades réagirent d'une manière inattendue et dangereuse. Pendant l'Assemblée Générale du 6 Mai 1889 ils déposèrent une Résolution, par laquelle ils déclaraient l'union de la Crète avec la Grèce. Le directeur général N. Sarntiskis a à peine eu le temps d'interrompre la session et de lancer un mandat d'arrêt contre les cadres supérieurs du parti de Karavanades, qui entre temps se réfugièrent dans

les montagnes et déclarèrent la révolution. Cette nouvelle révolution était intempestive. Le gouvernement grec de Char. Trikoupi l'a désapprouvée tout de suite, alors que le sultan trouva l'occasion de retirer tous les privilèges de la Carte de Chalépa, sans en informer les Grandes Puissances. La loi militaire s'imposa de nouveau en Crète et les musulmans s'adonnèrent de nouveau à des pillages et à la violence. Des tribunaux militaires commencèrent à opérer, des exécutions eurent lieu quotidiennement partout en Crète, et la tyrannie d'autrefois retourna en Crète.

LA COMITÉ DU CHANGEMENT DE RÉGIME POLITIQUE - LA RÉVOLUTION DE 1895-1896

Dans le climat sombre de la période 1890-1895 l'idée du changement du régime politique se développe, c'est-à-dire la déclaration de la Crète en Cité Autonome sous la domination du sultan. L'inspirateur de cette idée était Manoussos Koundouros, un homme politique de Sfakia, une des personnalités les plus importantes de l'époque en Crète. Koundouros exprima son opinion dans un Mémoire qui fut approuvé le 3 septembre 1895 par deux Assemblées Générales (le 3 et le 10 septembre) et qui fut soumis aux Consuls des Grandes Puissances. Cet acte fut considéré subversif et révolutionnaire et provoqua la réaction des Turcs, qui se manifesta par des massacres et des pillages. Alors, une nouvelle révolution se manifesta (1895-1896), qui resta à la mémoire du peuple comme la "révolution de chance".

En raison de l'intervention des Grandes Puissances un nouvel Organisme de la Crète s'établit, qui prévoyait un administrateur chrétien dont le service durerait cinq ans, l'organisation de la Gendarmerie crétoise avec des officiers Européens et l'indépendance économique et juridique.

LA DERNIÈRE RÉVOLUTION ET LA LIBERTÉ DE LA CRÈTE

Les Turcs de la Crète n'avaient aucune intention d'appliquer les dispositions du nouvel Organisme et ils les sabotèrent par des meurtres et des violations. En janvier 1897 ils enflammèrent l'Évêché et les quartiers chrétiens de Chania et ils menacèrent l'île de violations. Et pendant que les amiraux des Grandes Puissances, essayant d'éviter la généralisation du désordre, pensaient à procéder à l'occupation internationale de l'île, le gouvernement grec de Déligiannis, sous les pressions de l'opposition et de l'opinion publique et pour éviter l'occupation internationale, envoya un corps expéditionnaire en Crète sous le commandement du colonel Timoléon Vassos, pour occuper la Crète et pour déclarer l'union de l'île avec la Grèce. Cette intervention active de la Grèce créa comme c'est naturel des complications internationales. Les Grandes Puissances réagirent

en bloquant le littoral de la Crète et la Turquie déclara la guerre contre la Grèce (février 1897). Le résultat infortuné de la guerre entre les Turcs et les Grecs obligea la Grèce à retirer ses forces de la Crète, où la révolution s'était solidifiée malgré tout et les centres de la révolution avaient été transférés à la région d'Héraklion. De février jusqu'à juin 1897 le théâtre des opérations fut transféré à Arhanes, où des combats enragés eurent lieu. Il était déjà clair que le Problème Crétois devait être résolu seulement politiquement. L'idée de l'autonomie, qui avait été proposée par les Grandes Puissances et qui avait déjà été désapprouvée, commença à gagner du terrain entre les révolutionnaires. Pendant l'été de 1897, la partie guerrière de la lutte finit. La parole était alors aux Assemblées Générales et aux diplomates des Grandes Puissances. Avec des résolutions qui furent approuvées lors de trois Assemblées Générales, les Crétois acceptèrent finalement la solution donnée par les Grandes Puissances, qui prévoyait un régime d'autonomie avec prince Georges, le fils du roi de la Grèce, au poste de haut Commissaire. On élut un Comité Exécutif (L'Ectélesticon [Exécutif] de la Crète) qui gouvernerait l'île pour la période qui s'entreposerait jusqu'à l'installation du Prince Commissaire. Un événement dramatique opéra comme catalyseur et fit avancer les développements. Il s'agit du grand massacre d'Héraklion qui eut lieu le 25 août 1898. C'est le dernier acte du drame crétois. Les représentants de l'Ectélesticon installaient les nouvelles autorités et les nouveaux employés d'un leurs postes, quand tout d'un coup, la foule de Turcs d'Héraklion irritée procéda à des actes de barbarie phénoménale. Des centaines de chrétiens furent massacrés, et avec eux 17 soldats Anglais et le consul de l'Angleterre, Lysimaque Kalokérinos. Des magasins et des quartiers de chrétiens furent incendiés et des images du passé furent retournées à la

mémoire. Les Anglais réagirent tout de suite. 17 Turcocrétois, qui furent considérés comme les organisateurs des barbaries furent arrêtés et pendus et d'autres furent expulsés ou emprisonnés. L'armée turque s'obligea à abandonner la Crète. Le 2 novembre 1898 même le dernier soldat Turc abandonna l'île, qui était maintenant libre. Un mois après, le 9 décembre 1898, le Haut Commissaire de la Crète, le prince Georges arriva à Chania. La période de l'esclavage était finie définitivement.

272.

PARTIE VII.

LA PERIODE DE L' AUTONOMIE

(1898-1913)

LE HAUT COMMISSARIAT DE PRINCE GEORGES (1898-1906)

AUTONOMIE DE LA CRÈTE était dans la conscience de tout le monde un stage transitoire, les fiançailles de l'union avec la Grèce.

Le premier gouvernement de la Cité Crétoise travailla avec ardeur et sagesse et présenta dans très peu de temps une œuvre impressionnante. Une Constitution particulière selon le modèle grec une législation sage désignaient le cadre de ses fonctions et de ses objectifs. La Crète entraînait avec des grands pas dans une course de développement impressionnant, de bonne application des lois et de sérénité, sous la protection discrète des Grandes Puissances.

Pourtant, des nuages n'ont pas tardé à obscurcir cette image. La Constitution attribuait des surpouvoirs au prince, qui n'a pas tardé à se diriger vers une conception despotique du pouvoir. Entraîné par un groupe de conseillers corrompus, il éloigna du poste du conseiller (=ministre) de la Justice El. Venizélos (le 18 mars 1901), pour avoir critiqué la politique arbitraire du prince.

C'était le début d'une crise interne, qui se développa en protestation armée, avec le "Mouvement de Thérissou" (mars 1905), qui fut organisé par El. Venizélos.

La révolution de Thérissou fut un point limite au développement des affaires crétoises. L'écho du mouvement sur le peuple crétois et le support manifeste à Venizélos, même par ses opposants politiques, isolèrent le prince et ses conseillers. Devant ce nouveau changement des choses, les Grandes Puissances décidèrent de négocier avec Venizélos, qui imposa presque tous ses termes et la révolution de Thérissou se termina (2 novembre 1905). La politique du prince avait échoué. Il soumit sa résignation et quitta la Crète définitivement (12 septembre 1906).

LE HAUT COMMISSARIAT D' AL. ZAÏMIS

Les Grandes Puissances suggérèrent de nouvelles réglementations, parmi lesquelles, l'octroi du droit au roi de la Grèce de nommer lui-même le Haut Commissaire de la Crète. Georges proposa

Alexandre Zaïmis, un homme moral, un politicien expérimenté, un ex-Premier Ministre et Président de la République. Zaïmis prit ses fonctions en Crète le 18 Septembre 1906, pour cinq années. Un nouveau gouvernement prêta serment et le de l'état de l'île commença à fonctionner de nouveau régulièrement.

273.

De nouvelles lois furent votées, l'administration publique fut organisée et la Milice de la Crète c'est-à-dire la première armée de l'île se forma. Les troupes des Grandes Puissances commencèrent à partir graduellement dès juillet de 1907, ayant comme but de se retirer complètement de l'île en un an et avec la garantie unique de la sécurité des musulmans de l'île. Cela se passa en fait en moins d'un an (21 mai 1908). La Chambre des Députés crétoise adopta une résolution de remerciements, pour les services précieux des Grandes Puissances.

Deux nouveaux événements influencèrent gravement les affaires crétoises. Il s'agit du rattachement de Bosnie-Herzégovine à l'Autriche et la proclamation de Bulgarie en royaume, avec le rattachement simultané de la Romylie Est (septembre 1908). La nouvelle provoqua l'agitation et les événements se développèrent rapidement. A un rassemblement à Pédion Aréos (Champ de Mars) de Chania, et pendant que le Haut Commissaire était absent, la Résolution sur l'union avec la Grèce fut approuvée à l'unanimité. La Chambre des Députés crétoise ratifiant la Résolution adopta sa propre résolution solennelle, dans laquelle elle déclarait l'abolition de la Commissariat et l'union avec la Grèce.

Un aspect important de l'histoire de la Crète pendant cette période (1903-1908) est la participation des Crétois à la Lutte Macédonienne. Beaucoup de chefs de guérilla et de révolutionnaires Crétois qui vivaient encore dans la fièvre de la liberté et de l'idée nationale, formèrent volontairement des corps et participèrent à la lutte de l'Hellénisme Macédonien, à laquelle ils jouèrent un rôle capital. En plus, des officiers Crétois de l'armée grecque, comme Georges Catechakis (Capitaine Rouvas) et Georges Tsontos (Capitaine Vardas), le successeur de Paul Mélas au commandement général de la lutte, développèrent

une activité formidable et lièrent leur nom à la grande affaire nationale de la Lutte Macédonienne. Il est estimé qu'à peu près la moitié des 6.000 volontaires de la Lutte Macédonienne étaient des Crétois.

LES DERNIERS ÉVÉNEMENTS JUSQU'À L'UNION (1909-1913)

Pendant les années suivantes, la Crète fut gouvernée selon le système des comités de trois membres. Avec la manifestation des guerres balkaniques en Octobre 1912 les portes du parlement national furent ouvertes même pour les députés de la Crète qui furent acceptés avec des manifestations d'enthousiasme sans précédent. L'union fut pratiquement réalisée. Sa protection typique et légale se réalisa un peu plus tard, après la fin bienheureuse des guerres balkaniques. Avec l'article 4 du Pacte de Londres (30 mai 1913) le sultan renonça à tous ses droits en Crète, et laissa l'île aux mains des Grandes Puissances. Avec le Pacte de Bucarest (1 novembre 1913) le sultan renonça tous ses droits de domination en Crète. La solution désirée de l'union était maintenant un fait protégé par des conventions internationales. Un mois plus tard, le 1er Décembre 1913, la déclaration officielle de l'union eut lieu en présence du roi Constantin et du Premier Ministre El. Venizélos. Des siècles de luttes et de larmes trouvaient finalement leur reconnaissance. Les couleurs grecques flottèrent à la forteresse de Firka. Là où autrefois il y avait le drapeau turc, on plaça une inscription en marbre:

L'OCCUPATION DES TURCS EN CRETE

1669-1913

267 ANNEES, 7 MOIS, 7 JOURS
DES ANNEES D'AGONIE

274.

ANNEXE: LA CRETE GRECQUE

HISTOIRE DE LA CRÈTE Comme une entité historique autonome se termine en fait avec son union avec la Grèce. Dès ce moment-là son histoire est équivalente à l'histoire générale de la Grèce, dont la Crète est désormais une partie organique inséparable.

Un événement important, qui influença sensiblement la vie en Crète pendant les premiers ans de sa liberté est l'installation des réfugiés Grecs qui venaient de la côte de l'Asie Mineure après sa Catastrophe (1922). Des milliers de réfugiés, surtout de la région de Smyrne, se réfugièrent en Crète, surtout dans la région d'Héraklion. Après le pacte de Lausanne (janvier 1923), qui prévoyait l'échange des populations, la population musulmane de la Crète, environ 33.000 personnes, fut obligée de quitter l'île. Dans leurs maisons furent installés les réfugiés qui étaient égaux en nombre. Selon les informations officielles des services grecques, le total des réfugiés qui s'installèrent en Crète fut 8.270 familles, 33.900 personnes.

Avec l'échange des populations, le catharsis historique se compléta en Crète. Après des longs siècles d'esclavage, l'île est maintenant peuplée d'une population homogène du point de vue national et religieux. Tous ses résidents sont

Grecs et chrétiens orthodoxes. Il n'y a que peu d'Hébreux et d'Arméniens, surtout aux villes de Chania et d'Héraklion.

LE COMBAT DE LA CRÈTE

Le dernier grand événement de l'histoire crétoise est le célèbre Combat de la Crète, comme on appelle la résistance épique des défenseurs de l'île contre les envahisseurs Allemands qui dura dix jours, pendant les dix derniers jours de mai en 1941. Ce combat est intégré bien sûr dans le cadre général des événements de la Seconde Guerre Mondiale, mais il s'agit en même temps d'un événement de l'histoire grecque générale, puisqu'il est la conclusion dramatique de la guerre entre les Grecs et les Italiens. Mais le Combat de la Crète est surtout un

événement crétois, puisqu'il a une singularité particulière et désirable, qui fait les historiens le caractériser comme le combat le plus original et le plus bizarre de l'histoire des guerres. Cette particularité est due à la participation tempétueuse et spontanée du peuple simple, qui n'était pas engagé et qui n'exécutait pas de commandes, mais qui agissait tout seul, selon son instinct de défense et de liberté.

En fait, ce qui se passa à l'époque en Crète est vraiment indicible et

275.

276.

causa l'admiration mondiale. Les puissances alliées et la population autochtone étonnèrent avec leur résistance inattendue et obstinée l'envahisseur qui avait la plus parfaite et la plus puissante armée du monde. La Crète se transforma en un enfer en flammes lorsque "le combat le plus terrible et le plus bizarre de l'histoire des guerres" commença.

Les Allemands se forcèrent à utiliser en Crète d'énormes forces, la fine fleur de leur armée, et cela leur prit dix jours pour conquérir l'île, en s'avancant progressivement. Leurs pertes étaient effrayantes. Plus de 4.000 parachutistes, la "fer de lance du nazisme", perdurent leur vie, la 7ème division aéroportée entière fut battue, et plus de 170 avions furent détruits. Même le corps parachutistes qui était considéré invincible fut utilisé en Crète et on ne l'utilisa jamais à l'avenir dans des grandes opérations, puisque Hitler se força à avouer lui-même: "*La Crète a prouvé que les jours glorieuses des parachutistes sont passés*". L'importance de ce Combat pour le

développement de la guerre est estimé par le Père de la Victoire, Winston Churchill dans ses *Mémoires*: "*En Crète, Goering (le commandant en chef Allemand de l'opération) a remporté une victoire à la Pyrrhus, parce que avec les forces qu'il a gaspillé là, il pourrait facilement conquérir l'île de Chypre, la Syrie, l'Iraq, peut être même la Perse. [...] C'était une bêtise de laisser passer ces grandes opportunités, en sacrifiant ces forces irremplaçables dans un combat mortel, qui fut conduit souvent corps à corps*".

La Crète se plia sous le poids de la machine guerrière la plus terrible que le monde avait connu jusqu'à l'époque.

Le 27 mai Chania et Réthymnon furent occupés et le 30 mai Héraklion aussi. L'occupation commençait aussi en Crète, avec les représailles effroyables du monstre nazi. Pourtant, l'alarme de la résistance universelle avait sonnée. Une nouvelle période de luttes et de sacrifices commençait pour la Grèce et pour la Crète.

STORIA E CIVILTÀ DI CRETA
BREVE PANORAMA

STORIA E CIVILTÀ DI CRETA

BREVE PANORAMA

TESTO

Theocharis E. Detorachis

Professore Emerito dell'Università degli Studi di Creta

RICERCA DELLE FONTI DEGLI ARCHIVI - DOCUMENTAZIONE

Spiros Zocas

ANNOTAZIONE - COMMENTO DELLA DOCUMENTAZIONE

Demetrio Lucas - Spiros Zocas

CURA DELL'EDIZIONE - CREATIVO

Demetrio Lucas

SERVIZIO FOTOGRAFICO DELLA DOCUMENTAZIONE

Spiros Panaghiotopoulos

CURA LETTERARIA

Maria Lepenioti - Tassos Huliaras

TRADUZIONE

*Tassos Huliaras, John O'Shea,
Ekaterini Intze, Margherita Salvato*

RESPONSABILE DELL'IMPAGINAZIONE

Costantino Papaconstantinu

COMPOSIZIONE TIPOGRAFICA - ELABORAZIONE DELLE ILLUSTRAZIONI

Reparto Creativo delle Edizioni Elleniche S.A.

STAMPA

Demetrio A. Altidzis

Zona Industriale di Sindos, Salonicco, tel.: +302310 569511

RILEGATURA

Elena K. Papadachi

Via 25 Marzo 81, 121 32, Peristeri, tel.: +30210 5767926

ORGANIZZAZIONE DELLA PRODUZIONE: GRUPPO IMPRESE EDITORIALI N. KARAMANLI

ATENE: VIA KAPLANON & MASSALIAS 10, 106 80, TEL.: 210 3634320, 210 3634330, 210 3634580, FAX: 210 3634730
SALONICCO: VIA EGNATIA 113, TEL.: 2310 272720, 2310 225972

L'EDIZIONE VIENE
COFINANZIATA DALL'UNIONE
EUROPEA E IL PROGRAMMA REGIONALE
OPERATIVO DI CRETA 2000-2006

© PROGRAMMA REGIONALE OPERATIVO DI CRETA 2000-2006. DIRITTI RISERVATI.
ISBN: 960-89005-0-6

REGIONE DI CRETA

SALUTAZIONE

LA PRESENTE EDIZIONE RAPPRESENTA UN ONORE DA TEMPO DOVUTO all'isola di Creta. Questa terra benedetta da migliaia di anni, dall'alba della civiltà fino ad oggi, si trova sempre alla ribalta della storia greca ed europea e svolge ruolo primario nello sviluppo generale storico e culturale. Il centro culturale più antico ed importante è stato sviluppato a Cnossos, motivo per cui l'isola di Creta è stata giustamente caratterizzata la culla della civiltà europea. Il passato storico dell'isola è un'avventura interminabile, una lotta continua e senza pace contro numerosi nemici, una resistenza continua. Romani, Arabi, Genovesi, Veneti, Turchi hanno occupato consecutivamente l'isola. La lunga durata delle lotte dei Cretesi per la libertà hanno contribuito alla formazione di un particolare tipo umano, che si distingue chiaramente dal resto del popolo Greco, sia per il modo proprio di ragionare sia per il comportamento. I Cretesi sono stati spesso accusati di essere campanilisti. Questo amore intenso per il paese natio, che caratterizza ovviamente anche altri popoli, assume, per quanto riguarda l'isola di Creta, l'aspetto di identità storica che è stata segnata da fiumi di sangue e lacrime.

UN RELIGIOSO SAPIENTE, l'arcivescovo Latino di Atene Louis Petit, ci ha fornito con esattezza caratteristica l'immagine storica dei Cretesi: "Si tratta di un'etnia ammirabile che ha imparato a conservare intatte le sue caratteristiche nazionali, la sua lingua pura, a dispetto delle avventure vissute durante quaranta secoli: un misto di prodezza e d'indipendenza, che spesso si trova ai limiti della disubbidienza, ingegno fervido, immaginazione focosa, lingua piena di immagini, spontanea e naturale, amore per ogni tipo di avventura, una foga di libertà invincibile che va insieme al desiderio insaziabile di promozione personale. [...] Si tratta di un paese fertile, produttivo che dà continuamente vita a delle persone stimolate in campo ecclesiastico, pubblico-sociale, scientifico e letterario, economico ed in campo di guerra [...]". Su questa isola furono nati Cornaros e Theotokopoulos, Venizelos e Casantzachis, testimonianze di una marcia costante verso il grande e l'inconsueto.

LA REGIONE DI CRETA ha deciso d'inserire la presente edizione, lussuosa e multilingue, nel programma di attività del Programma Regionale Operativo di Creta, nel Quadro Comunitario di Sostegno 2000-2006, per riuscire a promuovere ampiamente l'immagine della storia e della civiltà dell'isola, attraverso testi brevi e di facile comprensione e documentazione ricca di archivi e fotografie. Desidero congratularmi con tutti gli enti e ringraziarli per averci ceduto il materiale fotografico, gli atti d'archivio e le documentazioni come anche tutte le altre persone che hanno contribuito alla produzione di questa edizione lussuosa.

SERAFINO TSOKAS

Segretario Generale della Regione di Creta

RINGRAZIAMENTI

L'INIZIATIVA PRESA DALLA REGIONE DI CRETA RIGUARDO ALLA PROMOZIONE della civiltà cretese per mezzo di un' edizione lussuosa tradotta in cinque lingue, insieme al testo circostanziato del professore *Theocharis Detorachis*, che delinea in maniera comprensibile la storia cretese nelle sue varie manifestazioni, hanno creato a priori delle aspettative elevate circa il risultato editoriale finale.

GIÀ DALL' INIZIO, ci siamo orientati verso la creazione di un' edizione di vecchio tipo, per quanto ne riguarda la forma, prima perchè la consideriamo adatta all' argomento che trattiamo e secondariamente desiderando onorare un' epoca intera, quella della prima archetipia, durante la quale gli artigiani Cretesi e i tipografi originali hanno svolto ruolo primario nella divulgazione di questa nuova arte rivoluzionaria.

LA FASE SUCCESSIVA per la realizzazione di tale tentativo fu la ricerca e la selezione di documentazione rappresentativa e di ricordi di grande valore storico indubbiamente e di perfezione dal punto di vista estetico, capaci ad illuminare sia le fasi conosciute, sia le fasi sconosciute fino ad ora della tumultuosa storia cretese, sempre entro i limiti che pone un sommario.

PER QUANTO RIGUARDA le annotazioni del materiale raccolto, abbiamo voluto presentare ampi commenti, in modo da creare un secondo piano di narrazione, incorporando ad essi le informazioni particolari e dando al lettore la spinta per una maggiore ricerca nella ricchissima bibliografia che comunque esiste.

SOCCORRITORI PREZIOSI a questo nostro tentativo sono stati i musei maggiori e gli istituti del paese, i quali non solo hanno corrisposto con il massimo della loro disponibilità alla richiesta della Regione di Creta, ma ci hanno anche fornito il raro materiale di archivio che possiedono, di cui una parte viene pubblicata oggi per la prima volta.

UN RIFERIMENTO SPECIALE è dovuto all' Archivio Fotografico del Museo Benachi e a *Fanì Constantinu*, ad *Alice Tsirghialu* e ad *Olga Chardaliá*, per la loro gentile concessione di parte dell' archivio del fotografo Cretese Stefanos Fiotachis, mai pubblicato fino ad oggi, archivio che il museo ha preso di sua proprietà nell' estate del 2005.

Ringraziamo inoltre la Biblioteca del Parlamento Greco e la capufficio della sua Direzione, *Euridice Abatzí*, per la gentile concessione degli incisi e dei vecchi stampi.

Il Museo Storico Nazionale ed il suo direttore *Giovanni Masarachis-Ainian*, come anche l' assistente *Eutemia Papaspiru-Caradimitriu*, la responsabile della Biblioteca *Demetra Cuchiu* e i collaboratori scientifici *Anghela Vidali*, *Marinos Cahrilas*, *Natascia Castritsi*, *Anastasia Culi* e *Filippos Masarachis*, per la gentile concessione degli incisi e dei cimeli storici del museo.

Il Museo Storico dell' isola di Creta ed il suo direttore *Alessio Calocherinos*.

Il Museo Monetario di Atene per le fotografie dei "tesori" e in particolare la direttrice *Despina Evghenidu* e i collaboratori scientifici *Euterpi Ralli*, *Panaghiotis Tselecas* e *Jorca Nicolau*.

L' Ente Greco di Turismo.

Il Museo Benachi e *Sofia Chandaca* per la concessione delle opere d' arte figurative.

Il Museo Bizantino e Cristiano ed il direttore *Demetrios Constantios* per la concessione delle opere di pittura sacra.

L' Istituto Culturale della Banca Nazionale ed il direttore *Dionesios Capsalis* per la concessione delle mappe e degli incisi della sua collezione.

Il Museo della Città di Atene Vuru-Eftaxia, il direttore *Steglios Lidachis* ed i collaboratori scientifici *Fey Tolachi* e *Virginia Mavrica* per la concessione degli incisi.

Il Museo "Eleftherios K. Venizelos" e l' Ente Culturale del Comune di Atene e la responsabile d' archivio *Elena Dardamani* per le fotografie di documenti e cimeli storici.

Infine ringraziamo in particolare il Santo Monastero di Santa Caterina del monte di Sinà ed il reverendissimo priore il signore *Damianos* come anche la Sacra Adunanza del Convento. In più, il Santo Monastero di San Nicolao Anapafsà sui Meteori ed il santo priore del Monastero.

Demetrio Lucas, Spiros Zocas

277.

STORIA E CIVILTÀ DI CRETA

GEOGRAFIA

LA POSIZIONE GEOGRAFICA privilegiata di Creta, che si trova al centro del bacino del Mediterraneo, a una distanza quasi uguale dall' Europa, dall' Asia e dall' Africa, crea un raro, quasi unico al mondo, intreccio di condizioni geografiche e climatiche. L' isola si estende, per una lunghezza massima di 260 chilometri, dal promontorio orientale di Sideros, fino all' estrema punta occidentale costituita dal promontorio di Graboussa; ha una larghezza massima di appena 56 chilometri, tra i promontori di Stavròs e Lithinon, quest' ultimo nell' attuale provincia di Iraklio, mentre nella zona dell' istmo di Ierapetra la larghezza dell' isola non supera i 12 chilometri.

Il territorio di Creta è prevalentemente montuoso, il che la fa somigliare a un enorme scoglio in mezzo al mare. Al centro dell' isola si innalza orgoglioso lo Psiloritis, l' antico monte Ida della mitologia (2.456 m), la montagna sacra legata al culto di Zeus. Nella parte occidentale dell' isola gareggiano con lui in altezza i Lefkà Ori (=Monti Bianchi) o Madàres (2.452 m).

La catena montuosa del Dikti, nella parte orientale, ha un' altezza inferiore (2.155 m) ed è anch' essa legata alla nascita di Zeus, il signore degli uomini e degli dei. Nelle zone comprese fra queste montagne troviamo una serie di rilievi più modesti e di colli, fra cui si aprono belle vallate e colline coltivate, ricoperte soprattutto di vigneti e olivi.

La conformazione geografica di Creta presenta una particolarità davvero degna di ammirazione, in

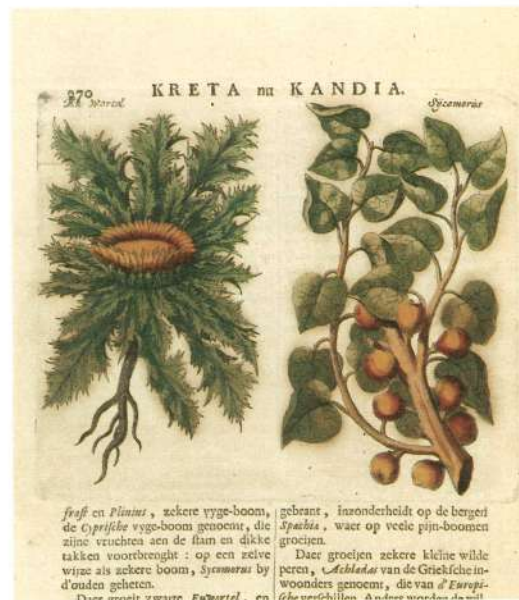
quanto comprende caratteristiche del Nord e caratteristiche del Sud, dell' Europa e dell' Africa. I cambiamenti dell' ambiente e delle condizioni climatiche, rispettivamente, sono a Creta così rilevanti che nel breve spazio di pochi chilometri il paesaggio cambia radicalmente.

Le bellezze ambientali, che ammaliano e catturano lo sguardo, sono incomparabili. Ben pochi luoghi al mondo presentano la stessa varietà di flora e fauna che possiede l' isola di Creta.

Qui i cedri e i cipressi di montagna coesistono con gli olivi e i vigneti, con le palme e i banani, mentre in molte zone delle coste meridionali dell' isola, specialmente nei pressi di Ierapetra, gli inverni sono così miti che le rondini non emigrano mai. La grande varietà di colture e prodotti assicura a Creta una ricchezza autonoma di risorse, e fanno di essa una regione abbastanza ricca, nonostante il suo carattere montagnoso. L' isola di Creta sembra rivolgere il viso verso l' Europa e le spalle verso l' Africa. Lungo la costa settentrionale troviamo grandi golfi e porti ospitali, il più grande dei quali è quello di Soùda, nei pressi di Chanià. Le coste meridionali sono invece alte, rocciose e poco ospitali, vi si aprono pochi golfi e non c' è nessun porto degno di nota, tranne quello di Ierapetra.

Questa conformazione naturale spiega chiaramente perché la zona settentrionale sia maggiormente sviluppata rispetto a quella meridionale.

Ma Creta è famosa soprattutto per la sua lunga e ricca storia, per il contributo da essa dato alla cultura

278.

occidentale. A Creta troviamo la più antica testimonianza di civiltà in ambito europeo, e a ragione l'isola viene considerata la culla della civiltà occidentale. Il suo percorso storico è lunghissimo, sia per quanto concerne la durata sia per la ricchezza di eventi. Non è un'esagerazione affermare che quasi nessun'altra regione del mondo greco ha una tradizione storica e culturale tanto lunga e ricca, contraddistinta d'altra

parte da una fisionomia così particolare e distinta, quanto Creta.

Dall'alba della civiltà nel mondo occidentale fino ad oggi Creta si trova al centro degli avvenimenti della storia greca ed europea e ha svolto sempre un ruolo preponderante nell'evolversi degli eventi.

Le pagine seguenti saranno dedicate a un breve panorama della preistoria e della storia di Creta.

PARTE I. PREISTORIA DI CRETA (6000-1100 A.C. CIRCA)

A. ETÀ NEOLITICA (6000-2600 A.C. CIRCA)

LE PIÙ ANTICHE TESTIMONIANZE di una forma di vita associata a Creta sono state ritrovate negli strati inferiori degli scavi a Cnosso e risalgono al cosiddetto periodo preceramico (6100-5700 a.C.). I pochi oggetti di piccole dimensioni qui ritrovati, utensili di legno e di pietra, semi bruciati di grano e orzo, lenticchie, come anche ossi di animali domestici (capre, pecore, bovini e suini) permettono di arrivare a determinate conclusioni sull'aspetto degli animali e le occupazioni degli abitanti all'inizio dell'età neolitica. Tutto lascia supporre che si tratti di una piccola comunità di agricoltori, la quale ha sviluppato un sistema produttivo di vita abbastanza articolato. Non sono state ritrovate tracce di attività inerenti alla caccia o alla pesca, ma ciò non vuol necessariamente dire che queste forme di sostentamento fossero sconosciute. I morti venivano seppelliti in tombe a fossa poco profonde e in cavità naturali delle rocce nei pressi dei villaggi abitati.

L'età neolitica copre a Creta un periodo di tre millenni circa, dal 5700 al 2800 a.C. (secondo Nikolaos Platon si arriva fino al 2600 a.C.). Questo lungo periodo si può suddividere in tre fasi, quella antica (5700-3800), quella media (3800-3500) e quella nuova (3500-2800/2600). Oltre

a Cnosso, che costituisce il più importante insediamento dell'età neolitica a Creta, sono stati individuati anche altri centri abitati, a Katsambà (che era il porto di Cnosso), a Ierapetra, nella zona delle grotte di Miamou, di Eileithyia, di Trapeza, del promontorio di Chanià e altrove.

Le abitazioni neolitiche venivano costruite con mattoni di argilla e legno ed erano costituite da vani rettangolari, spesso innalzati su una base di pietra. Gli utensili di questo periodo, ricavati dai ciottoli dei fiumi, dal legno e dagli ossi degli animali, sono soprattutto asce, martelli, mazze e pugnali. Un nuovo, importante elemento è il largo uso di ossidiana, proveniente dall'isola di Milos, usata prevalentemente per le punte taglienti delle armi.

Oltre agli utensili e alle armi di pietra, con il passare del tempo compaiono i primi, grossolani oggetti di ceramica (vasi e recipienti vari), che venivano sottoposti a cottura direttamente sul fuoco, in quanto non era ancora noto il forno. In questo periodo, sconosciuto era anche il tornio per i vasi.

La decorazione dei vasi si limita alle incisioni e nella maggior parte dei casi la superficie degli oggetti è di colore rosso scuro tendente al nero, a chiazze, a causa della non omogenea cottura sul fuoco.

A partire dalla seconda fase dell'età neolitica compaiono anche i primi esempi di plastica, si tratta

di diversi idoli di argilla o di legno, che di solito rappresentano figure femminili. Alcuni archeologi credono che in queste statuette possiamo intravedere le tracce più antiche del culto di una divinità femminile, simbolo della fertilità anche presso altre civiltà del Mediterraneo orientale. Più rari sono gli esempi di statuette votive aventi forma di animali o di volatili.

B. LA CIVILTÀ MINOICA (2600-1100 A.C.)

Insedamenti - Scavi archeologici

Il periodo più glorioso della preistoria di Creta è la civiltà minoica, la più importante delle civiltà dell'età del bronzo nel mondo greco. Sepolta nel ventre della terra cretese, questa civiltà è rimasta sconosciuta per millenni. Le leggende a sfondo mitologico degli scrittori greci e latini intorno a un'età di benessere sociale ed economico a Creta, sotto la guida del re Minosse, figlio e discepolo di Zeus, anch'egli nativo di Creta, intorno a grandi e ricche città che presero parte alla guerra di Troia, intorno a illustri artisti-ingegneri, come Dedalo e Icaro, erano l'eco di un'età dell'oro per sempre perduta.

Gli scavi archeologici hanno ridato vita ai miti e hanno riportato alla luce la verità di una tradizione secolare. Reperti facilmente rinvenibili in diverse località dell'isola, soprattutto tavolette con iscrizioni, avevano richiamato l'attenzione dei periegeti e degli appassionati di antichità sin dal periodo della dominazione veneziana. Il primo vero scavo sistematico avvenne tuttavia solo nel 1878, subito dopo il Trattato di Chalèpa e la concessione di molti privilegi al popolo cretese. Il commerciante Minos Kalokerinòs, appassionato di antichità, aveva intuito e segnalato per primo la posizione esatta del Palazzo di Cnosso e li effettuò degli scavi parziali. Pochi anni dopo, nel 1884, Iosif Hatzidakis, presidente del Circolo Filopedagogico di Iraklio, in collaborazione con l'archeologo italiano Halbherr, fece delle ricerche in varie caverne sacre (l'Antro dell'Ida, lo Speos di Eileithyia). I primi reperti furono custoditi in un magazzino appartenente alla chiesa di San Minas, sotto la responsabilità

del Circolo Filopedagogico di Iraklio.

Il primo archeologo europeo a dimostrare un certo interesse per lo scavo del Palazzo di Cnosso fu Enrico Schliemann, il famoso scopritore di Troia e dei Micenei. Questi visitò Creta nel 1890, per pattuire l'acquisto della località di Cnosso con i possessori turchi, le trattative però si rivelarono infruttuose. Qualche anno dopo (1894) ad effettuare la sua prima visita a Creta fu l'inglese Arthur Evans (1851-1941), antropologo, direttore dell'Ashmolean Museum di Oxford, il quale tentava di dimostrare che la soluzione al mistero irrisolto della civiltà micenea si trovava a Creta. Cominciò con una sommaria indagine archeologica nella pianura di Messarà, ma lo scoppio della rivoluzione cretese del 1895 e le difficili condizioni in cui si trovava l'isola gli impedirono di continuare le sue ricerche.

La liberazione di Creta dal giogo turco e la dichiarazione di Indipendenza (1898) creava ora condizioni assai favorevoli alla ripresa delle ricerche archeologiche. Evans procedette all'acquisto di una vasta estensione di terra in località Kefala, il luogo in cui sorgeva il Palazzo dell'antica Cnosso, e diede inizio agli scavi nel marzo del 1900. Il lavoro andò avanti

a ritmi abbastanza veloci e con sorprendenti risultati. Evans divenne il Nestore dell'archeologia minoica e pubblicò i risultati delle sue ricerche nella monumentale opera in quattro volumi *The*

Palace of Minos at Knossos che continua a costituire la pietra miliare dell'archeologia minoica.

Evans non si limitò agli scavi e allo studio dei reperti. Si avventurò anche in impressionanti restauri del Palazzo

di Cnosso e degli affreschi, che completò e restaurò grazie all'aiuto di abili artisti. Questo metodo è stato condannato da molti archeologi, che rimproverano a Evans ricostruzioni illecite e la formulazione di ipotesi prive di un solido fondamento. Tuttavia nessuna teoria è riuscita fino a oggi a demolire le conclusioni fondamentali e le interpretazioni di questo grande pioniere dell'archeologia. Accanto al palazzo minoico, Evans si fece costruire una villa, destinata a divenire alloggio per se stesso e per i suoi collaboratori oltre che luogo adatto alla conservazione e allo studio dei reperti. Le ricerche a Cnosso vengono continuate oggi

281.

dalla Scuola Archeologica Inglese.

Nello stesso periodo in cui Evans riportava alla luce i resti del Palazzo di Cnosso, diversi archeologi greci e stranieri effettuavano scavi e ricerche in altre località dell'isola, alla ricerca di altri insediamenti minoici. Iosif Hatzidakis, sovrintendente alle Antichità e tra i fondatori del Museo Archeologico di Iraklio, rendeva nota l'esistenza del Palazzo di Mallia e l'insediamento minoico di Tylissos, mentre il grande archeologo Stefanos Xanthoudidis (1864-1928) esplorava le tombe a tholos di Messarà. Contemporaneamente, la Scuola Archeologica Italiana riportava alla luce il grandioso Palazzo di Festo (1900-1909, 1950 fino a oggi), la Scuola Archeologica Francese il Palazzo di Mallia e la Scuola Archeologica Americana l'insediamento di Gournià (1922-1929), nella punta settentrionale dell'istmo di Ierapetra (1904).

Brillanti sono le ricerche e i risultati degli scavi condotti dagli archeologi greci, specie a partire dal 1950. Per fare qualche esempio, basti ricordare gli scavi di N. Platon del Palazzo di Zakros, nella punta più orientale di Creta, quelli di St. Alexiou, delle tombe minoiche di Katsambà, quelli di G. Sakellarakis, di Archànes e dell'Antro dell'Ida. Le ultime ricerche, nella parte occidentale dell'isola, hanno dato nuove dimensioni alle nostre conoscenze sull'archeologia micenea. Importanti reperti offrono anche le

ricerche dell'archeologia subacquea. Molti problemi rimangono ancora irrisolti, ma le continue attuali ricerche e gli scavi in tutto il territorio di Creta, in insediamenti, caverne e santuari di cima, moltiplicano giorno per giorno le nostre conoscenze e rafforzano o annullano le interpretazioni e le teorie dei ricercatori più antichi.

Cronologia

Evans risale il primo tentativo di dare una sistemazione cronologica alle varie fasi del periodo minoico. Esaminando lo sviluppo della ceramica cretese e confrontando i reperti di Creta con reperti simili ritrovati in Egitto, Evans propose uno schema cronologico comprendente tre lunghi periodi: il Protominoico (3400-2100 a.C.), il Minoico Medio (2100-1580 a.C.) e il Minoico recente (1580-1200 a.C.). Ogni periodo veniva a sua volta suddiviso in tre fasi. Secondo lo studioso, la civiltà minoica raggiunse il suo massimo splendore fra il Minoico Medio III e il Minoico Recente I (1700-1450 a.C.).

Nikolaos Platon propose un nuovo schema cronologico, basato su criteri completamente diversi (1958), che tuttavia non si discosta molto da quello di Evans. Partendo dal presupposto che a Creta l'età neolitica si concluse intorno al 2600 a.C. e che i primi palazzi micenei furono costruiti a Cnosso

intorno al 2000 a.C., subirono una prima distruzione intorno al 1700 a.C., forse a causa di un terremoto, e in seguito furono ricostruiti ancora più grandiosi per essere poi definitivamente distrutti a causa della terribile esplosione del vulcano di Thera intorno al 1450 a.C., N. Platon propose nuovi termini e nuove cronologie, in base allo sviluppo della società dei palazzi minoici: fase Prepalaziale (2600-2000 a.C.), fase Protopalaziale (2000-1700 a.C.), fase Neopalaziale (1700-1450 a.C.), fase Postpalaziale o periodo miceneo (1450-1150 a.C.). Secondo lo schema di Platon, la civiltà minoica raggiunse il periodo di massimo splendore durante la fase Neopalaziale, cioè fra il 1700 e il 1450 a.C. È comunque degno di nota il fatto che entrambi gli schemi concordano sull'argomento essenziale dei limiti cronologici del periodo di massimo splendore.

La terminologia di N. Platon è stata comunemente accettata e ad essa si fa in genere riferimento, anche se quella più antica proposta da Evans non è stata del tutto soppiantata.

LE FASI DELLA CIVILTÀ MINOICA

A. La fase Prepalaziale (2600-2000 a.C.)

Il sorgere dell'età del bronzo a Creta viene collocata intorno alla metà del terzo millennio a.C. Non viene ormai considerata valida la vecchia teoria secondo la quale il bronzo sarebbe stato introdotto a Creta dall'Egitto. Oggi è in genere ritenuto maggiormente credibile il fatto che tutta la regione dell'Egeo, e quindi anche l'isola di Creta, fosse abitata in questo periodo da una numerosa stirpe di popoli preellenici, ai quali viene dato per convenzione il nome di Preelleni, Egei o Pelasgi. Queste popolazioni, appartenenti alla cosiddetta "stirpe mediterranea", hanno come caratteristiche antropologiche comuni la bassa statura, la dolicocefalia, i capelli e gli occhi scuri, non appartengono né alla razza egizia né a quella semitica del Mediterraneo orientale, ma neanche a quella di altre popolazioni delle coste dell'Africa settentrionale. Queste popolazioni furono gli artefici della civiltà del bronzo a Creta e nelle Cicladi.

In questo periodo si sviluppano degli agglomerati urbani lungo la costa orientale di Creta (Mallia, Paleòkastro, Zakros), aperti alle influenze orientali. Nello stesso periodo si sviluppano potenti centri nella regione

centrale di Creta, soprattutto nella pianura di Messarà, nascono nuove vie di comunicazione fra le città, come fra Cnosso e Festo. A Creta si importa il bronzo soprattutto da Cipro, l'oro dall'Egitto, l'argento e l'ossidiana dalle Cicladi, ovviamente in cambio di prodotti cretesi.

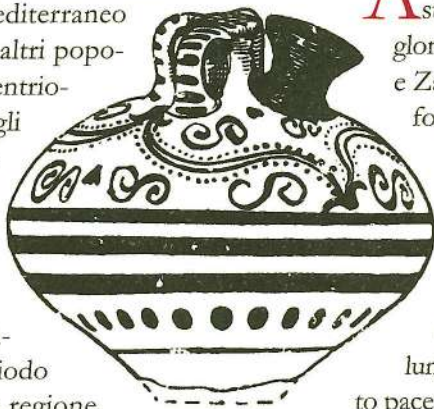
Il livello di vita è senz'altro più alto rispetto a quello dell'età neolitica, anche se è possibile riscontrarne ancora i riverberi. Alcune caverne vengono adibite ad abitazione anche in questo periodo, come le grotte di Miamoù, di Eileithyia, di Trapeza, di Arkalochorio. Sono stati individuati però anche agglomerati urbani organizzati, come a Vassiliki di Ierapetra. È nota l'esistenza di un culto dei morti, che vengono sepolti in caverne o in tombe a cupola (a Messarà), considerate i precursori delle tombe a tholos dei Micenei e di Creta. Una vasta necropoli è stata individuata ad Aghià Fotià di Sitia.

Le conoscenze e le esperienze di vita si sono moltiplicate. Sono ormai noti il tornio da vasaio e la tecnica della ceramica produce opere abbastanza raffinate, dagli stili svariati e caratteristici, a cui gli archeologi danno nomi diversi, in base al luogo in cui sono stati ritrovati gli esemplari più importanti: Stile di Pirgo, caratterizzato da vasi dalla superficie annerita, Stile di Aghios Onoufrios, caratterizzato da vasi con linee rosse che si intersecano alla base. I primi vasi con decorazioni policrome (a spirale) compaiono verso la fine di questo periodo. Per gli oggetti (vasi, idoli) di piccola fattura vengono usate pietre locali (steatite, pietra calcarea, pietra di gesso, stalattite, ofite, ecc.). Gli scavi hanno portato alla luce svariate opere del genere, opere di oreficeria o in argento o in bronzo (gioielli femminili e maschili, pugnali, sigilli, ecc.) che confermano uno sviluppato livello di vita e preannunciano il grande splendore dei periodi successivi.

B. La fase Protopalaziale (2000-1700 a.C.)

A partire dal secondo millennio a.C., negli stessi luoghi in cui sorgono i grandi agglomerati urbani (a Cnosso, Festo, Mallia e Zakros) vengono costruiti edifici dalla forma complessa, i cosiddetti palazzi.

Palazzi più piccoli risalenti a questo stesso periodo sono stati individuati anche in altre zone, come a Monastiraki di Amario e nei pressi della città di Chanià. La costruzione di queste grandi opere presuppone un lungo periodo di pace, chiamato appunto pace minoica (pax minoica).

La costruzione di grandi palazzi e di altre opere di un certo rilievo presuppone anche una società dall'economia fiorente. Il commercio cretese, che si sviluppa proprio in questo periodo, diventa ben presto il più intenso in tutto il bacino del Mediterraneo orientale e soppianta quello cipriota. Vengono così poste le basi della talassocrazia minoica, di cui parlano gli storici di periodi successivi, fra i quali Tucidide (I, 4).

Non abbiamo un'idea precisa dei primi palazzi minoici, sappiamo però che intorno al 1700 a.C. furono distrutti. Le opinioni degli archeologi sono discordanti sulle cause, in quanto alcuni ritengono che la distruzione sia stata dovuta a un'invasione di popoli nemici, altri ritengono più probabile un forte terremoto. Questa seconda ipotesi sembra più credibile. L'esplosione del vulcano di Thera e il conseguente terremoto probabilmente distrussero le città minoiche, che comunque furono ricostruite subito dopo. La civiltà di questo periodo presenta una notevole fioritura in tutte le espressioni artistiche, specialmente nella ceramica. Le opere di ceramica più antiche di questo periodo sono ascrivibili al cosiddetto Stile barbotine (vasi dalla superficie ricoperta da protuberanze decorative, a cui viene data forma quando l'argilla è ancora fresca). Ma il vanto della ceramica di questo periodo sono i cosiddetti vasi di Kamàres, provenienti dalle officine di Festo e di Cnosso. Questa definizione è stata data dagli archeologi perché i primi vasi in questo stile sono stati ritrovati appunto nella grotta di Kamàres a Messarà. Si tratta di creazioni di eccezionale raffinatezza, caratterizzati da una stupenda decorazione fatta con colori solidi, bianco e rosso su fondo nero. La varietà degli elementi decorativi è infinita. Una categoria a parte costituiscono i cosiddetti vasi "imenòstraka" o a "guscio d'uovo", caratterizzati da una lavorazione perfetta e dalle pareti sottili come il guscio di un uovo.

Simile è lo sviluppo della metallurgia e della fattura di oggetti in miniatura, soprattutto dei sigilli. Vengono usati materiali facilmente plasmabili (argilla), ma anche pietre dure semipreziose (sardonio, agata, ematite, diaspro, calcedonio, cristallo naturale di montagna, ecc.) e vengono creati oggetti di squisita fattura. Su molti sigilli compaiono geroglifici, che a Creta cominciano a essere noti in questo periodo. Anche l'oreficeria raggiunge livelli no-

tevoli, come testimoniano soprattutto i gioielli femminili. Famosissimo è il gioiello di squisita bellezza raffigurante le due api che depositano o succhiano miele dalla stessa celletta. È stato ritrovato a Chrysòlakkos, nella zona del palazzo di Mallia.

C. La fase Neopalaziale (1700-1450 a.C.)

Subito dopo la catastrofe del 1700 le città di Creta vengono ricostruite a ritmi impressionanti. Sulle rovine degli antichi palazzi, completamente distrutti, vengono costruiti nuovi edifici ancora più grandiosi e magnifici e la civiltà cretese raggiunge il periodo di maggiore splendore. Gli archeologi distinguono tre fasi nello sviluppo della civiltà del periodo neopalaziale: la fase di ricostruzione e di preparazione (1700-1600), il periodo di massimo splendore (1600-1500) e la fase dell'espansione minoica e dell'influenza creativa esercitata su molte popolazioni del Mediterraneo (1500-1450).

La maggiore gloria della Creta minoica è l'architettura monumentale. Edifici a più piani e dalla pianta dedalica vengono costruiti in molti centri abitati di Creta. Il palazzo di Cnosso, il più grande e illustre edificio della civiltà minoica, copre una superficie di 22.000 m² e raggiunge un'altezza di tre o quattro piani, arrivando a contare ben 1.400 vani. Questa costruzione dedalica ispirò agli antichi Greci l'immagine mitica del labirinto cretese. A Festo e a Mallia i palazzi hanno dimensioni più modeste e si sviluppano su una superficie di 9.000 m², mentre il palazzo di Zakros è ancora più piccolo (7.000 m²), non però meno splendido.

Tutti i palazzi vengono costruiti seguendo un progetto architettonico chiaramente predefinito. Si sviluppano intorno a un grande cortile centrale, luogo destinato alle pubbliche manifestazioni. Hanno ingressi maestosi, con portici, colonne imponenti, scalinate grandiose, stanze con più aperture, sistemi di illuminazione, di rifornimento idrico e di fognatura. Ci sono magazzini grandi e ben forniti, stanze destinate agli archivi e alla custodia di oggetti preziosi, depositi sacri, pozzi per le abluzioni, laboratori artistici, perfino aule scolastiche. La pavimentazione è costituita da lastre di pietra scistosa di colore verde, mentre le pareti sono rivestite da intonaci o lastre di marmo di pietra di gesso, una specie di alabastro cretese.

La decorazione parietale, ricca nei temi e nei colori, con affreschi e rappresentazioni realistiche, creava in questi palazzi un'atmosfera di "favolosa magia".

Il palazzo di Cnosso, restaurato e ricostruito in base ai reperti degli scavi archeologici e alla fantasia creativa di Evans, dà la misura delle capacità dell'architettura minoica. Ma l'immagine più fedele alla realtà per quanto riguarda l'organizzazione e il funzionamento degli appartamenti dei palazzi ci viene fornita dal palazzo di Zakros, l'unico rimasto inviolato, con tutti gli utensili e gli oggetti al loro posto.

Edifici lussuosi più piccoli, ville e abitazioni di signori locali o residenze estive dei re sono stati segnalati e riportati alla luce dagli scavi in molte zone. I più grandi e importanti si trovano ad Archànes, ad Aghia Triada di Messarà, a Zakros soprana di Sitia. In diverse zone sono altresì note lussuose ville minoiche, appartenenti a importanti funzionari o potenti proprietari terrieri di quel periodo (Sklavòkamos, Tylissos, Nirou Hani, Mitropoli di Messarà, Apodoulou di Rèthymno, Kastelli di Pediados, Plati di Lassithi, Profitis Ilias, Achlàdia di Sitia, Presòs, ecc.). Per alcune di queste comunità agricole abbiamo un'idea ben chiara del tipo di attività che vi si svolgevano, grazie al ritrovamento di impianti artigianali (frantoi, tini per pigiare l'uva, magazzini, resti di forni per la cottura della ceramica, ecc.).

Parallelo sviluppo ebbe l'architettura tombale, splendido esempio della quale è la tomba reale di Issopati, a sud di Cnosso: un edificio impressionante, destinato non solo alla sepoltura ma anche alla venerazione oltre la vita del re divinizzato. In altre zone sono state ritrovate tombe a cella, scavate nella roccia friabile e aventi forme svariate. Tombe a tholos di questo periodo sono state ritrovate a Cnosso e a Kamilari di Messarà, vicino a Festo. Tutto testimonia l'esistenza di uno sviluppato culto dei morti. Impressionante è anche lo sviluppo dell'arte in tutte le sue espressioni.

Adesso si presenta per la prima volta una pittura grandiosa, sia come pittura parietale o tecnica dell'affresco, che va di pari passo con l'architettura, completandola, sia come pittura vascolare. Gli affreschi di Cnosso, i cui frammenti sono stati completati, costituiscono il più grande vanto della pittura minoica. I motivi più ricorrenti sono di tipo sociale (simposi, danze, feste), o religioso (taurocatapsia, raffigurazioni di divinità, come la famosa "Parigina"), ma non

mancono i motivi naturalistici (ambienti con fiori e foglie, animali e uccelli, animali e ambienti marini, pesci, polipi, ricci, ecc.). Simili sono anche i motivi decorativi della pittura vascolare. Nella ceramica si presentano adesso vasi per le libagioni (rython) di eccezionale perfezione, che nelle forme riproducono le fattezze di teste di animali (leoni, tori) o conchiglie marine. La piccola scultura raggiunse il suo apogeo durante il periodo neopalaziale. Grandi artisti creano opere di sorprendente perfezione, vasi per le libagioni e utensili domestici, in un'infinita gamma di forme e motivi. Le opere più belle provengono dal palazzo di Cnosso e dalla villa di Aghia Triada. Un vaso per le libagioni in cristallo naturale di montagna, con un anello dorato inserito nel collo e manico di pietre di cristallo dalle sfumature verdi, è stato ritrovato nei depositi per gli oggetti preziosi di Zakros e costituisce un capolavoro unico e irripetibile. Anche i sigilli fanno supporre uno sviluppo notevole delle tecniche. I sigilli di questo periodo, parecchi dei quali venivano usati anche come portafortuna o oggetti magici con il potere di scacciare gli spiriti maligni, hanno in genere forma di lente o di mandorla. Vengono usate pietre dure semipreziose, che vengono pazientemente incise da abili artisti. La stessa cosa si può osservare nella plastica di questo periodo, rappresentata soprattutto da piccole statuette votive. I materiali usati sono l'argilla, la faenza, una specie di porcellana, l'avorio, l'oro, il bronzo e più raramente la pietra. Esempi superbi di plastica, entrambi provenienti da Cnosso, sono l'idolo raffigurante la "dea dei serpenti", in faenza, e l'"acrobata che salta il toro", una statuetta in avorio che rappresenta un acrobata proprio nell'attimo in cui rimane sospeso in aria per effettuare il salto mortale. Questa civiltà, la più celebre dell'età del bronzo nell'ambito del mondo ellenico, fu radicalmente e

definitivamente distrutta, proba-

bilmente a causa della terribile esplosione del vulcano di The-

ra. Gli archeologi credono che negli ultimi cinquanta anni di

questo periodo (1500-1450 a.C.) si verificarono due grandi esplosioni. L'

ultima, la cui violenza è stata paragonata da Sp. Marinatos a quella dell'esplosione del vulcano Krakatoa nelle Indie olandesi (1887), pose una fine definitiva alla più gloriosa civiltà della Creta preistorica, indebolì le città cretesi e creò condizioni favorevoli per l'invasione degli Achei.

285.

Un'immagine della vita a Creta nel periodo preistorico

Figura centrale della civiltà cretese è Minosse, il re di Cnosso. Oggi si crede che il termine Minosse sia un titolo reale, come il termine faraone per gli Egizi. La mitologia antica ha una ricca tradizione sul personaggio di Minosse. Figlio di Zeus e di Europa, riceveva le leggi dal padre Zeus. L'antichità ellenica lo conosce come figlio e discepolo di Zeus e come saggio legislatore, divenuto appunto per questa ragione giudice delle anime nel Regno dei morti, insieme al fratello Radamanti e ad Eacos, anch'egli figlio di Zeus. Caratteristica e simbolica è la testimonianza del filosofo Platone, che vuole Eaco giudice degli Europei, Radamanti giudice degli Asiatici e Minosse a presiedere il tribunale delle anime. Nella coscienza storica degli antichi, così come ci viene tramandata da Tuciddide, Minosse era il signore dei mari. Fu il primo a possedere una numerosa flotta di navi, combatté e sconfisse i pirati che infestavano i mari, colonizzò le coste e le isole, dando vita a un enorme stato che esercitava il suo dominio sui mari. Oggi siamo a conoscenza dell'esistenza di numerose colonie minoiche e vari insediamenti nelle isole dell'Egeo (Citera, Milos, Kea, Thera, Skopelos, Karpachos, Rodi, Mileto, ecc.). Il mito di Teseo fa riferimento al dominio di Minosse sull'Attica, mentre il mito di Dedalo e Icaro sottolineano le conoscenze

tecniche e il desiderio dell'uomo di dominare le forze della natura. Città chiamate Minosse esistevano inoltre non solo nel mondo strettamente ellenico, ma anche in Sicilia, a Gaza in Palestina, perfino nella lontana Arabia.

Il sistema politico era costituito dal potere accentratore del re, basato su una concezione teocratica della vita, secondo la quale il re riceve il potere da dio. Così il re a Creta è anche il "sacerdote massimo", rappresentante di dio, e forse è anche venerato come se fosse una divinità. I simboli di questo potere sono la corona con i gigli e le ali, la collana con i gigli e un uccello mitico, il grifone, che lo accompagna. Ha il corpo di leone, testa e ali di uccello. Decora la sala del trono di Minosse a Cnosso ed è oggi l'emblema del Comune di Iraklio.

La società minoica è un'organizzazione di grandi famiglie suddivise in classi e sottoposte al potere di signori locali. Il benessere economico che seguì alla catastrofe del 1700 creò forse una classe nobiliare che fondava la propria superiorità sulla ricchezza. Senza dubbio, i numerosi schiavi costituivano una classe a parte.

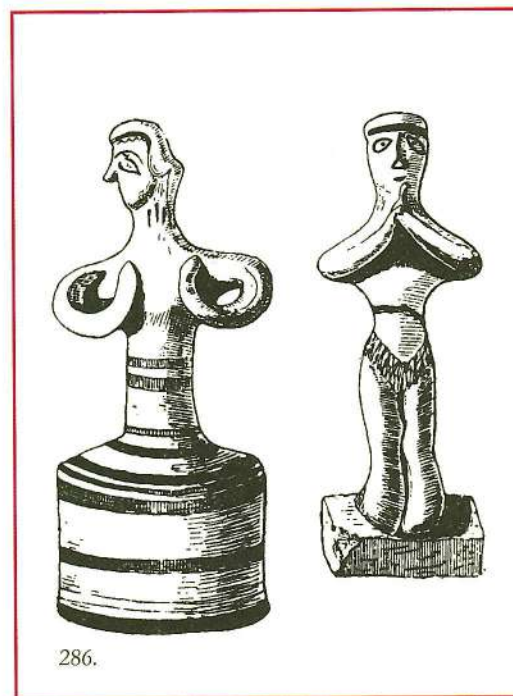
Non è facile offrire un'immagine chiara e completa della vita a Creta durante il periodo minoico, specie se tenuto conto delle sue articolazioni in fasi di diverso sviluppo. Tutto fa pensare, comunque, a un popolo dalla ricca sensibilità, amante della natura e della vita, ottimista e creativo. Ha una concezio-

ne della vita completamente diversa da quella che caratterizza molti altri popoli dello stesso periodo. L'osservazione di N. Platon è abbastanza eloquente: *"Il legame straordinariamente stretto che il minoico ha con la vita fa sì che egli senta e restituisca solo ciò che riguarda il lato buono di essa: è come se riecheggiasse ovunque il canto della gioia e della vita. In questo modo l'ansia nei confronti dell'ignoto futuro e della morte si dimentica e non è mai rilevabile. Poiché non si preoccupano del futuro, non hanno la tendenza a prolungare il passato, come facevano i popoli della Mesopotamia, o a cristallizzare per l'eternità il presente, come facevano invece gli Egizi. Un lieto tono di ottimismo domina su tutta la creazione minoica"*.

Le attività a cui si dedica la maggior parte della popolazione sono l'agricoltura e la pastorizia. Una bella immagine della vita agricola presso i minoici ci viene offerta dal famoso "vaso dei mietitori", ritrovato ad Aghia Triada di Messarà. Vi sono rappresentati dei mietitori, con attrezzi agricoli sulle spalle, che cantano, forse un inno a qualche divinità della vegetazione, accompagnati da un musico e da un sacerdote che tiene il sistro, come nel culto egizio di Isida. Il gruppo dei cantanti di questa rappresentazione è stato definito "il più antico quartetto della civiltà europea".

Presupposto, tuttavia, di una grande arte e di un livello di vita superiore è lo sviluppo delle città, della vita urbana. E infatti nei grandi centri di Creta si formò, come sembra, una classe sociale aristocratica assai esigente. Sorprendono, oggi, la raffinatezza e la grazia dell'abbigliamento femminile, la ricchezza e la varietà dei gioielli, le mode dei vestiti e delle acconciature, la loro sontuosa eleganza. Siamo autorizzati a pensare che simile doveva essere il senso della pulizia, che si faceva un largo uso di profumi e cosmetici, che le donne usavano il rossetto da labbra, come si rileva dagli affreschi dei palazzi minoici. L'esempio della "Parigina" è, a questo proposito, abbastanza eloquente. Perfino gli uomini, il cui abbigliamento è più sobrio, essendo costituito da un semplice pezzo di stoffa attorno ai fianchi, si presentano sempre rasati e indossano gioielli.

Una delle caratteristiche più emblematiche della civiltà cretese è la libertà di cui godevano le donne, unitamente allo sviluppo di un'aristocrazia al femminile. Le donne partecipano attivamente e con le stesse prerogative degli uomini alla vita pubblica, alle feste e agli spettacoli, perfino a gare pericolose e a battute di caccia. Questa parità nei confronti degli

286.

uomini di cui godevano le donne cretesi del periodo minoico rivela comunque una concezione della vita abbastanza avanzata, il che ci sorprende notevolmente, se prendiamo in considerazione il fatto che in tempi più recenti e in periodi di grande splendore culturale, come nell'Atene di Pericle per esempio, le donne sono condannate alla penombra della casa e sottomesse all'assoluta potestà degli uomini.

La ricca esistenza dei Minoici si può cogliere chiaramente negli spettacoli, nei giochi, nelle manifestazioni festive o religiose, nelle gare, nelle acrobazie, nelle danze, nelle scene di caccia. Occorre sottolineare particolarmente l'esistenza di grandi cortili e teatri. Nei palazzi di Cnosso e di Festo abbiamo i più antichi spazi teatrali di tutto il continente europeo. Sembra inoltre che i Minoici amassero in modo particolare gli esercizi acrobatici e le gare rischiose, fra cui spicca il "salto del toro", una pericolosa esibizione acrobatica fatta saltando sulla schiena di un toro infuriato, come dimostrano gli affreschi e altre rappresentazioni su sigilli e bassorilievi. Alcuni studiosi ritengono che questo audace e pericoloso sport facesse parte di una serie di manifestazioni religiose.

I Minoici nutrivano un certo amore anche per la danza. Si evince dagli affreschi, ma anche dalle fonti letterarie greche, che celebrano l'abilità dei Cretesi nella danza. Una stupenda descrizione di danza minoica ci viene fatta da Omero, che descrive la danza di Arianna a Cnosso, che Efesto aveva rappresentato

sullo scudo di Achille (Il. XVIII, 590-606):

“E una danza vi ageminò lo Storpio glorioso;
simile a quella che in Cnosso vasta un tempo
Dedalo fece ad Ariadne riccioli belli.

Qui giovani e giovanette che valgono molti buoi

Danzavano tenendosi le mani pel polso:

queste avevano veli sottili, e quelli tuniche

vestivano, brillanti d'olio soave;

ed esse avevano belle corone,

questi avevano spade

d'oro appese a cinture d'argento;

e talvolta correivano con i piedi sapienti,

agevolmente, come la ruota ben fatta tra mano

prova il vasaio, sedendo,

per vedere se corre;

altre volte correivano in file,

gli uni verso gli altri.

E v'era molta folla intorno

alla danza graziosa, rapita;

due acrobati intanto

dando inizio alla festa roteavano in mezzo”.

(Traduzione di R. Calzecchi Onesti)

La religione e i culti minoici

Fra i tanti problemi che presenta l'interpretazione della civiltà minoica, il più spinoso è quello che riguarda la religione e tutto ciò che è connesso al culto religioso. Contrariamente a quanto accade presso altre popolazioni di quel periodo (Egizi, popoli della Mesopotamia), i quali hanno lasciato monumentali opere dedicate al culto religioso, templi, statue ecc., a Creta abbiamo un inspiegabile silenzio religioso. Come constata Sp. Marinatos, *“soltanto la civiltà minoica si presenta priva di templi, statue, rilievi, priva di qualsiasi rappresentazione monumentale della divinità”*. Ciò, in realtà, non significa che nella Creta minoica non ci fossero religione o vita religiosa. Semplicemente aveva un carattere diverso da quello di altri schemi religiosi maggiormente noti e di conseguenza gli studiosi formulano ipotesi personali, cercando di interpretare i silenziosi reperti degli scavi.

L'ipotesi oggi più accreditata in merito alle tradizioni religiose dei Micenei è la seguente. Alla base delle concezioni religiose micenee c'è il ciclo vegetativo, cioè la divinizzazione delle forze della natura, che mutano in continuazione. Così la più importante divinità era la Natura stessa, la Grande Dea, la Grande Madre, che viene rappresentata in varie forme: talvolta sulla cima di una montagna

fra leoni, come “Oreia Mèter” (Madre dei monti) o “Pòtnia Theròn” (Signora delle fiere), talvolta come “Theà ton Òfeon” (Dea dei serpenti), talvolta come divinità dell'albero sacro, degli uccelli o dei fiori, talvolta sulla barca sacra che naviga, come divinità marina, talvolta armata di scudo e spada, come divinità della guerra.

Oltre all'antropomorfa Grande Dea, compaiono nelle rappresentazioni religiose anche diversi animali, reali (di solito scimmie) o fantastici, di solito aventi corpo umano e testa di animale o di volatile, come il grifone, che accompagna Minosse. Tutte queste forme sono probabilmente rappresentazioni di demoni della vegetazione. I simboli del culto sono numerosi: l'albero sacro, di solito l'olivo, le corna sacre, la scure bipenne, che nella lingua dei Cretesi si chiama “lábrys” (che forse ha un rapporto etimologico con il termine “labirinto”), la barca sacra, ecc. Bisogna comunque osservare che le opinioni degli archeologi non sempre concordano nell'interpretazione di questi simboli.

Un'analogia nelle forme presentano le offerte religiose: posture da supplicante, danze religiose, offerte di sacrifici sulle cime dei monti (santuari di cima) o all'interno di grotte o perfino in santuari domestici. Alla divinità sono di solito offerti i prodotti della terra. L'ipotesi avanzata da G. Sakellarakis, formulata in base ai reperti trovati ad Archànes, sull'offerta di sacrifici umani, ha provocato vivaci reazioni ed è stata respinta.

È inoltre certo che nella Creta minoica era praticato il culto dei morti. A questo proposito, il reperto più interessante è il famoso “sarcofago di Aghia Triàda”. È stata inoltre formulata l'ipotesi che il modo e il grado di venerazione dei morti sarebbe stato proporzionale ai meriti e alla posizione sociale che del morto. La cremazione dei morti non era nota nel mondo minoico.

La scrittura dei Minoici

Alla fine della fase Prepalaziale (intorno al 2000 a.C.) compaiono a Creta i primi simboli scritti, che somigliano ai geroglifici degli Egizi, senza che ciò implichi un rapporto di dipendenza da essi. Sono stati individuati 135 geroglifici diversi, che raffigurano figure umane, teste di animali, utensili e simboli vari (piante, scure bipenne, ecc). Si tratta della cosiddetta scrittura geroglifica di Creta, il cui esempio più importante è rappresentato dal famoso “Disco di Festo”, riportato alla luce dagli scavi archeologici nel 1903. Non è stato ancora possibile decifrarlo e

le opinioni degli archeologi sono ancora una volta contrastanti, tanto sulla sua provenienza, quanto sulla sua funzione.

Parallelamente alla scrittura geroglifica, durante la fase Protopalaziale, a Creta veniva utilizzato anche un altro sistema di scrittura, comprendente 70 simboli lineari, e chiamato appunto dagli studiosi Lineare A. Ci è nota attraverso le tavolette d'argilla ritrovate a Cnosso, a Festo, a Mallia, a Tylissos, a Paleòkastro e a Zakros. Anche questa scrittura rimane ancora a noi ignota, nonostante di tanto in tanto numerosi archeologi e glottologi appassionati di archeologia abbiano formulato svariate ipotesi interpretative.

Dalla metà del XV sec. a.C. compare a Creta un altro sistema di scrittura, definito Lineare B. Si tratta della scrittura usata dagli Achei che occuparono Creta nel periodo che va dal 1450 al 1400 a.C. Tavolette riportanti questa scrittura sono state ritrovate non solo a Creta, ma anche a Micene, Pilo, Tirinto, Orchomeno ed Eleusina. Due studiosi inglesi, John Chadwick e Michael Ventris riuscirono a decifrare la Lineare B (1952, 1953) e la loro impresa fu considerata l'evento archeologico più importante del XX secolo. Di eccezionale importanza è il fatto che questo sistema di scrittura esprima un dialetto greco, particolare di straordinaria importanza per l'inizio della storia greca.

D. La fase Postpalaziale o periodo miceneo (1450-1150 a.C.)

La terribile esplosione del vulcano di Thera e il disastroso terremoto da cui fu seguita, indebolirono le città di Creta e crearono condizioni favorevoli alle invasioni esterne degli Achei. E nel giro di pochi anni Creta divenne una colonia micenea. Dopo il 1380 a.C. si osservano insediamenti in massa di Achei in vari punti dell'isola. Gli antichi abitanti si rifugiarono sulle montagne, in luoghi impervi e inaccessibili, soprattutto nella parte orientale dell'isola, dove per molti secoli continuarono a conservare la lingua minoica e la loro cultura. Sono questi i cosiddetti "Eteocretesi". Gran parte dell'antica popolazione cretese probabilmente lasciò l'isola e si spinse alla ricerca di nuovi luoghi adatti all'insediamento, arrivando fino alle coste dell'Italia, tanto che si parla di "diaspora cretese".

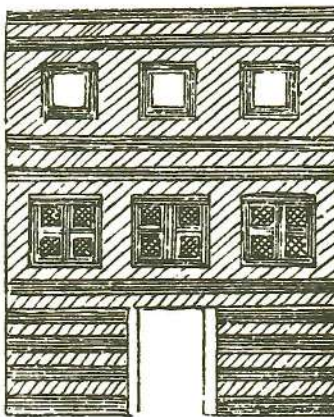
L'organizzazione amministrativa

di Creta viene modificata radicalmente e adattata ai modelli micenei. Sulle tavolette di Cnosso compare ora di frequente il termine WANAX, che ricorda il titolo miceneo ANAX (=re). Molti indizi rimandano all'esistenza di numerosi, potenti signori locali, tutti sottoposti all'autorità della casa dinastica degli Atreidi del Peloponneso. Degno di nota è il fatto che adesso si sviluppano degli insediamenti anche nella parte occidentale di Creta, centri che non erano affatto noti durante gli anni minoici (Pèrgamos, Polyrrhenia, Kydonia, Kolimbàri, Stylos di Apokorònos e altri). La dipendenza di Creta dalla stirpe degli Atreidi è confermata dal fatto che sette città cretesi presero parte alla guerra di Troia, sotto la guida di Idomeneo, re di Cnosso, come racconta Omero (*Il*, 645-652).

Parallelamente a tutto il resto, adesso a Creta anche lo stile di vita subisce dei cambiamenti. Gli Achei portarono con sé sull'isola anche i loro usi e costumi, le lunghe barbe, il modo di vestire, il corto chitone, le loro usanze relative ai riti della sepoltura e al culto dei morti. I morti vengono seppelliti in tombe a tholos (Archànes, Stylos di Apokorònos) e in tombe a cella scavate nella roccia. Alla fine del periodo risalgono alcuni indizi che indicano la pratica della cremazione. Le arti attraversano comunque un periodo di declino, eccezione fatta per la metallurgia e la fabbricazione di armi, che continuano a diffondersi con un certo successo. Il cambiamento più importante è quello che concerne la religione. Al posto della divinità minoica, della Grande Dea, arrivano adesso gli dei greci, Zeus, Era, Poseidone, Atena, ecc. Ciò in realtà non vuol dire che le divinità micenee furono dimenticate del tutto. I nomi Diktina e Britòmartis (=Dolce Vergine), come anche il culto di Zeus come Kouros, sono considerate sopravvivenze della tradizione minoica. Nonostante il radicale cambiamento delle condizioni e del *modus vivendi*, l'economia di Creta continua ad essere fiorente. Si basa sul commercio e sull'

esportazione di prodotti cretesi (olio, miele, vino, frutta secca, erbe aromatiche, ecc.) in paesi del Mediterraneo Orientale, a Cipro, in Siria, in Egitto. I nuovi signori di Creta sembrano aver avuto un ruolo da protagonisti nelle incursioni dei "popoli del mare", specialmente nel XII sec. a.C. ed è noto che sono arrivati fino all'Egitto all'epoca di Ramses III. Esiste anche una versione secondo la quale i Filistei della Palestina erano Cretesi.

287.

PARTE II. CRETA DORICA (1100-69 A.C.)

LA COLONIZZAZIONE DORICA DI CRETA

DOCHI ANNI DOPO LA GUERRA di Troia, che lo storico Tucidide considera la più antica guerra greca (1180 a.C. circa), i Dori, l'ultima tribù ellenica in ordine cronologico, discendono e si insediano nella penisola greca. I regni micenei, indeboliti dalle guerre e dai conflitti interni, non furono in grado di resistere e di opporsi all'irruenza dorica. Micene, centro della potenza achea, fu distrutta intorno al 1125-1120 a.C. Gruppi di profughi Achei cercarono rifugio a Creta e a Cipro, il commercio si trovò in una situazione di stallo, il dominio dei mari passò nelle mani dei Fenici e lo sviluppo culturale subì un arresto. I nuovi dominatori della regione greca meridionale portano con sé e impongono nuovi costumi, l'uso del ferro per gli attrezzi e le armi, nuove fogge nell'abbigliamento, la cremazione dei morti, nuove forme espressive in ambito artistico. Le nuove armi, più forti e resistenti, permettono ai Dori di muoversi più velocemente. Intorno al 1100 hanno già raggiunto Creta, dove sembra abbiano incontrato un'eroica resistenza a difesa delle grandi città, soprattutto a Cnosso, la quale venne infine data alle fiamme. Nello spazio di pochi anni la civiltà di Creta cambia aspet-

to e la severa vita militare dei Dori prende il posto del raffinato stile di vita dei Minoici e degli Achei. La componente greca dell'isola, gli Achei, si fonda adesso con quella dei Dori, consaguinei in quanto appartenenti alla stessa stirpe, in una nuova unità etnica e culturale, mentre i pochi discendenti dei Minoici, gli Eteocretesi, rimangono confinati nella regione orientale di Creta. Omero mostra di conoscere questa mescolanza locale di popoli e lingue avvenuta a Creta (*Od.*, XIX, 173-177):

“C'è un'isola, Creta, in mezzo al mare
color del vino,
ricca, cinta dalle onde, bella;
e là uomini
innumerevoli, senza fine, e novanta città:
molte e miste le lingue:
ci sono gli Achei,
gli Eteocretesi magnanimi, e i Cidoni,
i Dori divisi in tre stirpi e i gloriosi Pelasgi”.

(Traduzione di R. Calzecchi Onesti)

Questa immagine è confermata anche dalla toponimica di Creta, come hanno dimostrato recenti ricerche, che fanno risalire i toponimi greci di Creta al 70% del totale, i pelasgici al 20% e gli eteocretesi al 10%.

I PRIMI SECOLI DEL PREDOMINIO DORICO A CRETA (1100-800 A.C.)

Per rafforzare l'occupazione di Creta i nuovi conquistatori diedero vita ad un'intensa colonizzazione, reminiscenze della quale sono state tramandate dai racconti mitologici. Lyktos e Gortina sono ricordate come le prime colonie doriche. Lo storico Erodoto, fra l'altro, considera Lyktos, che si trova alle falde del Monte Egeo, nella zona orientale dell'odierna provincia di Iraklio, come la più antica colonia di Sparta. Nello stesso periodo (IX sec. a.C.) Magnesii provenienti da Pilio e Ossa fondarono una colonia fra Gortina e Festo.

Le fonti parlano di tre tribù doriche a Creta, gli Illi, i Dimani, e i Panfili, e nelle più antiche iscrizioni cretesi ne vengono citate altre, gli Echanorei, gli Eschi e gli Ethali. A Ierapetra viene citata come tribù dorica quella di Kamiris e nelle iscrizioni di Presou quella di Farkaris. Comunque stiano le cose, l'alba della storia (1100 a.C.) trova una Creta con fisionomia dorica. Fino alla fine dell'antichità rimarrà una delle regioni doriche più severe e pure, "baluardo del mondo dorico", come fu eloquentemente chiamata.

L'immagine della vita a Creta durante i primi tre secoli dell'occupazione dorica è un'immagine abbastanza buia. Le fonti non forniscono alcuna notizia e i reperti degli scavi sono insufficienti. Le scarse informazioni di scrittori posteriori sono frammentarie, confuse e poco chiare, troppo influenzate dalla mitologia. Possiamo ipotizzare con sicurezza che la vita abbia subito un nuovo regresso verso un'economia agricola e pastorale. La monarchia tradizionale, così come l'abbiamo incontrata nella grandi città cretesi, viene abolita. L'arte sembra in uno stato di necrosi e la scrittura scomparire. I nuovi conquistatori si barricano in acropoli inaccessibili, come a Gortina, a Prinià, ad Axò, ad Yrtakina e altrove, e sull'isola si afferma si diffonde gradualmente il nuovo stile di vita militare dei Dori.

In ambito artistico fa la sua comparsa un nuovo stile nella decorazione dei vasi, che adesso è caratterizzata da semplici figure geometriche, triangoli, quadrati, rombi, ecc. Questo stile viene pertanto chiamato geometrico e l'epoca in cui esso si afferma periodo geometrico cretese (1100-725 a.C. circa), distinto in tre fasi minori: antica (1100-900), media (900-800) e nuova (800-725). La città più importante dell'isola continua ad essere Cnosso, dove fiorisce un particolare stile geometrico policromo.

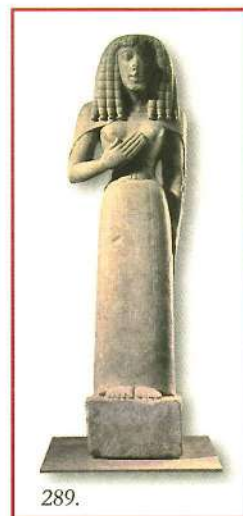
Il commercio riprende vitalità a partire dal IX secolo

e chiari sono gli indizi, grazie ai reperti archeologici, di rapporti commerciali fra Creta e le isole dell'Egeo, Cipro e il Medio oriente (Siria). Degno di nota è il fatto che ai Dori si deve la costruzione di templi a Creta. Le ultime ricerche condotte da archeologi canadesi a Kommò (vicino a Pitsidia di Messarà), sotto la direzione del professor Joseph Shaw, hanno portato alla luce un tempio che risale al X secolo e costituisce il tempio più antico del periodo storico nel mondo ellenico.

UNA EFFIMERA RINASCITA - IL PERIODO ORIENTALEGGIANTE (VIII-VII SEC. A.C.)

Sin dal suo inizio, l'VIII secolo a.C. si preannuncia come un nuovo periodo di splendore. L'attività marittima e quella commerciale riprendono vigore e ha inizio la grande colonizzazione. Già durante le prime fasi della seconda colonizzazione greca, Creta presenta un'attività degna di nota e, come altre pòleis, fonda colonie lungo le coste dell'Asia Minore (Mileto), in Italia, in Francia e in Africa. Nel 735 a.C. coloni cretesi fondarono città in Sicilia e in Etruria, e poco più tardi collaborarono con i Rodii nella fondazione di Gela e Agrigento. Nello stesso periodo giunsero fino alle coste meridionali della Francia, a Marsiglia, 100 anni prima dei Focesi. Nel 631 a.C. fondarono Cirene in Africa.

Questa espansione economica e coloniale è accompagnata da una impressionante fioritura artistica, che fu purtroppo effimera. Elementi orientali vengono subordinati ai canoni dell'estetica e nasce un'arte singolare, definita "orientaleggiante" o "dedalica". Il nome si deve non al mitico Dedalo del periodo minoico, ma a un omonimo geniale artista di questo periodo, del quale si sa pochissimo. A lui viene attribuita dalla tradizione la creazione delle prime statue monumentali in marmo e terracotta, come d'altra parte anche la tecnica di fabbricazione di statue bronzee "vuote". Opere del periodo dedalico sono state ritrovate in molte zone di Creta. Resti di templi con singolari fregi, cosa ancora sconosciuta per i templi della Grecia continentale, sono stati ritrovati

289.

a Gortina, a Drèros e a Prinià. Tre figure in bronzo di piccole dimensioni (80-40 cm), ritrovate a Drèros e raffiguranti assai probabilmente delle divinità, rappresentano gli esempi più antichi di statue bronzee nel mondo greco. La testa di una statua bronzea ritrovata a Creta, che oggi si trova al museo di New York, e la famosa "Signora di Auxerre", ospitata al Louvre, sono considerate dagli studiosi assoluti capolavori per quel periodo. Molti credono che la Creta del VII sec. a.C. sia il settore più vivace del mondo greco in quanto *"illuminò la Grecia continentale con il soffio vitale dell'arte orientale"*.

Purtroppo questo promettente rinascimento finì con l'essere effimero e si interruppe improvvisamente e definitivamente nel VI secolo a.C. La navigazione e il commercio persero slancio. Il sistema sociale e politico del mondo dorico, grave nei movimenti e poco adattabile, non permette di seguire gli sviluppi che coinvolgono il resto della Grecia, né di prendervi parte. L'isola ne rimane tagliata fuori e si chiude sempre più in se stessa, abbandonata a una crisi interna che non sembra avere fine e che sarà ormai l'unica sua caratteristica costante fino alla conquista romana.

ORGANIZZAZIONE POLITICA E SOCIALE DELLE CITTÀ CRETESI

Fonti importanti e autorevoli, soprattutto Platone, Aristotele, Eforo e Strabone, ci offrono notizie sull'organizzazione politica e sociale delle città cretesi. La forma di governo non differisce sostanzialmente da quella delle altre città doriche, e soprattutto da quella di Sparta. Si tratta cioè di un sistema militare accentrato, all'interno del quale i cittadini sono suddivisi in tre classi: quella dei liberi, quella dei perieci o sudditi e quella degli schiavi. Secondo la testimonianza di Aristotele, la forma di governo cretese aveva un carattere aristocratico basato su tre organi: i Kòsmoi, la Gerusia (o Boulé) e l'Ecclesia.

I cittadini liberi erano organizzati in "fratrie", cioè in gruppi di guerrieri che si chiamavano "etaireiai" e avevano Zeus come divinità protettrice, che in questo caso aveva l'appellativo di "Zeus etaireios". I "sudditi" o "perieci" erano gli antichi abitanti dell'isola che, avendo riconosciuto la superiorità delle armi e

290.

accettato il predominio dei Dori, avevano mantenuto parte del loro patrimonio, anche se continuavano a pagare tributi ai cittadini liberi. La numerosa classe degli schiavi era costituita dagli antichi Cretesi sconfitti dai Dori, oltre che dai prigionieri di guerra. Coltivavano i terreni dei nobili e avevano diritto a una minima parte del raccolto. Sono a loro volta suddivisi in due classi: gli schiavi pubblici, detti "mnoitai", e quelli privati, detti "afamiòtai" o "oikeis" o

"klaròtai", in quanto coltivavano i terreni (klàros in dorico) appartenenti ai nobili. Non sappiamo esattamente quali fossero le leggi esistenti relative alla classe degli schiavi, ma dalle epigrafi risulta chiaro che vi era una netta distinzione tra schiavi e liberi.

La forma di governo nella Creta dorica aveva un carattere aristocratico, ma non aveva l'austerità di quella spartana. Gli organi di governo erano tre:

a) Kòsmoi. Erano i magistrati supremi, chiamati anche "arconti" o "kosmètores" o "demiurghi". Venivano eletti fra i membri delle famiglie più illustri e potenti della città, restavano in carica per un anno e i loro compiti erano simili a quelli dei cinque Efori di Sparta. Avevano il compito di convocare le assemblee generali e, in caso di guerra, assumevano il comando dell'esercito. Alla fine del loro mandato, dovevano rispondere delle loro azioni. Questo rapporto si chiamava "dokimasia" (=prova). In caso di infrazione o di negligenza, i Kòsmoi venivano puniti con pene abbastanza severe.

Il più anziano dei Kòsmoi veniva chiamato "protòkosmos" e "kosmòpolis", come testimoniano alcune iscrizioni di Lyktos.

b) Gerusia o Boulé. I Kòsmoi che avevano espletato il loro mandato con indiscusso successo formavano un consiglio speciale, la Gerusia o Boulé. Era un incarico a vita che li rendeva inoltre arconti senza responsabilità, con il compito principale di consigliare e guidare i Kòsmoi nell'esercizio delle loro funzioni e di sostituirli in caso di morte o nel caso in cui venivano sollevati dall'incarico.

c) Ecclesia. Era l'assemblea dei cittadini liberi, che veniva convocata a scadenze prestabilite o in via eccezionale, quando si presentava un problema grave e di urgente soluzione. Secondo l'osservazione di Aristotele, l'assemblea non aveva altre competenze a parte la ratifica delle decisioni prese dai Kòsmoi e dagli anziani.

LE LEGGI E LE ISTITUZIONI DELLE CITTÀ CRETESI

Gli scrittori antichi considerano Creta la terra del buon governo. Le città cretesi, isolate rispetto al resto dell'ellenismo, trovarono la loro espressione più vera nella formulazione di regolamenti giuridici e legislativi, molti dei quali si sono salvati in diverse epigrafi, e specialmente in quella di Gortina, definita la "regina delle epigrafi", per via delle sue dimensioni e del suo contenuto. I frammenti di questa epigrafe, cronologicamente collocabile fra il 480 e il 460 a.C., furono ritrovati a più riprese nella seconda metà del XIX sec. (1857, 1879, 1884). Si tratta di una scrittura bustrofedica che utilizza le 18 lettere dell'antico alfabeto cretese. Gli studiosi ritengono che fornisca l'esempio di un tipo di legislatura adottato dalle città contadine di Creta. Ovviamente, non si tratta di un testo legislativo organico e completo, ma ci offre uno spaccato della società per quanto riguarda la normativa e la definizione di molte questioni giuridiche, come per esempio la libertà dei cittadini, la chiara distinzione fra la condizione di libero e quella di schiavo, l'offesa della morale (violenze, adulteri, ecc.), questioni di diritto familiare (divorzi, divisione del patrimonio agli eredi, legittimazione della prole, adozioni, rapporti tra genitori e figli), transazioni commerciali e molte altre questioni di diritto civile. L'assenza di altri testi cretesi fa di questa iscrizione una fonte unica per lo studio dell'organizzazione economica e sociale delle città cretesi del VI e V secolo a.C. Oltre al suo valore storico, l'iscrizione ci offre anche un prezioso esempio di dialetto dorico, almeno nella forma in cui si era affermato a Creta in quel periodo. L'assenza di altri testi di una certa lunghezza rende ancora più importante il valore linguistico dell'iscrizione.

Le principali istituzioni sociali di Creta, che la rendono diversa dagli altri centri dorici e che attirano l'interesse e l'ammirazione del mondo antico,

sono due: i *sissizi* e l'educazione dei giovani. Su entrambe le istituzioni, notizie illuminanti ci vengono date da numerosi scrittori antichi, e soprattutto dai due grandi filosofi Platone e Aristotele e dal geografo Strabone.

I *sissizi* cretesi, che secondo Aristotele avevano un'organizzazione migliore di quella militare, funzionavano pressappoco nel modo seguente: in ogni città esisteva un edificio, chiamato "andreion", destinato ai banchetti comuni dei cittadini. I cittadini partecipavano ai *sissizi* organizzati in gruppi ("etaireies"). La responsabilità dell'organizzazione dei *sissizi* spettava all'autorità ufficiale della città, mentre per le loro finanze si attingeva alle rendite delle terre pubbliche e alle tasse che i cittadini pagavano in natura (di solito 1/10 del raccolto).

Ma i *sissizi* non erano soltanto un'istituzione economica. Rappresentavano anche una forma di educazione sociale e patriottica. Durante i *sissizi* gli uomini discutevano delle questioni riguardanti la *pòlis*, intonavano *peana* e altri canti di guerra, onoravano con racconti e canti i cittadini più meritevoli. In questo modo i giovani, seguendo i più anziani, familiarizzavano con lo stile di vita e con gli ideali della loro patria.

La seconda istituzione, l'educazione dei giovani, mirava alla formazione di nuovi guerrieri, a soddisfare cioè l'ideale militare dei Dori. Come osserva Aristotele, a Sparta e a Creta l'ordinamento legislativo e l'istruzione avevano come scopo l'addestramento militare dei giovani. Durante la loro infanzia i ragazzi ricevevano un'istruzione elementare, imparavano inni agli dei, encomi di uomini valorosi, le leggi della *pòlis*, danze marziali e si esercitavano, per gioco, con le armi. Una disciplina di fondamentale importanza era l'insegnamento delle leggi, che i ragazzi imparavano in versi e con l'accompagnamento di uno strumento musicale, per facilitare la memoria. In questo modo l'istruzione prendeva fin dall'inizio un orientamento politico.

Compiuto il diciottesimo anno di età, i giovani venivano suddivisi in gruppi chiamati "aghelai" e iniziava per loro il periodo di addestramento militare vero e proprio, che durava fino a quando non raggiungevano l'età da matrimonio. Ogni gruppo aveva un capo, padre di uno dei ragazzi. Veniva chiamato "aghelates" e aveva il compito di far esercitare tutti i giorni i giovani nella corsa, nella caccia, nell'uso delle armi, nell'attacco e nella difesa. Fra i giovani nascevano forti legami di amicizia e un grande senso di collaborazione. Formavano coppie e il più

291.

anziano aveva il compito di istruire il più giovane nell'arte della guerra e nelle esperienze di vita quotidiana. L'addestramento comprendeva anche occupazioni produttive. Come ci informa un'epigrafe di Drèros, ciascuno dei ragazzi aveva l'obbligo di piantare un albero di olivo e di prendersene cura fino a quando non fosse cresciuto. Chi non osservava questo dovere veniva condannato a pagare una multa di 50 stateri.

Stando a quanto annota Strabone (X, 482), subito dopo aver completato il periodo di addestramento, i giovani dovevano sposarsi. Nell'interpretare questa testimonianza, molti studiosi ne deducono che nelle pòleis cretesi venivano celebrati matrimoni di massa di cui si faceva carico la cittadinanza.

CRETA E IL RESTO DELLA GRECIA DURANTE L'ETÀ CLASSICA (500-323 A.C.)

Durante i due secoli in cui la civiltà greca raggiunse il suo periodo culminante, Creta vive ai margini del progresso storico, chiusa nel suo isolamento. Le notizie sporadiche e frammentarie delle fonti parlano di relazioni amichevoli fra le città cretesi, città delle altre isole e della Grecia continentale, ma anche di rapporti commerciali di scarsa intensità.

Durante le guerre persiane le città cretesi mantennero un atteggiamento di severa neutralità. La posizione geografica di Creta, la notevole distanza che la separa dagli altri centri e i pericoli rappresentati dal mare sembrano aver provocato ai Cretesi sentimenti di timore e preoccupazione per una eventuale invasione nemica dell'isola. Ma il motivo principale che tenne i Cretesi lontano da qualsiasi tipo di partecipazione ai conflitti greci fu il clima di instabilità interna che regnava sull'isola. È proprio in questo periodo che Creta viene dilaniata da feroci guerre intestine. Un'immagine di questo odio intercretese traccia Platone nelle *"Leggi"*, dove si legge che il cretese Cleinias, uno dei personaggi del dialogo, dice della sua patria: *"Quello che gli uomini chiamano pace a Creta è solo una parola, in quanto una guerra non dichiarata costituisce la realtà naturale presso le città cretesi"*. Vengono citate anche diverse insurrezioni nelle pòleis e destituzioni di capi politici. Abbastanza eloquente è il caso di Ergotèles, che durante la ribellione del 476 a.C. fu costretto ad abbandonare la patria Cnosso e a rifugiarsi a Imera, in Sicilia. Si tratta del famoso Ergotèles di Imera, vincitore delle Olimpiadi.

La difficile situazione economica in cui si trova l'isola nell'età classica costringe molti giovani a diventare mercenari e mettersi al servizio di eserciti stranieri, specialmente dopo la fine della guerra del Peloponneso (431-404 a.C.). I Cretesi si distinguevano per la loro abilità con l'arco e, almeno fino al periodo della conquista romana, li troviamo spesso in diversi eserciti.

CRETA NEL IV SECOLO A.C.

E stato scritto, con una certa esagerazione, che la storia di Creta inizia quando finisce la storia del mondo greco antico. Quest'impressione è dovuta al fatto che intorno alla metà del IV sec. a.C. compaiono le prime notizie storiche di un certo rilievo riguardanti Creta. L'isola, che gradualmente comincia a uscire dalla penombra e dall'inerzia e a essere coinvolta nelle vicende di altre pòleis, suscita l'interesse degli scrittori greci, i quali, ognuno per motivi diversi, ritengono utile e necessario occuparsi della realtà cretese. Studiosi e politologi, come Platone e Aristotele, diedero per primi notizie importanti e fondate sulla vita delle pòleis cretesi, sulle loro leggi e istituzioni. Platone immagina che il dialogo delle *"Leggi"* si svolga a Creta, e il motivo che dà spunto per il confronto di idee è proprio la fondazione di una nuova pòlis cretese e la necessaria istituzione di leggi che ne regolino la vita. Grande interesse avrebbe l'opera di Aristotele *"Costituzione di Creta"*, di cui purtroppo ci sono rimasti solo pochi frammenti. Questa perdita è tuttavia, almeno in parte, compensata dai molti riferimenti ai fatti cretesi che possiamo leggere invece nell'opera *"Politica"*. Eforo, l'ultimo grande storico dell'età classica, dedicò alle vicende cretesi un'opera intera, salvata in parte e indirettamente dal geografo Strabone, il quale era cretese per parte di madre (di Cnosso).

Questo interesse per Creta da parte dei filosofi e degli storici sembra non essere estraneo al coin-

292.

volgimento, verificatosi per la prima volta, di altre potenti pòleis greche nelle rivalità cretesi. Ciò accadde in occasione della cosiddetta "Guerra straniera" (346 a.C.). Alla smoderata ambizione che Cnosso manifesta nel voler mantenere a tutti i costi una posizione egemonica fra le pòleis cretesi si oppone Lyktos, antica pòlis —che oggi si trova nella parte orientale dell'attuale provincia di Iraklio—, amica e alleata di Sparta in quanto sua colonia. Cnosso non esitò a chiedere un aiuto esterno e si rivolse a Falaikos, comandante decaduto dei Focesi, il quale conquistò Lyktos dopo averla assediata. La città occupata chiese a sua volta aiuto alla madrepatria e il re spartano Archidamo riuscì facilmente a sconfiggere Falaikos e a liberare Lyktos.

Poco dopo troviamo mercenari cretesi tra le fila dell'esercito di Alessandro Magno. Il suo ammiraglio Nearco, che condusse la flotta dall'India al Golfo Persico navigando lungo le coste dell'Asia, era anch'egli cretese, di Latò. In questo periodo si osserva a Creta una viva corrente filomacedone, sostenuta dalle grandi pòleis Cnosso, Gortina e Kydonia, ma esiste anche una corrente filolaconica, sostenuta soprattutto da Lyktos. Un'epigrafe di Cirene, nota come *Stela de Cereali* (*Stele dei Cereali*) cita le pòleis greche che con l'approvazione di Alessandro Magno importavano cereali da Cirene durante il periodo di grande carestia compreso fra il 330 e il 326 a.C. Fra queste vengono citate Cnosso, Gortina, Kydonia, Yrtakina ed Èlyros. È legittimo ritenere che queste pòleis perseguissero una politica filomacedone, perché in caso contrario non avrebbero potuto importare cereali a prezzi ridotti o gratis.

CRETA DURANTE IL PERIODO ELLENISTICO (323-69 A.C.)

Il volto peggiore dell'odio intercretese mostrano le pòleis di Creta dopo la morte di Alessandro. Il periodo ellenistico è il periodo dei forti, spietati antagonismi, alimentati fra l'altro dagli stessi interessi contrastanti dei regni ellenistici. I rapporti di amicizia o di ostilità che intercorrevano tra le varie pòleis cretesi e tra queste e i regni ellenistici di Macedonia e dell'Oriente portarono alla costituzione di alleanze aventi come centro le pòleis più forti dell'isola. Da epigrafi e dalle fonti storiche siamo a conoscenza dell'esistenza di quattro grandi alleanze: di Cnosso, di Gortina, di Festo e di Oreia (=Oreinà), nella parte occidentale di Creta (zona di Sèlino).

Nella parte orientale di Creta, Lyktos continua a

seguire costantemente una politica filolaconica e ha come alleate Gortina e Polirrenia, nella parte occidentale dell'isola. Dopo il 270 a.C. molte città della costa, specialmente di quella orientale (Ierapetra, Sitia e zone circostanti), si trovano sotto l'influenza dei Tolemei d'Egitto. Nel periodo del dinamico Tolemeo II il Filadelfo (285-247 a.C.) una potente flotta guidata dall'ammiraglio Patrocolo occupò la zona di Itano, nel promontorio più orientale di Creta, dove fu praticamente fondato un protettorato tolemaico, che continuò ad esistere per due secoli circa. Ma non sono soltanto i Tolemei d'Egitto che tentano di trasformare le pòleis cretesi in proprie alleate. La stessa cosa fanno anche i re di altri regni ellenistici, nei cui progetti sono sempre e stabilmente incluse le pòleis di Creta. Un'immagine di questi complessi rapporti ci viene offerta dalle numerose iscrizioni cretesi di questo periodo. Per avere un'idea, basta citare i rapporti di Lyktos con il regno dei Seleucidi, di Eleùtherna con i Tolemei, di Oloùs (oggi Eloùnta) con il Regno di Pergamo, di Ieràpytna con quello di Macedonia.

La guerra contro Lyktos (220 a.C.)

Un'immagine raccapricciante dell'odio intercretese ci offre la guerra contro Lyktos e la sua totale distruzione, nel 220 a.C. Le due grandi città di Cnosso e Gortina, spesso in conflitto, strinsero un'alleanza per affermare la loro egemonia e esercitare il controllo su tutta l'isola. Un ostacolo a questo progetto costituiva la piccola e orgogliosa Lyktos, che seguiva una politica indipendente, aveva pochissimi alleati a occidente, soprattutto Lappa e Polirrenia. Cnosso formò una vasta coalizione contro la piccola Lyktos e non esitò a chiedere un aiuto esterno. Mille soldati mercenari etoli raggiunsero Creta (229-228 a.C.) e offrirono il loro aiuto a Cnosso. La ferocia dell'attacco e la distruzione di Lyktos nel 220 a.C. ci danno un'idea di quanto fosse spietato l'odio fra le città cretesi. Gli assalitori sfruttarono il fatto che gli abitanti di Lyktos in grado di combattere avevano lasciato la città per sferrare l'attacco contro Ieràpytna. Occuparono la città e la diedero alle fiamme, mentre donne e bambini furono ridotti in schiavitù. Quando gli uomini di Lyktos ritornarono e videro il tragico spettacolo della loro città distrutta, si rifiutarono di entrarvi. Si rifugiarono presso l'alleata Lappa per continuare la loro impari lotta contro Cnosso. Una drammatica descrizione della distruzione di Lyktos ci viene

offerta dallo storico Polibio. Dopo la distruzione di Lyktos i conflitti fra le città cretesi sembrano placarsi. Si parla di una pacificazione, alla quale contribuirono fattori esterni, e soprattutto l'intervento del re di Macedonia Filippo V, che riuscì ad rendersi alleate molte pòleis della zona occidentale dell'isola e a farsi riconoscere come loro "protettore". Questa pacificazione rimase tuttavia superficiale ed effimera, in quanto l'isola continuava ad essere campo di interessi contrastanti. La politica di Filippo V spinse Creta verso nuove fortunate vicende, risvegliò gli antichi odi sopiti e portò alla cosiddetta Guerra cretese. Nei progetti di Filippo V, per affermare il predominio macedone su tutta la Grecia, occorreva sottomettere Rodi, che con la sua flotta controllava allora il commercio marittimo. Per infliggere un duro colpo al commercio dei Rodii, esistevano due modi: la pirateria e la guerra. Filippo fece ricorso ad entrambe, servendosi dell'aiuto dei Cretesi e spingendoli a compiere azioni di pirateria a danno di Rodi e non esitando a scatenare una vera e propria guerra. Questo conflitto, di cui non ci sono noti i particolari, fu chiamato "Guerra cretese" e durò cinque anni (205-201 a.C.). Rodi si rivolse ai Romani, ai quali denunciò i progetti di Filippo. Così, quando nel 201 a.C. questi dichiararono guerra a Filippo, Rodi poté risolvere con tutto comodo le ostilità con Creta. La guerra cretese si concluse a favore di Rodi. Ieràptyna e Oloùs, che avevano avuto un ruolo determinante nella campagna offensiva, furono sconfitte e costrette a firmare con i Rodii una pace che prevedeva impegni gravosi e condizioni umilianti. Risultato immediato fu il drastico ridursi della pirateria praticata dalle città orientali di Creta.

IL "KOINÒN" DEI CRETESI

Il "Koinòn" è un'istituzione politica, che fa la sua comparsa in Grecia nel periodo dei diadochi di Alessandro. La sua esistenza a Creta è attestata, con il nome di "Koinòn dei Cretesi", sin dal III secolo a.C., ma probabilmente esisteva da prima. Per la maggior parte degli storici, l'istituzione del Koinòn dei Cretesi risale al 221 a.C., quando le due maggiori città dell'isola, Cnosso e Gortina, si allearono per affermare la propria egemonia sulle altre pòleis. Come funzionasse esattamente il Koinòn non è noto. Esisteva comunque un consiglio, definito "syndroi", e un'assemblea generale chiamata "Koinòn". Il termine "diagramma", che compare spesso nelle epigrafi cretesi del Koinòn, indica probabilmente il quadro legislativo del funzionamento del Koinòn. Le divergenze fra le città del Koinòn venivano risolte da un consiglio particolare, chiamato "Koinodikaion". Sembra inoltre che il Koinòn fosse presieduto da un alto magistrato, che nelle più tarde epigrafi di età romana viene indicato con il termine "Cretarca". Il Koinòn aveva una sua particolare moneta e organizzava giochi pancresi ogni cinque anni. Al Koinòn dei Cretesi è legato anche il noto termine "sincretismo", che indicava la riunione e la conciliazione delle pòleis cretesi rivali per affrontare un nemico comune. Viene citato in maniera esplicita da Plutarco, il quale scrive che *"i Cretesi, che spesso erano impegnati a combattersi fra di loro, quando si presentava un pericolo esterno, mettevano da parte le loro ostilità e combattevano l'uno a fianco all'altro. E questo era il cosiddetto sincretismo, che da loro prese il nome"*.

294.

PARTE III.

IL PERIODO DEL DOMINIO ROMANO

(69 A.C.-330 D.C.)

LA CONQUISTA ROMANA

LL' INIZIO DEL I SECOLO A.C. tutta la penisola greca, le isole dell' Egeo e le città greche dell' Asia minore erano state conquistate dai Romani. Libera rimase soltanto

Creta. Era naturale che la posizione strategica e la ricchezza dell' isola provocassero l' interesse e le ingerenze di Roma, che, fra l' altro, avrebbe utilizzato Creta come una specie di ponte sicuro per le sue province in Africa e in Medio Oriente. Lo storico latino Floro ammette senza perifrasi le intenzioni di Roma: *“A dire il vero, la guerra cretese l' abbiamo fatta per il desiderio di conquistare un' isola bella e ricca”*.

Come casus belli i Romani sfruttarono il fatto che mercenari di origine cretese avevano partecipato alla cosiddetta seconda guerra mitridatica (74-64 a.C.). Numerosi storici ritengono che un motivo ancora più determinante potevano essere le azioni di pirateria dei Cretesi. Era proprio in questo periodo che le insenature delle coste orientali di Creta offrivano rifugio ai temibili pirati della Cilicia, dei quali i Cretesi erano spesso complici.

Il primo tentativo da parte romana di conquistare Creta risale al 74 a.C. Il senato romano affidò al console Marco Antonio, padre dell' omonimo triumviro, il comando della flotta e il compito di conquistare Creta (71 a.C.). I comandanti militari cretesi

Panares e Lasthenes attaccarono la flotta romana nei pressi delle coste cretesi e riuscirono a sconfiggerla. Molti soldati romani furono fatti prigionieri e altrettanti furono impiccati agli alberi delle loro navi. Marco Antonio, che a stento riuscì a mettersi in salvo, fu costretto a firmare delle condizioni di pace abbastanza umilianti per l' orgogliosa Repubblica romana. Il senato rifiutò di ratificare questo trattato. Al console sconfitto, che morì poco dopo, venne ironicamente dato il soprannome “Cretese”.

Nel 69 a.C. Roma affidò l' incarico di sottomettere Creta al console Quinto Cecilio Metello. Lo scontro con le legioni romane fu iniquo. Una dopo l' altra le città cretesi si arresero ai Romani. La battaglia decisiva fu quella contro Cnosso, della cui difesa era

responsabile Lasthenes. E quando fuggì anche l' ultima speranza, si dice che Lasthenes fece radunare tutte le ricchezze della città e le bruciò, affinché non cadessero nelle mani dei Romani. Lui stesso si ritirò a Ieràpytna, dove proseguì la vana lotta al fianco del comandante Aristione.

Nel 67 a.C., con la conquista dell' ultima città cretese, Ieràpytna, Creta faceva ormai parte dei possedimenti romani. Quinto Cecilio Metello, il console vittorioso, ricevette l' appellativo onorifico di Cretese e a Roma sfilò in un grandioso trionfo, alla testa di un numeroso corteo di prigionieri cretesi.

La conquista di Creta è considerata

dagli storici antichi un evento di grande importanza. Come annota lo storico Cassio Dione, *“era la prima volta che i Cretesi venivano sottomessi da un nemico straniero, proprio loro che erano sempre stati liberi e non erano mai stati governati da un dinasta straniero”*.

AMMINISTRAZIONE E ORGANIZZAZIONE INTERNA DI CRETA

Dal punto di vista amministrativo Creta divenne una provincia romana, unita a quella della Cirenaica e governata da un proconsole romano. Cnosso, la città più grande e importante, centro della resistenza cretese, fu rasa al suolo, assegnata a veterani romani e ricostruita con il nome di Colonia Julia Nobilis (nobile colonia della gens Giulia). Gortina invece, che aveva mantenuto un atteggiamento filo-romano, divenne capoluogo della provincia cretese, sede del proconsole romano e del comandante militare. Questi cambiamenti ebbero come conseguenza il declino della un tempo potente Cnosso e il veloce, impressionante sviluppo di Gortina.

Nell'amministrazione interna dell'isola, i Romani mantennero, come erano soliti fare, l'organizzazione e le istituzioni preesistenti. In questo modo si conserva il “Koinòn dei Cretesi”, che ogni cinque

anni organizza gare e feste, e rappresenta il legame interno fra le varie città cretesi, come testimoniano fonti storiche ed epigrafiche.

Durante il periodo romano si svilupparono molti centri, abbelliti con edifici lussuosi, statue e altre opere d'arte. La città più importante è Gortina, capoluogo dell'isola, che i Romani arricchirono di opere d'arte ed edifici grandiosi. Centri più piccoli sono Lyktos, antica pòlis nella parte orientale dell'attuale provincia di Iraklio, e Kydonia, a occidente. Indicativo è il fatto che in entrambe queste città ci fossero teatri, che si sono conservati fino alla metà del XVI secolo, come attesta l'antiquario veneziano Onorio Belli, che di questi teatri fece anche dei pregevoli schizzi (1586). L'evento più rilevante di questo periodo è la cristianizzazione di Creta. L'apostolo Paolo, durante il suo secondo viaggio apostolico, si fermò a Creta e vi fondò la prima chiesa cristiana dell'isola, lasciando come continuatore della sua opera evangelica il suo discepolo prediletto Tito, originario di Creta (64 d.C.). Tito fu il primo vescovo dell'isola e fissò la sua sede a Gortina. La diffusione del cristianesimo incontrò anche a Creta la reazione dell'autorità romana. Durante la persecuzione di Decio (250 d.C.), Creta offrì alla causa del cristianesimo i Dieci Santi Martiri. L'attuale comune Aghioi Deki (=Dieci Santi) di Messarà deve il suo nome a questi martiri.

PARTE IV. CRETA BIZANTINA (330-1204)

IL PRIMO PERIODO BIZANTINO (330-824)

LA STORIA DI CRETA DURANTE il periodo bizantino è suddivisa in tre fasi: il primo periodo bizantino (330-824), il periodo della dominazione araba (824-961) e il secondo periodo bizantino (961-1204).

Le notizie delle fonti riguardanti la storia e le condizioni di Creta nel primo periodo bizantino sono purtroppo scarse. Lo storico inglese J. B. Bury ha espresso significativamente il concetto dicendo che Creta visse un lungo periodo di felice oscurità, per poi diventare all'improvviso, sotto il dominio arabo, tristemente rinomata. Oggi sappiamo che l'isola, la quale fino all'età di Diocleziano (284-305) era rimasta associata alla Cirenaica in un'unica provincia, fu divisa da Costantino e compresa nel suo settore geografico naturale, la penisola greca cioè, che costituiva l'estrema punta meridionale della più vasta penisola dell'Illirico. Formalmente, dal 330 d.C. Creta è una provincia dell'Impero Romano d'Oriente e ne condivide le sorti. Nel 395 d.C. Teodosio divise l'impero, che fino ad allora non aveva conosciuto scissioni né separazioni, in due parti, quella orientale e quella occidentale, e le assegnò ai suoi due figli e successori. Creta rimase compresa nella parte orientale, costituendo ormai una sua grande provincia. Durante l'impero di Giustiniano, Creta si presenta come provincia con amministrazione autonoma, che occupa

l'undicesimo posto fra le 64 province dell'impero, ha come capoluogo Gortina e un amministratore locale che si fregia del titolo di "consularius". Vengono citate 22 città, probabilmente grandi centri dell'isola, che dal punto di vista amministrativo dipendono dal consularius. L'isola vive un lungo periodo di pace e sembra possedere una soddisfacente ricchezza e forza economica. Così si spiega il grande numero di chiese paleocristiane (basiliche) che vengono costruite quasi dovunque, specie nelle località vicine al mare. Oggi conosciamo più di 40 basiliche paleocristiane a Creta, la più rinomata delle quali è quella di San Tito a Gortina. Era prevista dal programma di edificazione di grandi opere pubbliche voluto da Giustiniano e ben presto divenne uno dei più grandi luoghi di culto dell'Oriente.

Dal VII secolo, quando nell'Impero bizantino viene introdotta l'istituzione dei "temi", cioè delle grandi province con amministrazione unica (politica, militare, giuridica), Creta viene classificata come tema, avente come governatore un generale che si fregia del titolo di "arconte" (arconte di Creta), che ha il grado di "spatharios" o "protospatharios"

(=armato di spada), occupa cioè una posizione privilegiata tra i funzionari dell'Impero bizantino. Molti sigilli giunti sino a noi riportano nomi e titoli di strateghi cretesi.

Per quanto riguarda la popolazione dell'isola abbiamo solo pochi indizi. Poiché durante e prima il periodo della

297.

dominazione araba l'isola aveva 21 diocesi, e ogni diocesi contava 12.000 anime, possiamo supporre con grande probabilità che l'isola avesse 250.000 abitanti circa. Questa popolazione è schiettamente greca e dal punto di vista religioso osservante la fede ortodossa. C'erano pochi ebrei grecizzati, soprattutto nei grandi centri urbani.

Nell'VIII secolo la chiesa di Creta costituisce un arcivescovado, con dodici diocesi. La sede arcivescovile è occupata da Andrea Ierosolimita (712-740 d.C.), illustre uomo di lettere, oratore e innografo della Chiesa, uno dei più grandi teologi dell'VIII secolo. Dalla metà del VII secolo, Creta comincia ad essere meta delle prime incursioni di pirati arabi, che prendevano di mira soprattutto le coste meridionali, poco difese. Un'epigrafe cristiana di Iraklio fa riferimento a un'incursione araba nel 671, mentre poco dopo, nel 674, due ammiragli arabi passarono l'inverno a Creta, come testimonia il cronografo Teofane. Durante il periodo in cui arcivescovo dell'isola fu Andrea, le incursioni degli arabi diventano più frequenti e l'arcivescovo si fa promotore della difesa da questa minaccia esterna, come viene riportato nelle sue biografie. Si dice che si sia rifugiato assieme ai suoi fedeli nella piazzaforte "di Drimeos", la cui posizione non è mai stata localizzata. Le incursioni arabe sono continuate senza tregua fino alla definitiva conquista di Creta (824 d.C.).

La flotta imperiale bizantina non ebbe la capacità di affrontare i pirati e la stessa Creta, come tema dell'Impero bizantino non disponeva di una valida difesa in quel periodo cruciale.

IL DOMINIO ARABO A CRETA (824-961)

La conquista araba e l'occupazione di Creta rappresentano uno degli eventi più significativi della storia bizantina. Molti punti poco chiari legati a questo evento, come per esempio il momento e il luogo dello sbarco, se fu o no opposta resistenza, l'islamizzazione volontaria o coatta, le condizioni e la posizione della chiesa locale, i cambiamenti etnici della popolazione, ecc. rimangono ancora oggi problemi irrisolti e dividono gli storici, poiché le fonti, sia quelle greche sia quelle arabe, tacciono o danno informazioni confuse e contrastanti. Secondo la situazione attuale degli studi, l'immagine storica di Creta durante il periodo della dominazione araba è quella che qui di seguito viene descritta.

Dall'821 all'823 d.C. l'Impero bizantino è travagliato da una difficile crisi interna, aggravata dalla defezione di potenti ufficiali in Asia Minore, passata alla storia come "defezione di Thomàs lo Slavo". Sembra che questa crisi abbia indebolito la difesa dei mari e il controllo di zone delicate, come appunto Creta. Proprio in queste circostanze, Ara-

bi provenienti dalla Spagna, i quali attraversavano anch'essi un periodo di contrasti e rivalità interne, guidati da Abù Haps Omar –in seguito chiamato Apòhapsi dai Bizantini– si spostarono verso est alla ricerca di nuovi luoghi in cui stabilirsi. Cacciati via anche dai correligiosi d'Egitto, dove inizialmente avevano cercato rifugio, si rivolsero verso Creta, che conquistarono senza difficoltà e con un impegno militare minimo (40 navi). Ciò accadde nell'823 o più probabilmente nell'824. I conquistatori istituirono a Creta un singolare emirato e stabilirono il capoluogo a Handax (l'odierna Iraklio), che fortificarono con opere di difesa e con un fossato. Gli storici più antichi ritengono che il termine Handax provenga dal nome arabo della fortezza (Rabd el Chandak, fortezza del fossato). La cosa più probabile è che il toponimo Handax esistesse da prima dell'arrivo degli Arabi e che questi lo abbiano adattato alla loro lingua.

Le conseguenze dell'occupazione araba furono pesanti sia per l'Impero bizantino, sia per Creta. L'Impero bizantino ricevette uno schiaffo umiliante, poiché assieme a Creta perdeva anche il predominio sul Mediterraneo orientale. Gli Arabi di Creta divennero terribili pirati e per 135 anni consecutivi furono il flagello più temibile delle coste. La loro capitale, Handax, era il punto di partenza delle incursioni ma anche il luogo in cui venivano raccolti il bottino e i prigionieri.

Per Creta, certo, le conseguenze di questa occupazione furono più pesanti. L'isola fu staccata dal corpo dell'Impero bizantino e affondò in una tenebra difficile da dissolvere. L'economia conobbe un periodo di recessione e la cultura regredì. Una questione di importanza capitale è il controverso cambiamento etnico della popolazione indigena, attraverso accoppiamenti misti, l'islamizzazione e la colonizzazione di Creta da parte degli Arabi. Gli studi più recenti hanno dimostrato che non vi fu alcun cambiamento etnico della popolazione cretese, la quale nella sua grande maggioranza ha mantenuto intatta la lingua, la religione e i costumi. Le fonti arabe non fanno riferimento a islamizzazioni coatte, che fra l'altro non convenivano neanche agli stessi conquistatori. Caratteristico è il fatto che nella lingua del popolo cretese non si sono salvate che pochissime tracce dell'influenza araba, otto o dieci parole, che forse erano entrate nell'uso già da prima (amiràs, azàpis, zagàri, fari, kanàki, neràntzi, gazi,

aziganià), e determinati toponimi (Katsambàs, Mastambàs, Soùda, Aposelèmis [=Abù Selim], Siva, Hoùmeri, Roukàka, Misìri), numero irrilevante sui 25 000 circa toponimi cretesi.

La riconquista dell'isola non era soltanto una questione di orgoglio ferito per l'Impero bizantino, ma anche e soprattutto una questione che riguardava da vicino la sicurezza dei mari. Con ripetute operazioni, l'Impero bizantino tentò di liberare Creta, senza tuttavia riuscirci. Sono note sei spedizioni, tutte fallite dopo aver riportato gravi perdite. Il destino riservò la gloriosa impresa della riconquista di Creta al famoso stratega che della lotta contro gli Arabi fece il suo scopo, Nikiforos Fokàs, futuro imperatore di Bisanzio. L'operazione fu ideata e portata avanti con ogni mezzo da Iosif Vringas, dinamico primo ministro dell'imperatore bizantino Romanòs II. Il piano strategico di Fokàs si basava su una netta superiorità militare e soprattutto sulle potenzialità della flotta militare bizantina. Il 7 marzo del 961 la piazzaforte araba fu costretta ad arrendersi. Migliaia di Arabi furono fatti prigionieri e condotti a Costantinopoli, dove resero ancora più grandioso il trionfo di Nikiforos Fokàs.

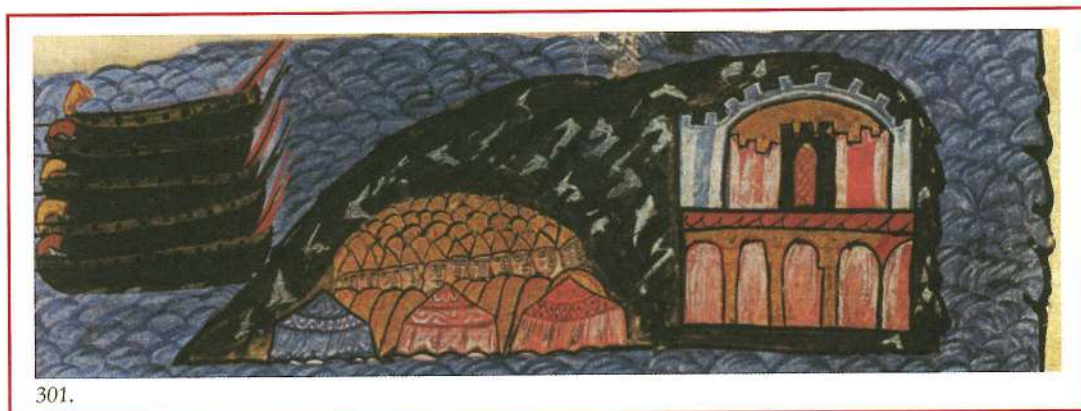
Le enormi ricchezze che i pirati avevano accumulato in anni e anni di incursioni passarono nelle mani dei Bizantini. Si dice che siano state necessarie ben 300 navi per effettuarne il trasporto a Costantinopoli. Vale la pena di ricordare che Nikiforos inviò una parte di questi tesori al monaco Atanasio, suo padre spirituale, perché facesse costruire sul Monte Athos un grandioso monastero, quello di Mèghisti Làvra, dove lo stratega vittorioso intendeva ritirarsi in seguito.

IL SECONDO PERIODO BIZANTINO (961-1204)

La riconquista di Creta è uno degli eventi militari di maggiore rilievo del X secolo. L'isola, dopo una schiavitù durata 137 anni, ridiventa greca, ritornando a far parte del contesto bizantino come provincia. Per la storia propriamente cretese comincia un nuovo periodo, il secondo periodo bizantino, destinato a durare 250 anni circa, vale a dire fino a quando l'isola entrerà nella sfera d'influenza di Venezia.

Dopo la riconquista, la prima cosa di cui Bisanzio si preoccupò fu la completa restaurazione e il consolidamento

301.

del suo potere sull' isola. Era necessario non solo cancellare il più presto possibile tutto ciò che l' occupazione araba aveva lasciato dietro di sé, ma occorreva anche riorganizzare la difesa dell' isola, per tenere lontana la minaccia di nuovi attacchi o tentativi di occupazione da parte araba. Nikiforos Fokàs, senza ulteriori indugi, fece costruire la fortezza "Temenos", nell' attuale località Roka, a Profitis Ilias, pochi chilometri più a sud di Handax. Fece costruire inoltre un possente muro di cinta attorno a Handax e vennero realizzate altre opere di difesa in diversi luoghi. Procedette inoltre all' assegnazione di fertili appezzamenti di terra ai suoi veterani. Era questa un' usanza assai diffusa presso gli imperatori bizantini, perché in questo modo non solo ricompensavano i loro soldati ma rinsaldavano il potere creando legami saldi e duraturi con il territorio. Alcuni toponimi che ricordano queste colonie di ex soldati bizantini sono sopravvissuti fino a oggi: Armènoi, Barbàroi, Kounàboi, Astrakoi, Asites, Mouktàroi, ecc.

Subito dopo la sua riconquista, Creta diventa di nuovo un "tema" dell' Impero bizantino, ritorna cioè ad essere governata da uno stratega. Il centro amministrativo di Creta viene trasferito da Gortina a Handax, dove viene costruita una grande chiesa in onore dell' apostolo Tito, primo vescovo e patrono della Chiesa di Creta, viene insediata una gerarchia ecclesiastica nelle antiche sedi episcopali, si erigono chiese e monasteri, da Costantinopoli arrivano icone, libri e cimeli sacri. La religione cristiana, che durante il prolungato periodo dell' occupazione araba era stata messa a dura prova, viene adesso rafforzata e sostenuta in mille modi. In quest' ottica

sono da considerarsi la predicazione del beato Nikon il Metanoëite e quella del beato cretese Ioànnos lo Xènos, favorite dall' imperatore.

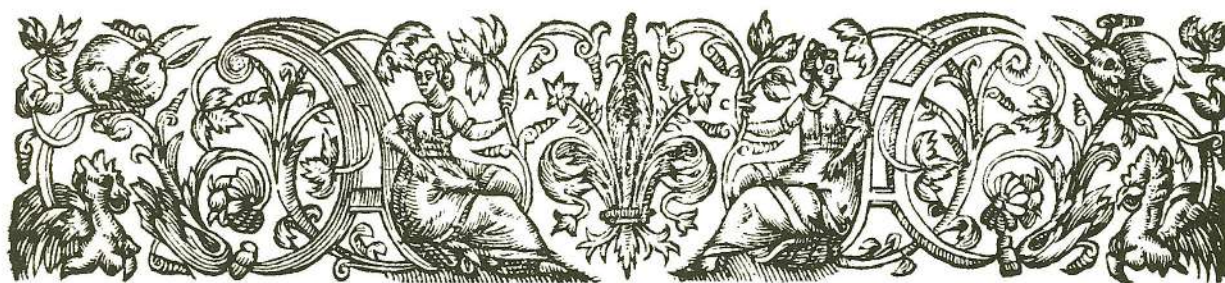
Nel periodo in cui fu al potere l' imperatore Alessio I Komninòs (1081-1118), il tema di Creta godette di sempre maggiore considerazione. Il governatore dell' isola porta adesso il titolo di duca-capitano, grado superiore a quello del semplice stratega. Il titolo di duca mantennero in seguito anche i funzionari che Venezia inviava sull' isola come governatori. Indice dell' interesse che Bisanzio aveva nei confronti di Creta è il fatto che molti duchi-capitani erano parenti dello stesso imperatore.

Durante il secondo periodo bizantino a Creta non si verificarono fatti degni di nota, o almeno le fonti non ne riportano. Una rivolta, che lo stesso duca di Creta organizzò fra il 1092 e il 1093 ai danni dell' imperatore Alessio I Komninòs fu facilmente sedata, mentre il duca venne ucciso. Creta rimane fedele e sottomessa all' autorità imperiale bizantina e fra l' isola e il centro del potere si instaurano forti legami. Uno dei problemi più controversi e dibattuti di questo periodo è la tradizione dei "dodici signori", che con il sigillo d' oro di Alessio I Komninòs (1082) si stabilirono a Creta, per rafforzare con la loro presenza il potere dell' imperatore sull' isola. Sono i signori locali di Creta, che più tardi saranno promotori del-

le rivolte contro i Veneziani. Questi signori, i cui nomi si sono salvati fino a oggi come cognomi di famiglia, sono i Fokàdes, gli Scordilides, i Ghavalàdes, i Kalafàti, gli Arcolèi, gli Hortàtsides, i Mousoùri, i Varoùhes, i Melissini, i Litini, gli Argiròpouli o Aghiostefanites e i Vlasti. I nomi di queste famiglie si sono salvati inoltre come toponimi cretesi.

302.

PARTE V. IL PERIODO DELLA VENETOCRAZIA (1204-1669)

LA CONQUISTA DI CRETA DA PARTE DEI VENEZIANI

DOPO LA PRESA DI COSTANTINOPOLI nel 1204, da parte dei crociati della IV Crociata, l'Impero bizantino cominciò praticamente ad avviarsi verso un lento declino.

I territori dell'impero furono divisi e assegnati ai vari cavalieri che guidavano l'esercito dei crociati, ed essi diedero vita a nuovi, piccoli stati (ducato, principati, signorie, ecc.). Creta, come Costantinopoli, fu assegnata a Bonifazio di Monferrato, il quale a sua volta la cedette al doge di Venezia Enrico Dandolo, al prezzo irrisorio di 1.000 marchi d'argento (quasi 5.000 ducati d'oro). Il contratto di compravendita fu firmato ad Adrianopoli il 12 agosto del 1204. Formalmente, da quel giorno iniziò per Creta un nuovo periodo, quello della Venetocrazia.

L'astuto doge di Venezia aveva compreso l'importanza della sua nuova acquisizione. Con l'occupazione di Creta, Venezia aggiungeva un ulteriore anello alla catena delle sue conquiste insulari e si assicurava un caposaldo lungo le sue rotte commerciali con l'Egitto e l'Oriente. La posizione indubbiamente strategica di Creta avrebbe reso più semplice per la Repubblica di Adria la sua scalata verso il predominio sui mari. Nonostante ciò, Vene-

zia, occupata a risolvere altre questioni urgenti relative all'affermazione e al consolidamento del suo dominio nel Peloponneso e nell'Egeo, ritardò di due e più anni l'occupazione effettiva dell'isola di Creta. Nel frattempo, un altro avventuriero, l'audace pirata e conte di Malta Enrico Pescatore, non solo non esitò a occupare, nel 1206, buona parte dei territori cretesi, ma fece anche costruire ulteriori fortificazioni per rendere più sicure le tre grandi fortezze di Rethymno, di Handax e di Sitia, senza tralasciare di costruire altre quattordici piazzeforti dislocate in diversi luoghi di importanza strategica, al fine di rafforzare le difese dell'isola e il suo potere. Ne seguì una dura e lunga lotta fra Veneziani e Genovesi, che sembrò concludersi a favore

dei Veneziani già dal 1211. Ad una pace definitiva si arrivò tuttavia soltanto qualche anno più tardi, con la firma del trattato dell'11 maggio 1217. Venezia era ormai la dominatrice incontrastata dell'isola, ma dovrà comunque fronteggiare la rabbiosa e ostinata resistenza del popolo cretese. Per due secoli circa pagherà a caro prezzo, effettivo e di vite umane, il mantenimento di questa difficile conquista, e solo dopo non poche difficoltà piegherà la resistenza cretese e potrà ritenere consolidato il suo predominio sull'isola.

303.

L' ORGANIZZAZIONE AMMINISTRATIVA DI CRETA DURANTE IL DOMINIO VENEZIANO

Al nuovo territorio acquisito venne dato l' altero nome di "Regno di Candia". Il suo governatore, rispettando la tradizione bizantina, di cui i Veneziani intendevano essere continuatori, ricevette il titolo di Duca di Candia e fissò la sua sede a Handax. Handax, il nome bizantino della città, venne trasformato dai Veneziani in Candia, per adattarlo alla loro lingua. Per estensione, il nome passò ad indicare, oltre che la città in senso stretto (Città di Candia), anche l' intera isola (Isola di Candia). Nell' esercizio delle sue funzioni di governatore, il duca si avvaleva dell' assistenza di due consiglieri (Consiliarii): da queste tre persone era costituita la Signoria di Creta.

L' intera isola di Creta fu divisa inizialmente in sei circoscrizioni, secondo il modello veneziano, alle quali fu dato il nome di "sexteria" (esarcati), e questa divisione si mantenne per i primi cento anni del periodo della dominazione veneziana. A partire dall' inizio del XIV secolo, l' isola fu divisa in quattro grandi circoscrizioni (territoria), quello di Candia, quello di Rèthymno, quello di Chanià e quello di Sitia. La circoscrizione di Candia era la più vasta e comprendeva, oltre all' attuale provincia di Iraklio, anche la provincia di Mylopòtamòs e l' altopiano di Lassithi. Sfakià era l' unico territorio di Creta che i Veneziani non riuscirono mai a sottomettere del tutto. Il potere parallelo veneziano veniva esercitato a Creta da un "pronoitis" (=provveditore), il quale dipendeva talvolta da Candia, talvolta da Chanià.

Le circoscrizioni di Creta erano amministrate da rettori, una carica di potere simile a quella degli attuali nomàrches (=presidenti di regione). Ogni circoscrizione era suddivisa in circoscrizioni amministrative più piccole, che venivano chiamate castellanie ed erano rette da un castellano. Queste circoscrizioni minori, che in tutto erano 20, corrispondono alle attuali 20 province di Creta, e la maggior parte di esse ne ha conservato il nome. Il sistema amministrativo di Creta era una specie di miniatura del sistema amministrativo veneziano, con un'organizzazione di tipo gerarchico e caratterizzata da una rigida burocrazia. La maggior parte dei funzionari venivano nominati direttamente da Venezia, e svolgevano le loro mansioni con zelo e dedizione totale. Nella scala gerarchica, una posizione particolare occupavano i funzionari del settore economico e i giudici. Soltanto Veneziani o Italiani potevano ricoprire la carica di funzionario. Ai Cretesi era comunque concesso di poter esercitare la professione di notaio e di avvocato. Dopo il 1500, quando la Serenissima Repubblica di Venezia cominciò a perdere il suo potere e a Creta si osserva un graduale avvicinamento tra dominati e dominatori, le cariche più alte del potere sono ricoperte anche da Cretesi. Per consolidare l'elemento latino e gettare delle salde basi per il suo potere, Venezia condusse e insediò a Creta numerosi gruppi di coloni, ai quali concesse terreni e privilegi. Al loro seguito c'erano servi e braccianti per coltivare la terra. Complessivamente, durante i primi cento anni del dominio veneziano (1211-1310), a Creta si insediarono circa 10.000 coloni veneziani. Se teniamo conto del fatto che questo numero corrisponde a 1/6 circa dell'intera popolazione di Venezia, che in quel periodo non arrivò mai a contare più di 60.000 abitanti, possiamo comprendere l'importanza che la medrepatria attribuiva a questa sua nuova colonia.

Per esercitare un migliore controllo sull'isola, i Veneziani costruirono tutta una serie di fortezze in punti di importanza strategica ed organizzarono un forte esercito, che comprendeva cavalleria e fanteria ed era sempre pronto al combattimento. I signori feudatari di Creta erano obbligati a fornire cavalli da guerra e ad arruolarsi loro stessi in caso di rivolte. Avevano inoltre l'ob-

bligo di prestare servizio militare sulle galere come "sopracomiti" (comandanti). Il potere decisionale e la responsabilità dell'organizzazione e del comando dell'esercito era nelle mani del capo militare di Candia (Capitano di Candia). Il comando della flotta era affidato al primo ammiraglio della marina militare veneziana (Capitano General da mar), il quale a Creta ricopriva, nella scala gerarchica dei poteri, la carica più alta fra tutte.

Quando l'occupazione veneziana fu ben consolidata, Venezia inviava a Creta uno stratega (Capitano Generale), che si sarebbe occupato dell'organizzazione militare e della difesa dell'isola. Il suo mandato era biennale e nella gerarchia dei poteri occupava il secondo posto, venendo immediatamente dopo il doge. Come misura eccezionale, in caso di crisi Venezia inviava un sovrintendente (Provveditor General), con poteri assoluti in materia di guerra. Questa consuetudine divenne una istituzione stabile a partire dal 1569, a causa della minaccia turca. Tramite il provveditore generale, uomo di fiducia che rappresentava gli occhi e le orecchie del potere centrale, Venezia esercitava il suo potere amministrativo effettivo a Creta. Il mandato dei provveditori generali era biennale. Alla fine del loro mandato redigevano un dettagliato rapporto sulla situazione cretese che destinavano alla Serenissima Repubblica di Venezia. Tale rapporto comprendeva, tra l'altro, anche proposte ben precise per la risoluzione degli eventuali problemi locali. Per gli studiosi della Venetocrazia, tale materiale rappresenta oggi un'importante fonte di preziose informazioni di prima mano.

La chiesa locale era considerata da Venezia un nemico pericoloso e temibile. Nello stesso modo erano visti i vescovi e i monaci dell'isola. La sua prima preoccupazione, già dal 1211, fu quella di eliminare la gerarchia

ortodossa cretese e di insediare sul trono arcivescovile un cattolico. Ai vescovi ortodossi fu vietato rimanere a Creta, dove soltanto semplici preti e monaci potevano circolare liberamente. Per attirare a Creta un maggior numero di Latini, papa Innocenzo III dichiarò già a partire dal 1211 che per i cattolici il pellegrinaggio alla chiesa di San Tito in Candia era equivalente a un pellegrinaggio in Terra Santa.

305.

IL PERIODO DELLE GRANDI RIVOLTE CRETESI

Il popolo cretese non accettò senza protestare l'occupazione straniera e la limitazione delle sue libertà più importanti, come quella religiosa. I suoi leader naturali, i rappresentanti delle grandi famiglie nobiliari dell'isola, che avevano viva coscienza della dipendenza naturale e del legame con l'Impero bizantino, presero per primi l'iniziativa di organizzare una resistenza armata. Questa resistenza, che talvolta assumeva carattere nazionale e talvolta carattere sociale, è un fenomeno isolato nella storia della francocrazia in Grecia. Esso non è stato tuttavia valutato quanto meriterebbe, in quanto rappresenta la prima espressione dinamica del sentimento nazionale greco. Si contano 27 rivolte locali, fra grandi e piccole, verificatesi in circa due secoli di occupazione. L'impossibilità dell'ormai indebolito Impero bizantino di aiutare Creta e soprattutto i contrasti interni fra i leader cretesi fecero in modo che Venezia uscisse da questo confronto vincitrice indiscussa e dominatrice assoluta.

Subito dopo il primo stanziamento di Veneziani a Creta, si manifestò la prima rivolta guidata dagli Aghiostefanites o Argiròpouli (1211), la quale fallì. Nei venti anni successivi Creta fu scossa da tre rivolte consecutive, che ebbero come promotori le famiglie degli Skordilides e dei Melissini (1217, 1222). Con il trattato del 13 settembre 1219 i Veneziani furono costretti a concedere ai capi della rivolta feudi e privilegi.

Qualche tempo dopo (1228), con l'alleanza di altre famiglie, quella degli Arkolei e quella dei Drakon-topouli, scoppiò una nuova rivolta. Questa volta si manifestò chiaramente il carattere nazionale della rivolta, alla quale contribuì, tra l'altro, l'imperatore di Bisanzio Ioànnis Vatàtzis. Con la firma di tre nuovi trattati (1233, 1234, 1236) i capi Nikolaos Sevastòs Demonoghianis e Michail Melissinòs riuscirono ad assicurarsi nuovi privilegi e la protezione dei forestieri domiciliati. Al contrario, la famiglia dei Drakon-topouli, che non accettò di firmare i trattati, fu dichiarata nemica comune e obbligata a lasciare Creta (1236). Subito dopo la riconquista di Costantinopoli e la restaurazione dell'Impero bizantino con Michail VIII Paleologo

(1261) si manifestò a Creta un nuovo movimento rivoluzionario, guidato dalle famiglie dei Hortatsides, degli Skordilides e dei Melissini (1262).

Nel 1282 scoppiò la più grande e violenta rivoluzione dell'aristocrazia cretese contro i Veneziani. Anima e promotore di questa rivolta, che durò ben 17 anni (1282-1299), era Alexios Kallèrghis, il signore più illustre e potente a Creta in quel periodo. Base dei rivoluzionari era la località di Mylopòtamos, dove aveva il suo feudo il Kallèrghis. Nel resto dell'isola la lotta assunse i caratteri della guerriglia partigiana. La rivolta ebbe termine con la firma del trattato del 28 aprile 1299, noto come "Trattato di Alexios Kallèrghis" (Pax Alexii Callergi). Il trattato, che fu subito ratificato da Venezia, può essere considerato un atto di importanza capitale per la grande influenza che ebbe sui successivi rapporti tra Cretesi e Veneziani, oltre che sullo sviluppo degli eventi futuri a Creta. Fu concessa un'amnistia generale, i privilegi di cui già godeva Alexios Kallèrghis furono ufficialmente riconosciuti e divennero più ampi; furono permessi i matrimoni misti tra Cretesi e Latini; i prigionieri furono liberati; furono concessi esoneri fiscali e la diminuzione dei tributi per i Cretesi; furono riconosciute come valide le sentenze dei tribunali fondati da Alexios Kallèrghis, e tante altre cose. In particolare certi articoli del Trattato facevano riferimento alla situazione della Chiesa di Creta. Per la prima volta dalla soppressione dell'alta gerarchia ortodossa e la decapitazione della Chiesa cretese da parte dei Veneziani, fu permesso ad Alexios Kallèrghis di istituire una sede vescovile ortodossa nel territorio di Mylopòtamos. Questo vescovado, che fu chiamato vescovado Kallèrghioùpolis, ebbe vita breve e fu soppresso subito dopo la morte del Kallèrghis (1321). In seguito, altre due nuove rivoluzioni vennero ad aggiungersi, nel 1333 e nel 1341, alla lunga serie di rivolte armate, ma non ottennero alcun risultato concreto.

LA RIVOLTA DI SAN TITO (1363-1366)

Nell'estate del 1363 scoppiò a Candia una nuova rivolta, molto diversa dalle precedenti. Questa volta furono i nobili veneziani residenti a Creta a insorgere contro Venezia. I signori feudatari di Creta si erano ripetutamente lamentati per la pesante

306.

307.

pressione fiscale e per la scarsa considerazione in cui erano tenuti, specie rispetto ai nobili della madrepatria, in quanto venivano considerati quasi dei nobili di seconda classe. Il rifiuto di Venezia di soddisfare le loro legittime richieste ferì il loro orgoglio aristocratico e la loro amarezza sfociò in una rivolta armata, che aveva come obiettivo la separazione di Creta dalla madrepatria. I feudatari di Creta, capeggiati da due grandi famiglie, i Gradenigo e i Venier, fecero sventolare la bandiera della defezione il 9 agosto 1363. Arrestarono e imprigionarono il duca Leonardo Dandolo e i suoi consiglieri, crearono una Repubblica autonoma e indipendente, sotto l'egida del patrono di Creta Apostolo Tito, dichiarando decaduto il dominio di Venezia sull'isola. La bandiera di San Marco della Repubblica di Venezia fu sostituita con la bandiera di San Tito, mentre alla carica di duca veniva eletto Marco Gradenigo, che adesso si fregiava del titolo di Governatore e Rettore di Creta (*Guvernator et Rector*), assistito da quattro consiglieri.

La notizia della defezione sconvolse, come era prevedibile, Venezia, che si affrettò a mobilitare un valido esercito, informò il Papa e i potenti di tutta Europa. I rivoltosi furono sconfitti nella prima, ed unica, battaglia del 9 maggio 1364 e si dispersero. Il giorno seguente la flotta veneziana riprese possesso di Candia e ristabilì la sua autorità. I promotori della

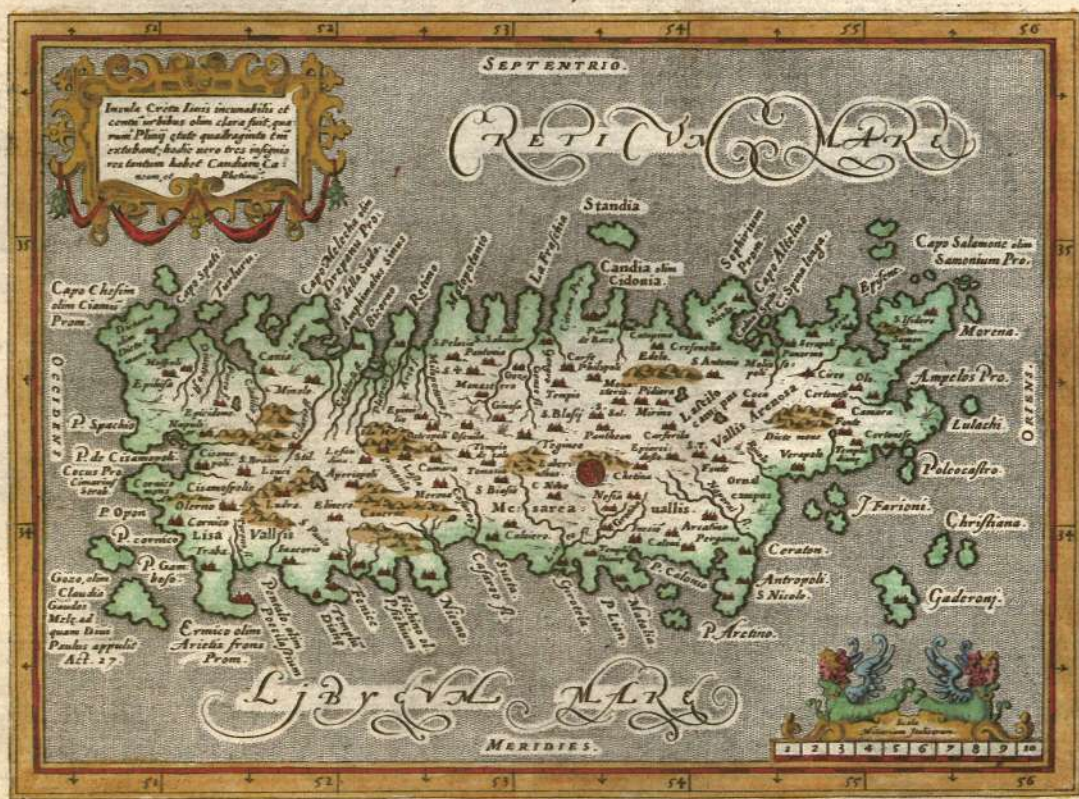
rivolta furono decapitati, le loro famiglie persero titoli nobiliari e feudi, le loro mogli e i loro figli furono espulsi da Creta e da tutti gli altri territori del Mediterraneo sottoposti al dominio veneziano. Sui capi della famiglia dei Kallèrghis, che con un improvviso voltafaccia avevano preso a collaborare con i ribelli, fu messa un'enorme taglia e dal 17 agosto furono considerati furilegge ricercati. Per Creta e i Cretesi cominciava un periodo di terrore, con proscrizioni, divieti e minacce. Venezia festeggiò la vittoria con strabilianti manifestazioni. Il nuovo duca di Creta, Pietro Morosini, firmò un decreto con il quale si stabiliva che il 10 maggio era per Candia e i suoi abitanti una ricorrenza da festeggiare ogni anno, e da quel giorno la vittoria dei Veneziani sui Cretesi fu celebrata con inni sacri, feste, gare ippiche.

LE ULTIME RIVOLTE CRETESI

I capi della famiglia dei Kallèrghis dichiarati fuorilegge, Ioànnis, Gheòrghios e Alèxios, come anche i nobili Veneziani che avevano capeggiato la rivolta, non avendo altre alternative, proclamarono una nuova rivolta nazionale, nota come rivolta dei Kallèrghis (1364-1367). Il focolaio della rivolta fu Mylopòtamos, ma ben presto si estese in tutta l'isola. Il carattere distintivo di questa nuova sommossa fu il suo orientamento nazionale. I rivoltosi innal-

XXII.
DESCRITTIONE DELL'ISOLA
DI CRETA, O DI CANDIA.

CANDIA INSVLA, OLIM CRETA

Comparatione di Creta ad altre Isole.

Sito terrestre di Creta.

Varij nomi di quest' Isola.

CRETA, che hoggi s' addimanda Candia, è vn' Isola del Mare Mediterraneo, maggiore di Cipro, ma minore di Sicilia, e di Sardinia, alle quai sole nel Mar Mediterraneo, per questo cede, tutto che à tutte sia pari di nobiltà, e di fertilità. Ma ella è come nel mezzo frà l' Europa, l' Asia, e l' Africa. Percioche da Lenante di là da Alessandria d' Egitto presso, che quattrocento miglia, da Mezogiorno parimente, si parte dall' Africa per cento e cinquanta miglia, dall' Asia minore quasi cento & altrettanti dal Peloponneso della Grecia. Chiamauasi già CVRETA, da gli Cureti, suoi Flabitatori, e per sincopa CRETA. Dicono altri, ch' ella è nominata Creta, da Crete figliuolo di Gione, e della Ninfa Idea, e di questi uno è Stefano. Altri, come Biagio, affermano, ch' ella è detta Creta dalla Ninfa Crete, vna dell' Esperidi. Altri attestano, ch' ella s' addimanda Creta da Crete suo Re antichissimo. Inoltre, fù ella chiamata AERIA, MACAROS, e MACARONESOS, e ne sono autori Plinio, e Solino, cioè, Isola felice per la bontà de' frutti, e per la temperie dell' aere. Eustatio, & Homero la dicono ECATOMPOLI, cioè di cento città, percioche quasi tutti gli Autori testificano, che fù habitata prima per cento città, quaranta delle quali furono all' età di Plinio conosciute.

E pari-

zarono la bandiera dell' Impero bizantino al fine di sottolineare il loro desiderio di ritornare a farne parte. L' imperatore Ioànnis V Paleologo convinse il metropolita di Atene Anthimos a recarsi a Creta, con il titolo ecclesiastico di "Presidente di Creta". L' insurrezione assunse tutte le caratteristiche di una guerriglia e l' altopiano di Lassithi divenne, per l' ennesima volta, rifugio e trampolino di lancio per i ribelli. Purtroppo, la grandre carestia del 1365 e i contrasti tra i capi misero in difficoltà i ribelli e la loro causa. I Kallèrghis si rifugiarono a Sfakià, inseguiti dal temerario provveditor Giustiniano, che grazie a un tradimento riuscì infine a catturarli. Quando i Kallèrghis furono giustiziati e Anthimos messo in prigione, dove morì nel 1371, la resistenza cretese tacque per sempre. Giustiniano informò la Serenissima Repubblica di Venezia, scrivendo nel suo rapporto che Creta non aveva ormai alcun capo.

Due ulteriori sommosse locali si registrarono negli anni successivi. La prima è la cosiddetta "Cospirazione di Sifis Vlastòs" (1453-1454). Si tratta di un' audace sommossa, organizzata a Rèthymno pochi mesi dopo la presa di Costantinopoli, animata dall' ambizioso proposito di far rinascere l' Impero bizantino e di stabilire la sua capitale a Creta. Questo vivo desiderio, alimentato dalla forte tradizione bizantina dell' isola, e soprattutto dal clero, che opponeva un ostinato e secco rifiuto alle decisioni del Concilio di Firenze e isolava i pochi religiosi di Creta favorevoli a un' unione con i cattolici, rimaneva una pura utopia. Così la sommossa di Sifis Vlastòs, potente signore di Rèthymno discendente dalla famiglia bizantina dei Vlastòs, fu soffocata prima ancora che si manifestasse e la vendetta di Venezia fu tremenda.

La sete di vendetta dei Veneziani favorì il nascere di nuovi complotti e cospirazioni, come quella organizzata dal prete di Rèthymno Pètros Tzagaròpoulos con l' aiuto di profughi provenienti da Costantinopoli, che si erano rifugiati a Creta poco prima o durante la presa della città. Questa sommossa tuttavia non arrivò neanche a manifestarsi. I progetti segreti del complotto furono riferiti ai Veneziani, che catturarono e giustiziarono i cospiratori.

Questi due progetti di rivolta sono praticamente gli ultimi tentativi di resistenza che i cretesi opposero al dominio veneziano. Loro diretta conseguenza fu l' irrigidirsi della politica religiosa di Venezia a

Creta. Con vari decreti il Gran Consiglio di Venezia tentò di reprimere senza pietà l' Ortodossia a Creta e di rafforzare la corrente unitaria. Per mettere in pratica questi progetti politici, nel territorio di Candia fu fondato il famoso "Lascito di Bessarione". Con una Bolla papale emessa nel settembre del 1462, si stabiliva che il patriarcato latino di Costantinopoli era tenuto a concedere annualmente un vitalizio di 300 ducati-dai proventi dei suoi feudi a Creta-per la retribuzione dei preti di Candia favorevoli all' unione con i cattolici.

L' ultima rivolta cretese avvenne nel 1527, nella parte occidentale di Creta, e fu capeggiata da Gheòrghios Kantanolèos o Lyssoiòrghis. Secondo gli studi più recenti, questa rivolta viene interpretata come una reazione delle popolazioni agricole e pastorali della zona occidentale di Creta alla forte pressione fiscale cui erano costretti e ai troppi atti illeciti e arbitrari dell' amministrazione veneziana. Il carattere autonomista e nazionale della sommossa non fece in tempo a manifestarsi. Il capo cospiratore fu catturato a tradimento e giustiziato, mentre molte famiglie furono espulse da Creta e costrette a trasferirsi nelle isole dell' Egeo o a Cipro. Per molti decenni i Veneziani considerarono malviventi e agitatori tutti gli appartenenti, senza distinzione alcuna, a determinate famiglie della parte occidentale di Creta (Kòntoi, Foùmides, Kantanolèoi, Mousoùroi, Sgouràfoi, Pàteroi, ecc.). Tuttavia a Creta, dal 1527 in poi, non si verificarono altre sommosse. Negli ultimi 150 anni di dominio veneziano, le due componenti etniche dell' isola convivono in maniera pacifica e senza problemi.

LA SOCIETÀ CRETESE

Durante il lungo periodo del dominio veneziano la composizione della società cretese rimase uguale e inalterata. La maggior parte della popolazione era costituita da greci ortodossi, che rappresentavano stabilmente il 97% del totale degli abitanti. I Veneziani non furono mai più di 10.000, ed erano in genere concentrati nelle grandi città. Nei centri urbani sono presenti anche pochi Ebrei, in genere commercianti. Di tanto in tanto, soprattutto a causa dell' espansione turca, intere famiglie greche si rifugiavano a Creta in cerca di protezione e sicurezza. Tali insediamenti a Creta di Greci originari di altri luoghi

310.

si osservano a partire dal 1390 in poi, specialmente poco prima e subito dopo la presa di Costantinopoli (1453). Dopo l'assoggettamento dei possedimenti veneziani del Peloponneso ai Turchi, numerosi profughi provenienti da Mani, Monemvasià, Nafplio ecc. si rifugiarono a Creta. La maggior parte di questi si stabilirono a Chanià e sull'altopiano di Lassithi. L'organizzazione della società cretese segue i modelli feudali dell'Europa medioevale. La distinzione in classi o ceti è più o meno la seguente:

- a) il ceto dei nobili Veneti
- b) il ceto dei nobili Cretesi
- c) il ceto dei cittadini
- d) gli abitanti delle campagne (villani, parici, contadini).

Il gruppo più numeroso e compatto del popolo cretese erano gli abitanti dei villaggi, il ceto dello sfortunato popolo, senza patrimoni né privilegi. Una invisibile distinzione in tre classi esisteva anche fra gli abitanti delle campagne. Venivano distinti in paesani, liberti e braccianti o villani. Nella situazione peggiore si trovavano questi ultimi, che vivevano sottomessi al potere assoluto dei feudatari e non godevano di alcun diritto. Potevano essere venduti, trasferiti,

noleggiati o prestati, alla stessa stregua di oggetti facenti parte del patrimonio mobile.

Gli abitanti dei villaggi di Creta erano obbligati ad offrire i loro servizi non solo ai feudatari, ma anche all'autorità pubblica, poiché erano costretti a prestazioni obbligatorie di lavoro (angherie), che prevedevano la costruzione e la manutenzione delle opere di fortificazione, la guardia delle coste, l'arruolamento sulle navi da guerra (galere), ecc. Alle cosiddette angherie erano obbligati tutti gli uomini dai 14 ai 60 anni e le donne di ogni età. La più dura di queste prestazioni obbligatorie di lavoro era quella che riguardava il mare. I manoscritti dell'epoca arrivati sino a noi offrono un'immagine abbastanza drammatica di questa angheria, che, tra i pericoli del mare, il lavoro strenuante, la cattiva nutrizione e le malattie epidemiche era quasi l'equivalente di una condanna a morte.

IL POPOLO CRETESE MESSO A DURA PROVA

Durante il lungo periodo della dominazione veneziana, Creta fu messa più volte a dura prova da terremoti ed epidemie. Il più forte di questi terremoti si verificò il 29 maggio 1508 a Candia e

lasciò dietro di sé danni incalcolabili e un numero imprecisato di vittime. Un periegeta calcola che le vittime siano state circa 30.000, mentre il duca di Creta Geronimo Donato annota nel suo rapporto relativo alla catastrofe che in tutta la città solo 4-5 case non furono abbattute dal sisma. Gli studiosi moderni ritengono che l'intensità di questa scossa sismica sia stata simile a quella del terremoto che distrusse i centri minoici nel 1450 a.C.

Un potere ancora più devastante avevano comunque le epidemie, soprattutto la peste, che spesso assumeva carattere endemico. Relativamente al periodo della dominazione veneziana, vengono registrati ben 22 casi di epidemia di peste. La più grave di queste, che nella memoria del popolo rimase tristemente nota come "grande flagello letale", si verificò nel 1592 e durò fino al 1595. Molti villaggi delle campagne si spopolarono e scomparvero del tutto. Secondo le stime ufficiali del censimento fatto dai Veneziani, nella città di Candia, su una popolazione totale di 6.500 abitanti, le vittime arrivarono a 8.600.

A queste catastrofi, che spesso decimavano la popolazione, occorre aggiungere anche le carestie. Le quantità di grano e cereali che Creta era in grado di produrre non erano mai sufficienti a coprire i bisogni dell'intera popolazione e le autorità, nonostante la "politica della sufficienza cerealicola" che perseguivano, non sempre riuscivano a tenere lontano lo spettro della fame, specialmente nei periodi di grande carestia, come accadde nel 1500. Le fonti ufficiali e i ricordi della gente offrono un'immagine abbastanza drammatica della situazione:

moltitudini di uomini affamati che si spostavano dalle campagne verso la città mendicando il pane.

A questi flagelli che la natura imponeva vanno aggiunti quelli provocati o costituiti dagli uomini, il più grave dei quali erano le frequenti incursioni di pirati, piaga insanabile delle coste cretesi. Protagonisti di queste incursioni erano popolazioni di religione musulmana, soprattutto i Barbareschi, ma non mancavano i pirati di fede cristiana, come Maltesi, Genovesi, Pisani, Catalani, Spagnoli, Francesi, e perfì-

no Greci. L'incursione di Hairedin il Barbarossa, il più temibile dei pirati di tutte le epoche, che nel giugno del 1538 attaccò le fortezze di Creta e saccheggiò i villaggi della zona di Sitia, rimase impressa nella memoria popolare, stando a quanto testimoniano i ricordi relativi, come la più spaventosa delle catastrofi. Continuatore dell'attività del Barbarossa fu il famigerato Dragusis, che nel 1562 mise a sacco con estrema ferocia i centri abitati di Apokoròn e di Rèthymno. Alcuni anni dopo, i villaggi della zona di Mylopòtamos subirono le conseguenze della terribile incursione del pirata algerino Ulùz Ali.

L'ISTRUZIONE E IL MONDO CULTURALE A CRETA NEL PERIODO DEL DOMINIO VENEZIANO

Durante i primi due secoli del dominio veneziano nel mondo culturale cretese non emerge alcuna personalità di spicco. L'istruzione, nelle sue forme e nei suoi contenuti, era probabilmente simile a quella delle altre province dell'Impero bizantino, e cioè di tipo ecclesiastico, limitata e impartita esclusivamente nei diversi centri monastici. D'altra parte, le difficili condizioni sociali, politiche ed economiche del paese e le frequenti rivoluzioni non consentivano il corretto funzionamento di seri centri d'istruzione. Poco prima e durante gli anni immediatamente successivi alla presa di Costantinopoli, una folta schiera di letterati si trasferisce a Creta in cerca di luoghi più sicuri e qui crea vivaci focolai di istruzione greca.

Dalla fine del XIV secolo, un sempre maggior numero di giovani cretesi si trasferisce in Italia, soprattutto a Padova, per continuare gli studi universitari. Molti di essi continuano la loro carriera in Europa, ricoprono le più alte cariche politiche o religiose, o si affermano in ambito commerciale o si dedicano con successo a varie attività. Degna di nota è l'attività editoriale dei Cretesi che si sviluppò in seguito all'invenzione della stampa (1476). Alla fine del XV secolo, Zaccaria Kallièrghis fondò una tipografia a Venezia, dove vive e lavora,

311.

fra scrittura ed editoria, il grande filologo cretese Markos Mousourros, il primo editore che pubblicò le opere di Platone. Dopo la presa di Costantinopoli, Creta rimane l'unico centro irradiatore di cultura e istruzione greca in oriente e si fa custode della tradizione culturale e spirituale dei Greci, come osserva D. Therianòs, biografo di Adamantios Korais: *“Dopo la distruzione di Bisanzio, Creta divenne di fatto la Grecia della Grecia e rocca inespugnabile dell'ellenismo. Illustri letterati, artisti affermati, aedi cultori delle Muse, superbi eroi appartenenti a una stirpe antica vennero a prestare aiuto e soccorso all'infelice Ellade. La tipografia veneziana del Kallierghis era di nome e di fatto un laboratorio cretese [...] Cretesi curarono le magistrali edizioni per illuminare la nazione e cretesi offrirono i fondi necessari per la pubblicazione di poeti e scrittori Greci [...]”*.

Questa immagine dell'attività culturale dei Cretesi in ambito europeo peannuncia la rinascita culturale e artistica dell'isola che caratterizzò gli ultimi 100 anni del dominio veneziano, vale a dire il cosiddetto “Rinascimento Cretese”. Come sostiene K. I. Giannakòpoulos: *“Per più di due secoli, dal 1400 fino almeno alla metà del '600, Creta esportò, assieme ai suoi vini pregiati e al suo olio, una nutrita schiera di intellettuali e di artisti, i quali, in qualsiasi luogo*

dell'Europa occidentale andassero, occupavano posti importanti e uffici delicati. Troviamo Greci originari di Creta da una punta all'altra del Mediterraneo, dai monasteri del Sinai e del Monte Athos fino alla penisola Iberica e all'Europa settentrionale, dall'Inghilterra alla Russia. Realizzavano affreschi nelle chiese e capolavori di vario genere, lavoravano come segretari, maestri e consiglieri presso le corti dei signori umanisti e mecenati dell'Occidente, fondarono tipografie per la pubblicazione delle opere degli antichi scrittori...”.

Ma a Creta è possibile osservare anche una pregevole fioritura culturale e artistica, soprattutto negli ultimi 100 anni del dominio veneziano. Il miglioramento delle condizioni di vita, lo sviluppo dell'economia, il cambiamento della politica veneziana, che sotto la pressione dell'ormai chiara minaccia turca è costretta ad adottare una politica più flessibile nei confronti dell'elemento greco, l'influenza delle correnti rinascimentali, tutto ciò creò condizioni ottimali per lo sviluppo di una società borghese, con maggiori esigenze di vita culturale e artistica. Per Creta, importante è inoltre lo sviluppo di molti monasteri ortodossi, che diventano importanti centri di istruzione, con illustri maestri letterati, biblioteche e laboratori di manoscritti. Intellettuali dalla vivace attività fondano Accademie

nelle tre maggiori città di Creta, secondi i modelli italiani, cioè circoli di intellettuali che seguivano da vicino le correnti del Rinascimento.

In questo clima fecondo nasce e si sviluppa la pittura cretese, che si ispira liberamente alla tradizione pittorica bizantina e alle correnti artistiche del Rinascimento italiano, fonde insieme in maniera armonica queste due diverse matrici e crea opere di rara bellezza, come quelle di Michail Damaskinòs, di Theofane il Cretese e soprattutto di Domenico Theotokòpoulos (meglio noto come El Greco), che mosse i suoi passi da Candia per conquistare la vetta artistica in Europa.

Lo stile rinascimentale della cultura dell'epoca è evidente anche nell'organizzazione e nell'abbellimento dei grandi centri urbani di Creta, soprattutto della capitale, Candia, che i Veneziani indicavano con ambizione come la "Venezia dell'Oriente". La città fu abbellita con illustri costruzioni, fra i quali spiccava il palazzo ducale, la famosa "Loggia", nel centro della città, un'opera che rappresenta a pieno titolo lo stile del Palladio a Creta (1626-1628). Oggi, dopo un accurato restauro, il palazzo ducale continua a far parte integrante del tessuto urbanistico della città in quanto ospita il municipio di Iraklio. Il nome di Francesco Morosini, il provveditore che fece costruire la Loggia, rimase comunque legato al famoso acquedotto, che terminava alla "Fontana di Morosini" con i leoni, fortunatamente conservatasi in buone condizioni fino a oggi.

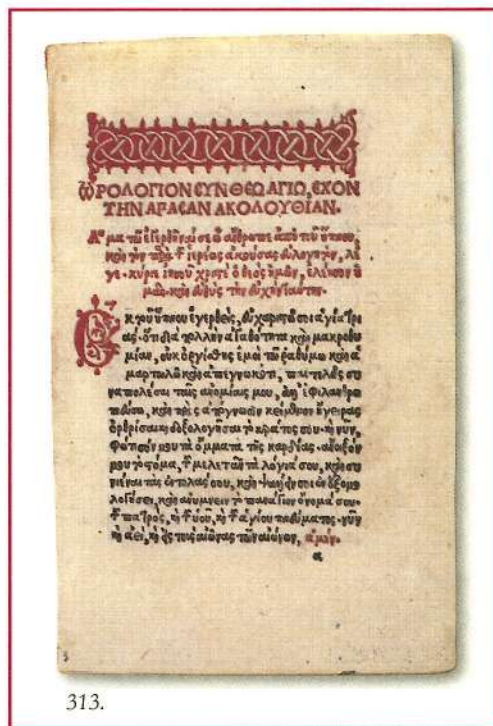
Con opere simili furono abbellite anche le altre due grandi città dell'isola, Chanià e Rethymno. L'architettura "laica" influenza in questo periodo anche quella "ecclesiastica". In due grandi monasteri di Creta, in quello di Arkadi e in quello di Aghia Triada dei Zancaroli a Chanià, possiamo notare evidenti influenze di questo particolare gusto rinascimentale nella decorazione delle facciate, in cui sono presenti colonne di stile greco-romano e altri elementi riconducibili allo stile gotico.

La letteratura cretese

La produzione letteraria cretese durante la Venetocrazia viene solitamente suddivisa in due periodi, assai diversi tra loro sia dal punto di vista cronologico sia da quello qualitativo. Durante il primo periodo, che va dalla conquista fino alla fine del XVI secolo circa, la letteratura cretese segue i modelli di quella tardobizantina e ha come caratteri fondamentali il motivo etico-didattico e quello satirico. La lingua usata è quella della letteratura demotica

tardobizantina, mescolata ad elementi dotti, soprattutto ecclesiastici. Questa produzione è costituita principalmente da opere in versi in cui viene usato il decapentasilabo tonico, dapprima senza rima e poi rimato. Tra la fine del XIV secolo e gli inizi del XV, spicca la personalità del poeta Stefanos Sachlikis, il quale, ispirandosi alle esperienze personali di una vita dissipata e libertina, ha saputo darci una lucida immagine della società cretese e dei costumi di quel periodo. Contemporaneo di Sachlikis è Leonardo Della Porta, autore di poesie autobiografiche e di una narrazione versificata della Passione di Cristo. Di poco più giovane (inizi del XVI secolo) è Marino Faliero, discendente di una famiglia veneta grecizzata di Candia, che scrisse soprattutto poesie di argomento moraleggiante e parenetico. Nello stesso periodo Manolis Sklavos, traendo spunto dal disastroso terremoto del 29 maggio del 1508, dà un'immagine poetica dell'evento e delle sue conseguenze sull'isola, mentre il poeta di Rethymno Bergadis compone un pregevole poema, l'"Apòcopo", che appartiene alla categoria dell'oniografia etico-didattica. Si tratta del più importante componimento poetico di questo periodo, per il linguaggio ricco, denso e suggestivo, e per la perfezione del verso decapentasilabo. Personalità di minore levatura poetica dello stesso periodo sono i poeti Ioannis Pikatóros, Gheorghios Chumnos, Andreas Sklentzas, Antonios Achèlis, il monaco Nathanail Bertos e altri.

Gli ultimi decenni del dominio veneto (1590-1669)

costituiscono per la letteratura cretese il periodo più fecondo e ricco di capolavori. Si tratta di uno dei periodi più celebri e fortunati dell'intera storia della letteratura neogreca, i cui caratteri distintivi sono l'influenza della letteratura rinascimentale italiana e il costante ispirarsi ad essa. Per la prima volta nella storia della nostra letteratura un idioma linguistico locale si sviluppa al punto da diventare strumento di espressione letteraria di alto livello. Come ha giustamente osservato il professor S. Alexiou, il maggior pregio della letteratura cretese è la perfezione della sua lingua. Anche il grande studioso di glottologia G. N. Hatzidakis sosteneva che l'idioma linguistico cretese avrebbe costituito la base dell'odierna lingua greca koinè (=comune), se Creta non fosse sfortunatamente caduta nelle mani dei Turchi proprio nel periodo del suo massimo splendore (1669).

L'opera più antica della migliore letteratura cretese è la "Bella pastora", un pregevole idillio pastorale in endecasillabi di notevole perfezione, di cui non conosciamo ancora l'autore. Ma il vanto maggiore di questo periodo è il teatro cretese. Per la prima volta dai tempi dell'antichità classica ritroviamo nella letteratura greca una vera produzione teatrale, sia dal punto di vista poetico che da quello teatrale in senso stretto. Introduttore di questo genere a Creta è il poeta di Rèthymno Gheòrghios Hortàtsis (fine del XVI secolo - inizi del XVII secolo), che trasferì sul fertile e produttivo terreno cretese i modelli poetici e

teatrali del Rinascimento italiano. Capolavoro di questo autore è l'"Erofile", una raffinata e ineccepibile tragedia, che viene datata intorno al 1600. Il grande successo di cui godette l'opera è testimoniato dai numerosi rifacimenti e dalle varianti popolari che ancora oggi sopravvivono a Creta nei racconti della tradizione popolare orale. Allo stesso Hortàtsis dobbiamo inoltre un dramma pastorale, la "Panòria", e una commedia d'intreccio, il "Katzurbos". Dello stesso periodo si sono salvate altre due commedie, lo "Stathis", di un poeta anonimo, e il "Fortunatos" del nobile veneto-cretese Marco Antonio Foscolo. Alla fine di questo periodo risalgono altre due tragedie, lo "Zenone", di un poeta anonimo, e "Re Rodolino" del poeta di Rèthymno Ioànnis Andreas Tròilos.

Ma il capolavoro indiscusso della letteratura cretese, e in genere di quella neogreca, è l'"Erotocrito", che nella forma si presenta come un poema epico di quasi 11.000 decapentasilabi a rima baciata, mentre nella sostanza si potrebbe definire una storia d'amore in versi. Autore dell'"Erotocrito" è il cretese Vincenzo Cornaro da Sitia, personalità poetica di rara genialità cui è stato riconosciuto il merito di poeta nazionale dei Greci, perché come osservò Kostis Palamàs: "È una vergogna che la nazione, dopo quattro secoli di cammino, non abbia ancora riconosciuto ufficialmente il suo poeta nazionale. È Vincenzo Cornaro, il sommo e immortale poeta della Nazione Greca". A Vincenzo Cornaro è at-

tribuito anche il dramma pastorale “*Il sacrificio di Abramo*”, una moderna versione del mistero religioso di matrice medioevale.

LA GUERRA CRETESE (1645-1669)

Questa immagine luminosa della cultura cretese viene bruscamente interrotta dall'invasione turca dell'isola e dalla sua conseguente occupazione. La guerra cretese (1645-1669) è uno degli eventi più significativi, se non il più significativo in assoluto, della storia europea del XVII secolo. Il conflitto potrebbe benissimo essere caratterizzato come guerra paneuropea, in quanto, durante le ultime fasi dell'assedio cui fu sottoposta, la città di Candia passò a simbolo della resistenza dei popoli cristiani d'Europa contro la violenza espansionistica dei Turchi. La guerra va collocata nel più generico quadro dell'espansionismo ottomano del XVII secolo, la cui ultima fortunata conquista fu appunto quella di Creta. Dopo l'occupazione di Cipro (1570), l'isola rimane infatti unico baluardo dell'Oriente cristiano. La salvezza di Candia non era soltanto una questione di puntiglio per i potenti signori cristiani d'Europa: si trattava soprattutto di un problema di grande importanza politica e militare, perché avrebbe stabilito in maniera determinante i limiti e i rapporti fra due mondi e due culture diverse. Questo è anche il motivo per cui la guerra in questione fu raccontata con divizie di particolari tanto dagli storici europei quanto dagli storici turchi, contemporanei ai fatti o di generazioni successive, e commosse quanto ben pochi eventi della storia mondiale furono in grado di commuovere. Venezia, che in questo periodo era travagliata da una grave crisi economica, non era in grado di affrontare l'onere di una guerra tanto impegnativa. I regnanti europei, ai quali Venezia si rivolse, si mostrarono poco disposti a intervenire, poiché le rivalità fra di loro e gli interessi contrastanti non permettevano loro di agire in sintonia e con determinazione. Tutti questi fattori finirono col favorire i Turchi, i quali riuscirono a conquistare anche Creta, con una guerra lunga e logorante, passata alla storia con

il nome di “Guerra cretese” (1645-1669).

Il pretesto formale fu dato da un episodio verificatosi nel 1644, quando pirati provenienti da Malta sequestrarono presso le coste cretesi una nave turca che trasportava pellegrini alla Mecca. Fu allora allestita un'armata turca, costituita da 100 navi da guerra, 350 navi da trasporto e un esercito di 50 000 uomini, 7 000 dei quali erano giannizzeri. Il 23 giugno 1645 sbarcarono nel golfo di Chanià e diedero inizio all'assedio della fortezza, che fu espugnata nel giro di due mesi (22 agosto 1645).

I Turchi, dopo aver piegato anche l'ultima resistenza dei Veneti e aver rafforzato l'occupazione della parte occidentale dell'isola, nell'estate del 1646 si diressero verso Rèthymno, che costituiva il loro secondo grande obiettivo. L'assedio della fortezza ebbe inizio alla fine di settembre e durò 45 giorni appena. La città si arrese il 13 novembre 1646. I Turchi nel giro di appena un anno erano diventati signori indiscussi di tutta la parte occidentale dell'isola.

Il passo successivo era la conquista di Candia e tutti sapevano che sotto le sue mura possenti sarebbe stato stabilito l'esito della guerra. I Turchi cercarono, con varie e allettanti promesse, di assicurarsi la tolleranza o la neutralità della popolazione locale. L'elemento più importante di questa politica fu la rifondazione della gerarchia della chiesa ortodossa (1645) a Creta, che in passato era stata soppressa dai Veneti. Fu così ricostruito l'arcivescovado di Creta e il suo primo metropolita fu il cretese Athanasios Patellaro.

I Veneti contavano sulla supremazia della loro flotta militare e sulla titanica fortificazione

della capitale cretese. I Turchi, d'altra parte, misero in atto un piano che mirava alla conquista progressiva dell'isola e al completo isolamento di Candia, sotto le cui mura possenti si sarebbe stabilito l'esito della guerra. L'assedio della fortezza, la più grande di tutto l'Oriente, iniziò nel mese di maggio del 1648 e durò, senza interruzioni, per più di 21 anni, fino al 27 settembre del 1669. Sotto le mura possenti della roccaforte si svolse una vera e propria guerra fra titani, i cui dettagli provocano ammirazione e soggezione. Nella

storia mondiale non si riscontra un fatto simile: nessuna fortezza fu stretta d'assedio per un periodo così lungo, sottoposta a quotidiani bombardamenti e ai ripetuti attacchi degli assediati.

Nei primi 18 anni dell'assedio, lo scontro non volge a favore né degli uni né degli altri, ma si riduce a una situazione stabile e stagnante, con bombardamenti quotidiani e assalti, attacchi e contrattacchi, senza alcun risultato determinante. Indebolita economicamente, Venezia chiese aiuto ai potenti signori d'Europa, i quali accolsero la richiesta e intervennero, nonostante le rivalità e i conflitti che li separavano. La guerra assunse pertanto un carattere peneuropeo. Dal 1666 la guerra entrò in una nuova fase. Il comandante in capo turco fu richiamato a Costantinopoli e decapitato. Il suo posto fu occupato dallo stesso gran visir Ahmet Kioprulis, soprannominato Fazıl (=il giusto). Era un uomo generoso, con grande esperienza militare e amministrativa, che aveva al suo attivo la vittoria riportata sugli Austriaci e i Tedeschi a Neuhäusel. Ma anche i Veneziani nominarono come comandante in capo un uomo altrettanto abile ed esperto in materia di guerra, e cioè Francesco Morosini, grande ammiraglio della flotta dell'Egeo, degno rivale del Kioprulis.

La situazione degli assediati divenne estremamente difficile a partire dal novembre 1667, quando il colonnello veneto Andrea Barocci disertò per diventare alleato di Kioprulis, rivelandogli i punti deboli delle fino ad allora inespugnabili mura di Candia. I Turchi approfittarono dell'occasione e incoraggiarono con allettanti compensi in denaro e varie promesse le diserzioni dei Veneti. Si dice che il turco Kioprulis avesse a disposizione 700.000 monete d'oro per favorire questi voltafaccia dei Veneti. Sull'altro fronte, gli eserciti ausiliari dei vari signori d'Europa non riuscirono a sintonizzare le loro operazioni militari. Il disaccordo fra i capi, l'impossibilità di Venezia a pagare i salari ai soldati, i problemi di approvvigionamento e diverse malattie epidemiche indebolirono sempre più la difesa della fortezza. Il colonnello veneto era già allo stremo delle forze, quando nel giugno del 1669 sopraggiunse a Creta, come generoso aiuto da parte del re di Francia Luigi XIV, un esercito ausiliare guidato dal duca di Beaufort. Tuttavia, in pochi giorni l'esercito francese fu decimato e lo stesso duca di Beaufort ucciso. Alla fine dell'agosto del 1669 la guerra volgeva al termine e l'

esito non lasciava dubbi sul vincitore. Non rimaneva che stipulare un dignitoso trattato di pace, alla cui stesura, che iniziò il 29 agosto, lavorarono da una parte il famigerato interprete dell'Impero ottomano Panagiotakis Nikoussios e Ahmèt Agàs, per conto del Kioprulis, e dall'altra il Veneto Annanti e il cretese Stefanos Skordilis, per conto di Morosini. Il trattato, redatto con estrema cura anche nelle clausole, fu firmato il 16 settembre del 1669. La popolazione cristiana della città aveva 12 giorni di tempo a disposizione per andare via, portando con sé solo i pochi oggetti del patrimonio mobile. Il 27 settembre la città era già stata evacuata. Il 4 ottobre Kioprulis entra da vincitore a Candia, accolto da una città completamente deserta e da mucchi di rovine. I Cretesi presero la via dell'esilio verso le isole dello Ionio, Citera e altri luoghi. Il poeta della guerra cretese Marinos Giane Bunialis ha racchiuso i tormenti e l'infelicità dei profughi cretesi nei seguenti versi ricchi di densità drammatica:

"Se si raccolgono i Cretesi tutti, non sono, credo, dieci mila i vivi in quell'epoca, perché furono uccisi, perché furono fatti schiavi, perché gli infelici si dispersero a destra e a manca.

E se si incontrano non si riconoscono, a meno che non chiedono:

"Di quale luogo, o straniero, sei originario?" ma non possono non dare la stessa risposta, "Di Creta" dicono e si prendono l'un l'altro per mano e piangono [...]."

Tuttavia anche per i Turchi il bilancio di questa guerra fu assai pesante. Secondo una fonte turca, dall'inizio dell'assedio fino alla caduta di Candia persero la vita 137.116 uomini, di cui ben 25.000 era giannizzeri, 15 pascià, 80 tzorbatzides (=nobili turchi) e 120 tsaùsides (=alti ufficiali dell'esercito). Con la conquista di Candia l'intera isola di Creta passò nelle mani dei Turchi, cessando di essere sotto il dominio dei Veneti. Venezia conserva ancora per pochi anni le tre fortezze di Sùda, di Graboussa e Spinalònga, gli ultimi resti della grande e ricca colonia di Creta. Con la conservazione di queste fortezze la Serenissima nutriva la vana

speranza di poter riconquistare il paradiso perduto. Ma i tempi erano definitivamente cambiati e anche Venezia si era incamminata su una strada che la portava inesorabilmente al suo lento declino.

PARTE VI.

CRETA DURANTE LA TURCOCRAZIA

(1669-1898)

IL PRIMO PERIODO DELLA TURCOCRAZIA (1669-1821)

LE CONSEGUENZE DELL' OCCUPAZIONE turca di Creta furono tragiche. La popolazione diminuì sensibilmente a causa della guerra, degli espatri in massa e, in seguito, a causa dell' islamizzazione. I centri urbani, dove un tempo la cultura aveva conosciuto una straordinaria fioritura, caratterizzata come "rinascimento cretese", quelle stesse città piene di vita e attività ora si spopolano e si trasformano in società semiprimitive caratterizzate da un' arretrata economia agricola e pastorale. Trenta anni dopo la presa di Candia, il periegeta francese Tournefort diede una descrizione abbastanza eloquente del capoluogo cretese, definendolo "reliquia di una città". Isolata dal resto delle regioni greche, circondata dal mare che rendeva difficile i contatti e le comunicazioni con la terraferma, senza neanche la speranza di poter ricevere un aiuto esterno, Creta fu condannata a sopportare il pesante giogo della schiavitù per almeno 240 anni. La lunga epoca della Turcocrazia viene solitamente suddivisa in due periodi. Il primo periodo fu quello più lungo (1669-1821) e fosco, mentre il secondo fu caratterizzato soprattutto da rivolte e sommosse che finirono con lo sfociare nelle grandi rivoluzioni nazionali (1821-1898). Il primo secolo di Turcocrazia fu per Creta il periodo più buio e travagliato di tutta la sua storia. Nessun' altra

regione dell' intero Oriente fu messa a dura prova come Creta. Due battaglioni di giannizzeri, quello dei giannizzeri imperiali del sultano e quello dei giannizzeri locali, questi ultimi chiamati anche gherlides, erano in effetti i tiranni assoluti del popolo cretese. Il potere locale dei pascià, che in teoria, o nelle intenzioni, avrebbero dovuto rappresentare il potere del sultano a Creta, era un potere ombra e non aveva alcuna influenza sul libero arbitrio e sull' immunità dei giannizzeri, i quali ignoravano con ostentazione i decreti del sultano e ubbidivano soltanto al desiderio di soddisfare il loro barbaro istinto. La stessa amministrazione turca fu spesso costretta a prendere misure drastiche per limitare lo strapotere dei giannizzeri e dare un poco di sollievo agli infelici sudditi. Sin dai primi anni dell' occupazione turca, molti giovani cretesi si rifugiavano sulle montagne,

317.

da dove scendevano e attaccavano i Turchi con improvvise incursioni notturne. I Turchi li chiamavano "hainides", dal termine arabo "hain", che significa sleale e traditore. Costoro erano i vendicatori degli orrendi delitti che i Turchi avevano commesso o commettevano a danno delle loro famiglie. La tradizione musicale popolare cretese ha salvato molte canzoni sulle imprese di questi primi combattenti per la libertà di Creta. Durante il primo periodo della Turcocrazia (1669-1821) non fu possibile nessuna forma di resi-

stenza organizzata contro l'oppressore. Le condizioni locali, che tenevano la popolazione in un perpetuo stato di miseria, non permettevano nessun tipo di protesta armata contro il tiranno. Ciò che pesava in maniera determinante sugli sviluppi storici non era soltanto la completa mancanza di armi e rifornimenti o l'assenza di aiuti esterni, ma soprattutto la percentuale straordinariamente alta dell'elemento musulmano presente a Creta. Un terzo della popolazione – numero che in alcune zone, come Messaràs e Sèlino, arrivava addirittura al 50% del totale – era costituita da musulmani, Turchi e Turcocretesi, cioè Cretesi che avevano abbracciato l'islamismo per conservare patrimoni e privilegi. Fra l'altro, questi ultimi neoproseliti musulmani, a causa del fanatismo che li distingueva, erano un temibile flagello per i loro compatrioti, cioè per quelli che erano rimasti fedeli alla religione e alle tradizioni dei loro padri e sopportavano con pazienza il pesante giogo della schiavitù.

LA RIVOLTA DI DASKALOGIÀNNIS

In queste condizioni, evento che suscita meraviglia va considerata la rivolta di Daskalogiànnis, scoppiata nel 1770, primo sussulto di libertà a Creta. Questa rivolta, che rientra nel più vasto quadro dei "fatti degli Orlof", e cioè del movimento organizzato da Caterina II di Russia – la Grande – nel Peloponneso meridionale, è l'unico atto rivoluzionario del primo periodo della Turcocrazia.

La provincia di Sfakià, che più tardi sarebbe stata scenario di drammatici eventi, attraversava allora un periodo di notevole benessere economico. Eminente personalità della provincia era Ioànnis Vlachos, altrimenti noto come Daskalogiànnis.

Uomo di grande prestigio e carismatica autorevolezza, rappresentante della sua provincia davanti alle autorità per questioni tributarie e altri affari del genere, godeva di conoscenze altolocate non solo in Grecia ma anche in Europa. Nella regione di Mani, conosceva Emmanuìl Benakis, e forse tramite questi conobbe Theodoros Orlof, che Caterina la Grande aveva inviato nel 1769 in

Peloponneso per aiutare i notabili greci (i cosiddetti procriti) a organizzare la rivoluzione.

La sommossa di Daskalogiànnis a Sfakià si manifestò il giorno di Pasqua del 1770 (4 aprile). Ai primi spettacolari successi seguì un sensazionale fallimento che cancellò ogni ottimistica speranza. La provincia si spopolò e lo sfortunato promotore della rivolta fu costretto ad arrendersi e a subire l'orrenda tortura dello scuoiamento nella piazza di Iraklio (17 giugno 1771).

DALLA RIVOLTA DI DASKALOGIÀNNIS FINO AL 1821

Alla rivolta di Daskalogiànnis fece seguito un periodo di indicibili crudeltà da parte turca. I cinquanta anni che intercorsero dalla rivolta di Daskalogiànnis fino alla grande rivoluzione del 1821 furono il periodo più tetro della Turcocrazia a Creta. I giannizzeri dell'isola, ora senza nessun freno o remora, sempre più spesso si rendevano colpevoli di delitti di indescrivibile crudeltà ai danni del popolo indifeso. Alcuni giannizzeri di questo periodo divennero tristemente famosi per le loro efferatezze e rimasero per molti anni nella memoria collettiva del popolo cretese. La Sublime Porta (come si denominava il governo dell'Impero ottomano) inviò a Creta, nel 1812, il pascià Hatzi Osmàn, con l'ordine di limitare il libero arbitrio dei giannizzeri. Osmàn agì infatti con prontezza e determinazione, e riuscì ad annientare un grande numero di giannizzeri condannandoli all'impiccagione. Tanto che gli venne attribuito il soprannome di "Pnigàris" (=strozzatore). La tradizione popolare lo vorrebbe cristiano, segretamente, e per di più prete (padre Vassilis), ma chiaramente ciò non è confermato da nessuna fonte certa.

Gli sviluppi che ebbero luogo nel resto della Grecia nel cinquantennio che precedette la rivoluzione del 1821, cioè durante il cosiddetto periodo dell'Illuminismo greco, non giunsero fino a Creta. Qualche movimento culturale iniziò a fare la sua comparsa a partire dalla fine del XVIII secolo, con l'istituzione di scuole nelle grandi città (Chanià, Rèthymno, Iraklio, la Candia della Venetocrazia) e con l'arrivo di illustri insegnanti da tutta la Grecia. Nonostante ciò la maggior parte della popolazione cretese continuò a rimanere avvolta da una pesante tenebra culturale. È tuttavia degno di nota il fatto che la setta segreta della Filiki Eteria riuscì a penetrare anche a Creta. Commercianti e preti, principalmente, i quali erano stati iniziati alla setta a Costantinopoli e nei Principati del Danubio, iniziarono a loro volta molti Cretesi.

IL PERIODO DELLE GRANDI RIVOLUZIONI CRETESI (1821-1898)

LA RIVOLUZIONE DEL 1821-1830

LA RIVOLUZIONE DEL 1821 FU UNA vera e propria sorpresa, un fenomeno che supera tutti i limiti della logica. Nonostante la totale mancanza di equipaggiamenti e armamenti, isolato e tagliato fuori dal troncone greco, senza nessun aiuto, schiacciato dall'opprimente peso della schiavitù, il popolo cretese si affrettò a rispondere all'appello rivoluzionario panellenico. Per apprezzare adeguatamente la grandezza della rivoluzione cretese, occorre leggere con attenzione le osservazioni piene di entusiasmo di Dionissios Kòkkinos: *"Il fenomeno della rivoluzione cretese è unico in tutta la storia della lotta greca. Fu la riscossa di un titano recluso e legato con catene, armato soltanto della sua coscienza greca, della sua vitalità, del suo senso dell'onore, della sua rabbia. E questa forza fu sufficiente non solo per dare inizio alla rivoluzione stessa, ma anche per continuarla con ostinazione, splendente in tutta l'epopea ellenica della luce della sua spontaneità, quasi inselvatichita dalle inenarrabili testimonianze contro le quali si sollevò, immergendosi ed emergendo senza sosta fra onde di sangue, attingendo di continuo energie dalla sua aspra lotta"*.

A Creta, la rivoluzione iniziò ufficialmente con la proclamazione del 14 giugno 1821. La notizia della ribellione cretese fece infuriare, come era prevedibile, i Turchi, e la loro conseguente vendetta fu terribile, fra impiccagioni di notabili e preti, distruzioni di chiese e monasteri, arresti e indescrivibili violenze, che raggiunsero l'apice con il grande massacro del 24 giugno 1821 al Gran Castello di Iraklio. Accecati dall'ira, i Turchi massacrarono il metropolita di Creta Gerasimos Pardalis e altri cinque vescovi. La sede del vescovado fu saccheggiata e data alle fiamme, mentre circa 800 abitanti della città, tra religiosi e laici, furono passati per le armi. Questo cruento av-

venimento rimase scolpito nella memoria popolare a caratteri di fuoco come "il grande arpentès" (=la grande strage). Fatti simili si verificarono anche in alte zone. Gli atti ufficiali salvatisi e i ricordi tramandati di generazione in generazione ci offrono dettagli raccapriccianti sulle atrocità commesse dai Turchi.

In queste condizioni è veramente ammirevole il fatto che la rivoluzione non solo non si spense, ma rimase viva e si diffuse con la velocità di una calamità naturale in tutte le province dell'isola, con alti e bassi e fra alterne vicende, per ben dieci anni. La provincia di Sfakià e l'altopiano di Lassithi rimasero, come sempre, centri naturali e trampolini di lancio per i rivoluzionari. L'aiuto dell'esercito egiziano richiesto dal sultano per soffocare la rivoluzione a Creta ebbe come risultato immediato la distruzione e lo spopolamento delle province di Creta e massacri di civili, come quello della grotta di Milato (febbraio 1823). I rivoluzionari si ritiravano nei loro impervi cavi segreti e ritornavano maggiormente infuriati.

I Cretesi, allo stesso tempo, tenendosi informati sugli sviluppi politici della situazione nel resto della Grecia, organizzarono un'Assemblea Generale ad Armeni, nei pressi di Chanià (11-21 maggio 1822), promulgarono una "Dichiarazione

319.

zione di Indipendenza” e votarono una Costituzione provvisoria, la “Costituzione Provvisoria dell’ isola di Creta”, secondo il modello della Costituzione Greca di Epidauro.

Nonostante tutto ciò, la rivoluzione di Creta, durata ben dieci anni, non raggiunse risultati concreti. Il Protocollo di Londra (22 gennaio 1828), con il quale le Grandi Potenze stabilivano la fondazione di un libero stato greco, non prevedeva che di questo nuovo stato facesse parte anche Creta, e la lasciava alla giurisdizione assoluta del sultano. Il Consiglio Cretese, riunito in seduta straordinaria a Margarites di Mylopòtamos (22 aprile 1830), espresse l’ amarezza e la giustificata indignazione del popolo cretese con una drammatica dichiarazione indirizzata alle Grandi Potenze: *“Creta faceva e fa parte inscindibile di questa Grecia sin dall’ inizio, come compagna di lotte passate e presenti, strettamente unita alle altre regioni ribellatesi, e di conseguenza non si può concepire come in diversi atti dei delegati [...] Creta sia stata ignorata del tutto, mentre fino a oggi ha in seno la sua guerra annientatrice e i Turchi hanno come unico rifugio le loro piazzeforti assediate dai Greci [...] Noi non troviamo altrove la nostra salvezza se non nelle nostre armi e in questa morte dignitosa. E se la cristianità ci lascerà all’ inclemenza dei Turchi, dopo che avremo massacrato imperturbabili le nostre donne, i nostri figli e i nostri vecchi, che diventiamo anche noi vittime, ma vittime di una gloriosa fermezza e dei nostri stessi imprescrittibili diritti...”*.

320.

Creta si sottomise al suo inesorabile destino, ma la Questione Cretese era già nata e si era imposta. La diplomazia europea era ormai costretta ad affrontarla come una delle questioni più delicate e spinose di tutta la Questione Orientale.

IL PERIODO DEL DOMINIO EGIZIANO (1830-1840)

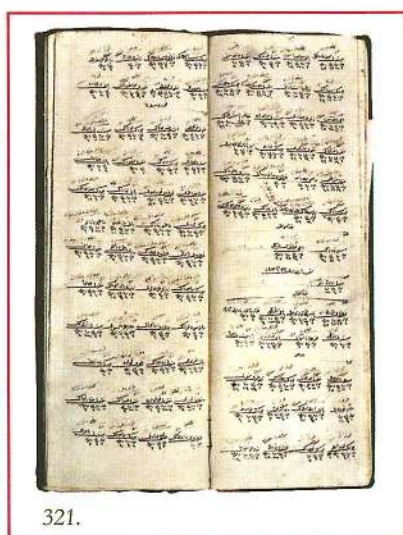
Nel 1830, il sultano Mahmùt IV cedette l’ isola di Creta al vicerè di Egitto Mohamet Ali, in cambio dell’ aiuto che questi gli aveva prestato per sedare le rivolte a Creta e nel Peloponneso. Così l’ isola passò a un’ altra fase di sottomissione, che aveva tuttavia una certa apparenza di elasticità e fu pertanto giustamente caratterizzata “periodo di schiavitù patinata”. L’ amministrazione egiziana a Creta indossò fin dall’ inizio la maschera della giustizia e dell’ imparzialità, trattando in maniera apparentemente equanime cristiani e musulmani. Fu concessa un’ amnistia generale e tutti indistintamente furono invitati a deporre le armi. In quell’ occasione, non furono pochi i musulmani che, abituati a ben diversi periodi di autoritarismo assoluto, vendettero i loro beni patrimoniali e si trasferirono in altre regioni dell’ Asia Minore. Ma numerosi furono anche i Cretesi che rifiutarono di lasciare le armi e preferirono lasciare Creta per stabilirsi in altre regioni della Grecia. È comunque certo che per Creta la nuova amministrazione fu, per molti versi, benefica e contribuì alla ripresa dell’ isola e al risanamento delle ferite che la rivoluzione aveva comportato. Fu avviato un vasto programma per la realizzazione di lavori di pubblico beneficio, finalizzato alla costruzione di strade, ponti, acquedotti, porti, ecc. Particolarmente seguito fu il settore dell’ istruzione, che vide nascere nuove scuole per cristiani e musulmani. La stessa attenzione fu rivolta anche al settore della giustizia, a quello della previdenza sociale, a quello della pubblica sanità e alla tutela della libertà di culto. Si fece un censimento della popolazione (1832-1833) e fu pubblicata, per la prima volta a Creta, un quotidiano bilingue, in arabo e in greco, dal titolo “*Vacai Ghirit*” (=Cronaca cretese). La realizzazione di un così vasto programma richiedeva enormi somme di denaro, che il popolo fu invitato a versare sotto forma di imposte. Reazione a questa forte pressione fiscale fu la cosiddetta “Sommosa di Murniès” (settembre 1833). Si trattò di una protesta di 7.000 Cretesi disarmati che ebbe luogo nel villaggio di Murniès nella zona di Kydonia. La violenta reazione delle autorità locali non tardò

ad arrivare e si procedette senza esitazioni ad arresti e impiccagioni sommarî.

La grande crisi della Questione Orientale (1839-1840) e la sconfitta subita dagli Egiziani in Siria indebolirono il potere dei dominatori egiziani a Creta. Con il Trattato di Londra (3 luglio 1840) le Grandi Potenze riuscirono a strappare Creta a Mohamet Alì per offrirla alla giurisdizione del sultano.

LA RIVOLUZIONE DEL 1841

Prima ancora che venisse firmato il Trattato di Londra, un gruppo di combattenti cretesi in esilio, prevedendo gli sviluppi della situazione, decisero di ritornare a Creta e di preparare una nuova rivoluzione, per riportare la Questione Cretese all'attenzione della diplomazia europea. La nuova rivoluzione, nota dai nomi dei suoi leader come Rivoluzione di Herètis e di Vasilogiorgis, scoppiò contemporaneamente in tutta l'isola il 22 febbraio del 1841, accompagnata da un manifesto nel quale venivano citate le precedenti sfortunate e infruttuose lotte del popolo cretese e si prospettava un sicuro cambiamento della linea fino ad allora tenuta dalla diplomazia europea. Le condizioni per la realizzazione di questa rivoluzione non erano affatto favorevoli. Le ferite provocate dalla precedente rivoluzione durata dieci anni non erano guarite; i Turchi disponevano di un forte esercito ben armato; la Grecia, ancora assai debole dal punto di vista bellico, non era in grado di offrire aiuti; il contemporaneo scoppiare di movimenti rivoluzionari in Tessaglia rinnovava la minaccia di un nuovo conflitto greco-turco; la diplomazia europea faceva pressioni perché si arrivasse a un armistizio. Il 5 aprile 1841 i rivoluzionari redassero e inviarono un promemoria alle Grandi Potenze con il quale chiedevano, ma invano, il loro indispensabile intervento.

321.

IL MOVIMENTO DI MAVROGÈNIS (1858)

Dopo la rivoluzione del 1841, Creta attraversa un periodo di pace interna, durato circa 25 anni. Importanti conseguenze sullo sviluppo degli eventi cretesi ebbe la Guerra di Crimea (1853-1856), dalla quale la Turchia uscì sconfitta. Con il Trattato di Parigi (1856) il sultano fu costretto ad emettere la famosa "Hatti Houmagiùn" (Illustre Scrittura), con la quale concedeva importanti privilegi ai sudditi del suo impero,

libertà di culto, libertà personale, protezione dell'onore e della proprietà privata. Il netto rifiuto delle autorità turche di applicare anche a Creta quanto prescriveva la Hatti Houmagiùn portò subito a una nuova incruenta rivolta, nota come "Movimento di Mavrogènis" (1858). Il sultano fu allora costretto a concedere anche al popolo cretese gli stessi privilegi religiosi, economici e amministrativi, fra i quali c'era anche l'istituzione del Consiglio popolare degli anziani (Dimogerontia), che si sarebbe fatto carico della previdenza sociale e dell'istruzione. Per i cristiani dell'isola questa fu una conquista di fondamentale importanza.

LA GRANDE RIVOLUZIONE DEL 1866-1869

Nella catena delle rivoluzioni cretesi, la grande rivoluzione del 1866-1869 costituisce l'espressione più alta del desiderio di libertà dei Cretesi e della loro volontà di unirsi alla Grecia. Si tratta della più grande rivoluzione della storia cretese, un secondo 1821, come fu definito. I suoi pretesti erano molti, ma la causa vera unica: l'insoffocabile volontà del popolo cretese di vivere libero e greco. Quando l'Assemblea Generale dei Cretesi invitò il popolo a una nuova rivolta, il 21 agosto del 1866, ritenne

322.

opportuno ricordare che la nuova lotta aveva un rapporto di continuità diretta e naturale con l'incompiuta rivoluzione del 1821: *"Perseverando con ostinata pazienza nel giuramento da noi dato nel 1821, ispirati dal sentimento nazionale della grandezza ellenica e dell'unità nazionale, pieni di speranza per la nostra giusta causa [...] proclamiamo davanti a Dio e agli uomini che nostro unico, unanime e costante desiderio è quello di unirci alla madre Grecia"*. Questa rivoluzione mostrò più di qualsiasi altra rivoluzione il carattere nazionale delle lotte cretesi e la vera essenza della Questione Cretese. L'antico motto "Libertà o Morte" fu sostituito adesso dal nuovo "Unione o Morte", che d'ora in poi sarà il grido che accompagnerà costantemente le future lotte cretesi.

Le condizioni non erano affatto favorevoli. Le Potenze europee, a eccezione della Russia, adottarono una politica filoturca. In Grecia non si raggiunse un accordo tra i politici, ma fu evidente la sua incapacità di offrire un serio aiuto economico e militare alla causa cretese. Al contrario, i Turchi erano in grado di mettere in movimento una poderosa macchina bellica e potevano contare su alti ufficiali abili ed esperti, educati nelle migliori accademie militari d'Europa. Rispetto ai Turchi, inoltre, i Cretesi erano numericamente inferiori, benché questi ultimi godessero di determinati vantaggi: erano esperti nei combattimenti, frugali e audaci, conoscevano perfettamente il loro territorio, avevano l'appoggio e la copertura della popolazione civile e potevano trasformare la guerra in guerriglia. Problematica e tragica rimaneva comunque la condizione della popolazione civile, che per l'ennesima volta sarebbe rimasta esposta alla furia vendicativa dei Turchi.

Nonostante queste difficoltà, la rivoluzione scoppiò e si diffuse con la velocità di una catastrofe naturale. Assunse anzi, in breve tempo, dimensioni panelleniche, in quanto l'intero mondo greco si mobilitò, organizzando comitati per il sostegno alla causa cretese e collette, inviando volontari, armi e approvvigionamenti, ma soprattutto offrendo soccorso ai profughi. I popoli europei seguaci del liberalismo, d'altra parte, seguivano con commozione la lotta dei Cretesi. Europei e americani filoellenici, soprattutto giornalisti,

giunsero a Creta per descrivere la lotta dei Cretesi con articoli pieni di entusiasmo che poi venivano pubblicati sui loro giornali. Una risonanza particolare sull'opinione pubblica mondiale ebbe l'azione culminante della rivoluzione, e cioè l'olocausto dello storico monastero di Arkadi (9 novembre 1866).

Questa grande rivoluzione, che fra avversità e privazioni difficili da descrivere durò in tutto tre anni, non raggiunse il suo obiettivo iniziale e si spense nel gennaio del 1869. Il raggiungimento dell'obiettivo, viste le condizioni dell'epoca, non era in alcun modo possibile. La rivolta tuttavia diede una spinta decisiva allo sviluppo della Questione Orientale, la cui problematica più importante e urgente era la Questione Cretese. Si può comunque dire che questa rivoluzione ottenne un certo successo in quanto piegò l'Impero ottomano dal punto di vista economico e lo costrinse a importanti concessioni, per la prima volta nella storia della Turcocrazia a Creta. Il grande visir Ali Pascià propose un progetto di concessioni, noto come "Legge Organica di Creta". Fra le altre cose, con tale legge veniva assicurata una limitata rappresentanza dell'elemento cristiano di Creta nel governo dell'isola, come anche la completa parità delle due lingue, quella greca e quella turca.

LA RIVOLUZIONE DEL 1878 E IL PATTO DI CHALÈPA

Creta fu governata in base alla Legge Organica per un decennio (1868-1878). Con lo scoppio della guerra fra Russia e Turchia, nella primavera del 1877, si riaccese la Questione Orientale e l'occasione fu sfruttata dai Cretesi per organizzare una nuova rivolta. In breve tempo furono fondati comitati rivoluzionari, fu eletta una Commissione

di 24 membri per la gestione della Questione Cretese e fu fondato ad Atene il "Centro Cretese", finalizzato alla raccolta di armi e rifornimenti. I capi rivoluzionari Cretesi cominciarono a ritornare di nuovo a Creta, mentre la prospettiva di un'imminente sconfitta della Turchia incoraggiava il governo greco di Charilaos Trikoùpis a dichiarare senza perifrasi che avrebbe sostenuto la nuova rivoluzione cretese (27 dicembre 1877).

Così, nel gennaio del 1878, scoppiò una nuova rivoluzione che

323.

ms. A. Z. Bygonia Series 1866

Il Patto di Chalèpa, che fu subito applicato con un decreto del sultano, rappresentava un nuovo, importante passo verso la soluzione della Questione Cretese. In virtù di questo accordo Creta diveniva una provincia semiautonoma, con importanti privilegi. Fu concessa un' amnistia generale, fu istituito un Parlamento cretese, al quale per la prima volta partecipavano in maggioranza cristiani (con 49 rappre-

LA RIVOLUZIONE DEL 1889

339

325.

N. Sardiskis fece appena in tempo a sospendere la seduta e a emanare un mandato di arresto dei principali dirigenti del partito dei Karavanàdes, i quali nel frattempo si erano rifugiati sulle montagne ed avevano dichiarato la rivoluzione.

I tempi per questa nuova rivoluzione non erano maturi. Il governo greco di Charilaos Trikoùpis dichiarò immediatamente di non dividerla, mentre il sultano colse l'opportunità per revocare tutti i privilegi concessi dalla Carta di Chalèpa, senza per altro informare le Grandi Potenze. A Creta fu imposta di nuovo una legge marziale e la plebe musulmana si diede per l'ennesima volta a compiere saccheggi e violenze. Furono ripristinati i tribunali militari e in tutta l'isola si compivano ogni giorno esecuzioni capitali. Si ritornò così al regime tirannico dei tempi passati.

idee in un Promemoria che fu sottoposto all'attenzione e all'approvazione dell'Assemblea Generale in due successive sedute (3 e 19 settembre 1895) e consegnato subito dopo ai rappresentanti diplomatici delle Grandi Potenze. Questa mossa fu considerata sovversiva e rivoluzionaria e di conseguenza provocò la reazione turca, che si concretò in massacri e saccheggi. Scoppiò così una nuova rivoluzione (1895-1896), che fu in seguito ricordata dal popolo come la "rivoluzione fortunata".

Con l'intervento delle Grandi Potenze fu redatta una nuova Legge Organica di Creta, che prevedeva un governatore cristiano in carica per cinque anni, l'organizzazione di una Gendarmeria cretese con ufficiali europei e la concessione dell'autonomia economica e giuridica.

326.

L'ASSEMBLEA COSTITUENTE - LA RIVOLUZIONE DEL 1895-1896

Nel clima di terrore del periodo 1890-1895 matura l'idea di un cambiamento di regime, cioè si pensa di proclamare e rivendicare l'autonomia di Creta rispetto al dominio del sultano. Quest'idea fu ispirata da Manòsos Koùndouros, politico di Sfakià, uno dei personaggi più importanti di quest'epoca a Creta. Koùndouros espose le sue

L'ULTIMA RIVOLUZIONE E LA LIBERAZIONE DI CRETA

I Turchi di Creta non erano disposti ad applicare e osservare le disposizioni della nuova Legge Organica e le sabotavano commettendo uccisioni e violenze. Nel gennaio del 1897 incendiarono il vescovato e alcuni quartieri cristiani di Chanià, e si temette che queste azioni criminali potessero estendersi in tutta l'isola. E mentre gli ammiragli delle Grandi Potenze, nel ten-

tativo di allontanare la minaccia dell'estendersi e generalizzarsi delle azioni sovversive, pensavano di procedere a una occupazione internazionale dell'isola, il governo greco di Deligiannis, sotto la pressione dell'opposizione e dell'opinione pubblica e per evitare l'occupazione internazionale inviò a Creta un corpo di spedizione sotto la guida del colonnello Timolèon Vassos. L'ordine era quello di occupare Creta e proclamare l'unificazione con la Grecia.

Questa partecipazione attiva della Grecia ai fatti cretesi provocò, come era naturale, complicazioni internazionali. Le Grandi Potenze reagirono con l'embargo di Creta e la Turchia dichiarò guerra alla Grecia (febbraio 1897). Lo sfortunato esito della guerra greco-turca costrinse la Grecia a richiamare l'esercito da Creta, dove tuttavia la rivoluzione si era consolidata e cuore della rivolta era diventata la zona di Iraklio. Dal febbraio al giugno del 1897 il teatro delle operazioni si spostò ad Archànes, dove si svolsero accaniti combattimenti.

Era ormai diventato chiaro che la Questione Cretese non poteva che essere risolta politicamente. L'idea dell'autonomia, avanzata dalle Grandi Potenze e tuttavia rifiutata, cominciò adesso a guadagnare terreno fra i rivoluzionari. Nell'estate del 1897 la parte delle operazioni belliche della lotta per l'indipendenza volse al termine. Le decisioni verranno ormai prese non dalle armi ma dalle Assemblee Generali e dai rappresentanti diplomatici delle Grandi Potenze. Con mozioni convalidate da tre Assemblee Genera-

li, i Cretesi accettarono infine la soluzione proposta dalle Grandi Potenze, la quale prevedeva un regime autonomo che aveva come sommo reggitore e garante il principe Giorgio, figlio del re di Grecia. Fu eletta una Commissione Esecutiva di sei membri (L'esecutivo di Creta) che assumeva il governo dell'isola per il tempo necessario fino all'arrivo e alla sistemazione del Principe Reggitore. Un drammatico evento venne a sconvolgere la situazione e ad affrettarne gli sviluppi: il grande massacro di Iraklio del 25 agosto 1898. Si tratta dell'ultimo atto della tragedia cretese. Mentre i rappresentanti dell'Esecutivo provvedevano all'installazione dei nuovi poteri e dei funzionari nei vari uffici, all'improvviso, la furibonda plebe turca di Iraklio cominciò a commettere azioni di inaudita violenza. Centinaia di cristiani vennero massacrati, e la stessa sorte condivisero 17 soldati inglesi e il console di Inghilterra in Creta Lyssimahos Kalokerinòs. Furono bruciati negozi e interi quartieri cristiani e alla memoria ritornarono le immagini delle efferatezze di anni passati. Immediata fu la reazione degli Inglesi. Furono arrestati e condannati alla forca 17 notabili Turcocretesi, con l'accusa di essere stati promotori degli atti vandalici, mentre altri furono espatriati o messi in carcere. L'esercito turco fu costretto a lasciare l'isola. Il 2 novembre 1898 anche l'ultimo soldato turco lasciava Creta, che ormai poteva considerarsi libera. Un mese più tardi, il 9 dicembre 1898, il sommo reggitore di Creta, principe Giorgio, sbarcava a Chania. Il periodo della schiavitù era finito per sempre.

ΚΡΗΤΗ

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ ΚΑ'

Τρίτη

ΑΡΙΘ. 4044.

Εν Χανίοις τῇ 20 Ἰουνίου 1889

ΣΥΝΟΨΙΣ ΤΩΝ ΕΜΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ τῆς Γεν. τῶν Κρητῶν Συνέλευσης ἀριθμὸς Κ'. συνέδρια Η'.

ΓΕΝΙΚΗ ΚΡΗΤΩΝ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ ΣΥΝΟΛΟΣ Κ'.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ Η'.

Δευτέρα 8 Μαΐου 1889 Μ. Μ.

ΠΡΟΕΔΡΕΙΑ ΤΗΣ Α. ΕΞ. ΤΟΥ ΓΕΝ. ΔΙΟΙΚΗΤΟΥ ΚΡΗΤΟΣ

ΚΥΡΙΟΥ

ΝΙΚΟΛΑΚΗ ΠΑΣΣΑ ΣΑΡΤΙΝΣΚΗ

(Σελίδια ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ 1043)

Ἀναγινώσκεται πρακτικὸν τῶν ἐδικῶν συνεδρίων τῶν Χριστιανῶν πληρεξουσίων, διὰ τοῦ ὁποῦ καταρτίζουσι τὸ Πρόεδριον τῶν ἐδικῶν αὐτῶν συνεδρίων.

Πρὸς τὴν Γενικὴν τῶν Κρητῶν Συνέλευσιν.

Συνελθόντες σήμερον τὴν 8ην Μαΐου 1889 ἡμέραν Δευτέραν καὶ ὥραν 3 π. μ. ἐν τῷ κατεστημένῳ τῆς Δημοτικῆς Σχολῆς οἱ χριστιανοὶ πληρεξούσιοι ἐν εἰδικῇ συνεδριάσει καὶ εὐρεθέντες ἐν ἀπορίᾳ πρέβημεν εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ Προεδρίου τῶν ἐδικῶν συνεδρίων, καθ' ἣν ἐξελέγησαν παμψηφεὶ Πρόεδρος ὁ κ. Γεώργιος Κορκίδης ἀντιπρόεδροὶ οἱ κ. κ. Ἀντ. Βορζάκης καὶ Χαράλαμπος Παυλογεωργάκης καὶ γραμματεῖς οἱ κ. Μάρκος Δημητράκης καὶ Ἐμμ. Παπαδάκης.

(ἔπονται αἱ ὑπογραφαί)

Ἡ Συνέλευσις ἐπικυροῖ τὸ πρακτικὸν τοῦτο.

Ἔστα ἀναγινώσκεται τὸ πρόγραμμα τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνέλευσης, ὑπερκατήρτισεν ἡ ἐπὶ τῆς κατατάξεως τῶν ζητημάτων ἐπιτροπεία.

Πρόγραμμα κατατάξεως συζητητέων ζητημάτων.

Τὸ περὶ ἐκτάκτων μέτρων ὑπὲρ τῆς δημοσίας τάξεως νομοσχέδιον.

Ζήτημα περὶ συστάσεως Γεωργικῆς Τραπέζης.

Ἀναφορά τῶν καθυστερούντων πρὸς τὸν δημοσίον μισθώματων δεκάτων.

Νομοσχέδιον περὶ εἰσπράξεως δημοσίων καὶ δημοτικῶν προσόδων.

Κανονισμὸς περὶ ἀγοροφυλακῆς.

Νομοσχέδιον περὶ ἐπιβολῆς φόρων, ἥτοι τροποποιήσεις τοῦ νόμου περὶ ἐπιβολῆς φόρου οἰκοδομῶν ἐπὶ τῶν ἐνοικίων τῶν ἀστικῶν κτημάτων.

Νόμος περὶ βεβαιώσεως τῶν κατ' ἀγέλας βοσκομένων ζώων. Κανονισμὸς περὶ εἰσπράξεως δικαιώματος πωλήσεως πνευματικῶν ποτῶν.

Ζήτημα περὶ καταργήσεως περιττῶν δημοσίων θέσεων.

Ἡ Συνέλευσις ἐπικυροῖ τὸ πρόγραμμα τοῦτο.

Χ. Παυλογεωργάκης. Τὸ πρόγραμμα πρέπει νὰ συνταχθῇ ἀπὸ διὰ παντὸς καὶ οὐχὶ καθ' ἡμέραν νὰ θεωροῦνται τὰ ἀντικείμενα τῆς συζητήσεως.

Κ. Φούρης. Ἡ ἐπιτροπὴ θεωρεῖ καλὸν νὰ μὴ κατατάξῃ πάντα τὰ ζητήματα ἀμέσως διότι πιθανὸν κατὰ τὴν πρόδον τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνέλευσης νὰ δεῖσῃ ὅπως προταθῇ νομοσχέδιον τι κατεπιψύγον. Ἴνα μὴ λοιπὸν ἀναγκασώμεθα νὰ κάμνωμεν ψηφοφορίας πρὸς μεταβολὴν τῆς ἡμερησίας διατάξεως θεωρήσαμεν καλὸν νὰ συνταχθῇ μέρος μόνον τοῦ προγράμματος. Τοῦτο δὲ ἐγίνετο καὶ ἄλλοτε. Ἡ ἐπιτροπὴ θεωρεῖ καλὸν νὰ προτάξῃ ὡς πρῶτον συζητητέον ζήτημα τὰ ἐκτάκτα μέτρα τὰ ἀφορῶντα τὴν δημοσίαν ἀσφάλειαν, διότι διὰ τοῦτου ἡ ἐπιτροπὴ θεωρεῖ ὅτι διερμηνεύει τὴν ὁμόφωνον γνώμην τῆς Συνέλευσης, ὅτι εἶναι καιρὸς πλέον νὰ τεθῇ τέρμα εἰς τὴν ἐκφυρὴν καταστασιν ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ, ἡ δὲ Γεν. Διοίκησις ἀπὸ τοῦδε ὀφείλει νὰ λάβῃ πάντα τὰ μέτρα τὰ ὅποια δὲ συντελέσωσιν ὅπως παγιωθῇ περισσότερο ἡ δημοσία τάξις.

Μουσταφᾶς Τακουσαδῆς. Δὲν εἶναι ἀνάγκη, ἔξοχότης, νὰ γείνη συζήτησις ἀρθρον πρὸς ἀρθρον τοῦ περὶ ἐκτάκτων μέτρων νομοσχεδίου.

Β. Βενεζέλος. Ἀλλὰ χονδρικῶς νὰ τὸ ψηφίσωμεν;

Κ. Φούρης. Νὰ παραδεχθώμεν τὰς ἐπὶ τῶν νομοσχεδίων παρατηρήσεις αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο ὑπὸ τῆς Ὑψ. Πύλης, διὰ νὰ μὴ ἀπορριφθῇ καὶ αὕτως.

Θ. Παπαδάκης. Δὲν εἶναι μόνον αἱ τροποποιήσεις τῆς Ὑψ. Πύλης, ἀλλὰ καὶ αἱ τροποποιήσεις τῆς ἐπιτροπῆς.

Ἡ Α. Ἐξ. ὁ Πρόεδρος. Ἐκτός τούτου ἡ Ὑψ. Πύλη παρέπεμψε τὰ νομοσχέδια ταῦτα ὅπως ἡ Γεν. Συνέλευσις τὰ συζητήσῃ ἐκ νέου.

Κ. Φούρης. Ἡ Γεν. Διοίκησις συνέστησεν ἐπιτροπὴν νομοθετῶν ἡ ὁποία θεωρεῖ καλὸν, ὡς θὰ παρατηρήσῃ ἐν τῇ ἐκθέσει αὐτῆς νὰ συντάξῃ τρία νομοσχέδια σχετικὰ. Τὸ πρῶτον ἀφορᾷ τὰ ἐκτάκτα μέτρα περὶ δημοσίας ἀσφαλείας, τὸ ἕτερον ἀφορᾷ τὰ ἐκτάκτα μέτρα περὶ ζωοκλοπῆς καὶ τὸ τρίτον ἀφορᾷ τὸ ζήτημα τῆς ἀνθρωποκτονίας. Ἡ ἐπιτροπὴ τῶν νομοθετημάτων ἐκθέτει τοὺς λόγους ἕνεκα τῶν ὁποίων θεωρεῖ καλὸν νὰ ὑποβάλῃ χωριστὰ νομοσχέδια. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι πολὺ πιθανὸν ἡ Ὑψ. Πύλη νὰ θεωρήσῃ ἐν ἑξ' αὐτῶν ὡς ἀπορριπτέον καὶ νὰ εὐρεθῇ εἰς τὴν ἀνάγκην ν' ἀπορρίψῃ καὶ τ' ἄλλα. Διὰ τοῦτο ἐκεῖνο τὸ ὅποσον εἶπεν ὁ κ. Τακουσαδῆς ἐκτός τοῦ ὅτι δὲν εἶναι κοινοβουλευτικὸν δὲν δυνάμεθα νὰ τὸ πράξωμεν καὶ ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου.

Β. Βενεζέλος. Μίαν παρατήρησιν. Ἡ ἐπὶ τῶν νομοθετημάτων ἐπιτροπὴ δὲν πρόλαβε νὰ ἐπεξεργασθῇ τὸ νομοσχέδιον διότι μόλις σήμερον ἔλαβε γνῶσιν τῆς ἀποφάσεως τῆς ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῆς κατατάξεως τῶν ζητημάτων καὶ ἐπομένως δὲν ἐγνωρίζομεν ποῖον νομοσχέδιον θὰ ἦτο πρῶτον πρὸς συζήτησιν. Ἐπειδὴ ἄλλως τε καὶ πόρρω συνέζητήθησαν τὰ μέτρα ταῦτα καὶ ἀνεπτυχθῶσαν αἱ σχετικαὶ γνώμαι, νομίζω ὅτι ἡ Συνέλευσις δύναται νὰ προβῇ εἰς τὴν συζήτησιν τούτων καὶ ἀνευ τῆς ἐπεξεργασίας τῆς ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῶν νομοσχεδίων.

PARTE VII.

IL PERIODO DELL' AUTONOMIA (1898-1913)

LA REGGENZA DEL PRINCIPE GIORGIO (1898-1906)

LAUTONOMIA DI CRETA ERA nelle coscienze di tutti uno stadio intermedio, che precedeva l' agognata unificazione alla Grecia. Il primo governo dello Stato Cretese lavorò con zelo e diligenza e, in poco tempo, fu in grado di presentare risultati notevoli. Una particolare Costituzione, che calcava il modello di quella greca, e una saggia giurisdizione stabilirono l' ambito delle sue funzioni e dei suoi obiettivi. Creta entrava a passi eroici nell' orbita di un impressionante sviluppo, di benessere e pace interna sotto la discreta protezione delle Grandi Potenze.

Tuttavia, le nubi di un nuovo cambiamento non tardarono a gettare la loro ombra su questo quadro. La Costituzione offriva al principe poteri straordinari, e questi scivolò presto verso una visione dispotica del potere. Influenzato dall' équipe dei suoi abietti consiglieri, sollevò dall' incarico di consigliere (=ministro) della Giustizia il cretese Elefthérios Venizèlos (18 marzo 1901), accusato di aver criticato le scelte troppo arbitrarie del principe.

Questa decisione segnò tuttavia l' inizio di una crisi interna, che sfociò presto in una protesta armata, la "Sommosa di Thèrissos" (marzo 1905), organizzata dallo stesso Elefthérios Venizèlos. La rivolta di Thèrissos fu un

punto limite nello sviluppo degli eventi cretesi. Gli effetti che la sommossa ebbe sul popolo cretese e il chiaro sostegno offerto a Venizèlos, perfino dai suoi avversari politici, isolarono il principe e i suoi consiglieri. Di fronte a questa nuova svolta della situazione le Grandi Potenze decisero di aprire le trattative con Venizèlos, il quale riuscì ad imporre quasi tutte le sue condizioni e la rivolta di Thèrissos ebbe termine (2 novembre 1905). La politica del principe era stata un insuccesso. Egli rassegnò le dimissioni e partì, lasciando definitivamente Creta (12 settembre 1906).

LA REGGENZA DI ALEXANDROS ZAÏMIS

Le Grandi Potenze introdussero nuovi regolamenti, fra cui anche la concessione al re di Grecia del diritto di nominare personalmente il sommo reggente di Creta. Giorgio suggerì Alexandros Zaïmis, personaggio di alta statura morale, esperto politico, ex primo ministro e successivamente Presidente della Repubblica Ellenica. Lo Zaïmis, assunse l' incarico della reggenza a

Creta, il 18 settembre 1906, con un mandato quinquennale. Si formò un nuovo governo e il meccanismo statale dell' isola cominciò di nuovo a funzionare in maniera regolare. Furono votate nuove leggi, fu data una nuova organizzazione all' amministrazione

pubblica e fu costituita la Milizia Civica Cretese, ovvero il primo esercito regolare dell'isola. Le truppe delle Grandi Potenze iniziarono a lasciare l'isola a scaglioni a partire dal luglio del 1907, avendo a disposizione un anno per completare il ritiro di tutte le forze armate, periodo durante il quale avrebbero garantito la sicurezza dei musulmani dell'isola. In meno di un anno (21 maggio 1908) le operazioni di ritiro erano state completate. Il parlamento cretese emise una mozione di ringraziamento per il prezioso aiuto offerto dalle Grandi Potenze.

Due nuovi fatti avvenuti sullo scacchiere internazionale influenzarono notevolmente anche la situazione cretese: l'annessione della Bosnia-Erzegovina da parte dell'Austria e la trasformazione della Bulgaria in regno, con la conseguente annessione della Romania Orientale (=regione della Bulgaria meridionale) nel settembre del 1908. La notizia fece scalpore e i fatti cominciarono a susseguirsi con una velocità vertiginosa. In una imponente manifestazione al Campo di Marte (=Pedio tou Areos) a Chanià e in assenza del sommo reggente, fu approvata all'unanimità la Mozione di Unione alla Grecia. Il Parlamento cretese ratificando la mozione emise una sua mozione elogiativa, con la quale annunciava l'abolizione della Reggenza e l'unificazione alla Grecia.

Un'importante pagina della storia cretese di questo periodo è la partecipazione dei Cretesi alla Guerra Macedone. Molti comandanti e rivoluzionari Cretesi che vivevano ancora sotto l'effetto della febbre della libertà e dell'idea nazionale, formarono corpi di volontari e accorsero per partecipare, da protagonisti, alla lotta dell'Ellenismo Macedone. Ufficiali cretesi dell'esercito greco, come Gheòrghios Katehàkis (Kapetàn Rouvas) e Gheòrghios Tsòntos (Kapetàn Vardas), successore di Pàvlos Melàs nel comando generale della guerra, svolsero un'azione eroica e degna

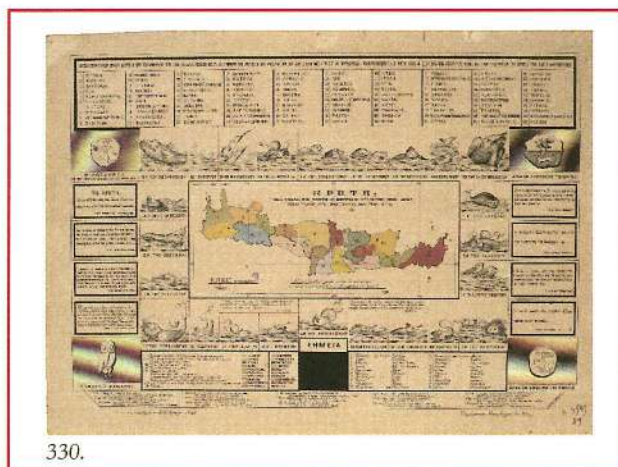
di ammirazione, legando i loro nomi all'importante questione nazionale della Lotta Macedone. È probabile che circa la metà dei 6.000 volontari che presero parte alla Guerra Macedone fossero Cretesi.

GLI ULTIMI SVILUPPI FINO ALL' UNIFICAZIONE (1909-1913)

Negli anni successivi Creta viene governata con il sistema delle commissioni di tre membri. Con lo scoppio delle Guerre Balcaniche, nell'ottobre del 1912, le porte del parlamento nazionale si aprirono anche per i deputati di Creta, che furono accolti con dimostrazioni di grande entusiasmo. L'unificazione era di fatto ormai avvenuta. La ratifica formale e giuridica di tale realtà avvenne poco più tardi, con il successo riportato nelle Guerre Balcaniche. Con l'articolo 4 del Trattato di Londra (30 maggio 1913), il sultano rinunciava a tutti i suoi diritti su Creta e cedeva l'isola alle Grandi Potenze. Con il Trattato di Bucarest (1 novembre 1913) il sultano rinunciò definitivamente a ogni diritto di supremazia su Creta. La tanto agognata soluzione dell'unificazione era ormai un dato di fatto avallato da trattati internazionali. Un mese dopo, il 1 dicembre 1913, fu celebrata la proclamazione ufficiale dell'unificazione in presenza del re Costantino e del primo ministro Elefthérios Venizèlos. Secoli di lotte e sofferenze trovavano ormai, per il popolo cretese, il loro riscatto storico. La bandiera greca fu innalzata sull'asta della fortezza di Firkà. Nel punto in cui un tempo sventolava la bandiera turca fu messa una lapide di marmo con la seguente epigrafe:

TURCOCRAZIA A Creta
1669-1913

OVVERO 267 ANNI, 7 MESI, 7 GIORNI
ANNI DI AGONIA

330.

APPENDICE: CRETA GRECA

LA STORIA DI CRETA COME entità storica autonoma si conclude essenzialmente con la sua annessione alla Grecia. Da quel momento in poi la sua storia si identifica con quella generica della Grecia, di cui ormai Creta fa indissolubilmente parte. Un evento importante, che influenzò seriamente la vita a Creta nei primi anni della sua libertà, è l'insediamento di profughi Greci provenienti dalle zone costiere dell'Asia Minore dopo la Catastrofe del 1922. Migliaia di profughi, provenienti soprattutto dalla zona di Smyrne si rifugiarono a Creta, la maggior parte nei quartieri periferici di Iraklio. Dopo il trattato di Losanna (gennaio 1923), che prevedeva lo scambio di popolazione, l'intera popolazione musulmana di Creta, circa 33.000 persone, furono obbligate a lasciare l'isola. Nelle loro case si stabilì un numero all'incirca uguale di profughi. Secondo i dati ufficiali delle autorità greche, Creta accolse in totale 8.270 famiglie di profughi, ovvero 33.900 persone. Con lo scambio di popolazione, fu completata a Creta la catarsi storica. Dopo lunghi secoli di schiavitù, l'isola è abitata ormai da una popolazione omogenea sia dal punto di vista etnico che da quello religioso. Tutti i suoi abitanti sono Greci e ortodossi. Rimangono soltanto pochissimi Ebrei e Armeni, soprattutto nelle città di Chanià e di Iraklio.

LA BATTAGLIA DI CRETA

L'ultimo grande evento della storia cretese è la famosa Battaglia di Creta, come fu chiamata l'epica resistenza di dieci giorni opposta dai difensori dell'isola contro gli invasori Tedeschi nella terza decade del maggio 1941. Questa battaglia rientra nel quadro più generico degli eventi della seconda guerra mondiale, ma lo si può contemporaneamente inscrivere nell'ambito della storia greca, in quanto è la continuazione naturale e la conclusione drammatica della guerra italogreca. La Battaglia di Creta è però principalmente e soprattutto un evento cretese in quanto possiede una particolare e invidiabile unicità, per cui gli storici la caratterizzano come la più originale e la più strana battaglia della storia di tutte le guerre. Questa particolarità consiste nella burra-

scosa e spontanea partecipazione dei semplici cittadini, i quali non erano veri militari e non eseguivano ordini, ma agivano da soli, mossi dall'istinto di difesa e di libertà.

Infatti, quello che successe allora a Creta fu veramente indescrivibile e riscosse l'ammirazione di tutto il mondo. Con la loro imprevedibile e ostinata resistenza, le forze alleate e la popolazione locale sorpresero l'invasore, il quale disponeva della macchina bellica più forte e perfetta del mondo. Creta si trasformò in un

331.

332.

inferno di fuoco, quando iniziò “la più tremenda e strana battaglia della storia delle guerre”. Per far fronte al problema, i Tedeschi furono obbligati a ricorrere a grandi rinforzi, il fiore del loro esercito, e occorsero loro ben dieci giorni per conquistare l’isola, avanzando passo a passo. Le perdite subite furono notevoli. Più di 4.000 paracadutisti, la “punta della lancia nazista”, rimasero uccisi, l’intera 7^a divisione aerotrasportata fu dispersa, e più di 170 furono gli aerei abbattuti. Quella che fino a quel momento era considerata l’arma invincibile dei Tedeschi, ovvero i paracadutisti, fu messa a dura prova a Creta e non fu mai più usata in grandi operazioni, tant’è vero che lo stesso Hitler fu costretto ad ammettere: “Creta ha dimostrato che le gloriose giornate dei paracadutisti sono ormai finite”. Nelle sue *Memorie*, il “padre della vittoria” Winston Churchill giudica l’importanza che questa battaglia assunse per il suc-

cesivo svolgimento della guerra con le seguenti parole: “A Creta Göring (il comandante tedesco dell’operazione) ottenne una vittoria di Pirro, perché con le forze che inviò sull’isola avrebbe potuto conquistare facilmente Cipro, la Siria, l’Iraq e forse perfino la Persia [...] Commise però l’idiotia di lasciarsi sfuggire tali grandi occasioni, sacrificando queste insostituibili forze in una lotta mortale, che spesso veniva combattuta corpo a corpo”.

Creta si piegò sotto il peso della macchina bellica più temibile che il mondo avesse fino a quel momento mai visto. Il 27 maggio vennero occupate le città di Chanià e di Rèthymno, il 30 maggio quella di Iraklio. L’occupazione iniziava così anche a Creta, insieme alle orrende rappresaglie del mostro nazista. Tuttavia, l’allarme della resistenza universale era scattato. Un nuovo periodo di lotte e di sacrifici cominciava per la Grecia e per Creta.

Υπομνηματισμός - Σχολιασμός Τεκμηρίων	349
Evidence Annotation - Commentary.....	363
Nachweisungs- Kommentierung	377
Commentaire des Documents.....	391
Annotazione - Commento della Documentazione	405

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟΣ - ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ

1. ΤΟ ΦΑΡΑΓΓΙ ΤΗΣ ΣΑΜΑΡΙΑΣ. Χαλκογραφία βασισμένη σε σχέδιο του Α. Schranz, από την έκδοση του R. Pashley *Travels in Crete*, 1837.

2. ΧΡΩΜΟΛΙΘΟΓΡΑΦΙΕΣ με απεικονίσεις της χλωρίδας και της πανίδας της Κρήτης, από την έκδοση του Olfert Dapper *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688, σ. 261, 270, 272, 274 (Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων).

3. ΝΕΟΛΙΘΙΚΟ ΠΗΛΙΝΟ ειδώλιο γυναικείας θεότητας της Φύσης από την Κάτω Ιεράπετρα, το οποίο αποτελεί το σημαντικότερο δείγμα νεολιθικής μικροπλαστικής της Κρήτης. Εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (Ι. Α. Παπαποστόλου, *Κρήτη*, Κλειώ, 1981, σ. 12).

4. ΑΝΔΡΙΚΟ ΠΗΛΙΝΟ ΕΙΔΩΛΙΟ σε λατρευτική στάση, το οποίο φέρει μαχαίρι (τέλη προανακτορικής - αρχές παλαιοανακτορικής περιόδου). Βρέθηκε στο ιερό κορυφής του Πετσοφά, στην ανατολική Κρήτη. Η ορεινή Κρήτη αποτελούσε τόπο λατρείας θεοτήτων και οι πιστοί ανέβαιναν στα ιερά κορυφής για τις απαιτούμενες ιεροτελεστίες.

5. ΚΝΩΣΟΣ. Η βόρεια είσοδος των ανακτόρων. Επιστολικό δελτάριο των αρχών του 20ού αιώνα (Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

6. ΣΧΕΔΙΑΣΤΙΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ καμαραϊκού αγγείου ύψους 22 εκ. που βρέθηκε στην Κνωσό (Π. Καβαδίας, *Προϊστορική Αρχαιολογία*, εν Αθήναις 1909, σ. 410).

7. ΣΧΕΔΙΑΣΤΙΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ τρίωτου αμφορέα, προερχόμενου από βασιλικό τάφο στην Κνωσό (Π. Καβαδίας, *Προϊστορική Αρχαιολογία*, εν Αθήναις 1909, σ. 447).

8. ΣΚΗΝΗ ΤΑΥΡΟΚΑΘΑΨΙΩΝ. Στη μινωική Κρήτη η ιεροτελεστία των ταυροκαθψίων αποτελούσε συνδυασμό θρησκευτικής λειτουργίας και αθλητικού αγωνίσματος. Η επιδεξιότητα και η τόλμη του αναβάτη αποτυπώθηκαν στην περίφημη τοιχογραφία του ανακτόρου της Κνωσού. Σε αυτήν έχουν αναπαράσταθεί οι τρεις διαδοχικές φάσεις του άλματος (ανάρτηση - εκτίναξη, διπλό εναέριο κυβίστημα, προσγείωση - έξοδος) (φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

9. ΡΥΤΟ ΑΠΟ ΟΡΕΙΑ ΚΡΥΣΤΑΛΛΟ (1500-1450 π.Χ.) που βρέθηκε στο θησαυροφυλάκιο του ιερού της Ζάκρου. Ο κρυστάλλινος τορνευτός δακτύλιος του λαιμού είναι διακοσμημένος με επίχρυση φαγεντιανή, ενώ οι κρυστάλλινες πέρλες της λαβής συγκρατούνται με ορειχάλκινο σύρμα. Εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Α', Εκδοτική Αθηνών, 1970, σ. 202).

10. Η «ΘΕΑ ΤΩΝ ΟΦΕΩΝ» (1600 π.Χ.). Ειδώλιο από φαγε-

ντιανή, που αναπαριστά ίσως νεαρή θεότητα της βλάστησης. Βρέθηκε στο θησαυροφυλάκιο του κεντρικού ιερού της Κνωσού και εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (φωτ. Ν. Στουρνάρα, *Greece 1971, An Annual Tourist Publication*, Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, 1971, σ. 80).

11. Ο ΔΙΣΚΟΣ ΤΗΣ ΦΑΙΣΤΟΥ. Βρέθηκε το 1908 από τον L. Pernier στον βορειοδυτικό τομέα του παλαιού ανακτόρου της Φαιστού και χρονολογείται στην αρχή των νεοανακτορικών χρόνων (17ος αι. π.Χ.). Η διάμετρος του κυμαίνεται από 15,8 έως 16,5 εκ. Φέρει σημεία ιερογλυφικής γραφής και στις δύο όψεις, αποτυπωμένα ένα προς ένα με σφραγίδες-μήτρες πάνω στον νωπό πηλό. Η τεχνική αυτή αποτελεί τον πρόδρομο της τυπογραφίας για τον δυτικό πολιτισμό, καθώς βασίζεται στην ίδια αρχή της αποτύπωσης μέσω κινητών στοιχείων. Οι επιγραφές και στις δύο όψεις έχουν σπειροειδή διάταξη από την περιφέρεια προς το κέντρο. Συνολικά τα σύμβολα και στις δύο όψεις είναι 242, κατανεμημένα σε 61 ομάδες (λέξεις). Το αλφάβητο με το οποίο είναι γραμμένο το κείμενο περιέχει μερικά φθογογράμματα που συναντούμε μεμονωμένα στους κώδικες της Γόρτυνας, στην Ελεύθερνα, στην Κυδωνία, στην Αττική (την αρχαϊκή εποχή και στα τέλη του 7ου αι. π.Χ.), στο αλφάβητο της Θήρας, στη Σάμο, στη Μίλητο, στη Μήλο, στη Λακωνία, στα Μέγαρα, στο χαλκιδικό αλφάβητο και στη Γραμμική Β. Καθώς αποτελεί το μοναδικό δείγμα της συγκεκριμένης γραφής, το ακριβές περιεχόμενό του παραμένει υπό συζήτηση στη διεθνή επιστημονική κοινότητα. Εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (*Τουριστικός Οδηγός 1994*, Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, 1994, σ. 43).

12. ΠΗΛΙΝΗ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ (1200 π.Χ.).

Απεικονίζει τύπο πλοίου της εποχής και εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (*10.000 Years of Greek Shipping*, vol. I, T&T, 2001, σ. 35).

13. ΑΡΧΑΪΚΑ πήλινα κεφάλια ειδωλίων (Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων).

14. Η «ΚΥΡΙΑ ΤΗΣ ΩΞΕΡ» (Dame d' Auxerre).

Μικρό ασβεστολιθικό γλυπτό Κόρης ή αρχαϊκής νεαρής θεότητας, πιθανώς της Περσεφόνης. Το άγαλμα χρονολογείται στη Μέση Δαιδαλική περίοδο (γύρω στα 640 π.Χ.) και σχετίζεται πιθανόν με ανάλογα ευρήματα (Κόρη της Ελεύθερνας) από τις ανασκαφές στη Νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας στην αρχαία Ελεύθερνα, υποδηλώνοντας την καταγωγή του από την Κρήτη. Η περιποιημένη κόμη αποτυπώνει εμφανείς επιρροές από την αιγυπτιακή αισθητική, η οποία συνδυάζεται αρμονικά με το αρχαϊκό μενίδμα και με το παράστημα. Το γλυπτό βρέθηκε σε αποθήκη του Μουσείου της Ωξέρ, κοντά στο Παρίσι. Το 1907 την πρόσεξε τυχαία ένας επιμελητής

του Λούβρου, και από τότε εκτίθεται μόνιμα στο Μουσείο του Λούβρου (Jean-Luc Martinez, *La Dame d'Auxerre*, εξώφυλλο, Réunion des Musées Nationaux, Diffusion, Seuil 2000).

15. ΑΡΓΥΡΟΣ ΣΤΑΤΗΡΑΣ ΚΝΩΣΟΥ (320/310-280/270 π.Χ.). Στον οπισθότυπο φέρει γραμμική παράσταση του λαβύρινθου και επιγραφή με το εθνικό της πόλης ΚΝΩΣΙΩΝ. Βρέθηκε στην Κνωσό και αποτελεί αξιόλογο δείγμα της σφραγιστικής τέχνης που αναπτύχθηκε στο νομισματοκοπείο της πόλης. Ø 24 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

Ο λαβύρινθος στη διάρκεια των αιώνων απέκτησε συμβολική-φιλοσοφική σημασία σε πολλούς λαούς και η σημειολογία του προβλήθηκε κυρίως μέσω μεταφορών και αλληγοριών. Πέρα από την κατασκευαστική καινοτομία που φανερώνει η τεχνική σύλληψη του μηχανικού Δαίδαλου, ο λαβύρινθος έχει δημιουργήσει ποικίλες αφηγήσεις όσον αφορά τον τρόπο κατάκτησής του· ανάμεσά τους η γνωστή μυθολογική περίπτωση του Θησέα, ο οποίος πιάστηκε από τον μίτο της Αριάδνης για να εξέλθει από αυτόν. Στον λαβύρινθο μπορούν να αποδοθούν διάφοροι συμβολισμοί. Τόσο η νοητική σύλληψη όσο και η υλική κατασκευή του ενέχουν την έννοια του προβλήματος. Δυναμικά, υπονοεί το στοιχείο για την επίτευξη ενός στόχου, τη διάρκεια της διαδικασίας πραγμάτωσής του αλλά και την προσπάθεια για την επίλυσή του (έξοδος από τον λαβύρινθο) ή την αιτία δημιουργίας του, το αδιέξοδο. Ο λαβύρινθος, τόσο νοητικά όσο και υλικά, έχει τη μαγική ικανότητα να επιτρέπει και να αποτρέπει. Αυτό απεικονίστηκε χαρακτηριστικά στην αρχαιότητα με μονόδρομους και πολύδρομους λαβύρινθους, τετράγωνους ή κυκλικούς. Ο λαβύρινθος αποτελεί τόπο αιχμαλωσίας και είναι πανομοιότυπος σε όλα του τα σημεία ώστε να μετρεθεί όσους τον διατρέχουν, οδηγώντας τους στην πλάνη της αλλεπάλληλης επιστροφής στο ίδιο σημείο, που συνήθως είναι ο πυρήνας του. Μέσα από αυτήν την πορεία της ταυτόχρονης προσέγγισης του κέντρου και της απομάκρυνσης από αυτό υποδηλώνεται ότι η συνεχής προσπάθεια είναι μια κίνηση κατά την οποία, παρά τις μεταπτώσεις της, το όραμα της επίτευξης του στόχου πρέπει να παραμένει αναλλοίωτο.

16. ΑΡΓΥΡΟΣ ΣΤΑΤΗΡΑΣ ΚΝΩΣΟΥ (320/310-280/270 π.Χ.). Στον εμπροσθότυπο φέρει στολισμένη με ανθέμια κεφαλή της θεάς Ηρας με πόλο στραμμένο αριστερά. Οι κοπές της κεφαλής θυμίζουν δίδραχμα του Άργους, επιβεβαιώνοντας τις στενές εμπορικές επαφές της Κρήτης με την Πελοπόννησο κατά τον 4ο αι. π.Χ. Βρέθηκε στην Κνωσό και αποτελεί αξιόλογο δείγμα της σφραγιστικής τέχνης που αναπτύχθηκε στο νομισματοκοπείο της πόλης. Ø 24 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

17. ΑΡΓΥΡΟΣ ΣΤΑΤΗΡΑΣ ΦΑΙΣΤΟΥ (300-280/270 π.Χ.). Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται μετωπικά ο φτερωτός γίγας Τάλως, ο χάλκινος ήρωας τον οποίο σύμφωνα με τη μυθολογία ο θεός Ηφαιστος κατασκεύασε και δώρισε στον βασιλιά Μίνωα για να προστατεύει την Κρήτη. Στο νόμισμα ο Τάλως είναι έτοιμος να εκσπενδονίσει πέτρα με το δεξί χέρι σε όποιον τολμήσει να πλησιάσει το νησί. Στο κάτω πεδίο της μορφής διακρίνεται ευκρινώς η επιγραφή ΤΑΛΩΝ. Στον οπισθότυπο απεικονίζεται ταύρος με κίνηση προς τα δεξιά και επιγραφή με εθνικού της πόλης ΦΑΙΣΤΙΩΝ. Ø 24 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

18. ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟ πήλινο ειδώλιο (Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων).

19. «ΘΗΣΑΥΡΟΣ» που βρέθηκε στην Κρήτη πριν από το 1964

(IGCH 153). Αποτελείται από επτά αργυρούς στατήρες πόλεων της Κρήτης (Γόρτυνα, Φαιστός, Πολυρρόνιο, Πραισιός) με χρονολογία απόκρυψης το 280-270 π.Χ. Τα επτά τεμάχια του «θησαυρού» φυλάσσονται στο Νομισματικό Μουσείο της Αθήνας. Στο κέντρο της σύνθεσης διακρίνεται στατήρας με διπλά χτυπημένο κεφάλι ταύρου, στολισμένου με ταινίες και έτοιμου για θυσία. Πρόκειται για νόμισμα εξαιρετικά σπάνιο, καθόσον διέφυγε τον ποιοτικό έλεγχο που γινόταν κατά την παραγωγή (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

Ως «θησαυρός» νομισμάτων νοείται ένα σύνολο νομισμάτων το οποίο απεικρύβει άπαξ. Η εκτίμηση της αξίας των «θησαυρών» καθορίζεται τόσο από την ανταλλακτική αξία των νομισμάτων την εποχή κατά την οποία αποκρύφτηκε όσο και από τις ιστορικές πληροφορίες που φέρει για τις κοινωνικές και τις εμπορικές συνθήκες της εκάστοτε χρονικής περιόδου. Τέσσερις είναι οι κατηγορίες κατάταξης των «θησαυρών» ανάλογα με τη χρονολογία απόκρυψής τους. Η πρώτη αφορά τους «θησαυρούς», ο ιδιοκτήτης των οποίων δεν είχε την πρόθεση να τους ανασύρει (ταφικοί, συσσωρευτικοί). Η δεύτερη αφορά εκείνους τους οποίους ο ιδιοκτήτης έχασε τυχαία (ναυάγια κλπ.). Η τρίτη αφορά εκείνους που η απόκρυψή τους οφειλόταν στην κατάσταση έκτακτης ανάγκης στην οποία βρέθηκε ο ιδιοκτήτης τους (εχθρικές επιδρομές, πόλεμος, φυσικές καταστροφές), και η τέταρτη αυτούς που αποκρύφτηκαν για λόγους αποταμιευτικούς. Στις περιπτώσεις αυτές οι «θησαυροί» δεν αποτελούνταν αποκλειστικά από νομίσματα αλλά και από αντικείμενα αξίας (κοσμήματα κλπ.).

20. Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΠΥΘΙΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ στη Γόρτυνα. Το ιερό εξελίχθηκε σε σημαντικό τόπο λατρείας τόσο για τους κατοίκους της νήσου όσο και για τους κατοίκους της υπόλοιπης Ελλάδας που διατηρούσαν επαφές με την Κρήτη κατά τους δωρικούς χρόνους (φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

21. ΑΦΡΟΔΙΤΗ. Αγαλμα της ρωμαϊκής εποχής που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (Αννα Κωφού, *Κρήτη: Όλα τα μουσεία και οι αρχαιολογικοί χώροι*, Εκδοτική Αθηνών, 1992, σ. 66).

22. ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΟ ΚΕΦΑΛΙ των ρωμαϊκών χρόνων (Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων).

23. ΑΝΑΓΑΥΦΟ ΜΕ ΕΡΩΤΙΔΕΙΣ των ελληνιστικών χρόνων (Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων).

24. ΡΩΜΑΪΚΟ ΨΗΦΙΔΩΤΟ με τη μορφή του Ποσειδάωνα και της Αμυμώνης (Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων).

25. ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΣ ΑΜΦΟΡΕΑΣ με «μετάλλιο» (Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων).

26. ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ του 12ου αιώνα στην οποία απεικονίζεται ο Αλέξιος Α' Κομνηνός να ευλογείται από τον Χριστό. Φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού (*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ', Εκδοτική Αθηνών, 1970, σ. 23).

27. ΧΡΥΣΟ ΝΟΜΙΣΜΑ με τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά και την Παναγία (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

28. ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΑ από τη χρονογραφία του Ιωάννη Σκυλίτζη *Σύνopsis Ιστοριών* (περ. 12ος αιώνας). Απεικονίζει τμήμα του αραβικού στόλου κατά τη ναυτική εκστρατεία εναντίον της Κρήτης και φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης. Επί έναν περίπου αιώνα η νήσος αποτέλεσε ορμητήριο των Αράβων για τη διεξαγωγή επιδρομών στην ανατολική Μεσόγειο (*10.000 Years of Greek Shipping*, vol. I, T&T, 2001, σ. 90).

29. FULLUS, ΑΡΑΒΙΚΟ ΝΟΜΙΣΜΑ του 900 μ.Χ. Στον εμπρο-

σθότυπο φέρει την επιγραφή «Μωάμεθ ο απεσταλμένος του Αλλάχ Shu'ayb». Τα αραβικά νομίσματα φέρουν μόνο επιγραφές με ονόματα εμίρηδων ή ρητά από το Κοράνι, και ποτέ παραστάσεις. Η ανεύρεση αραβικών νομισμάτων στην Κρήτη και σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου αποτελεί αξιοσημείωτη απόδειξη της εμπορικής δραστηριότητας των Αράβων σε αυτούς τους τόπους (Ιστορικό Μουσείο Κρήτης).

30. ΟΠΙΣΘΟΤΥΠΟΣ του χάλκινου fullus του εμίρη Muhammad bin Shu'ayb (Ιστορικό Μουσείο Κρήτης).

31. ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΑ από τη χρονογραφία του Ιωάννη Σκυλίτζη *Σύνοψις Ιστοριών* (περ. 12ος αιώνας), που απεικονίζει τον Νικηφόρο Φωκά σε πλοίο, έτοιμο να ανακτήσει την Κρήτη. Φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης (*10.000 Years of Greek Shipping*, vol. I, T&T, 2001, σ. 87).

32. ΑΝΑΓΑΥΦΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ τοξότη-κινητού σε μαρμάρινο επιστόμιο φρέατος (pozzele) του 13ου αιώνα (Ιστορικό Μουσείο Κρήτης).

33. ΧΕΙΡΟΒΟΜΒΙΔΑ ΥΓΡΟΥ ΠΥΡΟΣ (10ος-12ος αιώνας). Βρέθηκε στις αποθήκες του φρουρίου των Χανίων, όταν αυτό παραδόθηκε στον Γεώργιο, ύπατο αρμοστή της νήσου Κρήτης (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1913).

34. ΑΠΟΨΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ από το χειρόγραφο βιβλίο με τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ιταλία του Bedrich di Domin (αρχές 17ου αιώνα). Βιβλιοθήκη του Αρσενάλ του Στραύαφ, Πράγα (Κων/νος Στάικος, *Βιβλιοθήκη - Από την Αρχαιότητα στην Αναγέννηση*, Αθήνα 1996, σ. 483).

35. ΧΑΛΚΟΓΡΑΦΙΑ με τον χάρτη της Κρήτης χωρίς τίτλο, που πλασιώνεται από τον λέοντα του Αγίου Μάρκου, ο οποίος οπλισμένος με σπάθη προστατεύει τη νήσο. Προμετωπίδα του βιβλίου του Marco Boschini *Il Regno tutto di Candia delincato a parte, a parte et intagliato da Marco Boschini Venetiano. Al Serenissimo Principe e Regal Collegio di Venetia*, Βενετία 1651 (Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων).

36. ΓΟΤΘΙΚΗ ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ (13ος αιώνας). Προέρχεται από ενετικό νάο του Χάνδακα (Ιστορικό Μουσείο Κρήτης).

37. ΧΡΩΜΟΛΙΘΟΓΡΑΦΙΕΣ με απεικονίσεις οχυρών και φρουρίων της Κρήτης από την έκδοση του Olfert Dapper *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688, σ. 215, 219, 210, 214 (Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων).

38. ΤΟ ΟΙΚΟΣΗΜΟ ΤΩΝ ΚΑΛΛΕΡΓΗΔΩΝ απεικονίζει τον βυζαντινό δικέφαλο αετό. Η συγκεκριμένη ανάγλυφη πλάκα είναι χρονολογημένη (MDLV:1555) και προέρχεται από τον ναό της Θεοτόκου Κάτω Οστράκων Πεδιάδας (Ιστορικό Μουσείο Κρήτης).

39. Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ ΚΑΛΛΕΡΓΗ (Pax Alexii Callergi). Η συμφωνία αυτή, που φέρει ημερομηνία 28 Απριλίου 1299 και υπογράφεται από τον δούκα της Κρήτης Vitale Michael, κατοχυρώνει πλήρως την κτηματική περιουσία του Αλεξίου Καλλέργη και τον εξομοιώνει καθ' όλα με τους Βενετούς φεουδάρχες (Museo Civico Correr, Provenienze Diverse 679 και 675, fasc. V/Φ. 11r-27r. Έκδοση: Κ. Δ. Μέρτζιος, «Η συνθήκη των Ενετών - Καλλέργη και οι συνοδεύοντες αυτήν κατάλογοι», *Κρητικά Χρονικά* 3, 1949, σ. 262-292).

40. ΤΟ ΦΡΑΓΚΚΟΑΣΤΕΛΛΟ. Ενετικό οχυρωματικό κτίσμα του 1371. Βρίσκεται ανατολικά της Χώρας Σφακίων στη νότια Κρήτη, και είναι χτισμένο δίπλα σχεδόν στην ακτή, για την

προστασία της περιοχής από τις επιδρομές των πειρατών.

Τα χαράματα της 18ης Μαΐου του 1828 στρατός 8.400 ανδρών του Μουσταφά πασά επιτέθηκε σε 400 περίπου Ηπειρώτες και Κρητικούς που ήταν ταμπουρωμένοι στο ερειπωμένο φρούριο. Ο Ηπειρώτης οπλαρχηγός Νταλιάνης Χατζημιχάλης πραγματοποίησε έξοδο από το κάστρο και ύστερα από σφοδρότατη μάχη έπεσε νεκρός αυτός και οι συναγωνιστές του. Επί μέρες τα κουφάρια τους παρέμεναν άταφα στην ακτή. Η ιστορία όμως δεν σταματά εδώ. Από το 1828 και μέχρι σήμερα ντόπιοι και επισκέπτες της περιοχής ισχυρίζονται ότι στα μέσα Μαΐου, τις πρώτες πρωινές ώρες, εμφανίζονται δεκάδες σιές ντυμένες στα μαύρα και οπλισμένες, που κατευθύνονται από το κοντινό ερειπωμένο μοναστήρι του Αγίου Χαράλαμπου στην ακτή του Φραγκοκάστελλου, για να χαθούν στη συνέχεια στη θάλασσα του Λιβυκού. Πρόκειται για τους άταφους νεκρούς της αιματηρής μάχης, για διάθλαση των υδρατμών στα νότια ρεύματα της πρωινής αχλής, για αντικατοπτρισμό, για ομαδική αυθοποβολή ή για φαντάσματα; Ο συγκεκριμένος τόπος εξάπτει τη φαντασία και δημιουργεί θρύλους. Η δροσιά της πρωινής αύρας έδωσε στις σιές το όνομα Δροσουλίτες, αποτυπώνοντας χαρακτηριστικά τις μορφές (φωτ. Μ. Βερνάρδου, *Greece 1971, An Annual Tourist Publication*, Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, 1971, σ. 82).

41. ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΛΥΣΙΔΩΤΗ ΠΑΝΟΠΛΙΑ (τέλη 15ου - μέσα 16ου αιώνα). Βρέθηκε στην Κρήτη στα τέλη του 19ου αιώνα (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1047).

42. Ο ΚΑΡΔΙΝΑΛΙΟΣ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ. Ελαιογραφία του Gianneto Certe(g)liaghi, περ. 1540 (Gallerie dell' Accademia, Βενετία).

43. ΧΑΡΤΗΣ ο οποίος περιλαμβάνει την Κρήτη και σε ένθετους πίνακες την Κορσική, τα νησιά του Ιονίου και τη Σαρδηνία. Επιχρωματισμένη χαλκογραφία του Abraham Ortelius, *CRETA /Iouis magni, medio iacet insula ponto. /Ex conatibus geographicis Abrahami Ortelij //, ένθετοι πίνακες: CORSICA-INSULAE MA/RIS IONII-SARDINIA, Theatrum Orbis Terrarum, Paregon, Additamentum III*. Φιλοτεχνήθηκε στην Αμβέρσα μετά το 1590 (Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, αρ. ευρ. 215).

44. ΜΟΤΣΕΝΙΓΟΣ (Mocenigo). Ενετικό νόμισμα (16ος αιώνας) του δόγη Andrea Gratt, 1523-1538 (Ιστορικό Μουσείο Κρήτης).

45. ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΜΕ ΤΟΞΟ ΚΑΙ ΦΑΡΕΤΡΑ. Χρωμολιθογραφία από την έκδοση του Olfert Dapper *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688, σ. 32 (Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων).

46. Ο ΠΕΙΡΑΤΗΣ ΧΑΪΡΕΝΤΙΝ ΜΠΑΡΜΠΑΡΟΣΣΑ. Γκραβούρα από τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη της Αθήνας.

Οι αδελφοί Μπαρμπαρόσσα, εξωμότες, πρώην χριστιανοί από τη Μυτιλήνη, εγκαταστάθηκαν στην Μπαρμπαριά (Αλγέρι) και αναδείχθηκαν στους πλέον περιώνυμους πειρατές της Μεσογείου. Ο μεγαλύτερος αδελφός, ο Αρουντς (Arudj), έφτασε μέχρι το σημείο να εκδώσει νομίσματα που έφεραν τη μορφή του. Αυτός ήταν που προσέλαβε το προσωνύμιο Μπαρμπαρόσσα, λόγω των κόκκινων μαλλιών και της γενειάδας του. Μετά τον θάνατό του (1518) τον διαδέχτηκε ο αδελφός του Χετρ (Hetr) ή Χαϊρεντίν. Το 1533 προσλήφθηκε από τον σουλτάνο Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή να αναδιοργανώσει τον οθωμανικό στόλο, προκειμένου ο τελευταίος να αντιμετωπίσει τον αντίστοιχο βενετικό κατά τον Γ' Βενετοτουρκικό πόλεμο (1537-1538). Έπειτα από αιματηρότατες επιδρομές

και λεηλασίες, ο Μπαρμπάρσσο κατάφερε να διαλύσει το νησιωτικό κράτος της Βενετίας στο Αρχιπέλαγος και να μετατρέψει την περιοχή σε τουριστική λίμνη. Η επιδρομή του στην Κρήτη είχε αποτέλεσμα 15.000 κάτοικοι να συρθούν στην αιχμαλωσία (*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', Εκδοτική Αθηνών, 1970, σ. 78).

47. ΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΑ του Ζαχαρία Καλλιέργη, το οποίο ουσιαστικά αναπαράγει το οικόσημο της οικογένειάς του με τον δικέφαλο αετό και τα αρχικά Ζ.Κ. στο κέντρο. Ο Καλλιέργης γεννήθηκε στο Ρέθυμνο (όχι αργότερα από το 1473) και πέθανε μετά το 1524. Γύρω στο 1490 εγκαταστάθηκε στη Βενετία κοντά στον αδελφό του Αντώνιο. Αρχικά απασχολήθηκε ως αντιγραφείς - καλλιγράφος, ενώ αργότερα μυήθηκε στη νέα επαναστατική τέχνη της τυπογραφίας, καθώς και στη χάραξη και στην κοπή τυπογραφικών στοιχείων. Το τυπογραφικό του έργο χαρακτηρίζεται από σπάνια καλαισθησία και πρωτοποριακή αντίληψη. Πρώτος αυτός καθιέρωσε τον κολοφώνα στα βιβλία και δημιούργησε τη σελίδα τίτλου, ενώ στη σελιδοποίηση καθιέρωσε τους βασικούς τυπογραφικούς κανόνες που ουσιαστικά παραμένουν σε ισχύ μέχρι σήμερα.

48. ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΗΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ.

Σελίδα από το *ETYMOLOGICUM MAGNUM*, *Ετυμολογικόν Μέγα κατά αλφάβητον πάντο ωφέλιμον*, Βενετία 1499 (8 Ιουλίου) των Νικολάου Βλαστού και Ζαχαρία Καλλιέργη. Το λεξικό αυτό είναι καρπός εξάχρονης προετοιμασίας του Βλαστού και του Καλλιέργη, οι οποίοι συνέστησαν και το πρώτο αμιγώς ελληνικό τυπογραφείο στη Βενετία. Χορηγός της έκδοσης ήταν η Άννα Παλαιολογίνα Νοταρά, γόνος αριστοκρατικής βυζαντινής οικογένειας, η οποία είχε καταφύγει στη Βενετία.

Συντάκτης του λεξικού θεωρείται ο Νικόλαος Βλαστός, ενώ την επιμέλεια είχαν ο Καλλιέργης και ο Ιωάννης Γρηγορόπουλος. Την έκδοση προλογίζει ο διακεκριμένος ουμανιστής λόγιος Μάρκος Μουσούρος, ο οποίος μάλιστα εγκωμιάζει με σίχους την ιδιαίτερη συμβολή των Κρητών μαστιγρών και τεχνιτών που εργάζονταν στο τυπογραφείο του Καλλιέργη. Το βιβλίο αυτό είναι μεγάλου σχήματος (folio 39x27 εκ.) και χαρακτηρίστηκε από τον Fermin Didot «το αριστούργημα της αρχετυπίας». Η έκδοση αντανάκλα όλη τη βυζαντινή μεγαλοπρέπεια, κοσμείται με τρία διαφορετικά επίτιτλα και πρωτογράμματα τριών μεγεθών, ενώ έχει χρησιμοποιηθεί η ερυθροτυπία σε όλη της την έκταση. Οι τυπογραφικοί χαρακτήρες του κειμένου χαραχτήκαν από τον ίδιο τον Καλλιέργη και αποτελούν μέχρι σήμερα αντικείμενο μελέτης από τους ιστορικούς του βιβλίου (δωρεά Αντώνιου Βλαστού, φωτ. Μανώλη Μαθιού, Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη, αρ. ευρ. 12483).

49. Η ΠΡΟΣΚΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΜΑΓΩΝ (περ. 1565-1567).

Ενυπόγραφη σύνθεση της κρητικής περιόδου του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, με ευδιάκριτες επιρροές από τις τεχνολογικές αναζητήσεις του Τιτσιάνο και του Τιντορέτο. Το έργο, φιλοτεχνημένο στον Χάνδακα, πάνω σε τμήμα παλαιάς κασέλας (56x62 εκ.), χρονολογείται ανάμεσα στα 1560 και 1567, περίοδο κατά την οποία είναι γνωστό ότι στην Κρήτη υπήρχαν πίνακες σπουδαίων Ιταλών καλλιτεχνών (φωτ. Μάνη Σκιαδαρέση, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 3048).

50. ΔΟΜΗΝΙΚΟΣ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ - EL GRECO

(Χάνδακας 1541 - Τολέδο Ισπανίας 1614). Αυτοπροσωπογραφία του 1563 που βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή στο Παρίσι (Άννα Κωφού, *Κρήτη: Όλα τα μυστικά και οι αρ-*

χαιολογικοί χώροι, Εκδοτική Αθηνών, 1992, σ. 73).

51. ΟΙ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΙ ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΙ ΓΑΒΡΙΗΛ.

Τοιχογραφίες προερχόμενες από την ιερά μονή του Αγίου Νικολάου του Αναπαύσα στα Μετέωρα, τις οποίες φιλοτέχνησε ο Θεοφάνης ο Κρης το 1527 (φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

52. ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ, Η ΕΥΜΟΡΦΗ ΟΝΟΜΑΣΜΕΝΗ.

Το παλαιότερο έργο της κρητικής ακμής. Προμετωπίδα της έκδοσης του 1780, που τυπώθηκε από τον Νικόλαο Γλυκό τον εξ Ιωαννίνων (Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων).

53. ΑΠΟΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΜΠΕΡΓΑΔΗ.

Η πρώτη έκδοση του έργου (1509) από τον Ζαχαρία Καλλιέργη και τον γιο του Νικόλαο, ο οποίος και μνημονεύεται στον κολοφώνα. Το βιβλίο αυτό ανήκει στη δεύτερη εκδοτική περίοδο του Καλλιέργη (1508-1509), κατά την οποία εξέδωσε κυρίως λειτουργικά βιβλία μικρού σχήματος και χαμηλού κόστους (Bibliothèque Humaniste, Selestat, Γαλλία).

54. Η ΘΥΣΙΑ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ. Μεταγενέστερη έκδοση από τον Νικόλαο Γλυκό, 1832 (Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων).

55. Η ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ από τους Τούρκους το 1645 κατά τον Ε' Βενετοτουρκικό πόλεμο (1645-1669). Χαλκογραφία του Matthäus Merian, *Metropolis Canea in Candia /a Turcis obsessa A° 1645 //Canea von Turcken /Belagert A° 1645*, στο: *Theatrum Europaeum...* (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 14161).

56. Ο ΜΕΓΑΣ ΒΕΖΙΡΗΣ ΑΧΜΕΤ ΚΙΟΠΡΟΥΛΗΣ, ο επιλεγόμενος Φαζίλ (Δάκιος) (Εθνική Πινακοθήκη Βιέννης).

57. ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΛΥΣΙΔΩΤΗ ΠΑΝΟΠΛΙΑ (μέσα 16ου - αρχές 17ου αιώνα). Ο τύπος αυτός της πανοπλίας χρησιμοποιήθηκε σε όλες τις κτήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 3333/01).

58. ΧΑΡΤΗΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ με παράλληλη απεικόνιση του Φρ. Μοροζίνι πάνω στη ναυαρχίδα του, σε μία από τις ναυτικές επιχειρήσεις των Βενετών εναντίον του τουρκικού στόλου, στις 8 Μαρτίου του 1668. Ασπρόμαυρη χαλκογραφία του Stefano Scolari, *DISEGNO del Combattimento Glorioso Seguito tra le /Galere della Sereniss^{ma} Republica di Venetia et le /Galere de Bei sotto il Commando del Illmo. Et Ecc^{mo} Sig^r FRANCESCO MORESINI Cavalier, /Capitan General da Mar la notte di 8 marzo 1668 nelle aque di Frascchia, con /li nomi delli N. H. che si Trouorno nel' Presente Combattimento*, στο: Roger Palmer (Earl of Castlemaine), *An Account of the Present War between the Venetians & Turk; with the State of Candie...*, Λονδίνο 1668 (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 4660.1).

59. ΕΝΕΤΙΚΟΣ ΘΩΡΑΚΑΣ. Προέρχεται από τη δυτική Κρήτη και χρονολογείται στον 15ο-16ο αιώνα (Ιστορικό Μουσείο Κρήτης).

60. ΑΝΔΡΙΚΗ ΕΝΔΥΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ. *Homme de l' Isle de Candie*, επιχρωματισμένη οξυγραφία σε χαρτί (21x14,5 εκ.), έργο του χαράκτη J. Laroque. Ζωγραφική απεικόνιση από το βιβλίο του Jacques Grasset de St. Sauveur, *Costumes Civils... des tous les peuples connus*, τ. I-II, Παρίσι 1784 (Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών Βούρου-Ευταξία).

61. ΚΟΣΜΗΜΑ ΠΡΟΜΕΤΩΠΙΔΑΣ με Τούρκο έφιππο, από τη σελίδα τίτλου της έκδοσης *Turcorum Origo, Principes, Imperatores, Bella, Prælia, Caedes, Victorine...*, 1578 (Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων).

62. ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ με ένθετους πίνακες τα Χανιά, τη Σπιναλόγκα, το Ρέθυμνο, την Τήνο και τη Σούδα. Επιχρωματισμένη χαλκογραφία του Frederick de Wit. *INSULA CANDIA /Ejusque FORTIFICATIO edita per F. de Wit //, ένθετοι πίνακες: CANEA SPINALONGA-RETIMO-THINE-SUDA //Gedruckt tot Amsterdam by Frederick de Wit /inde Kalvestraet inde Witte Paskaert, Atlas sive descriptio terrarum orbis*. Φιλοτεχνήθηκε στο Άμστερνταμ περί το 1680 (Συλλογή Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης).

63. Ο ΔΑΣΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗΣ (ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΛΑΧΟΣ) από τα Σφακιά. Μεταγενέστερη απεικόνιση προσεχόμενη από λαϊκή λιθογραφία με θέμα το *Κρητικόν Πάνθεον*, το οποίο περιέχει προσωπογραφικές απεικονίσεις των Κρητών που αγωνίστηκαν για την απελευθέρωση της νήσου από το 1770 έως το 1897 (Μουσείο Ελευθερίου Κ. Βενιζέλου - Πολιτισμικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων, αρ. ευρ. 67).

64. ΤΟΥΦΕΚΙ του οπλαρχηγού Παρασχάκη. Μακρούαννο εμπροσθογεμές τειχομαχικό όπλο με μηχανισμό πυριτόλιθου τύπου miquelet των μέσων του 18ου αιώνα. Φέρει ξύλινο σκελετό με σιδερένιες επενδύσεις και έξι σιδερένιους δακτυλίους συγκράτησης της κάννης (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 2305).

65. ΓΕΝΙΤΣΑΡΟΙ. Επίλεκτο στρατιωτικό σώμα το οποίο οι Οθωμανοί συγκροτούσαν με την τακτική του παιδομαζώματος (*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', Εκδοτική Αθηνών, 1970, σ. 63).

66. Ο ΡΕΣΙΤ ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΠΑΣΑΣ (Κιουταχής). Επιχρωματισμένη λιθογραφία (Μουσείο Μπενάκη).

67. Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΥΡΩΝΟΣ, επισκόπου Κρήτης, σε χειρόγραφο του 1783 (Ιστορικό Μουσείο Κρήτης).

68. ΕΦΟΔΙΑΣΤΙΚΟΝ. Κρυπτογραφημένο αναγνωριστικό έγγραφο μέλους της Φιλικής Εταιρείας (Ακαδημία Αθηνών, *Η Φιλική Εταιρεία, Αναμνηστικό τεύχος επί τη 150ετηρίδι*, Αθήνα 1964, σ. 134).

69. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΧΑΛΗΣ. Αγωνιστής του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα του 1821, ο οποίος έλαβε μέρος μαζί με τους οπλαρχηγούς Γ. Δασκαλάκη, Σήφακα, Παπαπανδρέου, Α. Φασούλη και Μουστουγιαννάκη στη νικηφόρα μάχη κοντά στον Λούλο των Χανίων (14 Ιουνίου 1821). Συμμετείχε επίσης με τους οπλαρχηγούς Γ. Δασκαλάκη, Α. Φασούλη και Α. Παναγιώτου στη μάχη κοντά στο φρούριο Μαλάξας της Κρήτης, στις 23 Ιουνίου 1821. Ελαιογραφία του Π. Οικονόμου, 1863 (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

70. ΓΙΑΤΑΓΑΝΙ της περιόδου της Ελληνικής Επανάστασης, που ανήκε στον Κρητικό οπλαρχηγό Κωνσταντίνο Κριάρη. Το γιαταγάνι φέρει αργυρή σκαλιστή λαβή και έχει ξύλινη θήκη, η οποία είναι επενδυμένη με σκαλιστή περίτεχνη αργυρή καλύπτρα. Επάνω στη λάμα αναγράφεται «Κωνσταντίνος Κριάρης 1868» (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 3796).

71. ΠΑΛΑ του Μήτρου Μπινιάρη. Ο Μ. Μπινιάρης καταγόταν από τη Θήβα και σκοτώθηκε στη Γραμβάνη της Κρήτης το 1826, σε ηλικία 24 ετών. Η σπάθη συνοδεύεται από ξύλινη θήκη επενδυμένη με μπρούντζινες καλύπτρες στα άκρα και δέσμα στη μέση. Η λαβή φέρει μπρούντζινο σταυρόσχημο χειροφυλακτήρα και μπρούντζινο έλασμα. Επάνω στη λάμα αναγράφεται «Μήτρος Μπινιάρης 1821-Θεσπιεύς». Με την πάλα αυτήν ο αγωνιστής, πολεμώντας με τον Καζαϊσκάκη στην Αράχοβα το 1826, έκοψε το κεφάλι του τραυματισμένου Μουσταμπέη (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 4301).

72. Ο «ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΩΝ ΘΥΣΙΩΝ». Κατάλογος ο οποίος κα-

ταρτίστηκε το 1834 από τις αιγυπτιακές αρχές. Σε αυτόν καταγράφονται τα θύματα των τουρκικών βιαιοπραγιών, καθώς και οι δημεύσεις των χριστιανικών περιουσιών την περίοδο 1821-1830 (Θεοχάρης Δετοράκης, *Το Αμαριανό και ο Άγιός του Μεγαλομάρτυς Ευστάθιος*, Ενορία Αμαριανού Πεδιάδος - Πολιτιστικός Σύλλογος Αμαριανού Πεδιάδος, Ηράκλειο 2005, σ. 17).

73. ΜΙΧΑΗΛ ΚΟΡΑΚΑΣ (1797-1882).

Ηγετική φυσιογνωμία των κρητικών επαναστάσεων. Γεννήθηκε στο χωριό Πόμπια της Κρήτης, πολέμησε στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του 1821 και τραυματίστηκε στη μάχη της Μαλάξας το 1826. Το 1827 έδρασε στο Κρητικό και στο Λιβυκό πέλαγος καταδιώκοντας εχθρικά πλοία. Από το 1828 έως το 1834 συντηρούσε ένοπλο σώμα 110 ατάκτων. Πολέμησε στην Πελοπόννησο και στη συνέχεια επέστρεψε στην Κρήτη, όπου είχε ενεργό συμμετοχή και δράση στις επαναστάσεις του 1841, του 1858 και του 1866. Πέθανε πλήρης ημερών στη γενέτειρά του (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

74. ΠΥΡΟΒΟΛΟ που χρησιμοποιήθηκε στους κρητικούς αγώνες. Το συγκεκριμένο είναι το πρώτο πυροβόλο που κατασκευάστηκε στην Ελλάδα. Η κατασκευή του έγινε στη Σύρο το 1868 (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 3652).

75. ΜΟΝΗ ΑΡΚΑΔΙΟΥ. Εγχρωμη ξυλογραφία από το αγγλικό περιοδικό *The Illustrated London News* (19 Ιανουαρίου 1867), που φέρει τον τίτλο *The convent of Arkadi, Crete, lately besieged by the Turks and blown up by insurgements* και απεικονίζει τη μονή υπό τον ασφυκτικό κλοιό των Τούρκων και τους αμυνόμενους Κρητικούς να μάχονται λίγο πριν από την ηρωική απόφαση να προβούν σε ανατίναξη της αποθήκης των πυρομαχικών, προσφέροντας τους εαυτούς τους ολοκαύτωμα στην ιδέα της ελευθερίας (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 8658).

76. ΕΞΑΣΦΑΙΡΟ ΠΕΡΙΣΤΡΟΦΟ τύπου Λεψωσάι με τη δερμάτινη θήκη του (μέσα - δεύτερο μισό 19ου αιώνα). Η λαβή του έχει ξύλινη επικάλυψη και στο υπόλοιπο μετάλλιο τμήμα φέρει σε ορισμένα μέρη διακοσμητική χάραξη. Στο σύστημα της πυροδότησης, στην κυλινδρική επιφάνεια όπου τοποθετούνται οι έξι σφαίρες, έχει χαραγμένες σφραγίδες και σήματα. Προέρχεται από τη μονή Αρκαδίου και ανήκε στην οικογένεια Δασκαλάκη (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 6393).

77. ΓΑΒΡΙΗΛ ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ. Η ηρωική μορφή του ηγούμενου της μονής Αρκαδίου (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

78. ΣΗΜΑΙΑ κυανόλευκη (82x105 εκ.) που χρησιμοποιήθηκε κατά το ολοκαύτωμα της μονής Αρκαδίου το 1866. Ανήκε στον οπλαρχηγό Γεώργιο Δασκαλάκη και τη διέσωσε μετά τον θάνατό του η μητέρα του, Χαρίκλεια. Φέρει σταυρό με το ΙΕ ΧΣ ΝΙΚΑ και τα αρχικά Κ[ρήτη], Ε[νωση], Ε[λευθερία] ή Θ[άνατος] (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 6392).

79. ΠΟΡΣΕΛΑΝΙΝΟ πιάτο με απεικόνιση της ανατίναξης της μονής Αρκαδίου (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, προθήκη Κρητικής Επανάστασης).

80. Το 1878 υπογράφεται η Συμφωνία της Χαλέπας. Η ήττα της Τουρκίας από τη Ρωσία (1877-1878), οι επαναστάσεις στη Βαλκανική, η Συνθήκη του Βερολίνου και κυρίως οι κρητικές εξεγέρσεις από το δεύτερο τέταρτο του 19ου αιώνα, αναζωπύρωσαν το ενδιαφέρον για το Κρητικό Ζήτημα στη διεθνή πολιτική σκηνή, προβάλλοντάς το ως το σημαντικότερο εμπόδιο στις σχέσεις Ελλάδας και Τουρκίας και επιβάλλοντας την έντονη ανάμειξη των Μεγάλων Δυνάμεων.

Σύμφωνα με τη σύμβαση, η Κρήτη θα αποχωριζόταν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, με παράλληλη παραχώρηση προνομίων στους χριστιανικούς πληθυσμούς, και θα διοικούταν από τη Γενική Διοίκηση Κρήτης. Στην πραγματικότητα η Συμφωνία της Χαλέπας αποτελούσε τροποποίηση του Οργανικού Νόμου του 1868. Στη φωτογραφία, πιστοποιητικό που εξέδωσε η «Γενική των Κρητών Συνέλευσις» προς τον Αντώνη Μακατονάκη, με το οποίο αναγνωρίζεται ότι από τις 5 Απριλίου 1878 είναι εντολοδόχος πληρεξούσιος της επαρχίας Μαλεβιζίου, προκειμένου να λάβει μέρος στη Γενική Συνέλευση των Κρητών που συνήλθε στις 29 Μαΐου (ημερομηνία την οποία φέρει και το πιστοποιητικό) στην περιοχή του Αποκορώνου Χανίων.

81. ΤΟΥΦΕΚΙ Martini του Κρητικού οπλαρχηγού Νικολάου Μαλικούτη από τη Μεσαρά, 1871 (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 775).

82. ΠΙΣΤΟΛΑ της περιόδου της Ελληνικής Επανάστασης, που ανήκε στον Ιωάννη Βασιούλη-Δεληγιαννάκη, αρχηγό Ρεθύμνης κατά την κρητική επανάσταση του 1866. Εμπροσθογεμής πιστόλα με πυροδοτικό μηχανισμό πυριτόλιθου, ο οποίος λείπει. Φέρει ξύλινο σκελετό και αργυρά διακοσμητικά εξαρτήματα με ανάγλυφο διάκοσμο (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 3823).

83. ΣΗΜΑΙΑ κυανόλευκη (98x124 εκ.) του Κωνσταντίνου Μάνου από την κρητική επανάσταση του 1879. Φέρει κεντημένη την επιγραφή ΙΕΡΟΣ ΛΟΧΟΣ (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1623).

84. Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΝΟΣ με συναγωνιστή του το 1896. Ο Κ. Μάνος υπήρξε μία από τις σημαντικότερες φυσιογνωμίες της κρητικής επανάστασης. Από τον Δεκέμβριο του 1901 και έως τις αρχές του 1905 διατέλεσε διορισμένος δήμαρχος Χανίων. Μαζί με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον Κωστή Φούμη συγκρότησαν την επαναστατική τριανδρία στην επανάσταση του Θερίσου στις 10 Μαρτίου 1905, διεκδικώντας δυναμικά την ένωση με την Ελλάδα (φωτ. Στέφανου Φιωτάκη, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

Ο φωτογράφος Στέφανος Φιωτάκης γεννήθηκε στην Κρήτη το 1881. Αρχισε να ασχολείται με τη φωτογραφία σε νεαρή ηλικία (από τα 15 του χρόνια). Διατηρούσε φωτογραφείο στην Κάντανο, στην περιοχή της Χώρας Σφακίων, από τα τέλη του 19ου αιώνα έως το 1916, όταν μετανάστευσε στην Αμερική (Νέα Υόρκη) και μετέφερε εκεί την επιχείρησή του. Στην πατρίδα του επέστρεψε τακτικά και φωτογράφιζε το τοπίο της και σκηνές της καθημερινής ζωής (γάμοι, βαπτίσεις, κηδείες, γιορτές, οικογενειακά πορτρέτα κ.ά.), συγκροτώντας μεταγενέστερο αρχείο με φωτογραφίες του Μεσοπολέμου. Ο Φιωτάκης υπηρέτησε ως υπαξιπστής του Βενιζέλου, ενώ υπήρξε επίσης προσωπικός φωτογράφος του πρίγκιπα Γεωργίου Β', ύπατου αρμοστή της Κρήτης. Πέθανε στις 4 Αυγούστου 1971, αφήνοντας πίσω του ένα φωτογραφικό αρχείο με μαρτυρίες της ιστορίας της Κρήτης κατά την περίοδο 1890-1916. Το πολύτιμο αυτό υλικό περιήλθε στις συλλογές του Φωτογραφικού Αρχείου του Μουσείου Μπενάκη το καλοκαίρι του 2005.

85. Ο ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΠΑΠΑΜΑΛΕΚΟΣ, ο εξάδελφός του και συναγωνιστής του (1896). Ενδεικτική του στόχου των πολυετών κρητικών επαναστάσεων είναι η αυτοσχέδια επιγραφή που φρόντισαν οι ίδιοι να τοποθετήσουν κατά τη φωτογράφιση, στην οποία αναγράφεται η φράση «Ζήτω η Ένωσις». Στη φωτογραφία διακρίνεται η αναγραφή στο τουφέκι του Παπαμαλέκου «Ελλάς κ. Κρήτη». Ο Κρητικός αγωνιστής καταγόταν από τον Βάμο Αποκορώνου Χανίων. Έπειτα από τις κρητικές

επαναστάσεις έλαβε μέρος στον Μακεδονικό Αγώνα (1903-1912). Σκοτώθηκε στη μάχη της Σιάτιστας (4 Νοεμβρίου 1912). Η συμβολή του στη Μακεδονία και η μαχητικότητά του τον κατέστησαν θρυλική μορφή, γεγονός που εξήγησε τη φαντασία και οδήγησε στη δημιουργία τραγουδιών. Από την ποιητική συλλογή *Ριζίτικα*, ο Ιδομενέας Παπαρηγοράκης αφιερώνει στον Παπαμαλέκο το παρακάτω τραγούδι:

*Μαύρο πουλίν -ν- εκάθισε, στου Βάμου τα σεράγια
και κελαϊδεί λυπητερό και πικραπονεμένα.
Μαλέκο Λεωνίδα μου, όμορφο παλληκάρι,
απούχες το λιγνό κορμί και τη βεργένα μέση.
Η μαύρη γης σε χαίρεται, εις τη Μακεδονία.
Κλαίει σ' ο Βάμος κλαίει σε, κι ούλη η Επαρχία,
κι' είναι για σένα τα βουνά τ' Αποκορώνου μαύρα,
σαν να τα δέρνει άνεμος, και ταραχή μεγάλη.*

(Φωτ. Στέφανου Φιωτάκη, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

86. ΚΡΗΤΕΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΕΣ. Ομαδική φωτογράφιση με τα όπλα σηκωμένα, τέλη 19ου αιώνα (φωτ. Στέφανου Φιωτάκη, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

87. ΠΑΡΘΕΝΙΟΣ ΠΕΡΙΔΗΣ. *Πρόεδρος της επαναστατικής των Κρητών συνέλευσας του 1866.* Χρωμολιθογραφία του Ι. Κουρουτάκι, Χανιά (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 4949/86).

88. ΤΙΜΟΛΕΩΝ ΒΑΣΣΟΣ. *Αρχηγός της εν Κρήτη Κατοχής.* Χρωμολιθογραφία του Μ. Φραγκούλη. Εκδοχή: Ι. Νόταρης (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 4949/16).

89. ΕΜΠΡΟΣΘΟΓΕΜΕΙΣ ΠΙΣΤΟΛΕΣ (πρώτο μισό 19ου αιώνα) του Τιμολέοντος Βάσσου. Είναι ευρωπαϊκής προέλευσης, μικρού διαμετρήματος, με πυροδοτικό μηχανισμό καψουλίου, και φέρουν ξύλινο σκελετό με σιδερένιο οβελό γεμίσματος (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 5517).

90. ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ ΤΟΥ 1897 ο τότε πρωθυπουργός Θ. Δηλιγιάννης, έπειτα από πίεση που του ασκήθηκε εκ μέρους της Εθνικής Εταιρείας, αποφάσισε την αποστολή εκστρατευτικού σώματος υπό τον συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσο, με σκοπό την απελευθέρωση της νήσου από τους Τούρκους και την ένωση με την Ελλάδα, προκειμένου να αποφευχθεί διεθνής κατοχή. Ο ελληνικός στόλος, αποτελούμενος από έξι τορπιλοβόλα με ναυαρχίδα το θωρηκτό «Υδρα», και με δύναμη 2.000 ανδρών, αποβίβάστηκε στις 2 Φεβρουαρίου στο Κολυμπάρι.

Στη φωτογραφία, το πλήρωμα του θωρηκτού «Σπέτσας» που συμμετείχε στην αποστολή, με στολή εκστρατείας και «εφ' όπλου λόγχη», φωτογραφίζεται αμέσως μετά την αποβίβασή του (φωτ. Στέφανου Φιωτάκη, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

91. ΝΕΚΡΟ ΖΕΥΓΑΡΙ (πιθανόν θύματα ένοπλης σύγκρουσης) σε χωριό της Κρήτης, τέλη 19ου αιώνα. Οι νεκροί φορούν λευκές μαντίλες. Ο φωτογράφος Στέφανος Φιωτάκης απθανάτισε μια τραγική στιγμή και τη σιωπή που διακατέχει ολόκληρο το χωριό (φωτ. Στέφανου Φιωτάκη, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

92. ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ του καταστρεπτικού πολέμου του 1897 συγκλόνισαν την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη. Οκτώ μικρές φωτογραφίες από την ανταπόκριση του αγγλικού περιοδικού *The Illustrated London News* (9 Οκτωβρίου 1898) με τίτλο *The Disturbances in Crete: Views at Candia* (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 12118).

93. Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1897 δείχνει να κορυφώνεται έπει-

τα από την κάθοδο του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος. Στις 9 Φεβρουαρίου οι Κρήτες επαναστάτες υψώνουν την ελληνική σημαία στον Προφήτη Ηλία του Ακρωτηρίου. Οβίδες από τα πλοία των Μεγάλων Δυνάμεων που ναυλοχούν στην περιοχή καταστρέφουν τη σημαία της επανάστασης, ενώ λίγες μέρες αργότερα καταφθάνει στη νήσο ο διάδοχος του ελληνικού θρόνου, πρίγκιπας Γεώργιος. Στην εικόνα, ξυλογραφία σχεδιασμένη το 1897 από τον R. Caton Woodvillis για το αγγλικό περιοδικό *The Illustrated London News* (27 Φεβρουαρίου 1897), με τίτλο *The Eastern Crisis: Prince George of Greece leaving Athens for Crete* (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 12106).

94. ΧΩΡΟΦΥΛΑΚΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ. Στη στολή της Χωροφυλακής της περιόδου της Αρμοστιάς διατηρήθηκε η βράκα και τα σιτάνια και ενσωματώθηκαν στοιχεία από τις στολές που φορούσαν τα στρατεύματα των Μεγάλων Δυνάμεων. Επιστολικό δελτάριο με ταχυδρομική σφραγίδα του 1904, που απεικονίζει αξιωματικούς των Προστατίδων Δυνάμεων (διακρίνονται Αυστριακοί και καραμπινιέροι οργανωτές) που συναναστρέφονται μέλη της Χωροφυλακής της Κρήτης (Αρχείο Στέφανου Φιωτάκη, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

95. ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΕΦΗΜΕΡΙΣ της Κρητικής Πολιτείας, έτος Α', αρ. 29, εν Χανίοις 28, Απριλίου 1899. Διάταγμα της πρώτης ημέρας συγκρότησης της πρώτης κυβέρνησης της Κρητικής Πολιτείας, το οποίο δημοσιεύεται στην επίσημη εφημερίδα και απαλλάσσει από τη συμμετοχή στην Πολιτοφυλακή τους Κρητικούς που υπέστησαν υλικές καταστροφές από τις επαναστάσεις του 1896-1897. Το διάταγμα φέρει τις υπογραφές του Γεωργίου, ύπατου αρμοστή της Κρήτης, και των συμβούλων (υπουργών) Ελευθερίου Βενιζέλου, Μανούσου Κούνδουρου, Χασάν Σκιδιανώη, Κωνσταντίνου Φούμη και Νικολάου Γιαμαλάκη (Μουσείο Ελευθερίου Κ. Βενιζέλου - Πολιτισμικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων).

96. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΖΑΪΜΗΣ. Υπάτος αρμοστής της Κρήτης την περίοδο 1906-1908.

97. ΕΠΙΣΤΟΛΗ του Ελευθερίου Βενιζέλου από τον Βάμο στις 15 Ιουνίου 1905, που δηλώνει την αγωνία του για τη συνέχιση των προσπαθειών για ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, τέσσερις μήνες μετά την επανάσταση στον Θέρισσο.

«Βάμος 15 Ιουνίου 1905

Φίλτατε Θανάση

Σήμερον απερχόμεθα εκ Βάμου, θα διανυκτερεύσωμεν, δε εις Κάμπους· παρακαλώ επομένως εκεί να σταλή ο ταχυδρόμος.

Καμμία αμφιβολία ότι ο Κούντουρος βγαίνει έξω κατά συνεννόησιν με το Παλάτι. Ο κύριος δηλ. σκοπός της παραιτήσεώς του και της απειλούμενης παραιτήσεως του Κριάρη ήτο να πιεσθή η Ευρώπη να μας καταδιώξῃ τώρα που είμεθα δήθεν ολίγοι ίνα μη αναγκασθῇ μετ' ολίγων ν' αντιμετωπίσῃ όλους τους Κρήτας ηνωμένους. Τούτου του κυρίου σκοπού αποτυγχάνοντας, η έξοδος του Κούντουρου σκοπόν θα ἔχῃ το να μη αφήσῃ ημᾶς μόνους ιθύνοντας της επαναστάσεως, ίνα ούτω κατορθώσουν ως ἐλπίζουν την υπό οιονδήποτε τύπον διατήρησιν αντιβασιλικού θρόνου υπέρ του πρίγκηπος. Πέποιθα όμως ότι ὅλοι αυτοί οι υπολαγισμοί θ' αποδειχθούν πεπλανημένοι, μολονότι προφανώς η έξοδος του Κούντουρου με πρόγραμμα ενωτικόν θα ενισχύσῃ μεν μεγάλως τον αγώνα μας ἐξωτερικῶς ἀλλά θα πλάσῃ σωτηρικῶς δυσχέρειας εις την διεύθυνσιν αὐτοῦ. Το παλάτι φαίνεται ότι θα βάλῃ και τους αὐλικωτέρους

εκ των τρίτων να συνεργασθούν με τον Κούντουρον. Ἀλλά θα κατορθώσῃ ἀράγε ἐκεῖ που ἐφθασαν τα πράγματα να σύρῃ και τον Πωλογεώργην από την μύτη, διά να τον βάλῃ να συνεργασθῇ και αὐτός με ἡ μάλλον υπό τον Κούντουρον;

Σε ἀσπάζομαι ἀδελφικῶς

Ελευθ. Κ. Βενιζέλος

Ἀφού θέσῃς τας ἐγκλείστους ἐπιστολάς ἐντός φακέλλων και τας ἐπιγραφάς καταλλήλως τας δίδεις και τας τρεῖς εις τον Σπύρον Μοάτσον».

98. ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΟΛΑΝΗΣ - ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΒΙΤΗΣ.

Κρητικοί οπλαρχηγοί που αγωνίστηκαν στο μακεδονικό μέτωπο. Επιστολικό δελτάριο ταχυδρομημένο από την Κάνδανο το 1909, το οποίο φέρει γραμματόσημο της Κρήτης (Αρχείο Στέφανου Φιωτάκη, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

99. Ο ΚΑΠΕΤΑΝ ΠΑΝ. Ε. Β. ΦΙΩΤΑΚΗΣ, συγγενής του φωτογράφου Στέφανου Φιωτάκη, με άλλους μακεδονομάχους και Κρητικούς. Ο Παν. Ε. Β. Φιωτάκης σκοτώθηκε σε μάχη στο Μορίχοβο της Μακεδονίας το 1907 (φωτ. Στέφανου Φιωτάκη, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

100. MIGNON PORTRAIT νεαρής κοπέλας από την Κρήτη στις αρχές του 20ού αιώνα (φωτ. Στέφανου Φιωτάκη, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

101. Ο ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ με τον Άγγελο Σιελιανό (Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων).

102. ΚΑΠΕΤΑΝ ΜΙΧΑΗΛΣ, Έργο του Ν. Καζαντζάκη. Χειροποίητη δερματοδέτη βιβλιοδεσία του Ανδρέα Γιαννιάρη με την τεχνική του cuir ferrouse, που αντιγράφει με πιστότητα σχέδιο του ζωγράφου και χαράκτη Γιώργη Βαρλάμου (Ανδρέας Γιαννιάρης, *Βιβλιοδεσία Γιαννιάρη*, Εκδόσεις Adam, Αθήνα 1997, σ. 113).

103. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΤΣΟΥΔΕΡΟΣ. (*Η Μάχη της Κρήτης*, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, 1959).

104. ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ. Χρωμολιθογραφία, έργο του Ι. Αννουςάκη. Έκδοση της Ένωσης Ελευθέρων Σκοπευτών Μαΐου 1941 (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 4957/69).

105. ΒΟΜΒΑΡΔΙΣΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ. (*Η Μάχη της Κρήτης*, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, 1959).

106. ΓΕΡΜΑΝΟΙ ΑΛΕΞΙΠΤΩΤΙΣΤΕΣ λίγο πριν από την επιβίβαση στα μεταγωγικά αεροσκάφη με προορισμό την Κρήτη (*Η Μάχη της Κρήτης*, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, 1959).

107. ΓΕΡΟΝΤΕΣ στην Ίμβρο Χανίων. Στο κέντρο διακρίνεται ο γερο-Ξηρούχης ο καφετζής, ενώ στα αριστερά απεικονίζεται γέροντας από το Ασφένδο Σφακίων (φωτ. Nelly's, 1927-1939, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, αρ. ευρ. N. 7575).

108. ΕΛΙΑ ΣΤΟΝ ΘΕΡΙΣΟ (φωτ. Στέφανου Φιωτάκη, 1926, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

109. Βλέπε εικ. 45.

110. Βλέπε εικ. 2.

111. Βλέπε εικ. 3.

112. Βλέπε εικ. 10.

113. ΑΝΑΚΤΟΡΑ ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ. Το Μέγαρο της βασιλίσσας. (Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

114. ΣΧΕΔΙΑΣΤΙΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ψευδόστομου αμφορέα

των μεσομινωικών χρόνων, ύψους 19,5 εκ. περίπου, που βρέθηκε στο Παλαιόκαστρο (Π. Καβαδίας, *Προϊστορική Αρχαιολογία*, εν Αθήναις 1909, σ. 473).

115. ΣΧΕΔΙΑΣΤΙΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ αγγείου των μεσομινωικών χρόνων, ύψους 28,8 εκ., που βρέθηκε στο Παλαιόκαστρο (Π. Καβαδίας, *Προϊστορική Αρχαιολογία*, εν Αθήναις 1909, σ. 473).

116. Η ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕ ΤΑ ΔΕΛΦΙΝΙΑ, αντίγραφο της οποίας βρίσκεται στο Μέγαρο της βασίλισσας στα ανάκτορα της Κνωσού. Στην Κνωσό των νεοανακτορικών χρόνων ανθεί η ζωγραφική τέχνη, η οποία αποτυπώνεται σε διάφορα αντικείμενα. Η φαντασία των Μινωιτών καλλιτεχνών στα χρώματα και στη θεματολογία επηρέασε εμφανώς την τεχνοτροπία διαφόρων περιοχών της Μεσογείου –και όχι μόνο– ανά τους αιώνες. Οι μινωικές τοιχογραφίες παραμένουν εντυπωσιακές ακόμα και στις μέρες μας, αν και έχουν υποστεί σημαντικές φυσικές φθορές. Οι πρωτότυπες τοιχογραφίες φυλάσσονται στις αίθουσες τοιχογραφιών του 1600-1400 π.Χ. του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου (φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

117. ΛΙΘΙΝΟΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΑΜΦΟΡΕΑΣ ο οποίος βρέθηκε στη «δεξαμενή καθαρωών» των ανακτόρων της αρχαίας Ζάκρου, του μοναδικού μινωικού παλατιού που έμεινε ασύλητο. Εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (Ι. Α. Παπαποστόλου, *Κρήτη*, Κλειώ, 1981, σ. 142).

118. Η «ΘΕΑ ΜΕ ΤΑ ΠΕΡΙΣΤΕΡΙΑ». Σχεδιαστική απεικόνιση μεγάλου πήλινου ειδωλίου, ύψους 21,3 εκ., του 13ου αι. π.Χ. περίπου, που βρέθηκε στο Γάζι Ηρακλείου και εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης (Π. Καβαδίας, *Προϊστορική Αρχαιολογία*, εν Αθήναις 1909, σ. 437).

119. Βλέπε εικ. 11.

120. Βλέπε εικ. 4.

121. Βλέπε εικ. 13.

122. Βλέπε εικ. 14.

123. ΑΡΓΥΡΟΣ ΣΤΑΤΗΡΑΣ ΚΝΩΣΟΥ (400 π.Χ.). Ο εμπροσθότυπος απεικονίζει τον Μινώταυρο στραμμένο προς τα δεξιά. Η μυθολογική παράδοση των Μινωιτών αποτυπωμένη σε ένα νόμισμα. Ο λαβύρινθος, ο Μίνωας, ο Δαίδαλος και ο Μινώταυρος, τα χαρακτηριστικότερα μυθικά σύμβολα του πολιτισμού της Κρήτης, έδιναν εναύσματα για καλλιτεχνική απεικόνιση στο περιοριστικό μέγεθος των νομισμάτων. Ø 21 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

124. ΑΡΓΥΡΟΙ ΣΤΑΤΗΡΕΣ ΓΟΡΤΥΝΟΣ (360/350-322 π.Χ.). Πρόκειται για δύο νομίσματα ίδιας κοπής. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται η Ευρώπη καθισμένη σε μια ιτιά και στραμμένη προς τα αριστερά, ενώ στον οπισθότυπο παριστάνεται ταύρος σε κίνηση. Η Γόρτυνα υπήρξε η πρώτη από τις κρητικές πόλεις που έκοψε νομίσματα στα οποία αναβιώνει σχεδιαστικά ο μύθος της Ευρώπης και της αρπαγής της από τον Δία. Ο ταύρος συμβολίζει τον Δία. Ø 20 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

Σύμφωνα με τον Ησίοδο η Ευρώπη θεωρείται κόρη του Ωκεανού και της Τηθύος ή κόρη του Φοίνικα ή του Αγήνορα και της Παρθενόνης, αδελφή της Θράκης και στεροθαλής αδελφή της Ασίας και της Λιβύης. Η λατρεία της Ευρώπης ξεκίνησε από τη Δωδώνη και επεκτάθηκε σε όλον τον ελλαδικό ηπειρωτικό κορμό, στη Φοινίκη, στη Συρία, στη Μίλητο, αλλά κυρίως στην Κρήτη. Ο Δίας θαμνωμένος από την ομορφιά της νεαρής Ευρώπης, η οποία μάζευε άνθη στη Φοινίκη, με-

ταμορφώθηκε σε λευκό ταύρο, την έκλεψε και τη μετέφερε στο Δικταίον Άντρον ή σύμφωνα με άλλη εκδοχή στη Γόρτυνα, συνοδευόμενος από Τρίτωνα και Νηρηίδες. Στην Κρήτη ο Δίας της έδωσε σύζυγο τον βασιλιά Αστέριο και φύλακα τον μυθικό γίγαντα Τάλω. Η Ευρώπη γέννησε τον Μίνωα, τον Ραδάμανθυ και τον Σαρπηδόνα. Από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας, η αρπαγή της αποτέλεσε βασική πηγή έμπνευσης για πολλούς καλλιτέχνες, οι οποίοι αποτύπωσαν σε ποικίλες αναπαριστάσεις τον μεταμορφωμένο σε ταύρο Δία να φέρει την Ευρώπη.

125. ΑΡΓΥΡΟ ΔΙΑΔΡΑΧΜΟ ΑΠΤΕΡΑΣ. Προέρχεται από τον «θησαυρό» που βρέθηκε στη Φαιστό το 1953 (IGCH 152), με χρονολογία απόκρυψης το 280-270 π.Χ. Ο εμπροσθότυπος απεικονίζει γυναικεία κεφαλή –πιθανόν νύμφης– στραμμένη προς τα δεξιά, και φέρει επιγραφή με το εθνικό της πόλης ΑΠΤΑΡΕΩΝ. Ο οπισθότυπος απεικονίζει τον ήρωα της πόλης Πτολίοιο με ασπίδα (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

126. ΑΡΓΥΡΟΣ ΣΤΑΤΗΡΑΣ ΙΤΑΝΟΥ (450 π.Χ.). Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται θαλάσσιος θεός στραμμένος προς τα δεξιά. Από τις παραστάσεις και τις επιγραφές των νομισμάτων της Ιτάνου εκτιμάται ότι λατρεύονταν εκεί θαλάσσιες θεότητες όπως ο Γλαύκος και ο Τρίτων. Ø 22 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

127. «ΘΗΣΑΥΡΟΣ» που βρέθηκε στη Φαιστό το 1953 (IGCH 152). Αποτελείται από 410 αργυρά νομίσματα, κυρίως δίδραχμα, με χρονολογία απόκρυψης το 280-270 π.Χ. Ο «θησαυρός» διασκορπίστηκε και εννέα τεμάχια φυλάσσονται στο Νομισματικό Μουσείο της Αθήνας.

128. Βλέπε εικ. 21.

129. Βλέπε εικ. 25.

130. ΡΩΜΑΪΚΟ ΨΗΦΙΔΩΤΟ το οποίο αναπαριστά σκηνή κορομαχίας (Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων).

131. ΧΡΥΣΟΣ ΣΟΛΙΔΟΣ Ιουστινιανού Α' (527-565). Ø 31 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

132. «ΘΗΣΑΥΡΟΣ» που βρέθηκε στις Μάλες Ιεράπετρας το 1989. Αποτελείται από 150 άσπρα τραχέα εκ κράματος, του Μανουήλ Α' Κομνηνού (1143-1180), του Ισαακίου Β' Αγγέλου (1185-1195) και του Αλεξίου Γ' Αγγέλου (1195-1203). «Πιστές» απομιμήσεις και λατινικές απομιμήσεις (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

133. Βλέπε εικ. 33.

134. ΓΑΥΠΙΑ (6ος-7ος αιώνας) από τον ναό του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα (Αίθουσα Γλυπτών, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης).

135. Βλέπε εικ. 35.

136. Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (13ος αιώνας). Τοιχογραφία από την κόγχη του ναού του Αγίου Γεωργίου στον Μέρωνα Αμαρίου (Ιστορικό Μουσείο Κρήτης).

137. Βλέπε εικ. 37.

138. Βλέπε εικ. 38.

139. Βλέπε εικ. 39.

140. Βλέπε εικ. 40.

141. DESCRITZIONE DELL' ISOLA DI CANDI. Κεφάλαιο που αναφέρεται στην Κρήτη από το βιβλίο του Thomaso Porcacchi *L' isole piu famose del mondo*, τυπωμένο στη Βενετία από τον Antonio Brigonci το 1590, απόσπασμα προγενέστερης έκδοσης της *Γεωγραφίας* του Κλαυδίου Πτολεμαίου (Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων).

142. ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ Ω ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ.

Η τελευταία σελίδα από το *ETYMOLOGICUM MAGNUM*, *Ετυμολογικόν Μέγα κατά αλφάβητον, πάνυ ωφέλιμον*, Βενετία 1499 (8 Ιουλίου) των Νικολάου Βλαστού και Ζαχαρία Καλλιέργη. Σε αυτήν εμφανίζεται ο κολοφώνας της έκδοσης, όπου μνημονεύονται ο Νικόλαος Βλαστός, ο Ζαχαρίας Καλλιέργης, καθώς και η Άννα Λουκά Νοταρά ως χορηγός της έκδοσης. Στο τέλος της σελίδας υπάρχει τυπωμένο με ερυθρό χρώμα το τυπογραφικό σήμα του Νικολάου Βλαστού.

Ο Βλαστός ήταν Κρητικός ευγενής, έμπιστος της Άννας Νοταρά. Σε αυτόν ανήκει μάλλον η πρωτοβουλία της συγκρότησης τυπογραφείου στη Βενετία, καθώς τον έχει διασωθεί η αίτησή του προς το Συμβούλιο της Γαληνοτάτης προκειμένου να του χορηγηθεί η σχετική άδεια (21 Σεπτεμβρίου 1498). Η συνεργασία του με τον πρωτοτυπογράφο Ζαχαρία Καλλιέργη έδωσε ίσως τα αισθητικώς αρτιότερα ελληνικά βιβλία της εποχής της αρχετυπίας. Δυστυχώς οι εκδόσεις αυτές είχαν τεράστιο κόστος για την εποχή τους. Κυρίως όμως απειθύνονταν σε ένα αμιγώς ελληνικό κοινό που δεν είχε την απαιτούμενη παιδεία αλλά ούτε την οικονομική δυνατότητα να τις προσεγγίσει. Γεγονός είναι πως στις δύο τελευταίες εκδόσεις (*Υπόμνημα εις τας πέντε φωνάς, από φωνής Αιμωνίου του Μικρού του Ερμίου και Γαληνού προς Γλαύκωνα Θεραπευτικόν*) δεν γίνεται καμία αναφορά στον Καλλιέργη και έχει αφαιρεθεί το τυπογραφικό του σήμα. Από αυτό συμπεραίνεται πως υπήρξε διαφωνία μεταξύ των δύο ανδρών και ο Καλλιέργης αποχώρησε χωρίς να μπορεί να διεκδικήσει τίποτα από τον εξοπλισμό του τυπογραφείου επειδή η άδεια λειτουργίας είχε εκδοθεί στο όνομα του Βλαστού, ο οποίος διατηρούσε για δέκα χρόνια την κυριότητα των τυπογραφικών χαρακτήρων που είχε κόψει ο Καλλιέργης. Εικάζεται πως η χρεωκοπία—λόγω του Βενετοτουρκικού πολέμου—της τράπεζας του Tomaso Lippomano, όπου είχε τις καταθέσεις του ο Βλαστός, αποτελεί τη βασική αιτία της διάλυσης της συνεργασίας τους (Δωρεά Αντώνιου Βλαστού, φωτ. Μανώλη Μαθιού, Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη, αρ. ευρ. 12483).

143. Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ έφιππος δρακοκτόνος (66x51 εκ.). Έργο φιλοτεχνημένο από τον Γεώργιο Κλόντζα το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα. Ο Γεώργιος Κλόντζας (περ. 1530-1608) υπήρξε προσωπικότητα πολυσχιδής, λόγιος, μικρογράφος και αγιογράφος. Όπως και ο σύγχρονός του Μιχαήλ Δαμασκηνός, εισήγαγε στην κρητική ζωγραφική τις ανησυχίες του ιταλικού μανιερισμού, σε μια περίοδο ιδιαίτερα γόνιμη για τον κρητικό πολιτισμό (Δωρεά Ελένης Σταθάτου, φωτ. Μάκη Σκιαδαρέση, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 21169).

144. Η ΜΟΝΗ ΑΡΚΑΔΙΟΥ (Τουριστικός Κατάλογος 1994, Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, 1994, σ. 43).

145. ΞΥΛΟΓΡΑΦΙΑ που κοσμούσε τη δεύτερη έκδοση του *Απόκοπου* του Μπεργαδή, που έγινε στο Μόναχο το 1549. Η ξυλογραφία αυτή αποτελεί μέρος μιας μεγάλης ενότητας ξυλογραφιών που κοσμούσαν προγενέστερη βενετσιάνικη έκδοση της *Βιβλίας* του Ομήρου (Ομήρου *Βιάς*, [έκδοση] παρ' Ιωάννη Πέτρωτου Πινέλλω. Βενετίσιν, αχμ').

146. ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ. Επιχρωματισμένη χαλκογραφία του Barent Langenes, *CANDIA, Caert-Thresoor*, φιλοτεχνημένη στο Μίντελμποργκ το 1598. Ο Άτλας αυτός αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα μικρόσχημης έκδοσης που παρουσιάζεται σε πρώιμους ναυτικούς χάρτες. Περιλαμβάνει μικτό σώμα τοπωνυμίων, αρχαίων και σύγχρονων. Ο λαβύρινθος δεν παρουσιάζεται ως σύμβολο, όπως συνηθιζόταν, αλλά ως πόλη (Συλλογή Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης).

147. ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ. Τμήμα της σελίδας του χειρόγραφου κώδικα που φυλάσσεται στη Βρετανική Βιβλιοθήκη και εμφανίζει ως χρόνο αντιγραφής το 1710. Η πρώτη έντυπη παρουσίαση του έργου έγινε το 1713 και βασίστηκε στο ίδιο χειρόγραφο. Οι ξυλογραφίες που κοσμούν την πρώτη έκδοση αποτελούν στυλιζαρισμένη εκδοχή της αντίστοιχης εικονογράφησης του χειρογράφου, το οποίο κοσμείται με 121 συνθέσεις.

148. Βλέπε εικ. 56.

149. Βλέπε εικ. 57.

150. ΧΑΡΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΑ όπου απεικονίζονται υπομνηματικά σε δύο πίνακες καίριες οχυρωματικές θέσεις της πόλης. Χαλκογραφία του Marco Boschini, *CITTA DI CANDIA ASSEDIATA*, από το βιβλίο *Il Regno tutto di Candia delineato a parte, a parte et intagliato da Marco Boschini Venetiano. Al Serenissimo Principe e Regal Collegio di Venetia*, Βενετία 1651 (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, 100195 α).

151. ΕΠΙΧΡΩΜΑΤΙΣΜΕΝΗ ΧΑΛΚΟΓΡΑΦΙΑ του Nicolaus Visscher, *CANDIA /INSULA /CANDIA /olim /CRETA /N. Visscher exc., Atlas contractus*, φιλοτεχνημένη στο Άμστερνταμ πριν από το 1677 (Συλλογή Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης).

152. ΜΕΡΟΣ «ΘΗΣΑΥΡΟΥ» 64 τεμαχίων που βρέθηκε στη Φορτέτσα της Κνωσού το 1932, με χρονολογία απόκρυψης το 1653. Αποτελείται από ισπανικά ρεάλια, αυστρουγγρικά και ολλανδικά τάλιρα (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

153. Βλέπε εικ. 61.

154. Βλέπε εικ. 63.

155. ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΤΟΥΦΕΚΙ του 17ου αιώνα. Μακρύκαννο εμπροσθογεμές όπλο με μηχανισμό φτιλιού (ίσιας). Φέρει απλό ξύλινο σκελετό με δερμάτινη επένδυση στο πίσω μέρος, και σιδερένια δαμασκηνή κάννη με χρυσές διακοσμήσεις στα δύο άκρα (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 100114/27).

156. ΠΑΛΑ της περιόδου της Επανάστασης του 1821, που ανήκε στον Ιωάννη Βασούλη-Δεληγιαννάκη, αρχηγό Ρεθύμνης κατά την κρητική επανάσταση του 1866 (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 3822).

157. Βλέπε εικ. 72.

158. ΓΙΑΤΑΓΑΝΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ της Ελληνικής Επανάστασης, που ανήκε στον Κρητικό οπλαρχηγό Νικόλαο Παρασχάκη. Το γιαταγάνι συνοδεύεται από ξύλινη θήκη επενδυμένη με δέρμα. Έχει σιδερένια λάμα και αργυρή λαβή με μπρούντζινα ελάσματα και δύο κεράτινα τμήματα, και φέρει δυοδιάκριτες οθωμανικές επιγραφές και σφραγίδα επάνω στη λάμα (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 2018).

159. Η ΦΡΟΥΡΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΒΑΜΟΥ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ όπως αποτυπώθηκε από τον φακό του Στέφανου Φιωτάκη το 1896. Δεύτερος από αριστερά στη μεσαία σειρά διακρίνεται ο Λεωνίδας Παπαμαλέος (φωτ. Στέφανου Φιωτάκη, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

160. ΘΕΡΙΣΕΩΝ 1905 - [Τα ψηφίσματα των Κρητών προς τας Δυνάμεις]. Ο λαός της Κρήτης συνελθών εις πάνδημα συλλαλητήρια κηρύττει ενώπιον θεού και ανθρώπων την πολιτικήν αυτού ένωσιν μετά του Βασιλείου της Ελλάδος εις μίαν αδιαίρετον ελευθέραν συνταγματικήν πολιτείαν. Χρωμολιθογραφία των Πόλλι και Λεβαντή, Αθήνα. Έκδοση: Δ. Παπαδημητρίου (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 4949/10).

161. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ. Cabinet portrait των αρχών του 20ού αιώνα. Εργαστηριακή αναπαραγωγή του γνωστού πορτρέτου από τον Στέφανο Φωτάκη (φωτ. Στέφανου Φωτάκη, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

162. ΑΝΑΜΝΗΣΤΙΚΟ ΜΕΤΑΛΛΙΟ για την Α' Διεθνή Έκθεση της Κρήτης το 1900. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται ο Γεώργιος και αναγράφεται «Πρίγκιψ Γεώργιος της Ελλάδος, ύπατος αρμοστής εν Κρήτη». Ο οπισθότυπος φέρει την επιγραφή «Α' Διεθνής Έκθεσις 1900, Χανιά-Κρήτη» (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 11094).

163. ΑΛΛΗΓΟΡΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ με την Ελλάδα να προστατεύει την Κρήτη και τους χριστιανούς ενάντια στην απειλητική προέλαση των Μεγάλων Δυνάμεων. *La Grèce protège la Crète et défend les Chrétiens massacrés*, λιθογραφία δημοσιευμένη στο γαλλικό ενημερωτικό έντυπο *Le Jour* (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

164. MIGNON PORTRAIT νεαρής κοπέλας από την Κρήτη στις αρχές του 20ού αιώνα (φωτ. Στέφανου Φωτάκη, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

165. Ο ΜΑΝΤΑΚΑΣ σε πορτοκαλέωνα στα Χανιά το 1939 (φωτ. Nelly's, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, αρ. ευρ. N. 7158).

166. ΑΛΩΝΙ στη Σητεία (φωτ. Δημήτρη Λούκα, 1985).

167. Βλέπε εικ. 2.

168. Βλέπε εικ. 3.

169. Βλέπε εικ. 10.

170. Βλέπε εικ. 9.

171. Βλέπε εικ. 115.

172. Βλέπε εικ. 117.

173. Η ΑΙΘΟΥΣΑ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ στον προθάλαμο του κεντρικού ανακτόρου της Κνωσού. Στο κέντρο ο θρόνος από γυψόλιθο (φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

174. Ο «ΠΡΙΓΚΙΠΑΣ ΜΕ ΤΑ ΚΡΙΝΑ». Αντίγραφο της τοιχογραφίας στα ανάκτορα της Κνωσού, από τον διάδρομο της νότιας πλευράς της αυλής. Η πρωτότυπη τοιχογραφία βρίσκεται στην αίθουσα τοιχογραφιών του 1600-1400 π.Χ. του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου (φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

175. Βλέπε εικ. 11.

176. Βλέπε εικ. 13.

177. Βλέπε εικ. 14.

178. ΑΡΓΥΡΟ ΤΕΤΡΑΔΡΑΧΜΟ ΙΕΡΑΠΥΤΝΑΣ (2ος-1ος αι. π.Χ.). Ο εμπροσθότυπος απεικονίζει γυναικεία κεφαλή με τείχη προς τα δεξιά, ενώ ο οπισθότυπος φαίνεται και αετός, καθώς και τις επιγραφές ΙΕΡΑΠΥ, ΛΕΥΣΟΣ και μονογράφημα. Η γυναικεία κεφαλή αποτελεί προσωποποίηση της Τύχης της πόλης. Η επιγραφή φέρει το εθνικό της πόλης ΙΕΡΑΠΥ. Η επιγραφή ΛΕΥΣΟΣ αναφέρεται στο όνομα του υπευθύνου της κοπής των τετράδραχμων από το νομισματοκοπείο, ενώ το μονογράφημα είναι το σύμβολο ελέγχου της παραγωγής. Ο 2ος-1ος αιώνας π.Χ. αποτελεί την περίοδο οργάνωσης των νομισματοκοπειών της Ιεράπυτνας, αφού έχει πλέον εδραιωθεί η διοικητική και οικονομική επιβολή της τόσο σε πόλεις της νήσου όσο και σε άλλες περιοχές εντός Κρήτης, διευκολύνοντας με αυτόν τον τρόπο τις εμπορικές συναλλαγές της. Ø 32 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

179. ΑΡΓΥΡΟΣ ΣΤΑΤΗΡΑΣ ΙΤΑΝΟΥ (320-270 π.Χ.).

Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται κεφαλή της Αθηνάς στραμμένη προς τα αριστερά, με κράνος διακοσμημένο με ανθέμια, ενώ στον οπισθότυπο απεικονίζεται αετός στραμμένος προς τα αριστερά, που κοιτάζει πίσω. Στο πεδίο διακρίνεται Τρίτωνας και η επιγραφή με το εθνικό της πόλης ΙΤΑΝΙΩΝ. Η Ίτανος υπήρξε εμπορικός σταθμός της νήσου, κυρίως φοινικικός, όπου πραγματοποιούνταν εμπόριο πορφύρας. Από τις παραστάσεις και τις επιγραφές των νομισμάτων εκτιμάται ότι στην Ίτανος λατρεύονταν θαλάσσιες θεότητες, όπως ο Γλαΐκος και ο Τρίτων. Ø 25 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

180. ΑΡΓΥΡΟ ΔΙΔΡΑΧΜΟ ΦΑΙΣΤΟΥ από τον «θησαυρό» που βρέθηκε στη Φαιστό το 1953 (IGCH 152) με χρονολογία απόκρυψης το 280-270 π.Χ. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται ιστάμενος Ηρακλής στραμμένος προς τα δεξιά, ενώ στον οπισθότυπο ταύρος σε κίνηση (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

181. Βλέπε εικ. 127.

182. ΑΡΓΥΡΟΣ ΣΤΑΤΗΡΑΣ ΙΤΑΝΟΥ (450 π.Χ.).

Στον οπισθότυπο απεικονίζεται αστέρι. Ø 22 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

183. ΣΧΕΔΙΑΣΤΙΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ Κρητομυκηναίου ο οποίος κομίζει δώρα προς τον ηγεμόνα. Προέρχεται από τοιχογραφία του βασιλικού τάφου του Rechmete στις Θήβες της Αιγύπτου. Οι οικονομικές και εμπορικές σχέσεις του αιγυπτιακού πολιτισμού με τον μινωικό είναι γεγονός, όπως τεκμηριώνεται από ευρήματα τόσο στην Κρήτη όσο και στην Αίγυπτο, ανάλογα με τον Κρητομυκηναίο και την Κυρία της Ωζέρ (Π. Καβαδίας, *Προϊστορική Αρχαιολογία*, εν Αθήναις 1909, σ. 487).

184. ΑΦΡΟΔΙΤΗ. Αγαλμα των ελληνιστικών χρόνων (Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων).

185. Βλέπε εικ. 25.

186. ΧΡΥΣΟ ΝΟΜΙΣΜΑ Θεοδοσίου Α', τέλος 4ου αιώνα (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

187. ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΑ από τη χρονογραφία του Ιωάννη Σκυλίτση *Σύνοψις Ιστοριών* (περ. 12ος αιώνας) που φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης. Αναφέρεται στην αποστασία του Θωμά Σλάβου (821-823) η οποία είχε αποτέλεσμα την αποδυνάμωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας του Μιχαήλ Β' και των νησιωτικών κητήσεών της, όπως η Κρήτη, καθώς και την εκμετάλλευση της περιστασης από τους Άραβες (*10.000 Years of Greek Shipping*, vol. I, T&T, 2001, σ. 86).

188. Βλέπε εικ. 29.

189. Βλέπε εικ. 31.

190. Βλέπε εικ. 30.

191. Βλέπε εικ. 28.

192. Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΩΝ Ο ΜΕΤΑΝΟΕΙΤΕ. Αγιογραφία του Μανουήλ Πανσέληνου από το Πρωτάτο του Αγίου Όρους στις Καρυές (φωτ. Χρήστου Θεοδωρακόπουλου, Ι. Μ. Χατζηφώτη, *Μακεδονική Σχολή, Η Σχολή του Πανσέληνου* [1290-1320], Έκδοση Εθνικού Ιδρύματος Νεότητας, Αθήνα 1995).

193. Βλέπε εικ. 33.

194. Η ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΣ (84x55 εκ.), φιλοτεχνημένη από τον αγιογράφο Θωμά Μπάθο το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα (φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1558/Τ. 2256).

195. ΠΟΛΕΜΙΚΟ ΛΑΒΑΡΟ ΤΗΣ ΣΙΝΙΟΡΙΑΣ της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας (Βενετία, Palazzo Ducale).

196. Βλέπε εικ. 2.

197. Βλέπε εικ. 136.

198. Βλέπε εικ. 38.

199. ΠΡΟΜΕΤΩΠΙΔΑ της έκθεσης (relazione) του Francesco Basilicata, μηχανικού στα δημόσια και οχυρωματικά έργα, προς τον Pietro Giustiniano, γενικό στρατιωτικό διοικητή της Κρήτης, με ημερομηνία 6 Δεκεμβρίου 1630.

Justus es, et justiam dilexisti.

Relazione di tutto il Regno di Candia nelle quale si descrivono tutte le sue città, fortezze, castelli, ville, monti, campagne, spiagge, fiumi, principati, cavalleria, fantaria, antichità, munitioni, vittovaglie, et armare delle galee.

Con il modo della sua difesa, et altre cose notabili.

(Μαριανή Βιβλιοθήκη, Βενετία, Ms. Ital. VI, 1683 [=8976], εξώφυλλο. Έκδοση: Στέργιος Γ. Σπανός, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. 1-6, Ηράκλειο 1940-1969, ια-ιβ [Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων] και *Venetiae quasi alterum Byzantium, Όψεις της Βενετοκρατίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, επιστημονική διεύθυνση: Χρύσα Α. Μαλτέζου, *Ιδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού*, 1993, σ. 347-348).

Η εξέλιξη της στρατιωτικής μηχανικής και της οχυρωματικής σηματοδοτείται ουσιαστικά από τη γενίκευση της χρήσης της πυρίτιδας που είχε επακόλουθο την αναθεώρηση προηγούμενων τεχνικών παραμέτρων. Η κατασκευή φακών, η ναυσιπλοΐα και η χαρτογράφηση του γνωστού κόσμου, αποτελούν μερικές από τις τεχνικές που παραδόθηκαν αναθεωρημένες στον 15ο-16ο αιώνα. Οι τεχνικοί που έδρασαν την περίοδο αυτή συνδύαζαν την ιδιότητα του καλλιτέχνη και του μηχανικού. Η εκπαίδευσή τους στα συγκεκριμένα γνωστικά αντικείμενα προερχόταν κυρίως από τη μαθητεία τους σε εργαστήρια παλαιότερων τεχνιτών. Οι αναγεννησιακοί μηχανικοί χρησιμοποίησαν κυρίως γεωμετρικές τεχνικές και αξιοποίησαν την εικαστική τους παιδεία στην κατασκευή τεχνικών τετραδίων. Κυρίαρχο στοιχείο της νομιμοποίησής τους ήταν η εμφάνιση εκδοτικών προσπαθειών στις οποίες κατέγραφαν τις τεχνικές και σχεδιαστικές τους προτάσεις. Η διάδοση της τυπογραφίας και η διεύρυνση των τομέων της εκδοτικής δραστηριότητας έδωσε αναπάντεχα το βήμα και σε μια σειρά εκδόσεων τεχνικής «λογοτεχνίας». Η καθιέρωση και η ανάπτυξη χαρτογραφικών συστημάτων τοποθετείται ακριβώς σε αυτόν τον εκδοτικό πυρήνα.

200. ΤΟ ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ του λόγιου ουμανιστή Μάρκου Μουσούρου στο *ETYMOLOGICUM MAGNUM, Ετυμολογικόν Μέγα κατά αλφάβητον πάνυ ωφέλιμον*, Βενετία 1499 (8 Ιουλίου) των Νικολάου Βλαστού και Ζαχαρία Καλλιέργη, «του εν έτει 1499 γεννηθέντος εν Βενετία πρώτου ελληνικού παιδίου», όπως ο ίδιος ενθουσιωδώς χαιρετίζει τη μνημειώδη αυτή έκδοση.

201. Η ΑΓΙΑ ANNA ΜΕ ΤΗΝ ΠΑΝΑΓΙΑ (μέσα 15ου αιώνα). Φορητή εικόνα (106x76 εκ.). Στην έξοχη αυτή δημιουργία της κρητικής Σχολής, η εκτυφλωτική χρωματική λάμψη καταγράφει την αυστηρή ιεροπρέπεια της σύνθεσης. Το έργο φέρει πλαστή υπογραφή του Εμμανουήλ Τζάνε και τη χρονολογία 1637, που προστέθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα. Κατά τον πρόσφατο καθαρισμό και τη συντήρηση του έργου αποφασίστηκε να μην αφαιρεθούν τα στοιχεία αυτά, ως πολύτιμη μαρτυρία για τις συλλεκτικές προτιμήσεις της εποχής. Η εικόνα φιλοτεχνήθηκε στο εργαστήριο του ζωγράφου Αγγέλου (φωτ. Μάκη Σκιαδαρέση, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 2998).

202. ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ. Μεταγενέστερη έκδοση με μεταγραφή στην καθαρεύουσα από τον Διονύσιο Φωτεινό, ενδεικτική των πνευματικών αναζητήσεων της περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Βιέννη 1818 (Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων).

203. Η ΘΥΣΙΑ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ. Μεταγενέστερη έκδοση της περιόδου των μεγάλων κρητικών επαναστάσεων (1889) (Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων).

204. ΑΝΩΝΥΜΗ ΕΝΕΤΙΚΗ ΓΑΖΕΤΑ του δεύτερου μισού του 17ου αιώνα, από τον «θησαυρό» που βρέθηκε στο Ηράκλειο το 1958. Στον οπισθότυπο διακρίνεται ευκρινώς η επιγραφή CANDIA. Ø 25 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

205. Βλέπε εικ. 41.

206. Βλέπε εικ. 59.

207. Βλέπε εικ. 61.

208. Βλέπε εικ. 63.

209. Βλέπε εικ. 64.

210. ΤΟ «ΜΕΓΑΛΟ ΚΑΣΤΡΟ» με την τουρκική αρμάδα έξω από το λιμάνι του Χάνδακα (λεπτομέρεια). Τοιχογραφία του 18ου αιώνα από το σπίτι Τούρκου αξιωματούχου στο Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου (Theocharis E. Detorakis, *Geschichte von Kreta, Heraklion* 1997).

211. Βλέπε εικ. 155.

212. Βλέπε εικ. 73.

213. Βλέπε εικ. 158.

214. Βλέπε εικ. 71.

215. Βλέπε εικ. 156.

216. ΜΑΧΗ ΕΙΣ ΤΟΝ ΛΟΦΟΝ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΗΛΙΟΥ. Χρωμολιθογραφία του 1886 (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 4949/93).

217. Βλέπε εικ. 79.

218. Βλέπε εικ. 80.

219. Βλέπε εικ. 76.

220. Βλέπε εικ. 78.

221. ΑΣΠΡΟΜΑΥΡΗ ΞΥΛΟΓΡΑΦΙΑ από την αγγλική εφημερίδα *The Graphic* (10 Απριλίου 1897). Απεικονίζει κατοίκους των Χανίων που διαβάζουν διαταγή των ναυάρχων των Μεγάλων Δυνάμεων, σύμφωνα με την οποία ανακηρύσσεται η αυτονομία της Κρήτης υπό την επικυριαρχία του σουλτάνου (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 4949/70).

222. Ο ΠΡΙΓΚΙΠΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ στον εξώστη του αρμοστιακού μεγάρου των Χανίων στις 10 Δεκεμβρίου 1898, ενώ διαβάζει το διάγγελμά του στον λαό των Χανίων. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, 1970, σ. 204).

223. ΑΝΑΜΝΗΣΤΙΚΗ ΚΑΡΦΙΤΣΑ της Υπατης Αρμοστίας της Κρήτης με τον πρίγκιπα Γεώργιο. Στο κέντρο φέρει στέμμα, κάτω από το οποίο είναι τοποθετημένη μικτή σμαλτωμένη τετράγωνη εικόνα του Γεωργίου. Δεξιά και αριστερά βρίσκονται τοποθετημένες χιαστί η ελληνική και η σημαία της Κρητικής Πολιτείας (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 5079).

224. Ο ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ τη δεκαετία του 1930 (Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων).

225. ΠΑΝΑΓΙΑ, Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΘΕΡΙΣΟΥ, σε φω-

τογραφία του 1926 (φωτ. Στέφανου Φιωτάκη, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

226. ΚΑΛΟΓΕΡΟΣ σε καθημερινές ασχολίες (φωτ. Nelly's, 1927-1939, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

227. Βλέπε εικ. 2.

228. Βλέπε εικ. 3.

229. Βλέπε εικ. 10.

230. Η ΒΟΡΕΙΑ ΠΥΛΗ από τη βορειοανατολική πλευρά των ανακτόρων της Κνωσού, όπου κατέληγε ο δρόμος του λιμανιού και συγκεντρώνονταν τα εμπορεύματα (φωτ. Δημήτρη Λούκα, 1978).

231. Βλέπε εικ. 114.

232. Βλέπε εικ. 115.

233. Βλέπε εικ. 117.

234. Βλέπε εικ. 8.

235. Βλέπε εικ. 11.

236. ΡΥΤΟ από στεατίτη σε σχήμα ταυροκεφαλής (1550-1500 π.Χ.) από το μικρό ανάκτορο της Κνωσού. Τα κέρατα της κεφαλής ήταν κατασκευασμένα από επιχρυσωμένο ξύλο (αποκατάσταση), τα μάτια από ορεία κρύσταλλο και το ρύγχος από μάρμαρο. Εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (Ι. Α. Παπαποστόλου, Κρήτη, Κλειώ, 1981, σ. 110).

237. Βλέπε εικ. 13.

238. Βλέπε εικ. 14.

239. ΑΡΓΥΡΟΣ ΣΤΑΤΗΡΑΣ ΙΤΑΝΟΥ (320-270 π.Χ.).

Στον οπισθότυπο απεικονίζεται αετός προς τα αριστερά που στρέφει το κεφάλι πίσω. Στο πεδίο δεξιά διακρίνεται Τρίτων, ενώ αριστερά επιγραφή με το εθνικό της πόλης ΙΤΑΝΙΩΝ. Ø 25 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

Σε καιρούς που το σύστημα κοινωνικής διοίκησης δεν είχε αποκτήσει το συγκροτημένο ή και προσωποκεντρικό πλαίσιο που ήταν απαραίτητο για την άσκηση της εξουσίας, η νομισματοκοπία της Κρήτης αντλούσε τα θέματά της από τη χλωρίδα και την πανίδα της νήσου. Η έκφραση αυτή υποδηλώνει αίσθηση κοινωνικής ελευθερίας, σε αντιδιαστολή με τις περιόδους εκείνες κατά τις οποίες στη νομισματοκοπία επικρατούσαν μορφές ηγεμόνων. Δελφίνια, περιστέρια, αετοί, ταύροι, αίγαγροι, μέλισσες, φοίνικες, ιτιές και άνθη έχουν καταγραφεί ως μερικά από τα χαρακτηριστικά επαναλαμβανόμενα μοτίβα της κρητικής σφραγιστικής τέχνης. Ο περιορισμένος χώρος του νομίσματος καθόριζε την επιλογή ενός από αυτά τα φυσικά θέματα, προσδίδοντάς του τον συμβολισμό που ο χαράκτης ήθελε, συνδυάζοντας τη γεωγραφική θέση ή τα αγροτικά προϊόντα με τη μυθολογική παράδοση και τις λατρευτικές δοξασίες κάθε τόπου.

240. ΑΡΓΥΡΟΣ ΣΤΑΤΗΡΑΣ ΛΥΤΤΟΥ (400-300 π.Χ.).

Στον εμπροσθότυπο φέρει μορφή αετού που πετά προς τα αριστερά, ενώ στον οπισθότυπο κεφαλή κάπρου σε έγκοιλο πλαίσιο και επιγραφή με το εθνικό της πόλης ΛΥΤΤΙΟΝ. Ο αετός αναφέρεται στη λατρεία του Δικταίου Δία ενώ ο κάπρος στη θεά του κυνηγιού, Αρτέμιδα. Το νομισματοκοπείο της Λύττου έκοψε πολυάριθμα αργυρά νομίσματα και διέκοψε τη λειτουργία του με την κατάληψη της πόλης από την Κνωσό τον 3ο αι. π.Χ. Ø 24 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

241. ΑΡΓΥΡΟΣ ΣΤΑΤΗΡΑΣ ΕΛΥΡΟΥ (4ος αι. π.Χ.).

Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται αίγα στραμμένη προς τα δεξιά και επιγραφή με το εθνικό της πόλης ΕΛΥΡΙΟΝ. Στον

οπισθότυπο απεικονίζεται μέλισσα. Η αίγα συμβολίζει την πλούσια κτηνοτροφία του νησιού, ενώ η μέλισσα την άφθονη παραγωγή μελιού. Το νομισματοκοπείο της Ελύρου έκοψε και αργυρές δραχμές τον 3ο αι. π.Χ., στις οποίες απεικονίζονταν οι συγκεκριμένες μορφές της πανίδας του νησιού. Ø 19 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

242. Βλέπε εικ. 19.

243. ΧΑΛΚΙΝΟΣ ΑΝΔΡΙΑΝΤΑΣ ΝΕΑΝΙΑ της υστεροελληνιστικής περιόδου, που βρέθηκε στην Ιεράπετρα και εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (Ι. Α. Παπαποστόλου, Κρήτη, Κλειώ, 1981, σ. 175).

244. Βλέπε εικ. 22.

245. Βλέπε εικ. 24.

246. Βλέπε εικ. 25.

247. ΛΣΠΡΟΝ ΤΡΑΧΥ από ήλεκτρο (φυσικό κράμα χρυσού και αργύρου) του Ισαακίου Β' Αγγέλου (1185-1195) (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

248. Βλέπε εικ. 187.

249. Βλέπε εικ. 29.

250. Βλέπε εικ. 31.

251. Βλέπε εικ. 30.

252. Βλέπε εικ. 35.

253. Βλέπε εικ. 37.

254. Βλέπε εικ. 136.

255. Βλέπε εικ. 38.

256. Βλέπε εικ. 46.

257. Η ΠΡΩΤΗ ΣΕΛΙΔΑ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ SIMPLICIUS, Υπόμνημα εις τας δέκα κατηγορίας του Αριστοτέλους, από φωνής Συμπληκίου Διαδασκάλου Μεγάλου, Βενετία 1499 (27 Οκτωβρίου), των Ζαχαρία Καλλιέργη και Νικολάου Βλαστού. Η συγκεκριμένη έκδοση είναι η μοναδική που έγινε σε όλη την περίοδο της αρχετυπίας στην ελληνική γλώσσα και είναι ενδεικτική των υψηλών πνευματικών αναζητήσεων του Καλλιέργη και του Βλαστού (*Venetiae quasi alterum Byzantium, Le Edizioni di Testi Greci da Aldo Manuzio e le Prime Tipografie Greche di Venezia*, κατάλογος έκθεσης, επιμ.: Μ. Ι. Μανούσκας και Κ. Στάκος, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993, σ. 132-133).

258. Βλέπε εικ. 194.

259. Βλέπε εικ. 53.

260. Βλέπε εικ. 146.

261. ΡΕΛΛΕΣ Ισπανικής Αυτοκρατορίας του 17ου αιώνα από τον «θησαυρό» που βρέθηκε στη Φορτέτσα της Κνωσού το 1932. Ø 40 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

262. Βλέπε εικ. 41.

263. Βλέπε εικ. 61.

264. Βλέπε εικ. 155.

265. Βλέπε εικ. 63.

266. Βλέπε εικ. 158.

267. Βλέπε εικ. 72.

268. Βλέπε εικ. 76.

269. Ο ΒΟΜΒΑΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ εις Ακρωτήρι - Το Εγρόφημα και η Θεία Δίκη. Χρωμολιθογραφία του Ευάγγελου

Παλαιολόγου, Πειραιάς (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 4949/14).

270. Βλέπε εικ. 79.

271. Βλέπε εικ. 80.

272. ΑΣΠΡΟΜΑΥΡΗ ξυλογραφία από το αγγλικό περιοδικό *The Illustrated London News* (Απρίλιος 1897), που φέρει τον τίτλο *Insurgents lighting a signal in the mountains* και απεικονίζει σώμα ενόπλων στην ορεινή Κρήτη να ανάβει φωτιές (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 10612 ιε).

273. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΗΜΑΙΑ που υψώθηκε στο φρούριο Φιρκά των Χανίων τον Ιούλιο του 1909, όταν η Κρήτη κήρυξε την ένωση της με την Ελλάδα. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους η σημαία υπεστάλη με απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων και ο ιστός αποκόπηκε από ναυτικό άγλημα. Τμήμα του ιστού σώζεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (αρ. ευρ. 4309).

274. ΣΠΑΘΗ του βασιλέως Γεωργίου Α', γερμανικής κατασκευής του φημισμένου οίκου-οπλοουργείου SOLINGEN (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 4812).

275. Ο ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ με τη σύντροφό του Ελένη (Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων).

276. ΚΡΗΤΙΚΗ οικογένεια σε ελαιώνα (φωτ. Στέφανου Φωτάκη, 1926, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

277. ΦΟΙΝΙΚΑΣ από το φοινικόδασος του Βάι στη νότια Κρήτη (φωτ. Δημήτρη Λούκα, 1984).

278. Βλέπε εικ. 2.

279. Βλέπε εικ. 3.

280. Βλέπε εικ. 10.

281. ΑΠΟΨΗ από το εσωτερικό των ανακτόρων της Κνωσού (φωτ. Δημήτρη Λούκα, 1978).

282. Βλέπε εικ. 114.

283. Βλέπε εικ. 115.

284. Βλέπε εικ. 117.

285. Η ΑΙΘΟΥΣΑ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ στον προθάλαμο του κεντρικού ανακτόρου της Κνωσού. Στο κέντρο ο θρόνος από γυψόλιθο, ενώ αριστερά και δεξιά δύο ζωγραφιστοί γρύπες, συνοδοί και φύλακες του βασιλιά ή της βασίλισσας του ανακτόρου (φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

286. ΣΧΕΔΙΑΣΤΙΚΕΣ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ πήλινων ειδωλίων, ύψους 18,3 και 15,9 εκ. (αριστερά - δεξιά), που βρέθηκαν στο ιερό του ανακτόρου της Κνωσού. Τα πρωτότυπα ειδώλια φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (Π. Καβαδίας, *Προϊστορική Αρχαιολογία*, εν Αθήναις 1909, σ. 437).

287. ΣΧΕΔΙΑΣΤΙΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ πλακιδίου από πορσελάνη που αναπαριστά πρόσοψη οικίας και βρέθηκε στα ανάκτορα της Κνωσού (Π. Καβαδίας, *Προϊστορική Αρχαιολογία*, εν Αθήναις 1909, σ. 440).

288. Βλέπε εικ. 13.

289. Βλέπε εικ. 14.

290. ΑΡΓΥΡΟΣ ΣΤΑΤΗΡΑΣ ΚΥΔΩΝΙΑΣ (4ος αι. π.Χ.).

Ο οπισθότυπος απεικονίζει τον ήρωα Κύδωνα να τοξεύει στραμμένος αριστερά, και επιγραφή [Κ]ΥΔΩΝ που αναφέρεται είτε στο όνομα της πόλης είτε στον επώνυμο ήρωα. Ο μύθος αφηγείται ότι ο Κύδων, γιος της Ακακαλίδος, κόρης του Μίνωα, έχτισε την Κυδωνία στο βορειοανατολικό άκρο της νήσου. Στην περιοχή λατρευόταν η Άρτεμις Δίτυμμα και ο Διόνυσος. Στον τελευταίο, όπως και στον ήρωα Κύδωνα,

ιδρυτή της πόλης, ήταν αφιερωμένοι οι στατήρες που κόπηκαν στην πόλη. Ø 22 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

291. ΔΥΟ ΟΨΕΙΣ αργυρού στατήρα Πραισού από τον «θησαυρό» που βρέθηκε στην Κρήτη πριν από το 1964 (IGCH 153), με χρονολογία απόκρυψης το 280-270 π.Χ. Ο εμπροσθότυπος απεικονίζει τον ήρωα Ηρακλή να τοξεύει, ενώ στον οπισθότυπο παριστάνεται περιστέρι. Ø 19,4 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

292. ΔΥΟ ΟΨΕΙΣ αργυρού στατήρα Φαιστού από τον «θησαυρό» που βρέθηκε στην Κρήτη πριν από το 1964 (IGCH 153), με χρονολογία απόκρυψης το 280-270 π.Χ. Ο εμπροσθότυπος απεικονίζει τον Ηρακλή και τη Λερναία Ύδρα, ενώ ο οπισθότυπος ταύρο. Ø 18 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

293. Βλέπε εικ. 19.

294. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΣ ΑΝΔΡΙΑΝΤΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ των ρωμαϊκών χρόνων που επιτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Ηρακλείου (Άννα Κωρού, *Κρήτη: Όλα τα μουσεία και οι αρχαιολογικοί χώροι*, Εκδοτική Αθηνών, 1992, σ. 66).

295. Βλέπε εικ. 22.

296. Βλέπε εικ. 130.

297. Βλέπε εικ. 131.

298. Βλέπε εικ. 187.

299. Βλέπε εικ. 29.

300. Βλέπε εικ. 30.

301. ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΑ του 12ου αιώνα περίπου, από τη χρονολογία του Ιωάννη Σκυλίτζη *Σύνοψις Ιστοριών* (Εθνική Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης). Αναπαριστά το κάστρο του Χάνδακα τον Ιούλιο του 960, την εποχή που ο βυζαντινός στόλος αποβιβαζόταν στην πόλη. Έναν χρόνο αργότερα οι Βυζαντινοί ανέκτησαν τη νήσο από τους Άραβες (*10.000 Years of Greek Shipping*, vol. I, T&T, 2001, σ. 86).

302. Βλέπε εικ. 33.

303. Βλέπε εικ. 35.

304. Βλέπε εικ. 34.

305. Βλέπε εικ. 38.

306. Βλέπε εικ. 36.

307. Βλέπε εικ. 40.

308. ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ. Επιχρωματισμένη χαλκογραφία από τη *Γεωγραφία* του Κλαύδιου Πτολεμαίου, *CANDIA INSULA, OLIM CRETA // Insula Creta Iouis incunabilis et /centu urbibus olim clara fuit, qua /rum Plinii ctate quadraginta tm /extabant, hodie uero tres insignio /res tantum habet Candiam, Ca /ncam, et Rhetimu*, από το *Geografia cioè Descrittione Universale della Terra...*, που εκδόθηκε από τον Paolo και τον Francesco Galignani στην Πάντοβα το 1621. Ο χάρτης αποτελεί αντίγραφο του χάρτη της Κρήτης όπως εκδόθηκε στο *Descrittione dell' Isola di Candi*, ακολουθώντας την έκδοση του Thomaso Porcacchi *L' isole piu famose del mondo* (Σύλλογέ Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης).

309. Βλέπε εικ. 44.

310. ΚΡΗΝΗ RIMONDI. Κρήνη ενστικής αρχιτεκτονικής στο Ρέθυμνο, ανακαινισμένη το 1623, με κεφαλές λεόντων και τέσσερις κίονες κορινθιακού ρυθμού στην κορυφή της. Η κρήνη κατά τον 16ο και τον 17ο αιώνα υπήρξε αξιόλογη πηγή

πόσιμου νερού για τους κατοίκους της πόλης (φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου).

311. PIETA GRAVE, φορητή εικόνα διαστάσεων 72,1x58,1 εκ. Κρητική δημιουργία των μέσων του 15ου αιώνα, βασισμένη στον δυτικό εικονογραφικό τύπο του επιτάφιου θρόνου της Θεοτόκου (φωτ. Μάκη Σκιαδαρέση, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 3050).

312. JHS, έμβλημα των Φραγκισκανών μοναχών της Ανάστασης και της καθόδου στον Άδη, ζωγραφισμένο τον 15ο αιώνα από τον Ανδρέα Ρίτζο, 44,5x63,5 εκ. (φωτ. Σπύρου Παναγιωτόπουλου, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1549/Τ. 9638).

313. ΩΡΟΛΟΓΙΟΝ CYN ΘΕΩ ΑΓΙΩ, έχον την άπασαν ακολουθίαν του Ζαχαρία Καλλιέργη (23 Αυγούστου 1509). Η έκδοση αυτή είναι η τρίτη του Καλλιέργη (μετά τα *Εξαψέλματα* και το *Εκθεσις παραινετική του Αγαπητού Διακόνου της Αγίας Σοφίας*) της δεύτερης τυπογραφικής περιόδου (1508-1509) και το πρώτο αμιγώς λειτουργικό βιβλίο. Η έκδοση έγινε με τη χρηματοδότηση του εκδότη και βιβλιοπώλη Jacobus Pentius de Leuco από το Κόμο (*Venetiae quasi alterum Byzantium, Le Edizioni di Testi Greci da Aldo Manuzio e le Prime Tipografie Greche di Venezia*, κατάλογος έκθεσης, επιμ.: Μ. Ι. Μανούσικας και Κ. Στάκος, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993, σ. 140-141).

314. ΔΥΟ ΕΚΔΟΣΕΙΣ του φημισμένου οίκου του Νικολάου Γλυκύ του εξ Ιωαννίνων, που απέχουν μεταξύ τους σχεδόν 130 χρόνια. Αριστερά, η σελίδα τίτλου της πρώτης έκδοσης των στίχων του Εμμανουήλ ιερέως του Τζάνε, του επιλεγόμενου Μπουνιαλή, που έγινε στη Βενετία το 1684, και δεξιά μεταγενέστερη έκδοση του *Ερωτόκριτου* το 1813, εκατό ακριβώς χρόνια μετά την πρώτη του έκδοση (Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων).

315. Βλέπε εικ. 59.

316. ΕΝΕΤΙΚΟ ΝΟΜΙΣΜΑ. Εξήντα τορνέσια του Ιωάννη Κορνήλιου από τον «θησαυρό» που βρέθηκε στο Ηράκλειο το 1958, με χρονολογία απόκριψης το 1625-1629. Ο εμπροσθότυπος απεικονίζει τον λέοντα του Αγίου Μάρκου, έμβλημα της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας, ενώ στον οπισθότυπο διακρίνονται οι επιγραφές «Τορνέσια Εξήντα» και «Ιωάννης Κορνήλιος». Ø 29 mm. (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

317. Βλέπε εικ. 61.

318. Βλέπε εικ. 64.

319. Βλέπε εικ. 156.

320. Βλέπε εικ. 69.

321. Βλέπε εικ. 72.

322. Βλέπε εικ. 158.

323. Βλέπε εικ. 80.

324. ΣΚΗΝΗ από την κρητική επανάσταση του 1866 σε λαϊκή

ελαιογραφία του Α. Ζ. Βλαχάκη (40x57 εκ.). Κατά τη νέα κρητική εξέγερση (1866-1869) οι ωμότητες των Τούρκων, η συνεχής καταπίεση του πληθυσμού και το ολοκαύτωμα της μονής Αρκαδίου τον Νοέμβριο του 1866, κινητοποίησαν τη διεθνή κοινή γνώμη και ανάγκασαν την Πύλη να παραχωρήσει περιορισμένη αυτοδιοίκηση (φωτ. Μανώλη Μαθιού, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 11099).

325. ΝΑΥΤΙΚΗ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΗΜΑΙΑ που αποκτήθηκε ως λάφυρο από τον Γ. Κρασσακάκη στη Μαύρη Πλάκα Αποκορώνου στις 30 Ιουνίου του 1896 (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1557).

326. Βλέπε εικ. 161.

327. ΣΗΜΑΙΑ της Κρητικής Πολιτείας (1899-1909). Χρησιμοποιήθηκε στις 9 Δεκεμβρίου του 1898, όταν ο πρίγκιπας Γεώργιος έφτασε στην Κρήτη ως ύπατος αρμοστής (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1712).

328. ΚΡΗΤΗ, *Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης* (29 Ιουνίου 1889). Η εφημερίδα *Κρήτη* εκδιδόταν στα Χανιά από το τα τέλη Ιανουαρίου του 1867 και αποτελούσε όργανο των διοικήσεων της νήσου, της Γενικής Συνέλευσης των Κρητών και της Προσωρινής Κυβέρνησης της Κρήτης. Από το φύλλο 394 (10 Σεπτεμβρίου 1876) ανέγραφε στον υπότιτλό της «Εφημερίς εσωτερικών και εξωτερικών ειδήσεων και άλλης ωφελίμου ύλης». Μέχρι τις 13 Ιανουαρίου 1886 εκδιδόταν στα ελληνικά και στα τουρκικά, έκτοτε μόνο στα ελληνικά (Μουσείο Ελευθερίου Κ. Βενιζέλου - Πολιτισμικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων).

329. ΑΝΑΜΝΗΣΤΙΚΟ ΜΕΤΑΛΛΙΟ (επίχρυσο) του Κρητικού Αγώνα με τη συμπλήρωση της εκατονταετηρίδας (1967). Στον εμπροσθότυπο απεικονίζονται εγχάρακτες λεπτομέρειες από τη σκηνή της πυρπόλησης του Αρκαδίου, καθώς και η επιγραφή ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝ/1866-1867-1868. Απεικονίζεται ανάγλυφα το μυθικό πτηνό Φοίνικας που προβάλλει με ανοιχτά φτερά μέσα από φλόγες και καπνούς, καθώς και η επιγραφή ΕΚ ΤΗΣ ΤΕΦΡΑΣ ΜΟΥ ΑΝΑΓΕΝΝΩΜΑΙ (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 4861α).

330. ΧΡΩΜΟΛΙΘΟΓΡΑΦΙΑ που απεικονίζει χάρτη της Κρήτης και πίνακες σε εξωτερικό πλαίσιο, καταγραφή των αρχαίων τοπωνυμίων και συνοδευτικά κείμενα αφιερωμένα στον κρητικό λαό από τους αρχαίους χρόνους μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα. Συγγραφέας των κειμένων είναι ο Ρώσος φιλέλληνας Ιωάννης Πετρώφ και η λιθογραφία τυπώθηκε από το πολυχρωμολιθογραφείο του Ιω. Δ. Νεράτζη στη Λειψία στις αρχές του 20ού αιώνα (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1588).

331. ΓΕΡΟΝΤΑΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ με την επίσημη φορεσιά του στις αρχές του 20ού αιώνα (φωτ. Στέφανου Φιωτάκη, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

332. Ο ΦΑΡΟΣ στο λιμάνι των Χανίων το 1926 (φωτ. Στέφανου Φιωτάκη, Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

EVIDENCE ANNOTATION - COMMENTARY

1. THE SAMARIA GORGE, in a chalcography that was based on a sketch by A. Schranz, as illustrated in the traveler's edition by R. Pashley *Travels in Crete* in 1837.

2. See Fig. 110

3. See Fig. 111

4. See Fig. 120

5. THE NORTHERN ENTRANCE of the Knossos Palace, as illustrated in a postcard from early 20th century (Benaki Museum Photographic Archive).

6. DRAWING ILLUSTRATION of a 22 cm. tall Camaraic vase, found at Knossos (P. Kavadias, *Prohistoriki Archaeologia*, Athens, 1909, Page 410).

7. DRAWING ILLUSTRATION of a three-handle amphora taken from the Royal Tomb at Knossos (P. Kavadias, *Prohistoriki Archaeologia*, Athens, 1909, Page 447).

8. THE RITUAL OF TAVROKATHAPSIA (bull-leaping) at Minoan Crete was both a religious ritual and an athletic competition. The acrobat's skills and stoutness were illustrated in this famous balancing position on a bull, from a fresco at the Knossos Palace. Three consecutive phases of the bull-leaping have been painted at that fresco (suspension, jump, double leap in the air, landing, exit) (photo by Spyros Panagiotopoulos).

9. RHYTON MADE OF BERG-CRYSTAL, (1500-1450 BC.) It was found at the treasury of the sanctum in Zakros. The crystal ring of its neck is decorated with gold-plated faïence, whereas the crystal pearls of the handle are bound with brass wire. Archaeological Museum of Heraklion (*Is-toria tou Ellinikou Ethnous*, Vol. I, Ekdotiki Athinon 1970, Page 202).

10. See Fig. 112

11. See Fig. 119

12. CERAMIC SARCOPHAGUS (1200 BC). It illustrates a vessel type of that period (Archaeological Museum of Heraklion) (*10.000 Years of Greek Shipping*, Volume I, T&T 2001, Page 35).

13. See Fig. 121

14. See Fig. 122

15. BACKSIDE of a silver stater from Knossos, around 320/310-280/270 BC, bearing a linear illustration of the Labyrinth and the inscription with the national mark of the city, "ΚΝΩΣΙΩΝ" (Knossion). It was found at Knossos and is a most remarkable specimen of imprint art, which

was developed at the city's mint. Ø 24 mm. (Athens, Numismatic Museum).

16. A SILVER STATERO FROM KNOSSOS (around 320/310-280/270 BC) bearing on its front side the head of goddess Hera decorated with flowers, directed to the left. These heads remind of the two-drachmae coins of Argos, confirming the close commercial relations between Crete and Peloponnesus during the 4th century BC. It was found at Knossos and is a most remarkable example of imprint art, which was developed at the city's mint. Ø 24 mm. (Athens, Numismatic Museum).

17. SILVER STATERO OF PHAESTOS (around 300-280/270 BC). The front side illustrates the front of winged giant Talos, the bronze hero who, according to mythology, was made by god Hephaestus and gifted to king Minos in order to protect the island of Crete. On the coin, Talos is illustrated as ready to throw a stone with its left hand to anyone who might dare to approach the island. At the lower side, the inscription "Talon" is clear. At the back side there is the illustration of a bull with direction to the right and bears the national mark of the city, "ΦΑΙΣΤΙΩΝ" ("Phaestion"). Ø 24 mm (Athens, Numismatic Museum).

18. CERAMIC FIGURINE from the Geometric period (Archaeological Museum of Chania).

19. A "TREASURE" that was found in Crete before 1964 (IGCH 153). It consists of seven silver staters from the cities of Crete (Gortys, Phaestos, Polythēnio, Praesos) with conceal date 280-270 BC. The "treasure" was dispersed in seven pieces, all kept at the Numismatic Museum of Athens. At the center of the "treasure" one clearly sees a stater with a double-engraved head of a bull, decorated with stripes and ready for sacrifice (Athens, Numismatic Museum).

20. THE SANCTUM OF APOLLO PYTHIOS in Gortys was developed into an important worship site for the habitants of the island, as well as for those from the rest of Greece who had developed important commercial relations with Crete during the Dorian period (photo by Spyros Panagiotopoulos).

21. See Fig. 128

22. ROMAN PICTORIAL HEAD (Archaeological Museum of Chania).

23. ANAGLYPH from the Hellenistic period bearing young Eroses (Archaeological Museum of Chania).

24. ROMAN MOSAIC that illustrates Poseidon and Amy-

mone (Archaeological Museum of Chania).

25. See Fig. 129

26. MINIATURE FROM A MANUSCRIPT dated 12th c. AD that illustrates king Alexios I Komnenus being blessed by Jesus Christ. It is kept at the Vatican Library in Rome (*Istoria tou Ellinikou Ethnous*, Vol. IX, Ekdotiki Athinon, 1970, Page 23).

27. GOLDEN COIN bearing the Virgin Mary and Nicephoros Phocas (Athens, Numismatic Museum).

28. MINIATURE DATED around 12th c. AD, taken from the chronography by Ioannis Skylitzis "*Synopsis Istorion*". It illustrates part of the Arabian fleet during the naval campaign against Crete. For almost one century, the island has been base of operations for Arabs for their attacks towards the eastern Mediterranean. The illustrated manuscript by I. Skylitzis is kept at the National Library of Madrid (*10,000 Years of Greek Shipping*, Volume I, T&T 2001, Page 90).

29. FULLUS. AN ARABIAN COIN dated around 900 AD, that only used to bear inscriptions on its front side, with names of Emirs or phrases from the Koran and never other shapes, and bears the inscription "Muhammed, sent by Allah Shu'ayb". The emergence of Arabian coins in Crete and other regions in Greece is a remarkable proof of the Arabs' commercial activities at those areas (Historical Museum of Crete).

30. THE BACKSIDE of the bronze fullus of Emir Muhammad bin Shu'ayb, dated around 900 AD (Historical Museum of Crete).

31. MINIATURE DATED around 12th c. AD from the Chronography of Ioannis Skylitzis, illustrating Nicephoros Phocas on a ship, ready to reoccupy the island of Crete. The illustrated manuscript by I. Skylitzis is kept at the National Library of Madrid (*10,000 Years of Greek Shipping*, Volume I, T&T 2001, Page 87).

32. ANAGLYPH ILLUSTRATION of an archer-hunter on a marble mouthpiece of a well (pozzale) dated 13th c. AD (Historical Museum of Crete).

33. See Fig. 133

34. A VIEW OF VENICE, taken from the manuscript by Bedrich di Domin that includes his impressions after his journey to Italy (early 17th century). It is kept at the Library of the Strachov abbey in Prague (Constantinos Stakos, *Vivliothiki - Apo tin archacotita stin Anaghenissi*, Athens 1996, Page 483).

35. See Fig. 135

36. A GOTHIC HEAD of Jesus Christ, taken from a Venetian temple in Chandax (13th century) (Historical Museum of Crete).

37. CHROMOLITHOGRAPHS that illustrated fortresses and bunkers of Crete as they were depicted in the edition by Olfert Dapper *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middelantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688, Pages 215, 219, 210, 214 (Greek Parliament Library).

38. See Fig. 138

39. See Fig. 139

40. See Fig. 140

41. OTTOMAN CHAIN ARMOUR (late 15th – mid-16th century). It was found in Crete at late 16th century (National

History Museum, Index No. 1047).

42. CARDINAL VISSARION. Oil painting by Gianneto Certe(g)liaghi, ca. 1540 (Gallerie dell' Accademia, Venice).

43. A MAP THAT INCLUDES CRETE and in inset maps it includes Corsica, the Ionian islands, and Sardegna. Coloured chalcography by Abraham Ortelius, *CRETA /Iouis magni, medio iacet insula ponto. /Ex conatibus geographicis Abrahami Ortelij //*, inset paintings: *CORSICA-INSULAE MA/RIS IONII-SARDINIA, Theatrum Orbis Terrarum, Parergon, Additamentum III*. It was made in Antwerp after 1590 (Greek Parliament Library, Index No. 215).

44. "MOCENIGO" - Venetian coin from the 16th century, by doge Andrea Gritti, 1523-1538 (Historical Museum of Crete).

45. See Fig. 109

46. PIRATE HAYREDIN BARBAROSSA. engraving taken from the Gennadios Library in Athens.

The Barbarossa brothers, apostates and former Christians from the island of Lesbos, became the most notorious pirates of the Mediterranean Sea, after settling at Barbaria (Algiers). Arudj, the elder brother, even reached the point of minting coins depicting his figure. It was him who received the name "Barbarossa", after his red hair and beard. After his death in 1518 he was succeeded by his brother Hetr or Haryedin. In 1533 he was invited by Sultan Suleyman to reorganize the Ottoman fleet, so as to confront the Venetian one during the 3rd Turkish-Venetian War (1537-1538). Barbarossa, through terrible bloodsheds and loots, managed to destroy the Island State of Venice in the Archipelagos and to turn the area into a sheer Turkish lake. His invasion in Crete resulted to the capture of 15,000 habitants.

47. THE TYPOGRAPHIC MARK of Zacharias Kalliergis, which essentially reproduces the blazon of his family with the double-headed eagle and his initials, Z.K. Kalliergis was born in Rethymnon (not later than 1473), and died after 1524. Around 1490 he settled in Venice close to his brother Antonios. He first worked as a penman - calligrapher, and he later dealt with the new, breakthrough art of typography, as well as with engraving and minting typographic elements. His typographic work is characterized by a rare, breakthrough notion about that new art. He was the first to establish the pinnacle at the end of a book, whereas regarding pagemaking he established the standard typographic rules that are essentially due until nowadays.

48. APXH TOY HTA CTOIXEIOY (Beginning of letter "H"). A page from the dictionary *ETYMOLOGICUM MAGNUM*, Venice 1499 (8 July) by Nicholas Vlastos and Zacharias Kalliergis.

This dictionary springs from the six-year collaboration of Vlastos and Kalliergis, who established the first Greek-only printing office in Venice. The sponsor of this edition was Anna Palaeologina Notara, an offspring of an aristocratic Byzantine family, which had moved to Venice. Nicholas Vlastos appears as the author of the edition, whereas editors appear to be Kalliergis and Ioannis Grigoropoulos. It includes a preface by the distinguished humanist literary Markos Moussouros, who in fact uses verses to praise the important contribution of the Cretans who worked at the printer's of Kalliergis. This book is in Folio shape (39x27 cm.) and was characterized by Fermin Didot as "the mas-

terpiece of archotyping". It represents all Byzantine luxury and is decorated by three different epititles and head capitals of three different sizes, whereas red typography has been used all through this book. The characters have been created by Kalliergis himself and form a study element for book historians until nowadays (photo by Manolis Mathios, donation by Antonios Vlastos, Benaki Museum Library, Index No. 12483).

49. THE ADORATION OF THE MAGI (ca 1565-1567). Imprinted creation from the Cretan period of Domenicos Theotocopoulos, with obvious influence by the stylistic experiments of Tiziano and Tintoretto. This work, made in Chandax, and created on a part of an old case (56x62 cm.) is dated between 1560 and 1567, a period during which, as it is known, there had been many paintings by important Italian artists (photo by Makis Skiadaressis, Benaki Museum, Index No. 3048).

50. DOMENICOS THEOTOCOPOULOS - EL GRECO (Chandax 1541-Toledo, Spain 1614). Self-portrait dated 1563, found in a private collection in Paris (Anna Kofou, *Kriti: ola ta moussia kai i archaeologiki hori*, Ekdotiki Athinon, 1992, Page 73).

51. ARCHANGELS MICHAEL AND GABRIEL. Two frescoes at the eastern and western walls of the Holy Temple of Aghios Nicholas Anapafsas at Meteora, painted by Theofanes from Crete in 1527 (photo by Spyros Panagiotopoulos).

52. THE BEAUTIFUL SHEPHERDESS. The earliest work from the prosperous period of Crete. Frontispiece of the 1780 edition, realized by Nicholas Glykys from Ioannina, whose printing office headquarters were in Venice (Greek Parliament Library).

53. APOKOPOS, BY POET BERGADIS. The first edition was realized by Zacharias Kalliergis and his son Nicholas in 1509, mentioned at the pinnacle of the book. This book belongs to the second publishing period of Kalliergis (1508-1509), during which he mainly produced ritual books of small shape and low cost, accessible by average Greek families (Bibliothèque Humaniste, Selestat, France).

54. ABRAHAM'S SACRIFICE. A later edition that was realized by Nicholas Glykys in 1832 (Greek Parliament Library).

55. THE SIEGE OF CHANIA. Chalcography by Matthäus Merian, *Metropolis Caneae in Candia / a Turcis obseſa A° 1645 // Canea von Türcken / Beläget A° 1645*, at the *Theatrum Europaeum...* Topography design that illustrates the Siege of Chania by the Turks in 1645 during the 5th Venetian - Turkish War (1645-1669), manufactured in Frankfurt (National History Museum Index No. 14161).

56. See Fig. 148

57. See Fig. 149

58. MAP OF A PART OF CRETE and parallel illustration of Francisco Morosini on his flagship, during one of the naval campaigns of the Venetians against the Turkish fleet, on March 8th 1668. Black and white chalcography by Stefano Scolari, *DISEGNO del Combattimento Glorioso Seguito tra le /Galere della Serenissima Repubblica di Venetia et le /Galere de Bei sotto il Commando del Illmo. Et Ecc.^{mo} Sig.^{ro} FRANCESCO MORESINI Cavallier, /Capitan General da Mar la notte di 8 marzo 1668 nelle aque di Frascchia, con /Li nomi delli N.H. che si Trouorno nell' Presente Combattimento*, in Roger Palmer (Earl of Castlemaine), *An Ac-*

count of the Present War between the Venetians & Turk; With the State of Candia... London 1668 (National History Museum 4660.1).

59. VENETIAN THORAX, coming from Western Crete and dated around 15th - 16th century (Historical Museum of Crete).

60. HOMME DE L' ISLE DE CANDIE, coloured oxygraphy on paper, 21x14.5 cm. It illustrates a male costume from Crete and is made by engraver J. Laroque. Painted illustration from the book by Jacques Grasset de St. Sauveur (1757-1810), *Costumes Civils... des tous les peuples connus*, Vols. I-II, Paris, 1784 (City of Athens Museum Vourou - Eftaxia).

61. See Fig. 153

62. A MAP THAT INCLUDES CRETE and in the inset paintings we see Chania, Spinalonga, Rethymnon, the island of Tinos, and Souda. Coloured chalcography by Frederick de Wit, *INSULA CANDIA /Ejusque FORTIFICATIO edita per F. de Witt //*, inset paintings: *CANEA-SPINALONGA-RETHYMNE-SUDA*, *Gedruckt tot Amsterdam by Frederick de Wit /inde Kalvestraet inde Witte Paskaert, Atlas sive descriptio terrarum orbis*. It was made in Amsterdam in 1680 (National Bank of Greece - Educational Institution's Collection).

63. DASKALOGIANNIS (IOANNIS VLACHOS) from Sfakia. Later illustration coming from a popular lithography under the subject of the *Cretan Pantheon* which bears portraits of Cretans who fought for the liberation of the island from 1770 to 1897 (Eleftherios K. Venizelos Museum - Athens Municipality Cultural Organization, Index No. 67).

64. A SHOTGUN that belonged to Cretan leader Paraschakis. This is a "miquelet" type gun from mid-18th century, whose shell is made of wood and the coatings are of iron, bearing six iron rings that sustain the barrel (National History Museum, Index No. 2305).

65. JANISSARIES. The selected army corps, which the Ottomans created by taking and recruiting young Greek boys by force (*Istoria tou Ellinikou Ethnous*, Vol. X, Ekdotiki Athinon, 1970, Page 63).

66. RESIT MUSTAFA PASHA (Kiourahi) as illustrated in a coloured lithography (Benaki Museum).

67. THE MANUSCRIPT (1783) of the liturgy by Saint Myron, Bishop of Crete (Historical Museum of Crete).

68. EFODIASTIKON. Encrypted identity document of a member of the "Filiki Etaeria" (Academy of Athens, *I Filiki Etaeria - Commemorative issue for the 150th anniversary*, Athens 1964, Page 134).

69. VASSILIOS CHALIS. Oil painting by P. Economou, 1863. a fighter of the 1821 National Liberation Struggle, V. Chalis also participated together with army leaders G. Daskalakis, Sifakas, Papandreou, Fassoulis, and Moustouyanakis at the victorious battle close to Loulos, Chania (14 June 1821). He also participated with army leaders Daskalakis, Fassoulis, and Panaghiotou at the battle close to the Malaxa fortress in Crete, on June 23rd 1821 (National History Museum).

70. YATAGHAN FROM THE GREEK REVOLUTION PERIOD. It belonged to Cretan army leader Constantinos Criaris. This yataghan bears a silver engraved handle and a wooden carriage, that has been coated with an elaborately decorated silver cover. Its blade reads "Constantinos Criaris 1868"

(National History Museum, Index No. 3796).

71. A PALLA THAT BELONGED TO MITROS BINIARIS, from Thebes. Biniaris was killed at Gramvani, Crete in 1826, at the age of 24. This sword is accompanied by a wooden carriage with bronze covers at the edges and leather in the middle. The handle bears a bronze cross-shaped hand cover and a bronze plying. The blade reads "Mitros Biniaris 1821- Thespies". With this palla, Mitros Biniaris cut the head of wounded Moustabey, while fighting at the side of Karaiskakis in Arachoba in 1826 (National History Museum, Index No. 4301).

72. See Fig. 157

73. MICHAEL KORAKAS (1797-1882). A leader of the Cretan revolutions, Korakas was born at Pompia, Crete, and fought at the National Liberation Struggle in 1821 and got wounded at the battle of Malaxa in 1826. In 1827, he took action at the Cretan and the Libyan Sea by chasing hostile ships. From 1828 to 1834, he led an armed corps of 110 independent warriors. He fought in Peloponnese and then he returned to Crete where he was an active participant at the revolutions of 1841, 1858 and 1866. He died very old at his birthplace (National History Museum).

74. ONE OF THE FIRE GUNS that were used during the Cretan Struggles. This one is the first fire gun that was made in Greece. As a matter of fact, it was manufactured in the island of Syros in 1868 (National History Museum, Index No. 3652).

75. THE CONVENT OF ARKADI. Colored engraving from the English magazine *The Illustrated London News* (19 January 1867) bearing the title "The convent of Arkadi, Crete, lately besieged by the Turks and blown up by insurgements", illustrating the monastery surrounded by Turks and the defended Cretans fighting, shortly before they decide to blow up the ammunition storehouse, sacrificing themselves to Freedom through the holocaust (National History Museum, Index No. 8658).

76. SIX-BULLET SHOTGUN of Lefossay type, with its leather carriage (2nd half of 19th century). Its handle bears wooden coating and the remaining medal part bears decoration. It is taken from the Convent of Arkadi and belongs to the Daskalakis family. At the ignition system, the cylindrical surface where the six bullets are placed, it has engraved seals and marks (National History Museum, Index No. 6393).

77. GABRIEL MARINAKIS, the heroic abbot of the Arkadi Convent (National History Museum).

78. BLUE-WHITE FLAG (82x105 cm.) that was used during the holocaust of the Arkadi Convent in 1866. It belonged to army leader Gheorghios Daskalakis and it was saved by his mother, Hariklia, after his death. It bears a cross with the Christian symbols ΙΧ ΧΕ ΝΙΚΑ and the initials K[Crete], E[Union], E[Freedom] [or] Θ[Death]. (National History Museum, Index No. 6392).

79. PORCELAIN PLATE that illustrates the blowing up of the Arkadi Convent on November 8th 1866 (National History Museum, Cretan Revolution sector).

80. THE TREATY OF CHALEPA was signed in 1878. The defeat of Turkey by the Russians (1877-1878), the revolutions at the Balkans, the Treaty of Berlin, and, most of all,

the revolutions of the Cretans during the second half of the 19th century, revived the Cretan Matter at the international political scene, presenting it as the most important obstacle in the relations between Greece and Turkey, and imposing the implication of the Great Forces. According to the Treaty of Chalepa, Crete would be removed from the rest of the Ottoman Empire, also providing privileges to the Christian populations, and would be governed by the General Directorate of Crete. In fact, the Treaty of Chalepa aimed to the modification of the Organizational Chart of 1868. At the picture see a certificate issued by the "General Assembly of Cretans" for Antonios Makatounakis, upon which he is considered plenipotentiary of the Malevzion region, in order to participate at the General Assembly of Cretans, that was realized on May 29th (this date is also noted on the certificate) at Apokoronos, Chania.

81. "MARTINI" type shotgun that belonged to Cretan army leader Nicholas Malikoutis from Messara (1871) (National History Museum, Index No. 775).

82. REVOLUTIONARY SHOTGUNS that belonged to Ioannis Vassoulis Delighiannakis, leader of Rethymnon during the Cretan Revolution of 1866. The ignition mechanism of the weapon is missing. Its shell is made of wood and it bears silver decoration with anaglyph decoratives (National History Museum, Index No. 3823).

83. BLUE-WHITE FLAG (98x124 cm.) from the Cretan Revolution of 1879, belonging to Constantinos Manos. It bears embroidery reading ΙΕΡΟΣ ΛΟΧΟΣ ("Sacred Corps") (National History Museum, Index No. 1623).

84. CONSTANTINOS MANOS with a fellow warrior in 1896. Manos was one of the most significant persons for the Cretan Revolution. From December 1901 until early 1905 he was appointed Mayor of Chania. Constantinos Manos with Eleftherios Venizelos and Costis Fournis were the Revolutionary Triumvir for the Therissos Revolution on March 10th 1905, dynamically asserting the island's inclusion to the Greek State (photo by Stephanos Fiotakis, Benaki Museum Photographic Archive).

Photographer Stephanos Fiotakis was born in Crete in 1881. He started dealing with photography since he was fifteen years old. He ran a photographer's at the area of Kantanos in Chora Sfakion from late 19th century to 1916, when he migrated to The United States of America (New York), transferring his business there. He returned to his homeland frequently and would shoot its landscape and aspects of everyday life (weddings, christenings, funerals, feasts, family portraits etc.), later producing an archive with photographs from the Mid-War period. Fiotakis also served as adjutant to Eleftherios Venizelos and was the personal photographer of Prince George II, High Commissioner of Crete. Stephanos Fiotakis died in August 4th 1971 leaving behind a priceless photographic collection with testimonies of the island's history during the period from 1890-1916. This collection came to the hands of the Photographic Archive of the Benaki Museum in Summer 2005.

85. THE FELLOW WARRIORS of legendary Revolutionary Leonidas Papamalekos in 1896. "Long live the Union - Leonidas Papamalekos and his cousin" in the photo see the inscription on Papamalekos' weapon, "Ελλάς κ. Κρήτη" ("Hellas and Crete"). This Cretan fighter came from Vammos Apkoronou, Chania. After the Cretan Revolutions,

he participated at the Macedonian Struggle (1903-1912) together with other Cretan fighters for Macedonia. He was killed during the battle at Siatista (4 November 1912). His contribution to Macedonia and his fighting spirit made him a legendary personality, a fact that led to the creation of poetry (photo by Stephanos Fiotakis, Benaki Museum Photographic Archive).

86. CRETAN WARRIORS lifting their weapons in the air, in a group picture from late 19th century (photo by Stephanos Fiotakis, Benaki Museum Photographic Archive).

87. PARTHENIOS PERIDIS, The President of the Revolutionary Assembly of the Cretans in 1866. Chromolithography by I. Kouroutakis, Chania (National History Museum, Index No. 4949/86).

88. TIMOLEON VASSOS, Leader of the Occupation in Crete, Chromolithography, a work by M. Fragoulis. Published by I. Notaris (National History Museum, Index No. 4949/16).

89. SMALL EUROPEAN-TYPE PISTOLS (first half of the 19th century). That belonged to Timoleon Vassos, igniting with percussion caps. The shells are made of wood and filling spits are made of iron (National History Museum, Index No. 5517).

90. IN LATE JANUARY 1897, then Prime Minister Diligianis, after pressure by the National Association (Ethniki Etaireia), decided to send a campaign corps led by Colonel Timoleon Vassos, in order to liberate the islands of Crete from the Turks so that it can be included to Greece and prevent any international occupation. The Greek fleet, consisting of six torpedo ships, armored "Hydra" as the flagship, and a force of 2,000 men, disembarks at Kolymbari on February 2nd.

In the photo see the staff of Armored "Spetsai" that participated in the mission, wearing the expedition uniforms and shafts on their weapons, shortly after their disembarkation (photo by Stephanos Fiotakis, Benaki Museum Photographic Archive).

91. A DEAD COUPLE (probably after a battle) in a photo taken in late 19th century, at a village of Crete. The diseased wear white veils. Photographer Stephanos Fiotakis captured a tragic moment and the silence that had spread all over the village (photo by Stephanos Fiotakis, Benaki Museum Photographic Archive).

92. THE TERRIBLE CONSEQUENCES of the war of 1897 shook the Europeans. Eight small photographs from the report by the English magazine *The Illustrated London News* (9 October 1898) titled "The Disturbances in Crete: Views at Candia" (National History Museum, Index No. 12118).

93. THE REVOLUTION OF 1897 after the arrival of the Greek campaign corps as well, seems to peak. On February 9th the Cretans raise the Greek flag at the hill of Prophet Elijah in Akrotirion. Barrels from the ships of the Great Forces sailing around the area destroy the revolutionary flag, whereas some days later Prince George, the heir of the Greek Crown, arrives at the island. At the photo see a wood engraving designed by R. Caton Woodvill in 1897 for the English magazine *The Illustrated London News* (27 February 1897) titled "The Eastern Crisis: Prince George of Greece living Athens for Crete" (National History Museum, Index No. 12106).

94. THE GENDARMERIE OF CRETE. Postcard bearing a seal of 1904, that illustrates officers of the Protecting Forces (see Austrians and "carabinieri") together with members of the Cretan Gendarmerie. Their uniforms reserve the traditional elements but also contain details from the ones used by the army troops of the Great Forces (Stephanos Fiotakis collection, Benaki Museum Photographic Archive).

95. THE OFFICIAL GAZETTE OF THE CRETAN SOCIETY, Year I, No. 29, Chania 28 April. Decree of the first day after the restoration of the Cretan Society, which was published in the official gazette and sets the Cretans who suffered damages from the Revolutions of 1896-1897 free of recruitment. The Decree bears the name of Prince George, High Commissioner of Crete, and those of Ministers Eleftherios Venizelos, Manoussos Koundouros, Hassan Skidianakis, Constantinos Fioumis, and Nicholas Yamalakis (Eleftherios K. Venizelos Museum - Athens Municipality Cultural Organization, Index no. 67).

96. ALEXANDROS ZAIMIS, High Commissioner of Crete (1906-1908).

97. A LETTER BY ELEFTHERIOS VENIZELOS from Vamos dated 15 June 1905, expressing his concern about the continuance of the efforts for the unification of Crete with Greece, four months after the Revolution at Therissos.

"Vamos, 15 June 1905

Dear Thanassis,

Today we depart from Vamos, and we will spend the night at Kampos. Therefore, I request that the postman be sent there.

Undoubtedly, Koundouros is going out after agreement with the Palace. That is, the main objective of his resignation and of the threat of Ciriatis' resignation, was to pressure the Europeans to chase after us, now that we are supposedly too few, so as not to later have to confront the Cretans as a whole. Failing this main objective, the resignation by Koundouros aims not to leave us alone as responsible for the Revolution, so that they may achieve, as they hope, the maintenance by any means of the vice regent throne in favour of the Prince. I believe however that all those calculations will prove themselves erroneous, despite the fact that Koundouros' resignation will reinforce our struggle abroad from one hand, still it will create problems in the inside.

It seems that the Palace will suggest to the friendliest to the Court to collaborate with Koundouros. But will it manage, now that things have gone that far, to convince Poleoghiorghis by force to work with, or better yet, under Koundouros?

Best Regards

Eleftherios K. Venizelos

Once you enclose the letters in envelopes and sign them properly, you shall hand all three to Spyros Moatsos".

98. GHORGHIOS VOLANIS AND YANNIS KARAVITIS, Cretan army leaders who fought in the Macedonian Struggle, in a postcard mailed from Kandanos in 1909, bearing a Cretan stamp (Stephanos Fiotakis collection, Benaki Museum Photographic Archive).

99. CAPTAIN PAN. E.V. FIOTAKIS, relative to photographer Stephanos Fiotakis, with other fighters of the Macedonian

Struggle and Cretans. Pan E.V. Fiotakis was killed at the battle in Morichovo, Macedonia in 1907 (photo by Stephanos Fiotakis, Benaki Museum Photographic Archive).

100. MIGNON PORTRAIT of a young lady from Crete in early 20th century (photo by Stephanos Fiotakis, Benaki Museum Photographic Archive).

101. NIKOS KAZANTZAKIS with Angelos Sikelianos (Greek Parliament Library).

102. CAPETAN MICHALIS. A novel by N. Kazantzakis. Handmade leather-bound work using the technique of cuir repousse, by Andreas Yanniari, which copies in total fidelity a relevant design by painter-engraver Ghiorgis Varlamos (Andreas Yanniari, *Vivliodessia Yanniari*, Adam Publications, Athens 1997, Page 113).

103. EMMANUEL TSOUDEROS (*I Machi tis Kritis*, General Army Corps, Hellenic Army's History Department, 1959).

104. THE BATTLE OF CRETE. Chromolithography by I. Anoussaki. Franc-Tireurs Union, May 1941, Published by V. Papachryssanthou (National History Museum, Index No. 4957/69).

105. THE BOMBARDMENT OF CHANIA (*I Machi tis Kritis*, General Army Corps, Hellenic Army's History Department, 1959).

106. GERMAN PARACHUTISTS shortly before their boarding on the aircrafts heading to the island of Crete (*I Machi tis Kritis*, General Army Corps, Hellenic Army's History Department, 1959).

107. ELDERLY AT IMVROS OF CHANIA. In the center see "old-Ksirouchis", the coffee shop owner; on the left see old men from Asfendos, Sfakia (photo by Nelly's (1927-39), Benaki Museum Photographic Archive, Index No. N. 7575).

108. AN OLIVE TREE AT THERISSOS (photo by Stephanos Fiotakis (1926), Benaki Museum Photographic Archive).

109. CHROMOLITHOGRAPHIC illustration of a Cretan as illustrated in the publication by Olfert Dapper, titled *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia* (1688), Page 257 (Greek Parliament Library).

110. CHROMOLITHOGRAPHIES illustrating the flora and fauna of Crete, as published in Olfert Dapper's edition *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688, Page 261, 270, 272, 274 (Greek Parliament Library).

111. THE CERAMIC FIGURINE of the female deity of Nature from the Neolithic period, found in Kato Ierapetra, that is kept at the Archaeological Museum of Heraklion, is the most important sample of microplastics in Crete during the Neolithic period (I. A. Papapostolou, *Kriti*, Clio 1981, Page 12).

112. FAÏENCE FIGURINE DATED 1600 BC, illustrating the "Snake Goddess", probably a young goddess of vegetation. It was found at the treasury of the Knossos sanctum and is kept at the Archaeological Museum of Heraklion (photo by N. Stournaras, *Greece 1971, An Annual Tourist Publication*, Page 80, *Greek National Tourism Organization*).

113. THE QUEEN'S MANOR at the Palace of Knossos, in a postcard from the early 20th century (Benaki Museum

Photographic Archive).

114. DRAWING ILLUSTRATION of a pseudostome amphora (height: approx. 19.5 cm.) dated from the middle Minoan period, which was found at Paleokastro (P. Kavadias, *Prohistoriki Archaeologia*, Athens, 1909, Page 473).

115. DRAWING ILLUSTRATION of a vase (height: 28.8 cm.) dated from the middle Minoan period, found at the area of Paleokastro (P. Kavadias, *Prohistoriki Archaeologia*, Athens, 1909, Page 473).

116. THE DOLPHINS. The famous fresco, whose copy is found at the Queen's Manor at the Palace of Knossos. The original frescoes are kept at the 1600 - 1400 BC Frescoes Section of the Archaeological Museum of Heraklion. At Knossos during the Neo-Palatial Period, painting is a flourishing art that is used in various objects. Fantasy both in colors and subjects used by the Minoan artists has obviously affected the techniques of various areas in the Mediterranean, and not only, for many centuries. The Minoan frescoes are impressive even nowadays, although they have been significantly damaged by time (photo by Spyros Panagiotopoulos).

117. RITUAL AMPHORA made of stone, which was found at the "expiation cistern" of the palace at Ancient Zakros, the only palace that remained un-looted. The amphora is kept at the Archaeological Museum of Heraklion (I. A. Papapostolou, *Kriti*, Clio 1981, Page 142).

118. THE "QUEEN OF DOVES". Drawing illustration of a large ceramic figurine (height: 21.3 cm.) dated around 13th c. BC, and found at Gazi, Heraklion. It is kept at the Archaeological Museum of the city (P. Kavadias, *Prohistoriki Archaeologia*, Athens, 1909, Page 437).

119. THE "PHAESTOS DISC". It was found in 1908 by L. Pernier, at the northwestern sector of the old palace of Phaestos and is dated around the early Neo-palatial period (17th c. BC). Its diameter varies from 15.8 to 16.5 cm., and bears signs of Hieroglyphic writing on both sides, sculpted one by one on matrix-seals on fresh clay. This technique is the predecessor of typography for the Western civilization, because it is based on the principle of printing using mobile elements. Inscriptions on both sides have spiral direction from the perimeter to the center. Both sides include a total number of 242, listed in 61 teams (words). The alphabet used for this text includes some phonetic letters, which are met individually at the codes of Gortys, Eleftherna, Cydonia, Attica (Archaic period, late 7th c. BC), at the alphabet of Thera, at Samos, Miletus, Milos, Laconia, Megara, the Chalkidean alphabet, and Linear B. As this is the only sample of this writing, its exact content is still being discussed by the international scientific community. The "Phaestos Disc" is kept at the Archaeological Museum of Heraklion (*Tourism Album 1994*, Greek National Tourism Organization, Page 43).

120. MALE CERAMIC FIGURINE in a worshipping position, bearing a knife (late Pre-Palatial/early Proto-Palatial period). It was found at the sanctum at the peak of Petsofa in Eastern Crete. The mountainous areas of Crete were worship sites for deities and the followers would climb them for the necessary rituals.

121. CERAMIC HEADS from figurines of the Archaic period (Archaeological Museum of Chania).

122. LADY OF AUXERRE ("Dame d'Auxerre"). A small sculpture made of limestone, that illustrates whether a young maiden or an archaic young goddess, probably Persephone. This statue dates back to the Daedalic period (around 640 BC) and is likely to be related with relevant finds (Maiden of Eleftherna) from the excavations at the Necropolis of Orthi Petra, at Ancient Eleftherna, implying her Cretan origin. Her elaborate hairstyle illustrated obvious influence from the Egyptian aesthetics, combining the Archaic smile and the silhouette. This sculpture was found at a storehouse at the Museum of Auxerre, near Paris, in 1907, when it was noticed by chance by a steward of the Louvre, and since then it is kept at the Louvre Museum in Paris (Jean-Luc Martinez, *La Dame d'Auxerre*, cover page, Réunion des Musées Nationaux, Diffusion, Seuil 2000).

123. SILVER STATER FROM KNOSSOS, (400 BC.). The front side illustrates the Minotaur turned to the right. The mythological tradition of the Minoans concentrated in one coin; the Labyrinth, Minos, Daedalus, and Minotaur, the characteristic mythical symbols of the Cretan civilization, gave artistic inspiration to be illustrated on the small size of coins. Ø 21 mm (Athens, Numismatic Museum).

124. SILVER STATER FROM GORTYS (360/350-322 BC.). These are two coins from the same minting. The front side of the first one shows Europe seated and turned to the left on a willow tree, and backside of the second shows a bull in motion. Gortys was the first of the Cretan cities to cut coins that reproduced the myth of Europe and its kidnapping by Zeus. The bull represents Zeus. Ø 20 mm (Athens, Numismatic Museum).

According to Hesiod, Europe is considered to be daughter of Oceanus and Tethys, or daughter of Phoenix or Agenor and Parthenope, sister of Thrace and half-sister of Asia and Libya. The worship of Europe began in Dodoni but soon spread to the entire mainland, as well as Phoenicia, Syria, Miletus, but mainly Crete. Bedazzled by her beauty, Zeus transformed into a white bull and appeared before her, as she was picking up flowers at Phoenicia, and took her to the Diktaeon Andron or, according to others, to Gortys, accompanied by Tritons and Nereids. In Crete, Zeus gave her King Asterios for husband and mythical giant Talos as her guard. Europe gave birth to Minos, Rodamantys and Sarpedon. The abduction of Europe inspired many artists who depicted Zeus transformed into a bull carrying Europe on his back.

125. SILVER COIN OF TWO DRACHMAE from Aptera, taken from the "treasure" that was found in Phaestos in 1953 (IGCH 152), with conceal date 280-270 BC. The front side illustrates a female head, probably of a nymph, turned to the right, and bears the inscription and the national mark of the city, ΑΠΤΑΡΕΩΝ. The back side illustrates the hero of the city, Ptoleucus, bearing a shield (Athens, Numismatic Museum).

126. SILVER STATER FROM ITANOS, dated 450 BC. The front side illustrates a sea deity turned to the right. According to the inscriptions and illustrations of the coins from Itanos, it is believed that sea deities such as Glaucus and Triton would be worshipped in the city. Ø 22 mm (Athens, Numismatic Museum).

127. A "TREASURE" that was found in Phaestos in 1953 (IGCH 152). It includes 410 silver coins, mostly of two drach-

mac, and the conceal date is 280-270 BC. The "treasure" was dispersed and nine pieces are kept at the Numismatic Museum of Athens. At the center of the "treasure" one clearly sees a stater with a double-engraved head of a bull, decorated with stripes and ready for sacrifice. The coin in word "escaped" quality control; such rarities were scarce even in the period of Antiquity (Athens, Numismatic Museum).

"Treasure" is the term that is used for a number of coins that was concealed once. The value of "treasures" is estimated according to both the exchange value of the coins at the time it was concealed, and the historical information that it provides about the social and commercial customs of the period in word. There are four categories for listing treasures, according to the time they were concealed; the first regards the treasures whose owner did not intend to bring them back (such as treasures from tombs). The second includes those whose owner lost them unintentionally (ship wreckages etc.); the third category includes the treasures that were concealed because of emergency events (hostile attacks, war conditions, natural disasters), and the fourth category includes the treasures that were hidden for deposit saving reasons. In those cases the content of the treasures did not only include coins but also jewellery and other items that were precious for the owner.

128. STATUETTE OF GODDESS APHRODITE from the Hellenistic period, kept at the Archaeological Museum of Chania (Anna Kofou, *Kriti: Ola ta moussia ke i archaeologiki hori*, Ekdotiki Athinon, 1992, Page 66).

129. AMPHORA FROM THE HELLENISTIC PERIOD, bearing a "medallion" (Archaeological Museum of Chania).

130. ROMAN MOSAIC that illustrates a cockfight (Archaeological Museum of Chania).

131. A GOLDEN SOLIDOS OF JUSTINIAN I (527-565 AD). Ø 31mm (Athens, Numismatic Museum).

132. A "TREASURE" that was found at Males, Ierapetra, in 1989. It includes 150 aspra trachea coins by Manuel II Komnenus, (1143-1180 AD), Isaakius II Angelos (1185-1195 AD), Alexius III Angelos (1195-1203 AD), exact copies and Latin copies (Athens, Numismatic Museum).

133. "GREEK FIRE" GRENADE (10th – 12th century AD). It was found at the storehouses of the fortress at Chania, when it surrendered to King George, the High Commissioner of the island of Crete (National History Museum, Index No. 1913).

134. SCULPTURES from the temple of Saint Titus in Gortys (6th-7th century) (Sculptures Section, Historical Museum of Crete).

135. THE FRONTISPIECE of the book by Marco Boschini *Il Regno tutto di Candia delineato a parte, a parte et intagliato da Marco Boschini Venetiano. Al Serenissimo Principe e Regal Collegio di Venetia*, which was printed in Venice in 1651. Untitled chalcography of the map of Crete, sustained by the lion of Saint Marcus of Venice who, armed with a sword, protects the island (Greek Parliament Library).

136. SAINT IOANNIS. Fresco from the temple of Aghios Gheorghios at Meronas Amariou (13th century) (Historical Museum of Crete).

137. CHROMOLITHOGRAPHIES that illustrated fortresses and bunkers of Crete as they were depicted in the edi-

tion by Olfert Dapper *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688, Pages 215, 219, 210, 214 (Greek Parliament Library).

138. THE BLAZON OF THE KALLERGIS illustrated the Byzantine double-headed eagle. This anaglyph is dated MDLV (1555) and is taken from the temple of the Virgin Mary at Kato Ostraka Pediadas (Historical Museum of Crete).

139. PAX ALEXII CALLERGI. This agreement, dated 28 April 1299, was signed by the duke of Crete, Vitale Michael, fully establishes the land properties of Alexios Kalliergis, and makes him fully equal to the rest of the Venetian feudal lords (Museo Civico Correr, Provenienze Diverse 679 and 675, fasc. V.Φ.11r.-27r. K.D. Mertzios, "I Sinthiki ton Eneton - Kallergi ke i sinodevontes aftin katalogi", *Kritika Chronika*, Issue 3, 1949, Page 262-292).

140. FRAGOKASTELO. Venetian fortress from 1371. Fragokastelo is found on the east of Chora Sfakion in Southern Crete, built almost next to the sea shore in order to protect the area from pirate invasions.

Early in the morning of May 18th 1828, the army led by Mustafa pasha, including 8,400 men, attacked the approximately 400 men from Crete and Epirus that were entrenched in the deserted fortress. Dalianis Hadjimichalis, the army leader from Epirus, realized an exodus from the castle and after a terrible battle he died together with his fellow warriors. Their bodies remained unburied at the shore for days. The story, however, does not end here; from 1828 and even until today, both locals and visitors claim that in mid-May in the early morning, one sees tens of shadows dressed in black and bearing arms, heading to the neighbouring deserted monastery of Aghios Charalambos at the coast of Fragokastelo, and then fade away at the Libyan sea. Is it the unburied bodies from that bloodshed? Is it simply diffraction of vapors at the southern streams of morning haze? A mirage, or group self-suggestion, or even ghosts? No one has been able to tell to date. The "drossia" (Greek for "dew") of that time of the day gave the shadows the name "Drossoulites", depicting those shapes (photo by M. Vernardos, *Greece 1971, An Annual Tourist Publication*, Greek National Tourism Organization, 1971, Page 82).

141. DESCRIZIONE DELL' ISOLA DI CANDI. A chapter that refers to Crete from the book by Thomaso Porcacchi *L' isole piu famose del mondo*, printed in Venice by Antonio Brignonci in 1590, earlier edition of Geography by Claudius Ptolemy (Greek Parliament Library).

142. TEAOC TOY Ω CTOIXEIOY ("End of letter Ω"). The last page of *ETYMOLOGICUM MAGNUM*, Venice 1499 (8 July) by Nicholaos Vlastos and Zacharias Kalliergis. See the pinnacle of this publication, where Vlastos, Kalliergis, and Anna Louka - Notara (the sponsor of the edition) are mentioned. At the end of the page there is the typographic mark of Nicholaos Vlastos in red colour.

Vlastos was a noble Cretan, confidant to Anna Notara. The initiative of establishing a printing office in Venice must have been his, since his request to the city for approval of the license (21 September 1498) has been found. His collaboration with typographer Zacharias Kalliergis has provided some of the finest book of archetyping. Unfortunately, those works were very expensive and difficult for the Greek family to approach. As a matter of fact, the last

two publications do not mention Kalliergis' name and his trademark has been removed. This brings up the conclusion that there must have been some disagreement between the two men, and Kalliergis could not assert anything from the office's equipment, as the license had been issued in the name of Vlastos, who reserved the ownership of the type fonts that Kalliergis had cut for ten years. It is claimed that the bankruptcy (due to the Turkish - Venetian War) of the Bank of Tomaso Lippomano, where Vlastos kept all his deposits, was the reason for the end of their collaboration (photo by Manolis Mathios, donation by Antonis Vlastos, Benaki Museum Library, Index No. 12483).

143. SAINT GEORGE ON A HORSE KILLING THE DRAGON. A portable icon (66 x 51 x 2.4 cm.) that was created by Gheorghios Klontzas in the second half of the 16th century. Klontzas (ca 1530-1608), was a multi-faceted personality; a penman, micrographer, and an icon painter who introduced the Italian modernism in Cretan painting, just as Michael Damaskinos did, and yet in a prosperous artistic period for the island (photo by Makis Skiadaressis, donation by Eleni Stathatou, Benaki Museum, Index No. 21169).

144. THE CONVENT OF ARKADI (*Tourism Catalogue 1994*, Greek National Tourism Organization, Page 43).

145. A WOOD ENGRAVING that decorated the second edition of *Apokopos* by Bergadis, made in Munich in 1549. This wood engraving is part of a large group of wood engravings that decorated an earlier Venetian edition of the *Iliad* (*Iliad*, Homer, by Ioannis Petrotis, MDCXI).

146. MAP OF CRETE. Coloured chalcography by Barent Langenes, CANDIA, Caert-Thresoor, made in Middelburg in 1598. This Atlas is a characteristic sample of small-shape editions that appears in early navy maps. It includes a mixed corpus of ancient and modern toponyms. The Labyrinth is presented as a city and not as a symbol, as it used to be described in the maps of that time (National Bank of Greece - Educational Institution's Collection).

147. EROTOCRITOS. Part of the manuscript's page of the code, which is kept at the British Library and reveals the copy date (1710). The first printed presentation of this work was realized in 1713 and was based on the same manuscript. The wood engravings that decorate the first edition is an elaborate version of the relevant illustration of the manuscript which includes 121 artefacts.

148. GREAT VEZIR AHMET KOPRÜLÜ, also called Fazil ("Fair") (Vienna National Gallery).

149. OTTOMAN CHAIN ARMOUR (mid-16th - early 17th century). This type of armour has been used in all occupied areas of the Ottoman Empire (National History Museum, Index No. 3333/01).

150. A MAP WITH THE SIEGE OF CHANDAX, in a chalcography by Marco Boschini, CITTA DI CANDIA ASSEDIATA, with memoranda of significant fortresses of the city in two maps. This map is included in his book, was issued in Venice in 1651, *Il Regno tutto di Candia delineato a parte, a parte et intagliato da Marco Boschini Venetiano. Al Serenissimo Prencipe e Regal Collegio di Venetia* (National History Museum, 1001951).

151. COLOURED CHALCOGRAPHY by Nicolaus Visscher CANDIA / INSULA / CANDIA / olim / CRETA / N. Visscher exc., Atlas contractus, made in Amsterdam before 1677 (Nation-

al Bank of Greece - Educational Institution's Collection).

152. PART OF A "TREASURE" of 64 pieces, that was found at Fortezza, Knossos, in 1932, with conceal date 1653. It includes Spanish reals, and Austrian-Hungarian and Dutch talars (Athens, Numismatic Museum).

153. FRONTISPIECE DECORATION bearing a Turkish equestrian from the title page of the publication *Turcorum Origo, Principes, Imperatores, Bella, Praelia, Cedes, Victorine...* (1578) (Greek Parliament Library).

154. DASKALOGIANNIS (IOANNIS VLACHOS) from Sfakia. Later illustration coming from a popular lithography under the subject of the Cretan Pantheon, which bears portraits of Cretans who fought for the liberation of the island from 1770 to 1897 (Eleftherios K. Venizelos Museum - Athens Municipality Cultural Organization, Index No. 67).

155. OTTOMAN SHOTGUN with a fuse, dated 17th century. The weapon's shell is simple and is made of wood and the coating is made of leather on the backside, and an iron barrel with golden decoration on the two edges (National History Museum, Index No. 100114/27).

156. A PALLA from the period of the Greek Revolution, which belonged to Ioannis Vassoulis Deligiannakis, leader of Rethymnon during the Cretan Revolution of 1866 (National History Museum, Index No. 3822).

157. THE CODE OF SACRIFICES. The famous chart that was established by the Egyptian authorities in 1834. This Code lists the victims of atrocities by the Turks, as well as the loots of Christian properties during the period from 1821 to 1830 (Theocharis Detorakis, *To Amariano kai o Aghios rou Megalomartys Efstathios*, Amariano Pediados Parish Church - Amariano Pediados Culture Club, Heraklion, 2005, Page 17).

158. YATAGHAN FROM THE GREEK REVOLUTION PERIOD, which belonged to Cretan army leader Nicholas Paraschakis. This yataghan is accompanied by a wooden, leather-coated carriage. It bears an iron blade and a silver handle with bronze plates, and two corn parts. The blade bears indistinguishable Ottoman inscriptions and a seal (National History Museum, Index No. 2018).

159. THE GUARDS OF THE MUNICIPALITY OF VAMOS, as photographed by Stephanos Fiotakis in 1896. Leonidas Papamalekos is the second from the left side in the middle row (photo by Stephanos Fiotakis, Benaki Museum Photographic Archive).

160. THERISSON 1905 - The people of Crete, gathered in mass protests, declares the political unification of Crete with the Kingdom of Greece into a single, liberated constitutional state, before God and the people. Chromolithography by Polli and Levantis, Athens, published by D. Papadimitriou (National History Museum, Index No. 4949/10).

161. ELEFHTERIOS VENIZELOS. Cabinet portrait from early 20th century, elaborate reproduction of the work by Cretan photographer Stephanos Fiotakis (photo by Stephanos Fiotakis Benaki Museum Photographic Archive).

162. COMMEMORATIVE medal for the 1st International Exhibition of Crete in 1900. The front side illustrates Prince George and reads "Prince George, High Commissioner of Crete". The back side bears the inscription "1st

International Exhibition 1900, Chania - Crete" (National History Museum, Index No. 11094).

163. LA GRÈCE PROTÈGE la Crète et defend les Chrétiens massacres. Lithography that was issued in the French newspaper *Le Jour*. Allegorization of Greece trying to protect Crete and the Christians against the threatening invasion of the Great Forces. *Le Jour*, publisher Vernart André (National History Museum).

164. MINGON PORTRAIT of a young lady from Crete in early 20th century (photo by Stephanos Fiotakis, Benaki Museum Photographic Archive).

165. MANDAKAS AT AN ORANGERY IN CHANIA (photo by Nelly's in 1939, Benaki Museum Photographic Archive, Index No. 7158).

166. AN OLD WOMAN at a threshing field in Sitia (photo by Dimitris Lucas).

167. See Fig. 110

168. See Fig. 111

169. See Fig. 112

170. See Fig. 9

171. See Pic 115

172. See Fig. 117

173. THE THRONE ROOM at the antechamber of the Central Place of Knossos. In the center see the throne, made of plaster-stone (photo by Spyros Panagiotopoulos).

174. THE PRINCE OF LILIES. Fresco at the Palace of Knossos, with copy of the silhouette from the corridor at the southern wing of the Court. The original fresco is kept at the 1600-1400 BC Frescoes Section of the Archaeological Museum of Heraklion (photo by Spyros Panagiotopoulos).

175. See Fig. 119

176. See Fig. 121

177. See Fig. 122

178. A SILVER COIN OF FOUR DRACHMAE from Ierapytna, (2nd-1st century BC.). The front side illustrates a female head turned to the right, whereas the back side includes a phoenix and an eagle, together with the inscriptions ΙΕΡΑΠΥΤ, ΑΕΥΣΟΣ and a monograph. The female head is a personification of Luck for the city. The inscription bears the national mark of the city, ΙΕΡΑΠΥΤ. The inscription ΑΕΥΣΟΣ refers to the name of the person responsible for the minting of the four-drachmae coins, whereas the monograph is the production control sign. The 2nd - 1st century BC period is the time that the mints of Ierapytna were organized, once its administrative and financial prevalence has developed, not only in other areas of the island but also to areas out of Crete, thus facilitating its commercial interchanges. Ø 32 mm (Athens, Numismatic Museum).

179. SILVER STATER FROM ITANOS (320-270 BC.). The front side illustrates the head of goddess Athena turned to the left, wearing a helmet that is decorated with flowers; the back side bears an eagle turned to the left, looking back. At the range, see Triton and the inscription with the national mark of the city, ITANION. Itanos was an important commercial point of the city, especially for the Phoenicians, who dealt with porphyry commerce. Based on the inscriptions of the coins, it is estimated that Itanos would worship the sea deities, such as Glaucus and Triton. Ø 25

mm (Athens, Numismatic Museum).

180. A SILVER COIN OF TWO DRACHMAE FROM PHAESTOS, from the "treasure" that was found in Phaestos in 1953 (IGCH 152), with conceal date 280-270 BC. The front side illustrates Hercules standing and turned to the right, whereas the back side illustrates a bull in motion (Athens, Numismatic Museum).

181. See Fig. 127

182. A SILVER STATER FROM ITANOS, dated 450 BC. The backside illustrates a star. Ø 22 mm (Athens, Numismatic Museum).

183. DRAWING ILLUSTRATION of a Cretan Minoan, from a fresco of a royal tomb of Rechmere at Thebes, Egypt, who brings gifts to the ruler. The mutual relations between the Egyptian and the Minoan civilization, whether financial or commercial, are in fact proved by finds both in Egypt and Crete, relevant to the Cretan Minoan and the "Dame d'Auxerre" (P. Kavadias, *Prohistoriki Archaeologia*, Athens, 1909, Page 487).

184. FIGURINE OF GODDESS APHRODITE from the Hellenistic period (Archaeological Museum of Chania).

185. See Fig. 129

186. GOLDEN COIN ILLUSTRATING THEODOSIUS I, late 4th century AD (Athens, Numismatic Museum).

187. MINIATURE dated around 12th c. AD, taken from the chronography by Ioannis Skylitzis "*Synopsis Istorion*". It illustrates part of the Arabian fleet during the naval campaign against Crete. For almost one century, the island was a base of operations for Arabs for their attacks towards the eastern Mediterranean. The illustrated manuscript by I. Skylitzis is kept at the National Library of Madrid (*10,000 Years of Greek Shipping*, Volume I, T&T 2001, Page 90).

188. See Pic 29

189. See Fig. 31

190. See Fig. 30

191. See Fig. 128

192. SAINT NIKON "METANOETE" (the Repenter). Hagiography by Manuel Panselinos from Karyes, Aghion Oros (photo by Christos Theodorakopoulos, I. M. Chadjifotis, *Makedoniki Scholi, I Scholi tou Panselinou (1290-1320)*, issued by the National Youths Foundation, Athens 1995).

193. See Fig. 133

194. THE HOLY TRINITY, made by painter Thomas Bathos, ca 2nd half of the 16th century. 84 x 55 cm. (photo by Spyros Panagiotopoulos, Byzantine and Christian Museum, Index No. 1558/T.2256).

195. WAR LABARUM of the Most Serene Republic of Venice (Palazzo Ducale, Venice).

196. CHROMOLITHOGRAPHS illustrating the flora and fauna of Crete, as published in Olfert Dapper's edition *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688 Page 261, 270, 272, 274 (Greek Parliament Library).

197. See Fig. 136

198. See Fig. 38

199. THE FRONTISPIECE of the study (*relazione*) by Francesco Basilicata, engineer of public works, to Pietro Gius-

tiniano, army general of Crete, dated 6 December 1630, Chandax.

Justus es, et Justiam dilexisti.

Relatione di tutto il Regno di Candia nelle quale si descrivono tutte le sue città, fortezze, castelli, ville, monti, campagne, spiagge, fiumi, principati, cavallaria, fantaria, antichità, munizioni, vittovaglie, et armare delle galee.

Con il modo della sua difesa, et altre cose nottabili.

(Marcian Library, Venice Ms. Ital. VI, 1683 (= 8976), cover. Issued by Stergios G. Spanakis, *Mnimia tis Kritikis Istorias*, Vols.1-6, Heraklion 1940-1969, XI-XII, (Greek Parliament Library) and *Venetiae quasi alterum Byzantium, Opsis tis Venetokratias tou Venetokratoumenou Politismou* (scientific supervision by Chryssa A. Maltezou) Hellenic Culture Foundation, 1993, Page 347-348).

The development of military engineering and fortressing is essentially marked by the spreading of use of gunpowder and had as consequence the overthrow of earlier technical parameters. The manufacture of lenses, sailing, and the drawing of maps of the till then known world are only some of the techniques that were reconsidered in 15th and 16th centuries. The technicians who acted at that time were both engineers and artists; their training on specific objects came mainly from their artistic education in workshops of older technicians. The engineers of the Renaissance period mostly used geometric techniques and utilized their artistic knowledge by incorporating them in the manufacture of technical manuals. That methodology, as well as the emergence of publishing efforts that would illustrate their drawing and artistic ideas, formed the basis for their further legalization. The expansion of typography and publishing activities unexpectedly encouraged a series of publications of technical "literature". The establishment and development of mapping systems is located in that publication core.

200. THE PREFACE by humanist penman Markos Moursouros for the *ETYMOLOGICUM MAGNUM*, Venice 1499 (8 July) by Nicholas Vlastos and Zacharias Kalliergis, "...of the first Greek child born in Venice in 1499..." as he comments on that publication.

201. SAINT ANNA HOLDING THE VIRGIN MARY (mid-15th century). This excellent creation (106 x 76 cm.) of the Cretan School, the striking colourful shine illuminates the strict religious style. This work bears a fake signature by Emmanuel Tzane and the date 1637, both added in early 20th century. During the recent cleaning and maintenance of this work, it was decided not to remove those elements, as useful information about the collectors' preferences of that time. The icon was made at the workshop of painter Angelos in mid-15th century (photo by Makis Skiadaressis, Benaki Museum, Index No. 2998).

202. EROTOKRITOS. Later prosaic edition by Dionyssios Fotinos, characteristic for the spiritual experimentations during the period of the Greek Enlightenment, that was issued in Austria (Dionyssios Fotinos, *Neos Erotokritos* Vol. I, Vienna 1818, Herzfeld Printing Office, Greek Parliament Library).

203. ABRAHAM'S SACRIFICE. Later edition from the period of the great Cretan Revolutions (1889) (Greek Parliament Library).

204. ANONYMOUS VENETIAN GAZETTE, 2nd half of the

17th century, from the "treasure" that was found in Heraklion in 1958. The back side reads clearly the inscription CANDIA. Ø 25 mm (Athens, Numismatic Museum).

205. See Fig. 41

206. See Pic 59

207. See Fig. 153

208. See Fig. 154

209. See Fig. 64

210. THE "GREAT CASTLE" with the Turkish armada outside the port of Chandax (detail). Fresco from the 18th century from the house of a Turkish officer in Heraklion. It is kept at the Historical Museum of Heraklion (Theocharis E. Detorakis, *Geschichte von Kreta*, Heraklion 1997).

211. See Fig. 155

212. See Fig. 73

213. See Fig. 158

214. See Fig. 71

215. See Fig. 156

216. BATTLE AT THE HILL OF PROPHET ELIJAH, in 1886. Chromolithography (National History Museum, Index No. 4949/93).

217. See Fig. 79

218. See Fig. 80

219. See Fig. 76

220. See Fig. 78

221. BLACK AND WHITE WOOD ENGRAVING from an English newspaper *The Graphic* (10 april 1897). It illustrates people of Chania reading the declaration of Crete's independence, by the Great Forces (National History Museum, Index No. 4949/70).

222. PRINCE GEORGE at the balcony of the High Commission Manor in Chania, on December 10th 1898, while reading his proclamation to the people of Chania. Photo from the National History Museum (*Istoria tou Ellinikou Ethnous*, Vol. XIV, Ekdotiki Athinon, 1970, Page 204).

223. COMMEMORATIVE PIN of the High Commission of Crete, depicting Prince George. In the center it bears the crown, under which there is a small rectangular picture of the Prince. On the right and left sides there are the Greek flag and the flag of the Cretan Society, located crosswise (National History Museum, Index No. 5079).

224. NIKOS KAZANTZAKIS in the 1930's (Greek Parliament Library).

225. THE HISTORICAL TEMPLE OF THERISSOS, the Church of the Holy Virgin (photo by Stephanos Fiotakis (1926) Benaki Museum Photographic Archive).

226. A MONK DEALING WITH EVERYDAY TASKS (photo by Nelly's (1927-39), Benaki Museum Photographic Archive).

227. See Fig. 110

228. See Fig. 111

229. See Fig. 112

230. THE NORTHERN GATE from the northeastern side of the Palace of Knossos, where the road of the port ended

and the merchandize were concentrated (photo by Dimitris Lucas, 1978).

231. See Fig. 114

232. See Fig. 115

233. See Fig. 117

234. See Fig. 8

235. See Fig. 119

236. RHYTON MADE OF STEATITE, in the shape of a bull's head, dated 1550-1500 BC and found at the small palace at Knossos. The horns of the head, which are now lost, were made of gold-plated wood, the eyes were made of berg crystal, and the muzzle made of marble. This rhyton is kept at the Museum of Heraklion (I. A. Papapostolou, *Kriti*, Page 110, Clio 1981).

237. See Fig. 121

238. See Fig. 122

239. SILVER STATER FROM ITANOS, dated 320-270 BC. The front side illustrates the head of goddess Athena turned to the left, wearing a helmet that is decorated with flowers; the back side bears an eagle turned to the left, looking back. At the range, see Triton and the inscription with the national mark of the city, ITANION. Itanos was an important commercial point of the city, especially for the Phoenicians, who dealt with porphyry commerce. Based on the inscriptions of the coins, it is estimated that Itanos would worship the sea deities, such as Glaucus and Triton. Ø 25 mm (Athens, Numismatic Museum).

In periods when the system of social administration had not obtained the necessary framework, minting in Crete was inspired by the flora and fauna of the island. That expression on the coins represents the sense of social freedom, in contrast to the periods when the mints would cut coins that illustrated rulers. Dolphins, doves, bulls, bees. Willow trees, and flowers, have been recorded as the most characteristic repeated motives of Cretan seals. The limited area of the coin determined the subject illustrated, combining the geographical position and the agricultural products with the mythical tradition and the worshipping customs of each site.

240. SILVER STATER FROM LYTTOS, dated 400-300 BC. The front side bears an eagle that flies towards the left side, whereas the back side illustrates the head of a wild boar and an inscription with the national mark, AYTTION. The eagle refers to the worship of Zeus Diktaeos, And the wild boar refers to the goddess of hunting, Artemis. The Mint of Lyttos cut many silver coins and stopped its operation when the city was occupied by Knossos in the 3rd century BC. Ø 24 mm (Athens, Numismatic Museum).

241. SILVER STATER FROM ELYROS, dated 4th century BC. The front side illustrates a goat turned to the right, and an inscription with its national mark, EAYPION. The backside illustrates a bee. The goat represents the rich cattle breeds of the island, and the bee represents the rich production in honey. The mint of Elyros also cut silver drachmae in the 3rd century BC, illustrating various subjects from the island's flora and fauna. Ø 19 mm (Athens, Numismatic Museum).

242. A "TREASURE" that was found in Crete before 1964 (IGCH 153). It includes seven silver staters from the cities of

Crete (Gortys, Phaestos, Polyrhinion, Praesos) with conceal date 280-270 BC. The "treasure" was dispersed in seven pieces, all kept at the Numismatic Museum of Athens. At the center of the "treasure" one clearly sees a stater with a double-engraved head of a bull, decorated with stripes and ready for sacrifice (Athens, Numismatic Museum).

243. BRONZE STATUE OF A YOUNG MAN from the Late Hellenistic period, found in Ierapetra and kept at the Archaeological Museum of Heraklion (I. A. Papapostolou, *Kriti*, Page 175, Clio 1981).

244. See Fig. 22

245. See Fig. 24

246. See Fig. 129

247. ASPRON TRACHY coin made of electron (amalgam of silver and gold), from the times of Isaakios II Angelos (1185-1195) (Athens, Numismatic Museum).

248. See Fig. 187

249. See Fig. 29

250. See Fig. 31

251. See Fig. 30

252. See Fig. 135

253. Chromolithographies with illustrations of ports and ramparts of Crete, as illustrated in the publication by Olfert Dapper, *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middelantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688, Page 247, 284, 286, 218 (Greek Parliament Library).

254. See Fig. 136

255. See Fig. 138

256. See Fig. 46

257. THE FIRST PAGE OF THE "SIMPLICIUS". *Memorandum to the ten categories of Aristotle*, Venice (1499), Zacharias Kalliergis and Nicholas Vlastos, 27 October. This specific edition is the only one that was made in the Greek language, all through the period of archetypy. It is a characteristic sample of the advanced spiritual experimentations of Kalliergis and Vlastos (*Venetiae quasi alterum Byzantium, Le Edizioni di Testi Greci da Aldo Manuzio e le Prime Tipografie Greche di Venezia* (Exhibition catalogue, by M. I. Manoussakas and K. Staekos) Hellenic Culture Foundation, 1993, Page 132-133).

258. See Fig. 194

259. See Fig. 53

260. See Fig. 146

261. REALS OF THE SPANISH EMPIRE dated 17th century, taken from the "treasure" that was found at Fortezza, Knossos in 1932. Ø 40 mm (Athens, Numismatic Museum).

262. See Fig. 149

263. See Fig. 153

264. See Fig. 155

265. See Fig. 154

266. See Fig. 158

267. See Fig. 157

268. See Fig. 76

269. "THE BOMBARDMENT OF CRETE AT AKROTIRION -

Crime and Divine Justice". Chromolithography by Evangelos Palaeologos, Piraeus (National History Museum, Index No. 4949/14).

270. See Fig. 79

271. See Fig. 80

272. BLACK AND WHITE WOOD ENGRAVING taken from the English magazine *The Illustrated London News* (April 1897) titled "Insurgents lighting a signal in the mountains" and illustrating an armed corps at the mountainous areas of Crete setting fires (National History Museum, Index No. 1061216).

273. THE GREEK FLAG was raised at the fortress of Chania - Firka in July 1909, when Crete declared its unification with Greece. In August of the same year, the flag was stricken after decision by the Great Forces and the flagpole was cut by a Navy force (National History Museum Index No. 4309).

274. A SPADE THAT BELONGED TO KING GEORGE I. It is made in Germany, by the famous weapon factory SOLINGEN (National History Museum, Index No. 4812).

275. NIKOS KAZANTZAKIS and his partner, Eleni (Greek Parliament Library).

276. A CRETAN FAMILY in an olive grove (photo by Stephanos Fiotakis (1926) Benaki Museum Photographic Archive).

277. A PALM from the palm forest in Vai, Southern Crete (photo by Dimitris Lucas, 1984).

278. See Fig. 110

279. See Fig. 111

280. See Fig. 112

281. VIEW OF THE INNER SIDE of the Knossos Palace (photo by Dimitris Lucas, 1978).

282. See Fig. 114

283. See Fig. 115

284. See Fig. 117

285. THE THRONE ROOM at the antechamber of the central Palace of Knossos. In the center see the throne made of plaster-stone, whereas on the left and the right see two painted griffins—guards of the King and the Queen of the Palace (photo by Spyros Panagiotopoulos).

286. DRAWING ILLUSTRATIONS of ceramic figurines, with height of 18.3 cm. and 15.9 cm. (left—right) respectively, that were found in the sanctum of the Palace of Knossos. The original figurines are kept at the Archaeological Museum of Heraklion (P. Kavadias, *Proistoriki Archaeologia*, Athens, 1909, Page 437).

287. DRAWING ILLUSTRATION of porcelain tiles that illustrate frontals of houses, and that were found at the Palace of Knossos (P. Kavadias, *Proistoriki Archaeologia*, Athens, 1909, Page 440).

288. See Fig. 121

289. See Fig. 122

290. SILVER STATER FROM CYDONIA (4th century BC.). The back side illustrates hero Cydon throwing an arrow, turned to the left, and the inscription [K]YΔΩΝ that refers to the name of the city or the hero. According to myth, Cydon,

son of Akakalis, daughter of Minos, built Cydonia on the northeastern side of the island. The people of this area worshipped Artemis Diktyнна and Dionysus. The staters that were cut in the city were dedicated to Dionysus and Cydon. Ø 22 mm (Athens, Numismatic Museum).

291. THE TWO SIDES OF A SILVER STATER FROM PRAESOS, taken from the "treasure" that was found in Crete before 1964 (IGCH 153), with conceal date 280-270 BC. The front side illustrates hero Hercules throwing an arrow and the backside shows a dove. Ø 19,4 mm (Athens, Numismatic Museum).

292. THE TWO SIDES OF A SILVER STATER FROM PHAESTOS, taken from the "treasure" that was found in Crete before 1964 (IGCH 153), with conceal date 280-270 BC. The front side shows the Lerna Hydra and the backside shows a bull. Ø 18 mm (Athens, Numismatic Museum).

293. See Fig. 19

294. A MARBLE STATUE OF A PHILOSOPHER from the Roma period, that is kept at the Archaeological Museum of Heraklion Anna Kofou, *Kriti: Ola ta moussia kai i archaeologiki hori*, Ekdotiki Athinon, 1992, Page 66).

295. See Fig. 22

296. See Fig. 130

297. See Fig. 131

298. See Fig. 187

299. See Fig. 29

300. See Fig. 30

301. MINIATURE DATED AROUND 12th c. AD, taken from the chronography by Ioannis Skylitzis "Synopsis Istoria". It illustrates part of the Arabian fleet during the naval campaign against Crete. For almost one century, the island has been a base of operations for Arabs for their attacks towards the eastern Mediterranean. The illustrated manuscript by I. Skylitzis is kept at the National Library of Madrid (*10,000 Years of Greek Shipping*, Volume I, T&T 2001, Page 90).

302. See Fig. 133

303. See Fig. 135

304. See Fig. 34

305. See Fig. 138

306. See Fig. 36

307. See Fig. 140

308. A MAP OF CRETE. Coloured chalcography taken from Geography Claudius Ptolemy, *CANDIA INSULA, OLIM CRETA // Insula Creta Iouis incunabilis et /centu urbibus olim clara fuit, qua /rum Plinii ctate gaudraginta tm / extabant, hodie uero tres insignio /res tantum habet Candiam, Ca /ncam, et Rhetimu*, from *Geografia cioè Descrizione Universale della Terra...*, issued by Paolo and Francesco Galignani in Padova in 1621. This is a copy of the map of Crete as it was issued in the *Descrittione dell' Isola di Candi*, by Thomaso Porcacchi *L' isole piu famose del mondo* (National Bank of Greece - Educational Institution's Collection).

309. See Fig. 44

310. THE "RIMONDI" WELL. A well by a Venetian architecture in Rethymnon, renovated in 1623, bearing heads

of lions and four columns of Corinthian style on its top. This well was a remarkable spring of potable water in the 16th and 17th centuries for the habitants of the city (photo by Spyros Panagiotopoulos).

311. PIETA GRAVE. Portable icon (72.1x58.1x3 cm.). A Cretan creation from mid-15th century showing the Epitaph Lament of the Holy Virgin, based on the Western pictorialization model (photo by Makis Skiadaressis, Benaki Museum, Index No. 3050).

312. JHS. Emblem of Franciscan monks for the resurrection and the harrowing of hell, painted by Andreas Ritzos in the 15th century. 44.5X63.5 cm. (photo by Spyros Panagiotopoulos, Byzantine and Christian Museum, Index No. 1549/T.9638).

313. ΩΡΟΛΟΓΙΟΝ ΚΥΝ ΘΕΩ. Liturgy book by Zacharias Kalliergis (23 August 1509). This publication is kept at the Greek National Library and is the third consecutive work by Kalliergis of the second typographic period (1508-1509) and the first exclusively liturgical book.

The aforementioned publication was made possible thanks to financing by publisher-librarian Jacobus Pentius de Leuco from Como (*Venetiae quasi alterum Byzantium, Le Edizioni di Testi Greci da Aldo Manuzio e le Prime Tipografie Greche di Venezia* Exhibition catalogue, edited by M. I. Manoussakas and K. Stakos, Hellenic Culture Foundation 1993, Page 140-141).

314. TWO PUBLICATIONS from the famous publishing house of Nicholas Glykys from Ioannina, with a time span of 130 years between them; on the left, see the title page of the first edition of the verses by priest Emmanuel of Tzane, the so-called Buniali, realized in Venice in 1684, and on the right, see a later edition of *Erotokritos* made in 1813; one hundred years after its first issue (Greek Parliament Library).

315. See Fig. 59

316. SIXTY TORNESIA OF IOANNIS CORNELIUS, from the "treasure" that was found in Heraklion in 1958. The front side illustrates the lion of Saint Marcus, emblem of the Most Serene Republic of Venice, whereas the back side bears the inscription Sixty Tornesia and Ioannis Cornelius, with conceal date 1625-1629. Ø 29 mm. (Athens, Numismatic Museum).

317. See Fig. 153

318. See Fig. 64

319. See Fig. 156

320. See Fig. 69

321. See Fig. 157

322. See Fig. 158

323. See Fig. 80

324. A SCENE FROM THE CRETAN REVOLUTION OF 1866 illustrated in a popular oil painting (40x57 cm.) by A. Z. Vlachakis. During the new Cretan revolt (1866-69), the atrocities of Turks with the suppression of the populations and the holocaust of the Arkadi Convent in November 1866, mobilized the international public opinion and forced the Sublime Gate to allow a limited form of self government (photo by Manolis Mathios, Benaki Museum, Index No. 11099).

325. A TURKISH NAVAL FLAG, which was obtained as plunder by G. Krassakakis, at the area of Mavri Plaka of Apokoronos on June 30th 1896 (National History Museum, Index No. 1557).

326. See Fig. 161

327. THE FLAG OF THE CRETAN STATE (1899-1909). It was used on November 9th 1898, when Prince George arrived in Crete as High Commissioner (National History Museum, Index No. 1712).

328. CRETE. *Newspaper of the General Administration of Crete*. Cover page of the *Crete* newspaper dated 29 June 1889. It was issued in Chania since late January 1867, forming an instrument of the administrations of the island, the General Assembly of Cretans, and the Temporary Government of Crete. Since Issue 394 (10 September 1876) its subtitle read: "Newspaper of local and international news and other useful material". Until 13 January 1886 it circulated in both Greek and Turkish. Ever since it was issued only in the Greek language (Eleftherios K. Venizelos Museum - Athens Municipality Cultural Organization).

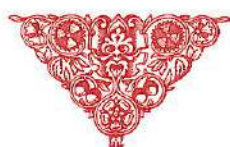
329. GOLD - PLATED COMMEMORATIVE MEDALLION of

the Cretan Struggle, on the occasion of the 100th anniversary (1967). The front side illustrates engraved details from the holocaust at Arkadi, and the inscription "Cretan Struggle 1866-1867-1868. The back side bears an embossed Phoenix with open wings, coming through flames and smoke, bearing the inscription ΕΚ ΤΗΣ ΤΕΦΡΑΣ ΜΟΥ ΑΝΑΓΕΝΝΩΜΑΙ ("I am reborn through my ashes") (National History Museum, Index No. 48611).

330. A CHROMOLITHOGRAPHY that illustrates a map of Crete and paintings in the outer side. It also bears ancient toponyms and accompanying documents that are dedicated to the Cretan people from the ancient period to late 19th century. The Author of the documents is Ioannis Petrov, a Philhellene from Moscow, and this lithography was printed in the Chromolithography Office of I. D. Nerantzis in Leipzig, Germany (National History Museum, 1588).

331. AN OLD MAN FROM CRETE, wearing his dress uniform, early 20th century (photo by Stephanos Fiotakis, Benaki Museum Photographic Archive).

332. THE LIGHTHOUSE at the port of Chania in 1926 (photo by Stephanos Fiotakis, Benaki Museum Photographic Archive).

NACHWEISUNGS - KOMMENTIERUNG

1. KUPFERSTICH DER SCHLUCHT IN SAMARIA. Eine Zeichnung von A. Schranz, wie sie in der Reiseausgabe von R. Pashley *Travels in Greece*, 1837, abgedruckt wurde.

2. Siehe legende 167.

3. Siehe legende 168.

4. EINE KERAMISCHE FIGUR von einem Mann in Anbetungsposition, der ein Messer hält (Ende des Vorpalast-, Anfang des Altpalastzeits). Es wurde im Tempel am Petsofa in Ostkreta gefunden. Die gebirgige Bereich Kretas war ein Anbetungsplatz fuer den nötigen Ritualen.

5. KNOSSOS. Das nordes Tor vom Palast. Postkarte aus dem Anfang 20. Jahrhunderts (Photographisches Archiv – Benaki Museum).

6. ZEICHNUNGSDARSTELLUNG eines Karameischen Gefäßes mit Höhe von 22 cm, der in Knossos gefunden ist (P. Kavadias, *Prähistorische Archäologie*, Athen, 1909, S. 410).

7. ZEICHNUNGSDARSTELLUNG einer Amphore aus einem königlichen Grab in Knossos (P. Kavadias, *Prähistorische Archäologie*, Athen, 1909, S. 473).

8. DIE KIRCHLICHE FEIER DER „TAVROKATHAPSIA“ (Stierakrobatik) war eine Kombination gottesdienstlicher Feier und Wettkampfes auf minoischem Kreta. In der berühmten Stierakrobatik werden die Geschicklichkeit und Kühnheit des Akrobats abgebildet, in dem Palast von Knossos. Auf dem Fresko werden die drei aneinanderfolgenden Phasen des Sprunges (Aufhängen-Abstoß, doppelten Luftanhöhen, Landung- Austritt) dargestellt (Photo. Spyros Panagiotopoulos).

9. Siehe legende 170.

10. Siehe legende 169.

11. Siehe legende 175.

12. TONSARKOPHAG VOM 1200, der Typ eines Schiffes der Zeit abbildet. Er wird im Archäologischen Museum in Heraklion geschützt (*10.000 Years of Greek Shipping*, Band I, T&T 2001, S. 35).

13. Siehe legende 176.

14. Siehe legende 177.

15. RÜCKSEITE EINER SILBERNEN Münze von Knossos, um 320/310-280/270 v.C., worauf eine Zeichnungsdarstellung des Labyrinths und die Aufschrift mit dem nationalen Name der Stadt ΚΝΩΣΣΟΣ stehen. Sie wurde in Knossos gefunden und ist ein Beispiel der Stempelkunst des Mün-

zensamtes der Stadt. Ø 24 mm (Athen, Münzenmuseum). Dem Labyrinth hat von vielen Völkern eine symbolisch-philosophische Bedeutung zugegeben und seine Semiologie ist grundsätzlich durch Metapher und Allegorien dargestellt. Außer der Konstruktionsneuerung des technischen Einfalles des Mechanikers Dedalus hat man viel davon erzählt, was die Besitzungsart des Labyrinths betrifft, wie der weltbekannte mythologische Fall von Theseas, der dem Faden von Ariadne folgte, um von dem Labyrinth auskommen. Es gibt viele Symbole für das Labyrinth. Einmal auf seinen Besinnungseinfall und seine materielle Konstruktion muss man zurückführen. Unter dynamischem Aspekt, wird die Wette nach einer Zielerfüllung gemeint, die Dauer der Prozess erfüllung und der Versuch zur Lösung (Ausgang aus dem Labyrinth) oder der Grund dafür, die Sackgasse. Entweder vernünftig oder materialistisch gesehen, hat das Labyrinth die zauberhafte Fähigkeit zu erlauben und zu verhindern. Das wurde in den antiken Zeiten durch Ein- oder Mehrbahnlabirynth, viereckig oder zyklisch dargestellt. Das Labyrinth ist ein Gefängnis, das auf allen Seiten ähnlich ist, und verwirrt alle, die sich in ihm befinden und immer wieder auf der gleichen Stelle, dem Kern kommen. Diese gleichzeitige Entfremdung und Annäherung des Zentrums meint, dass der Versuch eine Bewegung ist, die trotz ihrer Änderungen die Vision der Zielerfüllung unveränderlich sein soll.

16. VORDERSEITE DER SILBERNEN Münze von Knossos (um 320/310-280/270 v.C.), worauf der mit Blumen verschmückende Kopf Heras steht. Die Köpfe sind den Zwei-Drachmen-Münzen von Argos ähnlich, woraus man folgern kann, dass Kreta und Peloponnes im 4. Jahrhundert sehr enge kommerziellen Beziehungen hatten. Sie wurde in Knossos gefunden und ist ein Beispiel der Stempelkunst des Münzensamtes der Stadt. Ø 24 mm (Athen, Münzenmuseum).

17. SILBERNE MÜNZE VON PHAISTOS (um 300-280/270 v.C. Auf der Vorderseite steht der fliegende Gigante Talos, der Bronzenheld, den der Mythologie nach, der Gott Hephaistos hergestellt und dem König Minos zur Beschützung Kretas geschenkt hat. Auf der Münze scheint Talos einen Stein zu werfen, an jenen, der der Insel nahezukommen wagt. Auf der Rückseite steht ein Stier in Bewegung und die Aufschrift mit dem nationalen Name der Stadt ΦΑΙΣΤΙΩΝ. Ø 24 mm (Athen, Münzenmuseum).

18. GEOMETRISCHES TONGÖTZENBILD (Archäologisches Museum in Chania).

19. "TRESOR", der auf Kreta vor dem Jahr 1964 (IGCH 153) gefunden ist. Er besteht aus sieben silbernen Münzen von Städten Kretas (Gortyna, Phaistos, Polirrinio, Praissos) mit verbogenem Datum 280-270 v.C. Der "Tresor" wurde vergeudet und sieben Teile werden im Münzenmuseum Athen geschützt. Im Zentrum des "Tresors" wird deutlich eine Münze mit doppelt geschlagenem Kopf eines Stiers erkannt, verziert mit Streifen zum Opfer (Athen, Münzenmuseum).
20. DER ARCHÄOLOGISCHE Platz in Pythio von Gortyna für die Ehre des Apollos. Der Tempel von Pythios Apollo war ein wichtiger Verehrungstempel sowohl für die Inselbewohner als auch für die Bewohner Griechenlands, die in den dorischen Zeiten Kontakte mit Kreta behielten (Photo. Spyros Panagiotopoulos).
21. SKULPTUR VON VENUS, die im Archäologischen Museum Kretas geschützt wird (Anna Kofou, *Kreta: Alle Museen und Archäologische Plätze*, Ekdotiki Athinon, 1992, S.66).
22. RÖMISCHER IKONISTISCHER KOPF (Archäologisches Museum in Chania).
23. HELLENISTISCHES BASRELIEF MIT EROTIDEN (Archäologisches Museum in Chania).
24. RÖMISCHES MOSAIK mit der Gestalt von Poseidon und Amymone (Archäologisches Museum in Chania).
25. Siehe legende 185.
26. MANUSKRIPTMINIATUR aus dem 12. n.C. Jahrhundert, worauf Alexios, der I. Komninos vom Jesus gepreist wird. Sie wird in der Bibliothek von Vatikan in Rom geschützt (*Geschichte der Griechischen Nation*, Band 9, Ekdotiki Athinon, 1970, S. 23).
27. GOLDENE MÜNZE mit dem Imperator Nikiphoros Fokas und der Jungfrau (Athen, Münzenmuseum).
28. Siehe legende 191.
29. Siehe legende 188.
30. Siehe legende 190.
31. Siehe legende 189.
32. Reliefdarstellung eines Jägers auf Marmorpozzale vom 13. Jh. n.C. (Historisches Museum Kretas).
33. Siehe legende 193.
34. BLICK AUF VENEDIG aus dem Manuskript mit den Reiseerfahrungen von Bedrich di Domin aus Italien (Anfang des 17. Jahrhunderts), das in der Bibliothek von der Abtei in Strachof im Prag geschützt wird (Konstandinos Staikos, *Bibliothek- aus dem Altertum bis Renaissance*, Athen 1996, S. 483).
35. DER TITELBLATT DES BUCHES von Marco Boschini *Il Regno tutto di Candia delineato aparte, aparte et intagliato da Marco Boschini Venetiano. Al Serenissimo Principe e Regal Collegio di Venetia*, das in Venedig in 1651 ausgegeben ist. Kupferstich mit der Landkarte Kretas, ohne Titel, das von dem Löwe des Heiligen Markus von Venedig gestützt wird, der, mit Spachtel bewaffnet, die Insel beschützt (Bibliothek des Griechischen Parlaments).
36. GOTISCHER KOPF von Jesus, aus dem venezianischen Tempel in Chandakas (13. Jahrhundert) (Historisches Museum Kretas).
37. FARBSTEINDRUCKE mit Abbildungen von Hafen und Bollwerken Kretas, wie sie in der Ausgabe von Olfert Dapper *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee...* Kreta nu Candia (1688), S.215, 219, 210, 214 abgedruckt wurden (Bibliothek des Griechischen Parlaments).
38. Siehe legende 198.
39. DER PAKT VON ALEXIOS KALLERGIS (Pax Alexii Callergi). Dieser Pakt wurde 28. April 1299 von dem Herzog Kretas Vitale Michael unterschrieben. Diesem Pakt nach, ist das Vermögen von Alexios Kallergis völlig gesichert und wird er mit den anderen Venezianern Lehnsherren ausgeglichen (Museo Civico Correr, Provenienze 679 und 675, fasc. VF.11r-27r. K. D. Mertzios, "Der Pakt der Venezianer-Kallergis und die ihm begleitenden Katalogen", *Kretische Chroniken*, Band 3, 1949, S.262-292).
40. DAS FRANGOKASTELO. Schloss der Venezianer von 1371 n.C. Frangokastelo befindet sich östlich des Landes von Sfakia im Südkreta, auf die Küste gebaut zur Invasionschutz aus den Seeräubern. Bei Tagesanbruch des 18. Mai 1828, greift die Armee von 8.400 Männern Mustafas ungefähr 400 Epiroten und Kreter an, die im verwüsteten Schloss verschlossen waren. Der Epirot Bandenführer Dalianis Chatzimichalis führt einen Auszug aus dem Schloss durch, wo derselbe zusammen mit seinen Mitkämpfern, nach einem heftigen Kampf, stirbt. Tageslang bleiben ihre Gerippe unbegrabt. Doch, endet die Geschichte hier nicht. Seit 1828 bis heute, behaupten Dorfbewohner und Besucher, dass Mitte Mai und nur in den frühen Zeiten, Gruppe von zehn bewaffneten und im Schwarzen gekleideten Scharten erscheinen, die aus dem naheliegenden, verwüsteten Schloss des Heiligen Charalabos, auf die Küste von Frangokastelo hinlaufen und sich ins Meer vom Liviko verlaufen. Geht es um die Unbegrabenen des blutigen Kampfes, um Brechung der Wasserdämpfe der Südströmungen, um Widerspiegelung, um Gruppenauto-suggestion, um Phantasmen? Keiner weiß Bescheid. Dieser Ort regt die Phantasie an und die Volkskunst beliefert mit Geschichten. Die Kühle (auf Griechisch „Drossia“) hat den Schatten den Namen "Drossulites" gegeben, so werden diese Gestalten gekennzeichnet dargestellt (Photo. M. Vernardos, *Greece 1971, An Annual Tourist Publication*, Griechische Organisation von Tourismus, 1971, S.83).
41. OSMANISCHE KETTERÜSTUNG (Ende des 15.- Mitte des 16. Jahrhunderts). Sie ist Ende des 19. Jahrhunderts auf Kreta gefunden (Nationalhistorisches Museum, N. 1047).
42. DER KARDINAL VISSARION. Ölgemalde von Gianneto Certe(g)liaghi, um 1540 (Gallerie dell' Accademia, Venedig).
43. GEFÄRBTER KUPFERSTICH von Abraham Ortelius, *CRETA/louis magni, medio iacet insula ponto./ ex cnatibus geographicis Abrahami Ortelij//, eingesetzte Gemälde: CORSICA-INSULAE MA/RIS IONII-SARDINIA, Theatrum Orbis Terrarum, Parergon, Additamentum III.* Hergestellt in Antwerpen, 1590. Die Landkarte umfasst Kreta und in eingesetzten Gemälden Insel von Ionio und Sardinia (Bibliothek des Griechischen Parlaments, N. 215).
44. VENEZIANISCHE MÜNZE aus dem 16. Jahrhundert, Monzenig (Mocenigo), des Dogen Andrea Gritti, 1523-1538 (Historisches Museum Kretas).

45. FARBSTEINDRUCK EINES KRETERS mit Bogen, wie er in der Ausgabe von Olfert Dapper, mit dem Titel, *Naukeurige Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia* (1968), S. 32. (Bibliothek des Griechischen Parlaments).

46. DER SEERÄUBER CHAYREDIN BARBAROSSA.

47. DAS TYPOGRAPHISCHE ZEICHEN von Zacharias Kalliergis, das wesentlich das Wappen seiner Familie mit dem Adler und den Buchstaben Z.K. wiedergibt.

Kalliergis wurde in Rethimno geboren (nicht später als 1473), und 1490 in Venedig bei seinem Bruder umgezogen. Er starb nachdem 1524. Am Anfang hat er sich beruflich als Schonschreibekünstler beschäftigt wobei später in die revolutionäre Kunst der Druckerei und das Schlagen neuer Zeichen eingeweiht hat. Seine Druckwerken sind wegen ihres Schönheits- und Revolutionssinn anzusehen. Er war der erste, der den First in den Buchern eingeführt, wobei beim Umbruch die wichtigsten typographischen Regeln, die bis heute gelten, eingesetzt hat.

48. ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΗΤΑ ΤΟΙΧΕΙΟΥ

(“Anfang des Ita Zeichens”). Blatt aus dem *ETYMOLOGICUM MAGNUM*, Venedig 1499 (8. Juli) von Nikolaos Vlastos und Zacharias Kalliergis. Dieses Wörterbuch ist der Frucht der sechs-jährigen Mitarbeit von Vlastos und Kalliergis, welche die erste reingriechische Druckerei in Venedig gegründet haben. Spenderin der Ausgabe war Anna Palaiologina, aus einer aristokratischen byzantinischen Familie, die in Venedig umgezogen war. Verfasser des Wörterbuches ist wahrscheinlich Nikolaos Vlastos und Redakteure Kalliergis und Ioannis Grigoropoulos. Der gezeichnete gelehrte Humanist, Markos Moussouros gibt eine Einleitung, der auch mit Versen den besonderen Beitrag der Kreter Meister und Techniker, die bei der Druckerei von Kalliergis arbeiten, lobpreist. Das Buch ist sehr groß (Folio 39x27 cm) und ist von Fermin Didot als das “Meisterwerk des Wiegendrucks”. Diese Ausgabe, die die byzantinische Pracht widerspiegelt, ist mit drei verschiedenen Untertiteln und Originalzeichen von drei Großen verschmückt, wobei die rote Farbe auf der ganzen Ausgabe verwendet geworden ist. Die typographischen Zeichen sind von Kalliergis demselben und bleiben bis heute Studiumsgegenstand der Historiker (Spende von Adonios Vlastos, Photo. Manolis Mathios, Bibliothek des Benaki Museums, N. 12483).

49. DIE WEISENANBETUNG (UM 1565-1567). Ein Werk von Dominikos Theotokopoulos aus der kretischen Periode, mit deutlichen Einflüssen von Tiziano und Tintoretto. Das in Chandakas auf Teil einer Truhe bearbeitete Werk stammt aus den Jahren zwischen 1560 und 1567, in denen es bekannt ist, dass es Gemälde großer Italiener Künstler gab. 56x62 cm (Photo. Makis Skiadaresis, Benaki Museum, N. 3048).

50. DOMINIKOS THEOTOKOPOULOS- EL GRECO

(Chandakas 1541- Toledo 1614). Selbstportät aus 1563 in Privatsammlung in Paris (Anna Kofou, *Kreta: Alle Museen und archäologischen Plätzen*, Ekdotiki Athinon, 1992, S. 73).

51. DIE ERZENGE MICHAEL UND GABRIEL. Zwei Freskos der, im Kloster des Heiligen Nikolaos des Beruhigen in Meteora, bearbeitet von Theophanis dem Kreter, 1527 (Photo. Spyros Panagiotopoulos).

52. HIRTENMADCHEN, das sogenannte Schöne. Das älteste Werk des kretischen Höhenpunkts. Das erste Blatt der Ausgabe aus 1780, bearbeitet von Nikolaos Glykys aus Ioannina, der in Venedig den Sitz seiner Druckerei hatte (Bibliothek des Griechischen Parlaments).

53. DIE ERSTE AUSGABE VON APOKOPOS (Amputation), des Poeten Bergiadis, die 1509 von Zacharias Kalliergis und seinem Sohn Nikolaos auskam, der auch im First des Werkes genannt wird. Dieses Buch gehört der zweiten Ausgabeperiode von Kalliergis, in der er hauptsächlich preisgünstige Taschenbücher für die mittlere griechische Familie ausgegeben hat (Bibliothèque Humaniste, Selestat, Frankreich).

54. NACHFOLGENDE AUSGABE des Abrahams Opfer aus Nikolaos Glykys, 1832 (Bibliothek des Griechischen Parlaments).

55. KUPFERSTICH VON MATTHAUS MERIAN, *Metropolis Canea in Candia/ a Turcis obsessa A° 1645// Canea von Turcken/ Belagert A° 1645*, im *Theatrum Europaeum...* Topographische Zeichnung, welche die Belagerung von Chania von den Türken beim 5. Venezianisch-türkischen Krieg (1645-1669) abbildet. Hergestellt in Frankfurt (Nationalhistorisches Museum, N. 14161).

56. DER GROSSE WESIR, Achmet Köprülü, der sogenannte Fasil (“Gerechter”).

57. OSMANISCHE KETTERÜSTUNG (Mitte des 16.- Anfang des 17. Jahrhunderts). Dieser Typ von Rüstung wurde bei allen Bauarbeiten der Osmanischen Herrschaft verwendet (Nationalhistorisches Museum, N. 3333/01).

58. SCHWARZ-WEISSER KUPFERSTICH von Stefano Scolari, *DISEGNO del Combattimento Glorioso Sequito tra le/ Galer della Serenis.^{Ma} Repubblica di Venetia et le/ Galere de Bei sotto il Commando del III.^{Mo}. Et Ecc.^{Mo} Sig. R FRANCESCO MORESINI cavallier,/ Capitan General da Mar la notte di 8 marzo 1668 nelle aque di Franschia, con/ i nomi deli N.H. che si Trouomo nell' Presente Combattimento*, in Roger Palmer (Earl of Castlemaine), *An Account of the Present War between the Venetians & Turk; With the State of Candie...* London 1668. Landkarte einer Teil Kretas und Darstellung des Schlosses Morozini auf seinem Admiralsschiff in 8. März 1668 (Nationalhistorisches Museum 4660.1).

59. Siehe legende 206.

60. HOMME DE L' ISLE DE CANDIE. Gefärbter Sauerdruck von J. Laroque, der Männersanzug Kretas abbildet, aus dem Buch von Jacques Grasset de St. Sauveur (1757-1810) *Costume Civils... des tous les peuples connus* (Band I-II, Paris 1784) (Museum der Stadt von Athen Vourou-Eftaxia).

61. Siehe legende 207.

62. GEFÄRBTER KUPFERSTICH von Federick de Wit, *INSULA CANDIA/ Ejusque FORTIFICATIO EDITA PERFE DE Wit// eingesetzte Gemälde: CANEA-SPINALONGA-RETIMOTHINE-SUDA*, gedruckt tot Amsterdam by Frederick de Wit/ inde Kalvestraet inde Witte Paskaet, *Atlas sive descriptio terrarum orbis*. Bearbeitet in Amsterdam in 1680. Die Landkarte umfasst Kreta und in eingesetzten Gemälden auch Chania, Spina Longa, Rethimno, Tinos und Suda (Sammlung der Bildungsanstalt der Nationalen Bank).

63. Siehe legende 208.

64. Siehe legende 209.

65. DAS GEWÄHLTE KORPS von "Janitschare", das durch die Taktik der Kinderaufhebung von den Türken gegründet wurde (*Geschichte der Griechischen Nation*, Band 10, Ekdotiki Athinon, 1970, S.63).

66. RESSIT MOUSTAFA PASCHA (Kioutachis) auf gefärbtem Steindruck (Benaki Museum).

67. DAS MANUSKRIFT (1783) der Messe des Heiligen Myronas, Bischoffs Kretas (Historisches Museum Kretas).

68. EPHODIASTIKON, Entkodierte Erkennungsdokument eines Gliedes der Hetärie der Philiker (Befreundeten) (Akademie von Athen, *I Filiki Etaireia, Denkausgabe für 150 Jahre*, Athen 1964, S. 134).

69. VASSILIOS CHALIS. Ölgemälde von P. Ekonomou, 1863. Der Kämpfer des Nationalbefreiungskampfes von 1821 V. Chalis hat zusammen mit den Bandenführern G. Daskalakis, Sifakas, Papandreou, A. Fasoulis und Moustougiannakis an dem siegenden Kampf in Loulo von Chania teilgenommen (14. Juni 1821). Er hat auch zusammen mit den Bandenführern G. Daskalakis, A. Fassoulis und A. Panagiotou an dem Kampf am Schloss Malaxa auf Kreta teilgenommen (23 Juni 1821) (Nationalhistorisches Museum).

70. YATAGHAN aus der Griechischen Revolution, der dem Führer Konstadinos Kriaris gehörte. Er enthält silbernen Handgriff, mit silberner Dekoration. Das Blatt liest "Konstadinos Kriaris 1868" (Nationalhistorisches Museum, N. 3796).

71. Siehe legende 214.

72. DER BERÜHMTE KODE DER OPFER, der 1834 aus den ägyptischen Autoritäten gebildet ist. In dem werden aller Opfer der türkischen Gewalttätigkeiten als auch die Beschlagnahmen der christlichen Vermögen der Zeit von 1821-1830 (Theocharis Detorakis, *To Amariano ke o Agchios tou Megalomartys Efsthios*, Pfarrgemeinde von Amariani Pediada- Kulturgemeinde von Amariani Pediada, Iraklio, 2005, S.17).

73. Siehe legende 212.

74. KANONE, die bei den kretischen Kämpfen verwendet wurde. Es geht um die erste Kanone, die auf Syros 1868 in Griechenland hergestellt wurde (Nationalhistorisches Museum, N. 3652).

75. KLOSTER VON ARKADION. Farbsteindruck aus der englischen Zeitschrift *The Illustrated London News* (19. Januar 1867), mit dem Titel *The convent of Arkadi, Crete, lately besieged by the Turks and blown up by insurgements*, der das Kloster unter dem erstickenden türkischen Eisenring abbildet. Das ist, wo sich die Kreter dagegen kämpfen, kurz vor sie den Heldenentschluss nehmen, das Munitionslager zu sprengen, und sich als Brandopfer die Freiheit zu gönnen (Nationalhistorisches Museum, N. 8658).

76. Siehe legende 219.

77. HELDENFIGUR DES PRIORS des Klosters von Arkadi, Gabriel Marinakis (Nationalhistorisches Museum).

78. Siehe legende 220.

79. Siehe legende 217.

80. Siehe legende 218.

81. MARTINIPISTOLE des Kreterers Bandenführers Nikolaos

Malikoutis aus Messara (1871) (Nationalhistorisches Museum, N. 775).

82. PISTOLE aus der Zeit der Griechischen Revolution, die dem Ioannis Deligiannakis, Führer von Rethimno während der kretischen Revolution gehörte. Sie ist vorne durch einen Pyritmechanismus, der hier ausfällt, gelädt und hat einen Holzgelenk, der mit silbernem Reliefszubehör verschmückt ist (Nationalhistorisches Museum, N. 3823).

83. BLAU-WEISSE FLAGGE (98x124 cm.) von Konstadinos Manos aus der Kretischen Revolution in 1879. Darauf steht ΙΕΡΟΣ ΛΟΧΟΣ (Nationalhistorisches Museum, N. 1623).

84. KONSTANDINOS MANOS mit einem Mitkämpfer in 1896. Manos ist eine der wichtigsten Figuren der kretischen Revolution. Von Dezember 1901 bis Anfang 1905 war er Bürgermeister von Chania. Konstandinos Manos zusammen mit Eleftherios Venizelos und Kostis Fournis waren die revolutionäre Dreiergruppe, die bei der Revolution in Therissos, im 10. März 1905, die Verreinigung Kretas mit Griechenland gefordert haben (Photo. Stefanos Fiotakis, Photographisches Archiv des Benaki Museums).
Photograph Stefanos Fiotakis wurde auf Kreta 1881 geboren. Mit 15 hat er angefangen, sich mit Photographie zu beschäftigen. Er besaß ein Photoatelier in Kantanos, im Land von Sfakia, von Ende des 19. Jahrhunderts bis 1916, wenn er nach Amerika (New York) umgezogen ist. In seine Heimat ist er immer wieder gekommen, um die Landschaft und Alltagsszenen (Hochzeiten, Taufen, Bestattungen, Feier, Familien) zu photographieren. Er hat ein großes Archiv mit Bildern aus dem Mittekrieg. Fiotakis war Adjutant von Eleftherios Venizelos und persönlicher Photograph des Prinzen Georgios II, Gouverneurs Kretas. Stefanos Fiotakis starb im 4. August 1971 und gab ein sehr wichtiges photographisches Archiv der Geschichte Kretas von 1890-1916. Dieses Material wird seit Sommer 2005 in Benaki Museum ausgestellt.

85. ES LEBE DIE VERREINIGUNG, Leonidas Papamalekos und sein Vetter. Die Mitkämpfer des legendären Revolutionärs Leonida Papamalekos, 1896. Im Bild scheint die Aufschrift auf dem Wappen von Papamalekos "Hellas und Kreta". Der Kreter Kämpfer stammt aus Vamos von Apokoroni in Cania. Nach der kretischen Revolution, hat er beim Kampf in Mazedonien (1903-1912) zusammen mit allen Kretern teilgenommen. Er wurde beim Kampf in Siatista (4. November 1912) gestorben. Sein Beitrag auf Mazedonien und seine Kampffähigkeit haben die Phantasie von vielen Liedermachern angeregt (Photo. Stefanos Fiotakis, Photographisches Archiv des Benaki Museums).

86. PHOTOBILD EINER GRUPPE VON KRETERN, die die Waffen hochtragen, Ende des 19. Jahrhunderts (Photo. Stefanos Fiotakis, Photographisches Archiv des Benaki Museums).

87. PARTHENIOS PERIDIS, Sitzter der revolutionären Verordnung der Kreter in 1866. Farbsteindruck von I. Kouroutakis, Chania (Nationalhistorisches Museum, N. 4949/86).

88. THIMOLEON VASSOS, Führer Kretas im Besitz. Farbsteindruck, Werk von M. Fragoulis. Herausgegeben von I. Notaris (Nationalhistorisches Museum, N. 4949/16).

89. KLEINE PISTOLEN, die nach vorne gelädt werden, aus Europa, von Thimoleon Vassos, mit Entzündungsmechanismus (1. Hälfte des 19. Jahrhunderts). Sie haben ein Holz-

gelenk und Eisenbratspieß (Nationalhistorisches Museum, N. 5517).

90. ENDE JANUARS 1897, entscheidet sich der damalige Ministerpräsident, Deligiannakis, nach Druck der Nationalen Hetäre, ein Expeditionskorps unter der Leitung des Obersts Thimoleon Vassos auf Kreta zu schicken, um die Insel von den Türken zu befreien und mit Griechenland zu vereinigen und die völlige Besatzung zu vermeiden. Die griechische Flotte, die aus sechs Torpedobooten, mit Admiralsschiff das Panzerschiff "Hydra", und 2000 Männern besteht, schifft im 2. Februar auf Kolybari auf. Im Bild wird die Mannschaft des Panzerschiffes "Spetses", in Uniform und bewaffnet, sofort nach der Aufschiffung fotografiert (Photo. Stefanos Fiotakis, Photographisches Archiv des Benaki Museums).

91. BILD EINES TOTEN PAARES (wahrscheinlich im Kampf), Ende des 19. Jahrhunderts in einem Dorf Kretas. Die Toten haben weiße Kopftücher an. Der Photograph Stefanos Fiotakis hat mit diesem Bild einen tragischen Augenblick und das Weilen eines ganzen Dorfes verewigt (Photo. Stefanos Fiotakis, Photographisches Archiv des Benaki Museums).

92. ACHT KLEINE BILDER aus der englischen Zeitschrift *The Illustrated London News* (9. Oktober 1898), mit dem Titel *The Disturbances in Crete: Views at Candia*. Sie bilden die Folgen des Krieges mit den Türken in 1897 ab (Nationalhistorisches Museum, N. 12118).

93. DIE REVOLUTION VON 1897 erreicht ihres Höhepunkt wenn das griechische Korps ankommt. Am 9. Februar die Kreter Revolutionären erhöhen die Griechische Flagge in Profitis Ilias, Akrotirion. Schiffe von der Großmächten zerstören die Flagge, und etwas später kommt der Prinz Georg nach Kreta an. Das Bild schaut ein Teil von der englischen Zeitung *The Illustrated London News* (27. Februar 1897), mit dem Titel *The Eastern Crisis: Prince George of Greece leaving Athens for Crete* (Nationalhistorisches Museum, N. 12106).

94. GENDARMERIE KRETAS. Briefszettel vom 1904, die Offizier der Beschützeren Mächte (aus Österreich) mit Gliedern der Gendarmerie Kretas in Kontakt zu kommen abbildet. Die Uniform der Gendarmerie bewahrt die Pumphose und verleiht auch Elemente aus den Uniformen der Großmächte ein (Archiv Stefanos Fiotakis, Photographisches Archiv des Benaki Museums).

95. OFFIZIELLE ZEITUNG des Kretischen Staates, Jahr 1., N. 29, Chania, den 28. April 1899. Verordnung des ersten Tages, an dem die erste Regierung des Kretischen Staates gegründet wird, die in der offiziellen Zeitung auskommt und alle Kreter, die von den Revolutionen von 1896-1897 materiellen Zerstörungen ertagen haben, aus der Miliz befreit. Die Verordnung hat den Name von Georgios, Gouverneur Kretas und den Ministern Eleftherios Venizelos, Manoussos Koundouros, Chassan Skidianakis, Konstadinos Fournis und Nikolaos Giamalakis (Museum Eleftherios K. Venizelos- Kulturorganisation Athen).

96. ALEXANDROS ZAIMIS. Gouverneur Kretas (1906-1908).

97. BRIEF VON ELEFTHERIOS VENIZELOS aus Vamos, den 15. Juni 1905, wo sein Angst vor der Fortführung der Versuchen zur Vereinigung Kretas mit Griechenland, vier

Monate nach der Revolution in Therissos scheint.

"Vamos, den 15. Juni 1905

Lieber Freund Thanasis

Heute verlassen wir Vamos und werden auf Kabous übernachten, so bitte die Post dort schicken.

Es gibt keine Zweifel dafür, dass Koundouros nach Einverständnis mit dem Palast zurücktritt. Der Hauptgrund seiner Zurücktretung und der bedrohenden Zurücktretung Kriaris war auf Europa Druck auszuüben, damit es uns verfolgt, besonders jetzt, dass wir wohl wenig seien, und nicht allen Kretern zusammen gegenübertritt. Wenn dieser Zweck verfehlt, bleiben wir die einzigen Leiter der Revolution und wie gehofft bewahren sie den Prinz. Ich glaube aber, dass all diese Rechnungen falsch sind, obwohl die Zurücktretung von Koundouros unser Kampf äußerlich verstärkt aber innerlich Probleme bei seiner Organisation schafft.

Der Palast wird offensichtlich mit Koundouros zusammenarbeiten. Kann aber der auch Pologeorgi überreden, das gleiche zu machen?

Ich küsse dich brüderlich

Elefth. K. Venizelos

Nachdem du die Briefe in Umschlag legst, gebe sie an Spyros Moatsos"

98. BRIEFSZETTEL VON DEM ANFANG des Jahrhunderts, der Giorgos Volanis und Giannis Karavitis in Mazedonien abbildet (Archiv Stefanos Fiotakis, Photographisches Archiv des Benaki Museums).

99. DER KAPITÄN PAN. E. V. FIOTAKIS, Verwandter von Stefanos Fiotakis, zusammen mit anderen Kämpfern in Mazedonien und Kretern. Pan. E. V. Fiotakis wurde bei dem Kampf in Morichovo von Mazedonien gestorben, 1907 (Photo. Stefanos Fiotakis, Photographisches Archiv des Benaki Museums).

100. MIGNON PORTRAIT einer jungen Frau aus Kreta, Anfang des 20. Jahrhunderts (Photo. Stefanos Fiotakis, Photographisches Archiv des Benaki Museums).

101. NIKOS KASANTZAKIS mit Angelos Sikelianos (Bibliothek des Griechischen Parlaments).

102. KAPITÄN MICHALIS. Buchbinden mit Leder auf der Hand, nach der Technik von cuir repousse, von Andreas Gianniaris, der die Zeichnung des Malers und Stechers Giorgos Varlamos völlig abschreibt (Andreas Gianniaris, *Vivliodessia Gianniaris*, Adam, Athen 1997, S. 113).

103. EMMANUEL TSOUDEROS (*Der Kampf Kretas*, Generalstab, Leitung Geschichte der Armee, 1959).

104. KAMPF KRETAS. Farbsteindruck, Werk von I. Anousakis. Vereinigung Freier Schutze im Mai 1941, herausgegeben von V. Papachryssanthou (Nationalhistorisches Museum, N. 4957/69).

105. BOMBARDIERUNG VON CHANIA (*Der Kampf Kretas*, Generalstab, Leitung Geschichte der Armee, 1959).

106. DEUTSCHE FALLSCHIRMJÄGER, kurz, bevor sie auf die Flugzeuge nach Kreta einsteigen (*Der Kampf Kretas*, Generalstab, Leitung Geschichte der Armee, 1959).

107. ALTE MÄNNER IN IMVROS VON CHANIA. Im Zentrum sieht man den "alten Xirouchis", den Kafetzi (Cafebesitzer), und links der alte Mann aus Asfendo in Sfakia (Photo. Nelly's (1927-39), Photographisches Archiv des Benaki Museums, N. 7575).

108. ÖLBAUM IN THERISSOS (Photo. Stefanos Fiotakis (1926) Photographisches Archiv des Benaki Museums).

109. FARBSTEINDRUCK EINES KRETERS, wie er in der Ausgabe von Olfert Dapper, mit dem Titel, *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middelantische Zee... Kreta nu Candia* (1968), S. 257 (Bibliothek des Griechischen Parlaments).

110. Siehe legende 167.

111. Siehe legende 168.

112. Siehe legende 169.

113. BRIEFSZETTEL AM ANNFANG des Jahrhunderts, der den Palast der Königin von Knossos abbildet (Photographisches Archiv des Benaki Museums).

114. ZEICHNUNGSDARSTELLUNG EINER AMPHORE mit künstlicher Öffnung und Höhe von 19,5 cm, die in Palaio-kastro gefunden ist (P. Kavadias, *Prähistorische Archäologie*, Athen, 1909, S. 410).

115. Siehe legende 171.

116. DAS BERÜHMTE FRESKO MIT DEN DELPHINEN, dessen Kopie sich im Palast der Königin von Knossos befindet. Die Originalfreskozeichnungen werden in den Freskoräumen von 1600-1400 v.C. im Archäologischen Museum in Heraklion. In Knossos der Neuhozeiten blüht sich die Kunst der Malerei und wird in zahlreichen Gegenständen abgebildet. Die Phantasie, sowohl an der Farbverwendung als auch an der Themalogie, der minoischen Künstler hat sehr stark den Stil verschiedener Gegenden des Mediterra-nes vielen Jahrhunderten lang beeinflusst. Die minoischen Freskoabbildungen sind auch heute eindrucksvoll, obwohl sie wichtige natürliche Störungen erlitten haben (Photo. Spyros Panagiotopoulos).

117. Siehe legende 172.

118. ZEICHNUNGSABBILDUNG "Göttin mit den Tuben" eine großen Tongötzenbildes, mit Höhe von 21,3 cm, des 13. Jahrhunderts v.C., gefunden in Gazi in Heraklion. Sie ist im Archäologischen Museum in Heraklion geschützt (P. Kavadias, *Prähistorische Archäologie*, Athen, 1909, S.437).

119. Siehe legende 175.

120. Siehe legende 4.

121. 176.

122. Siehe legende 177.

123. SILBERNE MÜNZE VON KNOSSOS aus 400 v.C. Auf der Vorderseite steht Minotaurus, der nach rechts hinblickt. Die mythologische Tradition der Minoiter auf einer Münze abgebildet. Das Labyrinth, Minoas, Dedalos und Minotaurus, die mythischen Symbole der Kultur Kretas, haben den Künstlern angetrieben, sie auf Münzen abzubilden. Ø 21 mm (Athen, Münzenmuseum).

124. SILBERNE MÜNZE VON GORTYNA, aus 360/350-322 v.C. Es geht um zwei Münzen desselben Schlagens. Auf der Vorderseite der ersten steht Europa, auf Weide sitzend und nach links hinaufblickend, wobei auf der Rückseite der zweiten ein Stier in Bewegung steht. Gortyna war die erste kretische Stadt, in derer Münzen der Mythos von Europa und ihr Raub in Zeichnung wiedergelebt werden. Der Stier ist ein Symbol für Zeus. Ø 20 mm (Athen, Münzenmuseum).

Nach Hesiodos, war Europa Tochter des Ozeans und der Tithia oder Tochter des Phoenix oder Aghinoras und der Parthenopi, Schwester der Thraki und Siefischwester der Asien und Lybia. Die Verehrung von Europa fängt in Dodoni an und verbreitet in ganzes Festland, Phoeniki, Syria, Militos, aber grundsätzlich auf Kreta. Zeus wurde von ihrer Schönheit verzaubert und mit der Gestalt eines weißen Stiers hat er sie geraubt und in Diktaion Andron oder Gortyna mit Begleitung von Tritones und Niriiden gebracht. Auf Kreta hat sie den König Asterio geheiratet und hatte als Wacher den mythischen Giganten Talos. Europa hat Mino, Rodamanthys, und Sarpidon geboren. Ihr Raub gab Inspiration für viele Künstler der antiken Zeit bis heute, die den im Stier umgestalteten Zeus mit Europa abgebildet haben.

125. SILBERNE MÜNZE von 2 Drachmen von Aptera, aus dem "Tresor", der in Phaistos 1953 (IGCH 152) gefunden ist, mit verheimlichten Datum 280-270 v.C. Auf der Vorderseite steht Frauenkopf, wahrscheinlich eine Nymphe, die nach rechts hinaufblickt, und die Aufschrift mit dem nationalen Name der Stadt, ΑΙΤΑΡΕΩΝ. Auf der Rückseite steht der Held der Stadt Ptolekon mit Schild (Athen, Münzenmuseum).

126. SILBERNE MÜNZE VON ITANOS, aus 450 v.C. Auf der Vorderseite steht ein Seegott, der nach rechts hinaufblickt. Aus den Darstellungen und Aufschriften der Münzen wird geschätzt, dass auf Itanos Seegötter, wie Glafkos und Tritonas, geehrt wurden. Ø 22 mm (Athen, Münzenmuseum).

127. Siehe legende 181.

128. Siehe legende 21.

129. Siehe legende 185.

130. RÖMISCHES MOSAIK mit einem Hahnenkampf (Archäologisches Museum in Chania).

131. GOLDENE MÜNZE VON JUSTINIANUS I. (527-565 n.C.) Ø 31 mm (Athen, Münzenmuseum).

132. "TRESOR", der in Males von Ierapetra 1989 gefunden ist. Er besteht aus weißen Münzen von Manouil I Komninos (1143-1180 n.C.), Issakios II Angelos (1185-1195 n.C.), Alexios III Angelos (1195-1203 v.C.) (Athen, Münzenmuseum).

133. Siehe legende 193.

134. SKULPTUREN aus der Kirche des Heiligen Titos in Gortyna (6.-7. Jh.) (Skulpturenraum, Historisches Museum Kretas).

135. Siehe legende 35.

136. Siehe legende 197.

137. FARBSTEINDRUCKE mit Abbildungen von Hafen und Bollwerken Kretas, wie sie in der Ausgabe von Olfert Dapper *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middelantische Zee... Kreta nu Candia* (1688), S.247, 284, 286, 218 abgedruckt wurden (Bibliothek des Griechischen Parlaments).

138. Siehe legende 198.

139. Siehe legende 39.

140. Siehe legende 40.

141. DESCRITZIONE DELL' ISOLA DI CANDI. Kapitel über

Kreta aus dem Buch von Thomaso Porcacchi *L'isole piu famose del mondo*, gedruckt in Venedig von Antonio Bri-gonci in 1590 (Bibliothek des Griechischen Parlaments).

142. ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ Ω ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ. ("Ende des Ω zeichens") Das letzte Blatt von *ETYMOLOGICUM MAGNUM*, Venedig 1499 (8. Juli) von Nikolaos Vlastos und Zacharias Kalliergis. Auf dieser Seite steht First der Ausgabe, in dem Nikolaos Vlastos und Zacharias Kalliergis und Anna Notara, als Spenderin der Ausgabe, genannt werden. Am Ende der Seite sieht man mit roter Farbe das typographische Zeichen von Nikolaos Vlastos.

Vlastos war ein Höflicher aus Kreta zuverlässig an Anna Notara. Ihm ist wahrscheinlich, die Gründung einer Druckerei in Venedig zu verdanken, denn der Antrag an dem Rat der Durchlauchtigsten um eine solche Genehmigung ist bewahrt (21. September 1498). Seine Mitarbeit mit dem Drucker Zacharias Kalliergis hat vielleicht die ästhetik-vollständigsten griechischen Bücher der Zeit von Wiegendruck gegeben. Leider waren diese Ausgaben viel preiswert für ihre Epoche. Hauptsächlich aber, waren sie zugewendet, an ein reingriechisches Publikum, das weder die erforder-te Ausbildung noch die finanzielle Möglichkeit hat, denen nahezukommen. Tatsache ist, dass es bei den zwei letzten Ausgaben keinen bezug auf Kalliergis gibt und sein typographisches Zeichen weggelassen ist. Daraus ist zu folgern, dass die zwei Männer sich nicht einigten, so dass Kalliergis zurückziehen sollte, ohne um die Ausstattung der Druckerei ringen zu können, denn die Genehmigung war dem Name von Vlastos ausgegeben, der die typographischen Zeichen, die Kalliergis seit zehn Jahre erfunden hat, besaß. Es wird vermutet, dass der wegen des Venezianisch-türkischen Kampfes Bankrott der Bank von Thomasso Lippomano, wo sein Geld niedergelegt hat, ist der Hauptgrund ihres Mitarbeitserfalles (Spende von Adonios Vlastos, Photo. Manolis Mathios, Bibliothek des Benaki Museums, N. 12483).

143. DER HEILIGE GEORGIOS, Reitender Drachenmörder. Ein Werk (66x51x2,4 cm) kunstvoll bearbeitet von Georgios Klontzas, in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts. Georgios Klontzas war eine weitverzweigte Persönlichkeit, Gelehrter, Miniaturist und Maler, der, zusammen mit seinem Zeitgenossen Michail Damaskinos, die Fragen des Italienischen Manierismus in die Kretische Malerei eingeführt hat, in einer Epoche, die sehr fruchtbar für die kretische Kultur ist. (Spende von Eleni Stathatou, Photo. Makis Skiadaresis, Benaki Museum, N. 21169).

144. DAS KLOSTER VON ARKADI (*Touristenkatalog 1994*, S.43, Griechische Organisation von Tourismus).

145. HOLZSCHNITT AUF DER ZWEITEN AUSGABE von *Apokopos* (Amputation), des Poeten Bergiadis, hergestellt in München in 1549. Dieser Holzschnitt ist Teil einer ganzen Einheiten von Holzschnitten auf der früheren venezianischen Ausgabe von Homers *Ilias* (*Homers Ilias*, herausgegeben von Ioannis Petrotos, Venedig 1549).

146. GEFÄRBTER KUPFERSTICH von Barent Langenes, *CANDIA, Caert-Thresoor*, hergestellt in Middelburg in 1598. Dieser Atlas ist ein Beispiel für eine kleine Ausgabe, die meistens in früheren Seekarten beinhaltet wurde. Darin stehen alte und zeitgenössische Ortsnamen. Das Labyrinth wird nicht als Symbol, wie in den üblichen Landkarten der Zeit, sondern als Stadt dargestellt (Sammlung der Bildungs-

anstalt der Nationalen Bank).

147. TEIL DES BLATTES DER KUPFERKODES von *Eroto-kritos*-Manuskript, 1710, das in der Bibliothek von Großbritannien geschützt wird. Das Werk wurde erst in 1713 gedruckt und ist auf das gleiche Manuskript basiert. Die Kupferstiche auf der ersten Ausgabe sind dem Originalmanuskript abzuleiten, das mit 121 Kompositionen verschmückt ist.

148. Siehe legende 56.

149. Siehe legende 57.

150. KUPFERSTICH von Marco Boschini, *CITTA DI CANDIA ASSEDIATA*, die Belagerung von Chandakas abbildet und mit Hilfe von zwei Tafeln Schlüsselbefestigungsplätze der Stadt nennt. Die Landkarte stammt aus seinem Buch *Il Regno tutto di Candia delineato a parte, a parte et intagliato da Marco Bochini Venetiano. Al Serenissimo Principe e Regal Collegio di Venetia* (Venedig, 1651) (Nationalhistorisches Museum, 100195vz).

151. GEFÄRBTER KUPFERSTICH von Nikolaus Visscher *CANDIA/ INSULA/ CANDIA/olim/CRETA/N. Visscher exc. Atlas contractus*, hergestellt in Amsterdam vor dem Jahr 1677 (Sammlung der Bildungsanstalt der Nationalen Bank).

152. TEIL EINES "TRESORS" aus 64 Gegenständen, der in Fortetsa in Knossos in 1653 gefunden ist. Es besteht aus Münzen von Spanien, Österreich-Ungarn und Holland (Athen, Münzenmuseum).

153. Siehe legende 207.

154. Siehe legende 208.

155. Siehe legende 211.

156. Siehe legende 215.

157. Siehe legende 72.

158. Siehe legende 213.

159. DIE WACHE DES BEZIRKS VAMOS in Chania, wie sie aus dem Lenz von Stefanos Fiotakis in 1896 abgedruckt wurde. Leonidas Papamalekos ist als zweiter in der mittleren Reihe zu erkennen (Photo. Stefanos Fiotakis, Photographisches Archiv des Benaki Museums).

160. THERISSON 1905- Farbkupferstich von Polli und Levan-dis, Athen, Ausgabe Papadimitriou (Nationalhistorisches Museum, N. 4949).

161. CABINET PORTAIT von Eleftherios Venizelos, Anfang des Jahrhunderts. Labor-Wiedergabe vom Photographen Stefanos Fiotakis (Photo. Stefanos Fiotakis, Photographisches Archiv des Benaki Museums).

162. DENKMEDAILLE aus der ersten Internationalen Ausstellung Kretas in 1900. Auf der Vorderseite steht der Prinz Georgios and die Aufschrift "Prinz Griechenlands Georgios" Auf der Rückseite steht die Aufschrift „Erste Internationale Ausstellung 1900, Chania-Kreta“ (Nationalhistorisches Museum, N. 11094).

163. LA GRÈCE PROTÈGE la Crete et défend les Chrétiens massacres. Steindruck, aus der französischen Zeitschrift *Le Jour*. Allegorische Darstellung Griechenlands, das Kreta beschützt, und der Christen gegen die Großmächte. *Le Jour*, herausgegeben von Varant Andre (Nationalhistorisches Museum).

164. MINGON PORTAIT einer jungen Frau aus Kreta, Anfang des 20. Jahrhunderts (Photo. Stefanos Fiotakis, Photographisches Archiv des Benaki Museums).

165. MANTAKAS auf Orangenhai in Chania (Photo Nelly's (1939), Photographisches Archiv des Benaki Museums, N. 7158).

166. ALTE DAME AUF EINER TENNE IN SITIA (Photo. Dimitris Loukas, 1985).

167. FARBKUPFERSTICHE mit Abbildungen der Flora und Fauna Kretas, wie sie in der Ausgabe von Olfert Dapper, *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middelantsche Zee... Kreta nu Candia* (1688) abgedruckt wurde, S.261, 270, 272, 274 (Bibliothek des Griechischen Parlaments).

168. DAS NEOLITISCHE Tongötzenbild der Göttin der Natur, aus Kato Ierapetra, das im Archäologischen Museum in Iraklio ausgestellt wird, ist das wichtigste Beispiel neolithischer Mikroplastik Kretas (I. A. Papapostolou, *Kreta*, Klio 1981, S. 12).

169. GÖTZENBILD VOM 1600 v.C. aus Fayence, das die "Göttin der Schlangen" darstellt, wahrscheinlich junge Frau des Aufblühens, wie es in der Schatzkammer des zentralen Gebäudes von Knossos gefunden ist. Es wird im Archäologischen Museum in Heraklion geschützt (Photo. N. Stournaras, *Greece 1971, An Annual Tourist Publication*, Griechische Organisation von Tourismus, S. 80).

170. FLIESSEN VOM 1500-1450 v.C. aus Kristall, das in der Schatzkammer von Zakros und im Archäologischen Museum in Iraklio geschützt wird. Der gedrechselte Kristalling des Halses ist mit vergoldender Fayence versehen, wobei die Kristallperlen werden durch einen bronzenen Draht zusammengehalten werden (*Geschichte der Griechischen Nation*, Band I, Ekdouiki Athinon, 1970, S. 202).

171. ZEICHNUNG VON EINEM GEFÄß, mit Höhe von 28,8 cm, aus den mittelminoischen Zeiten, der in Palaioakastro gefunden ist (P. Kavadias, *Prähistorische Archäologie*, Athen, 1909, S. 473).

172. GOTTESDIENSTLICHE STEINAMPHORE, die im „Reinigungsbehälter“ des Palasts in Antiken Zakros, das einzige minoische Palast, das unberaubt blieb, gefunden ist. Die Amphore wird im Archäologischen Museum in Heraklion geschützt (I. A. Papapostolou, *Kreta*, Klio 1981, S. 142).

173. DER THRONRAUM IM VORRAUM des zentralen Gebäudes von Knossos. Im Zentrum steht der Thron aus Gipsstein (Photo. Spyros Panagiotopoulos).

174. DER PRINZ MIT DEN LILIEN. Fresko im Palast von Knossos, mit Ebenbild der Gestalt, aus dem Gang der südlichen Seite des Hoffs. Das Originalfresko steht im Freskoraum der Periode 1600-1400 v.C. im Archäologischen Museum in Heraklion (Photo. Spyros Panagiotopoulos).

175. DIE „PLATTE VON PHAISTOS“. Sie ist 1908 von L. Pernier im nord-westlichen Teil des Palasts von Phaistos gefunden und stammt aus dem Anfang der Neuhofzeiten (17. v.C. Jahrhundert). Sein Durchmesser ist von 15,8 bis 16,5 cm und hat auf beiden Seiten Zeichen hieroglyphischer Schrift, eins zu eins mit Stempeln auf nassem Ton abgedruckt. Diese Technik ist der Buchdruckerkunst der Westkultur vorzulaufen, weil sie auf dem gleichen Abdruckprinzip der bewegten Zeichen beruht. Die Auf-

schriften haben auf beiden Seiten eine spirale Vorrichtung, aus dem Rand zum Zentrum. Insgesamt, gibt es in beiden Seiten 242 Symbole, in 61 Gruppen (Worten) geteilt. Das Alphabet, in dem der Text geschrieben ist, behält einige Laute, die in Sprachen von Gortyna, Eleftherna, Kydonia, Attika (in den archaischen Zeiten und am Ende des 7. Jahrhunderts v.C.) hervortreten, auch im Alphabet von Thera, Samos, Milos, Lakonia, Megara, Chalkidiki, und der Linear B. Die Platte ist das einzige Beispiel dieser Schrift, deswegen wird ihr genauer Inhalt viel diskutiert. Sie wird im Archäologischen Museum in Heraklion geschützt (Touristenkatalog 1994, Griechische Organisation von Tourismus, S.43).

176. ARCHAISCHE TONKOPFE von Götzenbildern (Archäologisches Museum in Chania).

177. „DIE DAME VON AUXERRE“. Kleine Kalksteinskulptur, die entweder eine Tochter oder eine archaische Göttin, wahrscheinlich die Persephone darstellt. Die Skulptur wird Mitte der Dedalischen Zeiten (um 640b.C.) datiert und steht wahrscheinlich in Beziehung mit entsprechenden Funden (die Tochter der Eleftherna) aus der Ausgrabung in Nekropole von Orthi Petra in Eleftherna, woraus man ihre Herkunft aus Kreta ausziehen kann. Die gepflegte Frisur zeigt Einflüsse aus der Ägyptischen Ästhetik, die harmonisch mit dem archaischen Lächeln und ihrer Erscheinung verbunden ist. Die Skulptur ist in einem Lager im Museum von Auxerre, in der Nähe von Paris, im 1907 gefunden, wenn zufälligerweise ein Intendant in Louvre sie bemerkt hat. Seitdem, wird sie im Louvremuseum in Paris ausgestellt (Jean-Luc Martinez, *La Dame d'Auxerre, Umschlag, Réunion des Musées Nationaux*, Diffusion, Seuil 2000).

178. SILBERNE MÜNZE VON IERAPYTNA, 2.-1. Jahrhundert v.C. Auf der Vorderseite steht ein Frauenkopf mit Mauern nach rechts, und auf der Rückseite stehen Dattel und Adler und die Aufschriften IEPATY, AEYEOE, und Monograph. Der Frauenkopf symbolisiert das Glück der Stadt. Die erste Aufschrift ist der nationale Name der Stadt, IEPATY, und die zweite bezieht sich auf dem Name des Verantwortlichen für das Münzenprägen aus dem Münzamt. Der Monograph symbolisiert die Produktionskontrolle. Im 2.-1. Jahrhundert v.C., wo Ierapytina sowohl Städte der Insel als auch andere Gegenden außer Kreta wirtschaftlich und verwaltungsmäßig kontrolliert, werden die Münzämter von Ierapytina organisiert und ihre kommerziellen Tätigkeiten erleichtert. Ø 32 mm (Athen, Münzenmuseum).

179. SILBERNE MÜNZE VON ITANOS, vom 320-270 v.C. Auf der Vorderseite steht der Kopf von Athina, nach links blickende, mit Blumen versehenen Helm, und auf der Rückseite steht ein Adler, auch nach links blickender. Im Feld sieht man Tritonas und die Aufschrift des nationalen Namens der Stadt ITANIQN. Itanos war kommerzieller Halstation für Phöniker, wo Purpur vertauscht wurde. Aus den Darstellungen und Aufschriften der Münzen wird geschätzt, dass auf Itanos Seegötter, wie Glafkos und Tritonas, geehrt wurden. Ø 25 mm (Athen, Münzenmuseum).

180. SILBERNE MÜNZE (2 Drachmen) von Phaistos, aus dem „Tresor“, der in Phaistos 1953 (IGCH 152) gefunden und in 280-270 v.C. verheimlicht ist. Auf der Vorderseite steht aufrechter Herkules, der nach rechts hinausblickt, und auf der Rückseite steht ein Stier in Bewegung (Athen, Münzenmuseum).

181. „TRESOR“, der in Phaistos im Jahr 1953 (IGCH 152) gefunden ist. Er besteht aus 410 silbernen Münzen, grundsätzlich von 2 Drachmen mit verbogenem Datum 280-270 v.C. Der „Tresor“ wurde vergeudet und neun Teile werden im Münzenmuseum Athen geschützt (Athen, Münzenmuseum). Unter „Tresor“ versteht man die Menge von Münzen, die einmal verheimlicht geworden ist. Die Wertanschätzung der „Tresor“ wird sowohl aus dem Tauschwert der Münzen der Zeit, in der er verheimlicht wurde, als auch aus den historischen Angaben der sozialen und kommerziellen Gewohnheiten jeder Zeit bestimmt. Es gibt vier Einordnungskategorien von „Tresoren“ dem Datum ihrer Verheimlichung entsprechend. Die erste schließt diese Tresore ein, derer Besitzer ihr Hochziehen nicht vorhat (Grabs-, Aufhäufungstresore). Die zweite bezieht sich auf diese, die zufälligerweise dem Besitzer verlorengegangen sind (Schiffbruch u.s.w.). Die dritte bezieht sich auf „Tresore“, deren Besitzer sich in einer Notfallsituation befand (Invasion, Kriegszustand, Naturkatastrophen), die ihre Verheimlichung verlangte. Die vierte Kategorie umfasst die „Tresore“, die aus Sparungsgründen verheimlicht wurden. In all diesen Fällen bestanden die „Tresore“ nicht ausschließlich aus Münzen, aber auch aus dem Besitzer wertvollen Gegenständen (Schmucksachen u.s.w.).

182. SILBERNE MÜNZE VON ITANOS, vom 450 v.C. Auf der Rückseite steht ein Stern. Ø 22 mm (Athen, Münzenmuseum).

183. ZEICHNUNG EINES KRETERS AUS MYKENE, die aus einem Fresko am Grab des Königs Rechmäre in Thives von Ägypten stammt, der Geschenke an dem Herrscher bringt. Die gegenseitigen wirtschaftlichen und kommerziellen Beziehungen der Ägyptischen mit der minoischen Kultur werden aus Erfindungen, -wie Kreter aus Mykene oder die Dame aus Auxerre zum Beispiel-, sowohl auf Kreta als auch in Ägypten bewiesen (P. Kavadias, *Prähistorische Archäologie*, Athen 1909, S.487).

184. HELLENISTISCHE STATUE VON VENUS (Archäologisches Museum in Chania).

185. HELLENISTISCHE AMPHORE mit „Medaille“ (Archäologisches Museum in Chania).

186. GOLDENE MÜNZE mit Büste von Theodossios I, Ende des 4. Jahrhunderts n.C. (Athen, Münzenmuseum).

187. MINIATUR des 12. Jahrhunderts n.C., aus der Chronographie von Ioannis Skylitzis, *Synopsis Istorion* (Geschichtsaufsicht), die sich auf den „Aufstand von Thomas Slavos“ (821-823 n.C.) bezieht, der zum Schwächen der byzantinischen Herrschaft von Michail dem 2. und ihrer Inselserwerbe, wie Kreta, und zur Ausnutzung des Falles von den Arabern geführt hat. Seitdem, dient die Insel den Arabern als Triebfeder von Invasionen an dem östlichen Mittelmeer. Das Bildmanuskript von I. Skylitzis wird in der Nationalen Bibliothek in Madrid geschützt (*10,000 Years of Greek Shipping*, Volume I, T&T, 2001, S.86).

188. VORDERSEITE VON FULLUS, arabische Münze vom 900 n.C., die nur Aufschriften von Emirnamen oder Sprüche aus dem Koran, und niemals Abbildungen, bringt, worauf die Aufschrift „Muhammad (abgesandt vom Allah Shu'ayb)“. Die Entdeckung arabischer Münzen auf Kreta und anderen Gegenden Griechenlands zeigt die kommerziel-

len Tätigkeiten der Araber in diesen Orten (Historisches Museum Kretas).

189. MINIATUR DES 12. JAHRHUNDERTS N.C. aus der Chronographie von Ioannis Skylitzis, *Synopsis Istorion*, mit Abbildung von Nikiforos Fokas, der im Schiff Kreta wiederzunehmen ist. Das Bildmanuskript von I. Skylitzis wird in der Nationalen Bibliothek in Madrid geschützt (*10,000 Years of Greek Shipping*, Volume I, T&T, 2001, S.87).

190. DIE RÜCKSEITE DES KUPFERFULLUS des Emirs Muhammad bin Shu'ayb, um 900 n.C. (Historisches Museum Kretas).

191. MIKROGRAPHIE des 12. Jahrhunderts, aus der Chronographie von Ioannis Skylitzis, *Synopsis Istorion*, die Teil der arabischen Flotte bei der Expedition gegen Kreta abbildet. Seitdem, dient die Insel den Arabern als Triebfeder von Invasionen an dem östlichen Mittelmeer. Das Bildmanuskript von I. Skylitzis wird in der Nationalen Bibliothek in Madrid geschützt (*10,000 Years of Greek Shipping*, Volume I, T&T, 2001, S.86).

192. DER HEILIGE NIKON, DER „BEREUEET“. Heiligenbild von Manouil Panselinos im Heiligen Berg in Karyes (Photo. Christos Theodorakopoulos, I. M. Chatzifoti, *Mazedonische Schule, Die Schule von Panselinos* (1290-1320), Ausgabe der Nationalen Jugendstiftung, Athen, 1995).

193. HANDGRANATE VON FLÜSSIGEM FEUER (10.-12.Jahrhundert). Sie ist im Schlosslager in Chania gefunden, wenn das dem Georgio, Gouverneur der Insel Kreta gegeben wurde (Nationalhistorisches Museum, N. 1913).

194. DIE HEILIGE DREIEINIGKEIT aus dem Maler Thomas Bathos, kunstvoll bearbeitet in zweiter Hälfte des 16. Jahrhunderts. 84x55cm. (Photo. Spyros Papadopoulos, Byzantinisches und Christliches Museum, N. 1558/T2256).

195. PROZESSIONSFAHNE von Sinioria der Durchlauchtigsten Demokratie von Venedig (Palazzo Ducale, Venedig).

196. FARBKUPFERSTICHE mit Abbildungen der Flora und Faunen Kretas, wie sie in der Ausgabe aus 1688 von Olfert Dapper, mit dem Titel „*Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee.. Creta nu Candia*“ abgedruckt wurde. S. 285, 266, 260, 262 (Bibliothek des Griechischen Parlaments).

197. DER HEILIGE IOANNIS, Fresko auf dem Tempel des Heiligen Georgios in Meronas in Amari (13.Jh.) (Historisches Museum Kretas).

198. DAS WAPPEN VON DER KALLERGIS, das den Doppeladler darstellt. Diese Reliefplatte ist MDLV (1555) datiert und stammt aus dem Tempel der Mutter Gottes von Kato Ostraka Pediadas (Historisches Museum Kretas).

199. DER TITELBLATT DES BERICHTES (relazione) von Francesco Basilicata, Mechaniker bei den öffentlichen Schlossbauarbeiten an Pietro Giustiniano, Generalkommandant Kreta am 6. Dezember 1630, in Chandakas.

Justus es, et Justiam dilexisti.

Relazione di tutto Regno di Candia nelle quale si descrivono tutte le sue citta, fortezze castelli, ville, monti, campagne, spiagge, fiumi, principati, cavalleria, fantaria, antichita, munitioni, vittovaglie, et armare delle galee.

Con il modo della sua difesa, et altre cose nottabili.

(Markianische Bibliothek, Venedig Ms. Ital. VI, 1683 (=8976), Umschlag. Herausgegeben: Stergios G. Spana-

kis. *Monumente der Kretischen Geschichte*, B. 1-6, Iraklio 1940-1969, ia-ib (Bibliothek des Griechischen Parlaments) und *Venetiae quasi alterum Byzantium*, (wissenschaftlich bearbeitet von Chryssa A. Maltezou), Stiftung Griechische Kultur, 1993, S. 347-348).

Die Entwicklung der Militärmechanik und Befestigungskonstruktion ist von der allgemeinen Verwendung des Pulvers signalisiert und hat dazu geführt, die vorliegenden technischen Parameter überprüft zu werden. Die Lenzherstellung, die Schifffahrt und die Kartographie der bekannten Welt sind einige der Techniken, die überprüft im 15.-16. Jahrhundert gegeben werden. Die Techniker der Zeit waren auch Mechaniker und Künstler. Ihre Ausbildung an bestimmten Erkenntnisgegenständen ist eine Folge der Lehrzeit in den Werkstätten von älteren Technikern. Die Mechaniker der Renaissance haben grundsätzlich geometrische Techniken verwendet und ihre Ausbildung für die Herstellung technischer Hefte verwerten. Diese Methodologie und die Ausgabeversuche, die ihre technischen und zeichnenden Vorstellungen niedergeschrieben sind, haben den Rahmen ihrer Legitimierung geschaffen. Die Verbreitung der Druckerei und die Vergrößerung des Bereiches der Ausgabe haben plötzlich eine Reihe von technischen „Literaturen“ gegeben. Die Anerkennung und Entwicklung der kartographischen Systeme sind Teil dieses Ausgabekerns.

200. DER EINLEITUNGSBRIEF des gelehrten Humanisten Markos Mousouris, in der Ausgabe von *ETYMOLOGICUM MAGNUM*, Venedig 1499 (8. Juli) von Nikolaos Vlastos und Zacharias Kalliergis, „...des im Jahr 1499 in Venedig geborenen ersten griechischen Kindes...“, wie er begeistert diese denkwürdige Ausgabe begrüsst.

201. DIE HEILIGE ANNA mit der Jungfrau (Mitte des 15. Jahrhunderts). Bild (106x76 cm) der Heiligen Anna mit der Jungfrau. Diese Schöpfung der kretischen Schule ist berühmt wegen der Kombination von farbreichem Glanz und strenger Gottgefälligkeit. Das Bild hat die unechte Unterschrift von Emmanuil Tzanes und das Datum 1637, das Anfang des 20. Jahrhunderts hinzugefügt wurde. Während der Reinigung und Frischhaltung des Bildes, hat man entschieden, diese Elemente nicht wegzuerwerfen, damit die Vorzüge der Zeit nachgewiesen werden können. Das Bild wurde im Werkstatt des Malers Angelo. Ende des 15. Jahrhunderts kunstvoll bearbeitet (Photo. Makis Skiadaresis, Benaki Museum, N. 2998).

202. NACHFOLGENDE AUSGABE von *Erotokritos* in Prosa, von Dionysios Fotinos, Beispiel der geistlichen Suchen der Zeit der Griechischen Aufklärung, ausgegeben in Österreich (Dionysios Fotinos, *Neuer Erotokritos*, Band A, in Wien 1818, in der Druckerei von Hirschfeld, Bibliothek des Griechischen Parlaments).

203. NACHFOLGENDE AUSGABE von Abrahams Opfer, der Zeit der großen Kretischen Revolutionen (1889) (Bibliothek des Griechischen Parlaments).

204. ANONYME VENEZIANISCHE GAZETTE, aus der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts, aus dem „Tresor“, der in Iraklion 1958 gefunden ist. Auf der Rückseite steht deutlich die Aufschrift Candia Ø 25 mm (Athen, Münzenmuseum).

205. OSMANISCHE KETTERÜSTUNG (Ende des 15.- Mitte des 16. Jahrhunderts). Sie ist Ende des 19. Jahrhunderts auf Kreta gefunden (Nationalhistorisches Museum, N. 1047).

206. VENEZIANISCHER PANZERUNG, die aus Westkreta des 15.-16. Jahrhunderts stammt (Nationalhistorisches Museum Kretas).

207. TITELBLATTSCHMUCK mit einem reitenden Türken aus der Titelseite der Ausgabe *Turcorum Origo, Principes, Imperatores, Bella, Prælia, Cædes, Victorine...* (1578) (Bibliothek des Griechischen Parlaments).

208. DASKALOGIANNAKIS (IOANNIS VLACHOS) aus dem Land von Sfakia. Nachfolgende Abbildung, die aus dem Volkssteindruck mit Thema das *Kretische Pantheon* stammt. Es werden Gesichtsabbildungen der Kreter enthalten, die zur Befreiung der Insel vom 1770 bis 1897 zur Befreiung der Insel gekämpft haben (Museum Eleftherios K. Venizelos- Kulturorganisation Athen, N. 67).

209. WAFFEN DES KRETER Bandenführers Paraschakis. Langer Waffen zum Mauerkampf, der nach vorne lädt und den Mechanismus „miquelet“ verwendet, aus der Mitte des 18. Jahrhunderts. Er hat ein Gelenk aus Holz mit Eisen- deckungen und sechs Eisenringen (Nationalhistorisches Museum, N.2305).

210. ABBILDUNG DES „GROSSEN SCHLOSSES“ mit der türkischen Armee auf dem Hafen von Chandakas (Detail). Fresko des 18. Jahrhunderts aus dem Haus eines Türken Offiziers in Iraklio, das im Historischen Museum in Iraklio geschützt wird (Theocharis E. Detorakis, *Geschichte von Kreta*, Heraklion 1997).

211. OSMANISCHER ZUNDERWAFFEN des 17. Jahrhunderts. Langer Waffen, der nach vorne ladet und einen Zundermechanismus hat. Sein Holzgelenk ist mit Leder auf der Rückseite versehen und sein pflaumfarbiger Lauf mit goldenen Ausschmückungen (Nationalhistorisches Museum, N. 100114/27).

212. MICHAEL KORAKAS (1797-1882). Führerpersönlichkeit der Griechischen Revolution. Er ist im Dorf Pompia auf Kreta geboren, hat beim Befreiungskampf von 1821 teilgenommen und wurde beim Kampf in Malaxa in 1826 verletzt. 1827 ist er im Kretischen und Libyschen See tätig, wo er Feindsschiffen nachstellt. Vom 1828 bis 1834 war er Führer einer Armee von 110 Partisanen. Er hat auf den Kämpfen auf Peloponnes und später auf Kreta bei den Befreiungskämpfen von 1841, 1858, 1866 teilgenommen. Er wurde im großen Alter in seinem Geburtsort gestorben (Nationalhistorisches Museum).

213. KRUMMSÄBEL DER ZEIT der Hellenischen Revolution, der dem Kreter Bandenführer Nikolaos Paraschakis gehörte. Der Krummsäbel wird aus einem mit Leder versehenen Holzkasten begleitet. Er hat eine Eisenlamelle und silbernen Griff mit Bronzeblechen und zwei Hornteilen. Darauf stehen schwer erkennbare osmanischen Aufschriften und Stempel auf der Lamelle (Nationalhistorisches Museum, N. 2018).

214. SPACHTEL DES MITROS BINIARIS aus Thiva. Mitros Biniaris war in Gramvani Kretas in 1826 im Alter von 24 gestorben. Die Spachtel ist von einem Holzkasten mit bronzenen Schleiern und Leder begleitet. Der Griff hat ein bronzenes, kreuzförmiges Handamulett und Bronzenblech. Darauf steht „Mitros Biniaris 1821 - Thespieus“. Mit dieser Spachtel hat Mitros Biniaris, zusammen mit Karaiskakis in Arachova kämpfender, den Kopf des verletzten Moustabeis geschnitten (Nationalhistorisches Museum, 4301).

215. SPACHTEL DER ZEIT der Griechischen Revolution, die dem Ioannis Vassoulis Deligiannakis, Führer von Rethimno wahren der Kretischen Revolution von 1866 gehörte (Nationalhistorisches Museum, N. 3822).
216. KAMPF AUF DEM HÜGEL DES PROPHETEN HELIAS 1886. Farbsteindruck (Nationalhistorisches Museum, N. 3822).
217. PLATTE AUS PORZELLAN mit Abbildung der Sprengung des Klosters von Arkadi, 8. November 1866 (Nationalhistorisches Museum).
218. DER PAKT VON CHALEPAS wurde im 1878 unterschrieben. Die Niederlage der Türkei aus Russland (1877-1878), die Revolutionen im Balkan, der Pakt von Berlin und hauptsächlich die kretischen Erhebungen im zweiten Viertel des 19. Jahrhunderts haben das kretische Problem wiederaufgelebt. Es war eins der wichtigsten Hindernisse in den Beziehungen von Griechenland und der Türkei und verlangte die intensive Mischung der Großmächte. Gemäss dem Pakt ist Kreta von der osmanischen Herrschaft abzutrennen und der christlichen Bevölkerung Vorrechte nachzugeben. Kreta wird jetzt von der Generellverwaltung Kretas geleitet. In Wirklichkeit, ist der Pakt von Chalepas eine Veränderung der Verordnung von 1868. im Bild wird das Zertifikat der „Generellversammlung Kretas“ an Adonios Makatounakis dargestellt, mit dem anerkannt wird, dass er seit 5. April 1878 Vollmachtgeber der Provinz Malebisio ist, um bei der Generellversammlung Kretas, den 29. Mai (das Datum steht auch auf dem Zertifikat) in Apokoronos von Chania teilnehmen zu können.
219. REVOLVER „LEFOSSE“, der mit sechs Kugeln ladet, und sein Lederkasten (2. Hälfte des 19. Jahrhunderts). Der Griff ist mit Holz überzogen und der übrige Metallteil ist mit Kupferverschmückungen versehen. Er stammt aus dem Kloster von Arkadi und gehörte der Familie von Daskalakis. Auf dem Entzündungssystem, wo die sechs Kugeln eingesteckt werden, stehen Stempel und Zeichen (Nationalhistorisches Museum, N. 6393).
220. BLAU-WEISSE FLAGGE, (82x105 cm.) die während des Holocausts des Klosters von Arkadi 1866 verwendet wurde. Sie gehörte dem Bandenführer, Georgios Daskalakis, und wurde nach seinem Tod von seiner Mutter, Chariklia, bewahrt. Darauf steht ein Kreuz mit der Aufschrift ΙΕ ΧΕ ΝΙΚΑ und den Buchstaben K(Kreta) E(Union) oder E(Freiheit) Θ(Tod) (Nationalhistorisches Museum, N. 6392).
221. SCHWARZ-WEISSE Holz-Gravure, aus einer Englischen zeitung *The Graphic* (10. April 1897) wo die Leute von Chania die Admiralserklärung in Chania lesen, un 1896-1897 (Nationalhistorisches Museum, N. 4949/70).
222. DER PRINZ GEORGIOS auf dem Balkon des Gouverneurpalasts von Chania, im 10. Dezember 1898, der eine Verkündigung dem Volk von Chania liest. Photobild des Nationalhistorischen Museums (*Geschichte der Griechischen Nation*, Band 14, Ekdotiki Athinon, 1970, S.204).
223. GEDENKKRAWATTENADEL der Gouverneur Kretas mit dem Prinzen Georgios. Im Zentrum steht eine Krone, unter der ein emailliertes viereckiges Bild des Prinzen gestellt wird. Rechts und links stehen kreuzweise die griechische und kretische Flagge (Nationalhistorisches Museum, N. 5079).
224. NIKOS KASANTZAKIS in den 1930er Jahren (Bibliothek des Griechischen Parlaments).
225. JUNGFRAU, der historische Tempel von Therissos (Photo. Stefanos Fiouakis (1926) Photographisches Archiv des Benaki Museums).
226. MÖNCH IN ALLTAGSBESCHÄFTIGUNGEN (Photo. Neily's (1927-39), Photographisches Archiv des Benaki Museums).
227. Siehe legende 167
228. Siehe legende 168.
229. Siehe legende 169.
230. DAS NORDISCHE Tor der nord-östlichen Seite des Palasts von Knossos, wohin der Weg des Hafens führt, und die Waren gesammelt wurden (Photo. Dimitris Loukas, 1978).
231. Siehe legende 114.
232. Siehe legende 171.
233. Siehe legende 172.
234. Siehe legende 8.
235. Siehe legende 175.
236. TALGLIESEN IN FORM von Stierkopf von 1550-1500 v.C., das im kleinen Palast von Knossos gefunden ist. Die Hörner des Kopfes, die verlorengegangen sind, waren aus vergoldendem Holz, die Augen aus Kristall und die Schnauze aus Marmor. Das Fliesen wird im Archäologischen Museum in Heraklion geschützt. (I. A. Papapostolou, *Kreta*, Klio 1981, S. 110).
237. Siehe legende 176.
238. Siehe legende 177.
239. SILBERNE MÜNZE VON ITANOS, vom 320-270 v.C. Auf der Vorderseite steht der Kopf von Athena, nach links blickende, mit Blumen versehenen Helm, und auf der Rückseite steht ein Adler, auch nach links blickender. Im Feld sieht man Tritonas und die Aufschrift des nationalen Namens der Stadt ITANIΩN. Itanos war kommerzieller Haltestation für Phöniker, wo Purpur vertauscht wurde. Aus den Darstellungen und Aufschriften der Münzen wird geschätzt, dass auf Itanos Seegötter, wie Glafkos und Tritonas, geehrt wurden. Ø 25 mm (Athen, Münzenmuseum)
- In Zeiten, wo das soziale Verwaltungssystem keinen geordneten oder auch personenzentrischen Rahmen zur Machtausübung hat, hat der Münzamt Kretas ihre Thematologie in Flora und Fauna der Insel gefunden. Diese Äußerung meint eine soziale Freiheit im Gegensatz zu anderen Perioden, wo auf den Münzen politische Figuren stehen. Delphine, Tauben, Adler, Stier, Ziege, Bienen, Dattel, Weiden, Blumen sind einige der kennzeichnenden Leit motive der kretischen Stempelkunst. Der limitierte Platz der Münze hat die Wahl eines dieser natürlichen Themen bestimmt, und gab die Symbole durch eine Kombination der geographischen Stelle und der landwirtschaftlichen Produkte mit den Verehrungsgewohnheiten jedes Ortes.
240. SILBERNE MÜNZE VON LYTTOS, von 400-300 v.C. Auf der Vorderseite steht ein Adler, der nach links fliegt, wobei auf der Rückseite ein Eber im Rundrahmen und die Aufschrift mit dem nationalen Name der Stadt ΑΥΤΤΙΩΝ. Der Adler bezieht sich auf die Ehre des Diktaios Zeus und der

Eber auf die Göttin des Jagden, Artemis. Der Münzensamt von Lyttos hat viele silbernen Münzen geschlagen und hat, nach der Eroberung der Stadt von Knossos im 3. Jahrhundert v.C., aufgehört in Betrieb zu sein. Ø 24 mm (Athen, Münzenmuseum).

241. SILBERNE MÜNZE VON ELYRION, von 4. Jahrhundert v.C. Auf der Vorderseite steht eine Ziege, die nach rechts hinblickt und die Aufschrift mit dem nationalen Name der Stadt EAYPION. Auf der Rückseite steht eine Biene. Die Ziege symbolisiert die reiche Viehzucht der Insel, wobei die Biene die reiche Produktion an Honig. Der Münzensamt hat auch silberne Drachmen des 3. Jahrhunderts v.C. geschlagen, worauf Faungestalten der Insel standen. Ø 19 mm (Athen, Münzenmuseum)

242. „TRESOR“, der auf Kreta vor dem Jahr 1964 (IGCH 153) gefunden ist. Er besteht aus sieben silbernen Münzen von Städten Kretas (Gortyna, Phaistos, Polirrinio, Praissos) mit verbogenem Datum 280-270 v.C. Der „Tresor“ wurde vergeudet und sieben Teile werden im Münzenmuseum Athen geschützt. Im Zentrum des „Tresors“ wird deutlich eine Münze mit doppelt geschlagenem Kopf eines Stiers erkannt, verziert mit Streifen zum Opfer (Athen, Münzenmuseum).

243. SILBERNE STATUE EINES JUNGEN der posthellenistischen Periode, die auf Ierapetra gefunden ist und im Archäologischen Museum in Heraklion geschützt wird. (I. A. Papapostolou, *Kreta*, Klio 1981, S.175).

244. Siehe legende 22.

245. Siehe legende 24.

246. Siehe legende 185.

247. WEISSES „TRACHI“, AUS BERNSTEIN, von Isaakios II. Angelos (1185-1195 n.C.) (Athen, Münzenmuseum).

248. Siehe legende 187.

249. Siehe legende 188.

250. Siehe legende 189.

251. Siehe legende 190.

252. Siehe legende 35.

253. FARBSTEINDRUCKE MIT ABBILDUNGEN von Hafen und Bollwerken Kretas, wie sie in der Ausgabe von Olfert Dapper *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia* (1688), S.247, 284, 286, 218 abgedruckt wurden (Bibliothek des Griechischen Parlaments).

254. Siehe legende 197.

255. Siehe legende 198.

256. Siehe legende 46.

257. DAS ERSTE BLATT VON SIMPLICIUS. Kommentar zu den zehn Kategorien Aristoteles, Venedig, Zacharias Kalliergis und Nikolaos Vlastos, 27. Oktober 1499. Diese Ausgabe ist die einzige in der griechischen Sprache. Sie ist der hohen geistlichen Suchen von Kalliergis und Vlastos aufzuweisen (*Venetiae quasi alterum Byzantium, Le Edizioni di Testi Greci da Aldo Manuzio e le Prime Tipografie Greche di Venezia*, Ausstellungskatalog, Redaktion M. I. Manoussakas und K. Staekos, Stiftung Griechischer Kultur, 1993, S. 132-133).

258. Siehe legende 194.

259. Siehe legende 53.

260. Siehe legende 146.

261. ACHT MÜNZE der Spanischen Herrschaft des 17. Jahrhunderts aus dem „Tresor“, der in Fortezza von Knossos, 1932 gefunden ist. Ø 40 mm (Athen, Münzenmuseum).

262. Siehe legende 41.

263. Siehe legende 207.

264. Siehe legende 211.

265. Siehe legende 208.

266. Siehe legende 213.

267. Siehe legende 72.

268. Siehe legende 219.

269. DIE BOMBARDIERUNG KRETAS im Akrotirion. Verbrechen und die Gottesstrafe. Farbsteindruck von Evangelos Paläologos, Piräus (Nationalhistorisches Museum, N. 4949/14).

270. Siehe legende 217.

271. Siehe legende 218.

272. SCHWARZ-WEISSE HOLZSCHNITT aus der englischen Zeitschrift *The Illustrated London News* (April 1897), mit dem Titel *Insurgents lighting a signal in the mountains*. Er bildet eine bewaffnete Gruppe auf Gebirgskreta, die Feuer anzumachen (Nationalhistorisches Museum, N. 10612 ts).

273. DIE GRIECHISCHE FLAGGE auf dem Schloss von Chania- Firka, im Juli 1909, wenn Kreta ihre Vereinigung mit Griechenland verkündigt hat. Im August desselben Jahres, zieht nach Beschluss der Großmächte die Flagge ein, und wurde der Mast aus dem Kommando geschnitten. Teil des Mastes ist im Nationalhistorischen Museum, (N. 4309) geschützt.

274. SPACHTEL DES KÖNIGS GEORGIOS, von deutscher Herstellung, dem berühmten haus SOLINGEN (Nationalhistorisches Museum, N. 4812).

275. NIKOS KASANTZAKIS mit seiner Frau Eleni (Bibliothek des Griechischen Parlaments).

276. KRETISCHE FAMILIE IM OLIVENHAIN (Photo Stefanos Pliotakis (1926), Photographisches Archiv des Benaki Museums).

277. DATTEL AUS DEM DATTELWALD in Vai in Südkreta (Photo. Dimitris Loukas, 1984).

278. Siehe legende 167.

279. Siehe legende 168.

280. Siehe legende 169.

281. BLICK AUF DAS INNERE des Schlosses Knossos (Photo Dimitris Loukas, 1978).

282. Siehe legende 114.

283. Siehe legende 171.

284. Siehe legende 172.

285. Siehe legende 173.

286. ZEICHNUNGSDARSTELLUNGEN von Tongötzenbilder mit Höhe von 18,3 cm und 15,9 cm (links-rechts) entsprechend, die in Knossos gefunden sind. Die Originalgötzenbilder werden im Archäologischen Museum in Iraklio

geschützt (P. Kavadias, *Prähistorische Archäologie*, Athen, 1909, S. 437).

287. ZEICHNUNGSDARSTELLUNG von Platten aus Porzellan, die Hausvorderseiten abbilden und in Knossos gefunden sind (P. Kavadias, *Prähistorische Archäologie*, Athen, 1909, S. 440).

288. Siehe legende 176.

289. Siehe legende 177.

290. SILBERNE MÜNZE VON KYDONIA von 4. v. C. Jahrhundert. Auf der Rückseite wird der Held Kydon, mit Bogen schiessender, dargestellt und steht auch die Aufschrift [ΚΥΔΩΝ, die entweder auf den Name der Stadt oder den Nachname des Helden Bezogen ist. Der Mythos erzählt dass, der Kydon, Sohn der Akakalida, Tochter des Minos, hat Kydonia in der nord-östlichen Spitze der Insel gebaut. In dieser Gegend wird Artemis Diktyнна und Dionysos geehrt. Dem letzteren wie dem Helden Kydon, Gründer der Stadt, waren die Münzen gewidmet. Ø 22 mm (Athen, Münzenmuseum).

291. DIE ZWEI SEITEN der silbernen Münze Praissos, aus dem „Tresor“, der auf Kreta vor dem Jahr 1964 (IGCH 153) gefunden ist, mit verbogenem Datum 280-270 v.C. Die Vorderseite bildet den Helden Herkules, mit Bogen schiessenden ab, und die Rückseite eine Taube. Ø 19,4 mm (Athen, Münzenmuseum).

292. DIE ZWEI SEITEN DER MÜNZE VON PHAISTOS, aus dem „Tresor“ der auf Kreta vor dem Jahr 1964 (IGCH 153) gefunden ist, mit verbogenem Datum 280-270 v.C. Die Vorderseite bilden den Helden Herkules und die „Lernaia Hydra“ (Wassertierchen) ab, und die Rückseite einen Stier. Ø 18 mm (Athen, Münzenmuseum).

293. Siehe legende 19.

294. KALKSTATUE EINES PHILOSOPHEN aus den römischen Zeiten, die im Archäologischen Museum in Iraklio geschützt wird (Anna Kofou, *Kreta: Alle Museen und archäologischen Plätze*, Ekdotiki Athinon, 1992, S.66).

295. Siehe legende 22.

296. Siehe legende 130.

297. Siehe legende 131.

298. Siehe legende 187.

299. Siehe legende 188.

300. Siehe legende 190.

301. MIKROGRAPHIE des 12. Jahrhunderts, aus der Chronographie von Ioannis Skylitzis, *Synopsis Istorion*, die das Schloss von Chandakas darstellt, in der Zeit, wo die byzantinische Flotte auf die Stadt Kretas aufschiffte, im Juli 960 n.C. Ein Jahr später haben die Byzantiner die Insel von den Arabern zurückgenommen. Das Bildmanuskript von I. Skylitzis wird in der Nationalen Bibliothek in Madrid geschützt (*10.000 Years of Greek Shipping*, Volume I, T&T, 2001, S.86).

302. Siehe legende 193.

303. Siehe legende 35.

304. Siehe legende 34.

305. Siehe legende 198.

306. Siehe legende 36.

307. Siehe legende 40.

308. FARBKUPFERSTICH DER LANDKARTE KRETAS aus der Geographie von Klaudius Ptolemäus, *CANDIA INSULA, OLIMCRETA// Insula Creta Iouis incunabilis et/centu urbibus olim clara fuit, qua/rum Plinii ctate quadraginta tm/ extabant, hodie uero tres insignio/res tantum habet Candiam, Ca/neam, et Rhetimu*, aus dem *Geografia cioe Descrittione Universale della Terra...*, Ausgabe von Paolo und Francesco Galignani in Padova, in 1621. Die Landkarte ist eine Kopie der Landkarte Kretas, wie sie in *Descrittione dell' Isola di Candi*, von Thomaso Porcacchi *L' isole piu famose del mondo* ausgegeben ist (Sammlung der Bildungsanstalt der Nationalen Bank).

309. Siehe legende 44.

310. BRUNNEN „RIMONDI“. Brunnen venezianischer Architektur in Rethimno, renoviert in 1623, mit Köpfen von Löwen und vier Säulen korinthischer Art am Gipfel. Der Brunnen war für den 16. und 17. Jahrhundert die wichtigste Quelle von trinkbarem Wasser für die Stadtbewohner (Photo. Spyros Panagiotopoulos).

311. KRETISCHE SCHÖPFUNG (72,1 x 58,1 x 3 cm.) auf der Basis des westillustrierten Typus der Grabklage der Mutter Gottes von Pieta, Mitte des 15. Jahrhunderts (Photo. Makis Skiadaresis, Benaki Museum, N. 3050).

312. JHS, Schutzmarke (44,5x63,5 cm) der Frakiskaner Möncher für die Auferstehung und die Talfahrt nach Hades, gemalt von Andreas Ritzos im 15. Jahrhundert (Photo. Spyros Panagiotopoulos, Byzantinisches und Christliches Museum, N. 1549/T. 9638).

313. ΩΡΟΛΟΙΟΝ CYN ΘΕΩ, von Zacharias Kalliergis (23. August 1509). Diese Ausgabe ist in der Nationalen Bibliothek Griechenlands geschützt, und kommt als dritte in der Reihe, gehört zu der zweiten Druckperiode (1508-1509) und wirkt als das erste rein Messebuch. Das Buch wurde mit Hilfe der Finanzierung vom Herausgeber- Buchkaufmann Jacobus Pentius de Leuco aus Komos ausgegeben (*Venetiae quasi alterum Byzantium, Le Edizioni di Testi Greci da Aldo Manuzio e le Prime Tipografie Greche di Venezia*, Ausstellungskatalog, Redaktion M. I. Manoussakas und K. Staikos, Stiftung Griechischer Kultur, 1993, S. 140-141).

314. ZWEI AUSGABEN des berühmten Verlags von Nikolaos Glykys aus Ioannina, die ungefähr 130 Jahre voneinander abweichen. Links, der Titelblatt der ersten Ausgabe der Versen vom Bischof Emmanouil dem Tzane, dem sogenannten Buniouali, hergestellt in Venedig in 1684, und rechts, nachfolgende Ausgabe von Erotokritos in 1813. Hundert Jahre nach der ersten Ausgabe (Bibliothek des Griechischen Parlaments).

315. Siehe legende 206.

316. SECHZIG TORNESIA von Ioannis Kornelius aus dem „Tresor“, der in Iraklio 1958 gefunden ist. Die Vorderseite bildet den Löwe des Heiligen Markus ab, Schutzmarke, der Durchlauchtigsten Demokratie von Venedig, wobei in der Rückseite wird die Aufschrift Sechzig Tornesia und Ioannis Kornelius gekennzeichnet, verheimlicht in 1625-1629. Ø 29 mm (Athen, Münzenmuseum).

317. Siehe legende 207.

318. Siehe legende 209.

319. Siehe legende 215.

320. Siehe legende 69.

321. Siehe legende 72.

322. Siehe legende 213.

323. Siehe legende 218.

324. SZENE AUS DER KRETISCHEN REVOLUTION in 1866, auf Volksölgemälde (40x57 cm) von A. Z. Vlachakis. Bei der neuen kretischen Erhebung (1866-69) wegen der Gräueltaten der Türken und der Bevölkerungsbedrückung und des Holocausts des Klosters in Arkadi, ist die internationale öffentliche Meinung motiviert und zwingt die Türkei, Selbstverwaltung nachzugeben (Photo. Manolis Mathios, Benaki Museum, N. 11099).

325. TÜRKISCHE SEEFLAGGE, die als Siegelzeichen besetzt wurde, vom G. Krassakis, an Schwarzen Platte in Apokoronos, im 30. Juni 1896 (Nationalhistorisches Museum, N. 1557).

326. Siehe legende 161.

327. FLAGGE DES KRETISCHES STAATES (1899-1909). Sie wurde im 9. Dezember 1898 verwendet, wenn der Prinz Georgios als Gouverneur auf Kreta ankommt (Nationalhistorisches Museum, N. 1712).

328. KRETA, *Zeitung der Generellverwaltung Kretas, Titelblatt der Zeitung Kreta im 29. Juni 1889*. Die Zeitung Kreta wurde in Chania schon seit Ende Januar 1867 ausgegeben und war Glied der Verwaltung der Insel, der Generellverwaltung und der zeitlichen Regierung. Auf dem Blatt 394

(10. September 1876) stand als Untertitel (*"Zeitung von Innen- und Außenmeldungen und anderen nützlichen Materialien"*). Bis 13. Januar 1886 wurde sie im Griechischen und Türkischen ausgegeben. Seitdem aber, nur im Griechischen (Museum Eleftherios K. Venizelos- Kulturorganisation Athen).

329. VERGOLDENDE DENKMEDAILLE des Kretischen Kampfes. Auf der Vorderseite stehen eingravierten Szenen aus dem Niederbrennen von Arkadi und der Aufschrift ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝ (KRETISCHER KAMPF)/ 1866-1867-1868. Auf der Rückseite steht eine Relieffabbildung des mythischen Vogels, Phoenix, der mit offenen Flügeln aus Flammen und Rauch heraustritt, und die Aufschrift ΕΚ ΤΗΣ ΤΕΦΡΑΣ ΜΟΥ ΑΝΑΓΕΝΝΩΜΑΙ („Aus meiner Asche werde ich wiedergeboren“) (Nationalhistorisches Museum, N. 4861α).

330. FARBSTEINDRUCK, der die Landkarte Kretas und Gemälde mit Niederschreibung von alten Ortsnamen und dem kretischen Volk von antiken Zeiten bis Ende des 19. Jahrhunderts gewidmeten Texten abbildet. Schriftsteller ist der Philhellene Ioannis Petrof aus Moskau und der Steindruck ist in der Farbsteindruckerei von Io. D. Neratzis in Leipzig gedruckt (Nationalhistorisches Museum, 1588).

331. PHOTO EINES ALTEN KRETERS im Feieranzug vom Anfang des 20. Jahrhunderts (Photo. Stefanos Fiotakis, Photographisches Archiv des Benaki Museums).

332. LEUCHTTURM AM HAFEN VON CHANIA 1926 (Photo. Stefanos Fiotakis, Photographisches Archiv des Benaki Museums).

COMMENTAIRE DES DOCUMENTS

1. GRAVURE SUR CUIVRE du Gorge de Samaria d'après le dessin de A. Schranz, comme il a été relevé dans le guide de touriste de R. Pashley *Travels in Crete* du 1837.
2. Consultez la légende 227.
3. Consultez la légende 228.
4. FIGURE ARGILEUSE représentant un homme en tenue cultuel portant un couteau (fin de la période Prépalatiale - début de la période Protopalatiale). Trouvé dans le sanctuaire du sommet Petsofa, dans la partie orientale de la Crète. La Crète montagneuse constituait un lieu d'adoration des divinités et les croyants montaient aux sanctuaires des sommets pour exécuter les rituels requis.
5. CNOSSOS. L'entrée du nord du palais de Cnossos. Bulletin épistolaire du début du siècle (Archive Photographique du Musée Benaki).
6. REPRÉSENTATION EN DESSIN de pot camaraïque à hauteur de 22 cm, trouvée à Cnossos (P. Kavadias, *Archéologie Pré-historique*, Athènes 1909, p. 410).
7. REPRÉSENTATION EN DESSIN d'amphore à trois orillons provenant d'une tombe royale de Cnossos (P. Kavadias, *Archéologie Pré-historique*, Athènes 1909, p. 447).
8. Consultez la légende 234.
9. RHYTON daté du 1500-1450 avant J.C. fabriqué de cristal de roche trouvé dans la chambre forte du sanctuaire de Zakros et tenu dans le Musée Archéologique de Héraklion. L'anneau cristallin du cou fait au moule est décoré d'une faïence dorée tandis que les perles cristallines de la poignée sont tenues par un fil en bronze (*Histoire de la Nation Grec*, vol. I, Ekdotiki Athinon, 1970, p. 202).
10. Consultez la légende 229.
11. Consultez la légende 235.
12. SARCOPHAGE ARGILEUX daté du 1200 avant J.C. représentant un type de bateau de l'époque et tenu dans le Musée Archéologique de Héraklion (*10.000 Years of Greek Shipping*, vol. I, T&T, 2001, p. 35).
13. Consultez la légende 237.
14. Consultez la légende 238.
15. PARTIE EN ARRIÈRE DU PESON EN ARGENT de Cnossos, daté environ de 320/310-280/270 avant J.C. portant une représentation linéaire du labyrinthe et l'inscription portant le logo national de la cité de CNOSSOS. Il a été trouvé à Cnossos et constitue un exemplaire de l'art de cachetage remarquable qui a été développé dans la monnaie

de la ville. Ø 24 mm. (Athènes, Musée Monétaire).

Le labyrinthe a acquis chez plusieurs peuples une importance symbolique et philosophique à travers les siècles et sa sémantique a été mise en question principalement grâce aux métaphores et aux allégories. À part l'innovation constructive révélée par la conception technique de l'ingénieur Dédale, le labyrinthe a créé diverses légendes concernant le moyen de sa conquête, y compris le cas mythologique connu de Thésée qui a utilisé le fil d'Ariane afin de s'évader. On peut attribuer au labyrinthe plusieurs symbolismes. D'une part la conception mentale et d'autre part sa construction matérielle contiennent le sens du problème. Énergiquement, il suggère le pari pour l'accomplissement d'une mission, la durée de la procédure de sa réalisation mais aussi l'effort pour sa résolution (la sortie du labyrinthe) ou bien la cause de sa création, l'impasse. Le labyrinthe, soit mentalement soit matériellement, possède la capacité magique de permettre et de prévenir. Cela a été représenté d'une façon caractéristique pendant l'antiquité avec des labyrinthes à un ou plusieurs embranchements, carrés ou circulaires. Le labyrinthe est un lieu de capture, identique sur tous ses points afin de déconcerter ceux qui le parcourent, tout en les guidant dans l'illusion des rentrées successives au même point qui est, d'habitude, son noyau. À travers ce processus de l'expulsion et de l'approche simultanées vers le centre, on sous-entend que la volonté continuelle est une évolution dont la vision de l'accomplissement de la mission, malgré ses transitions, doit rester immuable.

16. PARTIE EN TÊTE du peson en argent de Cnossos (daté environ de 320/310-280/270 avant J.C.) portant une tête de la déesse Ira décorée de fleurons avec le pôle tourné vers la gauche. Les cisaillements de la tête rappellent des pièces de deux drachmes de Argos confirmant les liaisons commerciales étroites entre la Crète et le Péloponnèse lors du 4ème siècle avant J.C. Il a été trouvé à Cnossos et constitue un exemplaire de l'art de cachetage remarquable qui a été développé dans la monnaie de la ville. Ø 24 mm. (Athènes, Musée Monétaire).

17. PESON EN ARGENT DE PHAISTOS (daté environ de 300-280/270 avant J.C.). Sur la partie en tête se représente le géant emplumé Talos, l'héro en cuivre qui a été, selon la mythologie, fabriqué et donné en cadeau par le dieu Ifaistos au roi Minos afin de protéger la Crète. Sur cette partie Talos est prêt à lancer une pierre avec la main droite contre à tous ceux qui osent s'approcher de l'île. En bas de la figure quelqu'un peut facilement distinguer l'inscription TALON. Sur la partie arrière de la pièce se représente un taureau se

mouvant vers la droite ainsi qu'une inscription du logo de la cité de PHAISTOS. Ø 24 mm. (Athènes, Musée Monétaire).

18. FIGURE ARGILEUSE GÉOMÉTRIQUE (Musée Archéologique de Chania).

19. LE "THESAURUS" trouvé en Crète avant 1964 (IGCH 153). Il est constitué de sept pesons en argent provenant des villes de Crète (Gortyne, Phaistos, Polyrhene, Praissos) portant comme date de camouflage la date du 280-270 avant J.C. Le "thesaurus" a été dispersé et sept pièces sont tenues au Musée Monétaire d'Athènes. Dans le centre du "thesaurus" quelqu'un peut facilement distinguer un peson portant une tête de taureau battu à deux endroits, décoré de rubans et prêt à être sacrifié (Athènes, Musée Monétaire).

20. SITE ARCHÉOLOGIQUE SITUÉ À PYTHIO DE GORTYNE à l'intention d'Apollon. Le temple d'Apollon le Pythien s'est développé en sanctuaire d'adoration important pour les habitants de l'île ainsi que pour les habitants du reste de la Grèce qui maintenaient des liaisons avec la Crète lors de la période dorienne (photo par Spyros Panagiotopoulos).

21. STATUE D'APHRODITE, de la période romaine, tenue au Musée Archéologique de Héraklion (Anna Kofou, *Crète: Tous les musées et les sites archéologiques*, Ekdotiki Athinon, 1992, p. 66).

22. Consultez la légende 244.

23. RELIEF DE LA PÉRIODE HELLÉNISTIQUE portant des "Putti" (Erotideis) (Musée Archéologique de Chania).

24. Consultez la légende 245.

25. Consultez la légende 246.

26. MICROGRAPHIE DE MANUSCRIT du 12ème siècle représentant le roi Alexis I Komninos être béni par le Christ. Elle est tenue dans le Bibliothèque de Vatican à Rome (*Histoire de la Nation Grec*, vol. VIII, Ekdotiki Athinon, 1970, p. 23).

27. PIÈCE EN OR PORTANT l'empereur Nicéphore Fokas et la Vierge (Athènes, Musée Monétaire).

28. MICROGRAPHIE, datée du 12ème siècle environ, du chronique de Ioannis Skylitzis *Synopsis d'Histoires*, représentant une partie de la flotte arabe lors de l'expédition navale contre la Crète. Les Arabes se sont servis de l'île comme leur base pour leurs invasions dans la Méditerranée orientale. Le manuscrit illustré de I. Skylitzis est tenu dans la Bibliothèque Nationale de Madrid (*10.000 Years of Greek Shipping*, vol. I, T&T, 2001, p. 90).

29. Consultez la légende 249.

30. Consultez la légende 251.

31. Consultez la légende 250.

32. REPRÉSENTATION EN RELIEF d'un archer-chasseur près (pozzale) du 13ème siècle (Musée Historique de la Crète).

33. GRENADE EN FEU GRÉGEOIS (10ème-12ème siècle). Elle a été trouvée dans les entrepôts de la forteresse de Chania lorsqu'elle a été rendue à Georges, haut commissaire de l'île de Crète (Musée National Historique, num. in. 1913).

34. VUE DE VENISE tiré par le livre manuscrit portant les impressions de Bedrich di Domin pendant son voyage en Italie (début du 17ème siècle), qui est tenu dans la Bibliothèque de l'abbaye de Strachov à Prague (Constantinos Staïkos, *Bibliothèque - De l'Antiquité à la Renaissance*, Athènes, 1996, p. 483).

35. Consultez la légende 252.

36. TÊTE DU CHRIST GOTHIQUE provenant d'un temple vénitien à Chandakas, 13ème siècle (Musée Historique de la Crète).

37. CHROMO PORTANT des représentations des forts et des forteresses de Crète selon l'édition d'Olfert Dapper *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middelantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688, p. 215, 219, 210, 214 (Bibliothèque du Parlement Grec.).

38. Consultez la légende 255.

39. LE PACTE D'ALEXIS CALLERGIS (Pax Alexii Callergi). Ce traité, portant la date du 28 avril 1299 et signé par le duc de Crète Vitale Michal, sauvegarde en entier les propriétés immobilières d'Alexis Callergis et l'égale à fond avec les feudataires Vénitiens (Museo Civico Correr, Provenienze Diverse 679 et 675, fasc. V.Φ.11r-27r. Edit.: K. D. Merzios, "Le Traité entre les Vénitiens - Kallergis et les listes accompagnantes", *Chroniques Crétois*, fascicule 3, 1949, p. 262-292).

40. FRAGGOKASTELLO, forteresse vénitienne du 1371. Fraggokastello se trouve sur la partie orientale de la ville de Sfakia dans le sud de la Crète, bâti presque près de la côte afin de protéger la région par les invasions des pirates. A l'aube du 18 mai 1828, l'armée de 8.400 hommes de Mustafa pasha attaqua les 400 environ gens d'Épire et de Crète qui étaient fortifiés dans la forteresse déserte. Le major général d'origine de l'Épire, Dalianis Chadjimichalis, sortira du château et après une bataille violente tomba mort ainsi que ses co-lutteurs. Pendant des jours leurs cadavres restèrent sans enterrement sur la côte. Mais l'histoire ne finit pas à ce point. Depuis 1828 et jusqu'à nos jours les indigènes et les visiteurs de la région prétendent que dans le mi-mai et très tôt le matin, des dizaines d'ombres habillées en noir et armées sortent du monastère désert de Saint Charalambos, se trouvant pas loin de la forteresse, se dirigent vers la côte de Fraggokastello et se perdent dans la mer de Libye. S'agit-il des morts de la bataille violente qui n'ont pas été enterrés, de diffraction des vapeurs d'eau, dans les courants du sud lors de la première heure matinale, de miroitement, d'auto-suggestion, de fantômes? Cet endroit en particulier réveille l'imagination et l'art populaire le munit d'histoires. La fraîcheur (=en grec "drosia") de l'heure leurs a attribué le nom "Drosoulites" représentant justement ces figures. (photo par M. Vernardos, *Greece 1971, An Annual Tourist Publication*, Organisation Grecque du Tourisme, 1971, p. 82).

41. ARMURE OTTOMANE EN CHAINES (fin du 15ème - mi 16ème siècle). Elle a été trouvée en Crète vers la fin du 19ème siècle (Musée National Historique, num. in. 1047).

42. LE CARDINAL BESSARION. Peinture à l'huile par Gianeto Certe(g)liaghi, approx. 1540 (Gallerie dell' Accademia, Venise).

43. GRAVURE EN CUIVRE CHROMÉE par Abraham Ortelius, *CRETA /Iouis magni, medio iacet insula ponto. /Ex conatibus geographis Abrahami Ortelij //, tableaux rapportés: CORSICA-INSULAE MA/RIS IONII-SARDINIA, Theatrum Orbis Terrarum, Parergon, Additamentum III*. Elle a été faite en Anvers après 1590. La carte inclut la Crète et, dans des tableaux rapportés, la Corse, des îles de la mer Ionienne et Sardaigne (Bibliothèque du Parlement Grec, num. in. 215).

44. PIÈCE VÉNITIENNE du 16ème siècle, mocenigo, appartenant au doge Andrea Gritti, 1523-1538 (Musée Historique de la Crète).

45. CHROMO REPRÉSENTANT UN CRÉTOIS portant un arc et un carquois comme il est représenté par Olfert Dapper dans l'édition de 1688 *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee...* Kreta nu Candia, p. 32 (Bibliothèque du Parlement Grec).

46. Consultez la légende 256.

47. L'INDICE TYPOGRAPHIQUE de Zacharie Calliergis qui reproduit, en fait, l'écusson de sa famille portant l'aigle à deux têtes et le sigle Z.C.

Calliergis a été né à Rethymnon (pas plus tard de 1473), et en 1490 environ il s'est installé à Venise près de son frère, Antonios. Au début il s'est livré à être copiste-calligraphe tandis que plus tard il s'est initié au nouvel art révolutionnaire de la typographie ainsi qu'à la gravure et au coup. du plomb. Son œuvre typographique est caractérisé par un goût très rare ainsi que d'une rare conception révolutionnaire en vers ce nouvel art. Il était le premier à établir le faite aux livres et à créer la page de titre tandis qu'à la mise en page il a établi les règles typographiques de base qui restent, en fait, en vigueur jusqu'à nos jours.

48. DÉBUT DE L'ÉLÉMENT "HTA"

Page tirée du *ETYMOLOGICUM MAGNUM*, *Mega Etymologique par ordre alphabétique utile en tout cas*, Venise 1499 (8 juillet) par Nicolaos Vlastos et Zacharie Calliergis. Ce dictionnaire est le fruit de la collaboration de Vlastos et Calliergis qui ont établi la première imprimerie grecque à Venise. Le fournisseur de cette édition était Anna Palaologina Notara, membre d'une famille bourgeoise byzantine qui avait trouvé refuge à Venise. Nicolaos Vlastos est considéré en tant que rédacteur du dictionnaire tandis que Calliergis et Ioannis Grigoropoulos se sont chargés de la révision. L'édition est préfacée par l'humaniste distingué Marcos Moussouros, qui fait l'éloge en utilisant des vers, en effet, de la contribution particulière des maçons et des techniciens Crétois qui travaillent dans l'imprimerie de Calliergis. Ce livre est assez grand en volume (folio 39x27 cm) et Fermin Didot l'a désigné en tant qu' "archétype-chef-d'œuvre". Cette édition qui reflète toute la grandeur byzantine, est ornée de trois grands titres différents et de lettres initiales de trois dimensions différentes tandis que la façon d'inscription gravée à encre rouge a été utilisée à l'ensemble de l'édition. Les caractères typographiques du texte ont été gravés par Calliergis lui-même et jusqu'à nos jours ils font l'objet de recherche pour des historiens qui s'occupent de ce livre (photo par Manolis Mathios, concédé par Antonios Vlastos, Bibliothèque du Musée Benaki, num. in. 12483).

49. LE PROSTERNEMENT DES MAGES (approx. 1565-1567). Création signée par Dominique Theotocopoulos de la période crétoise contenant des influences visibles par les quêtes de style de Tiziano et Tintoretto. L'œuvre, élaboré à Chandakas, sur une partie d'un vieux bahut (56x62 cm), est daté entre les années 1560 et 1567, période pendant laquelle il est connu qu'en Crète existaient des tableaux des fameux artistes Italiens (photo par Makis Skiadaressis, Musée Benaki, num. in. 3048).

50. DOMINIQUE THEOTOCOPOULOS - EL GRECO. (Chandakas 1541 - Toledo, Espagne 1614). Autoportrait de 1563 qui fait partie d'une collection privée à Paris (Anna

Kofou, Crète: Tous les musées et les sites archéologiques, Ekdotiki Athinon, 1992, p. 73).

51. DEUX PEINTURES MURALES représentant les Archanges Michel et Gabriel, sur la partie orientale et occidentale du mur du monastère de Saint Nicolas Anapafsa à Météore qui ont été élaborées par Théophane de la Crète en 1527 (photo par Spyros Panagiotopoulos).

52. VOSKOPOULA, nommée en tant que fille en belle forme. L'œuvre le plus ancien de la période crétoise. Frontispice de l'édition de 1780, réalisé par Nicolaos Glykys d'origine d'Ioannina dont l'imprimerie siégeait à Venise (Bibliothèque du Parlement Grec).

53. Consultez la légende 259.

54. EDITION POSTÉRIEURE du *Sacrifice d'Abraham* par Nicolaos Glykys (Bibliothèque du Parlement Grec).

55. GRAVURE EN CUIVRE par Matthäus Merian, *Metropolis Canea in Candia / a Turcis obseßa A° 1645 // Canea von Turcken / Beläget A° 1645*, dans *Theatrum Europaeum...* Plan topographique représentant le siège de Chania par les Turcs en 1645 lors de la V guerre entre les Vénitiens et les Turcs (1645-1669) réalisé à Frankfort (Musée National Historique, num. in. 14161).

56. LE GRAND VEZIR, AHMED KIOPROULIS, le surnommé Fazile (=Juste) (Vienne, Pinacothèque Nationale).

57. Consultez la légende 262.

58. GRAVURE EN CUIVRE en noir et blanc par Stefano Scolar, *DISEGNO del Combattimento Glorioso Seguito tra le / Galere della Serenissima Republica di Venetia et le / Galere de Bei sotto il Commando del Illmo. Et Ecc.^{mo} Sig.^r FRANCESCO MORESINI Cavalier, / Capitan General da Mar la notte di 8 marzo 1668 nelle aque di Frascia, con / li nomi dell'i N. H. che si Trouorno nel' Presente Combattimento*, dans Roger Palmer (Earl of Castlemaine), *An Account of the Present War between the Venetians & Turk; with the State of Candie...*, Londres 1668. Carte d'une partie de Crète et, en même temps, représentation de Fr. Morosini sur son vaisseau amiral lors d'une entreprise navale des Vénitiens contre la flotte turque, le 8 mars 1668 (Musée National Historique, num. in. 4660.1).

59. THORAX VÉNITIEN, provenant de la partie occidentale de Crète et daté du 15ème-16ème siècle (Musée Historique de la Crète).

60. HOMME DE L'ISLE DE CANDIE, oxygraphie chromée sur papier, 21x14,5 cm. Représente un costume d'homme de Crète et elle est réalisée par le graveur J. Laroque. Représentation picturale tirée du livre de Jacques Grasset de St. Sauveur, *Costumes Civils... des tous les peuples connus*, vol. I-II, Paris 1784 (Musée de la Ville d'Athènes Vourou-Eftaxia).

61. Consultez la légende 263.

62. GRAVURE EN CUIVRE CHROMÉE par Frederick de Wit, *INSULA CANDIA / E jusque FORTIFICATIO edita per F. de Wit. //, tableaux rapportés: CANEA-SPINALONGA-RETIMOTHINE-SUDA, Gedrukt tot Amsterdam by Frederick de Wit / inde Kalvestraet inde Witte Paskaert, Atlas sive descriptio terrarum orbis*. Elaborée à Amsterdam en 1680 environ. La carte contient la Crète et dans des tableaux rapportés Chania, Spinalonga, Rethymnon, Tinos et Souda (Collection de l'Institut Culturel de la Banque Nationale).

63. Consultez la légende 265.

64. FUSIL du major général Crétois Paraschakis. Arme qui se charge de la partie d'avant au tube allongé à mécanisme de type "miquelet" à obsidienne du mi-18ème siècle. Elle porte un cadre en bois aux parois de fer et six anneaux de support de tube en fer (Musée National Historique, num. in. 2305).

65. L'ÉQUIPE MILITAIRE des Janissaires sélectionnée laquelle a été formée par les Ottomans sur la base du principe de "paidomazoma" (*Histoire de la Nation Grec*, vol. X, Ekdotiki Athinon, p. 63).

66. LE PASHA RESHID MUSTAFA (Kioutachis) sur lithographie chromée (Musée Benaki).

67. LE MANUSCRIT (1783) de l'Office de Aghios Myronas, archevêque de Crète (Musée Historique de la Crète).

68. DE PROVISION. Document d'observation crypté d'un membre de Filiki Etaireia (la Mutuelle) (Académie d'Athènes, *I Filiki Etaireia, Fascicule Commémorative à l'occasion de l'anniversaire de 150 ans*, Athènes 1964, p. 134).

69. VASSILEIOS CHALIS. Peinture à l'huile par P. Oikonomou, 1863. Champion de la bataille de la libération de la nation de 1821 qui a participé avec les majors généraux G. Daskalakis, Sifakas, Papapandreou, A. Fassoulis et Moustogiannakis lors de la bataille victorieuse près de Loulos de Chania (14 juin 1821). Il participa aussi avec les majors généraux G. Daskalakis, A. Fassoulis et A. Panagiotou lors de la bataille près de la forteresse de Malaxa en Crète, le 23 juin 1821 (Musée National Historique).

70. YATAGAN de la période de la Révolution Grec appartenant au major général Crétois Constantinos Kriaris. Le yatagan porte une poignée ciselée en argent ainsi qu'un boîtier en bois revêtu d'une cornette ciselée ouvree en argent. Sur la lame il est inscrit "Constantinos Kriaris 1868". (Musée National Historique, in. 3796).

71. EPÉE (PALA) DE MITROS BINIARIS d'origine de Thèbes. Mitros Biniaris a été tué à Gramvani de Crète en 1826, à l'âge de 24 ans. L'épée est assortie d'un boîtier en bois revêtu de cornettes en bronze sur les extrémités et du cuir sur le milieu. La poignée porte un protège-main en bronze en forme de croix et une tôle en bronze. Sur la lame il est inscrit "Mitros Biniaris 1821-d'origine de Thespies". Le champion Mitros Biniaris, lorsqu'il luttait, accompagné de Karaïskakis, à Arachova en 1826, s'est servi de cette épée (pala) pour décapiter le blessé Mustabei (Musée National Historique, num. in. 4301).

72. Consultez la légende 267.

73. MICHEL KORAKAS (1797-1882). Personnage dirigeant des révolutions crétoises. Né à Pompia de Crète, il a lutté lors de la bataille de la libération de la nation de 1821 et a été blessé lors de la bataille de Malaxa en 1826. En 1827, il a participé à des entreprises navales dans la mer de Crète et de Libye persécutant des navires adversaires. De 1828 jusqu'à 1834, il forma une équipe armée de 110 franc-tireurs. Il lutta à Péloponnèse et ensuite il retourna en Crète où il participa et contribua lors des révolutions de 1841, 1858 et 1866. Il est décédé assez âgé dans sa ville d'origine (Musée National Historique).

74. CANON UTILISÉ lors des batailles crétoises. Il est le premier canon à être réalisé en Grèce à Syros en 1868 (Musée National Historique, num. in. 3652).

75. MONASTÈRE D' ARCADI. Gravure sur bois chromée tirée par la revue anglaise *The Illustrated London News* (19 janvier 1867), portant le titre *The convent of Arcadi, Crete, lately besieged by the Turks and blown up by insurgements* et représentant le monastère encerclé gravement par les Turcs et les Crétois en état de défense luttant peu avant la décision héroïque de procéder à l'éclatement de l'entrepôt de matériel de guerre en offrant à eux-mêmes un holocauste à l'idée de la liberté (Musée National Historique, num. in. 8658).

76. Consultez la légende 268.

77. LE PERSONNAGE HÉROÏQUE de l'abbé du monastère d'Arcadi, Gabriel Marinakis (Musée National Historique).

78. DRAPEAU EN BLEU-BLANC (82x105 cm) utilisé lors de l'holocauste du monastère d'Arcadi en 1866. Il appartenait au major général Georgios Daskalakis et il a été préservé après sa mort par sa mère Charikleia. Porte une croix avec ΙΕ ΧΕ ΝΙ ΚΑ et le sigle C[rète], U[nion], L[iberté] ou M[ort] (Musée National Historique, num. in. 6392).

79. Consultez la légende 270.

80. Consultez la légende 271.

81. FUSIL TYPE MARTINI appartenant au major général Crétois Nicolaos Malikoutis de Messaras, 1871 (Musée National Historique, num. in. 775).

82. PISTOLET de la période de la Révolution Grec appartenant à Ioannis Vassoulis-Deligiannakis, commandant de Rethymni lors de la révolution crétoise de 1866. Pistolet qui se charge de la partie d'avant à mécanisme de déclenchement à obsidienne, lequel est détaché du pistolet et manque. Il porte un cadre en bois aux accessoires en argent portant d'ornement gravé (Musée National Historique, in. 3823).

83. DRAPEAU EN BLEU-BLANC (98x124 cm) appartenant à Constantinos Manos daté de la révolution crétoise de 1879 portant l'inscription brodée (BATAILLON SACRE) (=IEROS LOCHOS) (Musée National Historique, num. in. 1623).

84. CONSTANTINOS MANOS accompagné d'un de ses co-lutteurs. C. Manos a été un des personnages de la révolution crétoise les plus importants. Depuis le mois de décembre 1901 et jusqu'au début de 1905 il a été désigné maire de Chania. C. Manos, de pair avec Eleftherios Venizélos et Costis Fournis ont constitué le triumvir révolutionnaire lors de la révolution de Therissos le 10 mars 1905, en réclamant activement la réunion avec la Grèce (photo par Stéphane Fiotakis, Archive Photographique du Musée Benaki). Le photographe Stéphane Fiotakis est né à Crète en 1881. Il commence à s'occuper de la photographie quand il est très jeune (dès ses quinze ans). Il maintient un atelier de photographie à Kantano, dans la région de Sfakia, à partir de la fin du XIXème siècle jusqu'en 1916, lorsqu'il émigre aux États-Unis (à New York), transportant là-bas son entreprise. Il revient régulièrement à son pays natal et photographie ses paysages et les scènes de la vie quotidienne (mariages, baptêmes, obsèques, portraits familiaux etc.), établissant ainsi des archives postérieures avec les photos de la période "entre deux guerres". Fiotakis fait son service comme aide de camp de Elefthérios Venizélos et en plus, il est le photographe personnel du prince Georges II, haut commissaire de Crète. Stéphane Fiotakis décède le 4 août de 1971, laissant des archives photographiques inestima-

bles, avec les témoignages de l'histoire de la Crète pendant la période 1890-1916. Ce matériel précieux fait part de la collection de Archive Photographique du Musée Bénaki, à partir de l'été 2005.

85. "VIVE LA RÉUNION", Leonidas Papamalekos, son cousin et les co-lutteurs en 1896. Sur la photo on peut distinguer l'inscription sur le fusil de Papamalekos "Grèce et Crète". Le lutteur Crétois était d'origine de Vamos d'Apokoronos de Chania. Après les révolutions crétoises il a participé aussi à la Lutte Macédonienne (1903-1912) de pair avec d'autres lutteurs Crétois qui ont participé à la Lutte Macédonienne. Il a été tué lors de la Bataille de Siatista (4 novembre 1912). Sa contribution en Macédoine et son esprit de combat l'ont rendu en tant qu'un personnage légendaire, ce qui a exalté l'imagination et mené à la création des chansons (photo par Stéphane Fiotakis, Archive Photographique du Musée Benaki).

86. PHOTO EN GROUPE DES RÉVOLUTIONNAIRES Crétois tenant les armes en l'air, fin du 19ème siècle (photo par Stéphane Fiotakis, Archive Photographique du Musée Benaki).

87. PARTHENIOS PERIDIS, *Le président de l'assemblée révolutionnaire des Crétois de 1866*. Chromo par I. Kouroutakis, Chania (Musée National Historique, num. in. 4949/86).

88. TIMOLEON VASSOS, *Commandant de l'Occupation en Crète*. Chromo, œuvre de M. Frangoulis. Edition: I. Notaris (Musée National Historique, num. in. 4949/16).

89. PETITS PISTOLETS qui se chargent de la partie d'avant, d'origine européenne, appartenant à Timoleon Vassos, à mécanisme de déclenchement à capsule (première moitié de 19ème siècle). Ils portent cadre en bois et broche de chargement en fer (Musée National Historique, num. in. 5517).

90. VERS LA FIN DU MOIS DE JANVIER 1897 le premier Ministre de l'époque Diligiannis, après être pressé par la Société Nationale, a décidé d'envoyer un corps d'expédition sous le commandement du colonel Timoleon Vassos dans le but de libérer l'île par les Turcs et de la réunir avec la Grèce, afin d'éviter une occupation internationale. La flotte grecque, composée de six torpilleurs ayant comme vaisseau amiral le cuirassé "Hydra" et disposant d'une force de 2.000 hommes, débarque à Kolybari.

Sur la photo le personnel navigant du cuirassé "Spetsai" qui participait à la entreprise, se prend en photo en tenue de campagne et portant d' "armes à lance" juste après son débarquement (photo par Stéphane Fiotakis, Archive Photographique du Musée Benaki).

91. PHOTO D'UN COUPLE MORT (probablement lors d'une bataille) vers la fin du 19ème siècle, dans un village de Crète. Les morts portent des mouchoirs de têtes blancs. Le photographe Stéphane Fiotakis a pris en photo un moment tragique et le silence qui prédomine le village en entier (photo par Stéphane Fiotakis, Archive Photographique du Musée Benaki).

92. HUIT PETITES PHOTOS tirées par la revue anglaise *The Illustrated London News* (9 octobre 1898), portant le titre *The Disturbances in Crete: Views at Candia*, représentant les conséquences de la guerre destructive de 1897 avec les Turcs (Musée National Historique, num. in. 12118).

93. IL PARAÎT QUE LA RÉVOLUTION DE 1897 atteint son point culminant après la descente du corps d'expédition grec. Le 9 février les révolutionnaires Crétois haussent le

drapeau grec à Profitis Elias à Akrotiri. Des obus provenant des navires des Grandes Puissances qui restaient mouillés dans les ports de la région détruisent le drapeau de la révolution tandis que quelques jours plus tard le successeur du trône grec, prince Georges, arrive dans l'île. Sur l'image, gravure sur bois élaborée en 1897 par R. Caton Woodvillis pour la revue anglaise *The Illustrated London News* (27 février 1897), portant le titre *The Eastern Crisis: Prince George of Greece leaving Athens for Crete* (Musée National Historique, num. in. 12106).

94. GENDARMERIE DE CRÈTE. Bulletin épistolaire de 1904, représentant des officiers des Forces Protectrices (on peut distinguer des Autrichiens et des organisateurs carabiniers) se mêlant avec des membres de la Gendarmerie de Crète. Le costume de la Gendarmerie maintient la chausses et les brodequins en intégrant des éléments des costumes des Grandes Puissances (Archive de Stéphane Fiotakis, Archive Photographique du Musée Benaki).

95. JOURNAL OFFICIEL DE LA SOCIÉTÉ CRÉTOISE, année A', 29, en Chania, 28 avril 1899. Décret du premier jour, établissement du premier gouvernement de la Société Crétoise, publié dans le journal officiel qui dispense tous les Crétois, qui ont subi des dégâts matériels lors des révolutions 1896-1897, de joindre la malice. Le décret porte le nom de Georges, haut commissaire de Crète, et des conseillers (ministres) Eleftherios Venizélos, Manoussos Koundouros, Hassan Skidianakis, Constantin Fournis et Nicolaos Giamalakos (Musée "Eleftherios K. Venizélos" - Organisation Culturelle de la Municipalité d'Athènes).

96. ALEXANDROS ZAIMIS. Haut commissaire de Crète (1906-1908).

97. LETTRE D' ELEFTHERIOS VENIZÉLOS rédigée à Vamos le 15 juin 1905, exprimant son angoisse pour la continuation des efforts pour la réunification de Crète avec la Grèce, quatre mois après la révolution à Therissos.

"Vamos, le 15 juin 1905

Cher Thanassis,

Aujourd'hui nous quittons Vamos et nous passons la nuit à Kampoi où, donc, je te prie d'envoyer le facteur. Aucun doute que Koundouros se retire après négociation avec le Palais. A savoir, le but principal de sa résignation et de la résignation de Kriaris sous menace était de presser l'Europe de nous poursuivre à ce point-là lorsqu'on est censé d'être peu afin d'éviter confronter l'ensemble des Crétois. Vu que ce but n'est pas achevé, la sortie de Koundouros aurait comme but de ne nous pas laisser seuls animateurs de la révolution, afin de pouvoir effectuer ainsi, comme ils espèrent, la préservation, sous n'importe quel sorte, du trône contre le roi et en faveur du prince. Pourtant, je pense que ces calculs se prouvent faux même si, comme il est évident, la sortie de Koundouros avec un programme unificateur, consolidera, d'une part notre lutte extérieure mais, d'autre part, provoquera des inconvénients à l'intérieur de sa direction.

Le palais semble qu'il mettra les plus courtisans des parties tierces de collaborer avec Koundouros. Mais est-ce qu'il arrivera à entraîner Poligeorgis, là on est arrivé, à le faire collaborer avec ou plutôt sous le commandement de Koundouros?

*Cordialement,
Eleftherios K. Venizélos*

Après avoir enveloppé les lettres ci-attachées et posé les fait les inscriptions adéquates, tu donnes toutes les trois à Spyros Moatsos”.

98. BULLETIN ÉPISTOLAIRE daté du début du 20ème siècle représentant Giorgos Volanis et Giannis Karavitis en Macédoine (Archive de Stéphane Fiotakis, Archive Photographique du Musée Benaki).

99. CAPITAINE PAN. E. V. FIOTAKIS, membre de la famille du photographe Stéphane Fiotakis, accompagné d'autres lutteurs de la Lutte Macédonienne et des Crétois. Pan. E. V. Fiotakis a été tué lors d'une bataille à Morichovo de Macédoine en 1907 (photo par Stéphane Fiotakis, Archive Photographique du Musée Benaki).

100. MIGNON PORTRAIT d'une jeune fille de Crète vers le début du 20ème siècle (photo par Stéphane Fiotakis, Archive Photographique du Musée Benaki).

101. NIKOS KAZANTZAKIS avec Aggelos Sikelianos (Bibliothèque du Parlement Grec).

102. CAPITAINE MICHALIS. Reliure en cuir faite à la main utilisant la technique cuir repoussé d'Andreas Gianniaris en rendant une copie fidèle un dessin du peintre et graveur Giorgis Varlamos (Andreas Gianniaris, *Reliure de Gianniaris*, Editions Adam, Athènes 1997, p. 113).

103. EMMANUEL TSOUDEROS (*La Bataille de Crète*, Etat-Major de l'Armée, Division de l'Histoire de l'Armée, 1959).

104. BATAILLE DE CRÈTE Chromo, œuvre de I. Annousakis. Edit.: Union des Tireurs Embusqués de mai 1941 (Musée National Historique, num. in. 4957/69).

105. BOMBARDEMENT DE CHANIA (*La Bataille de Crète*, Etat-Major de l'Armée, Division de l'Histoire de l'Armée, 1959).

106. DES PARACHUTISTES ALLEMANDS un peu avant l'embarquement sur les avions de transport à destination de Crète (*La Bataille de Crète*, Etat-Major de l'Armée, Division de l'Histoire de l'Armée, 1959).

107. DES VIEILLARDS À IMBROS DE CHANIA. Vieux Xirouchis le cafetier peut être distingué dans le centre tandis que sur la gauche se représente un vieillard d'Asfendo de Sfakia (photo Nelly's, 1927-1939, Archive Photographique du Musée Benaki, num. in. N. 7575).

108. OLIVIER À THERISSOS (photo par Stéphane Fiotakis 1926, Archive Photographique du Musée Benaki).

109. REPRÉSENTATION EN CHROMO d'un Crétois tirée par l'édition d'Olfert Dapper, portant le titre *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688, p. 257 (Bibliothèque du Parlement Grec).

110. Consultez la légende 227.

111. Consultez la légende 228.

112. Consultez la légende 229.

113. BULLETIN ÉPISTOLAIRE daté du début du 20ème siècle représentant le Château de la Reine au Palais de Cnossos (Archive Photographique du Musée Benaki).

114. Consultez la légende 231.

115. Consultez la légende 232.

116. LA FAMEUSE FRESQUE DES DAUPHINS, copie duquel

se trouve dans le Château de la Reine au Palais de Cnossos. Les fresques originales sont tenues dans les salles de fresques de la période entre 1600-1400 avant J.C. du Musée Archéologique de Héraklion. A Cnossos de la période Néopalatiale fleurit l'art pictural et est représenté sur des objets différents. Il est évident que l'imagination représentée aux couleurs ainsi qu'aux sujets des artistes de la période minoenne a influencé le style des régions différentes de la Méditerranée, et pas seulement, à travers les siècles. Les fresques de la période minoenne restent impressionnantes même à nos jours, quoique elles ont subi des dégâts naturels graves (photo par Spyros Panagiotopoulos).

117. Consultez la légende 233.

118. REPRÉSENTATION DE DESSIN de la "déesse avec les pigeons", d'une grande figure en argile, à hauteur de 21,3 cm, du 13ème siècle avant J.C. environ, trouvée à Gazi de Héraklion et tenue dans le Musée Archéologique de la ville (P. Kavadias, *Archéologie Pré-historique*, Athènes 1909, p. 437).

119. Consultez la légende 235.

120. Consultez la légende 4.

121. Consultez la légende 237.

122. Consultez la légende 238.

123. PESON EN ARGENT DE CNOSSOS, daté du 400 avant J.C. Sur la partie en tête se représente Minotaure s'adressant vers la droite. La tradition mythologique des Minoïtes représentée sur une pièce. Le labyrinthe, le roi Minos, Dédale et Minotaure, les symboles mythiques les plus caractéristiques de la civilisation de Crète, ont été sources d'inspiration à représenter sur la forme des pièces limitées. Ø 21 mm. (Athènes, Musée Monétaire).

124. PESONS EN ARGENT D'ORIGINE DE GORTYNE, datés du 360/350-322 avant J.C. Il s'agit de deux pièces du même cisaillement. Sur la partie en tête du premier se représente Europe assise sur un osier s'adressant vers la gauche tandis que sur la partie en arrière de la deuxième se représente un taureau en motion. Gortyne a été la première des villes de Crète à cisailier des pièces sur lesquelles revêt en dessins le mythe d'Europe et de son enlèvement par Zeus. Le taureau symbolise Zeus. Ø 20 mm. (Athènes, Musée Monétaire). Europe, d'après Hésiode, est considérée comme la fille d'Océan et de Téthys ou bien la fille de Phénix ou de Agnoras et de Parthénopée, sœur de Thrace et sœur utérine d'Asie et de Libye. Le culte de l'Europe commence à Dodone et se prop. dans toute la tige Grec continentale, à Phénicie, en Syrie, à Milet mais surtout à Crète. Zeus, fasciné par la beauté de la jeune Europe qui ramasse des fleurs à Phénicie, se métamorphose en taureau blanc, l'enlève et la conduit à Diktéon Antron ou bien, selon une autre version, à Gortyne, accompagné de Tritons et de Néréides. A Crète, Zeus lui donne comme époux le roi Astérie et comme gardien le géant mythique Talos. Europe a donné la vie à Minos, à Radamanthe et à Sarpédon. L'enlèvement de l'Europe a été source d'inspiration à partir de l'antiquité jusqu'à nos jours pour plusieurs artistes, qui ont représenté dans divers tableaux Zeus, métamorphosé en taureau, portant Europe.

125. PESON DE DEUX DRACHMES D'ORIGINE D'APTERA faisant partie du "thesaurus" trouvée à Phaistos en 1953 (IGCH 152), portant comme date de camouflage la période entre 280-270 avant J.C. Sur la partie en tête se représente une

tête de femme, probablement d'une mariée, s'adressant vers la droite et porte l'inscription du logo de la ville, "ΑΙΤΤΑΡΕΑ". Sur la partie en arrière se représente un héros de la ville Pto-lioko portant bouclier (Athènes, Musée Monétaire).

126. PESON EN ARGENT D'ORIGINE D'ITANOS, daté du 450 avant J.C. Sur la partie en tête se représente un dieu maritime s'adressant vers la droite. Selon les représentations et les inscriptions des pièces d'origine d'itanos, il est estimé que cette ville était l'endroit d'adoration des divinités maritimes comme Glafkos et Triton. Ø 22 mm. (Athènes, Musée Monétaire).

127. "THESAURUS" trouvé à Phaistos en 1953 (IGCH 152). Il se compose de 410 pièces en argent, surtout de valeur de deux drachmes, portant comme date de camouflage la date entre 280-270 avant J.C. Le "thesaurus" a été dispersé et neuf segments sont tenus dans le Musée Monétaire d'Athènes.

128. Consultez la légende 21.

129. Consultez la légende 246.

130. MARQUETERIE de la période romaine (Musée Archéologique de Chania).

131. SOLIDOS, monnaie en or de l'époque de Justinien I (527-565 après J.C.). Ø 31 mm. (Athènes, Musée Monétaire).

132. "THESAURUS" trouvé à Males d'Ierapetra en 1989. Composé de 150 pièces blanches dures d'alliage de l'époque de Manuel I Komninos (1143-1180), Isaakios II Aggelos (1185-1195), Alexis III Aggelos (1195-1203). "Fidèles" copies et copies latines (Athènes, Musée Monétaire).

133. Consultez la légende 33.

134. SCULPTURES PROVENANT du temple de Saint Titos à Gortyne, 6ème - 7ème siècle (Salle des Sculptures, Musée Historique de la Crète).

135. Consultez la légende 252.

136. Consultez la légende 254.

137. CHROMOS PORTANT des représentations des forts et des forteresses de Crète selon l'édition de 1688 d'Olfert Dapper portant le titre *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia*, p. 216, 212, 248/1, 285/1b (Bibliothèque du Parlement Grec).

138. Consultez la légende 255.

139. Consultez la légende 39.

140. Consultez la légende 40.

141. DESCRITZIONE DELL' ISOLA DI CANDI. Chapitre se référant à Crète tiré du livre de Thomas Porcacchi *L'isola piu famosa del mondo*, imprimé à Venise par Antonio Brignonci en 1590 (Bibliothèque du Parlement Grec).

142. FIN DEL' ELEMENT Ω. La dernière page du *ETYMOLOGICUM MAGNUM, Mega Etymologique par ordre alphabétique utile en tout cas*, Venise 1499 (8 juillet) par Nicolaos Vlastos et Zacharie Calliergis. Cette édition porte aussi un faîte et Nicolaos Vlastos et Zacharie Calliergis ainsi que Anna Louka Notara y sont mentionnés et la dernière se mentionne en tant que fournisseur. A la fin de la page il est inscrit en couleur rouge l'indice typographique de Nicolaos Vlastos. Vlastos venait d'une famille bourgeoise Crétoise, suppôt d'Anna Notara. Probablement c'était lui qui a pris l'initiative de fonder une imprimerie à Venise, selon son application préservée qui a été rendue au Conseil de Galinotati, afin

qu'il soit munit du permis respectif (21 septembre 1498). Sa collaboration avec l'imprimeur-initiateur Zacharie Calliergis a peut-être donné les livres grecs les plus parfaits, du point de vue esthétique, de l'époque des documents archétypes. Malheureusement, ces éditions étaient très coûteuses à l'époque et surtout, elles s'adressaient à un public entièrement grec qui ne disposait pas l'éducation et des fonds nécessaires pour les approcher. Pourtant, il est certain que les deux dernières éditions, (*Ypomnima eis tas pente fonas, apo fonis Ammoniou tou Mikrou tou Ermiou et Galinou pros Glaskona Therapeftikon*) ne contiennent aucune référence de Calliergis et son indice typographique a été supprimé. Donc il est déduit qu'il y a eu un désaccord entre les deux hommes et Calliergis s'est retiré sans pouvoir rien revendiquer par l'équipement de l'imprimerie vu que le permis d'opération a été émis au nom de Vlastos qui restait propriétaire des casses coupées par Calliergis pour une période de dix ans. Il est supposé que la faillite de la banque de Tomaso Lippomano, en raison de la guerre entre les Vénitiens et les Turcs, dans laquelle Vlastos maintenait ses consignations, était la raison principale de la rupture de leur collaboration (concedé par Antonios Vlastos, photo par Manolis Mathios, Bibliothèque du Musée Benaki, num. in. 12483).

143. SAINT GEORGIOS équestre-tueur des dragons (66x51 cm) (Œuvre élaboré par Georgios Klondjas daté de la deuxième moitié du 16ème siècle. Georgios Klondjas (approx. 1530-1608), il fut un personnage multiplié, littéraire et peintre d'icônes et introduira dans l'art pictural crétois, comme son contemporain Michel Damaskinos, les inquiétudes du maniérisme italien, dans une période assez fertile pour la civilisation crétoise (concedé par Eleni Stathatos, photo par Makis Skiadaressis, Bibliothèque du Musée Benaki, num. in. 21169).

144. LE MONASTÈRE D'ARCADI (*Répertoire touristique* 1994, Organisation Grecque du Tourisme, 1994, p. 43).

145. GRAVURE SUR BOIS ORNANT la deuxième édition de l'œuvre *Apocopos* de Bergadis réalisée à Munich en 1549. Cette gravure fait partie d'un ensemble des gravures qui ornait une édition vénitienne antérieure de l'*Eliade* d'Homère.

146. Consultez la légende 260.

147. EROTOCRITOS. Partie de la page du code manuscrit tenue dans la Bibliothèque Britannique portant la date de copie qui est l'année de 1710. La première présentation de l'œuvre s'est réalisée en 1713 sur la base du même manuscrit. Les gravures sur bois ornant la première édition représentent l'édition stylistique de l'illustration respective du manuscrit orné par 121 images colorées.

148. Consultez la légende 56.

149. Consultez la légende 262.

150. GRAVURE SUR CUIVRE par Marco Boschini, *CITTA DI CANDIA ASSEDIATA*, tiré du livre *Il Regno tutto di Candia delineato a parte, a parte et intagliato da Marco Boschini Venetiano. Al Serenissimo Principe e Regal Collegio di Venetia*, Venise 1651. Représente carte avec le siège de Chandakas commentant sur deux tableaux des positions-blockhaus de la ville (Musée National Historique, num. in. 100195 vα).

151. GRAVURE SUR CUIVRE chromée par Nicolaus Visscher, *CANDIA / INSULA / CANDIA / olim / CRETA / N. Visscher exc., Atlas contractus*, réalisée à Amsterdam avant

1677 (Collection de l'Institut Culturel de la Banque Nationale).

152. PARTIE DU "THESAURUS" composé de 64 pièces trouvé à Fortezza de Cnossos en 1932 portant comme date de camouflage l'année 1653. Il contient des pièces espagnoles (reali), des pièces austro-hongroises et hollandaises (taliro) (Athènes, Musée Monétaire).

153. Consultez la légende 263.

154. Consultez la légende 265.

155. Consultez la légende 264.

156. EPÉE (pala) appartenant à Ioannis Vassoulis-Deligianakis, commandant de Rethymni lors de la révolution crétoise en 1866 (Musée National Historique, num. in. 3822).

157. Consultez la légende 72.

158. Consultez la légende 266.

159. LA GARDE DE LA MUNICIPALITÉ DE VAMOS de Chania prise en photo par Stéphane Fiotakis en 1896. On peut distinguer Leonidas Papamalekos au rang du milieu, deuxième sur la gauche (photo par Stéphane Fiotakis, Archive Photographique du Musée Benaki).

160. THERISSOS 1905 - [Les délibérations des Crétois adressées aux Forces]. *Le peuple de Crète se recrutant en ralliements déclare devant le Dieu et les gens sa réunification civile avec le Royaume de Grèce en une société constitutionnelle indivisible.* Chromo par Polli & Levanti, Athènes. Edit.: D. Papadimitriou (Musée National Historique, num. in. 4949/10).

161. ELEFTHERIOS VENIZÉLOS. Cabinet portrait du début du 20ème siècle, reproduction par le photographe Crétois Stéphane Fiotakis (photo par Stéphane Fiotakis, Archive Photographique du Musée Benaki).

162. MÉDAILLE COMMÉMORATIF de la 1re Exposition Internationale de Crète en 1900. Sur la partie en tête il représente Georges avec l'inscription "Prince Georges de Grèce, Haut Commissaire de Crète". Sur la partie en avant il porte l'inscription "1re Exposition Internationale de 1900, Chania-Crète" (Musée National Historique, num. in. 11094).

163. LA GRÈCE PROTÈGE la Crète et défend les Chrétiens massacrés. Lithographie publiée dans la revue française *Le Jour*. Représentation allégorique contenant la Grèce protégeant la Crète et les chrétiens contre la marche menaçante des Grandes Puissances (Musée National Historique).

164. MIGNON PORTRAIT d'une jeune fille de Crète vers le début du 20ème siècle (photo par Stéphane Fiotakis, Archive Photographique du Musée Benaki).

165. MANDAKAS dans une orangerie à Chania, 1939 (photo Nelly's, Archive Photographique du Musée Benaki, num. in. N. 7158).

166. FEMME ÂGÉE dans un aire à Sitcia (photo par Dimitris Loukas, 1985).

167. Consultez la légende 227.

168. Consultez la légende 228.

169. Consultez la légende 229.

170. Consultez la légende 9.

171. Consultez la légende 232.

172. Consultez la légende 233.

173. LA SALE DU TRÔNE dans l'antichambre du palais central de Cnossos. Au milieu on peut distinguer le trône fabriqué d'analith (photo par Spyros Panagiotopoulos).

174. LE PRINCE AUX LIS. Fresque du palais de Cnossos, portant copie de la figure, du corridor de la partie du sud de la cour. La fresque originale se trouve dans la salle des fresques de la période entre 1600-1400 avant J.C., du Musée Archéologique de Héraklion (photo par Spyros Panagiotopoulos).

175. Consultez la légende 235.

176. Consultez la légende 237.

177. Consultez la légende 238.

178. PIÈCE DE VALEUR DE QUATRE DRACHMES d'origine d'Ierapytna, datée du 2ème-1er siècle avant J.C. Sur la partie en tête se représente une tête de femme avec la muraille vers la droite tandis que sur la partie en arrière se représentent un palmier, un aigle ainsi que des inscriptions IERAPY, AEFOSOS et un visa. La tête de femme est la personnification du Sort de la ville. L'inscription porte le logo de la ville, IERAPY. L'inscription AEFOSOS se réfère au nom du responsable du cisaillement des pièces de valeur de quatre drachmes tandis que le visa est le symbole du contrôle de production. La période entre le 2ème-1er siècle représente la période de l'établissement des monnaies d'Ierapytna vu que son influence administrative et financière est déjà développée non seulement sur les villes de l'île mais dans d'autres régions en dehors de Crète aussi ce qui facilite ses transactions commerciales. Ø 32 mm. (Athènes, Musée Monétaire).

179. PESON EN ARGENT D'ORIGINE D'ITANOS, daté du 320-270 avant J.C. Sur la partie en tête se représente la tête de Minerve s'adressant vers la gauche portant une bourguignote ornée des fleurons tandis que sur la partie en arrière se représente un aigle s'adressant vers la gauche regardant en arrière. On peut aussi distinguer Triton et l'inscription avec le logo de la ville d'ITANOS. Itanos a été une station commerciale de l'île, notamment de palmier et de pourpre. Il est estimé que cette ville était l'endroit d'adoration des divinités maritimes comme Glafkos et Triton. Ø 25 mm. (Athènes, Musée Monétaire).

180. PESON EN ARGENT D'ORIGINE DE PHAISTOS faisant partie du "thesaurus" trouvé à Phaistos en 1953 (IGCH 152) portant comme date de camouflage la date entre 280-270 avant J.C. Sur la partie en tête se représente Hercule se tenant début s'adressant vers la droite tandis que sur la partie en arrière se représente un taureau en motion (Athènes, Musée Monétaire).

181. "THESAURUS" trouvé à Phaistos en 1953 (IGCH 152). Il se compose de 410 pièces en argent, surtout de valeur de deux drachmes, portant comme date de camouflage la date entre 280-270 avant J.C. Le "thesaurus" a été dispersé et neuf segments sont tenus dans le Musée Monétaire d'Athènes.

182. PESON EN ARGENT D'ORIGINE D'ITANOS, daté du 450 avant J.C. Sur la partie en arrière se représente une étoile. Ø 22 mm. (Athènes, Musée Monétaire).

183. REPRÉSENTATION EN DESSIN d'homme d'origine de Crète et Mycènes, provenant d'une fresque de la tombe royale de Rechmere à Thèbes d'Égypte, qui présente des cadeaux au souverain. Sur la base des trouvailles en Crète et en Égypte, les relations, notamment financières et com-

merciales, entre la civilisation égyptienne et minoenne sont de fait, et notamment selon la représentation de l'homme d'origine de Crète et Mycènes et la Dame d'Auxerre (P. Kavadias, *Archéologie Pré-historique*, Athènes 1909, p. 487).

184. STATUE D' APHRODITE de la période hellénistique (Musée Archéologique de Chania).

185. Consultez la légende 246.

186. PIÈCE EN OR PORTANT le buste de Theodossios I, fin du 4ème siècle après J.C. (Athènes, Musée Monétaire).

187. Consultez la légende 248.

188. Consultez la légende 249.

189. Consultez la légende 250.

190. Consultez la légende 251.

191. Consultez la légende 28.

192. SAINT NICON, LE "REPENTEZ". L'hagiographie de Manuel Panselinos se trouvant à Protato de la Sainte Montagne à Karies (photo par Christos Theodorakopoulos, I. M. Chadjiifotis, *Ecole Macédonienne, L'Ecole de Panselinos [1290-1320]*, Edition de l'Institution Nationale de la Jeunesse, Athènes 1995).

193. Consultez la légende 33.

194. Consultez la légende 258.

195. BANNIÈRE DE GUERRE de la Seigneurie de la République de Venise (Venise, Palazzo Ducale).

196. CHROMOS PORTANT des représentations de la faune et flore de Crète, comme elles ont été relevées dans l'édition de Olfert Dapper *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688, p. 261, 270, 272, 274 (Bibliothèque du Parlement Grec).

197. Consultez la légende 136.

198. Consultez la légende 255.

199. LE FRONTISPICE DU RAPPORT (relazione) du Francesco Basilicata, ingénieur des travaux de forts publics et privés, adressé à Pietro Giustiniano, commandant général de Crète, daté du 6 décembre 1630.

Justus es, et Justiam dilexisti.

Relazione di tutto il Regno di Candia nelle quale si descrivono tutte le sue città, fortezze, castelli, ville, monti, campagne, spiagge, fiumi, principati, cavalleria, fantaria, antichità, munizioni, vittovaglie, et armare delle galee.

Con il modo della sua difesa, et altre cose notabili.

(Bibliothèque Marcienne, Venise Ms. Ital. VI, 1683 [-8976], couverture. Edit.: Stergios G. Spanakis, *Monuments de l'Histoire de Crète*, vol. 1-6, Candia 1940-1969, ix-tf, [Bibliothèque du Parlement Grec] et *Venetiae quasi alterum Byzantium, Aspects de l'Occupation de l'Etat Grec par les Vénitiens*, direction scientifique: Chryssa A. Maltezou, Institution de la Civilisation Grec, 1993, p. 347-348).

L'évolution de la mécanique et de la défense militaire est marquée essentiellement par l'expansion de l'usage de la poudre et a comme conséquence la révision des paramètres techniques précédents. La fabrication des lampes, la navigation et la mise en carte du monde connu, représentent quelques des techniques qu'on délivre révisées au XVème-XVIème siècle. Les techniciens qui travaillent pendant cette période, portent en même temps la qualité de l'artiste et de l'ingénieur. Leur formation sur ces domaines éducatifs est due surtout à leur apprentissage dans les ateliers des

techniciens anciens. Les ingénieurs de la Renaissance ont utilisé principalement des techniques géométriques et ont valorisé leur formation artistique tout en les incorporant dans la fabrication de cahiers techniques. Ce système de travail, ainsi que l'apparition des tentatives d'imprimerie qui ont exprimé leurs propositions techniques et artistiques, ont créé le cadre pour leur légalisation postérieure. La diffusion de l'imprimerie et l'élargissement des secteurs de l'activité de l'imprimerie, ont permis inopinément la réalisation d'une série d'éditions de "littérature" technique. L'établissement et le développement des systèmes cartographiques se situent exactement dans ce noyau d'imprimerie.

200. LA NOTE DE PRÉFACE du littéraire humaniste Marcos Moussouros dans l'édition du *ETYMOLOGICUM MAGNUM, Mega Etymologique par ordre alphabétique utile en tout cas*, Venise 1499 (8 juillet) rédigé par Nicolaos Vlastos et Zacharie Calliergis, "du premier enfant grec né en 1499 à Venise", comme il salut lui-même, tout emballé, cette édition monumentale.

201. SAINTE ANNA accompagnée de la Vierge (moitié du 15ème siècle). Icône, 106x76 cm. Sur cette création sublime de l'Ecole Crétoise, la rutilance des couleurs éclatante tempère la solennité austère de la composition. L'œuvre porte la signature fausse d'Emmanuel Tzane et la date de 1637 qui ont été ajoutés vers le début du 20ème siècle. Lors du nettoyage et de l'entretien de l'œuvre il a été décidé de ne pas enlever ces éléments en le considérant un témoignage précieux se référant aux préférences de collection de l'époque. L'icône a été élaboré dans l'atelier du peintre Aggelos (photo par Makis Skiadaressis, Musée Benaki, num. in. 2998).

202. EROTOCRITOS. Edition postérieure en prose, par Dionyssios Foteinos, indicative des inquiétudes spirituelles de l'Epoque des Lumières, publiée en Vienne, 1818 (Bibliothèque du Parlement Grec).

203. EDITION POSTÉRIEURE du *Sacrifice d'Abraham* datée de la période des grandes révolutions crétoises, 1889 (Bibliothèque du Parlement Grec).

204. GAZETTE ANONYME VÉNITIENNE datée du deuxième moitié du 17ème siècle faisant partie du "thesaurus" trouvé à Héraklion en 1958. Sur la partie en arrière on peut facilement distinguer l'inscription CANDIA. Ø 25 mm. (Athènes, Musée Monétaire).

205. Consultez la légende 41.

206. Consultez la légende 59.

207. Consultez la légende 263.

208. Consultez la légende 265.

209. Consultez la légende 64.

210. REPRÉSENTATION DU "GRAND FORT" avec l'armada turque en marge du port de Chandakas (détail). Fresque du 18ème siècle qui se trouvait dans la maison d'un officier turc à Héraklion qui est tenue dans le Musée d'Histoire de Héraklion (Theocharis E. Detorakis, *Geschichte von Kreta*, Héraklion 1997).

211. Consultez la légende 264.

212. Consultez la légende 73.

213. Consultez la légende 266.

214. Consultez la légende 71.

215. Consultez la légende 156.

216. BATAILLE SUR LA COLLINE de *Profitis Elias*, 1886. Chromo (Musée National Historique, num. in. 4949/93).
217. Consultez la légende 270.
218. Consultez la légende 271.
219. Consultez la légende 268.
220. Consultez la légende 78.
221. GRAVURE SUR BOIS EN NOIR ET BLANC tirée par le revue anglaise *The Graphic* (10 avril 1897), dans laquelle le peuple lit la proclamation des amiraux à Chania (Musée National Historique, num. in. 4949/70).
222. PRINCE GEORGES sur le balcon du palais du Haut Commissariat de Chania, le 10 décembre 1898, en lisant son message au peuple de Chania. Photo du Musée National Historique (*Histoire de la Nation Grec*, vol. XIV, Ekdotiki Athinon, 1970, p. 204).
223. AGRAFE COMMÉMORATIVE portée par les membres du Haut Commissariat de Crète portant le prince Georges. Sur le centre on peut distinguer une couronne sous laquelle on voit la figure de Georges vernie mixte en forme rectangulaire. Sur la droite et la gauche le drapeau grec se trouvent en croisée avec le drapeau de la Société Crétoise (Musée National Historique, num. in. 5079).
224. NIKOS KAZANTZAKIS lors des années '30 (Bibliothèque du Parlement Grec).
225. VIERGE, le temple historique de Therissos (photo par St. Fiatakis, 1926, Archive Photographique du Musée Benaki).
226. MOINE lors des activités quotidiennes (photo Nelly's, 1927-1939, Archive Photographique du Musée Benaki).
227. CHROMOS PORTANT des représentations de la faune et de la flore de Crète comme elles ont été relevées dans l'édition de Olfert Dapper *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688, p. 261, 270, 272, 274 (Bibliothèque du Parlement Grec).
228. LA FIGURE ARGILEUSE de période néolithique représentant la divinité féminine de la Nature provenant de Karo Ierapetra, exposée dans le Musée Archéologique de Héraklion, constitue l'exemple de l'art micro plastique crétois de période néolithique le plus important (I. A. Papapostolou, *Crète*, Kleio, 1981, p. 12).
229. FIGURE DE FAÏENCE datée du 1600 avant J.C. représentant la "Déesse aux serpents", peut-être une jeune déesse de la végétation. Trouvée dans la chambre forte du sanctuaire central de Cnossos et tenue dans le Musée Archéologique de Héraklion (photo par N. Stournaras, *Greece 1971, An Annual Tourist Publication*, Organisation Grecque du Tourisme, 1971, p. 80).
230. LA PORTE au nord du côté du nord du palais de Cnossos, fin de la rue du port et endroit de rassemblement des marchandises (photo par Dimitris Loukas, 1978).
231. REPRÉSENTATION EN DESSIN d'amphore en forme de pseudostome, à hauteur de 19,5 cm environ, datée de la période mi-minoenne trouvée à Palaiokastros (P. Kavadias, *Archéologie Pré-historique*, Athènes 1909, p. 473).
232. REPRÉSENTATION EN DESSIN de pot à hauteur de 28,8 cm, datée de la période minoenne moyenne trouvée à Palaiokastros (P. Kavadias, *Archéologie Pré-historique*, Athènes 1909, p. 473).
233. AMPHORE EN PIERRE RITUEL, trouvé dans le "basin purification" du palais de l'ancienne Zakros, du seul palais de la période minoenne qui n'a pas été volé. L'amphore est tenue dans le Musée Archéologique de Héraklion (I. A. Papapostolou, *Crète*, Kleio, 1981, p. 142).
234. LE RITUEL DES TAUROKATHAPSIA dans la Crète minoenne constituait une combinaison de fonction religieuse et d'épreuve athlétique. L'habileté et l'audace de l'acrobate sont relevées dans l'acrobatie sur le taureau fameuse qui fait partie de la fresque du palais de Cnossos. Les trois phases successives du saut (suspens - bondissement, double saut de cubiste aérien, atterrissage - débouché) sont relevées sur la fresque (photo par Spyros Panagiotopoulos).
235. LE DISQUE DE PHAISTOS. Trouvé en 1908 par L. Pernier dans la partie de nord-ouest de l'ancien palais de Phaistos et daté du début de la période Néopalatiale (17ème siècle avant J.C.). Sa diamètre varie de 15,8 jusqu'à 16,5 cm, portant des indices d'écriture pictographique sur tous les deux aspects, relevés un par un par des cachets-matrices sur la terre à potier humide. Cette technique constitue le pré-curseur de la typographie pour la civilisation occidentale vu qu'elle est basée sur le même principe d'estampe au moyen d'éléments mobiles. Les inscriptions sur les deux aspects sont disposées en spirale, de la périphérie vers le centre. Les symboles sur tous les deux aspects sont 242 en total repartis en 61 groupes (mots). L'alphabet dans lequel le texte est rédigé contient quelques idéogrammes représentant un son qu'on retrouve individuellement dans les codes de Gortyne, Eleftherna, Cydonie, Attique (pendant la période archaïque et vers la fin du 7ème siècle avant J.C.), dans l'alphabet de Thira, Samos, Milos, Lakonie, Megara, Chalcide et dans le Linéaire B. Comme il constitue le seul exemple de cette écriture en particulier, son contenu exact est discuté par la communauté scientifique internationale. Le Disque de Phaistos est tenu dans le Musée Archéologique de Héraklion (*Répertoire Touristique 1994*, Organisation Grecque du Tourisme, 1994, p. 43).
236. RHYTON EN FORME DE TÊTE DU TAUREAU daté du 1550-1500 avant J.C. fabriqué de pierre de lard trouvé dans le petit palais de Cnossos. Les cornes de la tête, perdues à nos jours, étaient revêtues de bois doré, les yeux de cristal de roche et le museau de marbre. Le rhyton est tenu au Musée Archéologique de Héraklion (I. A. Papapostolou, *Crète*, Kleio, 1981, p. 110).
237. TÊTES DES FIGURES argileuses archaïques (Musée Archéologique de Chania).
238. "LA DAME D' AUXERRE". Petite pièce carbonatée représentant soit une Fille soit une jeune déesse archaïque, probablement Perséphone. La statue est datée de la période Dédalique moyenne (en 640 avant J.C. environ) et elle est probablement liée à des trouvailles relatives (Fille de Eleftherna) par les fouilles dans la Nécropole d'Orthi Petra dans l'ancienne Eleftherna, suggérant son origine crétoise. Son bourg bien peigné relève des influences évidentes par l'esthétique égyptienne en la combinant de façon harmonieuse avec le sourire archaïque et son port. La pièce a été trouvée dans un entrepôt du Musée d'Auxerre, près de Paris, en 1907, lorsqu'un intendant du Louvre l'a remarquée par hasard et depuis elle est exposée à demeure au Musée de Louvre à Paris (Jean-Luc Martinez, *La Dame d'Auxerre*, couverture, Réunion des Musées Nationaux, Diffusion, Seuil 2000).

239. PESON EN ARGENT D' ORIGINE D' ITANOS, daté du 320- 270 avant J.C. Sur la partie en arrière se représente un aigle en tournant sa tête en arrière. Sur la droite on peut aussi distinguer Triton et sur la gauche on peut distinguer l'inscription avec le logo de la ville d' ITANOS. Itanos a été une station commerciale de l'île, notamment de palmier et de pourpre. Il est estimé que cette ville était l'endroit d'adoration des divinités maritimes comme Glafkos et Triton. Ø 25 mm. (Athènes, Musée Monétaire).

A l'époque où le système de l'administration sociale n'avait pas acquis le fond cohérent et à la fois basé sur l'homme, nécessaire pour l'exercice du pouvoir, le monnayage à Crète tire ses sujets dans la flore et la faune de l'île. Cette expression suggère la sensation de liberté sociale à l'encontre des périodes, durant lesquelles dans le monnayage règnent les figures des souverains. Dauphins, pigeons, aigles, taureaux, bouquetins, abeilles, palmiers, saules, fleurs sont enregistrés comme quelques de ces motifs caractéristiques de l'art crétois du sceau. L'espace limité de la pièce imposait le choix d'un de ces sujets naturels, tout en lui attribuant le symbolisme désiré par son estampeur, mélangeant la localité géographique et les produits agricoles à la tradition mythologique et les coutumes du culte de chaque région.

240. PESON EN ARGENT D' ORIGINE DE LYTTOS, daté du 400- 300 avant J.C. Sur la partie en tête se représente un aigle volant vers la gauche tandis que sur la partie en arrière on peut distinguer une tête de verrat dans un creux ainsi qu'une inscription avec le logo de la ville LYTTION. L'aigle se réfère à l'adoration de Zeus le Diktaïos tandis que le verrat à la déesse de la chasse, Minerve. La monnaie de Lyttos a cisailé un grand nombre de pièces en argent et a arrêté son opération avec la prise de la ville par Cnossos le 3ème siècle avant J.C. Ø 24 mm. (Athènes, Musée Monétaire).

241. PESON EN ARGENT D' ORIGINE D' ELYROS, daté du 4ème siècle avant J.C. Sur la partie en tête se représente un chèvre tournée vers la droite ainsi qu'une inscription avec le logo de la ville ELYRION. Sur la partie en arrière on peut distinguer une abeille. La chèvre symbolise l'élevage abondant de l'île tandis que l'abeille la production de miel abondante. La monnaie d'Elyros a cisailé un grand nombre de pièces en argent datées du 3ème siècle qui représentaient les formes de faune de l'île. Ø 19 mm. (Athènes, Musée Monétaire).

242. "THESAURUS" de pièces trouvé en Crète avant 1964 (IGCH 153). Il se compose de sept pesons en argent des villes de Crète (Gortyne, Phaistos, Polyrhène, Praissos) portant comme date de camouflage la date entre 280-270 avant J.C. Les sept segments sont tenus dans le Musée Monétaire d'Athènes. Au milieu du "thesaurus" on peut facilement distinguer un peson portant une tête de taureau blessé à deux endroits différents, ornée de rubans, prêt à être sacrifié.

Il s'agit d'un ensemble de pièces qui a été dissimulé une bonne fois pour toutes. La valeur d'un "thesaurus" est définie par la valeur d'échange des pièces de la période pendant laquelle il a été dissimulé ainsi que par les informations qu'il porte sur les coutumes sociales et commerciales de chaque période historique. Les catégories de classement des "thesaurus", en fonction de leur date de camouflage, sont quatre. La première concerne ceux qui ont pas été destinés par leur propriétaire à être retirés (de tombe, agglomératifs). La deuxième concerne ceux qui ont été perdus par mégarde par leur propriétaire (lors des épaves etc). La troisième concerne ceux dont le camouflage était dû à la condition d'ur-

gence dans laquelle leur propriétaire s'est trouvé (invasion d'ennemis, conditions de guerre, catastrophes naturelles) et la quatrième concerne ceux qui ont été dissimulés pour des raisons d'épargne. Dans ces cas le contenu des "thesaurus" ne se constituait pas à titre exclusif des pièces mais aussi des objets de valeurs pour le propriétaire (bijoux etc).

243. STATUE EN CUIVRE représentant un jeune homme daté de la période post-hellénistique, trouvée à Ierapetra et tenue dans dans le Musée Archéologique de Héraklion (I. A. Papapostolou, *Crète*, Kleio, 1981, p. 142).

244. TÊTE IMAGÉE de la période romaine (Musée Archéologique de Chania).

245. MARQUETERIE de la période romaine sur lequel se représentent les figures de Neptune et de Amymon (Musée Archéologique de Chania).

246. AMPHORE de la période hellénistique portant de "mé-daille" (Musée Archéologique de Chania).

247. AMBRE BLANC DUR, d'Isaakios II Aggelos (1185-1195) (Athènes, Musée Monétaire).

248. MICROGRAPHIE, datée du 12ème siècle environ, du chronique de Ioannis Skylitzis *Synopsis d'Histoires*, se référant à l'apostasie de Thomas le Slave (821-823) qui a mené à l'atténuation de l'Empire Byzantine de Michel II et de ses acquisitions insulaires, comme la Crète ainsi qu'à l'exploitation de la situation par les Arabes. Le manuscrit illustré de I. Skylitzis est tenu dans la Bibliothèque Nationale de Madrid (*10.000 Years of Greek Shipping*, vol. I, T&T, 2001, p. 86).

249. PARTIE EN TÊTE DE FULLUS, pièce arabe, datée du 900 après J.C. environ, portant seulement des inscriptions avec des noms des émirs ou des quotas tirés du Coran et jamais des représentations. Cette fullus particulièrement en cuivre appartient à l'émir Muhammad bin Shu'ayb et porte l'inscription "Mahomet le délégué d'Allah Shu'ayb". La rencontre des pièces arabes en Crète et dans d'autres régions du territoire grec constitue un exemplaire remarquable de l'activité commerciale des Arabes dans ces terres (Musée Historique de la Crète).

250. MICROGRAPHIE, datée du 12ème siècle environ, du chronique de Ioannis Skylitzis représentant Nicéphore Fokas sur un bateau, prêt à conquérir l'île de Crète. Le manuscrit illustré de I. Skylitzis est tenu dans la Bibliothèque Nationale de Madrid (*10.000 Years of Greek Shipping*, vol. I, T&T, 2001, p. 87).

251. PARTIE AN ARRIÈRE DU FULLUS en cuivre appartenant à l'émir Muhammad bin Shu'ayb, datée du 900 après J.C. environ (Musée Historique de la Crète).

252. LE FRONTISPICE DU LIVRE de Marco Boschini *Il Regno tutto di Candia delineato a parte, a parte et intagliato da Marco Boschini Venetiano. Al Serenissimo Principe e Regal Collegio di Venetia* publié à Venise en 1651. Gravure sur cuivre portant la carte de Crète sans titre qui est supportée par le lion de Saint Marc de Venise qui, armé d'une épée, protège l'île (Bibliothèque du Parlement Grec).

253. CHROMOS PORTANT des représentations des ports et des bastions de Crète comme ils sont relevés par l'édition d'Olfert Dapper *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688, p. 247, 284, 286, 218 (Bibliothèque du Parlement Grec).

- 254.** SAINT IOANNIS (13ème siècle). Fresque provenant de la cavité du temple de Saint Georgios à Meronas d'Amari (Musée Historique de la Crète).
- 255.** SUR L'ÉCUSSEON de la famille Kallergis figurait l'aigle à deux têtes Byzantin. Cet haut-relief porte la date MDLV (=1555) et provient du temple de la Vierge de Kato Ostraka de Pediada (Musée Historique de la Crète).
- 256.** LE PIRATE HAIRENTIN BARBAROSSA en gravure tenue dans la Bibliothèque Gennadios d'Athènes (*Histoire de la Nation Grec*, vol. X, Ekdotiki Athinon, 1970, p. 78).
- 257.** LA PREMIÈRE PAGE DU SIMPLICIUS, *Memorandum aux dix catégories d'Aristote*, Venise, Zacharie Calliergis et Nicolaos Vlastos, 27 octobre 1499. Cette édition en particulier est la seule à être réalisée en grec lors de toute la période de la création des documents archétypes. Edition indiquant les inquiétudes spirituelles de Calliergis et Vlastos (*Venetiae quasi alterum Byzantium, Le Edizioni di Testi Greci da Aldo Manuzio e le Prime Tipografie Greche di Venezia*, répertoire d'exposition, révision par M. I. Manoussakas et K. Staikos, Institution de la Civilisation Grec, 1993, p. 132-133).
- 258.** SAINT TRIADE, du peintre Thomas Bathos, élaboré lors de la 2ème moitié du 16ème siècle, 84x55 cm (photo par Spyros Panagiotopoulos, Musée Byzantin et Chrétien, in. 1558/T. 2256).
- 259.** LA PREMIÈRE ÉDITION de l'œuvre du poète Bergadis *Apocopos* réalisée en 1509 par Zacharie Calliergis et son fils Nicolaos se mentionnant au faite de l'œuvre. Ce livre appartient à la deuxième période d'éditions de Calliergis (1508-1509), lors de laquelle il a publié pour la plupart des livres liturgiques à petit format et coût s'adressant à la famille grecque moyenne (Bibliothèque Humaniste, Selestat, France).
- 260.** GRAVURE EN CUIVRE chromée par Barent Langenes, *CANDIA, Caert-Thresoor*, réalisée à Middelburg en 1598. Cet Atlas constitue un exemple caractéristique d'une édition de petite taille présenté dans des cartes maritimes précoces. Il contient un corpus mixte des toponymes, anciens et contemporains. Le labyrinthe ne se présente pas en tant que symbole, comme il était décrit dans les cartes, mais en tant que ville (Collection de l'Institut Culturel de la Banque Nationale).
- 261.** HUIT PIÈCES ESPAGNOLES (realia) de l'Empire Espagnol du 17ème siècle, faisant partie du "thesaurus" trouvé à Fortezza de Cnossos en 1932. Ø 40 mm. (Athènes, Musée Monétaire).
- 262.** ARMURE OTTOMANE EN CHAÎNES (mi-16ème siècle - début 17ème siècle). Ce type d'armure a été utilisé lors de toutes les acquisitions de l'Empire Ottoman (Musée National Historique, num. in. 3333/01).
- 263.** ORNEMENT DE FRONTISPICE portant un Turc sur cheval tiré de la page du titre de l'édition *Turcorum Origo, Principes, Imperatores, Bella, Praelia, Caedes, Victorine...*, 1578 (Bibliothèque du Parlement Grec).
- 264.** FUSIL À MÈCHE OTTOMAN daté du 17ème siècle se chargeant de la partie d'avant au tube allongé à mécanisme de mèche (à briquet). Il porte un cadre en bois simple revêtu de cuir sur la partie en arrière et un tube en fer de couleur de prune aux ornements dorés sur toutes les deux extrémités (Musée National Historique, num. in. 100114/27).
- 265.** DASCALOGIANNIS (JEAN VLAHOS) de Sfakia. Représentation postérieure provenant de l'art lithographique populaire *Le Panthéon Crétois*, qui contient des représentations de personnages Crétois qui ont lutté pour la libération de l'île de 1770 jusqu'à 1897 (Musée "Eleftherios K. Venizélos" - Organisation Culturelle de la Municipalité d'Athènes, num. in. 67).
- 266.** YATAGAN de la période de la Révolution Grec appartenant au major général Crétois Nicolaos Paraschakis. Le yatagan est assorti d'un boîtier en bois revêtu et porte une lame en fer et une poignée en argent à tôles en bronze et deux parties fabriquées de corne. Il porte aussi des inscriptions ottomanes peu apparentes ainsi qu'une impression sur la lame (Musée National Historique, num. in. 2018).
- 267.** LE FAMEUX CODE DES SACRIFICES, établi en 1834 par les autorités égyptiennes. Il contient liste des victimes des violations turques ainsi que les confiscations des propriétés des Chrétiens lors de la période 1821-1830 (Theocharis Detorakis, *Amariano et Saint Efstathios le Grand Martyre*, Paroisse d'Amariano de Pediada - Association Culturelle d'Amariano de Pediada, Héraklion 2005, p. 17).
- 268.** REVOLVER À SIX COUPS de type Lefauché accompagné de son boîtier en cuir (mi-2ème moitié du 19ème siècle). Sa poignée est revêtue de bois et la partie restante en métal porte une gravure décorative sur quelques points. Il provient du monastère d'Arcadi de Crète et appartenait à la famille Daskalakis. Sur le système de déclenchement, sur la surface cylindrique où se placent les six balles, il porte des impressions engravées et des indices (Musée National Historique, num. in. 6393).
- 269.** BOMBARDEMENT DE CRÈTE à *Akrotiri* - *Le Crime et le Jugement de Dieu*. Chromo par Evaggelos Palaiologou, Pirée (Musée National Historique, num. in. 4949/14).
- 270.** ASSIETTE EN PORCELAINE portant la représentation de l'éclatement du monastère d'Arcadi, le 8 novembre 1866 (Musée National Historique, vitrine sur la Révolution Crétoise).
- 271.** EN 1878 SE SIGNE le Traité de Chalepa. La défaite de Turquie par la Russie (1877-1878), les révolutions dans la péninsule balkanique, le Traité de Berlin et notamment les révoltes crétoises lors du deuxième quart du 19ème siècle, ravivent la question crétoise dans le cadre politique international, en le produisant en tant que l'obstacle le plus important dans les relations entre la Grèce et la Turquie et en imposant l'intervention majeure des Grandes Puissances. Selon le Traité, la Crète se découpera du reste de l'Empire Ottoman en cédant des privilèges aux populations chrétiennes et sera sous la direction de la Division Générale de Crète. En effet, le Traité de Chalepa constituait une modification du Lois Organique de 1868. La photo représente un certificat émis par l'Assemblée Générale des Crétois adressé à Antonis Makatounakis qui confirme que depuis le 5 avril 1878 il est mandataire délégué de la province de Malevizio afin de participer à l'Assemblée Générale des Crétois qui a eu lieu le 29 mai (date du certificat aussi) dans la région d'Apokoronou de Chania.
- 272.** GRAVURE SUR BOIS EN NOIR ET BLANC tirée par la revue anglaise *The Illustrated London News* (avril 1897), *—Insurgents lighting a signal in the mountains—* qui représentant un bataillon armé dans la Crète montagneuse en faisant du feu (Musée National Historique, num. in. 10612 ie).
- 273.** LE DRAPEAU GREC LEVÉ au fort de Chania-Firka, en

juillet 1909, à l'occasion de la déclaration de la réunion de la Crète avec la Grèce. Le mois d'août de la même année le pavillon a été mis bas par la décision des Grandes Puissances et a été découpé par une infanterie de marine. Partie du pavillon se trouve au Musée National Historique num. in. 4309).

274. EPÉE (pala) appartenant au roi Georges I, de fabrication allemande de la maison de fabrication d'armes fameuse SOLINGEN (Musée National Historique, num. in. 4812)

275. NIKOS KAZANTZAKIS avec son compère, Hélène (Bibliothèque du Parlement Grec).

276. FAMILLE CRÉTOISE dans une oliveraie (photo par Stéphanie Fiotakis, 1926, Archive Photographique du Musée Benaki).

277. PALMIER D'UNE FORÊT de palmiers à Vái de la Crète du Sud (photo par Dimitris Loukas, 1984).

278. Consultez la légende 227.

279. Consultez la légende 228.

280. Consultez la légende 229.

281. VUE DE L'INTÉRIEUR du palais de Cnossos (photo par Dimitris Loukas, 1978).

282. Consultez la légende 231.

283. Consultez la légende 232.

284. Consultez la légende 233.

285. LA SALLE DU TRÔNE dans l'antichambre du palais central de Cnossos. Au milieu on peut distinguer le trône fabriqué d'analith tandis que sur la droite et la gauche on peut distinguer deux griffons peints, compagnons et gardes du roi ou de la reine du palais (photo par Spyros Panagiotopoulos).

286. REPRÉSENTATIONS EN DESSIN de figures en argiles, à hauteur de 18,3 cm et 15,9 (gauche - droite) respectivement, trouvées dans le sanctuaire du palais de Cnossos. Les figures originales se trouvent au Musée Archéologique de Héraklion (P. Kavadias, *Archéologie Pré-historique*, Athènes 1909, p. 437).

287. REPRÉSENTATION EN DESSIN de tuile en porcelaine portant la représentation d'un édifice, trouvée à Cnossos (P. Kavadias, *Archéologie Pré-historique*, Athènes 1909, p. 440).

288. Consultez la légende 237.

289. Consultez la légende 238.

290. PESON EN ARGENT D'ORIGINE DE CYDONIE, daté du 4ème siècle avant J.C. Sur la partie en arrière se représente l'héros Cydon lancer un arc vers la gauche ainsi qu'une inscription CYDON se référant soit au nom de la ville soit à l'héros respectif. La légende veut que Cydon, fils de Akakalis, fille du roi Minois, a bâti Cydonie dans l'extrémité du nord-est de l'île. Cette ville était l'endroit d'adoration de Diane Diktyнна et du Dénis. Au dernier, ainsi qu'à l'héros Cydon, fondateur de la ville, se sont dédiés les pesons cisailés dans la ville. Ø 22 mm. (Athènes, Musée Monétaire).

291. LES DEUX ASPECTS du peson en argent d'origine de Praissos, faisant partie du "thesaurus" trouvé en Crète avant 1964 (IGCH 153), portant comme date de camouflage la date de 280-270 avant J.C. Sur la partie en tête se représente l'héros Hercule lancer un arc tandis que sur la partie en arrière, on peut distinguer un pigeon. Ø 19,4 mm. (Athènes, Musée Monétaire).

292. LES DEUX ASPECTS DU PESON EN ARGENT d'origine de Phaistos, faisant partie du "thesaurus" trouvé en Crète avant 1964 (IGCH 153), portant comme date de camouflage la date de 280-270 avant J.C. Sur la partie en tête se représente l'héros Hercule et l'Hydre tandis que sur la partie en arrière, on peut distinguer un taureau. Ø 18 mm. (Athènes, Musée Monétaire).

293. "THESAURUS" de pièces trouvé en Crète avant 1964 (IGCH 153). Il se compose de sept pesons en argent des villes de Crète (Gortyne, Phaistos, Polyrhène, Praissos) portant comme date de camouflage la date entre 280-270 avant J.C. Le "thesaurus" a été dispersé et sept segments sont tenus dans le Musée Monétaire d'Athènes. Au milieu du "thesaurus" on peut facilement distinguer un peson portant une tête de taureau blessé à deux endroits différents, ornée de rubans, prêt à être sacrifié.

294. STATUE D'UN PHILOSOPHE en marbre datée de l'époque romaine, tenue au Musée Archéologique de Héraklion (Anna Kofou, *Crète: Tous les musées et les sites archéologiques*, Ekdotiki Athinon, 1992, p. 66).

295. Consultez la légende 244.

296. Consultez la légende 130.

297. Consultez la légende 131.

298. Consultez la légende 248.

299. Consultez la légende 249.

300. Consultez la légende 351.

301. MICROGRAPHIE, datée du 12ème siècle environ, du chronique de Ioannis Skylitzis *Synopsis d'Histoires*, représentant le fort de Chandakas lorsque la flotte byzantine débarquait en Crète, en juillet 960. Un an plus tard les Byzantins ont vaincu les Arabes et on conquiert l'île. Le manuscrit illustré de I. Skylitzis est tenu dans la Bibliothèque Nationale de Madrid (*10.000 Years of Greek Shipping*, vol. I, T&T, 2001, p. 86).

302. Consultez la légende 33.

303. Consultez la légende 252.

304. Consultez la légende 34.

305. Consultez la légende 255.

306. Consultez la légende 36.

307. Consultez la légende 40.

308. GRAVURE CHROMÉE SUR CUIVRE de la carte de Crète tirée par l'œuvre *Géographie* de Klavdios Prolemaios, *CANDIA INSULA, OLIM CRETA // Insula Creta Iouis incunabilis et /entu urbibus olim clara fuit, qua /rum Plinii ctate qaudraginta tm /extabant, hodie uero tres insignio /res tantum habet Candiam, Ca /neam, et Rhetimu*, dans *Geografia cioè Descrittione Universale della Terra...*, édition de Paolo et Francesco Galignani, Padoue 1621. La carte est une copie de la carte de la Crète comme elle a été publiée dans l'œuvre *Descrittione dell' Isola di Candi*, de Thomaso Porcacchi *L' isole più famose del mondo* (Collection de l'Institut Culturel de la Banque Nationale).

309. Consultez la légende 44.

310. FONTAINE RIMONDI. Fontaine d'architecture Vénitienne située à Rethymnon, rénovée en 1623, portant des têtes de lions et quatre ipontilles de rythme corinthien sur sa tête. Lors du 16ème et 17ème siècle la fontaine a été une source d'eau potable très importante pour les habitants de

la ville (photo par Spyros Panagiotopoulos).

311. CRÉATION CRÉTOISE basée sur le type illustré occidental du thrène sépulcral de la Vierge élaborée vers la moitié du 15ème siècle, 72,1x58,1 cm (photo par Makis Skiadaressis, Musée Benaki, num. in. 3050).

312. JHS, Emblème des Cordeliers de la Résurrection et de la descente vers l'Hadès, peint par Andreas Ritzos lors du 15ème siècle, 44,5x63,5 cm (photo par Spyros Panagiotopoulos, Musée Byzantin et Chrétien, num. in. 1549/T. 9638).

313. ΩΡΟΛΟΓΙΟΝ CYN ΘΕΩ, par Zacharie Calliergis (23 août 1509). Cette édition, tenue dans la Bibliothèque Nationale de Grèce, est la troisième édition par ordre numéral de Calliergis datée de la deuxième période typographique (1508-1509) et le premier livre entièrement rituel. Le fournisseur de cette édition a été l'éditeur-libraire Jacobus Pentius de Leuco d'origine de Como (*Venetiae quasi alterum Byzantium, Le Edizioni di Testi Greci da Aldo Manuzio e le Prime Tipografie Greche di Venezia*, répertoire d'exposition, révision par M.I. Manoussakas et K. Staikos, Institution de la Civilisation Grec, 1993, p. 140-141).

314. DEUX ÉDITIONS de la maison fameuse de Nicolaos Glykys, d'origine d'Ioannina, espacées de 130 ans environ. Sur la gauche, la page de titre de la première édition des vers d'Emmanuel, prêtre de Tzané, surnommé Bounialis, qui a été réalisée à Venise en 1684 et sur la droite, édition postérieure d'*Erotocritos* en 1813, cent ans exactement depuis la première édition (Bibliothèque du Parlement Grec).

315. Consultez la légende 59.

316. SOIXANTE TORNESIA appartenant à Ioannis Kornilios faisant partie du "thesaurus" trouvé à Chania en 1958. Sur la partie en tête se représente le Lion de Saint Marc, emblème du Gouvernement de Venise tandis que sur la partie en arrière on peut distinguer l'inscription "Soixante Tornesia" et "Ioannis Kornilios", portant comme date de camouflage la date entre 1625-1629. Ø 29 mm. (Athènes, Musée Monétaire).

317. Consultez la légende 263.

318. Consultez la légende 64.

319. Consultez la légende 156.

320. Consultez la légende 69.

321. Consultez la légende 267.

322. Consultez la légende 266.

323. Consultez la légende 271.

324. SCÈNE DE LA RÉVOLUTION CRÉTOISE du 1866. Peinture à huile populaire, œuvre de A. Z. Vlachakis, 40x57 cm. Lors de la nouvelle révolution crétoise (1866-1869),

les atrocités des Turcs suivies des refoulements continus de la populations et l'holocauste du monastère d'Arcadi en novembre 1866, ont mobilisé l'opinion publique et ont forcé la Porte de céder une auto-direction limitée (photo par Manolis Mathios, concédé par Antonios Vlastos, Bibliothèque du Musée Benaki, num. in. 11099).

325. DRAPEAU NAVALE TURC récupéré en capture par G. Krassakakis à Mavri Plaka d'Apokoronou, le 30 juin 1896 (Musée National Historique, num. in. 1557).

326. Consultez la légende 161.

327. DRAPEAU DE LA SOCIÉTÉ CRÉTOISE (1899-1909). Utilisé le 9 décembre 1898, lors de l'arrivée du prince Georges en Crète en tant haut commissaire (Musée National Historique, num. in. 1712).

328. CRÈTE, *Journal de la Direction Générale de Crète*, Couverture du journal Crète datée du 29 juin 1889. Le journal Crète était publié à Chania depuis la fin janvier 1867, en tant qu'organe des directions de l'île, de l'Assemblée Générale des Crétois et du Gouvernement Crétois de la Crète. La fiche 394 (10 septembre 1876) portait le sous-titre *Journal des nouvelles des affaires intérieures et extérieures et d'autre matière utile*. Jusqu'au 13 janvier 1886 il était publié en grec et en turc aussi. Depuis cette date il se publiait seulement en grec (Musée "Eleftherios K. Venizélos" - Organisation Culturelle de la Municipalité d'Athènes).

329. MÉDAILLE COMMÉMORATIF doré daté de la Lutte Crétoise. Sur la partie en tête on peut distinguer des détails engravés de la scène de l'inflammation d'Arcadi et l'inscription LUTTE CRÉTOISE/1866-1867-1868. Sur la partie en arrière on peut distinguer en relief l'oiseau mythologique, Foinikas, s'apparaître aux ailes ouvertes parmi des flammes et de fumée tandis qu'on peut aussi distinguer l'inscription JE ME RENNAIS DE MA CENDRE (Musée National Historique, num. in. 4861α).

330. CHROMO représentant la carte de Crète et des tableaux. Dans un cadre extérieur, enregistrement des locations anciennes et des textes d'accompagnement dédiés au peuple crétois de la période antique jusqu'à la fin du 19ème siècle. L'écrivain des textes est Ioannis Petrov, philhellène d'origine de Moscou, et la lithographie est imprimée dans l'imprimerie de lithographies chromées d' Io. D. Nerandjis à Lipse (Musée National Historique, num. in. 1588).

331. PHOTO D'UN VIEILLARD CRÉTOIS portant son costume officiel lors du début du 20ème siècle (photo par Stéphane Fiotakis, 1926, Archive Photographique du Musée Benaki).

332. LA PHARE DU PORT DE CHANIA EN 1926 (photo par Stéphane Fiotakis, Archive Photographique du Musée Benaki).

ANNOTAZIONE - COMMENTO DELLA DOCUMENTAZIONE

1. **CALCOGRAFIA DELLA GOLA DI SAMARÌA** in un disegno di A. Schranz riprodotta nel libro di viaggi di R. Pashley *Travels in Crete* del 1837.

2. Vedi la legenda 278.

3. Vedi la legenda 279.

4. **IDOLO FITTILE MASCHILE** in posizione votiva che tiene un coltello (fine del periodo Prepalaziale - inizi del periodo Protopalaziale). È stato trovato nel tempio sulla cima del monte Petsofàs, nella parte orientale di Creta. I luoghi montani di quest' isola erano dedicati al culto delle divinità e i fedeli vi si recavano per celebrare le cerimonie sacre.

5. **CNOSO. L' entrata nord dei palazzi.** Cartolina postale dell' inizio del XX secolo (Archivio Fototografico del Museo Benachi).

6. **DISEGNO DI VASO** di Kamàres, alto 22 cm, proveniente da Cnosso (P. Kavadias, *Archeologia Preistorica*, Atene 1909, p. 410).

7. **DISEGNO DI ANFORA** con tre manici proveniente da tomba regale di Cnosso (P. Kavadias, *Archeologia Preistorica*, Atene 1909, p. 447).

8. **NELLA CRETA MINOICA** le "Taurocatapsie" erano al contempo cerimonie religiose e competizioni sportive. L'abilità e il coraggio dell' acrobata sono stati immortalati nella famosa pittura murale della reggia di Cnosso. Qui sono raffigurate le tre fasi successive (l' atleta afferra il toro per le corna - fa un doppio salto e sale sulla groppa dell' animale - uscita) (fot. Spiros Panagiotopoulos).

9. **RYTHON** del 1500-1450 a.C. in cristallo di rocca, trovato nel tesoro del santuario di Zakros e conservato nel Museo Archeologico di Iraklio. L' anello attorno al collo, di cristallo tornito, è decorato con faience dorata e le perle in cristallo dell' impugnatura sono fissate con filo in bronzo (*Storia della Nazione Greca*, vol. I, Ekdotiki Athinon, 1970, p. 202).

10. Vedi la legenda 280.

11. **IL DISCO DI FESTO.** Trovato nel 1908 da L. Pernier nel settore nord-occidentale dell' antica reggia di Festo, si può datare all' inizio del periodo Neopalaziale (XVII sec. a.C.). Ha un diametro che varia da 15.8 a 16.5 cm e reca segni di scrittura geroglifica su ambedue le facce, ottenuti per impressione di singoli stampini-matrice nell' argilla cruda. Questa tecnica anticipa la tipografia del mondo occidentale in quanto si basa sullo stesso principio, ossia la stampa con caratteri tipografici mobili. Le iscrizioni sui due lati seguono un andamento a spirale, dall' esterno verso il centro. In totale

i simboli sulle due facce sono 242, suddivisi in 61 gruppi (parole). L' alfabeto con il quale è scritto il testo contiene alcuni fonogrammi che si incontrano isolatamente nei codici di Gortina, a Eleutherna, a Kydonia, in Attica (in età arcaica e verso la fine del VII sec. a.C.), nell' alfabeto di Thira, a Samo, a Milos, a Milo, in Laconia, a Megara, nell' alfabeto calcidico e nella scrittura Lineare B. Poiché il disco è l' unico esempio di questa particolare scrittura, il significato esatto rimane ancora oscuro ed è oggetto di discussione da parte della comunità scientifica internazionale. Il Disco di Festo è conservato nel Museo Archeologico di Iraklio (*Catalogo Turistico 1994*, EOT - Ente Greco di Turismo, 1994, p. 43).

12. **SARCOFAGO IN TERRACOTTA** del 1200 a.C. raffigurante un tipo di imbarcazione dell' epoca. Conservato nel Museo Archeologico di Iraklio (*10.000 Years of Greek Shipping*, vol. I, T&T 2001, p. 35).

13. Vedi la legenda 288.

14. Vedi la legenda 289.

15. **ROVESCIO DI STATERE DI CNOSO** in argento (320/310-280/270 a.C. circa), con la raffigurazione del labirinto e una iscrizione con il nome di Cnosso (ΚΝΩΣΙΩΝ), città dove è anche stato trovato. Significativo esempio della tecnica sviluppata nella zecca di questa città. Ø 24 mm. (Atene, Museo Monetario).

16. **FACCIA (IL DIRITTO) DI STATERE DI CNOSO** in argento (320/310-280/270 a.C. circa) che raffigura la testa di Hera adornata di fiori, rivolta verso sinistra. La tecnica di incisione della testa ricorda le didramme di Argos, confermando l' esistenza di stretti rapporti commerciali tra Creta e il Peloponneso durante il IV sec. a.C. La moneta venne trovata a Cnosso ed è un significativo esempio della tecnica sviluppata nella zecca di questa città. Ø 24 mm. (Atene, Museo Monetario).

17. **STATERE DI FESTO** in argento (300-280/270 a.C. circa). Sul diritto è raffigurato in posizione frontale il gigante alato Talos, l' eroe di bronzo che secondo il mito era stato creato da Efestos (Vulcano) e poi donato al re Minosse affinché proteggesse Creta. Nella moneta Talos è pronto a scagliare una pietra con la mano destra contro chiunque osi avvicinarsi all' isola. Nella parte inferiore si distingue chiaramente il nome di Talos. Sul rovescio c'è un toro che si muove verso destra e l' iscrizione con il nome della città di Festo (ΦΑΙΣΤΙΩΝ). Ø 24 mm. (Atene, Museo Monetario).

18. **IDOLO FITTILE** in stile geometrico (Museo Archeologico di Chania).

19. Vedi la legenda 293.

20. IL SITO ARCHEOLOGICO DI PYTHIO A GORTINA, dedicato ad Apollo. Il tempio di Apollo Pythio diventò un importante luogo di culto per gli abitanti dell'isola ed anche di tutte quelle regioni greche che nell'età dei Dori mantenevano contatti con Creta (fot. Spiros Panaghiotopoulos).

21. STATUA DI AFRODITE di epoca romana, conservata nel Museo Archeologico di Iraklio (Anna Kofou: *Creta: Tutti i musei e i siti archeologici*, Ekdotiki Athinon, 1992, p. 66).

22. Vedi la legenda 295.

23. RILIEVO DI ETÀ ELLENISTICA con Amorini (Museo Archeologico di Chania).

24. MOSAICO DI ETÀ ROMANA, che raffigura Posidone e Animone (Museo Archeologico di Chania).

25. ANFORA ELLENISTICA con "medaglione" (Museo Archeologico di Chania).

26. MINIATURA DI MANOSCRITTO del XII secolo che raffigura Alessio I Komninos benedetto da Cristo. Conservato nella Biblioteca del Vaticano a Roma (*Storia della Nazione Greca*, vol. IX, Ekdotiki Athinon, 1970, p. 23).

27. MONETA D'ORO raffigurante l'imperatore Nicéphore Fokas e la Madonna (Atene, Museo Monetario).

28. MINIATURA DEL XII secolo circa, dalla cronografia di Ioannis Skylitzis *Compendio di storie* ("Sinopsis Istorion"). Raffigura parte della flotta araba durante la spedizione contro Creta. Per circa un secolo l'isola per gli Arabi fu la base dalla quale partire per le incursioni nel Mediterraneo orientale. Il manoscritto illustrato di I. Skylitzis è conservato nella Biblioteca Nazionale di Madrid (*10.000 Years of Greek Shipping*, vol. I, T&T, 2001, p. 90).

29. Vedi la legenda 299.

30. Vedi la legenda 300.

31. MINIATURA DEL XII secolo circa, dalla cronografia di Ioannis Skylitzis raffigurante Nikiforos Fokas su una nave, pronto per riconquistare Creta. Il manoscritto illustrato di I. Skylitzis è conservato nella Biblioteca Nazionale di Madrid (*10.000 Years of Greek Shipping*, vol. I, T&T, 2001, p. 87).

32. RILIEVO CON ARCIERE-CACCIATORE sull'imboccatura in marmo di un pozzetto ("pozzale") del XIII secolo (Museo Storico di Creta).

33. Vedi la legenda 302.

34. Vedi la legenda 304.

35. Vedi la legenda 303.

36. Vedi la legenda 306.

37. CROMOLITOGRAFIE che rappresentano fortificazioni e castelli di Creta, pubblicate nel libro di Olfert Dapper *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688, p. 215, 219, 210, 214 (Biblioteca del Parlamento Greco).

38. Vedi la legenda 305.

39. IL TRATTATO DI ALEXIOS KALLÈRGHIS (Pax Alexii Callergi). Questo patto, datato 28 aprile 1299 e firmato dal duca di Creta Vitale Michael, stabilisce con chiarezza quelle che sono le proprietà terriere di Alexios Kallèrghis, ponendo quest'ultimo in tutto e per tutto al livello dei feudatari veneziani (Museo Civico Correr, Provenienze Diverse 679

e 675, fasc. V, Φ.11r.-27r. Edizione: K. D. Mertziou, "Il Patto tra Veneziani e Kallergis e cataloghi allegati", *Cronache Cretesi*, fascicolo 3, 1949, p. 262-292).

40. Vedi la legenda 307.

41. ARMATURA OTTOMANA IN MAGLIA DI FERRO (fine XV - metà XVI secolo). Scoperta a Creta verso la fine del XIX secolo (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 1047).

42. IL CARDINALE BESSARIONE. Oleografia di Gianneto Certe(g)liaghi, 1540 circa (Gallerie dell'Accademia, Venezia).

43. CALCOGRAFIA COLORATA di Abraham Ortelius, *CRETA / Iouis magni, medio iacet insula ponto. / Ex conatibus geographicis Abrahami Ortelij //*, Inserti: *CORSICA-INSULAE MA/RIS IONII-SARDINIA, Theatrum Orbis Terrarum, Parergon, Additamentum III*. Eseguita ad Anversa dopo il 1590. Carta geografica che comprende Creta. Negli inserti: la Corsica, le isole dello Ionio e la Sardegna (Biblioteca del Parlamento Greco, numero di sommario 215).

44. Vedi la legenda 309.

45. CROMOLITOGRAFIA RAFFIGURANTE un cretese con arco e faretra, riprodotto nel libro di Olfert Dapper, edizione del 1688, *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia*, p. 32 (Biblioteca del Parlamento Greco).

46. IL PIRATA HAIRENDIN BARBAROSSA, calcografia conservata nella Biblioteca Gennadeios, Atene (*Storia della Nazione Greca*, vol. X, Ekdotiki Athinon, 1970, p. 78).

47. MARCA TIPOGRAFICA DI ZACCARIA KALLIÈRGHIS, che in sostanza riproduce lo stemma della sua famiglia: ci sono l'aquila bicipite e le iniziali Z.K.

Kallièrghis era nato a Rethymno (non oltre il 1473), e verso il 1490 si stabilì a Venezia vicino al fratello Antonio. Inizialmente lavorò come copiatore - calligrafo, ma in seguito venne iniziato ad una nuova tecnica che per quei tempi era rivoluzionaria, ossia alla stampa, e anche all'incisione e al taglio degli elementi tipografici. La sua attività di tipografo è caratterizzata da rara eleganza, senso estetico e da una concezione rivoluzionaria. Fu il primo ad istituire il colophon e a creare il frontespizio, mentre per quanto riguarda l'impaginazione stabilì le regole base della stampa, regole che in sostanza rimangono valide ancora oggi.

48. ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΗΤΑ ΤΟΙΧΕΙΟΥ ("Inizio dell'elemento ITA"). Pagina dall'*ETYMOLOGICUM MAGNUM* (Dizionario etimologico), Venezia 1499 (8 luglio), di Nikolaos Vlastos e Zaccaria Kallièrghis. Questo dizionario è frutto della collaborazione dei due autori che hanno dato vita alla prima tipografia di Venezia in cui lavoravano esclusivamente maestranze greche. Finanziatrice dell'edizione fu Anna Palcologhina Notarà, appartenente ad una nota famiglia dell'aristocrazia bizantina, rifugiata a Venezia. Si pensa che il redattore dell'opera sia stato Nikolaos Vlastos, mentre Kallièrghis ne sarebbe stato il curatore assieme a Ioannis Grigoropoulos. La prefazione del libro venne scritta da Markos Moussouros, eminente umanista, il quale compose dei versi per lodare il prezioso contributo portato dai tecnici e dalle maestranze cretesi che lavoravano nella tipografia di Kallièrghis. Fermin Didot ha definito questo libro, di grande formato (folio 39x27 cm), il capolavoro degli incunaboli. Esso riflette tutta la magnificenza bizantina: ha tre diverse decorazioni sopra il titolo e le lettere iniziali sono di tre misure; inoltre in tutto il libro c'è la stampa in rosso. I caratteri tipografici, incisi dallo stesso

Kalliërghis, sono ancor oggi oggetto di studio da parte degli esperti di libri antichi (donazione di Antonios Vlastos, fot. Manolis Mathios, Biblioteca del Museo Benachi, numero di sommario 12483).

49. L'ADORAZIONE DEI MAGI (1565-1567 circa). Opera firmata, risalente al periodo cretese di Domenico Theotokopoulos, che rivela la forte influenza che le tecniche usate da Tiziano e Tintoretto hanno avuto sull'autore. Eseguita a Chàndakas su un legno facente parte di una vecchia cassapanca (56x62 cm) viene datata tra il 1560 e il 1567, periodo in cui a Creta erano presenti quadri di importanti pittori italiani (fot. Makis Skiadaressis, Museo Benachi, numero di sommario 3048).

50. DOMENICO THEOTOKOPOULOS - EL GRECO. (Chàndakas 1541 - Toledo 1614). Autoritratto del 1563 appartenente a collezione privata, Parigi (Anna Kofou, *Creta: Tutti i musei e i siti archeologici*, Ekdotiki Athinon, 1992, p. 73).

51. DUE PITTURE MURALI (sui muri est ed ovest) che rappresentano gli arcangeli Michele e Gabriele. Santo Monastero di San Nikolaos Anapafsà a Meteora. Furono eseguite da Theofane il Cretese nel 1527 (fot. Spiros Panaghiotopoulos).

52. LA BELLA PASTORA. L'opera più antica del periodo d'oro cretese. Copertina di libro datato 1780, di Nikolaos Glychis della città d'Ioannina, la cui tipografia si trovava a Venezia (Biblioteca del Parlamento Greco).

53. LA PRIMA EDIZIONE di Apòcopo del poeta Bergadis, stampata nel 1509 da Zaccaria Kalliërghis e da suo figlio Nikolaos che viene anche citato nel colophon dell'opera. Questo libro appartiene al secondo periodo di attività di Kalliërghis (1508-1509), durante il quale egli si occupò prevalentemente di libri pratici, di piccolo formato e basso costo, destinati alle famiglie greche di medie condizioni (Bibliothèque Humaniste, Selestat, Francia).

54. EDIZIONE PIÙ TARDA di Il sacrificio di Abramo di Nikolaos Glychis, 1832 (Biblioteca del Parlamento Greco).

55. CALCOGRAFIA DI MATTHÄUS MERIAN, Metropolis Canae in Candia /a Turcis obseſa A° 1645 //Canca von Turcken /Beläget A° 1645, dall'edizione *Theatrum Europaeum...*, Pianta topografica che raffigura i turchi che assediavano Chanià (1645) nel corso della V guerra turco-veneziana (1645-1669). È stata eseguita a Francoforte (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 14161).

56. IL GRAN VIZIR AHMED KIOPROULIS, detto Fazil (=Il giusto) (Vienna, Biblioteca Nazionale).

57. ARMATURA OTTOMANA in maglia di ferro (metà XVI - inizio XVII sec.). Questo tipo di armatura venne usato durante tutte le guerre di espansione combattute dall'Impero Ottomano (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 3333/01).

58. CALCOGRAFIA IN BIANCO E NERO di Stefano Scolari, *DISEGNO del Combattimento Glorioso Seguito tra le /Galere della Serenis^{ma} Republica de Venetia et le /Galere de Bei sotto il Commando del Illmo. Et Ecc.^{mo}. Sig.^r FRANCESCO MORESINI Cavalier. /Capitan General da Mar la notte di 8 marzo 1668 nelle aque di Frascia, con /li nomi dell'i N. H. che si Trouorno nel' Presente Combattimento*, dal libro di Roger Palmer (Earl of Castlemaine), *An Account of the Present War between the Venetians & Turk; with the State of Candie...*, Londra 1668. Carta di una parte di Creta che mostra anche F. Morosini sopra alla sua nave ammiraglia

nel corso di una delle spedizioni veneziane contro la flotta turca, l'8 marzo 1668 (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 4660.1).

59. CORAZZA VENEZIANA, proveniente dalla parte occidentale di Creta e risalente al XV-XVI secolo (Museo Storico di Creta).

60. HOMME DE L'ISLE DE CANDIE, acquaforte colorata, su carta, 21x14.5 cm. Raffigura il costume maschile di Creta ed è opera dell'incisore J. Laroque. Disegno tratto dal libro di Jacques Grasset de St. Sauveur, *Costumes Civils... des tous les peuples connus*, vol. I-II, Parigi 1784 (Museo della Città di Atene Vuru-Eftaxia).

61. Vedi la legenda 317.

62. CALCOGRAFIA COLORATA di Frederick de Wit, *INSULA CANDIA /Ejusque FORTIFICATIO edita per F. de Wit. //, Inscrit: CANEA-SPINALONGA-RETIMO-THINE-SUDA, Gedruckt tot Amsterdam by Frederick de Wit /inde Kalvestraet inde Witte Paskaert, Atlas sive descriptio terrarum orbis*. Eseguita ad Amsterdam attorno al 1680, la mappa comprende Creta e, negli inserti, Chanià, Spinalonga, Rethymno, Tino e Souda (Collezione dell'Istituto Culturale della Banca Nazionale).

63. DASKALOYANNIS (IOANNIS VLACHOS) di Sfakià. Raffigurazione eseguita in tempi successivi, tratta dalla una litografia popolare *Pantheon Cretese*, contenente ritratti dei Cretesi che avevano combattuto per la liberazione dell'isola dal 1770 al 1897 (Museo "Eleftherios K. Venizelos" - Ente Culturale del Comune di Atene, numero di sommario 67).

64. Vedi la legenda 318.

65. I GIANNIZZERI, corpo militare di élite per il cui reclutamento i Turchi deportavano in massa bambini greci ("pedomàzoma") (*Storia della nazione Greca*, vol. X, Ekdotiki Athinon, 1970, p. 63).

66. RESHID MUSTAFÀ PASCIÀ (Kioutahis) in una litografia colorata (Museo Benachi).

67. MANOSCRITTO (1783) della Akolouthia (cerimonia religiosa) di Aghios Myron, vescovo di Creta (Museo Storico di Creta).

68. "EFODIASTIKÒN". Documento di riconoscimento crittografato appartenente a membro della "Filiki Eteria" (associazione patriottica clandestina) (Accademia di Atene, *Filiki Eteria, Fascicolo commemorativo per i 150 anni*, Atene 1964, p. 134).

69. Vedi la legenda 320.

70. YATAGAN del periodo della Rivoluzione Greca, appartenuto al comandante cretese Konstantinos Kriaris. Ha una impugnatura in argento, con incisioni, e fodero in legno ricoperto con argento decorato. Sulla lama si distingue la scritta "Konstantinos Kriaris 1868" (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 3796).

71. SCIABOLA DI MITROS BINIARIS, di Tebe. Egli fu ucciso a Gramvànì (Creta) nel 1826 all'età di 24 anni. La sciabola è corredata da fodero in legno rivestito di bronzo alle estremità e di cuoio al centro. L'impugnatura ha la crociera di protezione in bronzo. Sulla lama si legge "Mitros Biniaris 1821-Thespiès". Con quest'arma egli, combattendo con Karaïskakis ad Arachova nel 1826, tagliò la testa a Moustabei, che era ferito (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 4301).

72. Vedi la legenda 321.

73. MICHAÏL KÒRAKAS (1797-1882). Figura leader tra i rivoluzionari di Creta. Nato a Pombia, villaggio di Creta, combatté nella guerra di liberazione nazionale del 1821 e fu ferito nella battaglia di Malaxas (1826). Nel 1827 fu attivo nel Mare di Creta e nel Mar Libico per dare la caccia alle navi nemiche. Dal 1828 al 1834 formò e mantenne un corpo armato di 110 irregolari. Combatté nel Peloponneso e in seguito tornò a Creta dove partecipò attivamente alle rivoluzioni del 1841, del 1858 e del 1866. Morì in età avanzata nel suo paese di origine (Museo Storico Nazionale).

74. ARMA DA FUOCO UTILIZZATA a Creta nella lotta di liberazione. Questa, in particolare, è la prima arma fabbricata in Grecia, per la precisione nell'isola di Syros e nell'anno 1868 (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 3652).

75. MONASTERO DI ARKADI. Silografia a colori tratta dalla rivista inglese *The Illustrated London News* (19 gennaio 1867), intitolata *The convent of Arkadi, Crete, lately besieged by the Turks and blown up by insurgements*, raffigura il monastero stretto d'assedio dai Turchi e i Cretesi che si difendono strenuamente poco prima di prendere l'eroica decisione di far saltare il deposito delle munizioni e di sacrificare se stessi per la libertà (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 8658).

76. RIVOLTELLA A SEI COLPI LEFAUCHEUX con fondina in cuoio (seconda metà del XIX secolo). L'impugnatura ha un rivestimento in legno e nella rimanente parte metallica sono incise alcune decorazioni. Proviene dal monastero di Arkadi (Creta). Apparteneva alla famiglia Daskalakis e sul tamburo ci sono incisi marchi e simboli (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 6393).

77. LA FIGURA EROICA del Padre Superiore del monastero di Arkadi, Gavriil Marinakis (Museo Storico Nazionale).

78. BANDIERA BIANCAZZURRA (82x105 cm) usata durante l'olocausto del monastero di Arkadi nel 1866. Apparteneva al comandante Gheorghios Daskalakis e, dopo la sua morte, fu messa in salvo dalla madre di quest'ultimo, Chariklia. Sulla croce c'è scritto ΙΕ ΧΕ ΝΙ ΚΑ e le iniziali K[Creta], E[Enossi=Unione], E[Eleftheria=Libertà] [o] Θ[Thanatos=Morte] (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 6392).

79. PIATTO IN PORCELLANA che raffigura il monastero di Arkadi che salta in aria l'8 novembre 1866 (Museo Storico Nazionale, vetrina dell'Insurrezione Cretese).

80. Vedi la legenda 323.

81. FUCILE MARTINI del comandante cretese Nikolaos Malikoutis di Messarà, 1871 (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 775).

82. PISTOLA del periodo della Rivoluzione Greca, appartenuta a Ioannis Vassulis-Deliyannakis, comandante di Rethymno durante i moti rivoluzionari cretesi del 1866. Pistola ad avancarica che aveva un meccanismo ad acciarino (andato perso). Struttura in legno con decorazioni in argento e rilievi (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 3823).

83. BANDIERA BIANCAZZURRA (98x124 cm) di Konstantinos Manos, risalente al periodo della rivoluzione cretese del 1879. Sopra di essa sono ricamate le parole ΙΕΡΟΣ ΛΟΧΟΣ

(Battaglione Sacro) (Museo Storico Nazionale, numero di sommario, 1623).

84. KONSTANTINOS MANOS nel 1896 assieme a un compagno di lotta. Egli fu una delle figure più significative della rivoluzione cretese. Nel dicembre 1901 fu nominato sindaco di Chanià e rimase in carica fino all'inizio del 1905. Assieme a Eleftherios Venizelos e Kostis Fournis, Konstantinos Manos costituì il triumvirato rivoluzionario di Therissos (10 marzo 1905), che rivendicò dinamicamente l'unione dell'isola alla Grecia (fot. Stefanos Fiotachis, Archivio Fotografico del Museo Benachi).

85. «ΖΗΤΩ Η ΕΝΩΣΗ» («VIVA L'UNIONE»), Leonidas Papamalekos assieme al cugino e i compagni di lotta nel 1896. Nella foto si distingue sul suo fucile la scritta «Hellas e Creta». Questo combattente cretese proveniva da Vamos Apokorono (Chanià). Prese parte con altri cretesi, oltre ai moti insurrezionali di Creta, alla lotta per la liberazione della Macedonia (1903-1912), e tutti combatterono per lo stesso scopo («Makedonomàchi»). Fu ucciso nella battaglia di Siatista (4 novembre 1912). Il contributo da lui offerto alle lotte di indipendenza lo ha reso un personaggio leggendario, e a lui sono state dedicate molte canzoni popolari (fot. Stefanos Fiotachis, Archivio Fotografico del Museo Benachi).

86. FOTOGRAFIA DI UN GRUPPO di rivoluzionari cretesi con le armi alzate, fine del XIX secolo (fot. Stefanos Fiotachis, Archivio Fotografico del Museo Benachi).

87. PARTHENIOS PERIDIS, *Il Presidente dell'assemblea rivoluzionaria dei cretesi del 1866*. Cromolitografia di I. Kouroutakis, Chanià (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 4949/86).

88. TIMOLEON VASSOS, *Comandante delle truppe greche a Creta*. Cromolitografia, opera di M. Frangoulis. Edizione: I. Notaris (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 4949/16).

89. PICCOLE PISTOLE ad avancarica di provenienza europea, appartenute a Timoleon Vassos. Hanno il meccanismo a percussione (prima metà del XIX secolo), struttura in legno e bacchetta in ferro (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 5517).

90. VERSO LA FINE del gennaio 1897 l'allora primo ministro Deliyannis, in seguito a pressioni esercitate dalla Società Nazionale, decise di inviare un corpo di spedizione al comando del colonnello Timoleon Vassos per liberare l'isola dai Turchi e unirla alla Grecia ed evitare così l'occupazione da parte di forze internazionali. La flotta ellenica, composta da sei torpediniere, dalla corazzata «Ydra» come nave ammiraglia e da una forza di 2.000 uomini, sbarcò il 2 febbraio a Kolymbari.

Nella fotografia si vede l'equipaggio della corazzata «Spetses» (che partecipò alla spedizione) in tenuta di campagna e con la baionetta issata, fotografato subito dopo lo sbarco (fot. Stefanos Fiotachis, Archivio Fotografico del Museo Benachi).

91. FOTOGRAFIA DI UNA COPPIA MORTA (forse in seguito a battaglia) in un paesino di Creta (fine del XIX secolo). Indossano ampi fazzoletti bianchi («mandiles»). Il fotografo Stefanos Fiotachis ha immortalato questa scena così tragica ed anche il silenzio che pervade tutto il paesino (fot. Stefanos Fiotachis, Archivio Fotografico del Museo Benachi).

92. OTTO PICCOLE FOTOGRAFIE estratte dalla rivista inglese *The Illustrated London News* (9 ottobre 1898), intitolate *The Disturbances in Crete: Views at Candia*; esse illustrano le conseguenze della catastrofica guerra del 1897 contro i Turchi (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 12118).

93. LA RIVOLUZIONE DEL 1897 sembra giungere nella sua fase culminante con la calata del corpo militare di spedizione greco. Il 9 febbraio i rivoluzionari cretesi alzano la bandiera greca alla località di Profitis Ilias, ad Acrotirion. La bandiera della rivoluzione viene distrutta dalle granate delle navi delle Grandi Potenze che fanno la ronda della zona, mentre alcuni giorni dopo sopraggiunge all'isola l'erede al trono greco, il principe Giorgio. L'immagine rappresenta una silografia disegnata nel 1897 da R. Caton Woodvilliss per conto della rivista inglese *The Illustrated London News* (27 febbraio 1897), con il titolo *The Eastern Crisis: Prince George of Greece leaving Athens for Crete (La Crisi dell'Est: il Principe Giorgio di Grecia parte da Atene con destinazione l'isola di Creta)* (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 12106).

94. GENDARMERIA DI CRETA. Cartolina postale del 1904, con ufficiali delle Forze di Protezione (si distinguono Austriaci e carabinieri istruttori della Gendarmeria cretese) assieme a gendarmi di Creta. L'uniforme della Gendarmeria mantiene la braca e gli stivali e aggiunge elementi presi dalle divise indossate dalle Grandi Potenze (Archivio Stefanos Fiotachis, Archivio Fotografico del Museo Benachi).

95. GAZZETTA UFFICIALE DELLO STATO CRETESE, anno 1°, n. 29, in Chanià, 28 aprile 1899. Decreto emanato il primo giorno in cui si costituì il primo governo dello Stato di Creta, pubblicato sulla gazzetta ufficiale; esonerava dal partecipare alla milizia quei cretesi che avevano subito danni materiali dai moti rivoluzionari del 1896-1897. Il decreto è firmato dal principe Giorgio di Grecia, sommo reggitore di Creta, e dai consiglieri (ministri) "Eleftherios K. Venizelos", Manoussos Koundouros, Hassan Skidianakis, Konstantinos Fournis e Nikolaos Yamalakos (Museo "Eleftherios Venizelos" - Ente Culturale del Comune di Atene).

96. ALEXANDROS ZAIMIS. Sommo reggitore di Creta (1906-1908).

97. LETTERA DI ELEFTHERIOS VENIZELOS da Vamos (15 giugno 1905), che testimonia la sua preoccupazione circa le sorti della lotta per unire Creta alla Grecia, quattro mesi dopo l'insurrezione a Therissos.

"Vamos, 15 giugno 1905

Carissimo Thanassis,

oggi andiamo via da Vamos e pernoveremo a Kambos, quindi ti prego di inviarmi lì il corriere.

Non c'è dubbio che Koundouros se ne va dopo essersi messo d'accordo con il Palazzo.

Lo scopo principale delle sue dimissioni e delle minacciate dimissioni di Kriaris era quello di convincere l'Europa a darci la caccia ora che - si dice - siamo pochi, per non dover poi affrontare i cretesi tutti uniti.

Fallito ciò, l'abbandono di Koundouros avrà lo scopo di non lasciarci soli a guidare la rivoluzione in modo da riuscire - come sperano - a mantenere il trono di reggente per il principe.

Sono però convinto che tutti questi calcoli si dimostreranno sbagliati, comunque l'abbandono da parte di Koundouros avendo come fine l'unione sembrerebbe

rafforzare la nostra lotta, se si vede la cosa da fuori, ma se la si vede dal di dentro si capisce che creerà delle difficoltà alla lotta.

Pare che il Palazzo Reale intenda spronare i suoi cortigiani a collaborare con Koundouros.

Ma, così come sono andate le cose, riuscirà a prendere per il naso Pologheorghis, per farlo collaborare anch'egli con Koundouros, o sotto di esso?

Ti abbraccio fraternamente,

Eleftherios K. Venizelos

Dopo aver chiuso le lettere in una busta sigillata, scrivi gli indirizzi e consegnale tutte e tre a Spyros Moatsos".

98. CARTOLINA POSTALE dei primi del XX secolo raffigurante Gheorghios Volanis e Yannis Karavitis in Macedonia (Archivio Stefanos Fiotachis, Archivio Fotografico del Museo Benachi).

99. CAPITAN PAN. E.V. FIOTACHIS, parente del fotografo Stefanos Fiotachis, assieme ad altri combattenti per la libertà della Macedonia ("Makedonomàchi") e Cretesi. Egli morì nel 1907 nella battaglia di Morichovo (Macedonia) (fot. Stefanos Fiotachis, Archivio Fotografico del Museo Benachi).

100. MINIRITRATTO DI GIOVINETTA cretese dell'inizio del XX secolo (fot. Stefanos Fiotachis, Archivio Fotografico del Museo Benachi).

101. NIKOS KASANTZACHIS con Anghelos Sikelianòs (Biblioteca del Parlamento Greco).

102. CAPITAN MICHÀLIS. Rilegatura in pelle, fatta a mano con la tecnica del "cuir repoussé" da Andreas Yanniaris che copia fedelmente un disegno del pittore ed incisore Yorgos Varlamos (Andreas Yanniaris, *Rilegatura Yanniaris*, Edizioni Adam, Atene 1997, p. 113).

103. EMMANOUIL TSOUDERÒS. (*La battaglia di Creta*, Quartiere Generale dell'Esercito, Ufficio Storico dell'Esercito, 1959).

104. LA BATTAGLIA DI CRETA. Cromolitografia, opera di I. Annousakis. Edizioni Unione Franchi Tiratori, maggio 1941 (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 4957/69).

105. BOMBARDAMENTO DI CHANIÀ (*La battaglia di Creta*, Quartiere Generale dell'Esercito, Ufficio Storico dell'Esercito, 1959).

106. PARACADUTISTI TEDESCHI poco prima dell'imbarco sugli aerei che li trasporteranno a Creta (*La battaglia di Creta*, Quartiere Generale dell'Esercito, Ufficio Storico dell'Esercito, 1959).

107. ANZIANI A IMBRO (Creta). Al centro si può vedere il vecchio-Xiroùchis, il caffettiere, mentre a sinistra c'è un uomo in età avanzata originario di Asféndro (Sfachià) (fot. Nelly's, 1927-1939, Archivio Fotografico del Museo Benachi, numero di sommario N. 7575).

108. ALBERO DI ULIVO A THÉRISSOS (fot. Stefanos Fiotachis 1926, Archivio Fotografico del Museo Benachi).

109. RAFFIGURAZIONE CROMOLITOGRAFICA di Cretese, riprodotta nel libro di Olfert Dapper intitolato *Naukeurige Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688, p. 257 (Biblioteca del Parlamento Greco).

110. Vedi la legenda 278.
111. Vedi la legenda 279.
112. Vedi la legenda 280.
113. CARTOLINA POSTALE dell' inizio del XX secolo raffigurante il palazzo della regina nella reggia di Cnosso (Archivio Fotografico del Museo Benachi).
114. Vedi la legenda 282.
115. Vedi la legenda 283.
116. LA FAMOSA PITTURA MURALE CON I DELFINI, copia della quale si trova nel palazzo della regina nella reggia di Cnosso. Le pitture originali sono conservate nelle Sale delle Pitture Murali del 1600-1400 a.C. del Museo Archeologico di Iraklio. Nella Cnosso dell' età Neopalaziale fiorisce l' arte pittorica che viene applicata a diversi oggetti. La fantasia mostrata dagli artisti minoici, sia nei colori che nei temi, influenzò chiaramente durante i secoli la tecnica di varie regioni affacciate sul Mediterraneo, e anche di altre. Queste pitture murali continuano ancor oggi ad emozionare l' osservatore, nonostante il degrado subito (fot. Spiros Panaghiotopoulos).
117. Vedi la legenda 284.
118. DISEGNO DELLA DEA CON LE COLOMBE, idolo fittile alto 21.3 cm, del XIII sec. a.C. circa, trovato a Gazi (Iraklio) e conservato nel Museo Archeologico della città (P. Kavadias, *Archeologia Preistorica*, Atene 1909, p. 437).
119. Vedi la legenda 11.
120. Vedi la legenda 4.
121. Vedi la legenda 288.
122. Vedi la legenda 289.
123. STATERE DI CNOSSO IN ARGENTO, del 400 a.C. Il diritto raffigura il Minotauro rivolto a destra, e testimonia come la tradizione mitologica dei Minoici venisse riprodotta sulle monete. Il labirinto, Minosse, Dedalo e il Minotauro, i simboli più caratteristici della civiltà cretese, hanno fornito spunti per i temi da raffigurare negli spazi molto ristretti delle monete. Ø 21 mm. (Atene, Museo Monetario).
124. STATERI DI GORTINA IN ARGENTO, del 360/350-322 a.C. Si tratta di due monete dello stesso conio. La prima, sul diritto, raffigura Europa seduta su un salice e rivolta a sinistra, mentre il secondo ha, sul rovescio, un toro in movimento. Gortina fu la prima tra le città cretesi a coniare monete raffiguranti il mito di Europa e il suo ratto da parte di Zeus, rappresentato dal toro. Ø 20 mm. (Atene, Museo Monetario).
125. DIDRAMMA DI APTERA IN ARGENTO, dal "tesoro" trovato a Festo nel 1953 (IGCH 152), occultato verso il 280-270 a.C. Sul diritto c'è un profilo femminile, probabilmente una ninfa, e l' iscrizione con il nome della città di Aptera (ΑΠΤΑΡΕΩΝ). Il rovescio raffigura l' eroe locale, Ptoleikos con scudo (Atene, Museo Monetario).
126. STATERE DI ITANOS IN ARGENTO, del 450 a.C. Sul diritto c'è un dio del mare, rivolto a destra. Dalle effigi e dalle iscrizioni sulle monete di Itanos si deduce che in questa regione era vivo il culto di divinità marine come Glauko e Tritone. Ø 22 mm. (Atene, Museo Monetario).
127. "TESORO" trovato a Festo nel 1953 (IGCH 152). Composto da 410 monete d' argento, soprattutto didramme,

perse o nascoste attorno al 280-270 a.C. Il "tesoro" è stato disperso ma nove pezzi sono conservati nel Museo Monetario di Atene.

128. Vedi la legenda 21.

129. Vedi la legenda 25.

130. Vedi la legenda 296.

131. Vedi la legenda 297.

132. "TESORO" trovato a Males (Ieràpetra - Creta) nel 1989. Contiene 150 "aspra" (monete) in lega di metalli grezzi, di Manouil I Komninos (1143-1180 d.C.), Isaac II Anghelos (1185-1195 d.C.), Alessio III Anghelos (1195-1203 d.C.), riproduzioni "fedeli" e riproduzioni latine (Atene, Museo Monetario).

133. Vedi la legenda 302.

134. SCULTURE DALLA CHIESA di San Tito a Gortina, VI-VII secolo (Sala delle Sculture, Museo Storico di Creta).

135. Vedi la legenda 303.

136. AGHIOS IOANNIS. Pittura murale dal catino absidale della chiesa di Aghios Gheorghios a Mérona di Amari, XIII secolo (Museo Storico di Creta).

137. CROMOLITOGRAFIE che rappresentano fortificazioni e castelli di Creta, pubblicate nell' edizione del libro di Olfert Dapper *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688, p. 216, 212, 248/1, 285/1b (Biblioteca del Parlamento Greco).

138. Vedi la legenda 305.

139. Vedi la legenda 39.

140. Vedi la legenda 307.

141. Vedi la legenda 308.

142. ΤΕΛΟΣ ΤΩ ΚΤΟΙΧΕΙΟΥ

("Fine dell' elemento "Ω"). L' ultima pagina del libro *ETYMOLOGICUM MAGNUM* (Dizionario etimologico), Venezia 1499 (8 luglio) di Nikolaos Vlastos e Zaccaria Kalliérghis. Nel colophon vengono citati Nikolaos Vlastos, Zaccaria Kalliérghis e Anna Loukà Notarà come finanziatrice dell' opera. Alla fine della pagina è stampata in rosso la marca tipografica di Nikolaos Vlastos.

Vlastos era Cretese, di famiglia nobile, persona di fiducia di Anna Notarà. Probabilmente l' idea di aprire una tipografia a Venezia fu sua, in quanto è giunta fino a noi la richiesta che egli aveva rivolto al Consiglio della Serenissima per ottenere la relativa licenza (21 settembre 1498). La sua collaborazione con uno dei primi tipografi, Zaccaria Kalliérghis, ci ha lasciato libri in greco che dal punto di vista estetico sono forse i migliori di quell' epoca. Purtroppo queste edizioni erano costosissime. Si rivolgevano principalmente ad un pubblico prettamente ellenico, che non possedeva né la necessaria preparazione culturale né la possibilità economica di accedervi. Comunque sia, nelle due ultime edizioni non viene fatto alcun cenno a Kalliérghis e la sua marca tipografica è stata rimossa. Da ciò si deduce che tra i due ci fossero stati screzi e che Kalliérghis se ne fosse andato senza poter rivendicare alcuna attrezzatura della tipografia, visto che la licenza era a nome di Vlastos, il quale manteneva la proprietà dei caratteri tipografici che Kalliérghis aveva curato per dieci anni. Si pensa però che la causa materiale dello scioglimento della collaborazione tra i due sia stato il fallimento della banca di Tomaso Lippomano in seguito

alla guerra tra Veneziani e Turchi, banca dove Vlastos aveva depositato i propri denari (donazione di Antonios Vlastos, fot. Manolis Mathios, Biblioteca del Museo Benachi, numero di sommario 12483).

143. AGHIOS GHEORGHIOS a cavallo che uccide il drago (66x51 cm). Opera eseguita da Gheorghios Klontzas nella seconda metà del XVI secolo. Questo artista (1530-1608 circa) ebbe una attività multiforme: persona erudita, miniaturista, pittore di icone; come il suo contemporaneo Michail Damaskinòs introdusse nella pittura cretese le inquietudini del manierismo italiano, in un periodo particolarmente fruttuoso per la cultura cretese (donazione di Eleni Stathatou, fot. Makis Skiadaressis, Museo Benachi, numero di sommario 21169).

144. IL MONASTERO DI ARKADI (*Catalogo Turistico 1994*, EOT - Ente Greco di Turismo, 1994, p. 43).

145. SILOGRAFIA CHE DECORAVA la seconda edizione del libro *Apocopos* di Bergadis, stampata a Monaco nel 1549. Questa silografia fa parte di un grande complesso di silografie che decorano una precedente edizione veneziana dell'*Iliade* di Omero.

146. CALCOGRAFIA COLORATA di Barent Langenes, *CANDIA, Caert-Thresoor*, eseguita a Middelburg nel 1598. Questo Atlante è un esempio caratteristico di edizione di piccolo formato, presentata nelle prime carte nautiche. Indica i luoghi sia con la denominazione antica che con quella dell'epoca. Il labirinto non viene presentato come simbolo, come si usava nelle carte dell'epoca, ma come città (Collezione dell'Istituto Culturale della Banca Nazionale).

147. EROTOCRITOS. Parte della pagina del codice manoscritto conservato nella Biblioteca Britannica. Indica la data di copiatura, ossia il 1710. La prima versione stampata dell'opera circolerà tre anni dopo, nel 1713, e si baserà sul manoscritto. Le silografie che decorano la prima edizione sono una versione stilizzata di quella del manoscritto, che aveva 121 immagini a colori.

148. Vedi la legenda 56.

149. Vedi la legenda 59.

150. CALCOGRAFIA di Marco Boschini, *CITTA DI CANDIA ASSEDIATA*, che raffigura l'assedio di Chàndakas e indica le più importanti posizioni fortificate della città. Faceva parte del libro edito a Venezia nel 1651, *Il Regno tutto di Candia delineato a parte, a parte et intagliato da Marco Boschini Venetiano. Al Serenissimo Principe e Regal Collegio di Venetia* (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 100195 vx).

151. CALCOGRAFIA COLORATA di Nicolaus Visscher *CANDIA /INSULA /CANDIA /olim /CRETA /N. Visscher exc., Atlas contractus*, eseguita ad Amsterdam prima del 1677 (Collezione dell'Istituto Culturale della Banca Nazionale).

152. PARTE DI "TESORO", 64 pezzi ritrovati a Fortezza (Cnosso) nel 1932, che erano stati occultati nel 1653. Tra le monete ci sono reali spagnoli, talleri austro-ungarici e olandesi (Atene, Museo Monetario).

153. Vedi la legenda 317.

154. Vedi la legenda 63.

155. FUCILE TURCO del XVII sec. a miccia. Canna lunga, ad avancarica, con miccia ("iskas"). Ha una semplice struttura metallica con rivestimento in cuoio nella parte

posteriore, e canna in ferro con decorazioni dorate alle due estremità (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 100114/27).

156. Vedi la legenda 319.

157. Vedi la legenda 321.

158. Vedi la legenda 322.

159. LA GUARDIA DEL COMUNE DI VAMOS (Chanià) fotografata da Stefanos Fiotachis nel 1896. Leonidas Papamalekos è il secondo da sinistra, nella fila di mezzo (fot. Stefanos Fiotachis, Archivio Fotografico del Museo Benachi).

160. THERISSOS 1905 - [*Le deliberazioni dei cretesi rivolte alle Grandi Potenze. La popolazione di Creta riunita in una manifestazione per proclamare dinanzi a Dio e agli uomini l'unione con il regno di Grecia in uno Stato libero, inscindibile e costituzionale*. Cromolitografia di Polli & Levantis, Atene. Edizioni: D. Papadimitriou (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 4949/10).

161. Vedi la legenda 326.

162. MEDAGLIA RICORDO della 1ª Mostra Internazionale di Creta (1900). Sul diritto c'è l'effigie del principe Giorgio e la scritta "Principe Gheorghios di Grecia, governatore di Creta". Sul rovescio c'è la scritta "1ª Mostra Internazionale 1900, Chanià-Creta" (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 11094).

163. LA GRÈCE PROTÈGÈ *la Crète et defend les Chrétiens massacres*. Litografia pubblicata su *Le Jour*, giornale francese. Raffigurazione allegorica della Grecia che protegge Creta e i cristiani contro la minaccia dell'avanzata delle Grandi Potenze (Museo Storico Nazionale).

164. MINIRITRATTO DI GIOVANETTA cretese dell'inizio del XX secolo (fot. Stefanos Fiotachis, Archivio Fotografico del Museo Benachi).

165. MANTAKAS in un aranceto a Chanià (fot. Nelly's, 1939, Archivio Fotografico del Museo Benachi, numero di sommario N. 7158).

166. ANZIANA DONNA in un cortile a Sitia (fot. Demetrio Lucas, 1985).

167. Vedi la legenda 278.

168. Vedi la legenda 279.

169. Vedi la legenda 280.

170. Vedi la legenda 9.

171. Vedi la legenda 283.

172. Vedi la legenda 284.

173. Vedi la legenda 285.

174. IL "PRINCIPE DEI GIGLI". Pittura murale nella reggia di Cnosso, copia situata nel corridoio della parte sud della corte. La pittura originale è conservata nella sala delle pitture murali del 1600-1400 a.C., del Museo Archeologico di Iraklio (fot. Spiros Panaghiotopoulos).

175. Vedi la legenda 11.

176. Vedi la legenda 288.

177. Vedi la legenda 289.

178. TETRADRAMMA DI IERÀPYTNA IN ARGENTO del II-I sec. a.C. Il diritto reca una testa femminile rivolta a destra e mura, mentre sul rovescio ci sono una palma e un'aquila e le iscrizioni IEPANII, AEYEOE e una sigla. La testa femminile

è la personificazione della Fortuna della città. La scritta indica il nome della città (ΙΕΡΑΠΥΤΗ). La scritta ΑΕΥΣΘΕ si riferisce al nome di colui che era responsabile del conio delle tetradramme mentre la sigla è il simbolo del controllo della produzione. Nel II-I sec. a.C. la zecca di Ierapytna ebbe ampio sviluppo, in quanto questa città aveva incrementato la propria influenza, sia amministrativa che economica, su tutta l'isola ma anche su altre regioni, agevolando in questo modo gli scambi commerciali. Ø 32 mm. (Atene, Museo Monetario).

179. STATERE DI ITANOS IN ARGENTO, del 320-270 a.C. Sul diritto c'è il profilo di Atena (girata verso sinistra), con l'elmo decorato da fiori, mentre sul rovescio c'è una aquila rivolta a sinistra che guarda all'indietro. In basso c'è Tritone e il nome della città (ITANIQN) che era un importante centro commerciale dove giungevano soprattutto i fenici, che commerciavano la porpora. Dalle effigi e dalle iscrizioni delle monete si deduce che qui era vivo il culto di divinità marine come Glauco e Tritone. Ø 25 mm. (Atene, Museo Monetario).

180. DIDRAMMA DI FESTO IN ARGENTO, facente parte del "tesoro" trovato in questa città nel 1953 (IGCH 152), occultato nel 280-270 a.C. Nel diritto c'è Eracle, in piedi, rivolto a destra mentre sul rovescio c'è un toro in movimento (Atene, Museo Monetario).

181. Vedi la legenda 127.

182. STATERE DI ITANOS IN ARGENTO, del 450 a.C. Sul rovescio c'è una stella. Ø 22 mm. (Atene, Museo Monetario).

183. DISEGNO che raffigura un Cretese-miceneo, da pittura murale nella tomba di re Rechmere, a Tebe (Egitto) che porta doni al sovrano. I rapporti tra la civiltà egiziana e quella minoica, commerciali ed economici, sono un dato di fatto testimoniato sia dai reperti trovati a Creta che da quelli in Egitto, che somigliano al Cretese-miceneo e alla Signora di Auxerre (P. Kavadias, *Archeologia Preistorica*, Atene 1909, p. 487).

184. STATUA DI AFRODITE di età ellenistica (Museo Archeologico di Chanià).

185. Vedi la legenda 25.

186. MONETA D'ORO DI THEODOSIO I, fine IV sec. d.C. (Atene, Museo Monetario).

187. Vedi la legenda 298.

188. Vedi la legenda 299.

189. Vedi la legenda 31.

190. Vedi la legenda 300.

191. Vedi la legenda 28.

192. AGHIOS NIKON IL METANOÏTE. Pittura di Manouil Panselinos da Protato (Aghios Oros, Karyès) (fot. Christos Theodorakopoulos, I. M. Chatzifotis, *Scuola Macedone, La scuola di Panselino [1290-1320]*, Edizioni: Ethikò Idrima Neotitos, Atene 1995).

193. Vedi la legenda 302.

194. LA SANTA TRINITÀ, realizzata con arte dal pittore Tommaso Batho, nella seconda metà del XVI secolo, 84x55 cm (fot. Spiros Panaghiotopoulos, Museo Bizantino e Cristiano, numero di sommario 1558/T. 2256).

195. LABARO DI GUERRA della Signoria della Serenissima

Repubblica di Venezia (Venezia, Palazzo Ducale).

196. CROMOLITOGRAFIE con rappresentazioni della flora e della fauna di Creta, come sono state impresse nell'edizione di Olfert Dapper *Naukeurige Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middelantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688, p. 285, 266, 260, 262 (Biblioteca del Parlamento Greco).

197. Vedi la legenda 136.

198. LO STEMMA GENTILIZIO dei Kallèrghi rappresentava l'aquila bicipite bizantina. Questa lastra a rilievo è datata MDLV (=1555) e proviene dalla chiesa della Madonna nella località Cato Ostraca Padiadas (Museo Storico di Creta).

199. LA TESTATA DELLA RELAZIONE di Francesco Basilicata, ingegnere dei lavori pubblici di fortificazione, indirizzata a Pietro Giustiniano, comandante militare generale di Creta, datata 6 dicembre 1630.

Justus es, et Justiam dilexisti.

Relatione di tutto il Regno di Candia nelle quale si descrivono tutte le sue città, fortezze, castelli, ville, monti, campagne, spiagge, fiumi, principati, cavalleria, fantaria, antichità, munitioni, vittovaglie, et armare delle galce. Con il modo della sua difesa, et altre cose notabili.

(Biblioteca Marchiana, Venezia Ms. Ital. VI, 1683 [=8976], copertina. Edizione: Sterghios G. Spanachis, *Monumenti della Storia Cretese*, vol. 1-6, Iraklio 1940-1969, 11-12, [Biblioteca del Parlamento Greco] e *Venetiae quasi alterum Byzantium, Aspetti dell'occupazione Veneta del Popolo Greco occupato dai Veneti*, direzione scientifica: Hrisa A. Maltesu, Istituto della Civiltà Greca, 1993, p. 347-348).

200. LA NOTA INTRODUTTIVA del letterato umanista Marcos Moussouros nell'edizione del *ETYMOLOGICUM MAGNUM, Grande Etimologico secondo l'alfabeto necessario a tutti*, Venezia 1499 (8 luglio) di Nikolaos Vlastos e Zaccaria Kallièrghis, "del primo bambino nato a Venezia nel 1499", come lui stesso dichiara con entusiasmo, salutando questa edizione memorabile.

201. SANT'ANNA INSIEME ALLA MADONNA (metà del XV secolo). Icona, 106x76 cm. In questa creazione straordinaria della Scuola Cretese, la luminosità abbagliante dei colori illumina con luce intensa la severità solenne della composizione. L'opera è falsamente firmata da Emmanuele Giane e datata 1637, aggiunte queste all'inizio del XX secolo. Durante la recente pulizia ed il restauro dell'opera è stato deciso di non eliminare questi dati, considerandoli una testimonianza preziosa riguardo alle predilezioni dei collezionisti di quell'epoca. L'icona fu realizzata con arte nello studio del pittore Angelo nella metà del XV secolo (fot. Machis Schiadaressis, Museo Benachi, numero di sommario 2998).

202. EDIZIONE POSTERIORE DI EROTOCRITOS scritta in prosa da Dionissios Fotinòs, indicativa delle ricerche spirituali durante il periodo dell'Illuminismo Neoellenico, pubblicato a Vienna nel 1818 (Biblioteca del Parlamento Greco).

203. EDIZIONE POSTERIORE del *Sacrificio di Abramo*, durante il periodo delle grandi rivoluzioni cretesi (1889) (Biblioteca del Parlamento Greco).

204. GAZZETTA VENETA ANONIMA della seconda metà del XVII secolo, proveniente dal "tesoro" scoperto ad Iraklio

nel 1958. Sulla stampa della parte posteriore si distingue chiaramente la scritta CANDIA Ø 25 mm. (Atene, Museo Monetario).

205. Vedi la legenda 41.

206. Vedi la legenda 315.

207. Vedi la legenda 317.

208. Vedi la legenda 63.

209. Vedi la legenda 318.

210. RAPPRESENTAZIONE DEL "CASTELLO GRANDE" con la flotta turca fuori dal porto di Candia (dettaglio). Affresco del XVIII secolo proveniente dall'abitazione di un dignitario Turco ad Iraklio, conservato nel Museo Storico di Iraklio (Theocharis E. Detorakis, *Geschichte von Kreta*, Heraklion 1997).

211. Vedi la legenda 155.

212. Vedi la legenda 73.

213. Vedi la legenda 322.

214. Vedi la legenda 71.

215. Vedi la legenda 319.

216. BATTAGLIA SULLA COLLINA *del Profitis Ilias*, 1886. Cromolitografia (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 4949/93).

217. Vedi la legenda 79.

218. Vedi la legenda 323.

219. Vedi la legenda 76.

220. Vedi la legenda 78.

221. SILOGRAFIA IN BIANCO E NERO dalla rivista inglese *The Graphic* sulla quale il popolo legge un manifesto degli ammiragli di Chanià (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 4949/70).

222. IL PRINCIPE GIORGIO al balcone del palazzo governativo di Chanià, il 10 dicembre 1898, mentre legge la sua proclama al popolo di Chanià. Fotografia del Museo Storico Nazionale (*Storia della Nazione Greca*, vol. XIV, Ekdotiki Athinon, 1970, p. 204).

223. SPILLA DA GIACCA COMMEMORATIVA del governo supremo di Creta che rappresenta il principe Giorgio. Al centro figura lo stemma, sotto al quale si trova una piccola immagine quadrata smaltata del principe Giorgio. A destra e a sinistra in maniera diagonale figurano la bandiera greca e la bandiera dello Stato di Creta (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 5079).

224. NIKOS CASANTZACHIS nel decennio del 1930 (Biblioteca del Parlamento Greco).

225. LA MADONNA, la chiesa storica di Therissos (fot. Stefanos Fiotachis, 1926, Archivio Fotografico del Museo Benachi).

226. MONACO MENTRE svolge incombenze quotidiane (fot. Nelly's, 1927-1939, Archivio Fotografico del Museo Benachi).

227. Vedi la legenda 278.

228. Vedi la legenda 279.

229. Vedi la legenda 280.

230. L' ENTRATA NORD del lato nord-orientale del palazzo di Cnosso, dove terminava la strada proveniente dal porto e

punto di raccolta delle merci (fot. Demetrio Lucas, 1978).

231. Vedi la legenda 282.

232. Vedi la legenda 283.

233. Vedi la legenda 284.

234. NELLA CRETA MINOICA LE "TAUROCATAPSIE" (attività acrobatiche in groppa al toro) erano al contempo cerimonie religiose e competizioni sportive. L'abilità e il coraggio dell'acrobata sono stati immortalati nella famosa pittura murale della reggia di Cnosso. Qui ne sono raffigurate le tre fasi successive (l'atleta afferra il toro per le corna - fa un doppio salto e sale sulla groppa dell'animale - uscita) (fot. Spiros Panagiotopoulos).

235. Vedi la legenda 11.

236. RYTHON IN STEATITE a forma di testa di toro, risalente al 1550-1500 a.C., trovato nella Piccola Reggia di Cnosso. Le corna, ormai perse, erano in legno rivestito d'oro, gli occhi in cristallo e il muso in marmo. Conservato nel Museo Archeologico di Iraklio (I. A. Papapostolu, *Creta*, Kliò, 1981, p. 110).

237. Vedi la legenda 288.

238. Vedi la legenda 289.

239. STATERE DI ITANOS IN ARGENTO, del 320-270 a.C. Sul rovescio c'è un'aquila rivolta a sinistra che volta la testa all'indietro. A destra c'è Tritone e a sinistra l'iscrizione con il nome della città (TANIGON), che era un importante centro del commercio dove giungevano soprattutto i Fenici, che commerciavano la porpora. Dalle effigi e dalle iscrizioni delle monete si deduce che qui era vivo il culto di divinità marine come Glauco e Tritone. Ø 25 mm. (Atene, Museo Monetario).

240. STATERE DI LYTTOS IN ARGENTO, del 400-300 a.C. Sul diritto c'è un'aquila che vola verso sinistra e sul rovescio una testa di cinghiale inserita in una superficie concava e il nome della città (AYTION). L'aquila fa riferimento al culto di Zeus Dikteos e il cinghiale a quello della dea della caccia, Artemide. La zecca di Lyttos coniava molte monete in argento e la produzione cessò quando la città venne conquistata da Cnosso nel III sec. a.C. Ø 24 mm. (Atene, Museo Monetario).

241. STATERE DI ELYROS IN ARGENTO, del IV sec. a.C. Sul diritto c'è una capra rivolta a destra e il nome della città (EAYPION). Sul rovescio è raffigurata un'ape. La capra simboleggia la ricchezza di bestiame che caratterizzava l'isola e l'ape l'abbondante produzione di miele. Nel III sec. a.C. la zecca di Elyros coniò anche dracme in argento con raffigurazioni della fauna locale. Ø 19 mm. (Atene, Museo Monetario).

242. Vedi la legenda 293.

243. STATUA BRONZEA DI GIOVANE, risalente al periodo tardoellenistico, trovata a Ieràpetra e conservata nel Museo Archeologico di Iraklio (I. A. Papapostolu, *Creta*, Kliò, 1981, p. 175).

244. Vedi la legenda 295.

245. Vedi la legenda 24.

246. Vedi la legenda 25.

247. "ASPRO" (MONETA) di ambra grezza, di Isaac II Angelos (1185-1195 d.C.) (Atene, Museo Monetario).

248. Vedi la legenda 298.

249. Vedi la legenda 299.
250. Vedi la legenda 31.
251. Vedi la legenda 300.
252. Vedi la legenda 303.
253. CROMOLITOGRAFIE che rappresentano porti e bastioni di Creta, come sono stati impressi nell'edizione di Olfert Dapper *Naukeurige Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688, p. 247, 284, 286, 218 (Biblioteca del Parlamento Greco).
254. Vedi la legenda 136.
255. Vedi la legenda 305.
256. Vedi la legenda 46.
257. LA PRIMA PAGINA DEL SIMPLICIUS, *Memorandum alle dieci categorie di Aristotele*, Venezia, Zaccaria Kallièrghis e Nikolaos Vlastos, 27 ottobre 1499. Questa edizione è l'unica effettuata durante tutto il periodo di archetipia in lingua greca. Una edizione indicativa delle elevate ricerche intellettuali dei Kallièrghis e Vlastos (*Venetiae quasi alterum Byzantium, Le Edizioni di Testi Greci da Aldo Manuzio e le Prime Tipografie Greche di Venezia*, catalogo dell'esposizione, a cura di M. I. Manussacas e di K. Staicos, Istituto della Civiltà Greca, 1993, p. 132-133).
258. Vedi la legenda 194.
259. Vedi la legenda 53.
260. Vedi la legenda 146.
261. OTTO REALES dell'Impero Spagnolo del XVII secolo provenienti dal "tesoro" trovato alla Fortezza di Cnosso nel 1932. Ø 40 mm. (Atene, Museo Monetario).
262. Vedi la legenda 57.
263. Vedi la legenda 317.
264. Vedi la legenda 155.
265. Vedi la legenda 63.
266. Vedi la legenda 322.
267. Vedi la legenda 321.
268. Vedi la legenda 76.
269. IL BOMBARDAMENTO DI Creta all'Acroterio - *Il Crimine e la Giustizia Divina*. Cromolitografia di Evangelo Paleologos, Pireo (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 4949/14).
270. Vedi la legenda 79.
271. Vedi la legenda 323.
272. SILOGRAFIA IN BIANCO E NERO dalla rivista inglese *The Illustrated London News* (aprile 1897), che porta il titolo *Insurgents lighting a signal in the mountains* e rappresenta un corpo di uomini armati che accende fuochi sulle montagne di Creta (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 10612 e).
273. LA BANDIERA GRECA che fu issata sulla fortezza di Chanià - Firkà nel mese di luglio del 1909, quando l'isola di Creta dichiarò la sua unione con la Grecia. Nel mese di agosto dello stesso anno, la bandiera fu ammainata con decisione presa dalle Grandi Potenze e l'albero fu tagliato da una compagnia della marina militare. Parte di questo albero si salvò e si trova al Museo Storico Nazionale (numero di sommario 4309).
274. SPADA DEL RE GIORGIO I, di fabbricazione tedesca della famosa fabbrica di armi SOLINGEN (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 4812).
275. NIKOS CASANTZACHIS insieme alla sua compagna Elena (Biblioteca del Parlamento Greco).
276. FAMIGLIA CRETESE in un uliveto (fot. Stefanos Fiota-chis 1926, Archivio Fotografico del Museo Benachi).
277. PALMA DEL PALMETO che si trova in località Vai, all'estremità nord-orientale di Creta (fot. Demetrio Lucas, 1984).
278. CROMOLITOGRAFIE con raffigurazioni della flora e della fauna di Creta, riprodotte nel libro di Olfert Dapper *Naukeurige, Beschryving der Eilanden, in de Archipel der Middellantsche Zee... Kreta nu Candia*, 1688, p. 261, 270, 272, 274 (Biblioteca del Parlamento Greco).
279. IDOLO FITTILE del periodo neolitico raffigurante divinità femminile della Natura, proveniente da Kato Ierapetra e conservato nel Museo Archeologico di Iraklio; è l'esempio più rappresentativo della ceramica neolitica cretese (I. A. Papapostolu, Creta, Kliò, 1981, p. 12).
280. IDOLO DEL 1600 A.C. in faience che rappresenta la "Dea dei serpenti", forse una giovane dea del risveglio della natura. È stato trovato nel tesoro del santuario centrale di Cnosso ed è conservato nel Museo Archeologico di Iraklio (fot. N. Stournaras, *Grecia 1971, An Annual Tourist Publication*, EOT - Ente Greco di Turismo, 1970, p. 80).
281. VEDUTA DI INTERNO nella reggia di Cnosso (fot. Demetrio Lucas, 1978).
282. DISEGNO DI VASO nello stile di Kamàres, alto 22 cm e proveniente da Cnosso (P. Kavadias, *Archeologia Preistorica*, Atene 1909, p. 410).
283. DISEGNO DI VASO alto 28.8 cm, risalente al periodo medio dell'età minoica, ritrovato a Paleòkastro (P. Kavadias, *Archeologia Preistorica*, Atene 1909, p. 473).
284. ANFORA IN PIETRA per cerimonie, trovata nella "Cisterna di Purificazione" della reggia dell'antica Zakros, l'unico palazzo minoico che non è stato saccheggiato. L'anfora è conservata nel Museo Archeologico di Iraklio (I. A. Papapostolu, Creta, Kliò, 1981, p. 142).
285. LA SALA DEL TRONO nell'atrio della reggia centrale di Cnosso. Al centro c'è il trono in pietra di gesso mentre a sinistra e a destra due grifoni dipinti, per accompagnare e proteggere il re o la regina (fot. Spiros Panaghiotopoulos).
286. DISEGNI DI IDOLI FITTILI, alti rispettivamente 18.3 e 15.9 cm (sinistra - destra), trovati nel sacrario della reggia di Cnosso. Le statuette originali sono conservate nel Museo Archeologico di Iraklio (P. Kavadias, *Archeologia Preistorica*, Atene 1909, p. 437).
287. DISEGNO DI PIASTRELLA in porcellana che rappresenta facciata di edificio, trovata nella reggia di Cnosso (P. Kavadias, *Archeologia Preistorica*, Atene 1909, p. 440).
288. TESTE DI IDOLI IN TERRACOTTA risalenti al periodo arcaico (Museo Archeologico di Chanià).
289. LA "SIGNORA DI AUXERRE". Piccola scultura in pietra calcarea che raffigura una Kore oppure una giovane dea arcaica, probabilmente Persefone. La statuetta risale alla metà del periodo dedalico (attorno al 640 a.C.) e probabilmente ha una qualche relazione con reperti simili (Kore

di Eleutherna) trovati durante gli scavi nella Necropoli di Orthi Petra nell'antica Eleutherna, rivelando così l'origine cretese. Nella tecnica con cui è stata rappresentata la sua chioma si possono vedere chiare influenze egiziane, fuse armoniosamente con il portamento e il sorriso arcaico. Questa statuetta fu scoperta casualmente (1907) nel Museo di Auxerre, nei pressi di Parigi, da un curatore del Louvre, e da allora è esposta permanentemente in quest'ultimo museo (Jean-Luc Martinez, *La Dame d'Auxerre*, copertina, Réunion des Musées Nationaux, Diffusion, Seuil 2000).

290. STATERE DI KYDONIA in argento, del IV sec. a.C. Sul rovescio c'è l'effigie di Kydon, rivolto a sinistra, che tende l'arco e la scritta ΚΥΔΩΝ che si riferisce sia al nome dell'eroe sia al nome della città. La leggenda racconta che Kydon, figlio di Akali, figlia di Minosse, edificò Kydonia sulla punta nord-orientale dell'isola. In quella zona veneravano Artemide Diktina e Dioniso. A quest'ultimo dio, come anche a Kydon, fondatore della città, erano dedicati gli stateri che venivano conati qui. Ø 22 mm. (Atene, Museo Monetario).

291. LE DUE FACCE DI UNO STATERE DI PRESSÒS in argento, dal "tesoro" trovato a Creta prima del 1964 (IGCH 153), con data di occultamento attorno al 280-270 a.C. Il diritto raffigura l'eroe Eracle mentre tende l'arco mentre il rovescio c'è una colomba. Ø 19.4 mm. (Atene, Museo Monetario).

292. LE DUE FACCE DI UNO STATERE DI FESTO IN ARGENTO dal "tesoro" trovato a Creta prima del 1964 (IGCH 153), con data di occultamento attorno al 280-270 a.C. Il diritto raffigura Eracle e l'Idra di Lerna mentre sul rovescio c'è un toro (Atene, Museo Monetario).

"Tesoro" di monete: Si tratta di monete che sono state nascoste o perdute tutte assieme. La stima del valore dei "tesori" viene fatta in base sia al valore di scambio delle monete nel momento in cui furono occultate, sia alle notizie storiche che forniscono circa gli usi commerciali, sociali dei rispettivi periodi. Vengono classificati in quattro categorie, a seconda del momento dell'occultamento. La prima categoria riguarda quei tesori che il proprietario non aveva intenzione di riprendere (depositati in tombe, ecc.). La seconda quelli che sono andati perduti casualmente (per naufragio, ecc.). La terza quelli che sono stati nascosti in seguito a situazioni di emergenza (invasioni nemiche, guerre in atto, distruzioni per fenomeni naturali) e la quarta quelli che costituivano i risparmi dei proprietari. In questi casi i tesori non contenevano esclusivamente monete ma anche oggetti di valore (gioielli, ecc.).

293. "TESORO" riportato alla luce prima del 1964 a Creta (IGCH 153). È composto da sette stateri in argento di città cretesi (Gortina, Festo, Polirrinio, Pressòs), occultati attorno al 280-270 a.C. Il "tesoro" è stato disperso ma sette pezzi sono ora conservati nel Museo Monetario di Atene. Al centro del "tesoro" si distingue chiaramente uno statere con testa di toro incisa due volte, ove l'animale è decorato con fasce ed è pronto per essere sacrificato (Atene, Museo Monetario).

294. STATUA IN MARMO di filosofo di età romana, conservata nel Museo Archeologico di Iraklio (Anna Kofou, *Creta: Tutti i musei e i siti archeologici*, Ekdotiki Athinon, Atene 1992, p. 66).

295. TESTA DI EPOCA ROMANA (Museo Archeologico di Chanià).

296. MOSAICO DI ETÀ ROMANA (Museo Archeologico di Chanià).

297. "ASPRO" (MONETA) in ambra grezza di Isaac II Angelos (1185-1195 d.C.) (Atene, Museo Monetario).

298. MINIATURA DEL XII sec. circa, dalla cronografia di Ioannis Skylitzis *Compendio di storie* ("*Sinopsis Istorion*") che si riferisce alla apostasia di Thomàs lo Slavo (821-823) che indebolì l'Impero Bizantino di Michail II e le isole conquistate, come Creta, e offrì agli Arabi l'occasione di sfruttare la situazione. Da quel momento e per circa un secolo, l'isola per gli Arabi fu la base dalla quale partire per incursioni nel Mediterraneo orientale. Il manoscritto illustrato di I. Skylitzis è conservato nella Biblioteca Nazionale di Madrid (*10.000 Years of Greek Shipping*, vol. I, T&T 2001, p. 86).

299. FULLUS, MONETA ARABA del 900 d.C. circa, recante solo nomi di emiri o frasi estratte dal Corano e mai raffigurazioni. Questo particolare fullus in rame è dell'emiro Muhammad bin Shu'ayb e reca l'iscrizione "Maometto, l'invio di Allah Shu'ayb". Il ritrovamento di monete arabe a Creta e in altre regioni della Grecia è un'importante testimonianza dell'attività commerciale sviluppatasi tra questi luoghi e gli Arabi (Museo Storico di Creta).

300. FULLUS IN RAME dell'emiro Muhammad bin Shu'ayb, datato attorno al 900 d.C. (Museo Storico di Creta).

301. MINIATURA DEL XII sec. circa, dalla cronografia di Ioannis Skylitzis *Compendio di storie* ("*Sinopsis Istorion*") che rappresenta il castello di Chàndakas mentre la flotta bizantina sbarca in questa città di Creta, nel luglio del 960. Un anno più tardi i Bizantini riconquistarono l'isola che era occupata dagli Arabi. Il manoscritto illustrato di I. Skylitzis è conservato nella Biblioteca Nazionale di Madrid (*10.000 Years of Greek Shipping*, vol. I, T&T 2001, p. 86).

302. GRANATA DI FUOCO LIQUIDO (X-XII SEC. D.C.). Trovata nei magazzini della fortezza di Chanià, quando questa si arrese al principe Giorgio di Grecia, sommo reggitore dell'isola di Creta (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 1913).

303. LA TESTATA DEL LIBRO di Marco Boschini *Il Regno tutto di Candia delineato a parte, a parte et intagliato da Marco Boschini Venetiano. Al Serenissimo Principe e Regal Collegio di Venetia*, che fu pubblicato a Venezia nel 1651. Calcografia che rappresenta la mappa dell'isola di Creta senza titolo, e il leone di San Marco di Venezia, il quale difende l'isola armato di spada (Biblioteca del Parlamento Greco).

304. ASPETTO DI VENEZIA dal libro manoscritto con le impressioni dal viaggio in Italia di Bedrich di Domin (inizio del XVII secolo), il quale è conservato nella Biblioteca dell'abbazia di Strachof a Praga (K. Staicos, *Biblioteca - dall'Antichità al Rinascimento*, Atene 1996, p. 483).

305. LO STEMMA GENTILIZIO dei Kallèrghi rappresentava l'aquila bicipite bizantina. Questa lastra a rilievo è datata MDLV (=1555) e proviene dalla chiesa della Madonna nella località Cato Ostraca Padiadas (Museo Storico di Creta).

306. TESTA GOTICA DI CRISTO, proveniente da chiesa veneta a Candia, XIII secolo (Museo Storico di Creta).

307. IL CASTELLO FRANCO. Una costruzione di fortificazione dei Veneti del 1371 d.C. Il Castello Franco si trova all'est del paese di Sfachia, al sud di Creta, costruito quasi

accanto alla costa per la protezione della zona dalle invasioni dei pirati.

L'alba del 18 maggio del 1828, l'esercito di Mustafà lasciò composto da 8.400 uomini attaccherà i 400 circa Epiroti e Cretesi che si trovavano barricati nella fortezza distrutta. Il capo Epirota delle formazioni irregolari, Dalianis Chatzimichalis, metterà in atto una sortita dal castello ed in seguito ad un violentissimo combattimento caderà morto come del resto tutti i suoi compagni di lotta. I loro cadaveri rimarranno insepolti sulla costa per molti giorni. La storia però non finisce lì. A partire dal 1828 fino ad oggi, sia gli indigeni che i visitatori della zona, sostengono che verso la metà del mese di maggio e nelle prime ore di mattina, appaiono decine di ombre, vestite di nero ed armate, che partono dal vicino monastero distrutto di San Charalambo e si dirigono verso il Castello Franco per poi sparire nelle acque del Mare Libico. Non si sa se si tratta dei morti insepolti del combattimento sanguinoso, oppure di rifrazione dei vapori acquei nelle correnti meridionali della caligine mattutina, o ancora di miraggio, di autosuggestione di massa o di fantasmi. Questo luogo accende la fantasia e l'arte popolare la nutre con storie. La rugiada della mattina ha dato il nome alla ombra che si chiamano Drossulites (in greco drossiá: rugiada), imprimendo in modo caratteristico le figure (fot. M. Vernardos, *Greece 1971, An Annual Tourist Publication*, Ente Greco di Turismo, 1971, p. 82).

308. CALCOGRAFIA COLORITA della mappa di Creta, dalla *Geografia* di Claudio Tolomeo, *CANDIA INSULA, OLIM Creta // Insula Creta Iouis incunabilis et /centu urbibus olim clara fuit, qua /rum Plinii ctate quadragesima tm /extabant, hodie uero tres insignio /res tantum habet Candiam, Ca /neam, et Rhetinu*, dalla *Geografia cioè Descrizione Universale della Terra...*, pubblicato da Paolo e Francesco Galignani a Padova, nel 1621. La mappa è il duplicato della mappa di Creta come essa fu pubblicata nel *Descrizione dell'Isola di Candi*, di Thomaso Porcacchi *L'isole più famose del mondo...* (Collezione dell'Istituto Culturale della Banca Nazionale).

309. MOCENIGO, moneta veneta del XVI secolo, del doge Andrea Gritti, 1523-1538 (Museo Storico di Creta).

310. FONTANA RIMONDI. Fontana di architettura veneta a Rethimno, restaurata nel 1623, con teste di leoni e quattro colonne le cui sommità sono di stile corinzio. La fontana durante il XVI ed il XVII secolo rappresentò un'importante fonte di acqua potabile per gli abitanti della città (fot. Spiros Panaghiotopoulos).

311. PIETA GRAVE, 72.1x58.1 cm. Creazione cretese basata allo stile iconografico occidentale del lamento funebre della Madonna tratto dalla Pietà, alla metà del XV secolo (fot. Machis Schiadaressis, Museo Benachi, numero di sommario 3050).

312. JHS, emblema dei monaci Francescani della Risurrezione e della discesa agli inferi, dipinta da Andrea Rizzo nel XV secolo, 44.5x63.5 cm (fot. Spiros Panaghiotopoulos, Museo Bizantino e Cristiano, numero di sommario 1549/T. 9638).

313. ΩΡΟΛΟΙΟΝ CYN ΘΕΩ di Zaccaria Kalliérghis (23 agosto 1509). Questa edizione si conserva nella Biblioteca Nazionale Greca ed è la terza della serie di Kalliérghis (dopo la Serie di sei salmi recitati all'inizio del mattutino ed la Composizione esortativa del Diletto Diacono di Santa

Sofia) del secondo periodo tipografico (1508-1509) ed il primo libro puramente liturgico. Questa pubblicazione si realizzò con il finanziamento dell'editore e libraio Jacobus Pentius de Leuco di Como (*Venetiae quasi alterum Byzantium, Le Edizioni di Testi Greci da Aldo Manuzio e le Prime Tipografie Greche di Venezia*, catalogo dell'esposizione, a cura di M. I. Manussacas e di K. Staicos, Istituto della Civiltà Greca, 1993, p. 140-141).

314. DUE EDIZIONI DELLA FAMOSA CASA editrice di Nikolaos Glychis della città d'Ioannina che distano tra loro circa 130 anni. Sulla sinistra, la pagina del titolo della prima edizione dei versi del sacerdote di Giane Emmanuele, il cosiddetto Bunialis, realizzata a Venezia nel 1684 e sulla destra l'edizione posteriore di *Erotocritos* del 1813, cento anni di preciso dopo la prima edizione (Biblioteca del Parlamento Greco).

315. CORAZZA VENETA, proveniente dall'occidente dell'isola di Creta e risale al XV-XVI secolo (Museo Storico di Creta).

316. TORNESSIA SESSANTA di Giovanni Cornilio proveniente dal "tesoro" scoperto alla città di Iraklio nel 1958. Il disegno frontale rappresenta il Leone di San Marco che fu l'emblema della Serenissima Repubblica di Venezia, mentre nella parte posteriore si distingue le scritte "Tornessia Sessanta" ed "Giovanni Cornilio", con data di occultazione il 1625-1629. Ø 29 mm. (Atene, Museo Monetario).

317. ORNAMENTO DI TESTATA che rappresenta un Turco a cavallo, dalla pagina del titolo dell'edizione *Turcorum Origo, Principes, Imperatores, Bella, Praelia, Caedes, Victorine...*, 1578 (Biblioteca del Parlamento Greco).

318. FUCILE DEL CAPO di formazioni irregolari Cretese Parashachis. A canna lunga, si carica da davanti e si tratta di arma di combattimento contro le mura dotate di meccanismo a silice, del tipo miquelet della metà del XVIII secolo. Il suo scheletro è in legno, il rivestimento in ferro e porta sei anelli di ferro che sorreggono la canna (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 2305).

319. SPADA del periodo della Rivoluzione Greca che apparteneva a Ioannis Vassulis-Deliannakis, capo di Rethymno durante la rivoluzione cretese del 1866 (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 3822).

320. VASSILIOS CHALIS. Pittura ad olio di P. Iconomu, 1863. Il combattente della lotta nazionale per la liberazione del 1821 V. Chalis partecipò insieme ai capi di formazioni irregolari G. Dascalachis, Sifacas, Papandreu, A. Fassulis e Mustughianachis alla battaglia vittoriosa, nei pressi di Lulo di Chania (14 giugno del 1821). Inoltre partecipò insieme ai capi di formazioni irregolari G. Dascalachis, A. Fassulis e A. Panaghiotu alla battaglia nei pressi della fortezza Malaxa di Creta, il 23 giugno del 1821 (Museo Storico Nazionale).

321. IL FAMOSO CODICE DEI SACRIFICI, il quale fu costituito nel 1834 da parte delle autorità egiziane. In questo codice sono registrate le vittime delle violenze turche come anche le confische dei patrimoni cristiani durante il periodo 1821-1830 (Theocharis Detorachis, *L'Amariano ed il Santo del Santo Martire Efstathios*, Parrocchia di Amarianu Pediados - Circolo Culturale Amarianu Pediados, Iraklio 2005, p. 17).

322. YATAGAN del periodo della Rivoluzione Greca che apparteneva a Nikolaos Parashachis, un capo di formazioni

apparteneva a Nikolaos Parashachis, un capo di formazioni irregolari Cretese. Lo yatagan è accompagnato dalla guaina in legno, rivestita di cuoio. La lama è in ferro ed l'impugnatura in argento con lamine bronzee e due parti cornee. Su di esso si distinguono con difficoltà delle scritte ottomane ed un timbro sulla lama (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 2018).

323. NEL 1878 È STATO FIRMATO IL PATTO DI CHALEPA. La sconfitta che la Turchia subì dalla Russia (1877-1878), le rivoluzioni sulla penisola Balcanica, il Trattato di Berlino e soprattutto la rivoluzione cretese nel secondo quarto del XIX secolo, hanno ravvivato la questione cretese sulla scena politica internazionale, considerandolo come l'ostacolo più importante nelle relazioni tra la Grecia e la Turchia con l'intenso coinvolgimento delle Grandi Potenze naturalmente. Secondo la Convenzione, l'isola di Creta si separava dal resto dell'Impero Ottomano con la conseguente concessione di privilegi alle popolazioni cristiane che sarebbero amministrate dall'Amministrazione Generale Cretese. In realtà, il Patto di Chalepa costituiva una modificazione della "Legge Organica" del 1868. In foto figura il certificato rilasciato ad Antonio Macatunachis, da parte dell'*Assemblea Generale dei Cretesi*, per mezzo di cui si riconosceva la sua qualità di mandatario delegato della provincia di Malevisio, dal 5 aprile 1878, perché esso possa partecipare all'Assemblea Generale dei Cretesi che fu convocata il 29 maggio (data che viene riferita anche nel suo certificato) ad Apokoronos di Chanià.

324. SCENA TRATTA dalla rivoluzione cretese del 1866 su oleografia popolare di A. Z. Vlahachi (40x57 cm). Durante la nuova ribellione cretese (1866-1869), le brutalità dei Turchi e le oppressioni continue contro la popolazione come anche l'olocausto del monastero di Arkadi nel novembre del 1866, mobilitarono l'opinione comune internazionale e costrinsero la Sublime Porta a concedere autonomia amministrativa limitata (fot. Manolis Mathios, Museo Benachi, numero di sommario 11099).

325. BANDIERA NAUTICA TURCA, ottenuta come preda di guerra da G. Crassacachis, alla località Mavri Placa (Placca Nera) di Apokoros, il 30 giugno del 1896 (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 1557).

326. ELEFTHERIOS VENIZELOS degli inizi del secolo, riproduzione dal fotografo Cretese Stefanos Fiotachis (fot. Stefanos Fiotachis, Archivio Fotografico del Museo Benachi).

327. BANDIERA DELLA STATO CRETESE (1899-1909). Fu usata il 9 dicembre del 1898, quando il principe Giorgio arrivò a Creta nella qualità del sommo reggitore (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 1712).

328. Creta, *Giornale dell'Amministrazione Generale di Creta*. La prima pagina del giornale *Creta*, datato 29 giugno 1889. Il giornale veniva pubblicato a Chanià a partire dalla fine di gennaio del 1867, e rappresentava lo strumento delle amministrazioni dell'isola, dell'Assemblea Generale dei Cretesi e del Governo Provvisorio di Creta. Dal numero 394 al sottotitolo (10 settembre del 1876) c'era scritto "Giornale di notizie interne ed estere e di altre attualità". Veniva pubblicato sia in lingua greca che in lingua turca fino al 13 gennaio del 1886. A partire da quella data, solo nella lingua greca (Museo "Eleftherios K. Venizelos" - Ente Culturale del Comune di Atene).

329. MEDAGLIA COMMEMORATIVA indorata della Lotta Cretese. Il disegno inciso frontale rappresenta dettagli della scena d'incendio di Arkadi e la scritta LOTTA CRETESE/1866-1867-1868. Il rilievo della parte posteriore rappresenta il volatile mitologico, Fenice, che appare tra fiamme ed i fumi con le ali aperte, e la scritta DALLE MIE CENERI RINASCO (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 4861α).

330. CROMOLITOGRAFIA che rappresenta la mappa di Creta e dipinti con intelaiatura esterna registrazione dei nomi antichi delle località e testi accompagnatori dedicati al popolo cretese, a partire dall'antichità fino alla fine del XIX secolo. Autore dei testi è il filelleno Giovanni Petrof da Mosca e la litografia fu stampata nel laboratorio litografico multicolore di Giovanni D. Neratzi a Lipsia (Museo Storico Nazionale, numero di sommario 1588).

331. FOTOGRAFIA DI UN CRETESE anziano che indossa il suo costume da cerimonia all'inizio del XX secolo (fot. Stefanos Fiotachis, Archivio Fotografico del Museo Benachi).

332. IL FARO DEL PORTO DI CHANIÀ nel 1926 (fot. Stefanos Fiotachis, Archivio Fotografico del Museo Benachi).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAPHY BIBLIOGRAPHIE / BIBLIOGRAFIA

A. ΓΕΝΙΚΑ

1. ΓΕΝΙΚΑ ΕΡΓΑ

- Δετοράκης Θ., «Βιβλιογραφία της Κρητικής Ιστορίας», *Παλίμψηστον* 3, 1986, σ. 161-237
Δετοράκης Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1990
Κριάρης Π. Κ., *Ιστορία της Κρήτης (Νέα) από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, Α'-Γ'*, Αθήναι 1930-1937
Ξανθουδίδης Στ., *Επίτομος Ιστορία της Κρήτης*, εν Αθήναις 1909
Παναγιωτάκης Ν. Μ. (επιμ.), *Κρήτη. Ιστορία και πολιτισμός, Α'-Β'*, Έκδοση Συνδέσμου Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Ηράκλειο 1987-1988.
Ψιλάκης Β., *Ιστορία της Κρήτης, Α'-Γ'*, εν Χανίοις 1899-1909
Ψιλάκης Ν., *Μοναστήρια και ερημητήρια της Κρήτης, Α'-Β'*, Ηράκλειο 1993-1994
Matton R., *La Crète au cours des siècles*, Athènes 1955
Tulard D. J., *Histoire de la Crète*, Que sais-je? 1018, Paris 1918

2. ΧΩΡΟΓΡΑΦΙΑ - ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ - ΟΔΗΓΟΙ

- Κωφού Α., *Κρήτη. Όλα τα Μουσεία και οι Αρχαιολογικοί χώροι*, Αθήνα 1989
Σπανάκης Στ., *Κρήτη. Τουρισμός, ιστορία, αρχαιολογία. Α' Ανατολική Κρήτη. Β' Δυτική Κρήτη*, Ηράκλειο 1983 (τρίτη έκδοση)
Σπανάκης Στ., *Πόλεις και χωριά της Κρήτης*, Ηράκλειο 1981
Bowman J., *Crete*, London 1978
Clutton El. - Kenny A., *Crete*, Canada 1976
Guanella H., *Kreta. Ein Reiseführer*, Zurich 1969
Hopkins A., *Crete, Its Past, Present and People*. Illustrated by Victor Shreeve, London 1977
Logiadou-Platonos S. - Marinatos N., *Crete*, Athens 1985

3. ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ

- Buondelmonti Cr., *Descriptio Insule Crete et Liber Insularum*, cap. XI: Creta (édition critique, par Marie-Anne van Spitael), Heracleion 1981
Hemmerdinger-Iliadou D., 'La Crète sous la domination vénitienne et lors de la conquête turque (1322-1684), d'après les pèlerins et les voyageurs', *Studi Veneziani* 9, 1967, p. 535-623
Pashley R., *Travels in Crete*, I-II, London 1837 (Amsterdam 1970)

- Raulin V., *Description physique de l'île de Crète*, I-II, Bordeaux 1859-1869
Sieber F. W., *Reise nach der Insel Kreta im griechischen Archipelagus im Jahre 1817...*, Leipzig und Sorau 1823
Spratt T. A. B., *Travels and Researches in Crete*, I-II, London 1865
Tournefort L. P., *Relation d'un voyage du Levant*, I, Paris 1717

4. ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΙΑ

- Basilicata Fr., *To Βασίλειον της Κρήτης (Cretae Regnum)*, Εκδόσεις «Μικρός Ναυτίλος» - Βικελαία Βιβλιοθήκη - Σύλλογος Τ.Ε.Δ.Κ. Κρήτης, Ηράκλειο 1994
Boschini M., *Il Regno tutto di Candia*, Venetia 1651 (Modena 1967)
Coronelli R. P., *Isolatio del Atlante Veneto*, Venetiis 1696
Monumenta Chartographica Cretae, Editrice Memor, Modena 1968
Ratti A., *La toponomastica di Creta desunta dalla carta "Isola e Regno di Candia" di Vincenzo Coronelli (1696)*, Venezia 1976
Ζαχαράκης Χρ., *Κρήτης νήσου θέσις. Τέσσερις αιώνες έντοπης χαρτογραφίας της Κρήτης (1477-1800)*, Εκδόσεις «Μικρός Ναυτίλος», Ηράκλειο 2004

5. ΑΡΧΕΙΑ - ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ - ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΠΤΡΑΦΩΝ

- Δρακάκης Εμμ. Γ. (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149, Α' (16 Ιανουαρίου - 30 Μαρτίου 1549)*, Βενετικές Πηγές της Κρητικής Ιστορίας-2, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2004
Ζακωθινός Δ., «Τα ιστορικά και μοναστηριακά αρχεία της Κρήτης», *Επετηρίς της Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, Β', 1939, σ. 505-526
Καυλαμάνης Στ. - Λαμπάκης Στ. (εκδ.), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος νοτάριος Χάνδακα (1506-1532), Διαθήκες, Απογραφές, Εκταμήσεις*, Βενετικές Πηγές της Κρητικής Ιστορίας-1, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2003
Παναγιωτάκης Ν., «Ερευναι εν Βενετία», *Θησαυρίσματα* 5, 1968, σ. 45-118
Σταυρινίδης Ν., *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης, Α'-Ε'*, Ηράκλειο 1975-1985
Τωμαδάκης Ν. Β., *Γενική κεφαλαιώδης καταγραφή των εν τω Ιστορικώ Αρχείω Κρήτης αρχείων και αντικειμένων του Μουσείου, Χανιά 1933*

Ζαχαριάδου Ελ. (εκδ.), *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τρίτος κώδικας 1669/73-1750/67*, Τουρκικές Πηγές Κρητικής Ιστορίας-1, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2003

Β. ΠΕΡΙΟΔΟΙ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

1i. ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ζώης Α., «Κρήτη. Εποχή του λίθου» στο: *Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις* 18, 1973, σ. 210-211
Σακελλαράκης Ι. Α., «Νεολιθική Κρήτη» στο: *Κρήτη και νεολιθική Ελλάς*, Εκδ. Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος, Αθήναι 1973, σ. 131-146
Hutchinson R., *Prehistoric Crete*, Harmondsworth 1965

1ii. ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Αλεξίου Στ., *Μινωικός Πολιτισμός*, Ηράκλειο 1982 (8' έκδοση)
Μαρινάτος Σπ. - Himmer M., *Κρήτη και Μυκηναϊκή Ελλάς*, Αθήναι 1959
Σακελλαράκης Γ., *Μουσείο Ηρακλείου*. Εικονογραφημένος Οδηγός, Ηράκλειο 1982
Σακελλαράκης Γ., *Αρχάνες. Μια νέα ματιά στη Μινωική Κρήτη*, 1-2, Αθήναι 1997
Bonnet E. L. - Chadwick J. - Ventris M., *The Knossos Tablets. A Translation*, London 1959
Cadogan G., *Palaces of Minoan Crete*, London 1976
Evans A., *The Palace of Minos at Knossos*, I-IV, London 1921-1936 (επανέκδοση: 1964)
Matt Von L. - Alexiou St. - Platon N. - Guanella H., *Ancient Crete*, New York 1968
Nilsson M.P., *The Minoan - Mycenaean Religion and its survival in Greek Religion*, Lund 1950
Platon N., *Crète*, Genève 1966
Rund I. M., *Minoan Religion. A Bibliography*, Oslo 1980
Schachermayer E., *Die minoische Kultur des alten Kreta*, Stuttgart 1964
Ventris M., *The Language of the Minoan and Mycenaean Civilisation*, London 1950
Zervos Ch., *L' Art de la Crète néolithique et minoenne*, Paris 1956

2. ΔΩΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Μανδαλάκη Αν., *Κοινωνία και οικονομία στην Κρήτη κατά την αρχαϊκή και την κλασική εποχή*, Ηράκλειο 2004
Μικρογιαννάκης Εμ., *Η Κρήτη κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους. Αι πολιτικά σχέσεις της νήσου μετ' άλλων πόλεων ή κρατών*, εν Αθήναις 1967
Παναγόπουλος Α., *Πλάτων και Κρήτη*, Αθήναι 1981
Brule P., *La piraterie crétoise hellénistique*, Paris 1978
Demargne P., *La Crète dédalique. Histoire d' une Renaissance*, Paris 1947
Demargne P., *Naissance de l' Art Grec*, Paris 1964
Guarducci M., *Inscriptiones Creticae*, I-IV, Roma 1935-1950
Kirsten E., *Das dorische Kreta*, Wurzberg 1942
Le Rider G., *Les monnaies crétoises*, Athènes 1966
Matton R., *La Crète Antique*, Athènes 1960
Spyridakis St., *Ptolemaic Itanos and Hellenistic Crete*, University of California Press, 1970
Willets R.F., *Aristocratic Society in Ancient Crete*, London 1965
Willets R.F., *The Law Code of Gortyn*. Edition with

introduction, translation and commentary, Berlin 1967
Willets R.F., *Everyday Life in Ancient Crete*, London 1969
Willets R.F., *Cretan Cults and Festivals*, London 1962

3. ΡΩΜΑΙΟΚΡΑΤΙΑ

Τσουγκαράκης Δ., «Ρωμαϊκή Κρήτη (1ος αι. π.Χ.-5ος αι. μ.Χ.)» στο: *Κρήτη. Ιστορία και πολιτισμός* (επιμ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης), Α', σ. 285-336
Deininger J., *Die Provinziallandtage der romischen Kaiserzeit*, Munchen 1965
Sanders J. F., *Roman Crete*, Warminster 1982

4. ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΡΗΤΗ

Δετοράκης Θ., *Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου της Κρήτης και η σχετική προς αυτούς φιλολογία*, Αθήναι 1970
Καλοκύρης Κ. Δ., *Αι βυζαντιναι τοιχογραφίαι της Κρήτης*, Αθήναι 1957
Ξανθουδίδης Στ., *Χάνδαξ-Ηράκλειον. Ιστορικά σημειώματα* (επιμέλεια και συμπληρωματικά σημειώσεις: Στυλ. Αλεξίου), Ηράκλειον 1964
Παναγιωτάκης Ν. Μ., *Θεοδόσιος ο Διάκονος και το ποίημα αυτού «Αλωσις της Κρήτης»*, Ηράκλειον 1960
Χρηστίδης Β., *Η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες (± 824). Μια αποφασιστική καμπή στον αγώνα μεταξύ Βυζαντίου και Αράβων*, Αθήναι 1982
Christides V., *The Conquest of Crete by the Andalusian Moslems*, Athens 1984
Kremp M., *Arabisches Kreta. Das Emirat der Andalusier (827-961)*, Frankfurt 1995
Schlumberger G., *Ο αυτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκάς*, μτφ. Ι. Δαμπρίδου, εν Αθήναις 1905
Tsougarakis D., *Byzantine Crete, from the 5th Century to the Venitian Conquest*, Athens 1988

5. ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ

Δετοράκης Θ., *Βενετοκρατικά Μελετήματα*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1995
Ζουδιάνος Ν., *Ιστορία της Κρήτης επί Ενετοκρατίας*, Αθήναι 1960
Μαλτέζου Χρ., «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας» στο: *Κρήτη. Ιστορία και πολιτισμός* (επιμ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης), Β', Ηράκλειο 1988, σ. 107-161
Μανούσση Μ. Ι., *Η εν Κρήτη συνωμοσία του Σήφη Βλαστού (1453-1454) και η νέα συνωμοτική κίνησης του 1460-1462*, Αθήναι 1960
Ξανθουδίδης Στ., *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, Αθήναι 1939
Παναγιωτάκης Ν., «Ερευναι εν Βενετία», *Θησαυρίσματα* 5, 1968, σ. 45-118
Πλουμίδης Γ., *Προσβείες Κρητών προς τη Βενετία (1487-1558)*, Ιωάννινα 1986
Τσιροπληής Ζαχ., *Το κληροδόμημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος για τους φιλενωτικούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1967
Τωμαδάκης Ν. Β., *Ο Ιωσήφ Βρυένιος και η Κρήτη κατά το 1400. Μελέτη φιλολογική και ιστορική*, εν Αθήναις 1947
Borsaris S., *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Napoli 1963
Miller W., *Kreta under Venetians (1204-1669)*, Cambridge 1921
Thiriet F., *La Romanie Vénitienne au moyen âge*, Paris 1975

5i. ΚΡΗΤΙΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

- Καλοκύρης Κ., *Αι βυζαντινά τοιχογραφία της Κρήτης*, Αθήναι 1957
Παλιούρας Αθ., *Ο ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (1540-1608) και αι μικρογραφία του κώδικος αυτού*, Αθήναι 1977
Παναγιωτάκης Ν., *Η κρητική περίοδος της ζωής του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου*, Αθήναι 1986
Χατζηδάκη Ν., *Εικόνες της Κρητικής Σχολής*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήναι 1983
Embiricos Αι., *L' École Crétoise, dernière phase de la peinture byzantine*, Paris 1967
Gerola G., *Monumenti Veneti nell' Isola di Creta*, I-IV

5ii. ΚΡΗΤΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

- Αλεξίου Στ., *Κρητική Ανθολογία. ΙΕ' - ΙΖ' αιώνες*, Ηράκλειο 1969
Αλεξίου Στ., *Κρητικά φιλολογικά*, Αθήναι 1999
Αλεξίου Στ., *Η Κρητική Λογοτεχνία και η εποχή της*, Αθήναι 1985
Παναγιωτάκης Ν. Μ., *Κρητικό Θέατρο*, Μελέτες, Αθήναι 1998
Holton D. (επιμ.), *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997
Morgan G., *Cretan Poetry: Sources and Inspiration*, Heraclion 1960
Van Gemert Α. κ.ά., *Οδηγός έργων της Κρητικής Λογοτεχνίας*, Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, Ηράκλειο Κρήτης 2002

6. ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ (1669-1898)

- Δετοράκης Θ., *Νεοκρητικά Μελετήματα, Α'-Β'*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2005

Δετοράκης Θ., «Η τουρκοκρατία στην Κρήτη» στο: *Κρήτη. Ιστορία και πολιτισμός* (επιμ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης), Β', Ηράκλειο 1988, σ. 333-457

Δετοράκης Θ., *Σφραγίδες Κρητικής Ελευθερίας (1821-1898)*, Ηράκλειο 1998 (ιδιαίτερα, σ. 212-217, όπου η βιβλιογραφία)

Μουρέλλος Ι. Δ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1950 (β' έκδοση)

Πρακτικάδης Ζαχ., *Χωρογραφία της Κρήτης συνταχθείσα τω 1818 υπό Ζαχαρίου Πρακτικάδου* (εισαγωγή Ν. Β. Τωμαδάκης σημειώσεις Ν. Σταυρινίδης), Ηράκλειο 1983

Σταυράκης Ν., *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κλπ. ειδήσεων περί της νήσου*, Αθήνησι 1890

Τωμαδάκης Ν. Β., *Βιβλιογραφία των κρητικών επαναστάσεων. Α'. 1821-1830. Συμβολή πρώτη, Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 13, 1959, σ. 26-32.

Συμβολή δεύτερα, αυτόθι, 15, 1961, 51-52

Τωμαδάκης Ν. Β., *Συμβολή εις την βιβλιογραφίαν των κρητικών επαναστάσεων. Β'.* *Βιβλιογραφία της επαναστάσεως 1866-1869*, Επετηρίς της Εταιρείας Κρητικών Σπουδών Β', 1939, σ. 198-238.

7. ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ (1898-1913)

Δετοράκης Θ. - Καλοκαιρινός Αλ. (επιμ.), *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2001

Μακράκη Α., *Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1910). Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήναι 1992

Σβολόπουλος Κ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην (1901-1906)*, Αθήναι 1974

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χαιρετισμός	7
Ευχαριστίες	9
Η γεωγραφική εικόνα της νήσου	5

ΜΕΡΟΣ Ι.

ΟΙ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

A. Νεολιθική εποχή (περ. 6000-2600 π.Χ.)	17
B. Ο μινωικός πολιτισμός (2600-1100 π.Χ.)	18
Περίοδοι του μινωικού πολιτισμού	20

ΜΕΡΟΣ ΙΙ.

Η ΔΩΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ (1100-69 π.Χ.)

Ο δωρικός εποικισμός της Κρήτης	29
Οι πρώτοι αιώνες της δωρικής Κρήτης (1100-800 π.Χ.)	30
Μια εφήμερη αναγέννηση - Η ανατολίζουσα περίοδος (8ος-7ος αι.)	30
Πολιτική και κοινωνική οργάνωση των κρητικών πόλεων	31
Οι νόμοι και οι θεσμοί των κρητικών πόλεων	32
Η Κρήτη και η υπόλοιπη Ελλάδα στους κλασικούς χρόνους (500-323 π.Χ.)	33
Η Κρήτη τον 4ο αιώνα	34
Οι κρητικοί ανταγωνισμοί των ελληνιστικών χρόνων (323-69 π.Χ.)	34
Το Κοινό των Κρητών	36
Θρησκεία και λατρεία στη δωρική Κρήτη	37

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ.

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΡΩΜΑΙΟΚΡΑΤΙΑΣ (69 π.Χ.-330 μ.Χ.)

Η ρωμαϊκή κατάκτηση	39
Διοίκηση και εσωτερική οργάνωση	40

ΜΕΡΟΣ ΙV.

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΡΗΤΗ (330-1204)

Η πρώτη βυζαντινή περίοδος (330-824)	43
Η Αραβοκρατία στην Κρήτη (824-961)	44
Η ανάκτηση της Κρήτης (961)	45
Η δεύτερη βυζαντινή περίοδος (961-1204)	46

ΜΕΡΟΣ V.

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (1204-1669)

Η κατάκτηση της Κρήτης από τους Βενετούς	49
Η διοικητική οργάνωση επί Βενετών	50
Οι μεγάλες κρητικές επαναστάσεις	52
Η κοινωνική οργάνωση την περίοδο της Βενετοκρατίας	59
Δοκιμασίες του κρητικού λαού	59

Παιδεία και πνευματική ζωή στη βενετοκρατούμενη Κρήτη	60
Ο Κρητικός πόλεμος (1645-1669)	66

ΜΕΡΟΣ VI.

Η ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (1669-1898)

Η πρώτη περίοδος της Τουρκοκρατίας (1669-1821)	71
Η επανάσταση του Δασκαλογιάννη	72
Από την επανάσταση του Δασκαλογιάννη έως το 1821	74
Παιδεία και πνευματική ζωή	75
Η Φιλική Εταιρεία στην Κρήτη	76

ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΕΘΝΙΚΕΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Η επανάσταση της περιόδου 1821-1830	77
Η αιγυπτιακή Κρήτη (1830-1840)	80
Το κίνημα των Μουρνών	81
Η επανάσταση του 1841	81
Το κίνημα του Μαυρογένη (1858)	82
Η μεγάλη κρητική επανάσταση (1866-1869)	83
Η δεκαετία του Οργανικού Νόμου (1868-1878)	88
Η επανάσταση του 1878 και ο Χάρτης της Χαλέπας	88
Η επανάσταση του 1889	89
Η Μεταπολιτευτική Επιτροπή - Η επανάσταση του 1895-1896	90
Η τελευταία επανάσταση και η ελευθερία της Κρήτης	92
Η σφαγή του Ηρακλείου	93

ΜΕΡΟΣ VII.

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ (1898-1913)

Η αρμοστία του πρίγκιπα Γεωργίου (1898-1906)	97
Η επανάσταση του Θερίσου (1905)	98
Η αρμοστία του Αλέξανδρου Ζαΐμη	99
Τα τελευταία γεγονότα έως την Ένωση (1909-1913)	100

ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ (1898-1913)

Πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές - δημογραφικά στοιχεία	101
Οικονομικά στοιχεία	103
Παιδεία και πνευματική ζωή	103

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Η ΚΡΗΤΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΝΩΣΗ

Το αντιδικτατορικό κίνημα στα Χανιά (1938)	105
Η Μάχη της Κρήτης	106
Υπομνηματισμός - Σχολιασμός Τεκμηρίων	349
Βιβλιογραφία	419

CONTENTS

<i>Greeting</i>	111
<i>Acknowledgements</i>	112
A geographical perspective of Crete	115

PART I. CRETE DURING THE PREHISTORIC YEARS

A. Neolithic Period (circa 6000-2600 BC)	117
B. Minoan Civilization (2600-1100 BC)	118
Periods of Minoan Civilisation	120

PART II. DORIAN CRETE (1100-69 BC)

The Dorian Colonisation of Crete	127
The first centuries of Dorian Crete (1100-800 BC) ...	128
A brief renaissance: The oriental period (8 th -7 th century BC)	128
Political and social organisation of the Cretan cities	129
Laws and institutions of the Cretan cities	129
Crete and the rest of Greece during the Classical period (500-323 BC)	131
Crete in the 4 th century	131
Crete during the Hellenistic years (323-69 BC)	132
The Cretan "Koinon"	133

PART III. THE ROMAN OCCUPATION (69 BC-AD 330)

The conquest by the Romans	135
Administration and internal organisation of Crete	136

PART IV. BYZANTINE CRETE (330-1204)

The first Byzantine period (AD 330-824)	137
The Arab domination of Crete (AD 824-961)	138
The second Byzantine period (961-1204)	139

PART V. THE PERIOD OF VENETIAN RULE (1204-1669)

The Venetian occupation of Crete	141
The administrative structure of Crete under the Venetians	141

The period of the great Cretan revolutions	143
The St. Titus revolution (1363-1366)	144
The last Cretan revolutions	145
The Cretan society	146
The ordeals of the Cretans	147
Education and spiritual life of Crete under Venetian rule	149
The Cretan War (1645-1669)	152

PART VI. TURKISH RULE IN CRETE (1669-1898)

The first period of Turkish rule (1669-1821)	155
The Daskalogiannis Rebellion	156
From the Daskalogiannis Rebellion to 1821	156

THE PERIOD OF GREAT CRETAN REVOLUTIONS (1821-1898)

The Revolution of 1821-1830	157
The period of the Egyptian occupation (1830-1840)	158
The Revolution of 1841	159
The actions of Mavrogenis (1858)	159
The great rebellion of 1866-1869	159
The revolution of 1878 and the Treaty of Halepa	160
The revolution of 1889	161
Political changeover The revolution of 1895-1896	161
The last revolution and the liberation of Crete	162

PART VII. THE PERIOD OF AUTONOMY (1898-1913)

Prince George's High Commission (1898-1906)	163
Alexandros Zaimis as High Commissioner	163
The final events in the lead-up to Union (1909-1913)	164

ADDENDUM CRETE IN GREECE

The Battle of Crete	165
<i>Evidence Annotation - Commentary</i>	363
<i>Bibliography</i>	419

INHALTSVERZEICHNIS

Begrüssung	169
Anerkennungen	170
Das geographische Bild von Kreta	173

TEIL I.

DIE PRÄHISTORISCHEN ZEITEN VON KRETA

A. Neolithisches Zeitalter (ung. 6000-2600 v. Chr.)	175
B. Die minoische Zivilisation (2600-1100 v. Chr.)	176
Die Perioden der minoischen Zivilisation.....	178

TEIL II.

DAS DORISCHE KRETA (1100-69 v. Chr.)

Die Besiedlung Kretas von den Dorern	185
Die ersten Jahrhunderte	
des dorischen Kretas (1100-800 v. Chr.)	186
Eine vergängliche Renaissance	
Die orientalistische Periode (8.-7. Jahrhundert) ...	186
Die politische und soziale	
Organisation der kretischen Städte	187
Die Gesetze und Institutionen der kretischen Städte....	188
Die Insel Kreta und das andere Griechenland während	
den klassischen Jahren (500-323 v. Chr.)	189
Kreta im 4. Jahrhundert	190
Kreta während	
den hellenistischen Jahren (323-69 v. Chr.)	191
Die "Gesellschaft, der Kreter"	192

TEIL III.

DIE PERIODE DER RÖMISCHEN HERRSCHAFT (69 v.Chr.-330 n.Chr.)

Die römische Eroberung	193
Verwaltung und interne Organisation von Kreta	194

TEIL IV.

DAS BYZANTINISCHE KRETA (330-1204)

Die erste byzantinische Periode (330-824)	195
Die arabische Herrschaft in Kreta (824-961)	196
Die zweite byzantinische Periode (961-1204)	198

TEIL V.

DIE PERIODE DER VENEZIANISCHEN HERRSCHAFT (1204-1669)

Die Eroberung Kretas von den Venezianern	201
Die Organisation der Verwaltung von Kreta	
während der venezianischen Herrschaft	201

Die Periode der großen kretischen Revolutionen	204
Die Revolution des Heiligen Titos (1363-1366)	205
Die letzten kretischen Revolutionen	205
Die Gesellschaft von Kreta	206
Leider welche das kretische Volk durchmachte.....	207
Ausbildung und geistiges Leben während der	
venezianischen Herrschaft in Kreta	209
Der kretische Krieg (1645-1669)	212

TEIL VI.

DIE TÜRKISCHE HERRSCHAFT IN KRETA (1669-1898)

Die erste Periode	
der türkischen Herrschaft (1669-1821)	215
Die Revolution des Daskalogiannis	216
Von der Revolution des Daskalogiannis	
bis hin zum Jahre 1821	216

DIE PERIODE DER GROSSEN REVOLUTIONEN VON KRETA (1821-1898)

Die revolution im Jahre 1821-1830	219
Die Periode der ägyptischen	
Besetzung (1830-1840)	220
Die Revolution vom Jahre 1841	221
Die Bewegung des Mavrogenis (1858)	221
Die große Revolution von 1866-1869	221
Die Revolution von 1878	
und der Pakt von Chalepas	223
Die Revolution von 1889	224
Das Regierungsumbildungskomitee	
Die Revolution von 1895-1896	224
Die letzte Revolution	
und die Freiheit von Kreta	225

TEIL VII.

DIE PERIODE DER AUTONOMIE (1898-1913)

Das Kommissariat	
des Prinzen Georgios (1898-1906)	227
Das Kommissariat des Al. Zaimi	227
Die letzten Ereignisse	
bis hin zur Vereinigung (1909-1913)	228

ANHANG

DAS GRIECHISCHE KRETA

Der Kampf um Kreta	229
Nachweisungskommentierung	377
Bibliographie	419

TABLE DES MATIÈRES

<i>Salutation</i>	233
<i>Remerciements</i>	234
<i>L' image géographique de la Crète</i>	237

PARTIE I.

LES TEMPS PREHISTORIQUES DE LA CRÈTE

A. La période Neolithique (6000-2600 avant J.C.)	239
B. La civilisation minoenne (2600-1100 avant J.C.)	240
Les périodes de la civilisation minoenne	242

PARTIE II.

LA CRÈTE DORIQUE (1100-69 avant J.C.)

<i>L' immigration dorique de la Crète</i>	249
<i>Les premiers siècles</i> <i>de la Crète dorique (1100-800 avant J.C.)</i>	250
<i>Une renaissance éphémère</i> <i>- La période orientale (8ème-7ème s.)</i>	250
<i>Organisation politique et sociale des cités crétoises</i>	251
<i>Les lois et les institutions des cités crétoises</i>	252
<i>La Crète et le reste de la Grèce pendant</i> <i>les temps classiques (500-323 avant J.C.)</i>	253
<i>La Crète du 4ème siècle</i>	253
<i>La Crète pendant</i> <i>les temps hellénistiques (323-69 avant J.C.)</i>	254
<i>Le "Koinon" des Crétois</i>	255

PARTIE II.

LA PERIODE DE LA DOMINATION ROMAINE

(69 avant J.C.-330 après J.C.)

<i>La conquête romaine</i>	257
<i>Administration et organisation interne de la Crète</i>	258

PARTIE IV.

LA CRÈTE BYZANTINE (330-1204)

<i>La première période byzantine (330-824)</i>	259
<i>La domination des Arabes en Crète (824-961)</i>	260
<i>La deuxième période byzantine (961-1204)</i>	262

PARTIE V.

LA PERIODE DE LA DOMINATION DES VÉNITIENS

(1204-1669)

<i>La conquête de la Crète par les Vénitiens</i>	263
<i>L' organisation administrative de la Crète</i> <i>pendant la domination des Vénitiens</i>	263

<i>La période des grandes révolutions crétoises</i>	265
<i>La révolution de Saint Titos (1363-1366)</i>	266
<i>Les dernières révolutions crétoises</i>	267
<i>La société crétoise</i>	268
<i>L' épreuve du peuple crétois</i>	268
<i>Education et vie spirituelle en Crète</i> <i>pendant l' occupation des Vénitiens</i>	269
<i>La guerre crétoise (1645-1669)</i>	272

PARTIE VI.

L' OCCUPATION TURQUE EN CRÈTE (1669-1898)

<i>La première période de l' occupation</i> <i>des Turcs (1669-1821)</i>	275
<i>La révolution de Dascalogiannis</i>	276
<i>De la révolte de Dascalogiannis à 1821</i>	276

LA PÉRIODE DES GRANDES RÉVOLUTIONS DE LA CRÈTE (1821-1898)

<i>La révolution de 1821-1830</i>	277
<i>La période de l' occupation</i> <i>égyptienne (1830-1840)</i>	278
<i>La révolution de 1841</i>	279
<i>Le mouvement de Mavroghènis (1858)</i>	279
<i>La grande révolution de 1866-1869</i>	279
<i>La révolution de 1878</i> <i>et le Pacte de Chalépa</i>	281
<i>La révolution de 1889</i>	281
<i>La Comité du changement de régime politique</i> <i>- La révolution de 1895-1896</i>	282
<i>La dernière révolution</i> <i>et la liberté de la Crète</i>	282

PARTIE VII.

LA PERIODE DE L' AUTONOMIE (1898-1913)

<i>Le haut commissariat</i> <i>de Prince Georges (1898-1906)</i>	283
<i>Le haut commissariat d' AL. Zaïmis</i>	283
<i>Les derniers événements</i> <i>jusqu' à l' union (1909-1913)</i>	284

ANNEXE

LA CRÈTE GRECQUE

<i>Le Combat de la Crète</i>	285
<i>Commentaire des Documents</i>	391
<i>Bibliographie</i>	419

SOMMARIO

Salutazione	289
Ringraziamenti	290
Geografia	293

PARTE I. PREISTORIA DI CRETA

A. Età Neolithica (6000-2600 a.C. circa)	295
B. La civiltà minoica (2600-1100 a.C.)	296
Le fasi della civiltà minoica	298

PARTE II. CRETA DORICA (1100-69 a.C.)

La colonizzazione dorica di Creta	305
I primi secoli del predominio dorico a Creta (1100-800 a.C.)	306
Una effimera rinascita - Il periodo orientaleggiante (VIII-VII sec. a.C.)	306
Organizzazione politica e sociale delle città cretesi	307
Le leggi e le istituzioni delle città cretesi	308
Creta e il resto della Grecia durante l'età classica (500-323 a.C.)	309
Creta nel IV secolo a.C.	309
Creta durante il periodo ellenistico (323-69 a.C.)	310
Il "Koinòn" dei Cretesi	311

PARTE III. IL PERIODO DEL DOMINIO ROMANO (69 a.C.-330 d.C.)

La conquista romana	313
Amministrazione e organizzazione interna di Creta	314

PARTE IV. CRETA BIZANTINA (330-1204)

Il primo periodo bizantino (330-824)	315
Il dominio arabo a Creta (824-961)	316
Il secondo periodo bizantino (961-1204)	317

PARTE V. IL PERIODO DELLA VENETOCRAZIA (1204-1669)	
La conquista di Creta da parte dei Veneziani	319

L'organizzazione amministrativa di Creta durante il dominio veneziano	320
Il periodo delle grandi rivolte cretesi	322
La rivolta di San Tito (1363-1366)	322
Le ultime rivolte cretesi	323
La società cretese	325
Il popolo cretese messo a dura prova	326
L'istruzione e il mondo culturale a Creta nel periodo del dominio veneziano	327
La guerra cretese (1645-1669)	331

PARTE VI. CRETA DURANTE LA TURCOCRAZIA (1669-1898)

Il primo periodo della Turcocrazia (1669-1821)	333
La rivolta di Daskalogiannis	334
Dalla rivolta di Daskalogiannis fino al 1821	334

IL PERIODO DELLE GRANDI RIVOLUZIONI CRETESI (1821-1898)

La rivoluzione del 1821-1830	335
Il periodo del dominio egiziano (1830-1840)	336
La rivoluzione del 1841	337
Il movimento di Mavrogènis (1858)	337
La grande rivoluzione del 1866-1869	337
La rivoluzione del 1878 e il Patto di Chalèpa	338
La rivoluzione del 1889	339
L'Assemblea Costituente La rivoluzione del 1895-1896	340
L'ultima rivoluzione e la liberazione di Creta	340

PARTE VII. IL PERIODO DELL'AUTONOMIA (1898-1913)

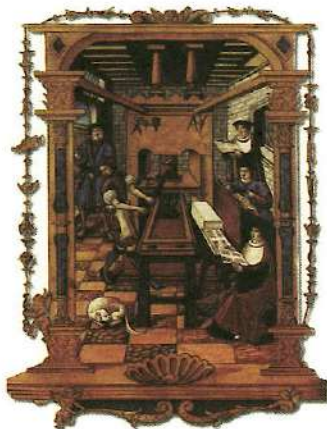
La reggenza del principe Giorgio (1898-1906)	343
La reggenza di Alexandros Zaimis	343
Gli ultimi sviluppi fino all'unificazione (1909-1913)	344

APPENDICE CRETA GRECA

La Battaglia di Creta	345
Annotazione - Commento della Documentazione	405
Bibliografia	419

Η ΠΕΝΤΑΓΛΩΣΣΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΚΡΗΤΗ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΤΟΥ ΘΕΟΧΑΡΗ Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗ
ΥΛΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ Α.Ε.
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΜΕ ΤΗΝ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ ΛΟΥΚΑ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΣΕ 2.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ
ΤΟΥ 2006

Η ΕΚΔΟΣΗ ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΕΙΤΑΙ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ Π.Ε.Π. ΚΡΗΤΗΣ 2000 - 2006

ISBN: 960-89005-0-6

Ανάπτυξη παντού. Ανάπτυξη για όλους.